कृष्णदास संस्कृत सीरीज

१

॥ श्रीः ॥

साहित्यदर्पणम्

'चन्द्रकला' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

(द्वितीयो भागः ७-१० परिच्छेदात्मकः)

व्याख्याकारः

आचार्य शेषराजशर्मा रेग्मी

भूतपूर्व-प्राध्यापकः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य, नेपालस्थत्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य

वाल्मीकिसंस्कृतमहाविद्यालयस्य च ।

वाराणसी

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

मूल्य २५-००

साहित्यदर्पणः

सप्तमः परिच्छेदः

इह हि प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः संप्रति के त इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह—

रसापकर्षका दोषाः,—

दोषज्ञता यदि जने पदमादधीत, दोषास्तदैव स्वकृतौ परिहर्तुमर्हाः ।
इत्थं विमृश्य विविधान्किल काव्यदोषान्साहित्यदर्पणकृतः परिवर्णयन्ति ॥ १ ॥

काव्यस्वरूपं निरूप्य दर्पणकारः स्वरूपकथनपूर्वकं दोषान्सभेदान्निरूपयितुमुपक्रमते—**इहेति** । इह = अस्मिल्लक्षणग्रन्थे, प्रथमतः = पुरा, दोषगुणरीत्यलङ्काराणाम्, अवस्थितिक्रमः = अवस्थानपरिपाटी, दर्शितः, 'दोषास्तस्याऽपकर्षकाः'' इत्यादिवाक्यकदम्बकैरितिभावः । सम्प्रति = अधुना, ते = दोषाः, के = किंस्वरूपाः, कतिविधाश्चेति, अपेक्षायाम् = आकाङ्क्षायाम्, उद्देशक्रमप्राप्तानां = नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः, तस्य क्रमः = परिपाटी तया प्राप्तानाम् (आसादितानाम्), तादृशानां दोषाणां = दुःश्रवत्वादीनां, स्वरूपं = लक्षणम्, ह = ब्रवीति, ग्रन्थकार इति शेषः ।

दोषलक्षणमाह—**रसाऽपकर्षका इति** । रस्यन्त आस्वाद्यन्त इति रसाः । सानां (रस-रसाभासादीनामास्वादविषयाणाम्,) अपकर्षकाः (तदनुभूतौ विघ्नस्वरूपाः) दोषाः, इति दोषलक्षणम् । प्रथमपरिच्छेदे ''दोषास्तस्याऽपकर्षकाः'' वाक्येनाऽनेन लक्षिता एव दोषास्तथाऽप्यत्राऽपि तेषां पुनरुपादानेन पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम् । दोषनिरूपणाऽवसरे पुनस्तदवतारणं स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरणार्थमिति ज्ञातव्यम् । सामान्यतो दोषस्त्रिविधः—शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । शब्दोऽपि त्रिविधः—पदं, पदांऽशो वाक्यं चेति । इत्थं च शब्ददोषस्याऽपि त्रैविध्यमवसेयम् । एवं दोषाः पञ्चप्रकाराः । अग्रे मूलकार एव स्फुटीकरिष्यति ।

साहित्यदर्पणमें प्रथम परिच्छेदमें काव्यमें दोष, गुण, रीति और अलङ्कारोंके स्थितिका क्रम दिखाया गया है । अभी उनका लक्षण क्या है ऐसी अपेक्षा होनेपर उद्देशके क्रमसे प्राप्त दोषोंका लक्षण करते हैं—''रसाऽपकर्षका दोषाः'' । आर्थात् रसके आस्वादमें प्रतिबन्ध करने वालेको ''दोष'' कहते हैं ।

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषानाह—

—ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । तत्र—

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्याप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥
अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥
दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परे ।
निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

अस्याऽथ इति । प्रागेव = प्रथमपरिच्छेद एव । "दोषास्तस्याऽपकर्षकाः" अस्य व्याख्यायामिति भावः ।

तद्विशेषान् = तस्य (दोषस्य) विशेषान् (भेदान्) आह—**ते पुनरिति** । ते = दोषाः । दोषाऽधिकरणान्याह—**पद इति** । तत्र = दोषेषु—

दोषानुद्दिशति—**दुःश्रवेति** । "द्वन्द्वाऽन्ते पदं प्रत्येकं **सम्बद्धचत**" इति नयेन "ता" इति तलप्रत्ययादेशे (पदभागे) दुःश्रवादीनां सम्बन्धः । दुःश्रवता, त्रिविधाऽश्लीलता, अनुचिताऽर्थता, अप्रयुक्तता, ग्राम्यता, अप्रतीतता, सन्दिग्धता, नेयाऽर्थता, निहताऽर्थता ॥ २ ॥ अवाचकत्वं, क्लिष्टत्वं, विरुद्धमतिकारिता, अविमृष्टविधेयांऽशभावः पदे वाक्ये च । एते त्रयोदश दोषाः पदे वाक्ये च भवन्ति ॥ ३ ॥ एषु=दोषेषु, केचिद्दोषाः पदांऽशेऽपि भवन्ति । एवं च परे = अन्ये—निरर्थकत्वम्, असमर्थत्वं तथा च्युतसंस्कारता चैते दोषाः, पदे = केवलं शब्दे, भवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

रसके भेदोंको कहते हैं—**ते पुनः०** । पद, पदांऽश, वाक्य, अर्थ और रसमें रहनेसे दोषके पांच भेद होते हैं ।

दुःश्रवेति । दुःश्रव, तीन प्रकारकी अश्लीलता, अनुचितार्थता, अप्रयुक्तता, ग्राम्यता, अप्रतीतता, सन्दिग्धता, नेयाऽर्थता, निहताऽर्थता, अवाचकत्व, क्लिष्टत्व, विरुद्धमतिकारिता, पदगत और वाक्यगत अविमृष्ट विधेयांऽशत्व । इन दोषोंमें से कुछ दोष पदांशमें भी रहते हैं, परन्तु निरर्थकत्व, असमर्थत्व और च्युतसंस्कारत्व ये तीन दोष केवल पदमें रहते हैं ।

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् ।

यथा—

'कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदाऽनङ्गवशंवदा ।'

अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिविधम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'दृप्तारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव ।'

दुःश्रवत्वं लक्षयति—**परुषेति** । परुषवर्णतया = कठोराऽक्षरत्वेन, श्रुतिदुःखाऽवहत्वं = कर्णाधारत्वेनात्मनि दुःखाधायकत्वं दुःश्रवत्वम् एतच्च वीरबीभत्सरौद्ररसाऽतिरिक्तस्थले बोध्यं, तत्र त्वेतस्यानुकूलत्वमेव । अतोऽयमनित्यो दोषः । एकदेशनिष्ठत्व एवाऽयं दोषः, समस्तपदव्यापकत्वे तु प्रतिकूलवर्णत्वदोष एव ।

दुःश्रवत्वमुदाहरति—**कार्तार्थ्यमिति** । अनङ्गवशंवदा = मदनाऽधीना, तन्वङ्गी = कृशाऽङ्गी, कदा = कस्मिन्समये, कार्तार्थ्यं = कृताऽर्थतां, यातु = गच्छतु । अत्र कार्तार्थ्यशब्दस्य परुषवर्णतया प्रकृतशृङ्गाररसव्यञ्जकत्वाऽभावाच्छ्रुतिदुःखावहत्वाद्दुःश्रवत्वम् ।

विभागगर्भमश्लीलत्वं यथा—व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलाऽन्यतमव्यञ्जकत्वमश्लीलत्वम् । अश्लीलत्वं त्रिविधं—व्रीडाव्यञ्जकत्वं, जुगुप्साव्यञ्जकत्वम्, अमङ्गलव्यञ्जकत्वं चेति । अश्लीलपदस्य व्युत्पत्तिर्यथा—श्रियं = काव्यसम्पत्तिं, लाति = आदत्त इति श्रीलः, श्रीपदपूर्वकात् "ला आदान" इति धातोः "आतोऽनुपसर्गे कः" इति सूत्रेण कप्रत्ययः । "कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्दसोर्वेति वाच्यम्" इति गणपाठे कपिलकादीनामाकृतिगणत्वेन लत्वाच्छ्लीलः, न श्लीलः अश्लीलः, तस्य भावोऽश्लीलत्वम् ।

असभ्यस्मृतिहेतुत्वमश्लीलत्वम् । तत्र व्रीडाव्यञ्जकमश्लीलत्वमुदाहरति—**दृप्तारीति** । व्रीडा = लज्जा । हे राजन् = हे भूप !, दृप्ताऽरिविजये = दृप्ताः

कठोर वर्ण होनेसे कर्णोंमें दुःख उत्पन्न करने वालेको "दुःश्रव" कहते हैं । जैसे—कार्तार्थ्यम् इति । कामदेवकी अधीन होकर कृशाङ्गी कब कृतार्थभावको प्राप्त होगी ।

अश्लीलत्वमिति । लज्जा, घृणा और अमङ्गलको व्यञ्जन करने वालेको "अश्लील" कहते हैं । इस प्रकार उसके तीन भेद होते हैं । क्रमसे उदाहरण देते देते हैं—**दृप्तारीति** । हे राजन् ! दर्पयुक्त शत्रुओंकी विजयमें आपका साधन (सैन्य)

'प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ! ते तदा ।'

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः ।

'शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ।'

(दर्पयुक्ताः) ये अरयः (शत्रयः) तेषां विजये (पराजये), तव = भवतः, सुमहत् = अतिविशालं, साधनं = सेनाद्युपकरणम्, अस्तीति शेषः । अत्र साध्यते रतिक्रिया अनेनेति व्युत्पत्त्या साधनपदस्य मेढ्रव्यञ्जकत्वेनाऽश्लीलत्वम् ।

जुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जके अश्लीलत्वे उदाहरति—**प्रससारेति** । कश्चिन्नायकः नायिकां कथयति—हे तन्वि = हे कृशाङ्गि, तदा = तस्मिन्काले, ते = तव, विनाशे = अदर्शने सति, वायुः = वातः, शनैः = मन्दं, प्रससार = प्रसृतो बभूव । अत्र प्रथम-चरणे प्रयुक्तस्य "वायु" शब्दस्याऽपानवायुव्यञ्जकत्वेन जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम् । एवं च द्वितीय-चरणे प्रयुक्ताद्विनाशशब्दान्मरणरूपस्याऽमङ्गलार्थस्य प्रतीतेरमङ्गलव्यञ्जकमश्लीलत्वम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** ।

अनुचितार्थत्वमुदाहरति—**शूरा इति** । अयोग्यार्थव्यञ्जकत्वमनुचितार्थत्वम्, तद्यथा—शूराः = वीराः, रणाऽध्वरे = युद्धयज्ञे, पशुभूताः = चतुष्पदीभूता, छागादिपशुभूता इति भावः । अमरतां = देवभावं, यान्ति = गच्छन्ति । अत्र यथा धर्मयुद्धे हताः शूराः "य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ।। (याज्ञ० १-३२४)

इति याज्ञवल्क्यवचनेन यथा स्वर्गं यान्ति तथैव यज्ञे हताः (संस्कृताः) पशवोऽपि—

"ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्सृतीः पुनः ।। (मनु० ५-४०) ।

बहुत बड़ा है । यहाँ पर साधन शब्द पुरुषके गोप्य अङ्गका बोधक होनेसे लज्जा-व्यञ्जक अश्लील है ।

हे सुन्दरि ! तुम्हारे विनाश (अदर्शन) होनेपर वायु धीरे-धीरे बहने लगी । यहाँपर विनाश पदसे मरणरूप अर्थकी प्रतीति होनेसे अमङ्गल-व्यञ्जक अश्लील है, और "वायु" शब्दसे अपान वायुकी प्रतीति होने से जुगुप्साव्यञ्जक अश्लील है ।

शूरा इति । शूरलोग युद्ध-रूप यज्ञमें पशुभूत होकर अमर भावको प्राप्त करते हैं ।

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

अप्रयुक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् ।

यथा—

'भाति पद्मः सरोवरे ॥'

अत्र पद्मशब्दः पुंल्लिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

'कटिस्ते हरते मनः ॥'

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

इति मनुवचनाऽनुसारेण उत्सृतीः=जात्युत्कर्षान् प्राप्नुवन्ति । परमत्र शूराणामुपमानभूतानां पशूनां कातरत्वेन शूराणां कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचिताऽर्थत्वम् ।

अप्रयुक्तं लक्षयति—**तथेति** । तथा = तेन प्रकारेण, तद्रूपेणेति भावः । प्रसिद्धौ = ख्यातौ, सत्यामपि, कविभिः = कवयितृभिः, अनादृतत्वं = तिरस्कृतत्वम् । अस्वीकृतत्वमिति भावः ।

अप्रयुक्तमुदाहरति— **भातीति** । पद्मः = कमलं, सरोवरे = कासारे, भाति= शोभते । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति —**अत्रेति** । अत्र=अस्मिन्वाक्ये, पद्मशब्दः पुंलिङ्गः । अयं भावः । ''वा पुंसि पद्मं नलिनम्'' इति कोशाऽनुशासनतः पद्मशब्दस्य वैकल्पिकपुंलिङ्गत्वेऽपि कवयः पद्मशब्दं पुंलिङ्ग एव प्रयुञ्जते, अतोस्य पुंलिङ्गप्रयोगस्य कविभिरनादृतत्वादप्रयुक्तत्वम् । अयं चाऽनित्यदोषः ''स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहताऽर्थाऽप्रयुक्तते'' (७-१७) इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

ग्राम्यत्वमुदाहरति—**कटिरिति** । तल्लक्षणं यथा ग्रामीणप्रयोज्यत्वं ग्राम्यत्वम् । यथा कश्चिद्ग्रामीणः (अविदग्धः) कथयति (हे सुन्दरि !) ते = तव, कटिः = श्रोणिः, मनः = चित्तं, ममेति शेषः । हरते = आकर्षति । अत्र विदग्धा नितम्बशब्दं प्रयुञ्जते न तु कटिशब्दमतोऽत्र ग्रामीणप्रयोज्यत्वाद्ग्राम्यत्वम् । अयमप्यनित्यो दोषः, ''ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु० १-२१'' इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

यहांपर **पशु** शब्द कातरताका अभिव्यञ्जन करता है, अतः अनुचितार्थ दोष है । व्याकरण और कोषके अनुसार प्रसिद्धि होनेपर भी कवियोंसे आदृत नहीं हो तो उसे ''अप्रयुक्त'' दोष कहते हैं, जैसे ''भाति पद्मः सरोवरे'' कमल तालाबमें शोभित होता है । यहाँ पद्म शब्द ''वा पुंसि पद्मम्'' कोषमें विकल्पसे पुँलिङ्गमें होनेपर भी कवियोंसे अनादृत है ।

ग्राम्यका उदाहरण देते हैं—''कटिस्ते हरते मनः'' हे सुन्दरि ! तुम्हारी कटि (नितम्ब) मनको हर लेती है । यहाँ पर कटि शब्द ग्राम्य है ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् ।

यथा—

'योगेन दलिताशयः ॥'

अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

'आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ।'

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयामिति संदेहः ।

अप्रतीतत्वं लक्षयति—**एकदेशेति** । एकदेशमात्रप्रसिद्धत्वमप्रतीतत्वम् । एकदेशमात्रे = (एकशास्त्रमात्रे), प्रसिद्धत्वम् (प्रख्यातत्वम्) ।

अप्रतीतत्वमुदाहरति—**योगेनेति** । योगेन = चित्तवृत्तिनिरोधेन, दलिताऽऽशयः = दलितः (निवारितः) आशयः (वासना) यस्य सः ।

लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्प्रयोगे, आशयशब्दः, बासनाऽर्थः = वासनाऽभिधेयः । योगशास्त्रेतरलक्ष्ये विद्वांसः "अभिप्रायश्छन्द आशय" इति कोशाऽनुशासनात् आशयशब्दमभिप्रायरूपेऽर्थे प्रयुञ्जते, अतोऽत्राऽप्रतीतत्वं दोषः । अयमप्यनित्यो दोषः "गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद्वक्तृवाच्ययोः ७–१८" इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

सन्दिग्धत्वमुदाहरति—**आशीरिति** । सन्देहजनकाऽर्थशब्दत्वं सन्दिग्धत्वम् । यथा–"**आशीःपरम्परामिति** । कस्यचित्पुरुषस्य कंचित्प्रभुं प्रत्युक्तिरियम्। हे प्रभो ! वन्द्यां=वन्दनीयाम्, आशीःपरम्पराम्=आशीर्वादपङ्क्तिं, कर्णे कृत्वा=श्रुत्वेति भावः । कृपां = दयां, कुरु = विधेहि । अत्र बवयोरभेदबुद्धिमूलकात्सन्देहात् बन्द्यां =हठहृतमहिलायाम्, इति सप्तम्यन्तपदस्याऽपि उपस्थितेः सन्दिग्धत्वम् । सन्दिग्धत्वमप्यनित्यो दोषः "सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत्" इति (७–२०) वक्ष्यमाणत्वात् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = उदाहरणे, वन्द्यामिति बवयोरभेदबुद्धेः किं वन्दीभूतायाम्, इति सप्तम्यन्तपदस्य उत (अथवा) वन्दनीयामिति द्वितीयाऽन्तपदस्य इति सन्देहः ।

शास्त्रके एक देशमात्रमें प्रसिद्धको "अप्रतीत" दोष कहते हैं । जैसे—"योगेन दलिताशयः" । योग (समाधि) से आशय (वासना) को दलित करने वाला । यहांपर योग शास्त्रमें ही आशयका वासना अर्थ है ।

"सन्दिग्ध" दोष का उदाहरण देते हैं—"आशीःपरम्परां बन्द्याम्" कान में वन्दनीय आशीर्वादकी परम्पराको रखकर दया करो । यहाँ "वन्द्याम्" इस पदका अर्थ वन्दीभूत (कैद की गई) स्त्री है वा वन्दन के योग्य अर्थ है ऐसा संन्देह होनेसे सन्दिग्ध है ।

नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम्।

यथा—

'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्।'

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम्।

निहतार्थत्वमुभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः।

नेयाऽर्थत्वं लक्षयति—**रूढीति**। यत्र रूढिप्रयोजनाऽभावात् = रूढिप्रयोजनयोः (लक्षणाहेतुभूतयोः) अभावात्, अशक्तिकृतम् = कवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम्, लक्ष्याऽर्थप्रकाशनम् = लक्ष्याऽर्थस्य (लक्षणाप्रतिपाद्याऽर्थस्य) प्रकाशनं भवति, तत् नेयाऽर्थत्वं नाम दोषः। नेयः (स्वेच्छया प्राप्यः, न तु लक्षणाहेतुतः, इति भावः) अर्थः (लक्ष्याऽर्थः) यस्य स नेयाऽर्थ इति व्युत्पत्तिः।

नेयाऽर्थत्वमुदाहरति—**कमले इति**।

कस्यचिन्नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिरियम्। हे सुमुखि = हे सुवदने !, ते = भवत्याः, मुखं = वदनं, कमले = पद्मे, चरणाघातं = पादप्रहारम्, अकरोत् = व्यदधात्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = इह पद्याऽर्धे, चरणाघातेन = पादप्रहारेण, निर्जितत्वं = कमलस्य सुन्दरीमुखकर्तृकं पराजितत्वं, लक्ष्यं = लक्ष्याऽर्थः। अत्र मुखस्य चरणाऽभावात्, तदाघाताऽसंभवेन मुख्यार्थबाधः। ततश्च लक्षणायां रूढिप्रयोजनयोरभावान्नेयाऽर्थत्वम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, चरणाघातेन = पादप्रहारेण, निर्जितत्वं = कमलस्य पराजितत्वं, लक्ष्यं = लक्षणीयाऽर्थः। नेयाऽर्थत्वं नित्यो दोषः, प्रतिप्रसवाऽभावादिति भावः।

निहताऽर्थत्वं लक्षयति—**निहताऽर्थत्वमिति**। उभयाऽर्थस्य = प्रसिद्धाऽप्रसिद्धोभयाऽर्थवाचकस्य, शब्दस्य = पदस्य, अप्रसिद्धे = प्रसिद्धिरहिते, अर्थे = वाच्ये, प्रयोगे निहताऽर्थत्वम्।

"नेयार्थत्व"—जहाँपर रूढि और प्रयोजन न होकर भी कविके असामर्थ्यसे लक्ष्य अर्थका प्रकाशन होता है उसे "नेयार्थ" कहते हैं। जैसे—कमले०। हे सुन्दरि ! तुम्हारे मुखने कमलमें चरणसे प्रहार किया। इसमें चरणके आघातसे जीतना यह लक्ष्य अर्थ है।

"निहतार्थत्व"—उभयाऽर्थक शब्दका अप्रसिद्ध अर्थमें प्रयोग करनेसे "निहताऽर्थ" दोष होता है।

यथा—

'यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ।'

शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः ।

यथा—

'गीतेषु कर्णमादत्ते ।'

अत्राङ्-पूर्वो दाञ्-धातुर्दानार्थेऽवाचकः ।

यथा वा—

'दिनं मे त्वयि संप्राप्ते ध्वान्तच्छन्नाऽपि यामिनी ।'

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् ।

निहतार्थत्वमुदाहरति—**यमुनेति** । यमुनाशम्बरं=कालिन्दीजलं (कर्तृ), अम्बरम् = आकाशं, व्यतानीत् = व्याप्तवत् ।

विवृणोति—**शम्बरशब्द इति** । शम्बरशब्दः "शम्बरं सलिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः" इति कोषाऽनुशासनात् उभयाऽर्थकोऽपि दैत्ये प्रसिद्ध, इह तु = अस्मिन्नुदाहरणे तु, जले निहताऽर्थः । तिहतः (तिरोहितः) अर्थः (वाच्यः) यस्मिन् स इति निहताऽर्थव्युत्पत्तिः । निहताऽर्थोऽप्यनित्यो दोषः, स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहताऽर्थाप्रयुक्तते (७-१७) इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

अवाचकत्वमुदाहरति—**गीतेष्विति** । अभीष्टाऽर्थाऽनवबोधकत्वमवाचकत्वम् । तद्यथा—गीतेषु = गानेषु, कर्णं = श्रोत्रम्, आदत्ते = गृह्णाति । अत्र वक्तुः "आदत्त" इति पदस्य "ददाती" त्ययमर्थोऽभीष्टः परम् अत्र आङ्पूर्वो "(डु) दाञ्" धातुर्दानाऽर्थेऽवाचकः । अयमप्यनित्यो दोषः, बाधकाऽभावात् । "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते" इति नयेन अवाचकत्वमुदाहृत्य, उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**यथा वेति** । कस्यचिन्मित्रस्य स्वमित्रं प्रत्युक्तिरियम् । हे मित्र !, त्वयि = भवति, समागते सति, ध्वान्तच्छन्ना = अन्धकारावृता, यामिनी = रजनी, अपि, मे = मम, दिनं = दिवसः । प्रकाशमय इति भावः । अत्र दिनस्य सूर्याऽस्ताऽचलगमनात्पूर्वंकालविशेषवाचकत्वात्प्रकाशमयाऽर्थेऽवाचकत्वम् ।

जैसे—"यमुनाशम्बरम्" यमुनाका शम्बर (जल) आकाश (उच्चस्थल)को व्याप्त हुआ । "शम्बरं" शब्द दैत्य-विशेषमें प्रसिद्ध है, यहाँपर उसका अप्रसिद्ध जलरूप अर्थमें प्रयोग करनेसे "निहताऽर्थ" है ।

अवाचकत्व—"गीतेषु कर्णमादत्ते" । गीतोंमें कान देता है । यहाँपर "आदत्ते" इस पदका अर्थ "लेता है" होता है, अर्थात् "आङ्" उपसर्ग-पूर्वक दाञ् धातु दानमें अवाचक है ।

तुम्हारे आनेपर गाढ अन्धकारसे व्याप्त रात्रि भी मेरे लिए दिन हो गई यहाँ दिन प्रकाशमय अर्थका अवाचक है ।

क्लिष्टत्वमर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वम् ,

यथा—

'क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः ।'

अत्र क्षीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं, तस्य जन्मभुवो जलानि ।

'भूतयेऽस्तु भवानीशः ।'

अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिकृत् ।

विधेयस्य विमर्शाभावेन गुणीभूतत्वम् अविमृष्टविधेयांशत्वम् ।

क्लिष्टत्वं लक्षयति—अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वं क्लिष्टत्वम् । अर्थप्रतीतेः = पदाऽर्थोपस्थितेः, व्यवहितत्वं = व्यवधानयुक्तत्वम् । अयं नित्यो दोषः ।

क्लिष्टत्वमुदाहरति—**क्षीरोदजेति** । क्षीरोदजा (क्षीरसमुद्रोत्पन्ना, लक्ष्मीरित्यर्थः) तस्या वसतिः वासस्थानं = पद्मं, "लक्ष्मीर्वसति पद्मेषु" इति श्रवणात् कमलम्, इति भावः तस्या = जन्मभुवः (जननाधाराः, आपः) प्रसन्नाः = निर्मलाः ।

विरुद्धमतिकारितामुदाहरति—**भूतय इति** । अभीष्टविरुद्धाऽर्थप्रत्यायकत्वं विरुद्धमतिकृत्त्वम्, इति हि तल्लक्षणम् । तद्यथा—भवानीशः = भवस्य पत्नी भवानी, "इन्द्रवरुणभवे"त्यादिना आनुगागमविशिष्टो ङीष् । भवान्याः (पार्वत्याः) ईशः (स्वामी), भूतये = ऐश्वर्याय, अस्तु = भवतु ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे भवानीशशब्दः, भवान्याः= पार्वत्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वात्=पत्यन्तरस्य (अन्यस्य पत्युः) प्रतीतिकारित्वात् (प्रत्यायकत्वात्), देवदत्तपत्न्याः पतिरितिवदिति भावः, विरुद्धमतिकृत् । अयमपि नित्यो दोषः ।

विधेयस्येति—विधेयस्यांऽशस्य=प्रधानभागस्य, विमर्शाऽभावेन = प्राधान्येन निर्देशाऽभावेन, गुणीभूतत्वं = गौणत्वम्, अविमृष्टविधेयांऽशत्वम् ।

क्लिष्टत्वम्—अर्थकी प्रतीतिमें व्यवधान (रुकावट) होनेको "क्लिष्ट" कहते हैं । जैसे—क्षीरोदजा० । अर्थात् क्षीरोद = क्षीरसमुद्र, क्षीरोदजा (क्षीरसमुद्रकी कन्या लक्ष्मी), उनकी वसति (वासस्थान कमल), उसकी जन्मभूमि अर्थात् जल प्रसन्न (निर्मल) है । यहाँपर अर्थबोधमें व्यवधान होनेसे "क्लिष्ट" दोष है ।

विरुद्धमतिकृत्त्व—भूतयेऽस्तु भवानीशः । भवानीश अर्थात् भवकी पत्नी भवानी (दुर्गा) उनके ईश (स्वामी) शिवजी, कल्याणके लिए हों । यहाँ यह "भवानीश" शब्द भवानीके दूसरे पतिकी प्रतीति करता है इसलिए विरुद्धमतिकृत् दोष है ।

"अविमृष्टविधेयांशत्व"—जहाँ विधेयांऽशका प्रधानता से निर्देश नहीं है उसे अविमृष्टविधेयांश कहते हैं ।

यथा—

'स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।

अत्र वृथात्वं विधेयम्, तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् ।

यथा वा—

'रक्षांस्यपि पुरः स्थातुमलं रामानुजस्य मे ।'

अत्र रामस्येति वाच्यम् ।

अविमृष्टविधेयांशत्वमुदाहरति—**स्वर्गेति** । विधेयस्य विधेयत्वप्रतीत्यजनकत्वमविमृष्टविधेयांशत्वम् । तद्व्युत्पत्तिस्तु—अविमृष्टः (प्राधान्येनाऽनिर्दिष्टः) विधेयांऽशो यस्मिन् अविमृष्टविधेयांऽशः, तस्य भावस्तत्त्वम् । अस्यैव विधेयाऽविमर्श इति नामान्तरम् । अयं नित्यो दोषः, बाधकाऽभावात् । वाक्ये यत्र उद्देश्यविधेययोः पौर्वापर्यव्यतिक्रमस्तत्र **वाक्यगतं** समासे यत्र तादृशो व्यतिक्रमस्तत्र पदगतमविमृष्टविधेयांऽशत्वम् । पदगताऽविमृष्टविधेयांऽशस्योदाहरणम्—रामकर्तृकराक्षसविनाशेन निर्विण्णस्य रावणस्योक्तिरियम् । स्वर्गग्रामटिकेति । स्वर्गः (देवलोकः) एव ग्रामटिका (क्षुद्रग्रामः), तस्याः विलुण्ठनं (विधूननम्) तेन वृथोच्छूनैः (व्यर्थस्फीतैः) एभिः = समीपतरवर्तिभिः, भुजैः = बाहुभिः, विंशतिसंख्यकैर्भारभूतैरिति शेषः । किं = किं फलमिति भावः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र =अस्मिन्नुदाहरणे वृथात्वं विधेयं, तच्च समासे= तत्पुरुषसमासे, गुणीभावात् = अप्रधानत्वात्, अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् = अनुवाद्यत्वस्य (उद्देश्यत्वस्य) प्रतीतिकृत् = प्रत्यायकम् । अविमृष्टविधेयांऽशस्य प्रकारान्तरमुदाहरति—**यथा वेति** ।

लक्ष्मणस्योक्तिरियं—**रक्षांस्यपीति** । रामाऽनुजस्य = रामचन्द्राऽवरजस्य, मे = सौमित्रेः, पुरः = अग्रे, स्थातुम् = अवस्थानं कर्तुं, रक्षांसि अपि = राक्षसा अपि, अलं = समर्थाः, काकुस्वरात् न समर्था इति भावः । अत्र "रामाऽनुजस्ये" त्यत्र "रामस्ये"ति वाच्यम् । अयं भावः । अत्र दुष्प्रसहराक्षसानां विनाशे रामः प्रसिद्धः, परं रामस्याऽनुजस्याऽपि मेऽग्रतः स्थातुं राक्षसाः समर्था भवेयुः ? इति रामसम्बन्धित्वाल्लक्ष्मणस्य दर्पः, न खलु केवलस्य लक्ष्मणस्य मुख्यता किन्तु रामसम्बन्धिन इति भावः । समासेन अयमर्थो न संगच्छतेऽतो रामस्येति वाच्यम् ।

जैसे—स्वर्गग्रामटिका० । स्वर्गरूप ग्रामटिका (छोटे ग्राम) को लूटनेसे व्यर्थ सूजे हुए, इन हाथोंसे क्या फल है ? यहाँ वृथात्व विधेय है, वह तत्पुरुष समासमें गौण हो गया है इसलिए उद्देश्यत्वकी प्रतीति कराता है, अतः दोष है । अथवा—रक्षांस्यपि० । रामानुज मेरे सामने राक्षस भी रहनेमें समर्थ होंगे क्या ? यहाँपर "रामस्य अनुजस्य" ऐसा कहना चाहिए ।

यथा वा—

'आसमुद्रक्षितीशानाम् ।'

अत्रासमुद्रमिति वाच्यम् ।

यथा वा—

'यत्र ते पतति सुभ्रु ! कटाक्षः षष्ठबाण इव पञ्चशरस्य ।'

अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम् ।

यथा वा—

'अमुक्ता भवता नाथ ! मुहूर्त्तमपि सा पुरा ।'

अत्रामुक्तेत्यत्र 'नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्व'मिति विधेयत्वमेवोचितम् ।

उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**आसमुद्रेति** ।

"सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥" इति पूर्णश्लोकः ।

अत्र "आसमुद्रं क्षितीशानाम्" इति व्यस्ते एव पदे वाच्ये । रघुवंशोत्पन्नानां राज्ञां समुद्रेष्वपि स्वामित्वमासीदिति कवेरभिप्रायः । अत्र समासकरणे तदर्थाऽनवगतेर्दोष इति भावः ।

अन्यदुदाहरणं प्रदर्शयति—**यत्रेति** । हे सुभ्रु = हे शोभनभ्रूसम्पन्ने ! यत्र पञ्चबाणस्य = कामस्य, षष्ठबाणः = षष्ठशरः, इव, ते = तव, कटाक्षः=नेत्राऽन्तः; पतति, अत्र षष्ठत्वमुत्प्रेक्ष्यं विधेयं च, समासेन तत्प्राधान्याऽनवगमाद्दोष इति भावः । एवं चाऽत्र "सुभ्रु" इत्यत्र "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री"ति नदीसंज्ञाया निषेधात् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व" इत्यनेन ह्रस्वत्वाऽप्रसक्तेश्च्युतसंस्कृत्याख्यो दोषश्चेत्यवगन्तव्यः ।

नञ्समासे अविमृष्टविधेयांऽशत्वमुदाहरति—**अमुक्तेति** ।

नायिकासखी नायकं प्रति नायिकाऽवस्थां प्रतिपादयति—हे नाथ ! सा = नायिका, पुरा = पूर्वं, भवता = श्रीमता मुहूर्तम् अपि = अल्पकालपर्यन्तमपि,

---

अथवा—"आसमुद्रक्षितीशानाम्" । समुद्र तकके राजाओंके, यहाँपर "आसमुद्रम् क्षितीशानाम्" एसा कहना चाहिए ।

अथवा—यत्र ते पतति०" हे सुन्दरि ! कामदेवके षष्ठबाणके सदृश तुम्हारा कटाक्ष गिरता है । यहांपर षष्ठः इव कहकर षष्ठको विधेय करना चाहिए था सो न होनेसे यहाँपर दोष हुआ है ।

अथवा—"अमुक्ता०" हे नाथ ! वह (नायिका) पहले आपसे एक मुहूर्तमात्र भी अमुक्ता (नहीं छोड़ी गई) थी । यहाँ "अमुक्ता" इसमें नञ् प्रसज्यप्रतिषेध है अतः उसे "मुक्ता न" कहकर विधेय न करनेसे दोष हुआ है ।

यदाहुः—

'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्॥'

यथा—

'नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः।'

उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतयानवगमः।

यदाहुः—

'प्रधानत्वं विधेर्यत्र, प्रतिषेधेऽप्रधानता।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥'

"कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया। अमुक्ता = अत्यक्ता। अत्र "अमुक्ता" इत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमतः निषेधस्य विधेयत्वमुचितं परमत्र समासात् तस्य प्रधानतायाः प्रतीतेरभावाद्विधेयाऽविमर्शः।

प्रसज्यप्रतिषेधं लक्षयति—**अप्राधान्यमिति**। यत्र=स्थाने, विधेः=विध्यर्थस्य, अप्राधान्यम् = अप्रधानता, निषेधाऽपेक्षयेति शेषः। अतः प्रतिषेधे = नञर्थे, प्रधानता = प्राधान्यम्। असौ—**अयं प्रसज्यप्रतिषेधः**। यत्र = यस्मिन्स्थाने, क्रियया = क्रियापदेन सह, नञ्, असौ = अयं, प्रसज्यप्रतिषेधः। अस्य व्युत्पत्तिस्तु प्रसज्य = विधाय विहितस्य, प्रतिषेधः = निषेधः। इति।

प्रसज्यप्रतिषेधमुदाहरति—**"नवजलधर इति**। अयं = दृश्यमानः, नवजलधरः = नूतनमेघः, संनद्धः = वायुना पुञ्जीकृतः, दृप्तनिशाचरः = कश्चिद्दर्पयुक्तराक्षसो, न = न अस्ति। अत्रेदंपदार्थस्योद्देश्यत्वं, नञर्थस्याऽभावस्य विधेयत्वम्। अतः क्रियया सह नञः सम्बन्धादिदं प्रसज्यप्रतिषेधस्योदाहरणम्। उक्तोदाहरणे = अभिहितदृष्टान्ते अमुक्तेत्यादौ तु, तत्पुरुषसमासे = नञ्तत्पुरुषसमासे, नञः=निषेधस्य। गुणीभावे = उपसर्जनत्वे, पर्युदासतया = पर्युदासवज्ज्ञायमानत्वेन, निषेधस्य = प्रतिषेधस्य, विधेयतया = विधेयभावेन, अनवगमः = अप्रतीतिः।

पर्युदासं लक्षयति—**यदाहुरिति**। यत्र = यस्मिन्वाक्ये, विधेः = विध्यर्थस्य,

---

जैसे कहते हैं--"अप्राधान्यम्" अर्थात् जहाँ विधिकी प्रधानता नहीं है और निषेधमें प्रधानता होती है और जहाँपर क्रिया-पदके साथ नञ्का प्रयोग होता है उसे "प्रसज्यप्रतिषेध" कहते हैं। जैसे--"नवजलधरः०" यह वायुसे पुञ्जीकृत नया मेघ है, दर्प-युक्त राक्षस नहीं। यहाँपर "दृप्तनिशाचरो न अस्ति" इस प्रकार नञ्को क्रिया'-पदके साथ प्रयोग करनेसे यह प्रसज्यप्रतिषेध है। "अमुक्ता" इस उदाहरणमें तो तत्पुरुष समासमें नञ्को गौण करनेसे पर्युदास होनेसे निषेधका विधेय रूपसे ज्ञान नहीं हुआ है। पर्युदासका लक्षण

तेन—

'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्॥'

अत्रात्रस्ततााद्यनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुणीभावो युक्तः।

ननु' "अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः" 'असूर्यंपश्या राजदारा' इत्यादिवत् 'अमुक्ता' इत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवतीति चेद्? न, अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम्, न च तथा; विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन कर्त्रंशेनैव नञः सम्बन्धात्।

प्रधानत्वं = मुख्यत्वं, प्रतिषेधे = निषेधे, अप्रधानता = अमुख्यता, यत्र=यस्मिन्स्थले, उत्तरपदेन = उत्तरपदार्थेन सह, नञ् = निषेधाऽर्थः, सम्बद्ध्यत इति शेषः, स पर्युदासः, विज्ञेयः = ज्ञातव्यः।

पर्युदासमुदाहरति—**जुगोपेति**। रघुवंशस्य प्रथमसर्गे दिलीपवर्णनमिदम्। सः = दिलीपः, अत्रस्तः = अभीतः सन्, आत्मानं = स्वं, जुगोप = रक्षितवान्। न पुनस्त्रासेनेति भावः। अनातुरः = अरुग्णः सन्, धर्मं = सुकृताचरणं, भेजे=सिषेवे, अगृध्नुः = अगर्धनः = अलोलुपः सन्निति भावः, अर्थं = धनम्, आददे = जग्राह, एवं च असक्तः = आसक्तिरहितः सन्नेव, सुखं = तत्तद्विषयानन्दम्, अन्वभूत् = अनुभूतवान्। न पुनरासक्त्यतिशयेन विषयानन्दमनुभूतवानिति भावः। अनुष्टुब् वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् पद्ये, अत्रस्तादि, अनूद्य = उद्दिश्य, आत्मगोपनादिकमेव = स्वरक्षणादिकमेव, विधेयं = विधातुं योग्यम्। आदिपदेन—अनातुरत्वम् उद्दिश्य धर्मभजनम्, अगृध्नुत्वमुद्दिश्य अर्थादानं तथा चाऽसक्तत्वमुद्दिश्य सुखाऽनुभवकरणं विधेयमिति नञः = निषेधाऽर्थस्य, पर्युदासतया = उत्तरपदसम्बन्धेन, गुणीभावः = उपसर्जनत्वम्। युक्तः = उचितः। नञः उत्तरपदेन समस्तत्वेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधत्वमाशङ्कते—**नन्विति**। श्राद्धं (श्राद्धसम्बन्धि अन्नम्)

करते हैं—जहाँपर विधिकी प्रधानता है और तिषेधमें अप्रधानता है और जहाँपर उत्तर पदके साथ नञ्का सम्बन्ध होता है उसे "पर्युदास" कहते हैं।

पर्युदासका उदाहरण देते हैं—जुगोपात्मानम्। वे (दिलीप) अत्रस्त (निडर) होकर अपनी रक्षा करते थे, अनातुर (आतुर न होकर) धर्मकी सेवा करते थे; अगृध्नु (लालची न होकर) धनका सञ्चय करते थे और असक्त (आसक्तिरहित) होकर सुखका अनुभव करते थे।

इस पद्यमें अत्रस्तत्व आदिको उद्देश्य करके आत्मगोपन आदि ही विधेय है इस कारणसे पर्युदास होनेसे नञ्को उपसर्जन करना उचित है।

आशङ्का करते है—जैसे—"अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः (श्राद्ध भोजन न करने-

यदाहुः—

'श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्ता प्रतीयते ।
न तद्भोजनमात्रं तु कर्तरीनेर्विधानतः ॥' इति ।

न भुङ्क्त इति अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, सूर्यं न पश्यन्तीति असूर्यम्पश्याः, राजदाराः (भूपपत्न्यः), इत्यादिवत् "अमुक्ता" इत्यत्राऽपि प्रसज्यप्रतिषेधो भवतीति चेत्, निषेधति—**नेति** । अत्राऽपि = पूर्वोक्तस्थलद्वयेऽपि, भोजनादिरूपक्रियांशेन = आदिपदेन दर्शनग्रहणमपि, तथा च भोजनरूपक्रियांऽशेन दर्शनरूपक्रियांऽशेन च, नञः= नञ्पदार्ऽर्थस्य, सम्बन्धः, स्यात् यदि = भवेच्चेत्, तदैव = तर्ह्येव, तत्र = तस्मिन्नुदाहरणद्वितये प्रसज्यप्रतिषेधः वक्तुं शक्यः, न च तथा = न च तेन प्रकारेण, वक्तुं शक्यः । भोजनक्रियया दर्शनक्रियया च सह नञः सम्बन्धाऽभावादिति भावः । **विशेष्यतयेति** । कर्तरि विहिताभ्यां णिनिखश्-रूपाभ्यां कृत्प्रत्ययाभ्यामुपस्थापितेन विशेष्यतया प्रधानेन मुख्येन, तद्भोज्यर्थेन = तद्भोजिदर्शकरूपाऽर्थेन कर्त्रंशेनैव नञः सम्बन्धात् । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहाऽर्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययाऽर्थः (कर्ता) प्रधानम्" इति नयेनेति भावः ।

अत्राऽर्थे आचार्यसम्मतिमाह—**यदाहुरिति** । "अश्राद्धभोजी" असूर्यम्पश्या राजदाराः" इत्यत्र श्राद्धभोजनशीलः = श्राद्धाऽन्नभोजनस्वभावः, उपलक्षणं चैतत् सूर्यदर्शनशीलाः, इति कर्ता = व्यापाराश्रयः, प्रतीयते=ज्ञायते "अश्राद्धभोजी"त्यत्र "व्रत" इति सूत्रेण कर्तरि णिनेः "असूर्यम्पश्या" इत्यत्र "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इति सूत्रेण, कर्तरि खश् विधानतः, तद्भोजनमात्रं = श्राद्धभोजनमात्रं च तथा च सूर्यदर्शनरूपं क्रिया (धात्वर्थः), न प्रतीयते ।

वाला ब्राह्मण)" "असूर्यम्पश्या राजदाराः (सूर्य दर्शन न करने वाली राजपत्नी) इत्यादिकों में प्रसज्यप्रतिषेध (नञ्) होता है । वैसे ही "अमुक्ता" यहाँपर भी प्रसज्यप्रतिषेध होता है । खण्डन करते हैं—यहाँ भी यदि भोजनादि रूप क्रियाके अंशके साथ नञ्का सम्बन्ध होता हो तो प्रसज्य प्रतिषेध कह सकते हैं । परन्तु वैसा नहीं है । विशेष्यतासे प्रधान श्राद्धभोजी स्वरूप अर्थवाले कर्ताके अंशके साथ ही नञ्का सम्बन्ध है । जैसे कहते हैं—"अश्राद्धभोजी" पद से श्राद्धभोजनशील कर्ताकी प्रतीति होती है, श्राद्ध-भोजनमात्रकी प्रतीति नहीं होती है, क्योंकि यहाँपर "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इस सूत्रसे इनि (णिनि) प्रत्यय कर्ताके अर्थमें होता है । इसी तरह "असूर्यम्पश्या राजदाराः" यहाँ भी "**असूर्यललाटयोर्दृशितपोः**" इस सूत्रसे कर्ताके अर्थमें खश् प्रत्यय होता है ।

'अमुक्ता' इत्यत्र तु क्रिययैव सह संबन्ध इति दोष एव।

एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः।

वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा—

'स्मरार्त्यन्धः कदा लप्स्ये कार्तार्थ्यं विरहे तव ॥'

निगमयति—**अमुक्तेति**। "अमुक्ते"त्यत्र तु क्रियया = मोचनरूपक्रियया एव नञः सम्बन्धः, अतः दोष एव = प्रसज्यप्रतिषेधस्थाने पर्युदासस्य सम्बन्धात् अविमृष्टविधेयांऽशत्वमेव। अत्राऽपि रसादिप्रतीतिविलम्बनं दूषकताकारणं बोध्यम्।

एते चेति। एते च = पूर्वोक्ताश्च क्लिष्टत्वादयः = क्लिष्टत्वं, विरुद्धमतिकृत्त्वमविमृष्टविधेयांऽशत्वं च, समासगता एव, पददोषाः, समासगतत्वाऽभावे, वाक्ये वाक्यदोषा बोद्धव्याः। इति पददोषाः।

(अथ वाक्यदोषाः)

वाक्ये दुःश्रवत्वमुदाहरति—**स्मरार्त्यन्ध इति**। कश्चिन्नायको नायिकां कथयति—हे प्रिये! तव = भवत्याः, विरहै = वियोगे, स्मरार्त्यन्धः=स्मरस्य (कामस्य) या अर्तिः (पीडा) तया अन्धः (कार्यदर्शनाऽक्षमः) अहं, कदा = कस्मिन्काले, कार्तार्थ्यं = कृताऽर्थतां, "कृताऽर्थस्य भावः कार्तार्थ्यं, तत्। ष्यञ् प्रत्ययः। लप्स्ये= प्राप्स्यामि, अत्र "स्मराऽर्त्यन्धः" "कार्तार्थ्यम्" लप्स्मि इत्यनेकपदे परुषवर्णत्वं तया श्रुतिदुःखावहत्वाद्वाक्यनिष्ठं दुःश्रवत्वम्।

परन्तु "अमुक्ता" इस पद्यमें तो क्रियाके ही साथ नञ्का सम्बन्ध है, इसलिए दोष ही है।

एते चेति। ये क्लिष्टत्व, विरुद्धमतिकारिता और अविमृष्टविधेयांऽशभाव समासमें ही पददोष होते हैं।

वाक्ये इति। वाक्यमें दुःश्रवत्व—स्मरार्त्यन्धः हे प्रिये! तुम्हारे विरहमें कामवेदनासे अन्धा हुआ मैं कब कार्तार्थ्य (कृतार्थभाव)—को प्राप्त करूंगा। यहाँपर "स्मरार्त्यन्धः" और "कार्तार्थ्यम्" और "लप्स्ये" अनेक पदोंमें कठोर वर्ण होनेसे कानोंमें दुःख उत्पन्न करनेसे वाक्यगत दुःश्रवत्व दोष है।

कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते ॥

अत्र जुगुप्साव्यञ्जिकाश्लीलता ।

'उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः ॥'

अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः, वक्राभिर्वामाभिः, इति नेयार्थता ।

'धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥'

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धः क्लिष्टः ।

जुगुप्साव्यञ्जिकामश्लीलतामुदाहरति— **कृतप्रवृत्तिरिति** । अन्यार्थे = अन्यकविनिबद्धार्थे, कृतप्रवृत्तिः = विहितप्रयत्नः, कविः = कवयिता, वान्तं = भक्षितोद्गीर्णं, समश्नुते = संभक्षयति । अत्र "वान्तं" "समश्नुते" इत्येकैकशः पदस्याऽश्लीलत्वाऽभावेऽपि "वान्तं समश्नुते" इति पदद्वयसम्बन्धाद्वान्तद्रव्यभक्षण-रूपार्थाऽवगमात् जुगुप्साव्यञ्जिका अश्लीलता ।

वाक्यगतां नेयाऽर्थतामुदाहरति—**उद्यदिति** । अत्र वक्रापदेन पर्यायवाच-कत्वेन "वामानिः" एवं "कमललौहित्यपदेन पद्मरागो लक्ष्यते तथा च वक्राभिः = वामाभिः, उद्यत्कमललौहित्यैः = प्रकाशमानपद्मरागैः (करणैः) तनुः= शरीरं, भूषिता = अलङ्कृतेत्यर्थः । परमत्रोभयत्र रूढि = प्रसिद्धिम्, प्रयोजनं च विना लक्ष्याऽर्थप्रकाशनाद्वाक्यगता नेयार्थता बोद्धव्या ।

वाक्यगतं क्लिष्टत्वमुदाहरति—**धम्मिल्लस्येति** । कुरङ्गशावाक्ष्याः = हरिणशिशुनयनायाः, अपूर्वा (विचित्रा) बन्धव्युत्पत्तिः (बन्धनरीतिः) यस्य, तादृशस्य

कृतेति । दूसरेके अर्थमें (संग्रहकी) प्रवृत्ति (चेष्टा) करने वाला कवि वान्त (वमन किया गया पदार्थ) खाता है । यहांपर घृणाको व्यङ्ग्य करने वाली वाक्यगत अश्लीलता है ।

उद्यदिति । वक्राओं (वामाओं अर्थात् सुन्दरियों) ने उद्यत् (चमकते हुए) कमललौहित्यों (पद्मरागरत्नों) से शरीरको अलङ्कृत किया । यहाँपर लक्षणा करके कमललौहित्यका पद्मराग और वक्राका वामा अर्थ किया है । परन्तु रूढि वा प्रयोजनके विना लक्षणाके न होनेसे वाक्यगत नेयार्थ दोष है ।

धम्मिल्लस्येति । मृगशावकके समान नेत्रोंवाली सुन्दरीकी अपूर्व बन्धन-रीति वाली चोटियोंकी शोभाको देखकर किसका चित्त अनुरक्त नहीं होता है ? यहांपर पदार्थोंका सम्बन्ध क्लिष्ट (व्यवहित) होनेसे वाक्यगत क्लिष्टत्व दोष है ।

'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इति ॥ (पृ० ८)

अत्र चायमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । तच्च शब्द-रचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

'आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ! समागतः ।'

इत्यादिषु 'यत्तदोर्नित्यः संबन्धः' इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा

धम्मिल्लस्य = केशपाशस्य, "धम्मिल्लःसंयताः कचा" इत्यमरः । शोभं = कान्ति, प्रेक्ष्य = वीक्ष्य, कस्य = जनस्य, मानसं = चित्तं, न रज्यते = अनुरक्तं न भवति । आर्या वृत्तम् । अत्र, सम्बन्धः = अन्वयः, क्लिष्टः = क्लेशयुक्तः, अत्राऽर्थस्य विलम्बेन प्रतीतेः क्लिष्टत्वम् ।

वाक्यगतमविमृष्टविधेयांशत्वमुदाहरति—"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः (पृ० ८) इत्यादि । पद्यमिदं प्राक् पदगताऽविमृष्टविधेयांऽशत्वे उदाहृतं, साम्प्रतं वाक्यगताऽविमृष्टविधेयांशत्वे विवृणोति—**अत्र चेति** । अत्र = अस्मिन् पद्ये, "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदाहरेत्" इति नयेन "अयमेव न्यक्कार" इति इदंपदमुद्देश्यत्वेन निर्दिश्य न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं = वक्तुमिष्टम् । तच्च = न्यक्कारस्य विधेयत्वं, शब्दरचनावैपरीत्येन = पदविन्यासविपर्यसिन, गुणीभूतम् = अप्रधानीभूतम् । अत्र वाक्यदोषत्वं साधयति—**रचनेति** । पदद्वयस्य, रचना विन्यासः विपरीता=विपर्यस्ता, इति वाक्यदोषः, पद्यस्याऽत्रांशे वाक्यगतमविमृष्टविधेयांऽशत्वमिति भावः । वाक्यगताऽविमृष्टविधेयांशस्यापरमुदाहरणं निर्दिशति—"**आनन्दयती**"**ति** । हे सुभ्रु = हे सुन्दरभ्रूसम्पन्ने, हे सुन्दरीति भावः, यः = पुरुषः, ते = तव, नेत्रे = नयने, आनन्दयति = आनन्दयुक्ते करोति, असौ = सः, समागतः = संप्राप्तः । इत्यादिषु = स्थलेषु, यत्तदोः = यत्तत्पदयोः, नित्यः = शाश्वतिकः, परस्परसापेक्षत्वेनेति शेषः । सम्बन्धः = उद्देश्यभूतयत्पदार्थस्य विधेयभूततत्पदार्थे सम्पर्कः, इति = एतादृशात्, न्यायात् = नियमात्, उपक्रान्तस्य = आरब्धस्य, उद्देश्यरूपेणेति शेषः । यच्छब्दस्य=यत्पदस्य, निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये = आकाङ्क्षाराहित्यज्ञानाय, तच्छब्द-

---

"न्यक्कारो ह्ययमेव" इति । यहाँपर "अयमेव न्यक्कारः" यही तिरस्कार है "इस प्रकार "न्यक्कार" शब्दको विधेय बनाना चाहिए । वह यहाँपर शब्द-रचनाकी विपरीतताके कारण गौण हुआ है । दो पदोंकी रचना विपरीत (उलटी) है, इस कारण वाक्यदोष है ।

"आनन्दयति०" हे सुन्दरि ! यः (जो) आया हुआ है असौ (वह) तुम्हारे नेत्रोंको आनन्दित करता है । इत्यादि स्थलोंमें "यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः" यद् और तद् शब्दका नित्य सम्बन्ध है, इस न्यायसे आरम्भ किये गये यद् शब्दकी आकाङ्क्षा पूरी करनेके लिए तद् शब्दका समानाऽर्थक होनेसे प्रयोग किये जाने-

विधेया एव भवितुं युक्ताः। अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्।

तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रम्।

यथा—

'यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु ! स आगतः।'

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति।

समानार्थतया = तत्पदतुल्यार्थत्वेन, प्रतिपाद्यमानाः = प्रयुज्यमानाः, इदमेतददः-शब्दाः, विधेया एव = विधेयरूपा एव, भवितुं युक्ताः।

प्रयुक्तस्थले दोषमुपपादयति—**अत्र त्विति**। अत्र = अस्मिन् स्थले तु, यच्छब्दनिकटस्थतया = यत्पदसमीपस्थत्वेन, "योऽसौ" इत्येतद्रूपेणेति भावः। अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् = उद्देश्यत्वबोधकारकः, तथा चोद्देश्यवाचकयत्पदाऽनन्तरं विधेयवाचकतत्पदाऽभावेन साकाङ्क्षत्वेन विधेयाऽविमर्शत्वम्।

विधेयाऽविमर्शदोषाऽभावस्थलं प्रदर्शयितुमुपक्रमते—**तच्छब्दस्याऽपि**। यच्छब्दनिकटस्थितस्य तच्छब्दस्य अपि = न केवलमदःशब्दस्येति शेषः। प्रसिद्ध-परामर्शित्वमात्रं = प्रसिद्धबोधकत्वम् एव।

तादृशं स्थलं प्रदर्शयति—**यः स त इति**। (हे सुन्दरि !) यः सः=प्रसिद्धो जनः, ते = तव, नयनानन्दकरः = नेत्रप्रमोदकारकः, सः = जनः, आगतः=आयातः। अत्र "यः सः" इत्यत्र "सः" इति पदस्य प्रसिद्धिपरामर्शित्वमात्रान्न यच्छब्दाऽपेक्षेति भावः। द्वितीयस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दस्य विधेयबोधकत्वमतो न विधेयाऽविमर्शदोषसद्भावः।

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितस्याऽदःशब्दस्य निराकाङ्क्षत्वं प्रदर्शयति—**यच्छब्देति**। यच्छब्दस्य व्यवधानेन स्थितास्तुः = इदमेतददःशब्दा इति शेषः।

वाले इदम्, एतद् और अदस् शब्द विधेय ही होने चाहिएँ। परन्तु यहाँ यद् शब्द के निकट (अदस् शब्द) होनेसे वह उद्देश्यत्व प्रतीति करता है, अतः वाक्यगत अविमृष्टविधेयांऽश दोष है। इसी तरह यद् शब्दके निकटमें स्थित तद् शब्द भी केवल प्रसिद्धका परामर्श करता है विधेय नहीं होता है।

जैसे—"यः स ते०" हे सुन्दरि ! जो वह तुम्हारे नेत्रोंका आनन्द-कारक है, वह आ गया है। इसमें यद् शब्दका निकटवर्ती तद् शब्द केवल प्रसिद्धका परामर्शक है।

यच्छब्देति। यद् शब्दके व्यवधानसे रहे हुए इदम्, एतद् और अदस् शब्द निराकाङ्क्षताको जताते हैं—

यथा—

'आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनाऽसौ समागतः ।'

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं संभवति, तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथाहि यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् ।

यथा—

'आत्मा जानाति यत्पापम् ।'

आनन्दयति । यः, ते = तव, नेत्रे = नयने, आनन्दयति=आनन्दिते करोति अधुना = सम्प्रति, असौ = सः, समागतः = संप्राप्तः । अत्र "यः" इत्यस्मात् "असौ" इति पदस्य "अधुना" पदेन व्यवधानात् यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वमवगमयति ।

निगमयति—**एवमिति** । एवम्=इत्थम्, इदमादिशब्दोपादानेऽपि = इदमादिपदग्रहणेऽपि, बोध्यमिति शेषः ।

यत्तदोर्द्वयोः पदयोरुपादान एव एष विचारः, एकस्यैवोपादाने तु नाऽयं विचार इत्याह—**यत्र चेति** । यत्र = यस्मिन् स्थले, यत्तदोः = पदयोः, एकस्य = एकतरस्य, आर्थत्वम् = अर्थवशाल्लभ्यत्वं, न शाब्दत्वमिति भावः । संभवति, तत्र = तस्मिन् स्थले, एकस्य = एकतरस्य, उपादानेपि = शब्दतो ग्रहणेऽपि, निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिः, इति, न क्षतिः = नो हानिः, नाऽविमृष्टविधेयांऽशत्वमिति भावः ।

उक्तमर्थमुपपादयति—**तथाहीति** । "आत्मा जानाति यत्पापम्" इत्यत्र, यच्छब्दस्य = यत्पदस्य, उत्तरवाक्यगतत्वेन = अनन्तरवाक्यप्राप्तत्वेन, उपादाने = ग्रहणे, सामर्थ्यात् = यत्तदोर्नित्यसम्बन्धरूपात्, पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्य = तत्पदस्य, आर्थत्वम् = अर्थवशाल्लभ्यत्वम् । तदात्मा जानाति यत्पापमस्तीत्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वेन लभ्यत्वान्निराकाङ्क्षत्वम् । यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन

जैसे—**आनन्दयति०** (हे सुन्दरि !) जो तुम्हारे नेत्रोंको आनन्दित करता है, वह इस समय आया हुआ है । यहाँपर "यः" यद् शब्दके अनन्तर "अधुना" पदसे व्यवधान होनेसे "असौ" अदस् शब्दसे तद् पदार्थका बोध होकर आकाङ्क्षा शान्त हो जाती है, अतः दोष नहीं । इसी प्रकार "इदम्" आदि शब्दोंके ग्रहणमें भी जानना चाहिए । **यत्र चेति** । जहाँ यद् और तद् शब्दोंमें कोई एक अर्थवश लभ्य होता है वहाँ एकमात्रका ग्रहण करने पर भी आकाङ्क्षा शान्त हो जाती है वहां क्षति नहीं है अर्थात् अविमृष्ट विधेयांश दोष नहीं होता है । **तथा हीति** । जहाँ यद् शब्द उत्तर वाक्यमें लिया जाता है वहां अर्थ-वश तद् शब्द लभ्य होता है । जैसे "आत्मा जानाति यत्पापम्" हृदय जानता है जो पाप है । यहाँ पूर्व वाक्यमें "आत्मा उसको जानता है जो पाप है, यहांपर तद् पद अर्थ-वश लब्ध हो गया है अतः केवल यद् शब्दके रहने पर भी आकाङ्क्षा शान्त होनेसे दोष नहीं है ।

एवम्—

'यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च—'

इत्यादावपि।

तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम्।

क्रमेण यथा—

'स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्॥'

ग्रहणेऽपि पद्यान्तरे तच्छब्दस्याऽऽर्थत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**एवमिति। यं सर्वशैला इति।** कुमारसम्भवस्थं हिमालयवर्णनपरकं पद्यमिदम्। "पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्" इति चरमचरणः। सर्वशैलाः = विन्ध्यादयः सकलपर्वताः, दोहदक्षे = दोहनप्रवीणे, मेरौ = सुमेरुपर्वते, दोग्धरि = दोहनकर्तरि, स्थिते = विद्यमाने सति, भास्वन्ति = दीप्यन्ति, भास्वत्यश्च भास्वन्ति च भास्वन्ति, तानि देहलीदीपन्यायेन भास्वन्ति = दीप्यन्ति, रत्नानि = मणीन्, भास्वतीः = दीप्यमानाः, महौषधीश्च = आमलक्यादि-महौषधानि च, "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चाऽस्याऽन्यतरस्याम्" इति क्लीबशेषतैकवद्भावश्च। दुदुहुः = दुग्धवन्तः। "यमि"त्यत्राऽकथितं चेति कर्मसंज्ञत्वाद् द्वितीया। उपजातिर्वृत्तम्। अस्मात्पद्यात्पूर्वं स्थिते "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" इत्यादौ "स हिमालयोऽस्तीति पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्याऽर्थत्वमतो निराकाङ्क्षत्वान्न विधेयाऽविमर्शदोषत्वम्।

यच्छब्दस्यार्थत्वस्थलानि निर्देष्टुमुपक्रमते **तच्छब्दस्येति।** तच्छब्दस्य = तत्पदस्य, प्रकान्त-प्रसिद्धाऽनुभूताऽर्थत्वे = प्रकान्ताऽर्थत्वे (पूर्वप्रतीतिविषयाऽर्थत्वे), प्रसिद्धाऽर्थत्वे (लोकविख्याताऽर्थत्वे) अनुभूताऽर्थत्वे (अनुभवविषयाऽर्थत्वे) च यच्छब्दस्य आर्थत्वम् = अर्थलभ्यत्वम्।

स्थलत्रयं निर्देष्टुमुपक्रमते **क्रमेण यथेति।**

तच्छब्दस्य प्रकान्ताऽर्थकत्वं निदर्शयति—**स हत्वेति।** रघुवंशस्य द्वादश-

---

इसी तरह—"यं सर्वशैला०" अर्थात् समस्त पर्वतोंने जिस (हिमालय-पर्वत) को बछड़ा बनाकर दूहनेमें निपुण सुमेरु पर्वतके दोहक होनेपर पृथुसे प्रदर्शित पृथिवीसे चमकदार रत्नों और औषधोंको दूह लिया। "यहां उत्तर वाक्य में यद् शब्द (यम्) के होनेपर "अस्त्युत्तरस्याम्" इस पहले वाक्य में तद् शब्दके न होनेपर भी अर्थसे लभ्य हो गया है—अतः दोष नहीं है।

जहाँपर तद् शब्द प्रारब्धाऽर्थक, प्रसिद्धाऽर्थक वा अनुभूताऽर्थक होता है वहां यद् शब्द अर्थवश लभ्य होता है; अतः ऐसे स्थलोंमें दोष नहीं होता है।

जैसे कि—**"स हत्वा०"** उन वीर (रामचन्द्र) ने वालीको मारकर बहुत

'स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ।'
'तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि ।'

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्नलिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव ।

सर्गस्थं पद्यमिदम् । वीरः = शूरः, सः = प्रक्रान्तः, प्रकरणागतो रामः, वालिनं = सूर्यपुत्रं वानरराजं, हत्वा = व्यापाद्य, चिरकाङ्क्षिते = बहुकालादभीष्टे तत्पदे = तस्य (वालिनः) पदे (स्थाने) वानराऽधिपतित्वस्थान इति भावः, धातोः=ब्रुवादिधातोः, स्थाने = स्थले, आदेशं = वच्याद्यादेशम्, इव, सुग्रीवं = देवेन्द्रपुत्रं, संन्यवेशयत्=स्थापितवान् । अनुष्टुब्वृत्तम् । अत्र स इति तत्पदं प्रक्रान्त (प्रकरणागत)—रामरूपाऽर्थवाचकत्वाद्यत्पदं नाऽपेक्षते ।

तच्छब्दस्य प्रसिद्धाऽर्थकत्वं निदर्शयति—**स व इति ।** सः = श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धः, शशिकलामौलिः = शशिकला (चन्द्रकला) मौलौ (शिरसि) यस्य सः, चन्द्रशेखर इति भावः । वः = युष्माकं, तादात्म्याय = तदात्मभावाय, सायुज्यमोक्षाऽर्थमिति भावः । उपकल्पतां = सम्पद्यताम् । अत्र "स" इति शब्दः प्रसिद्धाऽर्थबोधकत्वाद्यच्छब्दं नाऽपेक्षते ।

तच्छब्दस्याऽनुभूताऽर्थत्वं निर्दिशति— **तामिति ।** इन्दुसुन्दरमुखीम् = इन्दुः (चन्द्रः) इव सुन्दरं (मनोहरम्) मुखं (वदनम्) यस्यास्ताँ, तां = मयाऽसकृदालिङ्गनादिनाऽनुभूतां, ललनामौलिभूतां प्रियां, हृदि = चित्ते, चिन्तयामि=ध्यायामि । अत्र "ताम्" इति तत्पदस्य अनुभूताऽर्थप्रियावाचकत्वाद्यत्पदस्य नाऽपेक्षा वर्तत इति भावः । यच्छब्दनिकट—स्थितानामपीदमादिशब्दानां निराकाङ्क्षत्वस्थलानि प्रदर्शयितुमुपक्रमते—**यत्र चेति ।** यत्र च=येषु च स्थलेषु, यच्छब्दनिकटस्थितानां = यत्पदसमीपवर्तिनाम्, अपि, इदमादिशब्दानां, भिन्नलिङ्गविभक्तित्वं = भिन्नलिङ्गत्वं,

---

कालसे अभीष्ट उसके राज्यमें सुग्रीवको धातुके स्थानमें आदेशकी तरह प्रतिष्ठित किया ।

यहाँपर "सः" यह तद् पद प्रक्रान्त (प्रकरणागत) रामरूप अर्थका वाचक होनेसे "यद्" पद अर्थसे लभ्य होता है । **स व इति** । सः (वे) चन्द्रकलाको शिरमें रखनेवाले (शिवजी) तुम्हारे सायुज्य (मोक्ष) के लिए हों, यहाँपर "सः" यह तद् पद प्रसिद्ध शिवजीके अर्थका वाचक होनेसे यद् शब्द आर्थ है ।

तामिति । ताम् (उस) चन्द्रके समान सुन्दर मुखवाली (प्रिया) को हृदयमें चिन्तन करता हूं । यहाँपर तद् पद अनुभूतार्थ प्रियाका वाचक होने से यद् पद आर्थ (अर्थलभ्य) होता है अतः दोष नहीं ।

यत्र चेति । जहाँपर यद् शब्दके समीपमें रहनेपर भी इदम् आदि शब्दोंके

क्रमेण यथा—

'विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् ।'
'इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः ।'

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः ।

यथा—

'न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि ! मा शुचः ।
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः ॥'

भिन्नविभक्तित्वं च तत्राऽपि=तेषु स्थलेष्वपि, निराकाङ्क्षत्वम्=आकाङ्क्षारहितत्वमेव, अतो न विधेयाऽविमर्शः । **क्रमेण यथेति** । यत्पदनिकटस्थ इदम्पदस्य भिन्नलिङ्गत्वेन निराकाङ्क्षत्वस्थलं प्रदर्शयति—**विभातीति** । या, मृगशावाक्षी = हरिणशिशुनयना, विभाति = शोभते, इदं, भुवनभूषणं = लोकाऽलङ्कारः । अत्र भूषणस्य सर्वनामत्वादिदमित्यत्र नपुंसकलिङ्गत्वं, तथा चाऽत्र यच्छब्दनिकटस्थितस्येदम्पदस्य भिन्नलिङ्गत्वान्निराकाङ्क्षत्वमतो न दोषः । यच्छब्दनिकटस्थितस्य तत्पदस्य भिन्नविभक्तित्वाद्दोषाऽभावं प्रदर्शयति—**इन्दुरिति** । य इन्दुः = चन्द्रः, विभाति = शोभते, तेन = इन्दुना, पथिकयोषितः = पान्थललनाः, दग्धाः = संतापिताः । अत्र यच्छब्दनिकटस्थितस्य तच्छब्दस्य "तेने"ति भिन्नविभक्तित्वान्निराकाङ्क्षत्वमतो दोषाभावः । क्वचिच्चाऽगृहीतयोर्यत्तच्छब्दयोः सामर्थ्यादवगमस्थानं प्रदर्शयितुमुपक्रमते—**क्वचिदिति** । क्वचित् = कुत्रचित्, अनुपात्तयोः = अप्रयुक्तयोः, द्वयोः = यत्तच्छब्दयोः, अपि, सामर्थ्यात् = आकाङ्क्षावशात्, अवगमः= ज्ञानम् । उदाहरति—**यथेति** । अत्र कश्चिज्जनः दुष्टभारपीडितामुर्वीं सान्त्वयति—**न म इति** । हे उर्वि = हे पृथिवि !, मे = मम, उर्व्याः । भारस्य = भरस्य, कोऽपि = जनः, शमयिता =

लिङ्ग और विभक्ति भिन्न हों वहां भी आकाङ्क्षा शान्त होती है, अतः दोष नहीं होता है । क्रम से जैसे—

विभातीति या = जो, मृगशावकके समान नेत्रोंवाली सुन्दरी शोभित हो रही है इदम् (वह) लोकका भूषण है । यहाँ "या" के साथ ही विधेय "इदम्" पद है तो भी उसका लिङ्ग भिन्न है अतः उससे उद्देश्यताकी प्रतीति नहीं होती है । **इन्दुर्विभाति** । यः (जो) चन्द्र शोभित हो रहा है उससे पथिकोंकी स्त्रियाँ (प्रोषितभर्तृकाएँ) दग्ध हुई हैं । यहाँ "या" के साथ भिन्न विभक्तिवाला "तेन" पद है अतः उद्देश्यताकी प्रतीति नहीं होती है इस लिए दोष नहीं है । **क्वचिदिति** । कहींपर "यद्" और "तद्" दोनों का प्रयोग न होने पर भी सामर्थ्य (आकाङ्क्षावश) से दोनोंका ज्ञान होता हैं । जैसे—**"न मे" इति** (हे पृथिवि!) मेरे भारका शमन करनेवाला कोई नहीं है ऐसा सोच कर शोक मत करो, नन्दके भवनमें अद्भुत पुरुषार्थ-

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते।

'यद्यद्विरहदुःखम्मे तत्को वाऽपहरिष्यति' ?

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम्, तथाहि—यद्यदित्यनेन केन-चिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम्। तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः। एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम्।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

'तद्गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम्।'

शमनकारकः, दुष्टहननेनेति शेषः। न = नाऽस्ति, इति = इत्थं, मा शुचः = शोकं मा कार्षीः। नन्दस्य = गोपाऽधिपतेः, भवने = सदने, कोऽपि = अनिर्वचनीयः, अद्भुत-पौरुषः = विचित्रपुरुषाऽर्थसम्पन्नः, बालः = बालकः, अस्ति = विद्यते।

उपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये। योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते = ज्ञायते, सामर्थ्यादिति शेषः।

आशङ्काविशेषं परिहर्तुमुपक्रमते—**यद्यदिति**। यद् यत्, मे = मम, विरह-दुःखं = वियोगक्लेशः, तद् = विरहदुःखं, को वा = जनः, अपहरिष्यति = निवार-यिष्यति। इत्यत्र = अस्मिन् पद्ये, एको यच्छब्दः, साकाङ्क्षः = आकाङ्क्षासहितः, इति = इत्थं, न वाच्यं = नो वक्तव्यम्। परिहरति—**तथाहीति**। यद्यदित्यनेन = पदद्वयेन, केन चिद्रूपेण, स्थितं = विद्यमानं, सर्वात्मकं = सकलप्रकारं, वस्तु = दुःखात्मकः पदार्थः, विवक्षितं = वक्तुमिष्टं, वक्त्रेति शेषः। तथाभूतस्य = तादृशस्य, तस्य = दुःखात्मकवस्तुनः, तच्छब्देन = तत्पदेन, परामर्शः = ग्रहणम्, अतो निरा-काङ्क्षत्वेन दोषाऽभावः।

एवमिति। एवम् = इत्थम्, अन्येषाम्=अनुचिताऽर्थत्वादीनाम्, अपि वाक्य-गतत्वेन, उदाहरणं बोध्यम्।

पदांशे दुःश्रवत्वमुदाहरति—**तदिति**। कुमारसंभवस्थं पद्यमिदम्। इन्द्रस्य कामं प्रत्युक्तिरियम्। तत् = तस्मात्कारणात्, सिद्धयै = कार्यसफलतायै, पार्वतीं

वाला कोई बालक है। यहाँपर यः (जो) बालक है सः (वह) तुम्हारे भारका शमन करने वाला है आकाङ्क्षावश ऐसी प्रतीति होती है।

यद्यदिति। यत् यत् (जो जो) मेरा विरहदुःख है उसे कौन दूर करेगा। यहांपर विधेयबोधक तद् शब्द एक मात्र होनेसे (एक यद् शब्द साकाङ्क्ष है (अतः दोष है) ऐसा नहीं कहना चाहिए, क्योंकि प्रथमचरणमें यद् यद् "दो पदोंसे प्रतिपादित समस्त दुःखका "यद्" शब्दसे परामर्श है। अतः निराकाङ्क्ष होनेसे दोष नहीं। इसी तरह अन्य दोषोंका भी वाक्यगत उदाहरण समझना चाहिए। पदांशमें श्रुतिकटु, जैसे—**तद्गच्छेति**="इस कारणसे सिद्धिके लिए जाओ, देवकर्म करलो।

'धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ।'

अत्र मत्ताशब्दः क्षीबार्थे निहतः।

'वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ।'

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः।

'पाणिः पल्लवपेलवः'

पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले।

प्रति हरस्याकर्षणसिद्ध्यर्थमिति भावः। गच्छ = याहि, देवकार्यं = सुरकृत्यं, कुरु = विधेहि। अत्र "सिद्ध्यै" इति पदस्य "ध्यै" इत्यंशस्य परुषवर्णत्वेन श्रुतिदुःखावहत्वात्पदांऽशे श्रुतिकटुत्वम्।

पदांऽशे निहतार्थत्वमुदाहरति—"धातुमत्तां गिरिर्धत्ते" इति। गिरिः = पर्वतः, धातुमत्तां = गैरिकादिधातुयुक्ततां, धत्ते = धारयति। अत्र प्रशस्ता धातवः सन्ति यस्मिन् स धातुमान्, "तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुप्" इति मतुप् प्रत्ययः, धातुमतो भावो धातुमत्ता, ताम् "तस्य भावस्त्वतलौ" इति तल्प्रत्ययः, "तलन्तं स्त्रियाम्" इति लिङ्गाऽनुशासनसूत्रात्तदन्तस्य स्त्रीत्वम्।

प्रकृते दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् उदाहरणे "मत्ता" शब्दः, क्षीबाऽर्थे = मत्तारूपार्थे, प्रसिद्धत्वादयम् निहतः = धातुमत्तारूपे अप्रसिद्धः। अतः पदांऽशगतं निहताऽर्थत्वम्।

पदांऽशेऽवाचकमुदाहरति—**वर्ण्यत इति**। महासेनः = कार्त्तिकेयः, किं = कथं, वर्ण्यते = प्रशस्यते, यस्य = महासेनस्य, तारकः = तारकाऽसुरः, विजेयः = विजेतुं योग्यः। "विजेय" इत्यत्र व्युपसर्गपूर्वकात् "जि जय" इति धातोः "अर्हे कृत्यतृचश्चे"ति सूत्रेणाऽर्हाऽर्थे "अचो यत्"इति सूत्रेण विहितः कृत् (यत्) प्रत्ययः, भूताऽर्थरूपे क्तप्रत्ययाऽर्थे अवाचकः।

पदांऽशजातमश्लीलत्वमुदाहरति—**"पाणिः पल्लवपेलवः"** इति। पाणिः = करः, सुन्दर्या इति शेषः। पल्लवपेलवः = पल्लवम् (किसलयम्)

"इसमे" ध्यै यह पदांश श्रुतिकटु है। **धातुमत्तामिति**। पर्वत धातुमत्ता (धातुयुक्तता)-ताको धारण करता है यहाँ 'धातुमत्ताम्' इसमें मत्ताशब्द मत्त स्त्रीके अर्थमें प्रसिद्ध है। 'धातुमत्ता' इसका धातुयुक्तता अर्थ अप्रसिद्ध होनेसे "निहतार्थता" है। **"वर्ण्यते०"** इति। कार्त्तिकेयका क्या वर्णन किया जाता है—तारकासुर जिनका विजेय (जेतव्य) है यहां विजेय इसमें कृत्यप्रत्यय (यत्प्रत्यय) क्तप्रत्ययके अर्थमें "अवाचक" है।

"पाणिः०"। हाथ पल्लवके समान कोमल है, इसमें "पेलव" शब्दके पहलेके दो अक्षरोंमें लज्जा व्यञ्जक अश्लीलता प्रकट होती है।

'संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ।'

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव बाणस्थाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ तूत्तरपदम्, बाडवानलादौ पूर्वपदम् ।

एवमन्येऽपि यथासंभवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणां च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये संभवः ।

इव पेलवः (कोमलः), अत्र पेलवशब्दस्य आद्याऽक्षरे = आदिभवौ पेलरूपौ वर्णौ, अश्लीले, अयं भावः । उत्कलभाषायां पेलरूपावाद्याक्षरौ पुंव्यञ्जकस्मारकावतः पदांऽशगतमश्लीलत्वम् । एवं 'पूयत' इत्यत्र पूयशब्दस्य रक्तविकारबोधकत्वात्पदांशगतं जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम् । तथैव "अभिप्रेत" इत्यत्र प्रेतशब्दस्य परेतबोधकत्वात्पदांशगतमङ्गलकमश्लीलं बोध्यम् ।

पदांशगतं नेयाऽर्थत्वमुदाहरति—**संग्राम इति** । संग्रामे = युद्धे, निहताः = व्यापादिताः, शूराः = वीराः, "शूरो वीरश्च विक्रान्त" इत्यमरः । वचोबाणत्वं = गीर्बाणत्वं, देवभावम्, आगताः = आयाता, संप्राप्ता इति भावः ।

दोषं विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, वचोबाणत्वमित्यत्रेति भावः । वचःशब्दस्य लक्षणया गीःशब्दवाचकत्वे, रूढिप्रयोजनाऽभावात्पदांशगतं नेयार्थत्वम् । अयं भावः, अत्र वचोबाणशब्देन गीर्बाणो विवक्षितः ।

तथा चाऽत्र पदद्वयस्यैव पदिवृत्यसहत्वं प्रतिपादयति—**तथेति** । तथा = तेनैव प्रकारेण तत्रैव = तस्मिन्नेवोदाहरणे, "बाण" स्थाने "शरे"ति पाठे–पदांऽशगतं नेयाऽर्थत्वम्, इति भावः । अत्र = "गीर्बाण" पदे, पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् ।

जलध्यादाविति । जलध्यादिशब्दे, उत्तरपदं = "धी"त्यन्तिमपदं, न परिवृत्तिसहम् । अतः—सलिलधिः, वारिधिः, वार्धिः, इत्यादयः संगच्छन्त इति भावः । "बाडवाऽनला"दौ पूर्वपदं = "बाडव" रूपमाद्यपदं, न परिवृत्तिसहम् । अतः बाडवाग्निः, बाडववह्निः, बाडवज्वलन इत्यादयः शब्दाः संगच्छन्त इति भावः । **एवमिति** । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणां = निरर्थकत्वमसमर्थत्वं च्युतसंस्कारत्वं चेति त्रयाणां दोषाणामित्यर्थः । पदमात्रगतत्वेनैव = न पदांशगतत्वेनेति भावः ।

"संग्रामे०" "युद्धमें मारे गये वीर वचोबाणत्व (गीर्बाणत्व) को प्राप्त हुए हैं" । यहाँ वचः शब्दका गीःशब्दके वाचकत्वमें रूढि वा प्रयोजन न होनेसे नेयार्थता दोष है । वैसे ही वहींपर बाणके स्थानमें "शर" ऐसे पाठमें भी वही दोष होता है । "गीर्बाण" पदमें "गीः" और "बाण" ये दोनों पद परिवर्तन नहीं सह सकते हैं । "जलधि" आदिमें पिछला "धि" पद परिवृत्तिसह नहीं है । "वाडवनल" आदिमें पूर्वपद "वाडव" परिवृत्ति सह नहीं है । इसी प्रकार अन्य पदांऽश दोष भी जानें । "निरर्थकत्व" "असमर्थत्व" और "च्युतसंस्कारता" ये तीनों दोषों पदमात्रमें रहकर ही लक्ष्य (उदाहरण) में संभव हैं ।

क्रमतो यथा—

'मुञ्च मानं हि मानिनि ! ।।'

अत्र हिशब्दो वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनः ।

'कुञ्जं हन्ति कृशोदरी ।'

अत्र हन्तीति गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् ।

'गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ।'

पदमात्रगतं निरर्थकत्वमुदाहरति—**"मुञ्च मानं हि मानिनि !"** हे मानिनि= हे सौन्दर्याऽभिमानिनि !, मानं = सौन्दर्याऽभिमानं, मुञ्च = त्यज, हि ।

विवृणोति—**अत्रेति ।** अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, हि-शब्दो वृत्तपूरणमात्र-प्रयोजनः, वृत्तपूरणमात्रं (छन्दःपूरणमात्रम्) प्रयोजनं (फलम्) यस्य सः ।

पदमात्रगतमसमर्थत्वमुदाहरति—"**कुञ्जं हन्ति कृशोदरी**"ति । कृशोदरी= तनूदरी, कुञ्जं = लतागृहं, हन्ति = गच्छति,।

विवृणोति—**अत्रेति ।** अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, हन्तीति पदं, गमनाऽर्थे = "हन हिंसागत्योः" इति धातुपाठाऽनुसारेण, हिंसाऽर्थेन समं गमनार्थे पठितमपि, तत्र = गमनाऽर्थे, न समर्थं = निरुपपदत्वेन न समर्थमिति भावः ।

पदगतं च्युतसंस्कारत्वमुदाहरति—**गाण्डीवीति ।** किराताऽर्जुनीयस्थं पद्यार्धमिदम् । अस्य पूर्वार्द्धं तु—

उन्मज्जन्मकर इवाऽमराऽऽपगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः" इति । व्याकरणलक्षणहीनत्वं च्युतसंस्कारत्वम् । यथा—गाण्डीवी = अर्जुनः, भुजाभ्यां = बाहुभ्यां, कनकशिलानिभं = कनकशिलया (सुवर्णपाषाणेन) निभं (सदृशम्) विषमविलोचनस्य = त्रिलोचनस्य, शङ्करस्येत्यर्थः । वक्षः = उरःस्थलम् आजघ्ने = आहतवान् ।

क्रमसे जैसे—**"मुञ्च०"** "हे अभिमानवति ! अभिमानको छोड़ो" यहाँ "हि" शब्द छन्दको पूर्ण करना ही प्रयोजनवाला है, अतः निरर्थक है ।

"कुञ्जं हन्ति कृशोदरी" । कृशोदरी कुञ्जमें, हन्ति = गमन करती है । यहाँ हन धातु "हन हिंसागत्योः" इस धातु पाठके अनुसार गत्यर्थक होनेपर भी प्रसिद्धिवशात् हिंसाऽर्थमें ही प्रसिद्ध है अतः गमन अर्थमें "असमर्थत्व" दोष हो जाता है ।

"गाण्डीवी०" । अर्जुनने किरातके वेषवाले शिवजीके सुवर्णशिलाके समान वक्षःस्थलको दोनों हाथोंसे "आजघ्ने" = आहत किया ।

'आङो यमहनः', 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इत्यनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम्। इह तु तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम्।

'नन्वत्र 'आजघ्ने' इति पदस्य स्वतो न दुष्टता, अपि तु पदान्तरापेक्षयैव, इत्यस्य वाक्यदोषता। मैवम्, तथाहि गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः। इह तु दोषस्य 'आजघ्ने' इति

च्युतसंस्कारत्वं विवृणोति—**आङ इति**। "आङो यमहनः" "स्वाऽङ्गकर्मकाच्चे"त्यनुशासनबलात् = व्याकरणाऽनुशासनशक्तेः, आङ्पूर्वकस्य स्वाऽङ्गकर्मकस्यैव = स्वाङ्गं कर्म यस्य, तस्यैव, हनः = "हन हिंसागत्योः" इति धातोः, आत्मनेपदं, नियमितम्, इह अस्मिन्नुदाहरणे, तु, तत् = नियमनं, लङ्घितम् = अतिक्रान्तं, पराऽङ्गकर्मकत्वादिति भावः। इति = अतः। व्याकरणलक्षणहीनत्वाच्च्युतसंस्कारत्वम्।

अत्र वाक्यदोषत्वमाशङ्कते—**नन्वत्रेति**। ननु अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे "आजघ्न" इति पदस्य, स्वतः = पदमात्रतः, न दुष्टता, व्याकरणेन सिद्धत्वादिति भावः। अपि तु पदान्तराऽपेक्षया = अन्यपदाऽपेक्षया, एव "विषमविलोचनस्य वक्षः इति पदद्वयसम्बन्धादेव दुष्टता, अतोऽस्य वाक्यदोषता।

उक्तामाशङ्कां परिहरति—**मैवमिति। तथा हीति**। गुणदोषाऽलङ्काराणां, शब्दाऽर्थगतत्वेन = शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन च, व्यवस्थितेः = व्यवस्थायाः, तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वं = तयोः (शब्दार्थयोः) अन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वम् = अन्वयव्यतिरेकाऽनुसारित्वं, हेतुः = कारणम्। तत्सत्त्वे तत्सत्त्वम् = अन्वयः, तदभावे तदभावः = व्यतिरेकः। तथा च यत्र तच्छब्दसत्त्वे तेषां गुणादीनां सत्ता तत्राऽन्वयः, यत्र च तच्छब्दाऽभावे तेषां गुणादीनामभावस्तत्र व्यतिरेकः, इत्थं च गुणादीनां शाब्दत्वम्। एवमार्थत्वमपि। "आजघ्न" इत्यत्र पददोषत्वं साधयति—**इह त्विति**। इह तु = अस्मिन् स्थले तु, दोषस्य = च्युतसंस्कृतिदोषस्य, "आजघ्न" इति पदमात्रस्यैव, अन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वम्। "आजघ्न" इति पदसत्त्वे

"आङो यमहनः", "स्वाङ्गकर्मकाच्च" इन पाणिनि सूत्रके अनुशासनके बलसे आङ्पूर्वक हन् धातुका कर्म स्वाङ्ग (अपना अङ्ग) होनेपर ही आत्मनेपद नियमित है। यहाँ तो पराऽङ्ग (दूसरेका अङ्ग) कर्म होनेसे उस अनुशासनको लङ्घित कर दिया अतः व्याकरणके लक्षणसे हीन होनेसे च्युतसंस्कारता" दोष है।

आशङ्का करते हैं—"आजघ्ने" यह पद स्वतः दुष्ट नहीं है, "विषमविलोचनस्य वक्षः" इन पदोंकी अपेक्षासे ही दुष्ट हो गया है इसलिए "च्युतसंस्कारत्व" को वाक्यगत दोष मानना चाहिए।

पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्त्तनेऽपि तस्य तादवस्थ्यादिति पददोषत्वमेव। तथा यथेहात्मनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोषः, तथा हन्प्रकृतेरपीति न पदांशदोषः ।

एवं 'पद्मः' इत्यत्राप्रयुक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राकृतादिव्याकरण-लक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वमूह्यम् ।

दोषत्वं, तत्पदाभावे दोषत्वाभावः, इत्थं च अत्र पदगतदोषत्वमेव न वाक्यदोषत्वमिति भावः । पदान्तराणाम् = अन्येषां पदानाम् । परिवर्तनेऽपि=विनिमयेऽपि, "गाण्डीवी विषमविलोचनस्य वक्ष" इत्यत्र "अर्जुनस्त्रिलोचनस्योर" इति पदान्तराणां परिवर्त-नेऽपीति भावः । तस्य = च्युतसंस्कृतिदोषस्य, तादवस्थ्यात् = तदवस्थया विद्यमा-नत्वात् । इति पददोषत्वमेव = "आजघ्न" इति पदनिष्ठदोषत्वमेव, न वाक्यदोषत्व-मिति भावः ।

"आजघ्ने" इत्यत्र पदांऽशदोषत्वं निरस्यति—**तथेति** । तथा यथेह आत्म-नेपदस्य परिवृत्तौ अपि = परिवर्तनेऽपि, "आजघान" इति परस्मैपदेन आत्मदेपदस्य परिवर्तनेऽपि न पददोषः, तथा हन्प्रकृतेरपि = "हन हिंसागत्योः" इति प्रकृति-रूपस्य धातोरपि परिवर्तने = विनिमये, अपि । "आजघ्ने" इत्यत्र हन् प्रकृतेः अपि "प्रजह्रे" इति पाठेन परिवृत्तावपि न पददोषः । अयं भावः, यथेह "आजघान" इति हन् प्रकृत्यंशमवस्थाप्य आत्मनेपदप्रत्ययांऽशपरित्यागे दोषाऽभावः, तथा "प्रजह्रे" इति आत्मनेपदप्रत्ययांऽशमवस्थाप्य हन्प्रकृत्यंशपरित्यागेऽपीत्युभयाऽन्वयव्यतिरेकाऽ-नुसारित्वात्पददोषताऽङ्गीकारो न पदांशदोषत्वम् ।

एवमिति । एवम् = अनया रीत्या, "पद्म" इत्यत्र = पुंलिङ्गत्वेन प्रयुक्ते पद्मपदे, अप्रयुक्तस्य = अप्रयुक्तदोषस्य, पदगतत्वं = पदनिष्ठत्वं बोध्यम् । "पद्म"

परिहार करते हैं—यह बात नहीं है। अलङ्कार शास्त्रमें शब्द अथवा अर्थमें गुण, दोष और अलङ्कारकी स्थितिका निर्णय अन्वय व्यतिरेकके अनुसार होता है। अर्थात् जो गुण, दोष और अलङ्कार जिस शब्द के होने पर हों, और जिस शब्दके न होनेपर नहीं वे शब्दगत, और जिस अर्थके रहनेपर हो और न रहनेपर न हों वे अर्थगत माने जाते हैं।

यहाँ तो दोष "आजघ्ने" इस पद मात्रमें अन्वयव्यतिरेकभावसे सम्बद्ध है अर्थात् "आजघ्ने" पदके रहनेपर दोषकी सत्ता (अन्वयसे), उस पदके अभावमें दोषका अभाव (व्यतिरेकसे) है और अन्य पदोंके परिवर्तनमें भी दोष रहता ही है इसलिए यह पददोष ही है (वाक्य-दोष नहीं) । वैसे ही जैसे यहाँ आत्मनेपदके परिवर्तनमें भी दोष नहीं है उसी तरह हन् प्रकृति (धातु) के परिवर्तनमें भी दोष दोष नहीं है अतः पदांऽशदोष भी नहीं । इसी तरह "पद्मः" इसमें अप्रयुक्त

इह तु शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वम् । विरलप्रयोगे निहतार्थत्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । अप्रतीतत्वं त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्रयुक्तत्वमेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे हन्त्यादयो गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे, न तथेति परस्परभेदः ।

इत्यत्र पुंलिङ्गपद्मपदसत्त्वेऽप्रयुक्तदोषसत्त्वात्, पुंलिङ्गपद्मपदाऽभावेऽप्रयुक्तदोषाऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वेनेति भावः ।

एवमिति । एवम् = अनया रीत्या । प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वम्, ऊह्यं = तर्क्यम् ।

दोषाणां परस्परभेदं प्रदर्शयति—**इह त्विति** । शब्दानां = पदानां, सर्वथा प्रयोगाऽभावे—असमर्थत्वं, यथा—"कुञ्जं हन्ति कृशोदरी"ति । निरुपपदस्य हनधातोर्गमनाऽर्थे सर्वथा प्रयोगाऽभावः । "पद्धति"रित्यादौ हनधातोः = सोपपदस्य गमनाऽर्थेऽपि प्रयोग इति भावः ।

शब्दानां विरलप्रयोगे=अल्पप्रयोगे, **निहताऽर्थत्वम्** । "धातुमत्तां गिरिर्धत्त" इत्यादौ । पश्चात्कथयिष्यति—

"स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहताऽर्थाऽप्रयुक्तते ।" ७–१७ ।,

निहताऽर्थत्वमनेकाऽर्थशब्दविषयम् ।

अप्रतीतत्वं त्वेकाऽर्थस्याऽपि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । यथा "योगेन दलिताशय" इति ।

अप्रयुक्तत्वमेकाऽर्थशब्दविषयम् । यथा "भाति पद्मः सरोवर" इति । **असमर्थत्वमनेका**ऽर्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे हन्त्यादयो गमनाऽर्थे पठिताः । **अवाचकत्वे**–

दोष पदगत दोष है । इसी तरह प्राकृत आदि भाषाके व्याकरणविरुद्ध पदमें भी च्युतसंस्कार दोष समझना चाहिए ।

इह तु इति । यहाँ शब्दोंका सर्वथा प्रयोग न होनेपर असमर्थत्व (जैसे कुञ्जं **हन्ति** कृशोदरी) । विरल (अल्प) प्रयोगमें निहताऽर्थत्व (जैसे— **धातुमत्तां** गिरिर्धत्ते), निहताऽर्थ दोष अनेकाऽर्थक शब्दमें रहता है । अप्रतीतत्व (जैसे—"योगेन दलिताशयः) एकाऽर्थक शब्दका भी सर्वत्र प्रयोग न होता हो तो रहता है । अप्रयुक्तत्व एकाऽर्थक शब्दमें रहता है ।

(जैसे—भाति **पद्मः** सरोवरे) । असमर्थत्व अनेकाऽर्थक शब्दमें रहता है, (जैसे—कुञ्ज **हन्ति०**) । हन्ति आदि प्रयोग गमन अर्थमें पढ़ें जावें तो असमर्थत्व दिन आदि पद प्रकाशमय आदि अर्थमें अवाचकत्व (जैसे—"दिनमें त्वयि संप्राप्ते) वह कोशमें नहीं होता है, इसप्रकार दोषोंका परस्परमें भेद है ।

एवं पददोषसजातीया वाक्यदोषा उक्ताः, सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते—

'वर्णानां प्रतिकूलत्वं, लुप्ताऽऽहतविसर्गते ।
अधिकन्यूनकथितपदता हतवृत्तता ॥ ५ ॥
पतत्प्रकर्षता, सन्धौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।
अर्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥ ६ ॥
अभवन्मतसम्बन्धाक्रमामतपरार्थताः ।
वाच्यस्यानभिधानं च भग्नप्रक्रमता तथा ॥ ७ ॥
त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।
संकीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥ ८ ॥

"दिनं मे त्वयि संप्राप्ते ध्वान्तच्छन्नाऽपि यामिनी । "इत्यादौ दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे, न तथा = न तेन प्रकारेण, कोशादिरिति भावः । इति परस्परभेदः = मिथो भेदः ।

एवमिति । एवम्=इत्थं, पददोषसजातीयाः = पददोषतुल्यजातीयाः, वाक्यदोषाः, उक्ताः, सम्प्रति=अधुना, तद्विजातीयाः=पददोषभिन्नजातीया दोषाः, उच्यन्ते ।

पददोषविजातीयान्वाक्यदोषानुद्दिशति—**वर्णानामिति** । वर्णानां प्रतिकूलत्वं=प्रतिकूलवर्णत्वं, लुप्ताऽऽहतविसर्गते = लुप्तविसर्गता, आहत—(ओत्वप्राप्त) विसर्गता अधिकपदता, न्यूनपदता, कथितपदता, हतवृत्तता ॥ ५ ॥

पतत्प्रकर्षता, सन्धिविश्लेषता, सन्ध्यश्लीलता, सन्धिकष्टता च । अर्द्धान्तरैकपदता, समाप्तपुनरात्तता ॥ ६ ॥

अभवन्मतसम्बन्धता, अक्रमता, अमतपराऽर्थता, च । वाच्यस्य अनभिधानं, भग्नप्रक्रमता ॥ ७ ॥

प्रसिद्धेस्त्यागः, पदसमासयोः अस्थाने न्यासः (अस्थानस्थपदता अस्थानस्थसमासता च) सङ्कीर्णता, गर्भितता च, (एते) वाक्यमात्रगा दोषाः स्युः ॥ ८ ॥

पद दोषके सजातीय वाक्य दोष कहे गये, अब पददोषके विजातीय वाक्यदोष कहे जाते हैं—

वर्णनामिति । वर्णोंका प्रतिकूलत्व, लुप्तविसर्गत्व, आहतविसर्गत्व, "अधिकपदत्व, न्यूनपदत्व, कथितपदत्व, हतवृत्तत्व ॥ ५ ॥ पतत्प्रकर्षत्व, सन्धिविश्लेषत्व, सन्ध्यश्लीलत्व सन्धिकष्टत्व, अर्द्धान्तरैकपदत्व समाप्तपुनरात्तत्व ॥ ६ ॥ अभवन्मतसम्बन्धत्व, अक्रमत्व, अमतपराऽर्थत्व, वाच्याऽनभिधान, भग्नप्रक्रमत्व ॥७॥ प्रसिद्धित्याग, अस्थानपदत्व, अस्थानसमासत्व, संकीर्णत्व, गर्भितत्व" ये दोष केवल वाक्यमें रहते हैं (पदादिकोंमें नहीं) ॥ ८ ॥

वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् ।

यथा मम—

'ओवट्टइ उल्लट्टइ सअणे कहिंपि मोट्टाअइ णो परिहट्टइ ।
हिअएण फिट्टइ लज्जाइ खुट्टइ दिहीए सा ॥'

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः । एषां चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगे न तादृग्रसभङ्ग इति न दोषः ।

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लक्षयति—**वर्णानामिति** । वर्णानाम् = अक्षराणाम्, रसानुगुण्यविपरीतत्वं = रसाऽनुकूल्यवैपरीत्यं, प्रकृतरसविपरीतत्वमिति 'वर्णानां प्रतिकूलत्वम्' ।

उदाहरति—**ओवट्टइ इति** ।

"उद्वर्तयति उल्लोटयति शयने कस्मिन्नपि मोट्टायति, नो परिघट्टयति । हृदयेन स्फिटयति लज्जया कुट्टयति धृतेः सा" इति संस्कृतच्छाया ॥" विप्रलम्भशृङ्गारवर्णनमिदम्, सा = विप्रयुक्ता कामिनी, कस्मिन्नपि = कुत्राऽपि, शयने = शय्यायाम् । उद्वर्तयति=उद्वर्तनं करोति, देहमुत्तानीकरोतीति भावः । उल्लोटयति=पार्श्वपरिवर्तनं करोति, मोट्टायति = मोट्टायितं करोति । मोट्टायितलक्षणं यथा—

"तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथाऽऽदिषु ।
मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् ॥" (सा० द० पृ० १७३)

नो परिघट्टयति=देहं न सञ्चालयतीति भावः । हृदयेन=मनसा, स्फिटयति=भ्रश्यति । लज्जया=व्रीडया हेतुना, धृतेः=धैर्यात्, खुट्टयति=कुण्ठिता भवति ।

दोषं प्रकाशयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, शृङ्गाररसपरिपन्थिनः = आदिरसविरोधिनः, टकाराः, केवलं शक्तिप्रदर्शनाय = वृत्त्यनुप्रासप्रयोगसामर्थ्यप्रदर्शनाय, निबद्धाः = गुम्फिताः, कविनेति शेषः । एषां = रसप्रतिकूलटवर्णानाम्, एकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण, न तादृक्, रसभङ्गः = शृङ्गाररसविच्छेदः । अतस्तत्र न दोषत्वमिति भावः ।

वर्ण, प्रकृत रसके अनुकूल न होकर प्रतिकूल (विपरीत) हों तो प्रतिकूल वर्णत्व दोष होता है, जैसे—ग्रन्थकारके ही—**ओवट्टइ** । नायकके प्रति नायिकाकी दूतीकी उक्ति है । वह (नायिका) किसी चित होकर लेटती हैं, बिछौनेपर करवट लेती रहती है, आपके विषयमें बातचीत होनेपर कान खुजलाना आदि कार्य करती है शरीरको सञ्चालित नहीं करती है, उसका हृदय टूट रहा है, लज्जाके कारण धैर्यसे कुण्ठित हो रही है ।

यहाँ टकार शृङ्गार रसके विरोधी हैं, कविने केवल अपनी शक्तिके प्रदर्शनके लिए इनको रख दिया है । इनका एक, दो, तीन वा चार बार प्रयोगोंसे वैसा रसभङ्ग नहीं होता है, अतः दोष भी नहीं होता है ।

'गता निशा इमा बाले !'

अत्र लुप्तविसर्गाः ।

आहता ओत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र ।

यथा—'धीरो वरो नरो याति ।

'पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी ।'

अत्राकृतिपदमधिकम् ।

एवम्—

'सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम् ।'

इति विशेषणमधिकम् ।

लुप्तविसर्गतामुदाहरति—**गता इति** । यत्र विसर्गा असकृल्लुप्ता भवन्ति सा लुप्तविसर्गता । हे बाले = हे तरुणि ! इमाः-निशाः = रात्रयः, गताः = अतीताः । अत्र त्रिषु स्थानेषु विसर्गस्य लोपाद्दोषत्वम् । एकद्वस्थाने विसर्गलोपे न दोषत्वम् । तथैव विसर्गाधिक्ये दुःश्रवत्वं दोषः । इयं लुप्तविसर्गता नित्यो दोषः ।

आहतविसर्गतां लक्षयति—**आहता इति** । आहता (ओत्वं प्राप्ताः) विसर्गा यत्र साऽऽहतविसर्गता । आहतविसर्गतामुदाहरति—**धीर इति** । अत्राऽपि स्थानत्रये विसर्गस्य ओत्वप्राप्त्या दोषत्वम् ।

अधिकपदतामुदाहरति—**पल्लवाकृतिरक्तोष्ठीति** । अत्र पल्लवाकृतिः (किसलयाकारः) इव रक्तः (अरुणवर्णः) ओष्ठः (अधरः) अस्याः अस्तीति । अत्राऽऽकृतियदमधिकं, ''पल्लवरक्तोष्ठी''त्ययेनैव गताऽर्थत्वादिति भावः ।

उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**एवमिति** । ''सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्'' इत्यत्र ''पिनाकपाणि''मिति विशेषणमधिकम् । नमनक्रियायां पिनाकपाणित्वेन विशेषप्रतिपत्तेरभावादिति भावः ।

गता इति । हे बाले ! ये रातें बीत गईं । ''गताः, निशाः, इमाः'' यहाँ पर तीनों जगह विसर्ग लुप्त हो गये हैं, अतः लुप्तविसर्गता दोष है ।

आहता इति । जहाँपर विसर्गोंका ओकार रूपमें परिणत होता है, उसे ''आहतविसर्गत्व'' कहते हैं । जैसे—''धीरो वरो नरो याति'' । श्रेष्ठ धीर मनुष्य जाता है । यहाँ ''धीरः, वरः, नरः,'' इन तीनों पदों में विसर्ग ओकारके रूपमें परिणत हैं ।

''**पल्लवाकृतीति** । पल्लवके आकारके समान लाल ओष्ठों वाली, यहाँपर ''आकृति'' पद अधिक होनेसे ''अधिकपदत्वं'' दोष है ।

इसी तरह—''**सदाशिवम्०**'' यहाँपर ''विनाकपाणिम्'' यह विशेषण अधिक है अतः अधिकपदत्व है ।

'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः' इति।

अत्र तु पिनाकपाणिपदं विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमिति युक्तमेव।

यथा वा—'वाचमुवाच कौत्सः।'

अत्र वाचमित्यधिकम्। उवाचेत्यनेनैव गतार्थत्वाद्।

क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते।

यथा—'उवाच मधुरां वाचम्' इति।

विशेषणस्य सार्थक्येनाऽधिकपदत्वाऽभावस्थलं प्रदर्शयति—**कुर्यामिति**। कुमारसंभवस्थः पद्यपादोऽयम्। पूर्णं पद्यं तु—

"तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा।
कुर्यां हरस्याऽपि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये?॥" ३–१०।

अत्र तु = अस्मिन्नुदाहरणे तु, पिनाकपाणिपदं विशेषप्रतिपत्त्यर्थं=पिनाकपाणित्वेन निग्रहसमर्थस्य हरस्याऽपीति विशेषज्ञानाऽर्थम्, उपात्तं = गृहीतम्, इति युक्तमेव = उचितमेव, अतो दोषाऽभावः।

अधिकपदत्वस्योदाहरणाऽन्तरं प्रदर्शयति—**यथा वेति**। "वाचमुवाच कौत्सः।" रघुवंशस्यः पद्यांऽश एषः। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "वाचम्" इति पदम्, अधिकम्, "उवाचे"त्यनेनैव गताऽर्थत्वात्। "ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि" इति धातुनैव वागुच्चारणस्य प्रतिपादनादिति भावः।

कथितपदत्वस्य प्रतिप्रसवस्थलमाह—**क्वचित्त्विति**। क्वचित् = कुत्रचित् स्थले तु, विशेषणदानाऽर्थं=कर्मविशेषणदानार्थं, तत्प्रयोगः=वागादेः प्रयोगः, युज्यते। **यथेति**। "उवाच मधुरां वाचम्" इति। मधुरां = माधुर्योपेतां, वाचं = वाणीम्, उवाच = जगाद, अत्र न दोषः। मतमिदं वामनाचार्यस्य बोद्धव्यम्।

नमनक्रियामें विनाकपाणित्व उपयुक्त न होनेसे दोष है। इसके विपरीत—"कुर्यां हरस्यापि०"। अर्थात् कामदेव इन्द्रसे कहते हैं "हाथमें पिनाक धनुको लिये हुए महादेवके भी धैर्यको भग्न करूंगा।" इसमें 'पिनाकपाणि' पद विशेष ज्ञानके लिए गृहीत है यह उचित ही है।

यथा वा-वाचमिति। जैसे—कौत्सने वाचम् (वचनको) उवाच=कहा। यहाँ "उवाच" कहनेसे ही गताऽर्थ होनेसे "वाचम्" यह पद अधिक है, अतः अधिकपदत्व दोष है। **क्वचित्तु**। कहींपर विशेषण देनेके लिए "वच् धातुके कर्मके तौरपर वाक् आदिका प्रयोग उचित होता है; अतः दोष नहीं। जैसे—"उवाच०" विद्वान्ने मीठी वाणी कही।

केचित्त्वाहुः—यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति, तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते।

यथा—'उवाच मधुरं धीमान्' इति।

'यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ?'

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम्।

'रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्।'

अत्र लीलाशब्दः पुनरुक्तः।

मतान्तरं प्रदर्शयति—**केचित्त्वाहुरिति**। यत्र=यस्मिन्स्थले, विशेषणस्याऽपि= कर्मविशेषणास्याऽपि पदस्य, क्रियाविशेषणत्वं, संभवति, तत्राऽपि = तादृशस्थलेऽपि, तत्प्रयोगः = कर्मपदप्रयोगः, न घटते = न संभवति।

उदाहरति—**उवाचेति**। धीमान्=बुद्धिसम्पन्नः, मधुरं = माधुर्यसहितं यथा तथा, उवाच = जगाद। अत्र मधुरं वाचं जगाद इति प्रयोगो न युज्यत इति भावः। काव्यप्रकाशकारस्य मतमिदम्।

उपयुक्ताऽर्थपदरहितत्वं न्यूनपदत्वम्।

न्यूनपदत्वमुदाहरति—**यदीति**। कश्चिन्नायको नायिकामुद्दिश्य कथयति—हे प्रिये !, मयि, दृष्टिः = दृष्टिपातः, अर्पिता यदि = समर्पिता चेत्, तदा = तस्मिन्काले, मम, इन्द्रतया = इन्द्रत्वेन, किम् ? अत्र त्वयेति पदस्य न्यूनत्वान्न्यूनपदत्वम्। अयमनित्यो दोषः, "उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः।" इति वक्ष्यमाणत्वात्।

पुनरुक्त्यभावेऽपि द्विःप्रयुक्तपदत्वं कथितपदत्वम्। कथितपदत्वमुदाहरति—**रतिलीलाश्रममिति**। सलीलं = सविलासं, वहन् = वान्, अनिलः = समीरः, रतिलीलाश्रमं = रतिलीलायाः (निधुवनक्रीडायाः) श्रमं (परिश्रमम्) भिन्ते = निवारयति। अत्र लीलाशब्दः, पुनरुक्तः = पुनः कथितः। पुनरुक्त्यभावेऽपि लीलापदस्य वारद्वयं प्रयुक्तत्वात्कथितपदत्वमिति भावः। अयमप्यनित्यो दोषः, "कथितं च पदं पुनः" ७–१८। इति प्रतिप्रसवस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

कुछ विद्वान् तो कहते हैं—जहाँ विशेषण भी क्रियाविशेषण हो सकता है, वहाँ भी कर्मपदका प्रयोग उचित नहीं होता है। जैसे—"उवाच मधुरं धीमान्" अर्थात् विद्वान्ने माधुर्यके साथ कहा। यहाँ "वाचम्" आवश्यक नहीं।

यदीति। "मुझपर दृष्टिपात किया तो, उस समय मुझे इन्द्रपदसे भी क्या प्रयोजन है ?" यहाँ प्रथम चरणमें "त्वया" यह पद न्यून है, इसलिए न्यूनपदता दोष है।

रतिलीलाश्रममिति। वायु लीलापूर्वक बहता हुआ रतिलीलाके परिश्रमको दूर कर देता है। यहां "लीला" शब्द पुनरुक्त है।

एवम्—'जक्षुर्बिसं धृतविकासिबिसप्रसूनाः।'

अत्र बिसशब्दस्य "धृतपरिस्फुटतत्प्रसूनाः" इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः।

हतवृत्तम्—लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, रसाननुगुणम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु च। क्रमेण यथा—

'हन्त! सततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः कुपितः।'

कथितपदस्य उदाहरणान्तरं प्रस्तौति—**जक्षुरिति**। शिशुपालवधमहाकाव्यस्य पञ्चमसर्गस्थः पद्यपादोऽयम्। शिशुपालवधार्थं प्रस्थास्यमानस्य श्रीकृष्णस्य पथि सैन्यानां नगनद्या उपभोगवर्णनमिदम्। धृतानि (गृहीतानि) विकासीनि (विकासयुक्तानि) बिसप्रसूनानि (कमलानि) यैस्ते, तादृशाः। सैन्याः=सैनिकाः, बिसं = मृणालं, जक्षुः = भक्षयाञ्चक्रुः। वसन्ततिलका वृत्तम्। अत्र बिसपदस्य द्विःप्रयुक्तत्वात्कथितपदत्वम्।

अत्रोदाहरणे कथितपदत्वस्य परिहारप्रकारं दर्शयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् स्थले, बिसशब्दस्य, "धृतपरिस्फुटतत्प्रसूनाः" धृतानि (गृहीतानि) परिस्फुटानि (विकसितानि) तत्प्रसूनानि (बिसकुसुमानि, कमलानीति भावः) यैस्ते, जक्षुः। इति = इत्थं, सर्वनाम्ना = तत्पदेन, एव, परामर्शः = उपस्थितिः। अतोऽत्र न कथितपदत्वम्। छन्दोनिष्ठदोषत्वं हतवृत्तत्वम्। हतवृत्तस्य त्रैविध्यं प्रदर्शयति—**हतवृत्तमिति**। लक्षणाऽनुसरणेऽपि = छन्दोलक्षणाऽनुसृतावपि, अश्रव्यम् = अश्रवणीयम्, श्रुतावमनोहरमिति भावः। तदुदाहरति **हन्तेति**। काचित्सखी स्वसख्या दशां प्रतिपादयति। कुपितः = क्रुद्धः, मनोभवः = मनसिजः, कामदेव इत्यर्थः। एतस्याः = मत्सख्याः, हृदयं = चित्तं, सततं = निरन्तरं, भिन्ते = विदारयति, हन्त इति खेदे। इदमार्यावृत्तम्। अत्र "यस्याः पादे प्रथमे, द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये, चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या" इत्यार्यालक्षणस्याऽनुसरणेऽपि प्रथमचरणे शैथिल्यश्रुतेरश्रव्यत्वम्।

इसी प्रकार—जक्षुर्बिसम्०। =विकसित बिस (मृणाल) पुष्पों (कमलों)-को लिये हुए यादवसैनिकोंने बिस (मृणाल) का भक्षण किया। यहांपर बिसपदका दो वार प्रयोग करनेसे कथितपदत्व दोष हुआ है। यहां बिस शब्दका "धृतपरिस्फुट-तत्प्रसूनाः" ऐसा पाठ कर सर्वनामसे ही परामर्श उचित है।

"हतवृत्त" के तीन भेद होते हैं, १ लक्षणके अनुसरण करनेपर भी अश्रव्य, २ जो वृत्त (छन्द) रसके अनुकूल न हो। ३ जहाँपर अन्त्यलघु गुरुभावको प्राप्त नहीं करता है।

जैसे—१ हन्त० = हन्त (हाय)! कुपित कामदेव इस (स्त्री) के हृदय-को निरन्तर भेदन कर रहा है। यहाँपर आर्या छन्द लक्षणके अनुसार होकर भी अश्रव्य है।

'अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु मानम् ।'

इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवाऽनुकूलम् ।

'विकसित-सहकार-भार-हारि-परिमल एष समागतो वसन्तः' ।

यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभावः उक्तः, तत्सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथमतृतीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव ।

रसाऽननुगुणं हतवृत्तमुदाहरति—अयीति । कश्चिन्नायकः कांचिन्नायिकामनुनयति । अयीति कोमलामन्त्रणे । मानिनि = मानवति !, मयि = विषये, मानम्= अभिमानं, मा कुरु=नो विधेहि । अत्र पज्झटिका वृत्तं, तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम्—

"प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा, नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।
पज्झटिका पुनरेष विवेकः, क्वाऽपि न मध्यगुरुर्गण एकः ।।" इति ।

इदं वृत्तं = पज्झटिकाख्यं, हास्यरसस्यैवाऽनुकूलं न पुनः प्रकृतश्रृङ्गाररसस्येति रसाऽननुगुणाख्यं हतवृत्तं नाम छन्दोदोषः ।

अप्राप्तगुरुभावाऽन्तलघु हतवृत्तमुदाहरति—**विकसितेति** । अप्राप्तो गुरुभावो येन सः, तादृशोऽन्तलघुर्यस्मिन् तत् । कश्चिद्वसन्ततुं वर्णयति—विकसितः (प्रफुल्लः) यः सहकारभारः (अतिसौरभ आम्रसमूहः) तेन हेतुना हारी (मनोहरः,) एषः= समीपतरवर्ती, वसन्तः = सुरभिः, समागतः = संप्राप्तः । अत्र पुष्पिताग्रा नामाऽर्द्धसमवृत्तं, तल्लक्षणं यथा—

"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।" इति ।

प्रकृतोदाहरणे दोषं प्रतिपादयति—**यदिति** । यत् पादान्ते = चरणाऽन्ते, लघोरपि = ह्रस्वस्याऽपि, गुरुभावः = गुरुत्वम्, उक्तः = कथितः, "पादान्तस्थं विकल्पेन" इति नियमेनेति शेषः । तत्, सर्वत्र = सर्वेषु छन्दःसु, द्वितीयचतुर्थपादविषयं = द्वितीयचतुर्थपादौ विषयौ यस्य तत् । द्वितीयचतुर्थपादयोरेव पादान्तस्थलघुवर्णयोर्गुरुभावः, न तृतीयचतुर्थपादयोः पादाऽन्तस्थलघुवर्णयोर्गुरुभाव इति भावः । अत्र तु प्रथमचरणे हारीत्यस्य चरमलघुवर्णस्य न गुरुत्वमतोऽप्राप्तगुरुभावान्तलघु हतवृत्तं नाम दोषः ।

तर्हि प्रथमतृतीयपादयोः कुत्र लघोर्गुरुत्वमित्याह—**प्रथमतृतीयादाविति** ।

---

२ "अयि०" हे अभिमानवाली ! मुझपर अभिमान मत करो, यह वृत्त (पज्झटिका) हास्यरसके ही अनुकूल है (न कि श्रृङ्गार रसके) ।

३ "विकसित०" = खिले हुए सुगन्धित आम्रपुष्पोंके समूहसे मनोहर सुगन्धवाला यह वसन्त ऋतु आया हुआ है । "पादाऽन्तस्थं विकल्पेन" अर्थात् चरणके अन्तमें लघुवर्णका जो विकल्पसे गुरुभाव है, वह सर्वत्र द्वितीय और चतुर्थ चरणमें ही होता है, प्रथम और तृतीय चरणमें गुरुभाव वसन्ततिलका आदिमें ही होता है, पुष्पिताग्रा आदि वृत्तमें नहीं । इसलिए यहांपर प्रथमचरणके अन्त्यस्थित

अत्र 'प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्तः' इति पाठो युक्तः।

यथा वा—

'अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा,
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थला-
द्दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च' ॥

प्रथमतृतीयपादविषयं = प्रथमतृतीयपादौ विषयौ यस्य तत्, तादृशं लघोर्गुरुत्वं तु बसन्ततिलकादेरेव वृत्तस्य, न पुष्पिताग्रादेरिति भावः।

अत्रोदाहरणे दोषं परिहर्तुं पाठान्तरं कल्पयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्त" इति पाठो युक्तः = उचितः। विकसितसहकारभारेण हारि (मनोहारि) प्रमुदितं (प्रमोदविषयीभूतम्), सौरभं (सौगन्ध्यम्), यस्य सः प्रमुदितसौरभ" इत्यत्रस्थ-प्रपदेन योगाद्धारीत्यस्य रिवर्णस्य संयोगाद्यत्वेन गुरुत्वाद्दोषाऽभाव इति भावः।

उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**अन्यास्ता इति**। ताः = प्रसिद्धाः, गुणरत्नरोहणभुवः = गुणाः (शौर्यधैर्यसौन्दर्यादयः) एव रत्नानि (मणयः) तेषां रोहणभुवः (उत्पत्तिभूमयः), अन्याः = सामान्यभूमिभिन्ना, असामान्या इति भावः। धन्या= पुण्यवती, सा = प्रसिद्धा, मृत् = एतच्छरीरहेतुभूता मृत्तिका, अन्या एव = अपरा एव। ते = तादृशाः प्रसिद्धाः, सम्भाराः = जलाद्युपकरणानि, अन्ये एव = अपरे एव, असाधारणा इति भावः। विधिना = ब्रह्मदेवेन, यैः = सम्भारैः उपकरणैः, एषः = समीपतरवर्ती, युवा = तरुणः, सृष्टः = निर्मितः। यत्र=यस्मिन् यूनि, दृष्टे = अवलोकिते सति, मूढमनसां=ज्ञानरहितचित्तानां, श्रीमत्कान्तिजुषां=श्रीमतः (ऐश्वर्यसम्पन्नस्य, अस्य यूनः) कान्ति (शोभाम्) जुषन्ते (सेवन्ते, अनुभवन्ति) इति तेषां, तादृशानां, द्विषां = शत्रूणां, करतलात् = हस्ततलात्। अस्त्राणि = आयुधानि, तथा श्रीमत्कान्तिजुषां, मूढमनसाम्=आकृष्टचित्तानां, स्त्रीणां=रमणीनाम्, नितम्बस्थलात्= कटिपश्चाद्भागस्थानात्, वस्त्राणि = वसनानि, पतन्ति = स्रंसन्ति। परमविक्रान्तः सुन्दरश्चैष युवेति भावः। अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र तुल्ययोगिताऽलङ्कारः।

लघुका गुरुत्व करनेके लिए द्वितीय चरणमें—प्रमुदित० ऐसा पाठ करना उचित है। 'प्र' इस संयुक्त वर्णके परे रहते 'रि' का गुरुत्व होता है।

जैसे—"अन्यास्ताः० वे गुण रत्नोंकी उत्पत्ति क्षेत्र अन्य ही हैं, धन्य वह मिट्टी अन्य ही है। वे जल आदि उपकरण अन्य ही हैं, जिनसे इस युवककी उत्पत्ति हुई। जिस युवकके देखे जानेपर ऐश्वर्यसम्पन्न इस युवककी कान्तिका अनुभव करनेवाले शत्रुओंके हाथसे अस्त्र और वैसी ही मोहपूर्ण चित्तवाली स्त्रियोंके नितम्बस्थलसे वस्त्र गिर पड़ते हैं।

अत्र 'वस्त्राणि च' इति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः। 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे तु बन्धदार्ढ्यमिति न दोषः। 'इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघु' इति काव्यप्रकाशकारः। वस्तुतस्तु 'लक्षणाऽनुसरणेऽप्यश्रव्यम्' इत्यन्ये।

'प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः।
श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत् पातु वो नरकेशरी॥'

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "वस्त्राणि च" इति। बन्धस्य = गुम्फस्य, श्लथत्वश्रुतिः = शैथिल्यश्रवणम्। चकारस्य तीव्रप्रयत्नेनोच्चार्यताभावाद्बन्धशैथिल्यमिति भावः।

दोषं परिहर्तुं पाठान्तरं कल्पयति—**वस्त्राण्यपीति**। अत्र तु वस्त्राणि + अपि इत्यत्र सन्धिना दार्ढ्यं = दृढता, अतो न दोषः।

अत्र काव्यप्रकाशकारमतं प्रदर्शयति—**इदमिति**। इदम् = उदाहरणम्, अप्राप्तगुरुभावाऽन्तलघु, अन्तलघोर्गुरुभावप्राप्तेरभावाद्दोष इति भावः।

मतान्तरं प्रदर्शयति—**वस्तुतस्त्विति**।

वस्तुतस्तु = वस्तुगत्या तु, लक्षणाऽनुसरणेऽपि, अश्रव्यम् = अश्रवणीयम्, अश्रुतिमनोहरमिति भावः।

क्रमिकप्रकर्षतिरोहितत्वं पतत्प्रकर्षत्वम्।

पतत्प्रकर्षमुदाहरति—**प्रोज्ज्वलदिति**। कश्चिन्नृसिंहोपासको भगवन्तं नृसिंहं स्तौति। प्रोज्ज्वलन् (प्रदीप्यमानः) यो ज्वलनः (अग्निः) तस्य ज्वाला (अर्चिः) इव विकटा (भयङ्करी) उर्वी (महती) सटाच्छटा (जटासमूहः) यस्य सः। एवं च श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत् = श्वासेन (निःश्वसनवातेन) क्षिप्ताः (दूरं प्रापिताः) कुलक्ष्माभृतः (महेन्द्रादयः कुलपर्वताः) येन सः। तादृशः, नरकेसरी = भगवान् नृसिंहः, वः = युष्मान्, पातु = रक्षतु। वृत्यनुप्रासः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

इस पद्यमें "वस्त्राणि च" इसमें शिथिलताका श्रवण होता है। "वस्त्रारायपि" ऐसे पाठमें दृढता होती है इसलिए दोष नहीं होता है।

यह अन्त्यस्थित लघु वर्णके गुरुभाव प्राप्त न करनेसे हतवृत्त है ऐसा काव्यप्रकाशकारका मत है।

वस्तुतः लक्षणके अनुसरण करनेपर भी अश्रव्य है (श्रुतिमनोहर नहीं है) अन्य विद्वान् ऐसा कहते हैं।

प्रोज्ज्वलज्०। जलते हुए अग्निकी ज्वालाके समान भयङ्कर महान् जटासमूहवाले और निःश्वाससे कुलपर्वतको दूर फेंक देनेवाले भगवान् नृसिंह तुम लोगोंकी रक्षा करें।

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

'दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ! ते' ।

एवंविधसन्धिविश्लेषस्य असकृत् प्रयोग एव दोषः । अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविश्लेषस्य तु सकृदपि ।

विवृणोति—**अत्रेति** । प्रथमचरणे संयुक्तवर्णत्रयेणाऽनुप्रासप्रकर्षः, परं द्वितीयचरणेऽसंयुक्तटकारत्रयेण इति तदपेक्षयाऽपकृष्टरतृतीयचरणे क्षकारद्वयेनेति तदपेक्षयाऽपकृष्टः, परं चतुर्थचरणे तु रेफरूपवर्णद्वयेनाऽनुप्रासः, अतः क्रमेणाऽनुप्रासप्रकर्षस्य पतितत्वात्पतत्प्रकर्षो नाम दोषः । अयमनित्यो दोषः, ''पतत्प्रकर्षता तथा (७–२८) इति दोषाऽभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

सन्धिरहितत्वं सन्धिविश्लेषत्वम् ।

सन्धिविश्लेषमुदाहरति—**दलिते इति** । अत्र नायको नायिकाया अक्षिणी वर्णयति । हे अमलाङ्गि = हे निर्मलशरीराऽवयवे !, एते = अतिसंनिहिते, ते = तव, अक्षिणी = नेत्रे, दलिते = विकसिते, उत्पले = कुवलये । त्वन्नेत्रे उत्पलसदृशे इति भावः । अत्र दलिते + उत्पले, उत्पले + एते, एते + अक्षिणी, अक्षिणी + अमलाऽङ्गि इति चतुर्ष्वपि स्थानेषु ''एचोऽयवायाव'' ''इको यणचि'' इति सूत्रद्वयेन प्राप्तस्य सन्धेः ''ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्'' इति सूत्रेणाऽसकृत्प्रगृह्यसंज्ञत्वेन ''प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्'' इत्यनेन प्रकृतिभावेन सन्ध्यभावात्सन्धिविश्लेषः ।

दोषस्थानं विविनक्ति–**एवंविधसन्धिविश्लेषस्य**=एतादृशविसन्धेः, पूर्वप्रतिपादितस्य, असत्कृतप्रयोगे=वारंवारप्रयोगे, एव दोषः । नैकद्वप्रयोगे दोष इति भावः ।

सकृत्सन्धिविश्लेषेऽपि दोषस्थानं प्रतिपादयति—**अनुशासनमिति** । अनुशासनं = व्याकरणाऽनुशासनम्, उल्लङ्घ्य = अतिक्रम्य, वृत्तभङ्गमात्रेण = छन्दोभङ्गभयेन, सन्धिविश्लेषस्य=विसन्धेः, तु सकृदपि=एकवारप्रयोगेऽपि, दोष इति शेषः ।

उदाहरति—**वासवाशा मुख इति** । वासवस्य (इन्द्रस्य) आशा (दिक् प्राचीति भावः) तस्या मुखे (ऊर्ध्वभागे), इन्दुः = चन्द्रः, चन्दनबिन्दुवत्=चन्दनबिन्दुना (मलयजरसपृषतेन) तुल्यं, ''तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'' इत्यनेन वतिप्रत्ययः । भाति = शोभते ।

इस पद्यमें क्रमसे अनुप्रासका प्रकर्ष गिरा हुआ है । अतः पतत्प्रकर्षता दोष है।

दलिते इति । हे निर्मल अङ्गोंवाली ! ये तुम्हारे नेत्र विकसित कमल हैं । यहांपर दलिते + उत्पले, उत्पले + एते, एते + अक्षिणी, अक्षिणी + अमलाऽङ्गी इन स्थानोंपर ''ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्'' इस सूत्रसे प्रगृह्य संज्ञा होकर सन्धि न होनेसे सन्धिविश्लेष दोष हुआ है । ऐसा सन्धिविश्लेष वारं वार होनेपर ही दोष होता है । व्याकरणके अनुशासनका उल्लङ्घन कर छन्दोभङ्ग दूर करनेसे सन्धिविश्लेष एक बार होनेपर भी दोष होता है ।

यथा—

'वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत् ।'

'चलण्डामरचेष्टितः' इति ।

अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम् ।

'उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः' ।

अत्र "भाति + इन्दुः" इत्यत्र "अकः सवर्णे दीर्घ" इति सूत्रेण प्राप्तस्याऽपि सवर्णदीर्घस्य च्छन्दोभङ्गभयादकरणेन सन्धिविश्लेषः । नन्वत्र प्राप्तस्य सन्धेरकरणाच्च्युतसंस्कृतिर्दोष इति चेन्न ।

"संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥"

इति नयेनात्र वाक्ये संहितायां विवक्षाभावात्सन्ध्यभावः' अतो न च्युतसंस्कृतिर्दोषः ।

सन्धिजाताऽश्लीलत्वं सन्ध्यश्लीलत्वम् ।

सन्ध्यश्लीलत्वमुदाहरति—"चलण्डामरचेष्टितः" इति । काव्यप्रकाशकारेणोद्धृतं पद्यमिदम् । पूर्णं पद्यं तु—

"वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।
अयमुत्पतते पत्त्री, ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥" इति ।

डामरचेष्टितः = डामरम् (उद्धतम्) चेष्टितं (चेष्टा) यस्य सः ।

दोषं विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्, सन्धौ = "चलन् डामरः = चलण्डामर" इत्याकारके सन्धौ, चवर्णं विहाय वर्णद्वयेन भाषायां पुरुषोपस्थरूपस्याऽर्थस्य बोधनाज्जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम् । सन्धिघटितकष्टत्वं सन्धिकष्टत्वम् ।

सन्धिकष्टत्वमुदाहरति—**उर्व्यसावत्रेति** । अत्र = अस्मिन्, मर्वन्ते = मरोः (मरुभूमेः) अन्ते (प्रान्तभागे), चार्ववस्थितिः = चारुः (रुचिरा) अवस्थितिः (अवस्थानम्) यस्याः सा । उर्वी = महतीं, तर्वाली = तरूणाम् (वृक्षाणाम्) आली (पङ्क्तिः), अस्तीति शेषः । अत्र उर्वी + असौ उर्व्यसौ, तरु + आली =

जैसे—**"वासवाशामुखे०"** । चन्द्रमा इन्द्रकी दिशा (पूर्व) के ऊर्ध्वभागमें चन्दनबिन्दुके समान शोभित हो रहे हैं । यहाँ भाति + इन्दुः = इस स्थानमें दीर्घ होकर भातीन्दुः होनेपर छन्दोभङ्गके भयसे एकवार मात्र सन्धि न होनेपर भी "सन्धिविश्लेष दोष हो गया है ।

"चलण्डामरचेष्टितः" इति । यहाँ चलन् + डामर०" यहाँपर ष्टुत्वसन्धि करनेसे 'च' वर्णके अनन्तरवर्ती दो वर्णोंसे जुगुप्साव्यञ्जक अश्लीलत्व होता है ।

उर्व्यसावत्रेति । मरुस्थल (रेगिस्तान) के प्रान्तमें मनोहर स्थितिवाली

अत्र सन्धौ कष्टत्वम्।

'इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन् करैः।
जगन्मा कुरु तन्वङ्गि! मानं पादानते प्रिये॥'

अत्र जगदिति प्रथमार्द्धे पठितुमुचितम्।

'नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः।
पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम्॥'

तर्वाली, चारु + अवस्थितिः=चार्ववस्थितिः, इति तत्र तत्र सन्धौ कष्टत्वम्। अयमप्यनित्यो दोषः, "वैयाकरणमुख्ये तु० ७-२१ इत्यादिना प्रतिप्रसवस्य प्रतिपादनात्। पद्यार्द्धान्तराधिकरणैकपदत्वमर्द्धान्तरैकपदत्वम्। अयं नित्यो दोषः।

अर्द्धान्तरैकपदत्वमुदाहरति—**इन्दुरिति**। हे तन्वङ्गि = हे कृशाङ्गि। इन्दुः = चन्द्रः, कर्पूरगौरैः = कर्पूराः (घनसाराः) इव गौराः (शुभ्राः), तैः। करैः = किरणैः, जगत् = लोकं, धवलयन् = धवलीकुर्वन् सन्, विभाति = शोभते, अतः पादानते = चरणाऽवनते, प्रिये = दयिते, मयि। मानम् = अभिमानं, मा कुरु = नो विधेहि।

दोषं प्रदर्शयति—**अत्रेति**। जगदिति = "जगत्" पदं प्रथमार्द्धे = प्रकृतश्लोकस्य पूर्वार्द्धे, पठितुम् उचितं = पठनीयम्।

अन्वयबोधजननाद्वाक्ये समाप्तेऽपि पदान्तरोपादानं समाप्तपुनरात्तत्वम्।

समाप्तपुनरात्तत्वमुदाहरति—**नाशयन्त इति**। शशिनः=चन्द्रमसः, पादाः=किरणाः घनध्वान्तं = सान्द्राऽन्धकारं, नाशयन्तः = दूरीकुर्वन्तः, वियोगिनः=विरहिजनान्, तापयन्तः = सन्तप्तान् कुर्वन्तः। पतन्ति, **अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् वाक्ये अन्वयबोधजननात् वाक्ये समाप्तेऽपि, क्षमातलं = भूतलं, भासयन्तः = प्रकाशयन्तः इति चतुर्थः पादः पुनः = भूयः, आत्तः = गृहीतः, अतः समाप्तपुनरात्तो नाम दोषः। अनुष्टुब्वृत्तम्। अयमनित्यो दोषः, "समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित्। (७-२८)" इत्यनेन प्रतिप्रसवस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

बड़ी सी यह तर्वाली (वृक्षपङ्क्ति) है। इस पद्यार्धमें उर्वी + असौ, तरु + आली, मरु + अन्ते, चारु + अवस्थितिः' इन स्थलोंपर सन्धि करनेसे "सन्धिकष्टत्व" है।

इन्दुरिति। हे कृशाऽङ्गि! चन्द्रमा कर्पूरके समान सफेद किरणोंसे जगत्को सफेद करते हुए शोभित हो रहे हैं, प्रियके चरणोंपर अवनत होनेपर (झुकनेपर) अभिमान मत करो इस पद्यमें उत्तरार्द्धमें पठित "जगत्" पद पूर्वार्द्धमें पढ़ना उचित है, सो न होनेसे "अर्द्धान्तरैकपदत्व" हो गया है।

नाशयन्त इति। मेघके अन्धकारको नष्ट करते हुए, वियोगियोंको सन्तप्त करते हुए और भूतलको चमकाते हुए चन्द्रमाके किरण भूतलपर गिर रहे हैं। यहांपर "पतन्ति शशिनः पादाः 'इन पदोंसे वाक्यसमाप्ति होनेपर भी "भासयन्तः क्षमातलम्"।

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरुपात्तः ।

अभवन्मतसम्बन्धो यथा—

'या जयश्रीर्मनोजस्य, यया जगदलङ्कृतम् ।
यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ? ॥'

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात् तदेकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत एव ।

'यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे' ।

अभिमतसम्बन्धरहितवाक्यत्वमभवन्मतसम्बन्धत्वम् । स चाऽभवन्मतसम्बन्धः क्वचिदाकाङ्क्षाभावेन क्वचिच्च प्रयुक्तपदयोग्यताऽभावेन भवतीत्यस्य द्वैविध्यम् ।

अभवन्मतसम्बन्धमुदाहरति—**या जयश्रीरिति** । या=मत्प्रिया, मनोजस्य= कामदेवस्य, जयश्रीः = विजयलक्ष्मीः, यया = मत्प्रियया, जगत्=लोकः, अलङ्कृतं= भूषितम् । याम्, एणाऽक्षीं विना = मृगनयनां विहाय, मे = मम प्राणाः = असवः, विफलाः = निष्फलाः, अद्य = अस्मिन्दिने, सा = मत्प्रिया, कुतः = कुत्र, वर्तते = विद्यते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, यच्छब्दनिर्दिष्टानां = यच्छब्देन (यत्पदेन) निर्दिष्टानां (कृतनिर्देशानाम्) वाक्यानां = पदकदम्बकानां, परस्परनिरपेक्षत्वात्=अन्योन्याकाङ्क्षाऽभावात्, तदेकाऽन्तःपातिना=तेषु (वाक्येषु) एकस्य (वाक्यस्य) अन्तःपातिना (अन्तःस्थितेन) एणाक्षीशब्देन = एणाक्षी-पदेन, अन्येषां = वाक्यानां, सम्बन्धः, कवेः = कवयितुः, अभिमतः अभीष्टः, अपि, न उपपद्यते एव = नोपपन्नो भवत्येव ।

दोषं परिहर्तुं पाठान्तरं कल्पयति—**यां विनेति** । यां विना = यां मत्प्रियाम् विहाय, अमी = एते, मे = मम, प्राणाः = असवः, वृथा = व्यर्थ-प्रायाः, सा = पूर्वाऽभिहिता मे = मम, एणाक्षी = मृगनयना, अद्य = अस्मिन्दिने, कुतः = कुत्र, अस्तीति शेषः ।

इस चतुर्थचरणके फिर उपादान (ग्रहण) करनेसे "समाप्तपुनरात्तता" दोष है ।

या जयश्रीरिति । जो कामदेवकी जयलक्ष्मी है, जिससे लोक अलङ्कृत है, जिस मृगनयनाके विना मेरे प्राण निष्कल हो जाते हैं ? आज वह कहाँ है ?

इस पद्यमें यद् शब्दसे निर्दिष्ट वाक्योंके परस्पर निरपेक्ष होनेसे उन वाक्योंमें एक वाक्यके अन्तःस्थित एणाक्षीशब्दके साथ अन्य वाक्योंका सम्बन्ध कविको अभीष्ट होनेपर उपपन्न नहीं ही होता है, इस कारणसे—"यां विनाऽमी०" जिसके विना मेरे ये प्राण व्यर्थ हैं वह मेरी मृगनयना आज कहाँ है" ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते ।

यथा वा— 'ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः ।'

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते ।

'ईक्षसे चेत्' इति तु युक्तः पाठः ।

यथा वा— 'ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।
राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः ॥'

इति = एवं, तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्याऽन्तःपातित्वे तु=एणाक्षीशब्दस्य तच्छब्देन (तत्पदेन) निर्दिष्टवाक्यानाम् (कृतनिर्देशपदकदम्बकानाम्) अन्तःपातित्वे तु (अभ्यन्तर्गतत्वे तु), सर्वेरपि = सकलैरपि, यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः, सम्बन्धो, घटते= संभवति, ''यत्तदोर्नित्यः सम्बन्ध'' इति नयेनान्योन्याकाङ्क्षासत्त्वादिति भावः । प्रयुक्तपदयोग्यताऽभावजनितं द्वितीयमभवन्मतसम्बन्धमुदाहरति—

यथा वा । ईक्षस इति । कश्चिन्नायकः स्वकीयां नायिकामनुनयति । (हे प्रिये !) यत्, कटाक्षेण = अपाङ्गदर्शनेन, ईक्षसे = पश्यसि, तदा = तस्मिन्समये, मनोभवः = कामदेवः, धन्वी = धनुर्धारी, भवतीति शेषः ।

दोषं निर्दिशति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् उदाहरणे, यत् इत्यस्य पदस्य, ''तदा'' इत्यनेन = कालवाचकसप्तम्यर्थकपदेन सह, सम्बन्धः, न घटते=न संभवति । अतः द्वितीयोऽयमभवन्मतसम्बन्धः ।

दोषपरिहारं प्रदर्शयति—**ईक्षसे चेदिति ।** ''चेत्'' इति प्रयोगे ''तदा'' इत्यनेन समं सम्बन्धो घटते, अतो दोषाऽभाव इति भावः ।

अभवन्मतसम्बन्धस्योदाहरणान्तरं दर्शयति—**ज्योत्स्नाचय इति ।** ज्योत्स्नाचयः = ज्योत्स्नानां (चन्द्रिकाणाम्) चयः (समूहः) एव, पयःपूरः=जलसमूहः, तारकाः = नक्षत्राणि, एव, कैरवाणि = कुमुदानि । तथा सुधाकरः = चन्द्रः, एव, व्योमकासारराजहंसः = व्योम (आकाशम्) एव कासारः (सरः) तस्य राजहंसः = मरालः । अत्र समस्तवस्तुविषयं साऽङ्गरूपकमलङ्कारः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

इसप्रकार तद् शब्दसे निर्दिष्ट वाक्यके अन्तःस्थित करनेपर तो सभी यद् शब्दसे निर्दिष्ट वाक्योंके साथ सम्बन्ध उचित होता है ।

जैसे कि—**''ईक्षसे०''** । (हे सुन्दरि !) जो कटाक्षसे देख लेती हो तब तो कामदेव धनुर्धारी (अन्वर्थ रूपसे) हो जाता है । यहाँपर यद्शब्दका कालवाचक ''तदा'' शब्दके साथ सम्बन्ध उचित नहीं । ''ईक्षसे चेत्'' ऐसा करें तो उचित पाठ हो जाता है ।

और भी—**ज्योत्स्नाचय इति ।** चाँदनीका समूह (ही) जलका समूह है, नक्षत्र (ही) कुमुद हैं । चन्द्रमा ही आकाशरूप कासार (तालाब) में राजहंस है ।

अत्र व्योमकासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य न सर्वैः संयोगः। विधेयाविमर्शे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम्। इह तु प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाऽप्रतीतेः सर्वोऽपि पयःपूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयत इति सर्ववाक्यार्थविरोधाऽवभास इत्युभयोर्भेदः।

'अनेन च्छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव।
बद्धस्पर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव!'॥

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, व्योमकासारशब्दस्य, समासे, गुणीभावात् = राजहंसशब्दस्य विशेषणीभूतत्वात्, तदर्थस्य = व्योमकासारशब्दस्य, सर्वैः = सकलैः, पयःपूरादिभिः सह, संयोगः = सम्बन्धः, न = न उपपद्यत इति भावः। तथा च आकाशरूपे सरसि चन्द्रिकासमूहरूपो जलराशिः, नक्षत्ररूपाणि कुमुदानि, चन्द्ररूपो राजहंस इति कवेरभिमतोऽर्थः परं व्योमकासारपदस्य राजहंसपदेन समासे व्योमकासारराजहंसस्य न सर्वैः संयोग उपपद्यते। "व्योमकासार" इति सप्तम्यन्तपदसत्त्वे तु न दोषः।

अत्रोदाहरणे विधेयाऽविमर्शदोषत्वमाशङ्क्य परिहरति—**विधेयाविमर्श इति**। विधेयाऽविमर्शे = अविमृष्टविधेयांशे, यदेव = पदम्, अविमृष्टम् = अप्राधान्येन निर्दिष्टं, तदेव = पदं, दुष्टं = दोषयुक्तम्। इह तु = अभवन्मतसम्बन्ध तु, प्रधानस्य = मुख्यस्य, कासारपदाऽर्थस्य, प्राधान्येन अप्रतीतेः = समासेन गुणीभावादिति शेषः। सर्वोऽपि = सकलोऽपि, पयःपूरादिपदाऽर्थः, तदङ्गतया = कासाराऽङ्गतया, न प्रतीयते = नो ज्ञायते, इति सर्ववाक्याऽर्थविरोधाऽवभासः, इति उभयोः = द्वयोः, विधेयाऽविमर्शाऽभवन्मतसम्बन्धयोः, भेदः = पार्थक्यम्।

अभवन्मतसम्बन्धस्योदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**अनेनेति**। महावीरचरितस्थं पद्यमिदम्। श्रीरामस्य परशुरामं प्रत्युक्तिरियम्। हे भार्गव=हे परशुराम!,

इस पद्यमें व्योमकासार शब्दका समासमें राजहंस मात्रके विशेषण होनेसे उसका सम्पूर्ण पदोंसे (पयः पूर आदि शब्दोंसे) सम्बन्ध उपपन्न नहीं है। "व्योमकासारे" ऐसा सप्तम्यन्त पद रखें तो कोई दोष नहीं। विधेयाऽविमर्शमें जो पद प्रधानतासे निर्दिष्ट नहीं है वही पद दुष्ट (दोषयुक्त) होता है। इस (अभवन्मतसम्बन्ध) में तु प्रधान कासार पदकी प्रधानतासे प्रतीति न होनेसे संपूर्ण पयःपूर आदि पदार्थ उसके अङ्गरूपमें प्रतीत नहीं होते हैं इस प्रकार संपूर्ण वाक्यार्थमें विरोधका अवभास होता है इसप्रकार अभवन्मतसम्बन्ध और विधेयाऽविमर्शमें भेद समझना चाहिए।

अभवन्मतसम्बन्धताका दूसरा उदाहरण देते हैं—**अनेनेति**। यह परशुरामके प्रति श्रीरामचन्द्रजीकी उक्ति है। हे भार्गव! (हे परशुराम!) माता (रेणुका)-

अत्र 'भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदनस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्तः' इति प्राच्याः। 'परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयति' इत्याधुनिकाः।

अक्रमता यथा—

'समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम्।
शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम्॥'

भृगोरपत्यं पुमान्भार्गवस्तत्सम्बुद्धौ। मातुः = जनन्याः, रेणुकाया इति भावः। कण्ठं = गलं, छिन्दता = खण्डयता, अनेन = संनिकृष्टस्थेन, तव = भवतः, परशुना = कुठारेण, सह, बद्धस्पर्द्धः = कृतसंघर्षः, अयं, मम = रामस्य, कृपाणः = खड्गः, लज्जते = जिह्रेति। अनुष्टुब्वृत्तम्।

दोषमुपपादयति—अत्र = पद्ये, भार्गवनिन्दायां = परशुरामकुत्सायां, प्रयुक्तस्य = विहितस्य, मातृकण्ठच्छेदनस्य = जननीगलखण्डनस्य, परशुना = कुठारेण, सह = समं, सम्बन्धः, न युक्तः = नोचितः इति प्राच्याः = प्राचीना आचार्याः, अचेतनस्य परशोः करणत्वेनैव सम्बन्धो युक्तो न कर्तृत्वेनेति भावः।

नवीनमतेनाऽत्र पद्ये वैदग्ध्यमुपपादयति—**परशिवति**। परशुनिन्दामुखेन = कुठारकुत्साद्वारा, भार्गवनिन्दाऽऽधिक्यम् एव = परशुरामकुत्साऽधिकताम् एव, वैदग्ध्यं = नैपुण्यं, द्योतयति = प्रकाशयति, इति आधुनिकाः = इदानीन्तनाः, विद्वांसः, तथा चाऽत्र नो दोष इति भावः।

भग्नक्रमत्वम् अक्रमत्वम्, अयं नित्यो दोषः। अक्रमतामुदाहरति—**समय इति**। शिशुपालवधमहाकाव्ये षष्ठसर्गे शरद्वर्णने प्रयुक्तं पद्यमिदम्। समयः = कालः, एव, शरीरिणां = देहिनां, बलाऽबलं = प्रबलत्वं दुर्बलत्वं च, करोति = विदधाति, इति = एवं, प्रणिगदन्त इव = वदन्त इव, शरदि = शरदृतौ, हंसरवाः = हंसानां (श्वेतगरुताम्) रवाः (नादाः), परुषीकृतस्वरमयूरं = परुषीकृताः (कर्कशीकृताः)

के कण्ठका छेदन करनेवाले आपके इस परशु (फर्सा) से स्पर्धा (संघर्ष) करनेवाली मेरी यह तलवार लज्जित हो रही है।

इस पद्यमें परशुरामकी निन्दामें प्रयुक्त माता (रेणुका) के कण्ठच्छेदनका परशुके साथ सम्बन्ध उचित नहीं है, यह प्राचीन आचार्योंका मत है।

परशुकी निन्दाके द्वारा परशुरामकी निन्दाकी अधिकता ही निपुणताका द्योतन करती है, यह नवीन आचार्योंका मत है।

अक्रमता—**समय इति**। "समय ही सबको प्रबल वा दुर्बल बनाता है" मानों ऐसा कहते हुए शरत् ऋतुमें हंसोंके शब्द, मयूरोंके शब्दोंको कर्कश बनाकर मनोहरताको प्राप्त हुए।

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिशब्दोपयोगो युज्यते, न तु 'प्रणिगदन्त' इत्यनन्तरम्।

एवम्—

'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः।

स्वराः (नादाः) येषां ते, तादृशा मयूराः (बर्हिणः) यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। रमणीयतां = मनोहरतां, चित्ताकर्षकतामिति भावः, अयुः = प्राप्ताः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ६--४४ ॥

दोषमुपपादयति—अत्रेति। अत्र = पद्ये, परामृश्यमानं (परामर्शीक्रियमाणम्) वाक्यं ("समय एव करोति बलाऽबलम्" इत्याकारकम्), तदनन्तरमेव इतिशब्दोपयोगोः = इतिपदप्रयोगः; युज्यते = उपपद्यते, न तु "प्रणिगदन्त" इत्यनन्तरम्। तथा च—"समय एव करोति बलाऽबलम्" इति प्रणिगदन्त इव०। इति पाठे नो दोष इति भावः।

पदान्तरेणाऽक्रमताया उदाहरणं दर्शयति—एवम्। द्वयमिति। कुमारसंभवस्य पञ्चमसर्गस्थं पद्यमिदम्। वर्णिवेषधारी शङ्करस्तपस्यन्तीं पार्वतीमभिधत्ते—द्वयमिति। कपालिनः = नरकर्परधारिणः, हरस्येति भावः। सोल्लुण्ठनोक्तिरियम्। समागमप्रार्थनया = प्राप्तिकामनया, सम्प्रति = अधुना, कलावतः = चन्द्रमसः, सा= प्रसिद्धा, अत्र तच्छब्दस्य प्रसिद्धाऽर्थत्वान्न यच्छब्दाऽपेक्षा। कला=षोडशो भागः, अस्य= दृश्यमानस्य, लोकस्य=भुवनस्य, नेत्रकौमुदी=नयनचन्द्रिका, लोचनानन्दिनीति भावः, त्वं च=भवती च, इत्थं, द्वयं=द्वितयं, शोचनीयतां = शोच्यतां, गतं= प्राप्तम्। वंशस्थं वृत्तम्। अत्र प्रस्तुतयोर्द्वयोरपि शोच्यत्वरूपैकधर्मसम्बन्धात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः।

दोषमुपपादयति—अत्रेति। अत्र = अस्मिन् उदाहरणे। "त्वम्" इत्यनन्तरमेव, चकारः = 'च' पदपाठः, युक्तः = उचितः। अत्र तु लोकस्येत्यनन्तरं "च" पदपाठाद्दोष इति भावः।

यहाँ परामर्श किया जानेवाला वाक्य "समय एव करोति बलाबलम्" के अनन्तर ही "इति" शब्दका प्रयोग उचित है न कि "प्रणिगदन्तः" इसके अनन्तर, अतः अक्रमता दोष है।

इसी तरह—द्वयमिति। ब्रह्मचारीके वेष बनाये हुए शिवजी तपस्या करनेवाली पार्वतीसे कहते हैं—कपाली (शिवजी) के समागमका अभिलाष रखनेवाले—चन्द्रमाकी कान्तिमती प्रसिद्ध कला और इस लोककी नेत्रचन्द्रिका तुम, ये दो पदार्थ शोचनीय हैं।

यहां "त्वम्" के अनन्तर "च" पद देना उचित है।

अमतपरार्थता यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता–' इत्यादि ।

अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनिष्टः ।

वाच्यस्यानभिधानं यथा—

'व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि ! कुप्यसि ।'

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः ।

न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता अपेस्तु न तथात्वमित्यनयोर्भेदः । एवमन्यत्रापि ।

अनभिमतपरार्थत्वममतपरार्थत्वम् । अमतपरार्थत्वमुदाहरति—**रामेति** । "राममन्मथशरेण ताडिता" (पृ० २०६) ।

दोषमुपपादयति—अत्र = अस्मिन् पद्ये । शृङ्गाररसस्य = आदिरसस्य, व्यञ्जकः = व्यञ्जनावृत्या प्रत्यायकः, द्वितीयः = अपरः, अर्थः = वाच्यः, प्रकृतरसविरोधित्वात् = प्रकृतः (प्रकरणोपात्तः) यो रसः (बीभत्सः) तद्विरोधित्वात् (तद्विरोधकत्वात् ।; "आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः (पृ० २७९)" इति नयेनेति भावः, अनिष्टः=अनभिमतः । अतोऽत्राऽनभिमतपदार्थत्वमिति भावः ।

वाच्याऽभिधानरहितं वाच्यस्याऽनभिधानम् । वाच्यस्याऽनभिधानमुदाहरति—**व्यतिक्रमलवमिति** ।

नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । हे वामाक्षि = वामे (सुन्दरे, कुटिले वा) अक्षिणी (नेत्रे) यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ, हे कुटिलनयने ! सुन्दरनयने वा । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । "षिद्गौरादिभ्यश्चे"ति स्त्रीत्वविवक्षायां ङीष्, मे = मम, कं = कंचिन, व्यतिक्रमलवं=प्रणयाऽतिक्रमलेशम् अपि, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, कुप्यसि = क्रुध्यसि । अनुष्टुब्वृत्ताऽर्द्धम् ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र=अस्मिन् उदाहरणे, व्यतिक्रमलवम् अपि, इति, अपिः = "अपि" पदम्, अवश्यं, वक्तव्यः = वाच्यः, अपि, न उक्तः = न प्रतिपादितः, अतो वाच्यस्याऽनभिधानं नाम दोषः ।

न्यूनपदत्वेन सहाऽस्य भेदमुपपादयति–**न्यूनपदत्व इति** । न्यूनपदत्वे वाचक-

---

अमतपरार्थता जैसे—**"राममन्मथशरेण ताडिता" इति** यह पद्य प्रथम भाग पृष्ठ २०६ में आ चुका है । यहां शृङ्गाररसका व्यञ्जक दूसरा अर्थ, प्रस्तुत बीभत्स रसका विरोधी होनेसे अनिष्ट है ।

वाच्याऽनभिधान जैसे—**व्यतिक्रमलवमिति** । हे सुन्दरनयने ! मेरे किस त्रुटिके लेशको देखकर कुपित हो रही हो । यहां "व्यतिक्रमलवम्" इसके अनन्तर "अपि" पदको अवश्य कहना चाहिए था वह नहीं कहा गया है । न्यूनपदत्वमें

यथा वा—

'चरणानतकान्तायास्तन्वि ! कोपस्तथापि ते ॥'

अत्र चरणानतकान्तासीति वाच्यम् ।

भग्नप्रक्रमता यथा—

'एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत ।'

पदस्य = स्वातन्त्र्येणाऽर्थबोधकपदस्य, एव, न्यूनता, विवक्षिता=वक्तुमिष्टा, अपेस्तु= अपिपदस्य तु, न तथात्वं = न वाचकत्वमुपसर्गत्वेन द्योतकत्वमेवेति भावः । इति = अस्मात्कारणात्, अनयोः = पूर्वोक्तदोषयोर्भेदः ।

वाच्यस्याऽनभिधानं नाम दोषो द्विविधः—वाच्यार्थस्याऽर्थस्य (अप्यादेः) अनभिधानं, वाच्यस्य वाक्याऽन्तरस्य अनभिधानं च । तत्र द्वितीयदोषस्य उदाहरणं प्रस्तौति—**चरणानतकान्ताया इति** । सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । हे तन्वि = हे कृशाङ्गि !, चरणाऽऽनतकान्तायाः = चरणे (पादे) आनतः (अवनतः) कान्तः (प्रियः) यस्याः, ते = तव, तथाऽपि = एतादृशस्थितौ सत्यामपि, कोपः = क्रोधः, कान्ते चरणानते सति कोपः परिहर्तव्य इति भावः । अत्र "तथाऽपि" इत्यनेन वाच्यस्य वाक्यान्तरस्याऽनभिधानाद्दोषः ।

वाच्यस्य वाक्यान्तरस्य स्थापनेन दोषं परिहरति—**चरणानतेति** । "चरणा-नतकान्ताऽसीति" वाक्यं वाच्यम् । चरणे आनतः कान्तः यस्याः सा तादृशी, असि = विद्यसे, तथाऽपि ते कोपः । न्यूनपदत्वे न्यूनपदसद्भावमात्रेण दोषाऽभावः, अत्र तु ङसन्तं पदं विहायाऽसीति पदस्थापनेन दोषाऽभावः । प्रक्रान्तक्रमभिन्नपदवत्त्वं भग्नप्रक्रमत्वम् । भग्नः (विच्छिन्नः) प्रक्रमः । (नियतपूर्वाऽपरभावः) यस्य, तस्य भावस्तत्त्वम् ।

भग्नप्रक्रमतामुदाहरति—**एवमिति** ।

"रघुनाथाय सीतेयं रक्षोनाथ ! समर्प्यताम् ।"

इति मत्पूरितः पूर्वार्द्धभागः । मन्त्रिमुख्यैः = अमात्यप्रधानैः, एवं = पूर्व-प्रकारेण, उक्तः = अभिहितः, रावणः = दशाननः, प्रत्यभाषत = प्रत्यब्रवीत् ।

वाचक पदकी ही न्यूनता विवक्षित है, अपिका वैसा नहीं, अर्थात् वह स्वतन्त्ररूपसे अर्थबोधक नहीं है यही इनका भेद है । इसी तरह अन्यत्र भी जानना चाहिए ।

अन्य उदाहरण—**"चरणानतकान्तायाः"** हे कृशाङ्गि ! जिसके चरणमें प्रिय अवनत हो रहे है वैसी होकर भी तुम्हारा कोप है । यहां "चरणानत-कान्ताऽसि" अर्थात् तुम चरणमें झुकनेवाले प्रियवाली हो ऐसा कहना चाहिए ।

भग्नप्रक्रमता जैसे—**एवमुक्तः इति** । "मुख्य मन्त्रियोंसे ऐसा कहे गये रावणने उत्तर दिया" ।

अत्र वचधातुना प्रकान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितम्। तेन 'रावणः प्रत्यवोचत' इति पाठो युक्तः। एवं च सति न कथितपदत्वदोषः, तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयकत्वात्। इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम्। यथा—

'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।'

दोषमुपपादयति—अत्र = अस्मिन् उदाहरणे, वचधातुना = "ब्रुवो वचिः" इति ब्रूञ्धातोरादेशभूतेनेति भावः। प्रक्रान्तं = कृतक्रमं, प्रतिवचनम् अपि = प्रतिवचनबोधकं पदम् अपि। तेनैव = पदेन, वचधातुनैव, वक्तुं = प्रतिपादयितुम्, उचितं = योग्यम्।

दोषं परिहर्तुं पाठान्तरं कल्पयति—**रावण इति**। रावणः प्रत्यवोचत, इति पाठो युक्तः = उचितः। प्रत्यवोचत = प्रत्युक्तवानिति भावः।

अत्र कथितपदत्वदोषाऽभावं प्रतिपादयति—**एवं चेति**। इत्थं कृते सति, न कथितपदत्वं दोषः। तस्य = कथितपदत्वस्य।

उद्देश्येति। उद्देश्यं = प्रागुद्देष्टुं योग्यं, प्रतिनिर्देश्यं = पश्चात्प्रतिनिर्देष्टुं योग्यम् यस्मिन् सः, तस्मात् व्यतिरिक्तविषयत्वात् = व्यतिरिक्तः (भिन्नः) विषयः (आश्रयः) यस्य, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मात्। येन शब्देन योऽर्थः प्राग् ज्ञापितः, तेनैव शब्देन स पश्चाज्ज्ञापनीय इति भावः।

निगमयति—**इहेति**। हि = यतः, इह = अस्मिन्स्थले, "एवमुक्त" इत्यादिस्थले, वचनप्रतिवचनयोः = उक्तिप्रत्युक्त्योः, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम्, अभेदबोधनादिति शेषः।

स्वोक्तिं द्रढयितुं काव्यप्रकाशकारधृतं पद्यं प्रदर्शयति—**उदेतीति**। अस्योत्तरार्द्धं—"सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।" इति। सविता = सूर्यः, ताम्रः, एव, = रक्तः, एव, उदेति = उदयं प्राप्नोति। ताम्र एव = रक्त एव, अस्तम् = अस्ताऽचलम्, एति = गच्छति। अत्रोदयकालभवताम्रत्वविधावुद्दिष्टस्य सवितुरस्ताऽचलगमनकालभवताम्रत्वविधावुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः।

यहां "वच" धातुसे प्रारम्भ किया गया प्रतिवचन भी उसी धातुसे कहना उचित है, इस कारणसे "रावणः" प्रत्यवोचत" ऐसा पाठ उचित है। ऐसा होनेपर कथितपदत्व दोष नहीं होता है। कथितपदत्व दोष उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यसे भिन्न विषयमें रहता है। यहां (भग्नप्रक्रमतामें) वचन और प्रतिवचनका उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव है।

जैसे—**उदेति इति**। अर्थात् सूर्य ताम्र (लालवर्ण वाला) होकर उदित होता हैं और ताम्र ही होकर, अस्तमित होता हैं।

इत्यत्र हि यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति।

यथा वा—

'ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥'

अत्र 'अस्मै' इतीदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन।

अत्र कथितपदत्वाऽभावमुपपादयति—**इत्यत्र हीति**। इत्यत्र = इत्यादिस्थाने, पदान्तरेण=शब्दान्तरेण, अपरवाक्ये "ताम्र" स्थाने "रक्त" रूपशब्दान्तरेण, स एव अर्थः = ताम्र एव अर्थः, प्रतिपाद्यते यदि = प्रतिबोध्यते चेत्, कथितपदत्वापातशङ्कयेति शेषः, तदा = तर्हि, अन्यः = अपरः, अर्थः = पदार्थः, इव, प्रतिभासमानः = प्रकाशमानः, प्रतीतिम् = उभयोरभेदज्ञानं, स्थगयति = आच्छादयति, निरुणद्धीति भावः। तथा च सति रसाऽनुभवविघ्न इति तात्पर्यम्। अत ईदृशस्थले यदेवोद्दिष्टं तदेव प्रतिनिर्देष्टुमिष्टं, तथा च नाऽत्र कथितपदत्वमिति सिद्धान्तः।

सर्वनामरूपप्रकृतिभेदे भग्नप्रक्रमतामुदाहरति—**त इति**। कुमारसंभवस्य षष्ठसर्गस्थः श्लोकोऽयम्। ते = सप्तर्षयः, हिमालयं = पर्वताऽधिराजं हिमवन्तम्, आमन्त्र्य = "साधु यामे"त्यापृच्छय, पुनः = भूयः, शूलिनं = शङ्करं, सङ्केतस्थानस्थमिति भावः, प्रेक्ष्य = दृष्ट्वा सिद्धं = निष्पन्नम्, अर्थं = प्रयोजनम्, अस्मै = शङ्कराय, निवेद्य च = ज्ञापयित्वा च, तद्विसृष्टाः = तेन (शूलिना = शङ्करेण) विसृष्टाः = दत्ताऽवकाशाः सन्त इति भावः। खम्=आकाशम्, उद्ययुः = उत्पतिताः। अत्र संक्षिप्ताऽर्थाऽभिधानात्संक्षेपो नाम गुणः। तदुक्तं—

"संक्षिप्ताऽर्थाऽभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः।" इति। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = इह श्लोके, "अस्मै" इति, इदमा= इदंशब्देन, चतुर्थ्यन्तेनेति शेषः। प्रक्रान्तस्य = कृतोपक्रमस्य, पदार्थस्य। तेनैव =

यहां ताम्रसे भिन्न दूसरे पदसे उसी पदार्थका प्रतिपादन करें तो भिन्न पदार्थके समान प्रकाशमान होकर दोनोंके अभेदज्ञानको स्थगित कर देता है।

भग्नप्रक्रमका दूसरा उदाहरण देते हैं—**ते हिमालयमिति**। उन्हों (सप्तर्षिगण) ने हिमालयको आमन्त्रित कर (जानेके लिए सूचना कर) फिर शिवजीका साक्षात्कार कर और उन्हें प्रयोजनसिद्धिका निवेदन कर उनसे रुखसत पाकर आकाशमें उद्गमन किया।

इस पद्यमें "अस्मै" इस 'इदम्' शब्दसे आरब्ध पदार्थ का उसी (इदम् शब्द)-से वा उसके समान एतद् और अदस् शब्दोंसे परामर्श उचित है न कि तद् शब्दसे, इस कारणसे यहाँ भग्नप्रक्रम दोष हुआ।

यथा वा—

'उदन्वच्छिन्ना भूः, स च पतिरपां योजनशतम् ।'

अत्र 'मिता भूः पत्यापां, स च पतिरपाम्' इति युक्तः पाठः ।

एवम्—

'यशोऽधिगन्तुं, सुखलिप्सया वा, मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ।।'

इदंशब्देनैव, तत्समानाभ्यां = तत्सदृशाभ्याम्, एतददःशब्दाभ्यां वा, परामर्शः= सम्बन्धः, युक्तः = उचितः, न तच्छब्देन, अतो भग्नप्रक्रमतादोष इति भावः ।

एकपर्यायत्वेऽपि प्रकृतिभेदेन भग्नप्रक्रमतामुदाहरति—**यथा वेति** ।

उदन्वदिति । भूः = पृथिवी, उदन्वच्छिन्ना = उदन्वता (समुद्रेण) छिन्ना (परिच्छिन्ना) । स च = प्रसिद्धश्च, अपां पतिः = उदन्वान्, योजनशतं = क्रोशचतुःशतीव्यापक इति भावः । अत्र "उदन्वत्" इत्यनेन प्रक्रम्य पश्चात् "अपांपति"-रिति पर्यायस्य प्रकृत्यन्तरस्य प्रयोगाद्भग्नप्रक्रमत्वमिति भावः ।

अत्र दोषं परिहर्तुं पाठान्तरं कल्पयति—**अत्रेति** । अत्र = इह, "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्" इति युक्तः पाठः । भूः = पृथिवी, अपां पत्या = समुद्रेण, मिता=परिमिता, स च अपां पतिः=समुद्रः, योजनशतं=योजनशतव्यापीति भावः ।

प्रत्ययभेदेन भग्नप्रक्रमतामुदाहर्तुमुपक्रमते—**एवमिति** ।

यश इति । किरातार्जुनीयस्य तृतीयसर्गे द्रौपद्या अर्जुनं प्रत्युक्तिरियम् । यशः = कीर्तिम्, अधिगन्तुं = संप्राप्तुं, सुखलिप्सया वा = सुखं लब्धुमिच्छया वा, मनुष्यसंख्यां = मानवगणनाम्, अतिवर्तितुम् = अतिक्रमितुं वा, अमानुषं कर्म कर्तुं वेति भावः । अभियोगभाजाम् = अभिनिवेशशालिनां, निरुत्सुकानाम् = अनुत्सुकानाम्, अदुर्मनायमानानामिति भावः । सिद्धिः = पूर्वोक्तं यशः सुखाद्यर्थसिद्धिश्च, समुत्सुका इव = उत्कण्ठित-कान्ता इव, अङ्कम् = उत्सङ्गम् , उपैति=प्राप्नोति । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

अथवा—**"उदन्वच्छिन्ना" इति** । पृथिवी, उदन्वच्छिन्ना = उदन्वान्—(समुद्र) से परिच्छिन्न (परिमित) है । वह समुद्र चार सौ कोसों तक व्याप्त है ।

इस चरणमें "उदन्वत्" इस शब्दसे आरम्भ कर पीछे "अपां पतिः" इस पर्यायवाचक शब्दसे प्रयोग करनेसे भग्नप्रक्रम दोष हुआ है ।

यहाँपर "मिता भूः०" यह उचित पाठ है (इसमें भग्नप्रक्रम दोष नहीं), अर्थात् पृथिवी अपां पति (जलपति अर्थात् समुद्र) से परिमित है । वह अपां पति (समुद्र) चार सौ कोसों तक व्याप्त हैं ।

इसी तरह—**'यशोऽधिगन्तुम्" इति** । यश पानेके लिए, सुखकी लिप्सा-

अत्र 'सुखमीहितुम्' इत्युचितम् ।

अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः । एवमन्यत्रापि ।

प्रसिद्धित्यागो यथा—

'घोरो वारिमुचां रवः ।

अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् । यदाहुः—

अत्र "यशोऽधिगन्तुम्" इति तुमुन्प्रत्ययेनारभ्य पुनः "सुखलिप्सये"ति अप्रत्ययस्य प्रयोगात्प्रत्ययभेदेन भग्नप्रक्रमतादोषः ।

दोषं परिहर्तुं पाठान्तरं कल्पयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्स्थले, "सुखमीहितुम्" इत्युचितम् ।

उदाहृतस्थलेषु प्रक्रमभेदप्रकारान्निर्दिशति—**अत्रेति** । अत्र = एषूदाहरणेषु, आद्ययोः = प्राक्प्रतिपादितयोः, "एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः" "ते हिमालयमामन्त्र्ये"-त्येतयोः, प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । अर्थाऽवबोधहेतुः प्रत्ययविधानाऽवधिभूतः शब्दविशेषः प्रकृतिः । तृतीये = "उदन्वच्छिन्ना भूः" इत्यत्र, पर्यायविषयः । समानाऽर्थबोधकं शब्दान्तरं पर्यायः । चतुर्थे = तुर्ये, "यशोऽधिगन्तुम्" इत्यादौ प्रत्ययविषयः ।

प्रसिद्धित्यागमुदाहरति—**घोर इति** । प्रसिद्धेः=ख्यातेः । त्यागः=हानम् । वारिमुचां = मेघानां, घोरः = भयङ्करः, रवः = ध्वनिः ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = इह, मेघानां, गर्जितम् एव, प्रसिद्धं = प्रख्यातं, न तु रव इति भावः ।

(पाने की इच्छा) से अथवा मनुष्यसंख्याका अतिक्रमण करनेके लिए आग्रह करने वाले अनुत्सुक पुरुषोंको सफलता, उत्कण्ठित प्रियाकी तरह समीप प्राप्त होती है ।

यहाँपर आरम्भमें "अधिगन्तुम्" ऐसा तुमुन् प्रत्यय वाला पद है और अन्तमें भी "अतिवर्तितुम्" ऐसा तुमुन् प्रत्ययवाला ही पद है, परन्तु मध्यमें "सुखलिप्सया" ऐसा पद है, अतः क्रमका भङ्ग होनेसे 'भग्नप्रक्रम' दोष हुआ है । उसका परिहार करनेके लिए "सुखमीहितुम्" ऐसा लिखकर तुमुन्-प्रत्ययाऽन्त पद देना चाहिए ।

यहाँ पहलेके दो उदाहरणोंमें अर्थात् "एवमुक्तः", और "ते हिमालयम्" इनमें प्रकृतिके विषयमें, तीसरेमें, उदन्वच्छिन्ना" इसमें पर्यायके विषयमें, चौथेमें "यशोधिगन्तुम्" इसमें प्रत्ययमें क्रमभेद हुआ है । इसी तरह और स्थानमें भी जानें ।

प्रसिद्धित्याग—जैसे "घोरो वारिमुचां रवः" अर्थात् मेघोंका भयङ्कर रव (शब्द) । यहां मेघोंका "गर्जित" ही प्रसिद्ध है । जैसे कि कहते हैं—

'मञ्जीरादिषु रणितप्रायं, पक्षिषु च कूजितप्रभृति।
स्तनितमणितादि सुरते, मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥' इत्यादि।

अस्थानस्थपदता यथा—

'तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम्।
अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥'

अत्रार्थे प्राचीनोक्तिं प्रदर्शयति—**मञ्जीरादिष्विति**। मञ्जीरः = नूपुरः, आदिपदात्कङ्कणादयो गृह्यन्ते, तेषु, रणितप्रायं = रणितक्वणितादिकमिति भावः। पक्षिषु च = पतत्रिषु च, कूजितप्रभृति = कूजितं प्रभृति यस्मिंस्तत्। प्रभृतिपदेन "वाशितं" "रुतम्" इत्यादेः परामर्शस्तथा हि—"तिरश्चां वाशितं रुतम्" इत्यमरः। सुरते = निधुवने, स्तनितमणितादि=स्तनितं मणितम् आदिर्यस्मिंस्तत्। तत्राऽऽदिपदेन "मणित" पदस्य परामर्शस्तथा हि—"मणितं रतिकूजितम्" इत्यमरः। मेघादिषु = बलाहकादिषु, आदिपदात् सिंहादौ च, गर्जितप्रमुखं = गर्जितं प्रमुखं यस्मिंस्तत्, प्रयुज्यते। इत्थं च अश्वशब्दे "ह्रेषितं" "हेषितं" च करिनादे "बृंहितम्" इत्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः।

अनुपयुक्तस्थानप्रयुक्तपदता अस्थानस्थपदता। अस्थानस्थपदतामुदाहरति—**तीर्थ इति**। रघुवंशस्य षोडशसर्गस्थं पद्यमिदं श्रीरामपुत्रकुशवर्णनपरम्। तदीये = गङ्गासम्बन्धिनि, तीर्थे = जलावतारस्थाने, गजसेतुबन्धात् = गजाः (हस्तिनः) एव सेतुः (आलिः) तस्य बन्धात् (प्रबन्धात्) हेतोः, प्रतीपगां = पश्चिमवाहिनीं, गङ्गां = भागीरथीम्, उत्तरतः = उत्तरणं कुर्वतः, उत्तीर्य गच्छत इति भावः। अस्य = कुशस्य, नभोलङ्घनलोलपक्षाः = नभोलङ्घनेन (आकाशाऽतिक्रमणेन) लोलौ (चञ्चलौ) पक्षौ (पत्त्रे) येषां ते। तादृशा हंसाः = मरालाः, अयत्न बालव्यजनीबभूवुः= अयत्नेन (अनायासेन) एव, बालव्यजनीबभूवुः=(चामरीभूताः), "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः" इति च्विप्रत्ययः। अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संमिश्रणादुपजातिः।

मञ्जीरादिषु इति। मञ्जीर (नूपुर) आदियोंमें रणित आदि शब्द, पक्षियोंमें कूजित आदि शब्द, सुरतमें स्तनित और मणित आदि शब्द और मेघ आदियोंमें "गर्जित आदि शब्द लिये जाते हैं।

अस्थानस्थपदता जैसे-**तीर्थे तदीय इति**। गङ्गातीर्थमें हाथियोंको ही पुलके समान प्रबन्ध करनेसे पश्चिमवाहिनी गङ्गाजीको पार करते हुए महाराज कुशके आकाशके लङ्घनसे चञ्चल पक्षोंवाले हंस यत्नके विना ही चामरके समान हो गये।

अत्र तदीयपदात्पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः। एवम्—

'हितान्न यः संश्रृणुते स किंप्रभुः॥'

अत्र संश्रृणुत इत्यतः पूर्वं नञः स्थितिरुचिता।

अत्र च पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्थरमिति वाक्यदोषता। एवमन्यत्रापि। इह केऽप्याहुः—'पदशब्देन वाचक-

---

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, तदीयपदात् = तदीय-शब्दात्, पूर्वं=प्राक्, "गङ्गाम्" इत्यस्य=पदस्य पाठा युक्तः = उचितः। तच्छब्दस्य पूर्वपदपरामर्शित्वाद्गङ्गापदं प्रयुज्य "तदीये" इति पदं प्रयोक्तुं योग्यमिति भावः।

उदाहरणान्तरं दर्शयति—**हितादिति**। किरातार्जुनीयस्य प्रथमसर्गस्य पादोऽयम्। पूर्णं पद्यं त्वेतादृशं—

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं, हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः।
सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः॥" १–५

दुर्योधनवृत्तान्तं ज्ञातुं प्रेरितस्य वर्णिवेषधारिणो वनेचरस्य युधिष्ठिरं प्रत्युक्ति-रियम्। यः = प्रभुः, हितात् = हितोपदेशकादाप्तजनात्, "आख्यातोपयोगे" इत्य-पादानत्वात्पञ्चमी। न संश्रृणुते=न शृणोति, हितमिति शेषः। "समो गम्यृच्छिभ्याम्" इत्यनेन संपूर्वाच्छ्रु धातोरकर्मकादात्मनेपदम्। सः = हितवचनमश्रोता, किंप्रभुः= कुत्सितस्वामी, "किमःक्षेपे" इति समासाऽन्तप्रतिषेधः।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = इहोदाहरणे, "संश्रृणुते" इत्यतः = इत्यस्मात्, पूर्वं = प्राक्, नञः स्थितिरुचिता। क्रियाऽन्वयिनो नञः क्रियासन्निहित-पाठस्यैवौचित्यात्।

अस्य वाक्यदोषतां साधयति—**अत्र चेति**। अत्र = अस्मिन् स्थाने, पद-मात्रस्य = केवलपदस्य, अस्थाने, निवेशेऽपि, सर्वमेव वाक्यं विवक्षिताऽर्थप्रत्यायने= विवक्षितस्य (वक्तुमिष्टस्य) अर्थस्य (पदार्थस्य) प्रत्यायने (प्रतीतिकरणे) मन्थरं=मन्दं, विलम्बजनकमिति भावः। इति=अतः, वाक्यदोषता, एकमन्यत्राऽपि।

इस पद्यमें "तदीय" पदके पहले "गङ्गाम्" इसका पाठ उचित है। यह न होनेसे अस्थानस्थपदता हुई है। इसी तरह "हितान्न यः संश्रृणुते स किं प्रभुः" अर्थात् जो प्रभु हितका उपदेश करनेवाले मन्त्रीसे हितवचन नहीं सुनता है वह निन्दित प्रभु (स्वामी) है। यहाँपर "संश्रृणुते" इस क्रियापदके पहले "नञ्" की स्थिति उचित है।

इन उदाहरणोंमें पदमात्रको अस्थानमें रखनेपर भी सभी वाक्य विवक्षित अर्थका बोधन करनेमें विलम्ब करनेवाला हो जाता है इस कारणसे वाक्यगत दोष है। इसी तरह अन्यत्र भी समझना चाहिए।

मेव प्रायशो निगद्यते, न च नञो वाचकता निर्विवादात्स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्' इति। यथा—'द्वयं गतम्-' इत्यादौ त्वमित्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति।

अस्थानस्थसमासता यथा—

'अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणा-
त्फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी॥'

अत्रोदाहरणेऽक्रमतादोषं साधयति—**इहेति**। इह = अस्मिन्नुदाहरणे केऽपि = आचार्याः, आहुः = कथयन्ति। पदशब्देन वाचकमेव, प्रायः = बाहुल्येन, निगद्यते = अभिधीयते, न द्योतकमिति भावः, न च नञो वाचकता निर्विवादात्, स्वातन्त्र्येण = पदान्तरसमभिव्याहारविरहेण, अर्थबोधनविरहात् = अर्थप्रत्यायनाऽभावात्। इति। यथा-"द्वयं गतम्" (पृ० २६) इत्यादौ "त्वम्" इत्यनन्तरं चकाराऽनुपादानादक्रमता, तथाऽत्राऽपीति। अनुचितस्थानप्रयुक्तसमासताऽस्थानस्थसमासता।

अस्थानस्थसमासतामुदाहरति—**अद्याऽपीति**। हनुमन्नाटकस्थं पद्यमिदमिति केचित्। केनचित्कान्तावियोगिना कृतं चन्द्रोदयवर्णनमिदम्। एषः = अयं, मानः = अभिमानः, स्तनशैलदुर्गविषमे = स्तनौ (कुचौ) एव शैलौ (पर्वतौ, उच्चत्वात्काठिन्याच्चेति भावः) एव दुर्गौ (कोट्टे) ताभ्यां विषमे (दुर्गमे), तादृशे सीमन्तिनीनां = प्रमदानां, हृदि = हृदये, अद्याऽपि = अधुनाऽपि, मदुदयसमयेऽपीति भावः। स्थातुम् = स्थितिं कर्तुं, वाञ्छति = इच्छति। अत एव धिक्=मामिति शेषः। इति, क्रोधात् इव = कोपात् इव। आलोहितः = आरक्तः, असौ = ऊर्ध्वस्थः, शशी = चन्द्रः, प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः = प्रोद्यन्तः (प्रकर्षेणोदयमानाः) दूरतरं (विप्रकृष्टतरं यथा तथा) प्रसारिताः (विस्तारिताः) कराः (किरणाः, हस्ताश्च, यस्य स, तादृशः सन्, तत्क्षणात् = तत्समयात्, फुल्लत्कैरवेत्यादिः =

यहाँ कोई कहते हैं–पद शब्दसे वाचक पद ही प्रायः कहा जाता है। नञ्की वाचकता नहीं है, उसका निर्विवाद रूपसे स्वतन्त्रतापूर्वक अर्थबोधनका अभाव होनेसे। जैसे "द्वयं गतम्०" इत्यादिमें "त्वम्" इसके अनन्तर "च" कार न देनेसे अक्रमता है वैसे ही यहां भी समझना चाहिए, अतः इसमें अस्थानस्थपदता नहीं।

अस्थानस्थसमासता जैसे—**अद्याऽपीति**। कोई वियोगी जन चन्द्रोदयका वर्णन कर रहा है—यह अभिमान, स्तनरूप पर्वत ही किले उनके कारण दुर्गम स्त्रियोंके हृदयमें अभी भी रहनेकी इच्छा कर रहा है, इसलिए धिक्कार है। इस प्रकार मानों कोपसे लाल होकर ये चन्द्रमा, उत्कर्षसे उगते हुए और दूर तक फैलाये

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः ।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वम् । यथा—

'चन्द्रं मुञ्च कुरङ्गाक्षि ! पश्य मानं नभोऽङ्गने ।'

फुल्लन्ति (विकसन्ति) यानि (कैरवाणि) (कुमुदानि) तेषां कोषाः (कुड्मलाः एव कोषाः, खड्गपिधानानि) तेभ्यः निःसरन्ती (बहिर्निर्गच्छन्ती) अलिश्रेणी (भ्रमरपङ्क्तिः) एव कृपाणः (खङ्ग) तं, कर्षति = आकृष्य गृह्णाति, पूर्वोक्तं मानं निहन्तुमिति भावः । रूपकाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र शशिनो नायकत्वं, मानस्य प्रतिनायकत्वं विवक्षितम् । तथा च कान्तो यथा जारवधाऽर्थं खड्गमाकर्षति तथैव शशी मानवधार्थं खड्गमाकर्षतीति भावः । मानमनूद्य क्रोधिनश्चन्द्रस्य, उक्तौ = "अद्यापी"त्यत आरभ्य "धिक्" शब्दपर्यन्तं समासो न कृतः, कवेरुक्तौ="फुल्लदि"त्यादौ कविवाक्ये समासः कृतः ।

अयं भावः । पूर्वार्द्धे कोपिनः कविनिबद्धवक्तुः शशिन उक्तिस्तत्र दीर्घसमास ओजोगुणव्यञ्जकः ओजोगुणश्चाऽपेक्षितः । कविवाक्ये तु दीर्घसमासादिर्नाऽपेक्षितः, अतोऽत्रास्थानस्थसमासत्वं दोषः ।

सङ्कीर्णत्वं लक्षयति—**वाक्याऽन्तरपदानामिति** । वाक्याऽन्तरपदानाम् = अन्यवाक्यस्थशब्दानां, वाक्यान्तरे = अन्यवाक्ये, अनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वम् । अयं नित्यो दोषः प्रतिप्रसवाऽभावात् ।

सङ्कीर्णत्वमुदाहरति—**मुञ्चेति** । नायकस्य कुपितनायिकाया अनुनयार्थ-मुक्तिरियम् । हे कुरङ्गाक्षि = हे हरिणनयने, नभोऽङ्गने=आकाशाऽजिरे, उदितमिति शेषः, चन्द्रं = चन्द्रमसं, पश्य=विलोकय । मानम् = अभिमानं, मुञ्च = त्यज । अत्र वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशात् सङ्कीर्णत्वम् ।

गये किरणों वाले होकर, उसी समय विकसित होते हुए कुमुदोंके कोष (कोंपल)-ही जो कोष (मियान) उससे बाहर निकलती हुई भ्रमर पङ्क्तिरूप तलवार को खींच रहे हैं ।

यहां पूर्वार्द्धमें क्रोधी (चन्द्रमा) की उक्तिमें समास उचित था उसे नहीं किया, कविकी उक्तिमें उत्तरार्धमें (अनावश्यक) समास है अतः अस्थानस्थ-समासता दोष है ।

दूसरे वाक्यके पद दूसरे वाक्यमें प्रविष्ट हों तो उसे सङ्कीर्णत्व कहते हैं । जैसे—**चन्द्रं मुञ्चेत्यादि** । अर्थात् हे मृगनयने ! आकाशरूप आंगनमें चन्द्रमाको देख लो, और मानको छोड़ दो ।

अत्र नभोऽङ्गने चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम् ।
'क्लिष्टत्वमेकवाक्यविषयम्' इत्यस्माद्भिन्नम् ।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानुप्रवेशो गर्भितता ।

यथा—

'रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।
वदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः ॥'

अर्थदोषानाह—

दोषं परिहर्तुं यथोचितमन्वयं प्रदर्शयति—**अत्रेति** । युक्तम् = उचितम् । सङ्कीर्णत्वे क्लिष्टत्वाशङ्कां परिहरति—**क्लिष्टत्वमिति** । सङ्कीर्णत्वमनेकवाक्यविषयम्, अतोऽत्र क्लिष्टत्वाशङ्का नेति भावः ।

गर्भिततां लक्षयति—**वाक्यन्तर इति** । वाक्यान्तरे = अन्यस्मिन् वाक्ये, वाक्यान्तरस्य (अन्यस्य वाक्यस्य) अनुप्रवेशो गर्भितता ।

गर्भिततामुदाहरति—**रमण इति** । काचित्सखी प्रणयकुपितां नायिकां रमणं प्रत्यनुकूलयितुमनुनयति । रमणे = कान्ते, चरणप्रान्ते = तव चरणयोः (पादयोः) प्रान्ते (समीपे), प्रणतिप्रवणे = प्रणामपरायणे सति, अधुना = अस्मात्कालादारभ्य, कदाचित्=जातुचिदपि, क्रुधः=कोपाः, तवेति शेषः । न उचिताः नो योग्याः । हे सखि = हे वयस्ये, ते = तव विषये, तत्त्वं = यथार्थविषयं, वदामि= प्रतिपादयामि । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र दोषमुपपादयति । अत्र ''वदामि सखि ! ते तत्त्वम्'' इति वाक्यस्य ''रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना कदाचित् क्रुधो नोचिताः'' इति वाक्यमध्येऽनुप्रवेशाद्गर्भिततादोषः । अयमनित्यो दोषः ''गर्भितत्वं गुणः क्वाऽपि ७-२८'' इति वक्ष्यमाणत्वात् । वाक्यदोषानभिधाय सम्प्रत्युद्देशक्रमप्राप्तानर्थदोषानुद्दिशति—

यहाँपर ''नभोऽङ्गने चन्द्रं पश्य, मानं मुञ्च ।'' ऐसा वाक्य उचित है । क्लिष्टत्व एक वाक्यमें होता है, यह अनेक वाक्यमें होता है, अतः वह इससे भिन्न है ।

दूसरे वाक्यमें दूसरे वाक्यके अनुप्रवेशको ''गर्भितता'' दोष कहते हैं ।

जैसे—**रमण इति** । प्रियके तुम्हारे चरणोंमें प्रणाम करनेमें तत्पर होनेपर अबसे कभी भी तुम्हें क्रोध करना उचित नहीं है । हे सखि ! तुम्हारे विषयमें मैं तत्त्व कहती हूँ ।

यहाँ ''वदामि सखि ! ते तत्त्वं'' इस वाक्यका ''रमणे०'' इस वाक्यके मध्यमें अनुप्रवेश होनेसे गर्भितता दोष है ।

अर्थ दोषोंको कहते हैं—**अपुष्टेत्यादिः०** ।

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।
अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥ ९ ॥
सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे, ख्यातिविद्याविरुद्धते ।
साकाङ्क्षता, सहचरभिन्नताऽस्थानयुक्तता ॥ १० ॥
अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।
तयोर्विपर्ययो, विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥ ११ ॥
निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्तिताः ।

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः ।

अत्रापुष्टत्वं मुख्यानुपकारित्वम् । यथा—

अपुष्टेति । तल्प्रत्ययः सर्वत्र सम्बद्ध्यते । अदुष्टता, दुष्क्रमता, ग्राम्यता, व्याहतता, अश्लीलता, कष्टता । अनवीकृतता, निर्हेतुता, प्रकाशितविरुद्धता ॥ ९ ॥

सन्दिग्धत्व, पुनरुक्तत्व, ख्यातिविरुद्धता, विद्याविरुद्धता, साकाङ्क्षता, सहचरभिन्नता अस्थानयुक्तता ॥ १० ॥

अविशेषें विशेषः, तथा अनियमे नियमः । तयोः = अविशेषविशेषाऽनियम नियमयोः च विपर्ययः = वैपरीत्यं, तथा च-विशेषें अविशेषः, नियमे अनियमः, विध्ययुक्तता, अनुवादाऽयुक्तता ॥ ११ ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम् (एते) त्रयोविंशतिसंख्यका अर्थदोषाः = अर्थनिष्ठा दोषाः, प्रकीर्तिताः = नामतो निर्दिष्टाः ॥

तयोर्विपर्यय इत्यंशं विवृणोति— **विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियम इति** ।

अपुष्टत्वं लक्षयति— **अपुष्टत्वमिति** । मुख्याऽनुपकारित्वं = मुख्ये (प्रकृत-प्रतिपाद्येऽर्थे) अनुपकारित्वम् (अनुपकारकत्वम्) अपुष्टत्वम् ।

अष्टपुत्व, दुष्क्रमत्व, ग्राम्यत्व, व्याहतत्व, अश्लीलत्व, कष्टत्व, अनवीकृतत्व, निर्हेतुत्व, प्रकाशितविरुद्धत्व ॥ ९ ॥

सन्दिग्धत्व, पुनरुक्तत्व, ख्यातिविरुद्धत्व, विद्याविरुद्धत्व, साकाङ्क्षता सहचरभिन्नता, अस्थानयुक्तता ॥ १० ॥

अविशेषमें विशेष, आनेयममें नियम, विशेषमें अविशेष, नियममें अनियम, विध्ययुक्तत्व अनुवादाऽयुक्तत्व ॥ ११ ॥

निर्मुक्तत्व और पुनरुक्तत्व, ये सब अर्थदोष कहे जाते हैं ।

मुख्य अर्थमें अनुपकारी अर्थात् जो उपकार न करे उसे "अपुष्टत्व" कहते हैं । जैसे—

'विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये !'

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते ।

अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः, इह तु पश्चादिति विशेषः ।

दुष्क्रमता यथा—

'देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मदालसम् ।'

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् ।

अपुष्टत्वमुदाहरति—**विलोक्येति** । मानिनीं नायिकामनुनयतो नायकस्योक्तिरियम् । हे प्रिये = हे दयिते !, वितते = विस्तृते, व्योम्नि = आकाशे, विधुं = चन्द्रमसं, विलोक्य = दृष्ट्वा, रुषं = क्रोधं, मुञ्च = त्यज ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = इह, विततशब्दः, मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते ।

अत्राऽधिकपदत्वाशङ्कां परिहरति—**अधिकपदत्वे** । तदाख्ये दोषे, पदाऽर्थाऽन्वयप्रतीतेः = पदार्थानाम् अन्वयः (सम्बन्धः) तस्य प्रतीतेः (ज्ञानस्य) समकालम् एव = तुल्यसमयम् एव, बाधप्रतिभासः=मुख्यार्थोपकाराऽभावज्ञानम्, इह तु = अपुष्टतायां तु पश्चात् = पदाऽर्थाऽन्वयप्रतीतेः परम्, इति विशेषः = भेदः, अधिकपदत्वादिति शेषः ।

अनुचितक्रमवत्त्वं दुष्क्रमत्वम् ।

दुष्क्रमतामुदाहरति—**देहीति** । कस्यचिद्याचकस्य राजानं प्रत्युक्तिरियम् । हे राजन् = हे देव, मे = मह्यं सम्प्रदायभूताय, वाजिनम् = अश्वं, मदालसं = मदेन (मत्तत्वेन) अलसं (मन्थरम्) गजेन्द्रं वा = करीन्द्रं वा, देहि = वितर ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = इह, गजेन्द्रस्य = करीन्द्रस्य, प्रथमं = प्राक्, वाजिन इति शेषः । याचनं = प्रार्थनम्, उचितं = योग्यम् । अल्पमूल्यस्य वाजिनोऽपेक्षया गजेन्द्रस्य बहुमूल्यत्वादिति भावः ।

विलोक्येति । हे प्रिये ! वितत (विस्तृत) आकाशमें चन्द्रमाको देखकर तुम क्रोध छोड़ो ।

यहां "वितत" शब्द मानत्यागके प्रति कुछ भी उपकार नहीं करता है । अधिकपदत्वमें पदार्थोंके अन्वयज्ञानके साथ ही बाधका ज्ञान होता है यहां पीछे होता है, यह विशेष है ।

दुष्क्रमता जैसे—**देहीति** । हे राजन् ! मुझे घोड़ा या मदसे आलस्यपूर्ण हाथी दीजिए । यहां पहले हाथीको मांगना उचित है ।

'स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिये !।'

अत्रार्थो ग्राम्यः।

कस्यचित्प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहतत्वम्।

यथा—

'हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका॥'

अत्र येषामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्व्याश्चन्द्रिकात्वारोपः।

अविदग्धार्थप्रतिपादकत्वं ग्राम्यत्वम्। ग्राम्यत्वमुदाहरति—**स्वपिहीति**। कस्य चिद्ग्रामीणस्य प्रियां प्रत्युक्तिरियम्। हे प्रिये = हे वल्लभे !, त्वं, मे = मम, समीपे = निकटे, स्वपिहि = शेष्व, अधुना = इदानीं, स्वपिमि एव = शय एव, क्रियासंगत एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदकः।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = इह, अर्थः = वाच्यः, ग्राम्यः, वैदग्धी-राहित्येनेति शेषः। अयमनित्यो दोषः, "ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ७—२१" इति प्रति-प्रसवस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

व्याहतत्वं लक्षयति—**कस्यचिदिति**। कस्यचित् = पदार्थस्य, प्राक् = पूर्वम्, उत्कर्षम् = उत्कृष्टत्वम्, अभिधाय = उक्त्वा, पश्चात् = अनन्तरम्, तदन्यप्रति-पादनं = तदन्यस्य (उत्कर्षभिन्नस्य, अनुत्कर्षस्येति भावः) प्रतिपादनम् = उपपादनं व्याहतत्वम्। अयं तु नित्यो दोषः प्रतिप्रसवाऽभावात्।

व्याहतत्वमुदाहरति—**हरन्तीति**। नवेन्दुकलादयः = नवीनोदितचन्द्र-कलादयः। यूनां = तरुणानां, हृदयं = चित्तं, न हरन्ति = नाऽऽकर्षन्ति, यैः=युवभिः, लोकलोचनचन्द्रिका = लोकलोचनयोः (जननयनयोः) चन्द्रिका (कौमुदीरूपा), इयं, तन्वी = कृशाङ्गी, वीक्ष्यते = अवलोक्यते। रूपकाऽलङ्कारः, अनुष्टुब्वृत्तम्।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् उदाहरणे, येषां = यूनाम्, इन्दुकला = चन्द्रकला, न आनन्दहेतुः=नो हर्षकारणं, हृदयहरणाऽभावादिति भावः। अनेन इन्दुकलायाः प्रागपकर्षोऽभिहितः, अनन्तरं च—तेषाम् एव = यूनाम्। आनन्दाय=हर्षोत्पादनाय, तन्व्याः=कृशाऽङ्ग्याः, चन्द्रिकात्वारोपः=ज्योत्स्नात्वारोपः,

---

स्वपिहीति। हे प्रिये ! तुम मेरे पास सोओ, मैं अभी सोऊँगा ही। यहां अर्थ ग्राम्य है।

किसीका पहले उत्कर्ष वा अपकर्ष कहकर पीछे उसके विपरीत अर्थ कहनेसे व्याहतत्व दोष होता है। नयी चन्द्रकला आदि भी उन जवान पुरुषोंके हृदयको आकृष्ट नहीं करती हैं, जिन्होंने लोगोंके नेत्रोंकी चन्द्रिका-रूप इस कृशाङ्गीका अवलोकन किया है। यहां जिनको चन्द्रकला आनन्दके कारणरूप नहीं है उन्हींके आनन्दके लिए कृशाङ्गीमें चन्द्रिकात्वका आरोप किया है।

'हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥'

अत्रार्थोऽश्लीलः ।

'वर्षत्येतदहर्पतिर्न तु घनो धामस्थमच्छं पयः
सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यया प्लावितः ।

उत्कर्षाऽभिधानार्थमिति शेषः । अतः पूर्वाऽपरव्याघाताद्व्याहतत्वं दोषः । व्रीडा-जुगुप्साऽमङ्गलाऽन्यतमाऽर्थव्यञ्जकत्वमश्लीलत्वम् ।

अयमनित्यो दोषः, "सुरताऽऽरम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ७–१७ इति वक्ष्यमाणप्रतिप्रसवात् ।

अश्लीलत्वमुदाहरति—**हन्तुमिति** । हन्तुम् एव = व्यापादयितुम् एव, शत्रूनिति शेषः, प्रवृत्तस्य=तत्परस्य, स्तब्धस्य = स्तम्भयुक्तस्य, आयुधप्रहारकुण्ठस्य विवेकरहितस्य वा । विवरैषिणः = परच्छिद्राऽभिलाषिणः, जनस्य । यथा, आशु = शीघ्रं, पातः = पराजयः, जायते = उत्पद्यते, तथा, पुनः=भूयः, उन्नतिः = विजयः, न जायते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्राऽश्लीलाऽर्थव्यञ्जको यथा—हन्तुं = योनौ प्रहर्तुम्, एव, प्रवृत्तस्य = तत्परस्य, स्तब्धस्य = स्तम्भयुक्तस्य, अनम्रस्येति भावः, अत एव विवरैषिणः=विवरम् (योनिच्छिद्रम्) प्रवेष्टुम् इच्छतीति, तस्य । तादृशस्य पुरुषगुप्तेन्द्रियस्य, यथा = येन प्रकारेण, आशु = शीघ्रं, पातः=पतनं, रत्युत्तरं शैथिल्यमिति भावः । तथा=तेन प्रकारेण, पुनः=भूयः उन्नतिः=उद्गमः, दार्ढ्यमिति भावः । न जायते = नोत्पद्यते ।

दोषमुपपादयति—अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, द्वितीयः अर्थः, अश्लीलः = व्रीडाव्यञ्जकः अश्लीलः ।

आसत्त्यादिसत्त्वेऽपि विलम्बबोध्याऽर्थता कष्टता ।

कष्टतामुदाहरति—**वर्षतीति** । अयमनित्यो दोषः, वैयाकरणमुख्ये तु० (७–२१) इत्यादिना प्रतिप्रसवस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

कष्टतामुदाहरति—**वर्षतीति** । कस्याश्चित्कामिन्याः कान्तदूतीं प्रति सोल्लुण्ठन-वचनमिदम् । हे सखि ! अहर्पतिः = सूर्यः, अह्नः पतिः "अहरादिषु पत्यादीनां वा रेफः" पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । धामस्थं = स्वकिरणस्थितम्, अच्छं = निर्मलम्,

---

हन्तुमिति । जो आघात करनेके लिए ही प्रवृत्त है, स्तब्ध है और छिद्रको प्राप्त करनेकी इच्छा करता है उसका जितनी जल्दी पतन होता है उतनी जल्दी फिर उन्नति नहीं होती है ।

यहाँपर दूसरा अर्थ अश्लील है ।

वर्षतीति । सूर्य अपने किरणोंमें स्थित निर्मल जलकी वर्षा करता है, न कि मेघ । वह सूर्यकी पुत्री यमुना जो गङ्गाके जलको आप्लावित करती है, यह

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः, श्रद्धा न कस्य श्रुतौ ?
न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः ॥'

अत्र यस्मात्सूर्याद्वृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जलमपि सूर्यप्रभवम्। ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितम्, तथापि मृगी भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति। अयं प्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः, दूरे चास्मात्प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वम्।

एतत्, पयः = जलं, वर्षति, न तु, घनः = मेघः, वर्षति। घनस्य जलाधारत्वमात्रत्वं न तु वृष्टिकर्तृत्वमिति भावः। "आदित्याज्जायते वृष्टि"रिति स्मृतेः। सा = यमुना, सवितुः = सूर्यस्य, सुता = दुहिता इति, सत्यं = तथ्यम्। यया = यमुनया, सुरसरितपूरः = सुरसरितः (गङ्गायाः) पूरः (प्रवाहः) प्लावितः = वर्द्धितः। व्यासस्य = कृष्णद्वैपायनस्य, उक्तिषु = वचनेषु, पुराणादिषु, कः = जनः, न विश्वसिति = न प्रत्येति। अपि = अपि तु, सर्वोऽपि विश्वसितीति भावः। कस्य=जनस्य, श्रुतौ = श्रुति-तन्मूलस्मृत्यादिवाक्ये, श्रद्धा=विश्वासः, न, तथाऽपि = एवं सत्यपि, मुग्धहरिणी = मूढमृगी, भास्वन्मरीचिषु = सूर्यकिरणेषु, अपः=जलम्, अस्तीति, न प्रत्येति = नो विश्वसिति। अप्रस्तुतप्रशंसा। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अत्र प्रकृतोऽयमर्थः। स नागरः सत्यवानिति प्रामाणिकमिदम्। तस्य दूतीनां भवतीनामपि वाचि सत्यप्रत्ययो युज्यते, किन्त्वहमेव मुग्धा नो विश्वसिमि, मृगीणां मरुमरीचिकासु जलप्रत्ययो यथा ममाऽपि भवतीषु संप्रत्ययस्तथैव।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। यस्मात्, सूर्यात् = भास्करात्, वृष्टेः = वर्षस्य, यमुनायाश्च = कालिन्द्याश्च, प्रभवः = उत्पत्तिः, तस्मात् = सूर्याद्धेतोः, तयोः = वृष्टियमुनयोः, जलम् अपि = सलिलम् अपि, सूर्यप्रभवं = भास्करादुत्पन्नम्। ततश्च= तस्मात्कारणात्, सूर्यमरीचीनां = भास्करकिरणानां, जलप्रत्ययहेतुत्वं = सलिलविश्वासकारणत्वम्। उचितं = योग्यम्। तथाऽपि = एवं स्थितेऽपि, मृगी = हरिणी, भ्रान्तत्वात् = भ्रान्तियुक्तत्वात्, तत्र = भास्वन्मरीचिषु, जलप्रत्ययं = जलमिदमिति विश्वासं, न करोति = नो विदधाति।

फलिताऽर्थकथनं सूचयति—**अयमिति**। अयम् = एषः, प्रस्तुतोऽपि = प्रकरणवशात्प्राप्तोऽपि, अर्थः, दुर्ज्ञेयः, अस्मात् = वाक्येनोक्तात्, अपि, प्रस्तुताऽर्थ-

---

सत्य है। व्यासके वचनोंमें कौन-विश्वास नहीं करता है और श्रुतिमें किसकी श्रद्धा नहीं ? तो भी मूढ़ हरिणी सूर्यकी किरणोंमें जलका विश्वास नहीं करती है।

यहाँ जिस सूर्यसे वृष्टि और यमुनाकी उत्पत्ति हुई है। इस कारणसे उनका जल भी सूर्यसे ही उत्पन्न हुआ है। इसलिए सूर्यकिरणोंमें जलका विश्वास होना उचित है; तो भी मृगी भ्रान्त होनेसे उसमें जलका विश्वास नहीं करती। यह अर्थ प्रस्तुत होने पर भी दुर्बोध है। इससे प्रस्तुत अर्थ दूर है इस कारणसे कष्टत्व दोष है।

'सदा चरति खे भानुः, सदा वहति मारुतः।
सदा धत्ते भुवं शेषः, सदा धीरोऽविकत्थनः ॥'

अत्र सदेत्यनवीकृतत्वम्।

अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेणोपादानेऽपि यदि नान्यद्विच्छित्त्यन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः।

बोधः = प्रकृताऽर्थज्ञानं, दूरे = विप्रकृष्टे, प्रचुरशास्त्रयुक्त्यादिसम्पादितत्वादिति भावः। इति = अस्माद्धेतोः, कष्टाऽर्थत्वं नाम दोषः।

अनवीकृताऽर्थबोधकताऽनवीकृतता। अयं नित्यो दोषः, प्रतिप्रसवाऽभावात्। अनवीकृतत्वमुदाहरति—**सदेति**। भानुः = सूर्यः, खे = आकाशे, सदा = सर्वदा, चरति = गच्छति, मारुतः = वातः, सदा, वहति = वाति। शेषः = अनन्तः, भुवं = पृथिवीं, सदा, धत्ते = धारयति। धीरः = धैर्यशाली जनः, सदा = सर्वदा, अविकत्थनः = आत्मश्लाघारहितः, भवतीति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र=इह, सदा, इति, अनवीकृतम्। "सदे"ति पदस्याऽसकृत्प्रयोगादनवीकृतत्वमिति भावः।

कथितपदत्वादस्य भेदं प्रतिपादयति—**अत्राऽस्येति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, अस्य, पदस्य = "सदा" शब्दस्य, पर्यायाऽन्तरेण = समानाऽर्थकशब्दान्तरेण, सततसर्वदादिरूपेणेति भावः, उपादानेऽपि = ग्रहणेऽपि, अन्यत् = अपरं, विच्छित्यन्तरं = चमत्कारित्वविशेषः, न यदि = नो चेत्, तदा = तर्हि, अस्य = अनवीकृतत्वस्य, दोषस्य = दूषणस्य, सद्भावः = अस्तित्वम्, इति = एवं, कथितपदत्वात् = तदाख्यदोषात्, भेदः = पार्थक्यम्। अयं भावः। अत्र—

"सदा चरति खे भानुर्नित्यं वहति मारुतः।
चिरं धत्ते भुवं शेषोऽजस्रं धीरोऽविकत्थनः॥"

इति पाठान्तरे न कथितपदत्वं, परं विच्छित्यन्तराऽभावादनवीकृतत्वं तु स्यादेव।

सदेति। सूर्य आकाशमें सदा चल रहा है। हवा सदा बह रही है। शेष नाग पृथ्वीको सदा धारण करते रहे हैं और विद्वान् पुरुष हमेशा अपनी तारीफ नहीं करते हैं।

यहाँ "सदा" पद बार बार दुहरानेसे अनवीकृत्व दोष है, यहां इस पदका दूसरे पर्याय (समानाऽर्थक पद) से ग्रहण करनेपर भी दूसरा चमत्कार विशेष न हो तो यह दोष बना ही रहता है, इसीसे इसका कथितपदत्वसे भेद है।

नवीकृतत्वं यथा—

भानुः सकृद्युक्तुरङ्ग एव, रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति।
बिभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं, षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः॥' इति।

'गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः।

अनवीकृतत्वे दोषत्वान्नवीकृतत्वे दोषाऽभाव इति प्रतीयते। **नवीकृतत्वं यथा—भानुरिति।** अभिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमाऽङ्कस्थं पद्यमिदम्। कञ्चुकिनः स्वगतोक्तिरियम्। भानुः = सूर्यः, सकृद्युक्तनुरङ्गः = सकृत् (एकवारमेव) युक्ताः (योजिताः) तुरङ्गाः (अश्वाः) येन सः, तादृशः भ्रमतीति शेषः। न कदाऽपि विश्राभ्यतीति भावः। गन्धवहः = वायुः, रात्रिन्दिवं = रात्रौ च दिवा च, "अचतुरे"त्यादिनाऽच्प्रत्ययाऽन्तो निपातः। रात्रौ मान्तत्वं च निपात्यते। प्रयाति = वहति, न तु जातुचिद्विश्राभ्यतीति, भावः। एवं शेषः = अनन्तः, सदैव = सर्वदैव, धरित्रीं = भूमिं, बिभर्ति = धारयति। न तु कदाऽपि मस्तकाद्भूभारमपसारयतीति भावः। षष्ठांऽशवृत्तेः = राज्ञः अपि, षष्ठांऽशेन (करत्वेन प्रजाभ्योधान्यादीनां षष्ठांऽशग्रहणेनेति भावः) वृत्तिः (जीविका) यस्य तस्य, प्रकृतत्वाद् दुष्यन्तस्येति भावः। एषः = अयं, धर्मः = प्रजापालनरूपं पुण्यम्। अप्रस्तुतप्रशंसा। इन्द्रवज्रा वृत्तम्। अत्र भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनान्नूतनवद्भासमानत्वान्नवीकृतत्वम्।

हेतुप्रतिपादकाऽर्थरहितत्वं निर्हेतुत्वम्। अयमनित्यो दोषः, "निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति। (७–२२) इति वक्ष्यमाणप्रतिप्रसवत्वात्।

निर्हेतुतामुदाहरति—**गृहीतमिति।** वेणीसंहारनाटके पितृमरणमाकर्ण्याऽश्वत्थाम्नः शस्त्रं प्रत्युक्तिरियम्। हे शस्त्र = हे आयुध!, येन = मज्जनकेन, द्रोणाचार्येणेति भावः। परिभवभयात् = अन्यकर्तृकतिरस्कारभीतेः, न उचितम् अपि = अनुचितम् अपि, ब्राह्मणकर्तृकशस्त्रधारणस्याऽनौचित्यादपीति भावः गृहीतं = धृतम्, आसीः = अभवः, त्वमिति शेषः। यस्य = मत्पितुः, प्रभावात् = सामर्थ्यात्, कश्चित् = सुराऽसुरनरादिः, तव = शस्त्रस्य, विषयः = लक्ष्यं, न

नवीकृतत्व जैसे—भानुरिति। सूर्य एक वार घोड़ोंको रथमें संलग्न कर भ्रमण करते रहते हैं। हवा रात दिन चलती रहती है। शेष नाग निरन्तर पृथ्वीको धारण करते ही रहते हैं, इसी तरह पैदावारका छठवाँ हिस्सा लेने वाले (राजा)-का भी यह (प्रजापालन) धर्म है। यहाँ तीनों चरणोंमें एक ही बात चमत्कार-विशेषसे प्रतिपादित होनेसे नवीकृतत्व (दोषाऽभाव) हुआ है।

गृहीतमिति। अपने पिता द्रोणाचार्यके मरनेका समाचार सुनकर अश्वत्थामा शस्त्रको कहते हैं—हे शस्त्र! मेरे पिताने ब्राह्मणके योग्य न होने पर दूसरेसे तिरस्कार होनेके भयसे तुम्हारा ग्रहण किया था, जिन (मेरे पिता) के सामर्थ्यसे कोई भी पुरुष पुरुष तुम्हारा विषय (लक्ष्य) नहीं था यह बात नहीं। उन्होंने

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान्न तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥'

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् ।

'कुमारस्ते नराधीश ! श्रियं समधिगच्छतु ।'

अत्र 'त्वं म्रियस्व' इति विरुद्धार्थप्रकाशनात्प्रकाशितविरुद्धत्वम् ।

'अचला अबला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ? ।'

अभूत् इति न = अपितु अभूदेवेति भावः । तेन अपि = तादृशेन मज्जनकेन अपि । सुतशोकात् = मिथ्याप्रतिपादितपुत्रहत्यामन्योर्हेतोः, त्वं = शस्त्रम् अपि, परित्यक्तं= परिमुक्तं, भयात्तु = भीतेस्तु, न = न परित्यक्तम् । यतः = यस्मात्कारणात्, अहमपि, त्वां = शस्त्रं, विमोक्ष्ये = परित्यक्ष्यामि, भवते = तुभ्यं, स्वस्ति = कल्याणम्, अस्त्विति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, द्वितीयशस्त्रमोचने = अश्वत्थाम्नः शस्त्रत्यागे, हेतुः = कारणं, "पितृशोकादि"त्याकारकम् इति भावः । नोक्तः = नाऽभिहितः, इति निर्हेतुत्वम् ।

विरुद्धाऽर्थव्यञ्जकत्वं प्रकाशितविरुद्धत्वम् । अस्य नित्यदोषत्वं प्रतिप्रसवाऽभावात् । प्रकाशितविरुद्धत्वमुदाहरति—

कुमार इति । कंचिद्राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे नराऽधीश = हे राजन् ! ते = भवतः, कुमारः = पुत्रः, श्रियं = लक्ष्मीं, समधिगच्छतु=संप्राप्नोतु । अत्र पितृमरणाऽनन्तरमेव प्रायः पुत्रस्य श्रीलाभात् "त्वं म्रियस्वे"ति विरुद्धाऽर्थस्य प्रकाशनात् = व्यञ्जनात्, प्रकाशितविरुद्धत्वमिति भावः ।

सन्देहविषयीभूताऽर्थज्ञापकत्वं सन्दिग्धत्वम् । अयमनित्यो दोषः,

"सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् । (७–२०)"

इति प्रतिप्रसवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सन्दिग्धत्वमुदाहरति—

अचला इति । विदुष उद्दिश्य कस्यचिदुक्तिरियम् । हे मनीषिणः = हे विद्वांसः !, अचलाः = पर्वताः, तपश्चरणाऽर्थमिति शेषः । अबला वा = प्रमदा वा, उपभोगाऽर्थमिति शेषः, सेव्याः = सेवनीयाः, ब्रूत = कथयत ।

पुत्रशोकसे तुम्हारा परित्याग किया न कि भयसे । इस कारणसे हे शस्त्र ! अब मैं भी तुम्हें छोड़ूंगा, तुम्हारा कल्याण हो ।

यहाँ (अश्वत्थामाके) द्वितीय शस्त्रमोचनमें कुछ हेतु नहीं कहा गया, अतः निर्हेतुत्व दोष है ।

कुमार इति । हे राजन् ! आपके कुमार राज्यलक्ष्मीको प्राप्त करें । यहाँ "आप मर जायँ" ऐसे विरुद्ध अर्थका प्रकाश होनेसे प्रकाशितविरुद्धत्व दोष है ।

अचला इति । हे पण्डित लोगो ! पर्वत सेवनीय हैं वा नारियां ? आपलोग बतावें ।

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति निश्चयाभावात्सन्दिग्धत्वम्।

'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥'

अत्र द्वितीयार्धे व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुनरुक्तता।

प्रसिद्धिविरुद्धता यथा—

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, प्रकरणाऽभावात् = प्रसङ्गाभावात्, शान्तशृङ्गारिणोः = शान्तशृङ्गारवक्त्रोः। कः = कतरः, वक्ता = प्रतिपादकः, इति, निश्चयाऽभावात्=निर्णयाऽभावात् सन्दिग्धत्वम्।

पुनरुक्ताऽर्थप्रतिपादकत्वं पुनरुक्तता। अयमप्यनित्यो दोषः, "धनुर्ज्यादिषु शब्देषु०" ॥ ७–२६ ॥ इत्यादिना प्रतिप्रसवात्।

पुनरुक्ततामुदाहरति—**सहसेति**। किरातार्जुनीयस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यमिदम्। शत्रुं प्रति कुपितं भीमसेनं प्रति राज्ञो युधिष्ठिरस्योक्तिरियम्। क्रियां=कार्यं, सहसा= अतर्कितरूपेण, अविमृश्येति भावः। न विदधीत = न कुर्वीत। यतः—अविवेकः = अविचार्यकारित्वं, परम् = अत्यन्तम्, आपदां = विपत्तीनां, पदं = स्थानं, कारणमित्यर्थः। व्यतिरेकेणोक्तमर्थं समर्थयते—**वृणत इति**। हि = यतः, गुणलुब्धाः = दयादाक्षिण्यादिगुणगृध्नवः, सम्पदः = श्रियः, विमृश्यकारिणं=सविचारं कार्यकारिणं जनम्। स्वयम् एव=आत्मना एव, वृणते=भजन्ते। तस्माद्विमृश्यैव कार्यं कर्तव्यमिति भावः। अत्र वैधर्म्येणाऽर्थान्तरन्यासः। सुन्दरी वृत्तम्।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र=अस्मिन्नुदाहरणे, द्वितीयार्द्धम्=उत्तरार्द्धम्, उत्तरार्द्धार्थ इति भावः। व्यतिरेकेण = वैपरीत्येन, द्वितीयपादस्य एव "अविवेकः परमापदां पदम्" इत्यस्य एव। अर्थः = वाच्यः।

यथाऽधर्मो दुःखसाधनमित्युक्ते धर्मस्य सुखसाधनत्वमवसीयते तथैवाऽत्राऽपि "अविवेकः परमापदां पदम्" इत्युक्ते विवेकस्य सम्पदां परमाऽऽस्पदत्वमवसीयते, अतः पुनरुक्तता।

प्रसिद्धिविरुद्धाऽर्थप्रतिपादकत्वं प्रसिद्धिविरुद्धत्वम्। अयमप्यनित्यो दोषः, "कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातिविरुद्धता ७–२२" इति वक्ष्यमाणकारिकया प्रतिप्रसवात्।

यहाँ प्रकरणका अभाव होनेसे शान्त वा शृङ्गारीमें वक्ता कौन है ? ऐसा निश्चय न होनेसे सन्दिग्धत्व दोष है।

सहसेति। सहसा कार्य मत करे, क्योंकि अविवेक आपत्तियोंका मुख्य स्थान है। जिस कारणसे गुणोंमें लोलुप सम्पत्तियाँ विचारके साथ कार्य करनेवालोंको स्वयम् ही आश्रय करती हैं। यहाँ उत्तरार्द्धमें व्यतिरेक (वैपरीत्य) से दूसरे चरणका ही अर्थ है, इस कारणसे पुनरुक्तत्व दोष है। ख्याति (प्रसिद्धि) विरुद्धता जैसे—

'ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः ।'

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् ।

यथा वा—

'पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्कुरकण्टकः ।'

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं, न त्वङ्कुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता ।

'अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः ।'

प्रसिद्धिविरुद्धतामुदाहरति—**तत इति** । ततः = अनन्तरं, शितशूलधरः = तीक्ष्णशूलधारकः, हरिः = विष्णुः, समरे = युद्धे, चचार = सञ्चरणं चकार ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्यार्द्धे, वर्णितं हरेः = विष्णोः, शूलं = शूलधारणं, लोके, अप्रसिद्धम् = अप्रख्यातम् । अतो लोक-प्रसिद्धिविरोधात् प्रसिद्धिविरुद्धता ।

कविप्रसिद्धिविरुद्धतामुदाहरति—**पादाघातादिति** । कस्यचिन्नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रिये !, ते=तव, पादाघातात्=चरणताडनात्, अशोकः = वञ्जुलः, संजाताऽङ्कुरकण्टकः = संजातः (उत्पन्नः) अङ्कुरकण्टकः (अङ्कुररूपो रोमाञ्चः) यस्य सः । अस्तीति शेषः ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, पादाघातात् = प्रमदायाश्चरणताडनात्, अशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न त्वङ्कुरः, "पादाघातादशोको विकसति ७–२४" इति वक्ष्यमाणपद्याऽनुसारात्; अतः कविसमयख्याति-विरुद्धता ।

व्याकरणेतरशास्त्रप्रसिद्धिविरुद्धत्वं विद्याविरुद्धत्वम् ।

विद्याविरुद्धतामुदाहरति—**अधर इति** । मृगाक्ष्याः = हरिणनयनायाः; अधरे = अधरोष्ठे, करजक्षतं = नखक्षतं, शोभत इति शेषः ।

अनन्तर युद्धमें तीक्ष्ण शूलको धारण करनेवाले विष्णु विचरण करने लगे ।

यहाँ विष्णुका शूल लोकमें प्रसिद्ध नहीं है, अतः ख्यातिविरुद्धता दोष है ।

अथवा— **पादाघातादिति** । हे सुन्दरि ! तुम्हारे चरणके आघातसे अशोकका अङ्कुररूप कण्टक उत्पन्न हुआ । यहां सुन्दरीके चरणके आघातसे अशोकमें फूल ही उत्पन्न होता है यह प्रसिद्ध है, न कि अङ्कुर, अतः कविसमयकी प्रसिद्धिका विरोध है ।

अधर इति । मृगनयनाके अधरमें नखक्षत है ।

अत्र शृङ्गार (काम) शास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता ।

एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

'ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।
स्त्रीरत्नं च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ॥'

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमिति साकाङ्क्षता ।

'सज्जनो दुर्गतौ मग्नः, कामिनी गलितस्तनी ।
खलः पूज्यः समज्यायां, तापाय मम चेतसः ॥'

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, अधरे करजक्षतस्य शृङ्गार (काम) शास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता ।

निगमयति—**एवमिति** । एवम् = इत्थम्, अन्यशास्त्रविरुद्धत्वं=शास्त्रान्तर-विरुद्धत्वम्, ऊहनीयमिति शेषः ।

आकाङ्क्षिताऽर्थविकलता साकाङ्क्षता । अयं नित्यो दोषः, प्रतिप्रसवाऽभावात् ।

साकाङ्क्षतामुदाहरति—**ऐशस्येति** । भार्गवः=परशुरामः, अधुना ऐशस्य= ईशसम्बन्धिनः, शङ्करस्येति भावः । धनुषः = कार्मुकस्य, भङ्गं = खण्डनं, रामकर्तृ-कमिति भावः, क्षत्रस्य = क्षत्रियजातेः, समुन्नतिं = समुत्कर्षं, स्त्रीरत्नं = रमणीश्रेष्ठं, सीतां च, कथं=केन प्रकारेण, मृष्यते=सहते, नामेति प्रसिद्धौ । न कथमपीतिभावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र=अस्मिन्नुदाहरणे । "स्त्रीरत्नम्" इत्यतोऽनन्तरम् "उपेक्षितुम्" इत्यस्य साकाङ्क्षता ।

शोभनाऽशोभनाऽर्थसमभिव्याहारः सहचरभिन्नता । अयमपि नित्यो दोषः । प्रतिप्रसवाऽभावात् ।

सहचरभिन्नतामुदाहरति—**सज्जन इति** । सज्जनः = साधुः, दुर्गतौ = दुरवस्थायां, मग्नः = पतितः, कामिनी = रमणी, गलितस्तनी = पतितकुचा, खलः = दुर्जनः, समज्यायां = सभायां, पूज्यः = प्रतीक्ष्यः, अतश्च मम = पश्यत इति शेषः, चेतसः = मनसः, तापाय = सन्तापाय, सन्तीति शेषः, अनुष्टुब् वृत्तम् ।

यहाँ अधरमें नखक्षत शृङ्गारशास्त्रसे विरुद्ध होनेसे विद्याविरुद्धता दोष है । इसी तरह अन्यशास्त्रविरोधका उदाहरण समझना चाहिए ।

ऐशस्येति । परशुराम इस समय शिवजीके धनुषका भङ्ग, क्षत्रियकी उन्नति और स्त्रीरत्न (सीताजी) को कैसे सहन करते हैं ? यहाँ "स्त्रीरत्नम्" इसके अनन्तर "उपेक्षितुम्" इस पदकी आकाङ्क्षा रहनेसे "साकाङ्क्षता" दोष है ।

सज्जन इति । सज्जन दुर्गतिमें मग्न, रमणी गलित कुचोंवाली और दुर्जन सभामें पूज्य ये सब मेरे चित्तके सन्तापके हेतु हैं ।

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनौ, तत्सहचरः खलोऽशोभन इति सहचरभिन्नत्वम्।

'आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी, शास्त्राणि चक्षुर्नवं,
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि, पदं लङ्केति दिव्या पुरी।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो! नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः, क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ?॥'

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, सज्जनः कामिनी च शोभनौ, स्वरूपेणैवेति शेषः, तत्सहचरः खलोऽशोभन इति तेषां समभिव्याहारात् (साहित्यात्) हेतोर्दोषः। अनुपयुक्तस्थाने समापितवाक्यार्थत्वमस्थानयुक्तता। अयं नित्यो दोषः प्रतिप्रसवाऽभावात्।

अस्थानयुक्ततामुदाहरति—**आज्ञेति**। बालरामायणनाटकस्थं पद्यमिदम्। रावणेन सीतार्थं प्रार्थने कृते जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्योक्तिरियम्। यस्य रावणस्य आज्ञा = आदेशः, शक्रशिखामणिप्रणयिनी = शक्रस्य (इन्द्रस्य) शिखामणिः (शिरोरत्नम्) तत्प्रणयिनी (तत्प्रणयवती), शक्रो रावणस्याज्ञां शिरसाऽभ्युपगच्छतीति भावः। एतेनाऽस्य वीरत्वं सूच्यते। शास्त्राणि = वेदादिशास्त्राणि एव, नवं = नूतनम्, असाधारणमिति भावः। चक्षुः = नयनम्, अयं शास्त्राऽनुसारेण कर्म विदधातीति भावः। भूतपतौ=भूतस्वामिनि, पिनाकिनि = पिनाकधनुर्धारिणि, श्रीशङ्करे, भक्तिः = सेवा, एतेन सम्पदादिमत्त्वं सूच्यते। लङ्का इति दिव्या = असामान्या, पुरी = नगरी, सुवर्णमयीति भावः। उत्पत्तिः = जननं, द्रुहिणाऽन्वये = ब्रह्मवंशे, एतेनाऽस्य कुलीनत्वं प्रख्याप्यते। तत् = तस्मात्, अहो = आश्चर्यम्, ईदृक् = एतादृशः, सकलगुणसंपन्न इति भावः। वरः = उपनेता, न लभ्यते = न प्राप्यते, एषः = प्रार्थयिता, रावणः = पीडनेन लोकान् रावयतीति तादृशो न स्याच्चेत् = नो भवेद्यदि, पुनः = परं, सर्वत्र = सर्वस्मिन्, सर्वे = समस्ताः, गुणाः क्व = कुत्र देशे, भवन्तीति शेषः, अपितु क्वाऽपि नेत्याशयः।

यहाँ सज्जन और कामिनी शोभन हैं परन्तु उनके साथ पढ़ा गया खल (दुर्जन) अशोभन है इसलिए शोभन और अशोभनका समीपमें स्थिति रहनेसे "सहचरभिन्नता" दोष है।

आज्ञेति। इस (रावण) की आज्ञा इन्द्रके शिरके रत्नोंमें प्रणय करनेवाली है, अर्थात् इन्द्र भी रावणकी आज्ञाको शिरसे स्वीकार करते हैं। शास्त्र ही इसके नये नेत्र हैं, प्रमथोंके स्वामी शिवजीमें इसकी भक्ति है, लङ्का नामवाली दिव्य पुरी इसके रहनेका स्थान है। ब्रह्माजीके वंशमें इसकी उत्पत्ति है, यदि यह रावण (लोकको पीडा देकर रुलानेवाला) नहीं होता तो, पर ऐसा वह नहीं पाया जाता है। परन्तु सर्वत्र सब गुण कहां रहते हैं ?

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम्।

हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे।'

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः।

'आवर्त्त एव नाभिस्ते, नेत्रे नीलसरोरुहे।

भङ्गाश्च वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका॥'

"वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः।

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः॥"

इति नयेनेति भावः। परिकराऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = उदाहरणे, "न रावण" इत्येतावतैव = एतद्भागेनैव, समाप्यं=समापनीयं, परं "क्व नु पुनः" इत्यादिनाऽनुपयुक्तस्थाने वाक्यार्थसमापनादस्थानयुक्ततेति भावः। सामान्ये वक्तव्ये विशेषवचनं, सोऽविशेषे विशेषः, सामान्यपरिवृत्तित्वं वा। अयं नित्यो दोषः प्रतिप्रसवाऽभावात्।

अविशेषे विशेषमुदाहरति—**हीरकाणामिति**। कस्य चित्समुद्रवर्णनमिदम्। हीरकाणां = हीराणां, रत्नविशेषाणां, निधेः = शेवधेः, आकरस्येति भावः। अस्य, सिन्धोः = समुद्रस्य, किं वर्णयामहे=किं वर्णयामः। स्तुतिपथाऽतीतत्वादिति भावः।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "रत्नानां निधेः" इति अविशेषः = सामान्यः, एव, वाच्यः = वक्तव्यः।

अनियमस्थलेऽपि यत्र नियमप्रतिपादनं तत्राऽनियमे नियमः। प्रतिप्रसवाऽभावादयं नित्यो दोषः।

अनियमे नियममुदाहरति—**आवर्त इति**। कश्चिन्नायकः स्वनायिकां प्रशंसति। हे प्रिये !, ते = तव, नाभिः = तुन्दिः, आवर्तः = जलभ्रमः, एव, नेत्रे= नयने, नीलसरोरुहे = नीलकमले। वलयः = त्वक्संकोचाः, उदररेखा इति भावः। भङ्गाः = तरङ्गाः, तेन = कारणेन, त्वं, लावण्याऽम्बुवापिका = लावण्यम् (सौन्दर्यम्) एव, अम्बु (जलम्) तस्य वापिका (दीर्घिका) असीति शेषः। रूपकाऽलङ्कारः, अनुष्टुब् वृत्तम्।

यहाँ "न रावणः" रावण नहीं होता तो इतनेसे ही वाक्य समाप्त करना चाहिए सो नहीं होनेसे "अस्थानयुक्तता" दोष है।

हीरकाणामिति। हीरोंकी निधि इस समुद्रका क्या वर्णन करें? यहाँ "रत्नानां निधेः" ऐसा अविशेष (सामान्य) कहना चाहिए सो न होनेसे "अविशेषे विशेष" अथवा "सामान्यपरिवृत्ति" दोष है।

आवर्त इति। हे सुन्दरि ! तुम्हारी नाभि ही आवर्त (भँवर) है, तुम्हारे नेत्र ही नीलकमल हैं, तुम्हारी उदररेखाएँ ही तरङ्गे हैं इस कारणसे तुम लावण्यरूप जलकी वापी (बावली) हो।

अत्रावर्त एवेति नियमो न वाच्यः।

'यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः।'

अत्र तमिस्रास्विति रजनीविशेषो वाच्यः।

'आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते ?।'

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र, आवर्त एवेति, नियमः = नियमाऽर्थ एवकारः, न वाच्यः = नो वक्तव्यः। अनावश्यकत्वादिति भावः। यत्र विशेषे वक्तव्ये अविशेषवचनं = सामान्यवचनं, स विशेषेऽविशेषः, विशेषपरिवृत्तित्वं वा। समाधानाऽभावादयं नित्यो दोषः।

विशेषेऽविशेषमुदाहरति—**यान्तीति**। रजनीषु = रात्रिषु, नीलनिचोलिन्यः= नीलप्रच्छदपटावृताः, नीलप्रच्छदपटेनावरणं च दर्शनपरिहरणार्थं बोध्यम्। तादृश्यः, अभिसारिकाः = अभिसारकारिरामाः।

"अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका॥ सा०द० ३-७६। (पृ. १५२)"

इत्युक्तलक्षणा नायिकाः। यान्ति = कान्तसमीपं प्राप्नुवन्ति।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र, तमिस्रासु = तामसरात्रिषु इति रजनीविशेषः = रात्रिभेदः, वाच्यः = वक्तव्यः। ज्योत्स्नायुक्तरात्रिषु तु शुक्लपटावरणमेवोचितम्।

नियमस्थले नियमाऽभावो नियमेऽनियमः। प्रतिप्रसवाऽभावादयमपि नित्यो दोषः।

नियमेऽनियममुदाहरति—**आपातसुरस इति**। कश्चित्प्राज्ञो भोगसक्तान्निन्दति। आपातसुरसे = तदात्वे शोभनरसयुक्ते।

"आपातः पुंसि पतने तदात्वे च प्रकीर्तितः" इति मेदिनी।

भोगे = विषयोपभोगे, निमग्नाः = ब्रुडिताः एकान्तमासक्ता इति भावः। जनाः, किं न कुर्वते = किं न कुर्वन्ति ? अपि तु सर्वं कुर्वन्तीति भावः।

यहां "आवर्त एव" अर्थात् तुम्हारी नाभि ही भँवर है ऐसा नियम नहीं करना चाहिए, ऐसा नियम करनेसे "अनियममें नियम" नामक दोष है।

यान्तीति। नीले आवरण वस्त्रसे ढकी हुई अभिसारिकाएँ (सङ्केतस्थलमें जानेवाली नायिकाएँ) रात्रियोंमें गमन करती हैं। यहां "तमिस्रासु" अर्थात् अन्धकारपूर्णरात्रि ऐसा रजनी (रात्रि) का विशेष (भेद) कहना चाहिए, सो न होनेसे यहाँ "विशेषे अविशेष" वा "विशेषपरिवृत्ति" दोष है।

आपातसुरस इति। आपात (तत्काल) के लिए मनोहर रसवाले भोगमें डूबे हुए जन क्या नहीं करते हैं ?

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः।

ननु वाच्यस्यानभिधाने 'व्यतिक्रमलवम्' इत्यादावपेरभावः, इह चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः ? अत्राह—'नियमस्याऽवचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषयः' इति, तन्न। तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायां नियामकाभावात्।

तत्का गतिरिति चेत् ? 'व्यतिक्रमलवम्' इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव

दोषमुपपादयति—**अत्रेति।** अत्र = इह, आपात एव = तत्कालमेव न तु चिरकालपर्यन्तमित्यर्थद्योतनाय नियमो वाच्यः=वक्तव्यः, तदभावान्नियमेऽनियमः।

वाच्यस्याऽनभिधाने नियमेऽनियमे च भेदं ज्ञातुमुपक्रमते—**नन्विति।** नन्विति प्रश्ने, "प्रश्नाऽवधारणाऽनुज्ञानुनयाऽऽमन्त्रणे ननु।" इत्यमरः। वाच्यस्याऽनभिधाने = वाक्यमात्रगे दोषविशेषे "व्यतिक्रमलवम् (पृ० २६)" इत्यादावपेरभावः, "नियमेऽनियम" इह च = अत्र च, एवकारस्य, अभाव इति शेषः। इति अनयोः=पूर्वोक्तयोर्दोषयोः, कः, भेदः = व्यावृत्तिः, इति।

अत्र कस्यचित्समाधानम्, **अत्राहेति।** अत्र = अस्मिन्विषये, आह = ब्रूते, कश्चिदिति शेषः। नियमस्य, अवचनम् = अकथनम्, एव, नियमपरिवृत्तेः = नियमेऽनियमस्येति भावः, पृथग्भूतं = विशेषभूतं यथा स्यात्तथा, विषयः। नियमद्योतकपदाऽभावे—नियमेऽनियम एवं च नियमद्योतकभिन्नपदाऽभावे वाच्यस्याऽनभिधानम् इति द्वयोर्भेद इत्याशयः।

पूर्वोक्तं मतं खण्डयति—**तन्नेति।** तत् = कथनं, न = नोपपद्यते। इति भावः। तद्दर्शयति—**तथासतीति।** तथा सत्यपि = एतादृग्विवेके कृतेऽपीति भावः। द्वयोः = उभयोः, वाच्याऽनभिधान-नियमाऽनियमदोषयोः, शब्दाऽर्थदोषतायां = वाच्यस्याऽनभिधानस्य शब्ददोषत्वे, नियमेऽनियमस्य अर्थदोषत्वे इति भावः। नियामकाऽभावात् = नियमकारकसिद्धाऽन्ताऽभावात्। तत् = तस्मात्कारणात्, का गतिः=अनयोर्दोषयोर्भेदनिरूपणे क उपायः, इति चेत्—वाच्यस्याऽन-

यहाँ "आपात एव" अर्थात् तत्कालके लिए ही ऐसा नियम कहना चाहिए, सो न होसे "नियमे अनियम" नामक दोष है।

यहाँ शङ्का करते हैं—**नन्विति।** वाच्याऽनभिधान (दोष) के "व्यतिक्रमलवम्" इत्यादि उदाहरण में अपिका अभाव है और नियमे अनियमः में एवकारका अभाव है, इस कारणसे इन दोनोंमें क्या भेद है ?

इसमें कहते हैं (समाधान करते हैं)—"नियमका अवचन (नहीं कहना) ही नियमपरिवर्तन (नियममें अनियम) का वाच्याऽभिधान दोषसे पृथग्भूत विषय है। यह ठीक नहीं है, ऐसा माननेपर भी दोनों (वाच्याऽनभिधान और नियममें अनियम दोषोंका शब्ददोष अथवा अर्थदोषका नियामक (नियम करने वाला सिद्धान्त) नहीं है, इस कारणसे इन दोनोंके भेदनिरूपणमें क्या उपाय है ? इसका समाधान करते हैं—"व्यतिक्रमलवम्" इत्यादिमें शब्दके उच्चारणके अनन्तर

दोषप्रतिभासः, इह त्वर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः। एवं च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैराद्दतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति—यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यसहः स शब्ददोष एव। यश्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः। यश्चार्थप्रतीत्यनन्तरं बोध्यः सोऽर्थाश्रय इति। एवं चानियमपरिवृत्तित्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः। अमतपरार्थत्वे तु 'राममन्मथशरेण-'

भिधाने—शब्दोच्चारणाऽनन्तरम्, अतोऽस्य शब्ददोषता इह तु = अत्र तु, "नियमेऽनियम" इत्यत्र तु अर्थबोधाऽनन्तरम् दोषप्रतिभासः अतोऽस्याऽर्थदोषत्वम्, इति, भेदः = विशेषः।

प्राचीनमतं प्रदर्शयति—**एवं चेति**। शब्दपरिवृत्तिसहत्वे अर्थदोषत्वं, शब्दपरिवृत्यसहत्वे शब्ददोषत्वमिति भावः। पूर्वैः = प्राचीनाचार्यैः, आद्दतोऽपि = सत्कृतोऽपि, शब्दाऽर्थदोषविभागः = शब्ददोषविभागः अर्थदोषविभागश्च, एवम्=अनेन प्रकारेण, पर्यवस्यति = पर्यवसितो भवति। तादृशं पर्यवसानमाह-य इति। यो दोषः = शब्दपरिवृत्यसहः = शब्दपरिवृत्तिं (पदपरिवर्तनम्) न सहते सः, शब्ददोष एव।

यश्चेति। यश्च पदाऽर्थाऽन्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः = पदानां (शब्दानाम्) यऽर्थाः (वाच्याः) तेषामन्वयप्रतीतेः (मिथःसंसर्गबोधात्) पूर्वं बोध्यः, तत्तत्पदश्रवणाऽनन्तरमेव बोध्यः सोऽपि शब्ददोष एव। एतद्विपरीत्येन यश्च अर्थ प्रतीत्यनन्तरम् = अर्थज्ञानाऽनन्तरं बोध्यः सोऽर्थाश्रय इति।

एवमिति। एवम् = अनेन प्रकारेण, अनियमपरिवृत्तित्वादेः अपि=अनियमे नियमस्य अपि "आवर्त एवनाभिस्ते" इत्यर्थदोषस्य अपि, अधिकपदत्वादेः "पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी" इत्यादि शब्ददोषात्, भेदो, बोद्धव्यः = ज्ञेयः।

अधिकपदत्वे शब्दश्रवणानन्तरं दोषप्रतीतिः, अनियमे नियम इत्यादौ तु अर्थप्रतीत्यनन्तरं भेदो ज्ञातव्य इति भावः।

ही दोषकी प्रतीति होती है यहाँ—(नियममें अनियम इसमें) अर्थज्ञानके अनन्तर दोषका प्रतीति होती है। यह भेद है। इस प्रकार शब्दपरिवर्तनके सहन और असहनसे प्राचीन आचार्योंसे आद्दत शब्द-दोष और अर्थ-दोषका विभाग इस प्रकार पर्यवसित होता है—जो दोष शब्द परिवर्तनका सहन नहीं करता है वह शब्ददोष ही है और जो पदार्थोंके अन्वयज्ञानपूर्वक बोध्य हो वह भी शब्ददोष है।

और जो अर्थज्ञानके अनन्तर बोद्धच हो, वह अर्थाश्रय (अर्थदोष) हैं।

इस प्रकार अनियमपरिवृत्तित्व आदि (अनियम में नियम, जैसे—"आवर्त एव नाभिस्ते" इत्यादि) का अधिकपदत्व ("पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी" शब्ददोष) आदिसे भेद जानना चाहिए। अमतपराऽर्थत्वमें तो "राममन्मयशरेण॰" इत्यादिमें

इत्यादौ (२०६ पृ०) नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता। अश्लीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम्।

'आनन्दितस्वपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति।'

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम्।

'चण्डीशचूडाभरण! चन्द्र! लोकतमोपह!।
विरहिप्राणहरण! कदर्थय न मां वृथा॥'

अमतेति। नियमेन = नियतरूपेण, वाक्यव्यापित्वात् = समूहपदरूपवाक्यव्यापित्वाद् वाक्यदोषता।

अश्लीलत्वादाविति। नियमेन = नियतरूपेण, न वाक्यव्यापित्वं= वाक्यव्यापित्वसम्भवेऽपि अर्थाऽन्वय–व्यतिरेकाऽनुविधानादर्थदोषत्वमिति भावः।

अस्थानप्रयुक्तविधेयत्वं विध्ययुक्तत्वम्। प्रतिप्रसवाऽभावादयं नित्यो दोषः। विध्ययुक्ततामुदाहरति—**आनन्दितेति**। आनन्दितस्वपक्षः = आनन्दितः (हर्षितः) स्वपक्षः (आत्मपक्षः) येन सः, परपक्षान् = शत्रुपक्षस्थितान्जनान्, हनिष्यति = व्यापादयिष्यति।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र=अस्मिन्नुदाहरणे, "परपक्षान् हनिष्यति" इति विधेयम् "आनन्दितस्वपक्षोऽसौ" इत्युद्देश्यं च परिवर्त्य "परपक्षान् निहत्याऽसौ स्वपक्षं नन्दयिष्यति" इति विधेयं=कार्यमिति भावः।

अनुवाद्यविशेषणस्य विधेयविरोधित्वमनुवादाऽयुक्तत्वम्। प्रतिप्रसवाऽभावादयमप्यनित्यो दोषः। अनुवादाऽयुक्ततामुदाहरति—**चण्डीशेति**। कश्चिद्विरही चन्द्रमसमनूद्य कथयति। चण्डीशचूडाभरण = चण्डीशस्य (शङ्करस्य) हे चूडाऽऽभरण (शिरोमणे!), हे लोकतमोऽपह = भुवनध्वान्तनाशक!' हे विरहिप्राणहरण = विरहिणां (वियोगिनाम्) प्राणहरण (प्राणनाशक)! हे चन्द्र=हिमांऽशो! मां = वियोगिनं, वृथा = व्यर्थं, मां कदर्थय = न पीडम, मदनोद्दीपनेनेति शेषः।

नियमसे वाक्यव्यापित्वका अभिप्राय होनेसे वाक्यदोषता है। अश्लीलत्व आदिमें तो नियमसे वाक्यव्यापित्व नहीं है, अतः वहाँ अर्थदोषत्व है यह भाव है।

आनन्दितस्वपक्ष इति। स्वपक्षको आनन्दित करके वह शत्रुपक्षका संहार करेगा। यहां "परपक्षान्निहत्याऽसौ स्वपक्षं नन्दयिष्यति।" अर्थात् "यह शत्रुपक्षोंका संहार करके स्वपक्षको आनन्दित करेगा" इसप्रकारसे विधि अपेक्षित है।

चण्डीशचूडाभरणेति। हे शिवजीके शिरके रत्न! हे लोकके अन्धकारका नाश करनेवाले! हे वियोगियोंके प्राणनाशक? हे चन्द्र! मुझे व्यर्थ पीडित मत करो।

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाद्यः।

'लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्तिः॥'

दोषमुपपादयति—अत्र = इह, विरहिणः = वियोगिनः, उक्तौ = कथने, तृतीयवादस्य अर्थो न अनुवाद्यः = न उद्देश्यः, "विरहिप्राणहरणे"ति सम्बुद्धेः "कदर्थय न मां वृथे"ति विधेयस्य विरुद्धत्वादिति भावः।

समाप्तस्य वाक्यस्य कारकान्तरेण पुनरुपादानं निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम्। समाप्तपुनरात्तत्वे तु विशेषणस्य पुनरुपादानमिति तयोर्भेदः, नित्योऽयं दोषः। निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमुदाहरति–**लग्नमिति। कस्य** चिद्राज्ञः कीर्तिवर्णनमिदम्। रागावृताङ्ग्या = रागेण (शत्रुरुधिरेण, अनुरागेण च) आवृतानि (व्याप्तानि) अङ्गानि (शरीराऽन्यवाः) यस्याः, तया। यया एव असियष्ट्या = खड्गलतया, तन्वङ्ग्या कयाचित्स्वैरिण्या च, इह = अस्मिन्काले, अरिकण्ठे = शत्रुगले छेदनार्थम्, कस्यचित्परपुरुषस्य गले, आलिङ्गनार्थं, सुदृढं = गाढरूपं, लग्नं = संसक्तम्। या च = असियष्टिः, इह = अत्र समये मातङ्गानां = हस्तिनां, कामशास्त्रोक्तलक्षणविशिष्टपुरुषविशेषाणाम्, अपि, उपरि = ऊर्ध्वभागे, पतन्ती=हननाय, संगमाय, च संसृजन्ती सती, परपुरुषैः = शत्रुजनैः, पतिभिन्नजनैश्च, दृष्टा = अवलोकिता, तत्सक्तः = तस्याम् (असियष्ट्यां, स्वैरिण्यां च) सक्तः (आसक्तः), अयं = मत्पतिरूपो राजा, किञ्चित् = मदनुरागादिकं न गणयति = नो विचारयति, एवं च, तेन = पूर्ववर्णितेन राज्ञा, अहं =श्रीः, भृत्येभ्यः, सेवकेभ्यः, दत्ता = वितीर्णा, अस्मि=विद्ये, इति = एवं ते=तव, मत्पितुः=समुद्रस्य, विदितं=ज्ञातम् अस्तु=भवतु, श्रीनियोगात् = श्रियः (अम्बुधिपुत्र्याः लक्ष्म्याः) नियोगात् (आदेशात्) इति = एवं, पूर्वकथितं

यहां वियोगीके कथनमें तृतीयचरणके अर्थको उद्देश्य नहीं बनाना चाहिए। अतः "अनुवादाऽयुक्तता" दोष है।

लग्नमिति। राग (शत्रुके रुधिर वा अनुराग) से व्याप्त अङ्गोंवाली, जो असियष्टि वा स्वैरिणी स्त्री इस समय मातङ्गों (हाथियों वा पुरुषविशेषों) के भी ऊपर मारनेके लिए वा संगम करनेके लिए संसक्त होती हुई अन्यपुरुषों से देखी गई है। उसी (असियष्टि वा स्वैरिणी स्त्री) में आसक्त होता हुआ यह राजा कुछ भी विचार नहीं करता है, इस प्रकार उस राजाने मुझ (राजलक्ष्मी) की अपने सेवकोंको दे दिया है यह बात आप (मेरे पिता समुद्र) को विदित हो, लक्ष्मीकी

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादिना पुनरुपात्तम् ।

अथ रसदोषानाह—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसंचारिणोरपि ॥ १२ ॥
परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ।
आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ॥ १३ ॥
अकाण्डे प्रथनच्छेदौ, तथा दीप्तिः पुनः पुनः ।

गदितुम् इव = कथयितुम् इव यस्य = राज्ञः, कीर्तिः = समज्ञा श्रीसहचरी च, अम्बुधिं = समुद्रं, गता = प्राप्ता ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "विदितं तेऽस्तु" इत्यनेन, समापितमपि = जातसमाप्ति अपि, वचनं = वाक्यम् "तेने"ति कर्त्रा "दत्ता"ति कर्मणा "भृत्येभ्य" इति सम्प्रदानेन च, पुनः = भूयः, उपात्तं = गृहीत मतो निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम् ।

अथ रसदोषान्निर्दिशति—**रसस्येति** । रसस्य = शृङ्गारादेः = स्वशब्देन रसशब्देन शृङ्गारादि शब्देन च, उक्तिः, स्थायिसञ्चारिणोः = स्थायिभावस्य सञ्चारिभावस्य च, स्वशब्देन उक्तिः ॥ १२ ॥

परिपन्थिरसाऽङ्गस्य = परिपन्थी (विरोधी) यो रसः, तस्य अङ्गस्य विभावादेः, परिग्रहः = उपादानम्, अत्रादिपदादनुभावव्यभिचारिणोरपि परामर्शः कृच्छ्रात् = कष्टात्, अनुभावविभावयोः, कल्पितः=रचितः, आक्षेपः=प्रतीतिः ॥१३॥

अकाण्डे = अनवसरे, प्रथनं (विस्तारः) छेदः (भङ्गः) च, रसस्येति शेषः । तथा, पुनः पुनः = भूयो भूयः, रसस्य दीप्तिः = उद्दीपनम् । अङ्गिनः =

आज्ञासे ऐसे सन्देशको मानों कहनेके लिए जिस राजाकी कीर्ति (वा लक्ष्मीकी सहचरी) समुद्रके पास गई है ।

यहांपर "विदितं तेऽस्तु" आपको विदित हो, इस वाक्यसे समाप्त किया गया वाक्य "तेन" इत्यादिसे फिर ग्रहण किया गया अतः निर्मुक्तपुनरुक्तत्व" दोषका यह उदाहरण है ।

अब रसदोष कहते हैं—

रसस्येति । स्वशब्दसे रस वा रसविशेषकी उक्ति, स्थायी भाव और सञ्चारीका स्वशब्दसे उक्ति ॥ १२ ॥ विरोधी रसके अङ्ग विभाव और अनुभाव आदिका ग्रहण अर्थात् कथन, अनुभाव और विभागका कष्टसे आक्षेप ॥ १३ ॥ रसका अनवसरमें प्रथन (फैलाव) अथवा विच्छेद, वारं वार रसका उद्दीपन,

अङ्गिनोऽननुसंधानमनङ्गस्य च कीर्तनम् ॥ १४ ॥
अतिविस्तृतिरङ्गस्य, प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च ।

क्रमेण यथा—

'तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ।'
'चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ।'

प्रधानस्य, अननुसन्धानम् = अनुद्बोधनम् । अनङ्गस्य = अङ्गभावमप्राप्तस्य रसस्य, कीर्तनं = प्रतिपादनम् ॥ १४ ॥

अङ्गस्य = अङ्गभूतरसस्य, अतिविस्तृतिः = अतिविस्तारः । प्रकृतीनां = नायकादीनां, विपर्ययः = अन्यथा वर्णनम् । अन्यत् अर्थाऽनौचित्यम् इति चतुर्दश-संख्यका रसगता दोषाः, मताः = स्वीकृताः ॥ १५ ॥

रसस्येति । रसस्य = रसशब्दस्य, स्वशब्दः = रस-शब्दः शृङ्गारादि-शब्दश्च । अयं नित्यो दोषः, प्रतिप्रसवाऽभावात् ।

रसशब्दस्य उक्तिरूपं दोषमुदाहरति—**तामिति** । कस्य चिद्रसिकस्योक्ति-रियम्—तां, कुरङ्गाऽक्षीं = मृगनयनाम्, उद्वीक्ष्य = दृष्ट्वा, नः = अस्माकं, कोऽपि= अनिर्वचनीयः, रसः = अनुरागः, अजायत = जातः अत्र रसस्य स्व (रस) शब्दे-नोक्त्या दोषः ।

शृङ्गारशब्दोक्तिरूपं दोषमुदाहरति—**चन्द्रमण्डलमिति** । चन्द्रमण्डलम्= इन्दुमण्डलम्, आलोक्य = दृष्ट्वा, अन्तरम् = अन्तःकरणं, शृङ्गारे = आदिरसे, मग्नं = ब्रुडितम् ।

अङ्गी (प्रधान) का अनुसन्धान (उद्बोधन) न करना, अनङ्ग अर्थात् जो अङ्ग नहीं है उसका प्रतिपादन ॥ १४ ॥ (अप्रधान) अङ्ग का अत्यन्त विस्तार, प्रकृति-(नायक) आदियों का विपर्यय (अयथार्थ वर्णन) और भी अर्थका अनौचित्य, ये सब रसनिष्ठ माने गये हैं ॥ १५ ॥

रसस्येति । रसका स्वशब्द (रस शब्द और शृङ्गार आदि शब्द), उसकी उक्ति, क्रमसे जैसे—

तामिति । उस मृगनयनाको देखकर हमें अनिर्वचनीय रस (अनुराग) पैदा हो गया । यहां रस शब्दसे उक्ति होनेसे दोष है ।

चन्द्रमण्डलमिति । चन्द्रमण्डलको देखकर अन्तःकरण (मन) शृङ्गार-(रसविशेष) में मग्न हो गया । यहां रसविशेष शृङ्गारकी उक्तिसे दोष हुआ ।

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

'अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे।'

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

'जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने।'

अत्र प्रथमे पादे 'आसीन्मुकुलिताक्षी सा' इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः।

अत्र शृङ्गारशब्दस्योक्त्या दोषः।

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वेन दोषमुदाहरति—**अजायतेति**। नायिकासख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम्। हे भद्र! त्वयि = भवति, लोचनगोचरे = नयनग्राह्ये सति, तस्याः = मत्सख्याः, रतिः = अनुरागः, अजायत = जाता। दोषमुपपादयति—अत्र शृङ्गाररसस्थायिभावस्य रतेः स्वशब्देनोक्तेर्दोषः।

व्यभिचारिणः स्वशब्द वाच्यत्वे दोषमुदाहरति—**जातेति**। प्रियस्य = वल्लभस्य, परिचुम्बने = वक्त्रसंयोगे, सति मुग्धा = "प्रथमाऽवतीर्ण यौवनमदनविकार०—त्यादि (पृ० १३२) लक्षणलक्षिता नायिका, लज्जावती = लज्जिता, जाता = अजायत, दोषमुपपादयति—अत्र "लज्जावती"त्यत्र शृङ्गारव्यभिचारिभावरूपाया लज्जायाः स्वशब्देनोक्तेर्दोषः।

दोषपरिहारोपायं निर्दिशति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, प्रथमे = आद्ये, पादे = चरणे, "आसीन्मुकुलिताक्षी सा" इति लज्जायाः, अनुभावमुखेन = नयनमुकुलिनीकरणरूपानुभावेन, कथने युक्तः पाठः, दोषाऽभाव इति भावः। एवं च रसव्यञ्जनाऽर्थं व्यभिचारिभावस्य स्वशब्देनोक्तावपि न दोषः' यथा—"लज्जानम्रमुखी (पृ०") इत्यादौ।

स्थायिभावका स्वशब्दवाच्यत्व जैसे—**अजायतेति**। हे महाशय! आपके नेत्रग्राह्य होनेपर उस (सुन्दरी) की रति (प्रीति) हो गई यहां शृङ्गार का स्थायिभाव 'रति' की उक्तिसे दोष हुआ।

व्यभिचारिभाव का स्वशब्दवाच्यत्व जैसे—**जातेति**। मुग्धा प्रियके चुम्बन करने से लज्जायुक्त हो गई। यहाँ शृङ्गारके व्यभिचारिभाव "लज्जा" पदकी उक्तिसे दोष हुआ।

अत्रेति। यहाँ प्रथम चरणमें "आसीन्मुकुलिताक्षी सा" अर्थात् वह (सुन्दरी) मुकुलित (मूंदे गये) नेत्रोंवाली हुई इसप्रकार लज्जाका अनुभाव रूपसे कहनेपर पाठ उचित (दोषरहित) हो जाता है।

'मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ।'

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

'धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।
ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥'

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति कष्टकल्पना ।

परिपन्थिरसाङ्गविभावोक्तौ दोषमुदाहरति—"**मान**"**मिति** । कुपितां दयितां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । हे तन्वङ्गि = हे कृशाङ्गि, यौवनं = तारुण्यम्, अस्थिरं = चञ्चलं, ज्ञात्वा = विदित्वा, मानम् = अभिमानं, मा कुरु = नो विधेहि ।

दोषमुपपादयति—अत्र=अस्मिन्नुदाहरणे, यौवनस्य (तारुण्यस्य) अस्थैर्यनिवेदनं (चञ्चलताज्ञापनम्), शृङ्गाररसस्य, परिपन्थिनः = विरोधिनः, शान्तरसस्य "शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ३–२५७ । (पृ० २७९) इत्युक्त्यनुसारं शान्तरसस्य अङ्गम् = उपकारकम् । शान्तस्यैव विभावः = उद्दीपनविभावः, शृङ्गारे, तत्परिग्रहः = यौवनास्थैर्यनिवेदनवर्णनम्, न युक्तः = नोचितः ।

यत्र कष्टेनाऽनुभावस्याक्षेपः कल्प्यते तत् कष्टाक्षिप्ताऽनुभावत्वम् अयं नित्योदोषः, उदाहरति—**धवलयतीति** । नायिकासख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । लोकलोचनाऽऽनन्दे = लोकलोचनानाम् (जननयनानाम्) आनन्दे (हर्षोत्पादके), शिशिररोचिषि = चन्द्रमसि, भुवनतलं = लोकतलं, धवलयति = धवलं कुर्वति सति, ईषत्क्षिप्तकटाक्षा = ईषत् (अल्पं, यथा तथा) क्षिप्तः (प्रेरितः) कटाक्षः (अपाङ्गदर्शनम्, त्वां प्रतीति शेषः) यया सा । स्मेरमुखी = स्मेरं (सस्मितम्) मुखं (वदनम्) यस्याः सा । सा = पूर्वाऽनुभूता, तन्वी = कृशाङ्गी, निरीक्ष्यताम् = अवलोक्यताम् । आर्या वृत्तम् ।

दोषमुपपादयति—अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, रसत्य = शृङ्गाररसस्य, उद्दीपनालम्बनविभावौ = उद्दीपनं = चन्द्रकटाक्षमोक्षमन्दहास्यरूपोद्दीपनविभावः, आलम्बनविभावः = नायिका, एतौ द्वौ, अनुभावपर्यवसायिनौ = नायककर्तृक–

मानमिति । हे कृशाङ्गि ! जवानीको अस्थिर जानकर अभिमान मत करो यहाँ यौवनके अस्थैर्यका वर्णन शृङ्गार रसके विरोधी रस शान्त रसका अङ्ग है, शान्त रसका ही उद्दीपन विभाव है, अतः शृङ्गाररसमें उसका ग्रहण करना उचित नहीं ।

धवलयतीति । लोकके नेत्रोंको आनन्दित करनेवाले चन्द्रमाके लोकको सफेद करनेपर कुछ कटाक्ष करनेवाली, विकसित मुखवाली उस कोमलाङ्गीको देखो ।

इस पद्यमें शृङ्गाररसके उद्दीपनरूप—चन्द्र, कटाक्षमोक्ष, और मन्दहास्य,

'परिहरति रतिं, मतिं लुनीते, स्खलतितरां, परिवर्तते च भूयः ।
इति बत विषमा दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥'

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात्कामिनीरूपो विभावः कृच्छ्रादाक्षेप्यः ।

नायिकानिरीक्षणरूपाऽनुभावपर्यवसानशीलौ, स्थितौ, अतः कष्टकल्पना, नायिकानिरीक्षणरूपस्याऽनुभावस्येति शेषः ।

यत्र कष्टेन विभावस्याक्षेपः कल्प्यते तत्कष्टाक्षिप्तविभावत्वम् । अयमपि नित्यो दोषः । कष्टाक्षिप्तविभावत्वमुदाहरति—**परिहरतीति** । नायकमित्रस्य नायिकाया अप्राप्तौ नायिकां प्रति नायकदशावर्णनमिदम् । रतिं = कस्मिंश्चिदपि स्पृहणीये पदार्थे स्पृहां, परिहरति = परित्यजति । मतिं = बुद्धिम्, अर्थनिश्चयमिति भावः । लुनीते = छिनत्ति, अर्थनिर्द्धारणसामर्थ्यरहितोऽयमिति भावः । स्खलतितरां = भृशं स्खलति, संभाषणमन्तरा वाक्स्खलनमाचरतीति भावः । भूयः = वारं वारं, परिवर्तते च = पार्श्वपरिवर्तनं करोति, शय्यायामिति शेषः । बतेति खेदे । इति = एवं, विषमा = दुष्प्रतीकारा, दशा = अवस्था, अस्य = वयस्यस्य, देहं = शरीरं, प्रसभं = हठात्, परिभवति = पीडयति, अत्र = अस्मिन्विषये, किं, कुर्मः = आचरामः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, रतिपरिहारादीनां = रतिपरित्यागादीनामादिपदेन मतिलवनादीनामपि परामर्शः । करुणादौ अपि = आदिपदेन व्याधेः शान्तरसस्याऽपि ग्रहणम्, तत्राऽपि, संभावनात्, कामिनीरूपः = प्रमदारूपः, विभावः = आलम्बनविभावः, कृच्छ्रात् = कष्टात्, आक्षेप्यः = आक्षेप्तुं योग्यः, कृच्छ्रं चाऽत्र प्रकरणादिप्रतिसन्धानमेव ।

तथा आलम्बनरूपा—नायिका ये दो नायकसे किये गये नायिकाके दर्शनरूप अनुभावमें पर्यवसान हो कर रहते हैं अतः कष्टकल्पना है, यह रसदोष है ।

परिहरतीति । किसी भी पदार्थमें रति (इच्छा) नहीं करता है, बुद्धिका छेद करता है, अर्थात् पदार्थका निश्चय नहीं करता है । वारं वार संचलित होता है, वारं वार करवट बदलता रहता है, खेद है । इसप्रकार विषय अवस्था इस (मित्र) के शरीरको हठात् पीडित करता है, इस विषयमें क्या करें ।

इस पद्यमें रतिपरिहार आदि करुण आदि रसमें भी हो सकते हैं इसकारण से स्त्रीरूप विभावको कष्टसे कल्पना करना पड़ता है अतः यह रसदोष है ।

अकाण्डे प्रथनं यथा—वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेकवीरसंक्षये काले दुर्योधनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम्।

छेदो यथा-वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढेऽन्योन्यसंरम्भे 'कङ्कण-मोचनाय गच्छामी'ति राघवस्योक्तिः।

पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा—कुमारसंभवे रतिविलापे।

अकाण्डे = अनवसरे, प्रथनं = विस्तारणं, विरोधिरसस्य प्राधान्ये कस्य-चिद्रसस्येति शेषः। अयं नित्यो दोषः।

अकाण्डे प्रथनमुदाहरति—**वेणीसंहार इति**। प्रवर्तमानेत्यादिः०=प्रवर्तमानः (विद्यमानः) अनेकवीराणां (प्रचुरशूराणाम्) संक्षयः (विनाशः) यस्मिंस्तस्मिन्। तादृशे काले। भानुमत्या = तन्नाम्न्या स्वपत्न्या। अत्राऽनवसरे वीरसंक्षयकाले शृङ्गारस्य प्रथनाद्दोषः।

अकाण्डे = अनवसरे, छेदः = भङ्गः, कस्यचिद्रसस्येति शेषः। अयमपि नित्यो दोषः। अकाण्डे छेदमुदाहरति—**वीरचरित इति**। वीरचरिते = महावीर-चरिते, राघवभार्गवयोः = रामपरशुरामयोः, अन्योन्यसंरम्भे = परस्परकोपे, धारा-ऽधिरूढे=उत्कर्षप्राप्ते, सति, कङ्कणमोचनाय=विवाहहस्तसूत्रमोचनाय, गच्छामीति राघवस्योक्तिः। एतादृश्योक्त्या नायकस्य रामस्य अधीरत्वं व्यज्यत इति भावः।

पुनः पुनः = भूयो भूयः, दीप्तिः = दीपनं, कस्यचिद्रसस्येति शेष। अयमपि नित्यो दोषः। पुनः पुनर्दीप्तिमुदाहरति—**कुमारसंभवे रतिविलाप इति**। "अथ मोहपरायणा सती" (कु०सं०४-१) इत आरभ्य "क्व नु ते (४-२४) इत्यन्तं यावत् करुणरसे परिपुष्टेऽपि "इति चैनमुवाच" (कु. सं. ४—२७) इत्यादिना भूयोऽप्युद्दीपनम्। कण्ठपरिपूर्णभोज्यस्य जनस्य पुनर्भोज्यप्रदानेन यथा वैरस्यं भवति तथैवाऽत्राऽपीति भावः।

अकाण्ड (अनवसर, अर्थात् बेमोके) में प्रथन (फैलाव) जैसे वेणीसंहारमें द्वितीय अङ्कमें जब कि अनेक वीरोंका संहार हो रहा था वैसे समयमें दुर्योधनका अपनी पत्नी भानुमतीके साथ शृङ्गारका विस्तार। यह रसदोष है।

अकाण्ड (अनवसर) में विच्छेद जैसे—महावीरचरितमें जब कि रामचन्द्र और परशुराममें परस्पर कोप उत्कर्षको प्राप्त हो रहा था वैसे अवसरमें कङ्कण (विवाहका हस्तसूत्र) छोड़नेके लिए जाता हूँ ऐसा रामचन्द्रका कथन यह भी रसदोष है।

वारं वार रसकी दीप्ति (उद्दीपन), जैसे—कुमारसंभवमें रतिविलापमें।

अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः।

अनङ्गस्य कीर्तनं यथा—कर्पूरमञ्जर्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य बन्दिवर्णितस्य प्रशंसनम्।

अङ्गस्यातिविस्तृतिर्यथा—किराते सुराङ्गनाविलासादिः।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति। तेषां धीरोदात्तादिता। तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वम्। तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिवि-

---

अङ्गिनः = प्रधानपात्रस्य, अननुसन्धानं = विस्मृतिः, अङ्गिनोऽनिर्देशेन प्रधानरसस्य अनुद्‌बोधनम् इति भावः। अयमपि नित्यो दोषः।

अङ्गिनोऽननुसन्धानमुदाहरति—**रत्नावल्यामिति**। बाभ्रव्यस्य = तदाख्यस्य कञ्चुकिनः, आगमने, सागरिकायाः=अङ्गिरूपाया नायिकायाः। अनङ्गस्य=प्रधानरसाऽनुपकारकस्य रसस्य, कीर्तनम् = उद्‌बोधनम्।

अयमपि नित्यो दोषः। अनङ्गस्य कीर्तनमुदाहरति—**कर्पूरमञ्जर्यामिति**। कर्पूरमञ्जर्यां = तन्नामके सट्टके, उपरूपकविशेषे। बन्दिवर्णितस्य = स्तुतिपाठककीर्तितस्य। प्रशंसनं=प्रशंसाकरणं तच्च प्रकृतरसाऽनुपयोगित्वादनुचितमिति भावः।

अङ्गस्येति। अङ्गस्य=अप्रधानस्य रसस्य, अतिविस्तृतिः=अतिशयबाहुल्यम्। अयमपि नित्यो दोषः। अङ्गस्याऽतिविस्तृतिमुदाहरति—**किरात इति**। किराताऽर्जुनीये, नामैकदेशे नामग्रहणम्। सुराऽङ्गनाविलासादिः = सुराऽङ्गनानां—(देवाऽङ्गनानाम्, अर्जुनतपोभङ्गाऽर्थमागतानामप्सरसामिति भावः) विलासादिः (जलक्रीडादिः), शृङ्गाररसस्य तस्य वर्णनविस्तृत्या वीररसस्य व्यवधानं भवत्यतो दोषत्वम्।

प्रकृतिविपर्ययदोषमुदाहर्तुं प्रक्रमते—**प्रकृतय इति**। प्रकृतयः= नायकादयः, त्रिविधाः, दिव्या अदिव्या दिव्याऽदिव्याश्च। तत्र दिवि (स्वर्गादौ) भवा

अङ्गी (प्रधान) का अनुसन्धान (उद्‌बोधन) न करना, जैसे—रत्नावलीमें बाभ्रव्य नामके कञ्चुकीके आगमनमें अङ्गीभूत सागरिकाको भूलना, यह भी रसदोष है।

जो अङ्ग नहीं है उसका कीर्तन, जैसे—कर्पूरमञ्जरी सट्टकमें राजा और नायिकाका अपने किये हुए वसन्तके वर्णनका आदर न कर बन्दी (स्तुतिपाठक) के वर्णनकी प्रशंसा करना।

अङ्ग (अप्रधान) का अत्यन्त विस्तार, जैसे—किरातार्जुनीयमें अप्सराओंका विलास आदि।

प्रकृतिके तीन भेद हैं—दिव्य, अदिव्य और दिव्याऽदिव्य।

उनके भी धीरोदात्त आदि भेद हैं। उनका भी उत्तमत्व, मध्यमत्व और

पर्ययो दोषः। यथा—धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवच्छद्मना वालिवधः। यथा वा—कुमारसंभवे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः संभोगशृङ्गारवर्णनम्। 'इदं पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्' इत्याहुः।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम्। तथा सति हि काव्यस्याऽसत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासंभवः।

दिव्याः = देवाऽसुरययक्षगन्धर्वराक्षसादयः, अदिव्याः=तद्भिन्ना मनुष्या दुष्यन्तादयः। दिव्याऽदिव्याः = दिव्या अपि य आत्मनि नरत्वाऽभिमानिनो यथा श्रीरामचन्द्रादयः। तेषां = दिव्यादीनाम्। धीरोदात्तादिता, आदिपदेन धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्ततानां परामर्शः। तेषामपि = धीरोदात्तादीनामपि। उत्तमाऽधममध्यमत्वं, प्रकृतिरित्यर्थः। "प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः। योनौ लिङ्गे पौरवर्गे" इति मेदिनीकोषात्प्रकृतिपदेनाऽत्र स्वभावोऽपि गृह्यते। तेषु च=दिव्यादिषु च, यो यथाभूतः = यादृशः, तस्य अयथावर्णने = अयथार्थवर्णने, प्रकृतिविपर्ययो दोषः। प्रकृतेर्विपर्ययः = वैपरीत्यम्।

प्रकृतिविपर्ययमुदाहरति—**यथा धीरोदात्तस्येति**। छद्मना = छलेन, सुग्रीवेण सह युध्यमानस्य वालिनः प्रच्छन्नरूपेण वधः = व्यापादनम्। एतत्कर्म धीरोदात्तनायकस्याऽनुचितत्वात्प्रकृतिविपर्ययो नाम दोषः।

प्रकृतिविपर्ययस्योदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**कुमारसंभवे इति**। संभोगशृङ्गारवर्णनम्, अष्टमसर्ग इति शेषः। पित्रोः = मातापित्रोः। आहुः = काव्यप्रकाशकारा इति शेषः।

अन्यदनौचित्यं दर्शयति—**अन्यदिति**। देशकालादीनामिति। देशः=पर्वतवनराष्ट्रादिः, कालः=रात्रिदिनर्त्वादिरूपः, आदिशब्देन—नायिकायाश्चरणप्रहारादिः, नायकस्य कोपः, बालाया धाष्ट्र्यं, प्रौढाया वेश्यायाश्च लज्जाऽतिशयश्चेत्यादिविषयाणां यद्वर्णनं तदनौचित्यम्।

अनौचित्ये दोषं सूचयति—**तथा सति**। अन्यथावर्णनेनानौचित्ये सति, काव्यस्य = कविकृतेः, असत्यताप्रतिभासेन = अप्रामाण्यज्ञानेन, विनयानां =

अधमत्व। उनमें जिसकी जो प्रकृति है उसका यथार्थ वर्णन न होनेपर प्रकृतिविपर्यय नामका दोष होता है। जैसे—धीरोदात्त नायक रामका धीरोद्धत नायकके समान छलसे वालीको मारना। अथवा-कुमारसंभवमें उत्तम देवता पार्वती परमेश्वरके संभोगश्रृङ्गारका बर्णन। "यह माता और पिताके संभोगके वर्णनकी तरह अत्यन्त अनुचित है" ऐसा (मम्मट भट्ट आदि) कहते हैं। इनके अतिरिक्त अनौचित्य देश और काल आदिका अयथार्थ वर्णन, क्योंकि वैसा करनेसे काव्यकी असत्यताकी प्रतीति होनेसे शिक्षाके योग्य राजपुत्र आदिको अध्ययनमें प्रवृत्त करना असंभव हो जाता है।

एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव संभवः ॥ १५ ॥

एभ्य उक्तदोषेभ्यः। तथाहि—उपमायामसादृश्यासंभवयोरुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम्। क्रमेण यथा—

'ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्।'

शिक्षणीयानां, राजपुत्रादीनामिति भावः, उन्मुखीकारे (काव्याऽध्यापनप्रवृत्तौ), असंभवः, रसप्रतीत्यभावेनेति शेषः। तदुक्तं ध्वनिकृता—

"अनौचित्यादृते नाऽन्यद्रसभङ्गस्य कारणम्।
औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥" इति।

भोजादिस्वीकृताऽलङ्कारदोषान्स्वसम्मतदोषेष्वन्तर्भावयितुमुपक्रमते — **एभ्य इति**। एभ्यः = उक्तदोषेभ्यः। **पृथक्** = भिन्नानाम्, अलङ्कारदोषाणां, संभवः = अस्तित्वं, नैव, पूर्वोक्तदोषपञ्चकेऽन्तर्भावादिति भावः।

अन्तर्भावं दर्शयति—**तथाहीति**। उपमायाम् = उपमाऽलङ्कारे, असादृश्याऽसंभवयोः = असादृश्ये (सामान्यधर्माऽभावात् सादृश्यराहित्ये) असंभवे (तादृशोपमानाऽप्रसिद्धये ति शेषः), एवं च उपमानस्य जातिगतन्यूनत्वे जातिगताऽधिकत्वे च, एवं च प्रमाणगतन्यूनत्वे प्रमाणगताऽधिकत्वे च सति **अनुचिताऽर्थत्वम्**। प्रमाणं = परिमाणम्। एवं च अर्थान्तरन्यासेऽलङ्कारे उत्प्रेक्षिताऽर्थस्य समर्थने चाऽनुचिताऽर्थत्वम्।

तत्रोपमायामसादृश्येऽनुचितार्थमुदाहरति—**ग्रथ्नामीति**। कस्य चित्कवेरुक्तिरियम्। विततार्थरश्मि = वितताः (विस्तृताः) अर्थाः (पदार्थाः) रश्मयः (किरणाः) इव यस्य, तम्। तादृशं काव्यशशिनं = काव्यं शशीव, तम्, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इति उपमितसमासः। ग्रथ्नामि = गुम्फामि। वसन्ततिलका वृत्तम्। दोषमुपपादयति—अत्राऽर्थरश्म्योः काव्यशशिनोश्च साधारणधर्माऽभावात्सादृश्यराहित्येन उपमायामनुचिताऽर्थत्वम्।

एभ्य इति। पूर्व कथित इन दोषोंसे भिन्न अलङ्कार दोष नहीं है अर्थात् इन्हीं दोषोंमें अलङ्कार दोषका अन्तर्भाव होता है।

तथा हीति। उपमामें असादृश्य और असंभव होनेसे उपमानमें जाति वा प्रमाणकी न्यूनता वा अधिकता होनेसे और अर्थान्तर न्यासमें उत्प्रेक्षित अर्थका समर्थन होनेसे अनुचितार्थत्व दोष होता है।

क्रमेणेति। क्रमसे—जैसे उपमामें असादृश्यसे अनुचिताऽर्थत्व दिखलाते हैं—

ग्रथ्नामीति। विस्तृत किरणके समान अर्थवाले काव्यचन्द्रका गुम्फन करता हूँ। यहाँपर काव्य और चन्द्रका सादृश्य प्रसिद्ध न होनेसे अनुचिताऽर्थत्व दोष है।

'प्रज्वलज्जलधारावन्निपतन्ति शरास्तव ।'
'चण्डाल इव राजाऽसौ संग्रामेऽधिकसाहसः ।'
'कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रबिम्बम् ।'
'हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः ।'

उपमायां तादृशोपमानाऽसम्भवेऽनुचिताऽर्थत्वमुदाहरति—**प्रज्ज्वलदिति ।** कश्चित्कविः कस्यचिद्वीरस्य शरनिपातं वर्णयति । हे वीर !, तव = भवतः, शराः = बाणाः, प्रज्वलज्जलधारावत्=प्रज्वलन्ती (देदीप्यमाना) या जलधारा (सलिलधारा), तद्वत्, निपतन्ति = निपतनं कुर्वन्ति ।

दोषमुपपादयति—अत्र जलधाराणां प्रज्वलनमसम्भवि, अतः उपमानाऽसम्भवेनाऽनुचितार्थत्वम् ।

उपमायामुपमानस्य जातिन्यूनत्वेऽनुचिताऽर्थत्वमुदाहरति—**चण्डाल इति ।** संग्रामे = युद्धे, अधिकसाहसः = प्रचुरदुष्करकर्मा, असौ, राजा = भूपतिः, चण्डालः= मातङ्गः, इव, अस्तीति शेषः ।

दोषमुपपादयति—अत्रोपमेयभूतस्य सत्कुलप्रसूतस्य राज्ञः उपमानभूतस्य चण्डालस्य जातिगतन्यूनत्वेनाऽतिनीचत्वं व्यञ्जयतीत्यनुचिताऽर्थत्वम् ।

उपमायानुपमानस्य प्रमाणगतन्यूनत्वेऽनुचितार्थत्वमुदाहरति—**कर्पूरखण्ड इति ।** चन्द्रबिम्बं = हिमांऽऽशुमण्डलम् (उपमेयम्), कर्पूरखण्डः=घनसारशकलम्, इव राजति = दीप्यते ।

दोषमुपपादयति—अत्रोपमेयभूतचन्द्रबिम्बाऽपेक्षयोपमानभूतस्य कर्पूरखण्डस्य प्रमाणगतन्यूनत्वेन चन्द्रबिम्बस्याऽतिक्षुद्रत्वं व्यज्यत इत्यनुचिताऽर्थत्वम् ।

उपमायामुपमानस्य जात्यधिकत्वेऽनुचिताऽर्थत्वमुदाहरति—**हरवदिति ।** नीलकण्ठः = नीलः (कृष्णः) कण्ठः (गलः) यस्य सः, तादृशः अयं = सन्निकृष्टस्थः, शिखावलः= मयूरः, हरवत् = शिववत्, विराजते = शोभते ।

उपमामें असंभव होनेपर अनुचितार्थत्व दिखलाते हैं—"हे राजन् ! जलती हुई जलधाराकी तरह आपके बाण गिरते हैं ।

यहाँ जलती हुई जलधारारूप उपमानके असंभव होनेसे अनुचिताऽर्थत्व दोष है ।

उपमानकी जातिगतन्यूनतामें अनुचिताऽर्थत्व—चण्डाल इव० । संग्राममें अधिक साहसवाला यह राजा चण्डालके समान है । यहां उपमेय सत्कुलज राजाके उपमान चाण्डालमें जातिगतन्यूनता है । उपमानकी प्रमाणगतन्यूनतामें अनुचिताऽर्थत्व जैसे—चन्द्रमण्डल कपूरके टुकड़ेके समान शोभित हो रहा है ।

यहाँ उपमेय चन्द्रमण्डलसे उपमान कर्पूरखण्डकी प्रमाणगतन्यूनता है, अतः अनुचिताऽर्थत्व दोष है ।

उपमानकी जातिगत अधिकतामें अनुचिताऽर्थत्व जैसे—**हरवदिति ।** नील-

'स्तनावद्रिसमानौ ते।'

'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥'

दोषमुपपादयति—अत्रोपमेयभूतपक्षिजातिशिखावलाऽपेक्षया उपमानंभूत-देवजातिस्थहरस्य जात्याऽधिकत्वेन सादृश्यस्याऽनुचितत्वादनुचिताऽर्थत्वम्।

उपमायामुपमानस्य प्रमाणाऽधिकत्वेऽनुचितार्थत्वमुदाहरति—**स्तनाविति**। हे सुन्दरि!, ते=तव, स्तनौ=कुचौ, अद्रिसमानौ=पर्वतसदृशौ, उन्नतौ स्त इति शेषः।

दोषमुपपादयति—अत्रोपमेयभूतस्तनाऽपेक्षयोपमानभूताऽद्रेः प्रमाणाऽधिक्यादनुचिताऽर्थत्वम्।

अर्थान्तरन्यास उत्प्रेक्षिताऽर्थसमर्थनेऽनुचिताऽर्थत्वमुदाहरति—**दिवाकरादिति**। कुमारसंभवे हिमालयवर्णनपरं पद्यमेतत्। यः=हिमालयः, दिवा=दिवसात्, भीतम् इव = त्रस्तम् इव सन्तम्। दिवाभीतम् इव =उलूकम् इवेति ध्वनिः। "दिवाऽन्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः।" इति कोशः। अत एव—गुहासु= दरीषु, लीनं = तिरोहितरूपेण स्थितम्, अन्धकारं=ध्वान्तं, दिवाकरात्=सूर्यात्, दिवा करोतीति दिवाकरस्तस्मात्, "दिवाविभे"त्यादिना टप्रत्ययः। "भीत्राऽर्थानां भय-हेतुः" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। रक्षति=त्रायते। ननु क्षुद्ररक्षणमयोग्यमित्याशङ्क्याह—**क्षुद्रेऽपीति**। उच्चैःशिरसाम्=उच्चैःशिखराणां हिमालयसदृशानामिति ध्वनिः उन्नतानाम्। शरणं प्रपन्ने=शरणागते, क्षुद्रेऽपि = नीचेऽपि, सति इव=सज्जन इव, "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्।" इत्यमरः। ममत्वं=ममाऽयमित्य-भिमानः, भवतीति शेषः। नूनं = निश्चयेन। अर्थान्तरन्यासः। उपजातिर्वृत्तम्॥

कण्ठवाला यह मयूर शिवजीके समान शोभित हो रहा है। यहां उपमेय पक्षिभूत मयूरसे उपमान शिवजीकी जातिगत अधिकता होनेसे अनुचिताऽर्थत्व है।

उपमानकी प्रमाणगत अधिकतामें अनुचितार्थत्व जैसे—**स्तनाविति**। हे सुन्दरि! तुम्हारे पयोधर पर्वतोंके समान है।

यहाँ उपमेयभूत स्तनोंसे उपमान पर्वतकी प्रमाणगत अधिकता होनेसे अनुचिताऽर्थत्व है।

अर्थान्तरन्यासमें उत्प्रेक्षित अर्थके समर्थनमें अनुचिताऽर्थत्व जैसे—**दिवाकरादिति**। जो (हिमालय) दिनसे डरे हुएके समान (उल्लूके समान) अत एव गुफाओंमें छिपे हुए अन्धकारकी रक्षा करता है। क्योंकि ऊंचे शिरवालों (उन्नतों)-को शरणमें आये हुए नीच व्यक्तिमें भी सज्जनमें जैसी ममता (यह मेरा ऐसा है अभिमान) होती है।

एवमादिषूत्प्रेक्षितार्थस्यासंभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम्।

यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः। यथा—

'सह सालिजनैः स्निग्धैः सहसा कुञ्जमन्दिरम्।
उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी॥'

उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम्।

यथा—

'एष मूर्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम्।'

दोषमुपपादयति—**एवमादिष्विति**। एवमादिषु = एतादृशस्थलेषु, उत्प्रेक्षितार्थस्य = अचेतनाऽन्धकारत्रासस्य, असंभूततया एव = मिथ्यात्वेन एव, प्रतिभासनं = प्रकाशनं, संभावनाविषयत्वादिति भावः। स्वरूपं = स्वभावः। इति = अतः, तत्समर्थनम् = तस्य (उत्प्रेक्षितार्थस्य) समर्थनम् (सत्यत्वेन प्रतिपादनम्) अनुचितमेव।

यमकस्येति। पादत्रयगतस्य यमकस्याऽप्रयुक्तत्वं दोषः। तदुदाहरति—**सहसेति**। सा सुन्दरी = रामा, रजनीनाथे = निशापतौ, चन्द्रमसीत्यर्थः। उदिते= अभ्युद्गते सति, स्निग्धैः = स्नेहयुक्तैः, आलिजनैः सह = सखीजनैः समं, सहसा= हास्ययुक्ता सती, हसनं हसः, हसेन सहिता, तुल्ययोगबहुव्रीहिः। सहसा = अतर्कितरूपेण, कुञ्जमन्दिरं = लतादिपिहितसदनं, याति = प्राप्नोति।

दोषमुपपादयति—अत्र यमकस्य पादत्रयमात्रगतत्वेन, समस्तचरणगतत्वाऽभावेनेति भावः, अप्रयुक्तत्वं नाम दोषः।

उत्प्रेक्षायामवाचकत्वं प्रतिपादयति—**उत्प्रेक्षायामिति**। उत्प्रेक्षायाम् = उत्प्रेक्षालङ्कारे,

यथाशब्दस्य उत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वमुदाहरति—**एष मूर्त इति**। एषः =

ऐसे स्थलोंमें उत्प्रेक्षित (संभावित) अर्थका मिथ्यात्वसे प्रकाशन स्वरूप होनेसे उसका समर्थन अनुचित ही है।

यमकस्येति। यमकके तीन चरणोंमें मात्र होनेसे अप्रयुक्त दोष होता है। जैसे—**सहसेति**। वह सुन्दरी चन्द्रमाके उदित होनेपर स्नेहयुक्त सखियोंके साथ हँसती हुई कुञ्जमन्दिरमें सहसा चली जाती है। यहाँ "सहसा" यह पद प्रथम, द्वितीय और चतुर्थ चरणमें है, इसप्रकार तीन चरणोंमें मात्र रहनेसे "अप्रयुक्त" दोष है।

उत्प्रेक्षायामिति। उत्प्रेक्षामें "यथा" शब्दसे उत्प्रेक्षाका द्योतन होनेसे अवाचकत्व दोष होता है।

जैसे **एष इति**। ये राजा मानों मूर्तिमान् धर्म होकर पृथ्वीकी रक्षा करते

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् ।

यथा—

'ओवट्टइ उल्लट्टइ—' इत्यादौ ।

उपमायां च साधारणधर्मस्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वं च । क्रमेणोदाहरणम्—

'नयनज्योतिषा भाति शंभुर्भूतिसितद्युतिः ।
विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखण्डधृक् ॥'

समीपतरवर्ती, क्षितिपः = राजा, मूर्तः = मूर्तिमान्, धर्मः = सुकृतं, यथा = इव, क्षितिं = पृथिवीं, रक्षति = पालयति ।

दोषमुपपादयति—"व वा यथा तथैवैवं साम्ये" इति कोशाद्यथाशब्दस्य साम्यद्योतकत्वेऽपि इवादिशब्दवन्नोत्प्रेक्षाया वाचकत्वमिति भावः ।

अनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । अनुप्रासे = अनुप्रासाऽलङ्कारे, वृत्तिः = नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः । वृत्तिविरुद्धस्य = प्रकृतरसविरोधिरसाऽनुगुणवर्णस्य, प्रतिकूलवर्णत्वम् । अनुप्रासे प्रतिकूलवर्णत्वमुदाहरति—"ओवट्टइ उल्लट्टइ—इत्यादौ (१७ पृष्ठे) ।

दोषमुपपादयति—अत्र टकारसमूहः प्रकृतशृङ्गारविरोधिवीररसाऽनुगुणः, अतो दोषत्वम् ।

उपमायां साधारणधर्मस्याऽधिकत्वे–अधिकपदत्वं, न्यूनत्वे न्यूनपदत्वम् । तत्रोपमायां साधारणधर्मस्याधिकत्वेऽधिकपदत्वमुदाहरति—**नयनेति** । कश्चिच्छैवो भगवन्तं शम्भुं वर्णयति–भूतिसितद्युतिः = भूत्या (भस्मना) सिता (शुक्ला) द्युतिः (कान्तिः) यस्य सः । तादृशः शम्भुः=शिवः, नयनज्योतिषा=तृतीयनेत्रतेजसा, नीलवारिदखण्डधृक् = कृष्णमेघशकलधारी, शरन्मेघः =शरदम्बुदः, विद्युता इव = तडिता इव, भाति = शोभते, उपमाऽलङ्कारः, अनुष्टुब्वृत्तम् ।

हैं । यहाँ "यथा" शब्द "इव" के समान उत्प्रेक्षाका वाचक नहीं होता है, अतः अवाचकत्व दोष है ।

एवमिति । इसीप्रकार अनुप्रासमें प्रकृत रस विरुद्ध वर्णोंके होनेपर प्रतिकूलवर्णत्व दोष होता है । जैसे—"ओवट्टइ" इति । यहां टकारसमूह प्रकृतरस शृङ्गारके विरोधी वीररसका अनुकूल है, अतः प्रतिकूलवर्णत्व है ।

उपमायां चेति । उपमामें साधारणधर्मके अधिकत्वमें "अधिकपदत्व", और न्यूनत्वमें "न्यूनपदत्व" दोष होता है । क्रमसे उदाहरण देते हैं—"**नयनज्योतिषे**"ति । भस्मसे श्वेत कान्तिवाले शिवजी तृतीयनेत्रके तेजसे, नीले मेघके टुकड़ेवाला मेघ जैसे बिजलीसे शोभित होता है उसी तरह शोभित हो रहे हैं ।

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्याऽप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः।

'कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं द्विषन्।
विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते॥'

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यम्।

अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम्।

क्रमेणोदाहरणम्—

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, भगवतः = शम्भोः, नीलकण्ठत्वस्य, अप्रतिपादनात् = अप्रयोगात्, चतुर्थपादः = तुर्यचरणः "नीलवारिदखण्डधृक्" इत्याकारकः, अधिकः = अतिरिक्तः, अत उपमायामधिकपदत्वं दोषः।

उपमायां साधारणधर्मस्य न्यूनत्वे न्यूनपदत्वमुदाहरति—**कमलेति**। कमलाऽऽलिङ्गितः = कमलया (लक्ष्म्या) आलिङ्गितः (आश्लिष्टः), तथा तारहारहारी = तारहारेण (दीर्घमुक्तामालया) हारी (मनोहरः), मुरं द्विषन् = मुराऽरिः, भगवान् श्रीकृष्णः, अत्र "मुरम्" इत्यत्र "द्विषः शतुर्वा" इति षष्ठ्या वैकल्पिकत्वेन द्वितीया। विद्युद्विभूषितः = विद्युता (तडिता) विभूषितः (समलङ्कृतः), नीलजीमूत इव = नीलमेघ इव, राजते = शोभते। उपमाऽलङ्कारः, अनुष्टुब्वृत्तम्।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, उपमानस्य=नीलजीमूतस्य, सबलाकत्वं = बलाकासहितत्वं, वाच्यं = वक्तव्यम्, उपमेयस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तारहारत्वस्य वचनादिति भावः।

उपमायां भग्नप्रक्रमत्वं दर्शयितुमुपक्रमते—**अस्यामिति**। अस्याम् एव = उपमायाम् एव, उपमानोपमेययोः लिङ्गभेदस्य, वचनभेदस्य, कालभेदस्य पुरुषभेदस्य विध्यादिभेदस्य च सत्तायामिति शेषः भग्नक्रमत्वम्।

इस पद्यमें भगवान् शिवजीके नीलकण्ठत्वका वर्णन न होनेसे "नीलवारिदखण्डधृक्" यह चौथा चरण अधिक है।

उपमामें साधारणधर्मका न्यूनत्व जैसे—**कमलेति**। लक्ष्मीसे आलिङ्गित, लम्बी मुक्तामालासे मनोहर, मुराऽरि (भगवान् श्रीकृष्ण), बिजलीसे समलङ्कृत नीले मेघके समान शोभित हो रहे हैं। यहां उपमान (नीले मेघ) में बलाकायुक्तत्व कहना चाहिए सो न होनेसे, न्यूनत्व दोष है।

अस्यामेवेति। इसी उपमामें उपमान और उपमेयमें लिङ्ग, वचन, काल, पुरुष और विध्यादिमें भेद होनेसे भग्नप्रक्रमत्व दोष होता है। क्रमसे उदाहरण—

'सुधेव विमलश्चन्द्रः ।'
'ज्योत्स्ना इव सिता कीर्तिः'
'काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥'

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्वासीत् । अपि तु सर्वदापि भवति ।

उपमायामुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे भग्नप्रक्रममुदाहरति—**सुधेति** । सुधा = अमृतम्, इव, चन्द्रः = इन्दुः, विमलः = निर्मलः, अस्तीति शेषः ।

दोषमुपपादयति—अत्र "सुधे"त्युपमानपदं स्त्रीलिङ्गे, परं "चन्द्र" इति उपमेयपदं पुंलिङ्गे प्रयुक्तमत उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदाद्भग्नप्रक्रमत्वम् ।

उपमायामुपमानोपमेययोर्वचनभेदे भग्नप्रक्रमत्वमुदाहरति—**ज्योत्स्ना इति** । ज्योत्स्नाः = चन्द्रिकाः, इव, कीर्तिः = समज्ञा, सिता = शुभ्रा ।

दोषमुपपादयति—अत्र "ज्योत्स्ना" इति उपमानपदं बहुवचने उपक्रम्य "कीर्ति" रित्युपमेयपदमेकवचने प्रयुक्तमत उपमानोपमेययोर्वचनभेदाद् भग्नप्रक्रमत्वम् ।

उपमायामुपमानोपमेययोः कालभेदे भग्नप्रक्रमत्वमुदाहरति—**काऽपीति** । रघुवंशस्य प्रथमसर्गस्थं पद्यमिदम् । वशिष्ठाश्रमं गच्छतोः सुदक्षिणादिलीपयोर्वर्णनम् । व्रजतोः = गच्छतोः, वशिष्ठाश्रममिति शेषः । शुद्धवेशयोः = निर्मलनेपथ्ययोः, तयोः= सुदक्षिणादिलीपयोः, योगे = गमनसमये, हिमनिर्मुक्तयोः = तुहिनपरित्यक्तयोः, चित्राचन्द्रमसोः = चित्रानक्षत्रचन्द्रयोः, योगे इव, काऽपि= अनिर्वचनीया, अभिख्या = शोभा, "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः । आसीत् = अभवत् । उपमाऽलङ्कारः, अनुष्टुब्वृत्तम् ।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, तथाभूतचित्रा-

---

उपमान और उपमेयमें लिङ्गभेदसे भग्नप्रक्रम, जैसे—**सुधवेति** । चन्द्रमा सुधा (अमृत) के समान निर्मल है ।

यहां उपमान सुधामें स्त्रीलिङ्ग है और उपमेय चन्द्रमें पुंलिङ्ग है अतः उपमान और उपमेयमें लिङ्गभेदसे भग्नप्रक्रमत्व है । उपमान और उपमेयमें वचन भेदसे भग्नप्रक्रमत्व, जैसे— **ज्योत्स्ना इवेति** । ज्योत्स्ना (चांदनियों) की तरह कीर्ति सफेद है । उपमान ज्योत्स्नामें बहुवचन और उपमेय कीर्तिमें एकवचन होनेसे भग्नप्रक्रमत्व है ।

उपमान और उपमेयमें कालभेदसे भग्नप्रक्रमत्व, जैसे **काऽपीति** । वशिष्ठ ऋषिके आश्रमको जाते हुए शुद्ध वेषवाले सुदक्षिणा और दिलीपकी हिम (कुहरे)-से छूटे हुए चित्रा नक्षत्र और चन्द्रमाकी समान अनिर्वचनीय शोभा थी । यहाँ हिम-निर्मुक्त चित्रा और चन्द्रमाकी शोभा थी यह बात नहीं है, वह तो सर्वदा ही

'लतेव राजसे तन्वि !'

अत्र लता राजते, त्वं तु राजसे।

'चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा।'

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव, न खल्वेतदस्य 'जीवतु' इत्यनेन विधेयम्।
इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः।

चन्द्रमसोः = हिमनिर्मुक्तचित्राचन्द्रमसोः, शोभा = कान्तिः, न खलु आसीत् = न खलु अभवत्, अपितु सर्वदाऽपि = सदाऽपि, भवति, प्रतिवर्षं भवतीति भावः। अतीतकालस्य बाधादत्र भग्नप्रक्रमत्वम्।

उपमायामुपमानोपमेययोः पुरुषभेदे भग्नप्रक्रमत्वमुदाहरति—**लतेवेति**। हे तन्वि = हे कृशाङ्गि, त्वं, लता इव = वल्ली इव, राजसे = शोभसे।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "लता राजते त्वं तु राजसे" इति उपमानभूतलतापदे प्रथमपुरुषः; उपमेयभूतयुष्मत्पदे मध्यमपुरुषः प्रयोक्तव्यः, अतः प्रक्रमभङ्गाद् भग्नप्रक्रमत्वम्।

उपमायामुपमानोपमेययोर्विधिभेदे भग्नप्रक्रमत्वमुदाहरति—**चिरमिति**। कस्य चिज्जनस्य कंचित्प्रत्याशीर्वचनमिदम्। हे भद्र !, ते = तव, सूनुः, मार्कण्डेयमुनिः = मार्कण्डेयर्षिः, यथा = इव, चिरं = बहुकालपर्यन्तं, जीवतु=प्राणान्धारयतु।

दोषमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव एतत् = चिरजीवनम्, अस्य = मार्कण्डेयस्य, "जीवतु" इत्यनेन, न खलु विधेयम्। अतो विधिभेदा भग्नप्रक्रमत्वम्।

उपमानिष्ठदोषप्रकरणे प्रतिप्रसवं प्रतिपादयति—**इह त्विति**। इह = अत्र, उपमानिष्ठदोषेषु, यत्र=यस्मिन् स्थले, लिङ्गवचनभेदेऽपि = उपमानोपमेयबोधकपदयोरिति शेषः। साधारणधर्मस्य = उपमानोपमेयनिष्ठसामान्यधर्मस्य, न अन्यथा-

---

होती ही रही है, अतः उपमान और उपमेयमें कालभेद हुआ। उपमान और उपमेयमें पुरुषभेदसे भग्नप्रक्रमत्व जैसे—**लतेवेति**। हे कृशाङ्गि ! तुम लताकी तरह शोभित होती हो। यहां लता राजते (शोभित होती है) और तुम राजसे (शोभित होती हो) उपमान लतामें प्रथम पुरुष, उपमेय "त्वम्" में मध्यम पुरुष है, अतः पुरुषभेद होनेसे भग्नप्रक्रमत्व हुआ है।

उपमान और उपमेयमें विधिभेदसे भग्नप्रक्रमत्व, जैसे—**चिरमिति**। हे महाशय ! तुम्हारा पुत्र मार्कण्डेय मुनिके समान बहुत समयतक जीये। यहां मार्कण्डेयमुनि जीये ही रहते हैं उनका जीवतु (जीये) यह विधेय नहीं करना चाहिए। अतः यहां विधिभेद होनेसे भग्नप्रक्रम हुआ। जहाँपर लिङ्ग और वचनका भेद होनेपर भी साधारणधर्मका अन्यथाभाव अर्थात् उपमान और उपमेयके अन्वयमें कोई असंगति न हो तो उसमें दोष नहीं।

क्रमेणोदाहरणम्—

'मुखं चन्द्र इवाभाति ।'

'तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥'

भावः = न उपमानोपमेयाऽन्वयाऽनुपपत्तिः, तत्र = तस्मिन् स्थले, न दोषः = नो दूषणम् ।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे भग्नप्रक्रमदोषाभावमुदाहरति—**मुखमिति** । मुखं = वदनं, सुन्दर्या इति शेषः । चन्द्र इव = इन्दुरिव, भाति = शोभते । अत्र "मुखं चन्द्र इवाभाति" इत्यादाविव, उपमेयभूतं मुखं नपुंसकलिङ्गम्, उपमानभूतश्चन्द्रः पुंलिङ्गी, तथाऽपि भानरूपसाधारणधर्मस्य उपमानोपमेययोरन्यथाभावाऽभावान्न दोषः ।

उपमानोपमेययोर्वचनभेदेऽपि भग्नप्रक्रमताया अभावं दर्शयति—**तद्वेश इति** । कस्याश्चिन्नायिकाया वेशं विभ्रमांश्च काचित्सखी वर्णयति । मधुरताभृतः = मधुरतया (मनोहरतया) भृतः (पूर्णः), "डुभृञ्" धातोः क्तः प्रत्ययः । मधुरतां बिभ्रति इति, क्विप् प्रत्ययः, बहुवचनम् । अन्याभिः=अपराभिः, स्त्रीभिः=नारीभिः, असदृशः (असमानः, असमानाश्च), तद्वेषः = तस्याः (नायिकायाः) वेषः (नेपथ्यम्), तदीयाः = तन्नायिकासम्बन्धिनः, विभ्रमा इव = विलासा इव । पराम् = उत्कृष्टां, शोभां = कान्ति, दधते स्म = धारयति स्म, अत्र "भृञ्" धातोः, क्तप्रत्यये कृते "भृतः" इत्येकवचनम्, तस्मादेव क्विप् प्रत्यये कृते बहुवचनम् । एवं "दध धारणे" इति धातोर्लटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । विभ्रमपक्षे—दधते स्म = धारयन्ति स्म, "डुधाञ् धारणपोषणयो"रिति धातोर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचनम् ।

अत्र वचनभेदेऽपि शोभाधारणरूपस्य साधारणधर्मस्याऽन्यथाभावाऽभावान्न दोष इति भावः ।

क्रमसे उदाहरण—मुख चन्द्रमाके समान आभाति अर्थात् शोभित होता है । यहां उपमान चन्द्र और उपमेय मुखमें लिङ्गभेद होनेपर भी "आभाति" इस क्रियापदके भानरूप साधारणधर्ममें दोनोंका अन्वय करनेमें अनुपपत्ति न होनेसे भग्नप्रक्रम दोष नहीं है ।

उपमान और उपमेयमें वचनभेदमें दोषाऽभाव जैसे—**तद्वेश इति** । मधुरतासे पूर्ण और अन्य स्त्रियोंसे असमान उस सुन्दरीका वेष उसके मधुरता धारण करने वाले विलासोंके समान उत्कृष्ट शोभाको धारण करते थे ।

पूर्वोदाहरणेषु उपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मेणान्वयसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः।

एवमनुप्रासे वैफल्यस्यापुष्टार्थत्वम्।

यथा—'अनणुरणन्मणिमेखलमविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम्।
परिसरणमरुणचरणे! रणरणकमकारणं कुरुते॥'

पूर्वोदाहरणेषु दोषसत्तां पुनर्द्रढयति—**पूर्वोदाहरणेष्विति**। पूर्वोदाहरणेषु "सुधेव विमलश्चन्द्र" इत्यादिषु, एकस्यैव = एकतरस्यैव। साधारणधर्मेण = सामान्यधर्मबोधकपदेन, अन्वयसिद्धेः, प्रक्रान्तस्य = प्रारब्धस्य = अर्थस्य सुधादिपदार्थस्य, स्फुटः = व्यक्तः, अनिर्वाहः = अनिर्वहणम्। उपमानेनाऽन्वयस्याऽनुपपत्तिः विमलादिपदानां पुलिङ्गादिमत्त्वेन केवलचन्द्रादिविशेषणत्वेनैवाऽन्वयात् सुधादिपदैरन्वयाभावात्स्फुटोऽनिर्वाहः अतो भग्नप्रक्रमदोषत्वमिति भावः।

अत्रोभयाऽन्वयाऽभिप्रायेण प्रयुक्तस्यैकतराऽन्वयाऽसंभवादभवन्मतसम्बन्धत्वमित्यपरे।

अनुप्रासेऽपुष्टाऽर्थत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रमत—**एवमिति**। एवम्, अनुप्रासे = शब्दाऽलङ्कारविशेषे, वैफल्यस्य = निष्फलत्वस्य, सतः, अपुष्टाऽर्थत्वम्।

अनुप्रासेऽपुष्टाऽर्थत्वमुदाहरति—**अनण्विति**। पर्यटन्तीं कांचित्प्रमदां विलोक्य कस्य चिदुक्तिरियम्। हे अरुणचरणे = अरुणौ (रक्तवर्णौ, स्वभावाल्लाक्षारसरागेण वा) चरणौ (पादौ) यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ। अनणु (अनल्पं दीर्घं यथा स्यात्तथा) रणन्ती (शब्दायमाना) मणिमेखला (रत्नखचितकाञ्ची) यस्मिंस्तत्। अविरलेत्यादिः = अविरलं (निरन्तरम्) शिञ्जानौ (अव्यक्तध्वनिं

यहां "मधुरताभृतः" यहाँपर "भृञ्" धातुसे क्तप्रत्यय करनेपर "भृतः" एकवचन होता है उसी धातुसे क्विप् प्रत्यय करनेपर बहुवचन भी होता है। उसी तरह "दधते" यहांपर "दध धारणे" धातुसे एकवचन और 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इस धातुसे बहुवचन भी होता है।

यहांपर वचनभेद होनेपर भी शोभाधारणरूप साधारणधर्मका अन्यथाभाव न होनेसे भग्नप्रक्रमत्व दोष नहीं है।

पहलेके "सुधेव" से आरम्भ कर "चिरं जीवतु" यहां तक उपमान और उपमेयमें एकके ही साधारणधर्मसे अन्वयसिद्धि होनेसे प्रारब्ध अर्थ सुधा आदिका स्पष्ट ही अनिर्वाह है अतः भग्नप्रक्रमत्व दोष है।

इसीतरह अनुप्रासमें विफलता होनेसे अपुष्टाऽर्थत्व दोष होता है। जैसे—**अनण्विति**। हे लाल चरणोंवाली! ऊँची आवाज करनेवाली रत्नखचित काञ्चीवाला, और लगातार ध्वनि करनेवाले मनोहर नूपुरसे युक्त तुम्हारा भ्रमण, कारणके न होनेपर भी कामचिन्ता उत्पन्न करता है।

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात्परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम्।

क्रमेणोदाहरणम्—

'अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम्।
निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका॥'

कुर्वन्तौ) मञ्जू (मनोहरौ) मञ्जीरौ (नूपुरौ) यस्मिन्। एतादृशं परिचरणं = भ्रमणं, त्वदीयमिति शेषः। अकारणं = निर्हेतुकं, रणरणकं = कामचिन्तां, कुरुते = विदधाति। आर्या वृत्तम्।

दोषः प्रतिपाद्यते—अत्र रणरणककरणं मुख्याऽर्थं प्रत्यनुप्रासस्याऽनुपकारित्वेन वैफल्यादपुष्टाऽर्थत्वम्। एवं समासोक्तावप्रस्तुतप्रशंसायामलङ्कारे पुनरुक्तत्वं दर्शयितुमुपक्रमते—**एवमिति**। तत्र प्राक् समासोक्तौ = अलङ्कारे, साधारणविशेषणवशात् = अर्थद्वयेऽपि सामान्यविशेषवशात्, पराऽर्थस्य = द्वितीयाऽर्थस्य, प्रतीतौ अपि = ज्ञाने अपि, पुनः = भूयः, तस्य = द्वितीयाऽर्थस्य, शब्देन = वाचकपदेन, उपादाने = ग्रहणे, पुनरुक्तत्वं दोषः।

समासोक्तौ पुनरुक्तत्वमुदाहरति—**अनुरागवन्तमिति**। शिशुपालवधमहाकाव्यस्य नवमसर्गस्थं पद्यम्। अपरदिग्गणिका = पश्चिमदिशा एव गणिका (वेश्या), अनुरागवन्तम् अपि = अनुरागः (सायंकालिकलौहित्यं, पक्षान्तरे—प्रणयः) तद्वन्तम् अपि, लोचनयोः = नेत्रयोः, सुखम् (सुखकरं, शान्तत्वान्मनोहरत्वाच्च), अतापकरम् (असन्तापकारिणम्, सुखस्पर्शत्वादशठत्वाच्च) वपुः = शरीरं, दधतम् अपि = धारयन्तम् अपि, तथाऽपि—अपेतवसुं (गतकिरणं, निर्धनं च) रविं = सूर्यं, पक्षान्तरे विटं चेति गम्यते। वियदालयात् = आकाशगृहात्, निरकासयत् = निष्कासितवती। अर्थपरा वेश्या निर्गुणमपि धनिकमनुवर्तते, गुणवन्तमपि धनरहितं सद्य एव निर्वासयतीति भावः। गतोऽस्तमर्क इति पद्याऽर्थः। समासोक्तिरलङ्कारः। प्रमिताक्षरा वृत्तम्।

इस पद्यमें रणरणक (कामचिन्ता) उत्पन्न करना मुख्य अर्थ है उसमें अनुप्रास उपकारक न होनेसे विफल हुआ है अतः अपुष्टाऽर्थत्व दोष है।

एवमिति। इसी तरह समासोक्तिमें साधारण विशेषणसे भिन्न अर्थकी प्रतीति होनेपर भी फिर उसका वाचकशब्दसे कथन करनेपर और अप्रस्तुतप्रशंसामें व्यञ्जनासे ही प्रस्तुत अर्थका ज्ञान होनेपर भी वाचक शब्दसे उसका अभिधान करनेपर भी पुनरुक्तत्व दोष होता है। क्रमसे उदाहरण जैसे—**अनुरागवन्तमिति**। पश्चिमदिशारूप वेश्याने अनुराग (सायंकालकी लाली अथवा प्रणय) युक्त होकर भी, नेत्रोंमें सुखजनक और तापवाला न होनेपर भी वसु (किरण वा धन) से हीन सूर्यको आकाशरूप गृहसे निकाल दिया।

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

'आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥'

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, "अपरदिग्" इत्येतावता = इत्येतन्मात्रेण, तस्याः = अपरदिशः, गणिकात्वं = वेश्यात्वं, प्रतीयते = व्यज्यते, "अनुरागवन्तमपी"त्यादिसाधारणविशेषणवशाद्व्यञ्जनयेति शेषः । "रविम्" इत्येतावतेव बिटमितिवदिति भावः । अतोऽत्र गणिकापदेन पुनरुक्तत्वम् ।

एवमप्रस्तुतप्रशंसायाम् = अलङ्कारे, व्यञ्जनया = व्यक्त्या, एव, प्रस्तुताऽर्थाऽवगतेः = प्रस्तुताऽर्थस्य (प्रकृताऽर्थस्य) अवगतेः (प्रतीतेः), शब्देन = वाचकपदेन, तदभिधाने = तत्कथने सति, पुनरुक्तत्वम् ।

अप्रस्तुतप्रशंसायां पुनरुक्तत्वमुदाहरति—**आहूतेष्विति** । मल्लटशतकस्थं पद्यमिदम् । विहङ्गमेषु = विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गमाः = पक्षिणः, तेषु । आहूतेषु = आकारितेषु सत्सु, पुरः = अग्रे, आयान् = आगच्छन्, मशकः = सपक्षः कीटविशेषः अपि, सपक्षत्वेन विहङ्गमम्मन्य इति शेषः । न वार्यते = नो निषिध्यते, केनाऽपीति शेषः । तृणमणिः = क्षुद्रमणिविशेषः, मणीनां = रत्नानां, मध्ये = अन्तरे, धुरि वा = अग्रे वा, वसन् = तिष्ठन्, मणीनां = रत्नानां, पद्मरागप्रभृतीनामिति भावः । धुरं = भारं, धत्ते = धारयति, सोऽपि न केनाऽपि वार्यत इति भावः । तथा तेजस्विनाम् अपि = तापसम्पन्नानाम् अपि, अग्निसूर्यादीनामपीति भावः, मध्ये = अन्तरे, खद्योतः अपि = ज्योतिरिङ्गणः अपि, प्रचलितुं = गन्तुं, न कम्पते=नो वेपते, तेजस्वित्वाऽभिमानेनेति भावः । अत एव अनामृष्टतत्त्वान्तरम्= अनामृष्टम् (अनालोचितम्) तत्त्वान्तरं (वस्तुभेदः) येन तं, तादृशं प्रभुं = स्वामिनम्, इव, अचेतसं = विवेकशून्यं, सामान्यं = साधारणं, मशकादिकं, जातिं वा धिक्, तस्य निन्दाऽस्तीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्रेति । इसमें "अपरधिक् (पश्चिम दिशा)" इतनेसे ही उसका वेश्यात्व प्रतीत होता है, फिर भी "गणिका" पद देनेसे पुनरुक्त दोष हुआ ।

आहूतेषु इति । पक्षियोंको बुलाये जानेपर सामने आता हुआ मच्छड़ नहीं हटाया जाता है । तृणमणि (पोत) रत्नोंके बीचमें रहता हुआ रत्नोंका भार धारण करता है । तेजस्वी (अग्नि सूर्य आदि) के बीचमें आनेमें जुगनू भी कम्पित नहीं होता है । अज्ञानी स्वामीके सदृश वस्तुभेदके विचारसे रहित सामान्य (साधारण वा जाति) को धिक्कार है ।

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितम् ।

एवमनुप्रासे प्रसिद्ध्यभावस्य ख्यातविरुद्धत्वम् ।

यथा—'चक्राधिष्ठिततां चक्री, गोत्रं गोत्रभिदुच्छ्रितम् ।
वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छद्यस्य भूभुजः ॥'

उक्तदोषाणां च क्वचिददोषत्वं क्वचिद् गुणत्वमित्याह—

दोषमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्राऽप्रस्तुतानामचेतसां (विवेकरहितानाम्) मशकादीनामभिधानादेव प्रस्तुतस्याऽचेतसः प्रभोः प्रतीतेः, पुनर्वाचकशब्देन तस्याऽभिधानम्, अनुचितम् = अयोग्यम्, अतः अप्रस्तुतप्रशंसायां पुनरुक्तत्वं दोषः ।

अनुप्रासे ख्यातविरुद्धत्वं निर्दिशति—**एवमिति** । एवम् अनुप्रासे = शब्दाऽलङ्कारे, प्रसिद्ध्यभावस्य = ख्यात्यभावस्य ख्यातविरुद्धत्वम् ।

अनुप्रासे ख्यातविरुद्धत्वमुदाहरति—**चक्राऽधिष्ठिततामिति** । कश्चित् कविः कञ्चिद्राजानं प्रशंसति । अस्य = सन्निकृष्टस्थस्य, भूभुजः = राज्ञ इति भावः । चक्री = चक्रपाणिः, विष्णुरिति भावः, चक्राऽधिष्ठिततां = राजमण्डलाऽधिकृततां, गोत्रभित् = इन्द्रः, गां त्रायन्त इति गोत्राः (पर्वताः) तान् भिनत्तीति, क्विप्प्रत्ययः । उच्छ्रितम् = उन्नतं, गोत्रं = कुलं, वृषभकेतुः = वृषध्वजः, शङ्कर इत्यर्थः । वृषं = धर्मं, "स्याद्धर्ममस्त्रियाँ पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।" इत्यमरः । प्रायच्छत् = अददात् । अनुप्रासोऽलङ्कारः, अनुष्टुब्वृत्तम् ।

दोष उपपाद्यते—अत्र चक्र्यादिपदानि केवलमनुप्रासनिर्वहणार्थं प्रयुक्तानि, न पुनः विष्णुकर्तृकं चक्रवर्तित्वदानम्, इन्द्रकर्तृकम् उन्नतगोत्रप्रदानं, वृषभकेतुकर्तृकं वृषप्रदानं लोके शास्त्रे वा ख्यातिमतः ख्यातिविरुद्धता ।

दोषाणां क्वचिद्दोषाऽभावं क्वचिच्च गुणत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**उक्तदोषाणामिति** । उक्तदोषाणां=पदादिनिष्ठत्वेन पञ्चधा विभक्तानां केषांचिद्दोषाणां, क्वचित् = कुत्रचित्, अदोषत्वं = दोषाऽभावः, क्वचित्, गुणत्वं=गुणभावो भवति । चन्द्रालोककारेण दोषाणामन्यथात्वं त्रिविधं प्रदर्शितं, तद्यथा—

यहांपर अचेताः (विवेकरहित) प्रभुको वाचक शब्दसे अभिधान अनुचित है । इसी तरह अनुप्रासमें प्रसिद्धि न होनेपर ख्यातविरुद्धत्व दोष होता है । जैसे—**चक्रेति** । उस राजाको चक्री (सुदर्शन चक्रवाले विष्णु) ने चक्रवर्तित्व गोत्र (पर्वत) के भेदक इन्द्रने ऊँचा गोत्र (कुल) और वृषभकेतु (महादेव) ने वृष (धर्म) दे दिया ।

यहांपर चक्री आदि पदोंका कविने केवल अनुप्रासके निर्वाहके लिए प्रयोग किया है, विष्णु आदि देवताओंके चक्रवर्तित्व आदि देनेका किसी पुराण आदिमें उल्लेख नहीं है अतः ख्यातविरुद्धत्व दोष है ।

पूर्वोक्त दोषोंमें कहीं दोषका अभाव और कहीं गुणत्व बतलाते हैं—

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते, तथा वाच्ये समुद्धते ।
रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥ १६ ॥

एषु चास्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारित्वाद् गुण इति व्यपदेशो भाक्तः—

क्रमेण यथा—

'तद्विच्छेदकृशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं
क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन्मनो निर्भरम् ।

"दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं विशृङ्खलम् ।
निवारयति यस्त्रेधा दोषाऽङ्कुशमुशन्ति तम् ॥" २–४० ।

प्रकारत्रयमप्याह स एव—

दोषे गुणत्वं तनुते, दोषत्वं वा निरस्यति ।
भवन्तमथ वा दोषं नयत्यत्याज्यतामसौ ॥ २–४१ ।

कुत्रचिद् दुःश्रवत्वस्य गुणत्वं प्रतिपादयति—**वक्तरीति** । वक्तरि, क्रोधसंयुक्ते = क्रुद्धे सति, क्रोधोऽत्र रौद्ररसतामनाप्नुवन्विवक्षितः, तस्य पृथगुक्तत्वात्, वाच्ये = वक्तव्ये, समुद्धते = सम्यगौद्धत्यगुणयुक्ते सति, रौद्रादौ रसे तु, आदिपदेन बीभत्सोऽपि गृह्यते । अत्यन्तं दुःश्रवत्वमपि, गुणो भवेत् ॥ १६ ॥

ननु माधुर्यादय एव गुणा व्यपदिश्यन्ते कथंकारं दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमित्याशङ्कां परिहरति—**एष्विति** । एषु = दुःश्रवत्वादिषु, आस्वादेत्यादिः = आस्वाद्यन्त इत्यास्वादाः (रसभावादयः) तेषां स्वरूपविशेषात्मकतया (धर्मविशेषरूपतया), मुख्यगुणानां (माधुर्यादीनाम्) प्रकर्षोपकारित्वात् (उत्कर्षोत्पत्त्यनुकूलत्वात्) "गुण" इति व्यपदेशः = व्यवहारः, भाक्तः = गौणः, न मुख्य इति भावः ।

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**तद्विच्छेदकृशस्येति** । प्रियाविरहितस्य मदनपीडितस्य कस्यचित्पुरुषस्य मदनं प्रत्याक्रोशोक्तिरियम् । तद्विच्छेदकृशस्य = तस्याः (प्रियायाः) विच्छेदेन (विरहेण) कृशस्य (दुर्बलस्य), अतः कण्ठलुण्ठितप्राणस्य = कण्ठे (गले) लुठिताः (प्राप्ताः) प्राणाः (असवः) यस्य, तस्य । तादृशस्य मे = मम, मनः = चित्तम्, अतिशितैः = अतिशयतीक्ष्णैः, शरैः = बाणैः, निर्भरम् = अतिमात्रं, भिन्दन् = विदारयन्, अत एव क्रूरः =

वक्तरीति । वक्ताके कुपित होनेपर, वक्तव्यके औद्धत्य गुणयुक्त होनेपर, रौद्र आदि रसमें दुःश्रवत्व (श्रुतिकटुत्व) भी गुण होता है ॥ १६ ॥

एषु चेति । दुःश्रवत्व दोषके इन स्थलोंमें आस्वादों (रसभाव आदियों)-के धर्मविशेषरूप होनेसे मुख्यगुणोंके (माधुर्य आदिके) उत्कर्षमें उपकारी होनेसे "गुण" ऐसा व्यवहार लाक्षणिक है (मुख्य नहीं) । क्रमसे जैसे—**तद्विच्छेदकृशस्येति** । प्रियाके विरहसे दुर्बल अतः कण्ठमें प्राप्त प्राणोंवाले मेरे चित्तको

शम्भोर्भूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-
ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना ॥'

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता।

'मूर्धन्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकल्लोलजालो-
द्‍धूताम्भःक्षोददम्भात्प्रसभमभिनभः क्षिप्तनक्षत्रलक्षम्।
ऊर्ध्वन्यस्याङ्‍घ्रिदण्डभ्रमिभररभसोद्यन्नभस्वत्प्रवेग-
भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शाम्भवं ताण्डवं वः ॥'

नृशंसः, असौ = विप्रकृष्टस्थः, पञ्चशरः = मदनः, समस्तात्मना = समग्ररूपेण, भूतेषु (प्राणिषु) या कृपा (दया) तस्या विधेयम् (आश्रवम्) मनः (चित्तम्) यस्य तादृशस्य शम्भोः = शिवस्य, प्रोद्दामः (अत्युग्रः) यो नेत्राऽनलः (तृतीय-नयनाऽग्निः) तस्य ज्वालानां (शिखानाम्) यत् जालं (समूहः) तेन करालितः (भयानकीकृतः, दाहेनेति शेषः) भवतु = अस्तु। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

गुणत्वमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र शृङ्गारे, वक्ता, कुपितः = क्रुद्धः, अतोऽत्यन्तं दुःश्रवत्वमप्यत्र गुणत्वं भवतीति भावः।

वाच्ये समुद्धते दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**मूर्द्धेति**। शम्भोस्ताण्डवं वर्ण्यते। मूर्ध्नि (शिरसि) व्याधूयमाना (उत्कम्पमाना, शरीरसंचलनेनेति शेषः) ध्वनन्ती (शब्दायमाना) या अमरधुनी (देवनदी, गङ्गेति भावः), तस्या लोलं (चञ्चलम्) यत् कल्लोलजालम् (महातरङ्गसमूहः) तस्मादुद्‍धूताः (उत्क्षिप्ताः) ये अम्भक्षोदाः (जलबिन्दवः) तेषां दम्भात् (छलात्)। अभिनभः = नभसि, आकाशे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। क्षिप्तनक्षत्रलक्षं = क्षिप्तं (विकीर्णम्) नक्षत्र-लक्षं (तारासमूहः) यस्मिस्तत्। ऊर्ध्वम् (उपरि) न्यस्तः (स्थापितः) योऽङ्‍घ्रिदण्डः (चरणदण्डः) तस्य भ्रमिभरेण (भ्रमणाऽतिशयेन) उत्पन्नः यो रभसः (वेगः) तस्मात् उद्यन् (जायमानः) यो नभस्वान् (वायुः) तस्य प्रवेगेण (जवाऽतिशयेन) भ्रान्तं (घूर्णितम्) ब्रह्माण्डखण्डं (ब्रह्माण्डमण्डलम्)

अत्यन्त विदारण करता हुआ क्रूर वह कामदेव, प्राणियोंकी दयाके अधीन मनवाले शिवजीके अत्यन्त उग्र नेत्राऽग्निकी ज्वालाओंके समूहसे पूर्णरूपसे भस्म हो जाय।

इस पद्यमें विप्रलम्भ शृङ्गारमें वक्ता कुपित हैं इस कारण उत्तरार्द्धमें श्रुति-कटुत्व दोष भी गुण हो गया है।

समुद्धतवाच्यमें दुःश्रवत्वका उदाहरण जैसे—**मूर्धंति**। शिरपर घूमती हुई और ध्वनि करती हुई गङ्गाजीके चञ्चल बड़े तरङ्ग-समूहसे निकले हुए जलबिन्दुओंके छलसे आकाशमें (जिस ताण्डवसे) लाखों नक्षत्र फेंके जा रहे हैं, ऊपर उठाये गये

अत्रोद्धततताण्डवं वाच्यम्। इमे पद्ये मम।

रौद्रादिरसे त्वेतद्द्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्—' इत्यादि।

अत्र बीभत्सो रसः।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः।

तथा पुनरिति गुण एव।

यथा—

'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते॥'

यस्मिंस्तत् तादृशं शाम्भवं (शम्भुसम्बन्धि) ताण्डवम् (उद्धतनृत्यम्) वः = युष्मभ्यं, शिवं = कल्याणं, प्रवितरतु = प्रददातु। स्रग्धरा वृत्तम्।

गुणत्वं प्रतिपादयति—**अत्रेति**। अत्र=पद्ये, औद्धतताण्डवम्=उद्धतम्=(औद्धत्यपूर्णं), ताण्डवं = शिवकर्तृकं नृत्यं, वाच्यं=वक्तव्यमतो गुणत्वम्, **रौद्रादिरस इति**। **रौद्रादिरसे** तु, एतद्द्वितयाऽपेक्षयाऽपि = समीपतरवर्तिपद्यद्वयाऽपेक्षयाऽपि, दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः। **यथा उत्कृत्येति**। स्थलविशेषेऽश्लीलत्वस्य गुणत्वं प्रतिपादयति—**सुरतेति**। सुरतारम्भगोष्ठी (निधुवनोपक्रमसंलापः) तदादौ (तत्प्रभृतौ), "गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी। अश्लीलत्वं = दोषः, तथा पुनः = गुणो भवतीति भावः।

सुरतारम्भगोष्ठ्यामश्लीलत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**करिहस्तेनेति**। करिहस्तेन = स्वपक्षस्थहस्तिशुण्डादण्डेन, प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा, संबाधे = युद्धोपकरणसैन्यगजाश्वादिभिः संकटे, अन्तः = शत्रुसेनाऽभ्यन्तरे, विलोडिते = विस्फारिते, सति, पुंसः = वीरपुरुषस्य, ध्वजः = केतुः, साधनानां = शत्रुसैन्यानाम्, अन्तः =

चरणदण्डके अत्यन्त घूमनेसे उत्पन्न वेगसे उत्थित वायुके अत्यन्त वेगसे ब्रह्माण्डसमूह घूम रहा है शिवजीका ऐसा ताण्डवनृत्य तुम लोगोंको कल्याणका वितरण करे।

यहां शिवजीका उद्धत ताण्डव वाच्य है, अतः दुःश्रवत्व भी गुण है। ये दो पद्य मेरे हैं। रौद्र आदि रसमें तो पूर्वोक्त दो पद्योंसे भी अधिक दुःश्रवत्व गुण होता है। जैसे—**उत्कृत्येति**। इसमें बीभत्स रस है।

सुरतेति। सुरतके आरम्भकी बातचीत आदिमें अश्लीलत्व गुण होता है। जैसे—**करिहस्तेनेति**। करिहस्तेन=हाथोकी सूँडसे वा कामशास्त्रोक्त कृत्रिम लिङ्गसे, सम्बाधे = युद्धके उपकरण सेनाके हाथी और घोड़ोंसे सङ्कुल वा सङ्कुचित, अन्तः = भीतर वा योनिके बीचमें, विलोडन (प्रवेश) करनेपर वीर पुरुषका वा

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्याम्—

'ताम्बूलदानविधिना विसृजेद्वयस्यां
द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रस्थितिः ।

आदिशब्दाच्छमकथाप्रभृतिषु बोद्धव्यम् ।

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाऽप्रयुक्तते ॥ १७ ॥

अभ्यन्तरे, उपसर्पन् = उपगच्छन्, विराजते = शोभते । अपराऽर्थस्तु—करिहस्तेन= कामशास्त्रोक्तकृत्रिमलिङ्गेन, करिहस्तश्च—

"तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्यमा स्याद् बहिर्यदि ।'

इति श्रृङ्गारशास्त्रप्रसिद्धरूपः स्त्रीयोनिविद्रावणः पुंध्वजस्याकारः करिहस्त इत्यनन्तदासाः, संबाधे = सङ्कुचिते, अन्तः = योनिमध्ये, प्रविश्य, विलोडिते = विस्तारिते सति, पुंसः = पुरुषस्य, ध्वजः = लिङ्गं, साधनाऽन्तः = योन्यभ्यन्तरे, उपसर्पन् = वारं वारमुपगच्छन्, विराजते, अनुष्टुब्वृत्तम् ।

गुणत्वमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् पद्ये, सुरतारम्भगोष्ठ्यां = निधुपनोपक्रमविषयके संलापे, द्व्यर्थैः = अर्थद्वययुक्तैः, पदैः = शब्दैः, रहस्यवस्तु = गोपनीयमितिवृत्तं, पिशुनयेत् = सूचयेत्, इति कामशास्त्रस्थितिः । "सुरतारम्भगोष्ठ्यादौ" इत्यत्रादिपदेन शमकथाप्रभृतिषु = शान्तिप्रबन्धादिषु च, अश्लीलत्वं गुण इति शेषः । शमकथायां यथा—

"उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ?"

"अत्र जुगुप्साश्लीलस्य गुणत्वं बोद्धव्यम् ।

निहताऽर्थाऽप्रयुक्ततयोः श्लेषादौ दोषाभावं प्रतिपादयति—**स्यातामिति** । श्लेषादौ = अलङ्कारे, आदिपदेन समासोक्त्यादेः परिग्रहः । निहताऽर्थाऽप्रयुक्तते = निहताऽर्थत्वम् अप्रयुक्तत्वं च दोषौ, अदोषौ स्यातां = भवेताम् ।

पुरुषका ध्वज (पताका वा लिङ्ग) साधनान्तः = शत्रु सेनाओंके भीतर वा योनिके भीतर वारं वार जाता हुआ शोभित होता है ।

यहाँ सुरतके आरम्भकी गोष्ठी आदिमें दो अर्थों वाले पदोंसे गोप्य वस्तुको प्रकाशित करे ऐसी कामशास्त्रकी स्थिति है । आदि शब्दसे शान्ति आदिके कथनोंमें भी यही बात समझनी चाहिए ।

स्यातामिति । श्लेष आदिमें निहताऽर्थत्व और अप्रयुक्तत्व दोष नहीं माने जाते हैं ॥ १७ ॥

यथा—

'पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम् ।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥'

श्लेषे निहतार्थाऽप्रयुक्तत्वयोरदोषत्वमुदाहरति—**पर्वतभेदीति**। हे जनाः !, पर्वतभेदि = पर्वतं (हिमालयपर्वतम्) भिनत्तीति तच्छीलम् । पवित्रं = पूतं, नरकस्य = निरयस्य रौरवादेरिति भावः । जैत्रं = विनाशकं, जयतीति जेतृ, जेतृ एव जैत्रं, तत्, स्वाऽर्थेऽण् । बहुमतं = बहूनां (प्रचुराणां, शास्त्राणामिति शेषः) मतं (पूजितम्), गहनं = दुरवगाहं, वेगाऽतिशयत्वादिति शेषः । तादृशं, पतत् = प्रवहत्, पृथिव्यामिति शेषः । सुरसरिदम्भः = सुराणां (देवानाम्) सरित् (नदी, गङ्गेति भावः) तस्याः अम्भः (जलम्), नमत = नमस्कुरुत । कीदृशं सुरसरिदम्भः ? तत्र प्रथमो दृष्टान्तः—हरिं = विष्णुम्, इव । हरिरपि—पर्वतभेदिपवित्रं = गोवर्द्धनपर्वतोद्धारकः, सचाऽसौ पवित्रस्तम् । नरकस्य = नरकाऽसुरस्य, प्राग्ज्योतिषपुराऽधिपतेरिति भावः । जैत्रं = जेतारम् । बहुमतं = प्रचुरभक्तजनपूजितम् । गहनं = दुर्बोधतत्त्वम् ।

द्वितीयो दृष्टान्तः—हरिम् इव = इन्द्रम् इव—

"यमाऽनिलेन्द्रचन्द्राऽर्कविष्णुसिंहांऽशुवाजिषु ।
शुकाऽहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥" इत्यमरः ।

तत्राऽपि—पर्वतभेदि = पर्वतान् भिनत्तीति तच्छीलः, तादृशेन पर्वतपक्षच्छेदकेन, पविना (वज्रेण) त्रायते (रक्षति) इति पर्वतभेदिपवित्रस्तम् । "ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।" इत्यमरः । जैत्रं = जयशीलम् । नरकस्य = मनुष्यस्य, बहुमतम् = अतिशयपूजितम् । गहनं = दुर्जयम् ।

तृतीयो दृष्टान्तः—हरिं = सिंहम्, इव । तत्राऽपि—पर्वतभेदी = शैलभेदी, गिरिगह्वराश्रयत्वेनेति भावः । स चाऽसौ पवित्रः=प्रयतस्तम्, "मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहम्" इति वचनेन भगवद्विभूतित्वात्, दुर्गावाहनत्वाद्वा । नरकस्य=मनुष्यस्य, जैत्रं = जयशीलम्, बहुमतङ्गहनं = बहुमतङ्गान् (प्रचुरहस्तिनः) हन्ति हनिष्यति वेति बहुमतङ्गहा, तं, क्विप्प्रत्ययः । श्लेषाऽलङ्कारः, आर्या वृत्तम् ।

१. पर्वत (हिमालय) को भेदन करनेवाले, पवित्र, नरकका विनाशक, शास्त्रोंसे पूजित, गहन (दुर्ज्ञेय) हरि (विष्णु) के समान गङ्गाजलको नमस्कार करो ।

२. पर्वतको भेदन करनेवाले और पवि (वज्र) से रक्षा करनेवाले, जयशील, मनुष्यसे अत्यन्त पूजित और दुर्जय, हरिम् इव = इन्द्रके समान, गङ्गाजलको नमस्कार करो ।

३. पर्वतको विदारण करनेवाले, पवित्र, मनुष्यको जीतनेवाले, बहुतसे हाथियोंको मारनेवाले, हरिम् इव = सिंहके समान गङ्गाजलको नमस्कार करो ।

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः। सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद्वक्तृवाच्ययोः।

यथा—

'त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम्।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः॥'

दोषद्वयमुपपादयति—अत्र = अस्मिन्पद्ये, इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः; तस्य प्रयतरूपं प्रसिद्धमर्थं विहाय पविना (वज्रेण) त्रायते (रक्षति) इत्यप्रसिद्धार्थसमाश्रयणादिति भावः। एवं च "बहुमतङ्गहनम्" इत्यत्रैकपदस्वीकारेण मतङ्गपदस्य मातङ्गरूपेऽर्थेऽप्रयुक्तत्वम्। परं श्लेषविषयत्वेऽनयोर्निहताऽर्थाप्रयुक्तत्वयोरदोषत्वमिति भावः॥ १७॥

अप्रतीतत्वस्य गुणत्वं प्रतिपादयति—**गुण इति**। वक्तृवाच्ययोः = भाषितृबोद्धव्ययोः, ज्ञत्वं = वेत्तृत्वं, चेत् = यदि, तर्हि अप्रतीतत्वं गुणः।

अप्रतीतत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**त्वामिति**। कुमारसंभवस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यमिदम्। तारकासुरपीडितानां देवानां ब्रह्माणं प्रति स्तुतिरियम्। हे भगवन्! त्वां = भवन्तं, पुरुषार्थप्रवर्तिनीं = पुरुषाऽर्थौ, (भोगाऽपवर्गौ) तौ यथायथं प्रवर्तयति (उत्पादयति) इति पुरुषाऽर्थप्रवर्तिनी, ताम्। तादृशीं प्रकृतिं = प्रधानं, मूलकारणमिति भावः। "प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः। आमनन्ति=कथयति, विद्वांस इति शेषः। "म्ना अभ्यास" इति धातोर्लट्, "पाघ्राध्मास्थाम्ने"त्यादिना मनादेशः। त्वाम् एव = भवन्तम् एव, तद्दर्शिनं = तां (प्रकृतिम्) साक्षित्वेन पश्यति (विलोकयति) इति तद्दर्शी, तम्। तादृशं, पुरुषं = कूटस्थमुदासीनं, विदुः = जानन्ति, कपिलादयस्तत्त्वदर्शिन इति शेषः। "विदो लटो वा" इति झेर्जुसादेशः। अनुष्टुब्वृत्तम्। (कुमार० २-१६)।

अत्रेति। यहाँ इन्द्रके पक्षमें पवित्र शब्द निहताऽर्थ है, सिंहके पक्षमें मतङ्ग शब्द मातङ्ग (हाथी) के अर्थमें अप्रयुक्त है।

गुण इति। वक्ता और श्रोता दोनों अभिज्ञ (जानकार) हों तो अप्रतीतत्व गुण होता है। जैसे—

त्वामिति। देवगण ब्रह्माजीकी स्तुति करते हैं—हे भगवन्! आपको विद्वान् लोग पुरुषके अर्थ (भोग और अपवर्ग = मुक्ति) को प्रकट करनेवाली "प्रकृति" कहते हैं। आपको ही प्रकृतिका साक्षात्कार करनेवाला "पुरुष" भी कहते हैं। यहां वक्ता देवगण और श्रोता भगवान् ब्रह्माजी, ये दोनों ही अभिज्ञ हैं, अतः "प्रकृति" और "पुरुष" सांख्यशास्त्रमें मात्र प्रयुक्त शब्द हैं तथाऽपि अप्रतीतत्व गुण हो जाता है।

स्वयं वापि परामर्शे—

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते।

यथा—

'युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्ध्यै, क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम्।
शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि ॥'

उपपाद्यते—अत्र "सत्त्वरजस्तमसां साम्याऽवस्था प्रकृतिः" "कूटस्थश्चित्स्वरूपः पुरुष" इति सांख्यशास्त्रीयतत्त्वयार्वक्तॄणां देवानां, वाच्यस्य ब्रह्मदेवस्य च ज्ञत्वात् एकदेशमात्रप्रसिद्धयोः प्रकृतिपुरुषयोः प्रयोगेऽपि अप्रतीतत्वं गुणः।

अप्रतीतत्वस्य पुनरपि गुणत्वं प्रदर्शयति—**स्वयं वाऽपीति**। स्वयम् = आत्मना वा, परामर्शे = पर्यालोचने, "अप्रतीतत्वं गुण" इति अनुषज्यते = अनुसंबद्ध्यते। यः = आत्मा, तमसाम् = अज्ञानानां, चन्द्रपक्षे—अन्धकाराणां, विवृद्ध्यै विशेषवृद्धये, यः = आत्मा, तमसाम् = तमोगुणजनितानामज्ञानानां, विवृद्ध्यै = विशेषवृद्धये, कलाभिः = षोडशभिः, ताश्च—वाक्पाणिपादोपस्थपायुरूपाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणरूपणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, इत्थमेकादशेन्द्रियाणि, पञ्च तन्मात्राणि = शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि, संहत्य षोडशविधाः कलाः, ताभिः युक्तः, उक्तं च—"षोडशकलः पुरुष" इति। तथा यः = आत्मा, एषां = तमसाम्, अज्ञानानामिति भावः। क्षतये = नाशाय, ताभिः = पूर्वोक्ताभिः षोडशकलाभिः, क्षीणाः = विहीनः, भवति, स्वस्वरूपेणाऽवतिष्ठत इति भावः। चन्द्रपक्षे तु—यः = चन्द्रः, तमसाम् = अन्धकाराणां, विवृद्ध्यै = विशेषवृद्धये, ताभिः = कलाभिः, षोडशभागैरिति भावः, क्षीणः = विहीनो भवति, पुनः एषां = तमसां, क्षतये = नाशाय, ताभिः = कलाभिः, युक्तो भवतीत्यर्थः, निरालम्बपदावलम्बं = आत्मपक्षे—निरालम्बं (निराधारम्) पदम् (स्थानम्) अवलम्बः (आश्रयः) यस्य तम्, आत्मनस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वादिति भावः। चन्द्रपक्षे—निरालम्बपदम् (आकाशम्) अवलम्बः अस्य, तम्। तं = श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धं, शुद्धं = निरुपाधिकम्, आत्मचन्द्रम् = आत्मा चन्द्र इव तं, परमात्मानमितिभावः,

स्वयमिति। अपने आप, शास्त्रके एकदेशमात्रमें प्रयुक्त शब्दका प्रयोग करनेपर भी अप्रतीतत्व गुण होता है। जैसे—**युक्त इति**। जो आत्मा तमोगुणसे उत्पन्न अज्ञानोंकी विशेष वृद्धिके लिए सोलह कलाओंसे मुक्त है, और वह आत्मा इन अज्ञानोंके नाशके लिए उन सोलह कलाओंसे विहीन हो जाता है। चन्द्रपक्षमें जो चन्द्रमा अन्धकारोंकी विशेष वृद्धिके लिए उन कलाओंसे क्षीण होता है, फिर उन अन्धकारोंके नाशके लिए उन कलाओंसे युक्त हो जाता है। निराधरपदको आश्रम करनेवाले उस आत्मरूप चन्द्रका परिशीलन करता हूँ, चन्द्रपक्षमें निराधारपद

—कथितं च पदं पुनः ॥ १८ ॥

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ।
दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥ १९ ॥
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ।

गुण इत्येव ।

यथा—

'उदेति सविता ताम्रः—' इत्यादि ।

अत्र विहितानुवादः ।

परिशीलयामि = सततं चिन्तयामिति भावः । उपमाऽलङ्कारः, उपजातिर्वृत्तम् । अत्र कलापदस्यैकशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेऽपि वक्तुः स्वयं परामर्शे गुणत्वम् ।

कथितपदत्वस्य गुणत्वस्थानानि निर्दिशति—**कथितमिति** ॥ १८ ॥

विहितस्य = पूर्ववाक्ये विहितस्य, अनुवाद्यत्वे = उद्देश्यत्वे, विषादे = खेदे, विस्मये = आश्चर्ये, क्रुधि = कोपे । दैन्ये = दीनतायाम्, अथ लाटाऽनुप्रासे = अनुप्रासविशेषे । अनुकम्पायां = दयायां, प्रसादने = प्रसादकरणे ॥ १९ ॥

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये = ध्वनिविशेषे, हर्षे = आनन्दे, अवधारणे=निश्चये । एतेषु स्थलेषु कथितपदत्वं गुणः ।

विहितस्याऽनुवाद्यत्वे कथितपदत्वस्य गुणत्वं यथा—**उदेतीति** ।

उपपादयति– "उदेति सविता ताम्रः" (२९ पृ०) इत्यत्र "सबिता ताम्र उदेति" इत्यन्वये विहितस्य "ताम्र" पदस्य "ताम्र एवाऽस्तमेति" इति उत्तरवाक्ये अनुवाद्यत्वे = उद्देश्यत्वे, कथितपदत्वं न दोषः, प्रत्युत गुणत्वमेवेति भावः ।

(आकाश) का आश्रय करनेवाले उस आत्माके समान चन्द्रमाका परिशीलन करता हूँ ।

कथितं चेति । पूर्ववाक्यमें विहितके उद्देश्यत्वमें, खेदमें, आश्चर्यमें, क्रोधमें, दीनतामें, लाटाऽनुप्रासमें, कृपामें, किसीको प्रसन्न करनेमें ॥ १९ ॥

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य ध्वनिमें, हर्षमें और निश्चयमें इतने स्थलोंमें कथितपद गुण होता है ।

यथेति । "उदेति सविता ताम्रः" सूर्य लाल होकर उजते हैं, यहाँपर विहित "ताम्र" पद उत्तर वाक्यमें उद्देश्यत्वमें फिरभी कहा गया है ।

'हन्त ! हन्त ! गतः कान्तो वसन्ते सखि ! नागतः ।'

अत्र विषादः ।

'चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि ! चन्द्रमाः ।'

अत्र विस्मयः ।

'सुनयने ! नयने निधेहि' इति ।

अत्र लाटानुप्रासः ।

'नयने तस्यैव नयने च ।'

विषादे कथितपदत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—"हन्त ! हन्त !!" इति । नायिका नायकगमने खेदपूर्वकं सखीं कथयति—हे सखि = हे वयस्ये, वसन्ते=ऋतौ, गतः = यातः, कान्तः=वल्लभः, न आगतः=न आयातः, हन्त हन्त इति विषादे । अत्र "हन्त" पदस्य द्विः प्रयुक्तत्वेऽपि विषादद्योतने न कथितपदत्वं, प्रत्युत गुणत्वमेव ।

विस्मये कथितपदत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—चित्रं चित्रमिति । नायको नायिकामनुनयति— हे सुमुखि = हे वरानने, चन्द्रमाः = चन्द्रः, त्वन्मुखचन्द्र इति भावः, अनाकाशे = आकाशेतरस्थले, भुवि इति भावः, कथं = केन प्रकारेण, चन्द्रमाः अस्तीति शेषः, अतः चित्रं चित्रम् = आश्चर्यम्, अत्र चित्रपदस्य द्विरुक्त्या कथितपदत्वेऽपि, विस्मयार्थे प्रयुक्तत्वेन न दोषत्वम् ।

लाटाऽनुप्रासे कथितपदत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—"सुनयने" इति । नायको नायिकामनुनयति—"हे सुनयने = हे सुन्दरलोचने ! नयने = नेत्रे, निधेहि = स्थापय, मयीति शेषः ।

अत्र "सुनयने नयने" इति द्वाभ्यां नयनाभ्यां कथितपदत्वेऽपि लाटाऽनुप्रासप्रयोजनकत्वेन गुणत्वं बोध्यम् ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनौ कथितपदत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—नयने इति । कश्चित्कस्यचिन्नयने प्रशंसति—तस्य एव = सुकृतिन एव, नयने = नेत्रे, नयने = भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टे, स्त इति शेषः ।

हन्त हन्तेति । हाय ! हाय ! हे सखि ! वसन्त ऋतुमें गये हुए प्रिय नहीं आये हुए हैं । यहां विषादमें हन्त पद दुहरानेपर भी कथितपदत्व दोष नहीं है ।

चित्रं चित्रमिति । हे सुन्दरि ! आकाशसे भिन्न स्थलमें कैसे चन्द्रमा दीखे जाते हैं । आश्चर्य है आश्चर्य है । यहां आश्चर्यमें चित्र पद दुहराया गया है अतः कथितपदत्व गुण है ।

सुनयने नयने पिधेहि इति । हे सुनयने (सुन्दर नेत्रोंवाली) ! आंखोंको मंद लो । यहाँ "सुनयने ! नयने" लाटानुप्रास होनेसे कथितपदत्व गुण है ।

नयने इति । नयन उसीके नयन (भाग्यवत्त्व आदि गुणसे विशिष्ट) हैं ।

इत्यादावर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः।
एवमन्यत्रापि।

सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥ २० ॥

गुण इत्येव, यथा—

'पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव!
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥'

अत्राऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनित्वेन कथितपदत्वस्य गुणत्वम्, एवमन्यत्राऽपि। अन्यत्रपदेन कोपदैन्यप्रसादनहर्षाऽवधारणेष्वपि कथितपदस्य गुणत्वं बोध्यम्। यथा— "गच्छ गच्छ न तिष्ठाऽत्र" अत्र कोपे कथितपदत्वस्य गुणत्वं, तथान्यत्राऽपि ऊह्यम्।

सन्दिग्धत्वस्य गुणत्वं प्रदर्शयति—**सन्दिग्धत्वमिति**। सन्दिग्धत्वं=तदाख्यो दोषः, व्याजस्तुतिपर्यवसायि = व्याजस्तुतौ (व्याजस्तुत्यलङ्कारे) पर्यवस्यति (परिणमति) इति व्याजस्तुतिपर्यवसायि, वचनमिति शेषः। **चेत्** = यदि, तर्हि, तथा = गुण इत्येव। व्याजस्तुतिश्चाऽत्र निन्दया स्तुतिरिति भावः ॥ २० ॥

सन्दिग्धत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**पृथुकेति**। कस्यचिद्दरिद्रपण्डितस्य कंचिद्राजानं प्रत्युक्तिरियम्। हे देव = हे राजन्! सम्प्रति = अधुना, आवयोः = भवतो मम च, सदन=गृहं, समं=समानम्। उभयोः सदनं कथं सममिति प्रथमं राजभवनपरकोऽर्थः प्रस्तूयते। भवतः सदनं **पृथुकार्तस्वरपात्रं** = पृथूनि (प्रचुराणि) कार्तस्वरपात्राणि (सुवर्णभाजनानि) यस्मिंस्तत्। **भूषितनिःशेषपरिजनम्** = भूषिताः (अलङ्कृताः) निःशेषाः (समस्ताः) परिजनाः (अनुचराः) यस्मिंस्तत्। विलसत्करेणुगहनं = विलसन्त्यः (शोभमानाः) याः करेणवः (हस्तिन्यः) ताभिः गहनं (दुष्प्रवेशम्), "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः। तथा मम सदनं च— पृथुकाऽऽर्तस्वरपात्रं = पृथुकानां (बालकानाम्) य आर्तस्वरः (पीडितशब्दः) क्षुधयेति शेषः। तस्य पात्रम् (भाजनम्) "पृथुकौ चिपिटाऽर्भकौ" इत्यमरः।

यहाँ अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य ध्वनि होनेसे कथितपदत्व गुण हो गया है। इसी तरह अन्यत्र भी जानना चाहिए।

सन्दिग्धत्वमिति। इसी तरह व्याजस्तुति (अलङ्कार) में पर्यवसान हो तो सन्दिग्धत्व गुण होता है ॥ २० ॥

पृथ्विति। कोई दरिद्र पण्डित किसी राजाको कहता है। हे राजन्! इस समय आपका और मेरा घर समान है। आपका भवन—**पृथुकार्तस्वरपात्र अर्थात् पृथु** (प्रचुर) कार्तस्वर (सोनेके) पात्रोंसे युक्त है। मेरा भवन भी **पृथुकार्तस्वरपात्र अर्थात् पृथुकों** (बालकों) के आर्तस्वरों (भूखसे पीड़ित स्वरों) का

वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तरि ।
कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा—

गुण इत्येव ।

यथा—

'दीधीवेवीट्समः कश्चिद् गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते ॥'

भूषितनिःशेषपरिजनं = भुवि (पृथिव्याम्, आसनाऽभावादिति भावः) उषिताः (उपविष्टाः) निःशेषाः (समस्ताः) परिजनाः (परिवाराः) यस्मिंस्तत् । विलसत्करेणुगहनं = बिले (विवरे) सीदन्ति (अवतिष्ठन्ते) इति बिलसन्तः (मूषिकाः), कुत्सिता बिलसन्तः बिलसत्काः (कुत्सितमूषिकाः) तेषां रेणवः (धूलयः) तैः गहनम् (दुर्गमम्) । श्लेषाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ।

अत्र विशेषणपदानां सन्दिग्धत्वेऽपि व्याजस्तुतौ पर्यवसानेन गुणत्वम् ।

कष्टत्वस्य दुःश्रवत्वस्य च गुणत्वं प्रतिपादयति—**वैयाकरणमुख्य इति** । वैयाकरणमुख्ये = व्याकरणज्ञातृप्रधाने, प्रतिपाद्ये = बोद्धव्ये, अथ = वा, वक्तरि = भाषितरि च सति, कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा, गुण इत्येव ।

वैयाकरणमुख्ये वक्तरि सति कष्टत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**दीधीति** । कश्चिद्वैयाकरणः कंचिद्राजानं पृच्छति । हे राजन् !, कश्चित्=कोऽपि, तव रिपुरिति शेषः । दीधीवेवीटसमः="दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः" "वेवीङ् वेतिना तुल्ये" इति धातुपाठतः वेवीङ्धातु र्वीधातुवत् "गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसन खादनेऽर्थे इत्यतः दीधी धातु र्वेवीङ्धातुरिडागमश्च तैः समः (तुल्यः) "दीधीवेवीटाम्" इति सूत्रात् गुणवृद्ध्योः, अभाजनं = अपात्रम्, निषेधादिति शेषः । तव शत्रोर्दयादाक्षिण्यादयो गुणाः, जनधन-

---

पात्र है । आपका भवन भूषितनिःशेषपरिजनः = अर्थात् भूषित (अलङ्कृत) निःशेष (समस्त) परिजनों (अनुचरों) से युक्त है । मेरा भवन भी भूषित-निःशेषपरिजन = अर्थात् भू (भूमि) में उषित (अवस्थित) निःशेषपरिजनों (समस्त परिवारों) से युक्त है । आपका भवन—विलासत्करेणुगहन = अर्थात् विलसत्क-रेणुभिः = सुहाती हुई हथिनियोंसे) गहनम् = दुष्प्रवेश्य, है, मेरा भवन भी बिलस-त्करेणुगहनं = बिलमें रहनेवाले चूहोंकी धूलसे दुर्गम है ।

इस पद्यमें विशेषण पदोंके सन्दिग्ध होनेपर भी व्याजस्तुतिमें पर्यवसान होनेसे गुण है ।

वैयाकरणमुख्य इति । जहाँ वैयाकरण श्रोता अथवा वक्ता हों तो वहाँ कष्टत्व और दुःश्रवत्व गुण होता है । कोई वैयाकरण किसी राजासे पूछता है—हे राजन् ! कोई (आपका शत्रु) दीधी-वेवीट्सम (दीधीङ् और वेवीङ् धातु

अत्रार्थः कष्टः। वैयाकरणश्च वक्ता। एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि।

'अत्रास्मार्षमुपाध्यायं त्वामहं न कदाचन।'

अत्र दुःश्रवत्वम्। वैयाकरणो वाच्यः। एवमस्य वक्तृत्वेऽपि।

—ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ २१ ॥

गुण इत्येव। यथा मम—

क्षेत्रादीनां वृद्धिश्च न सन्तीति भावः। कश्चित्=कोऽपि, जन इति शेषः, क्विप्प्रत्यय-निभः=क्विप्प्रत्ययेन सदृशः, क्विप्प्रत्ययस्य अनुबन्धलोपेनाऽवशिष्टस्य वेरपि 'वेरपृक्तस्य' इत्यनेन सर्वाऽपहारी लोपो भवति। ततश्च लुप्तः=जातलोप एव, अस्तीति किम्। यत्र=जने, सन्निहित इति शेषः। ते=गुणवृद्धी, न सन्निहिते=नो विद्यमाने। कस्याऽपीति शेषः।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, अर्थः कष्टः, अतः कष्टत्वं दुःश्रवत्वं च। अत्र वैयाकरणः = व्याकरणज्ञाता, वक्ता = भाषिता। एवम् = इत्थम्, अस्य = वैयाकरणमुख्यस्य, प्रतिपाद्यत्वेऽपि = बोद्धव्येऽपि, कष्टत्वं दुःश्रवत्वं च गुण इति शेषः।

वैयाकरणमुख्यस्य प्रतिपाद्यत्वे दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**अत्रेति**। अहम्, अस्मिन् = इह नगरे, उपाध्यायं = वेदैकदेशस्य वेदाङ्गानां वा अध्यापयितारं, त्वां = भवन्तं, कदाचन = जात्वपि, न अस्मार्षं = न स्मृतवान्।

उपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, दुःश्रवत्वं = दोषः। वैयाकरणः = व्याकरणाऽभिज्ञः, वाच्यः = बोद्धव्यः। अतः तस्य गुणत्वमिति भावः। एवम्, अस्य=वैयाकरणस्य, वक्तृत्वेऽपि=भाषितृत्वेऽपि, दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमिति भावः।

अधमोक्तिषु ग्राम्यत्वस्य गुणत्वं प्रतिपादयति—**ग्राम्यत्वमिति**। अधमो-क्तिषु=अविदग्धोक्तिषु, ग्राम्यत्वं=तन्नामकदोषत्वमपि, गुण इत्येव इति शेषः ॥२१॥

तथा इट् प्रत्ययके समान गुण और वृद्धिका अपात्र, पूर्वोक्त धातुद्वय और इट् आगम इनका "दीधीवेवीटाम्" इस सूत्रसे गुण और वृद्धिका निषेध होता है) और कोई (शत्रु) क्विप् प्रत्यय समानके सर्वलुप्त ही है क्या, जिसके समीप होने पर किसी के भी गुण और वृद्धि दोनों ही नहीं रहते हैं।

इसमें अर्थबोधमें कष्ट होनेपर भी वक्ता वैयाकरण होनेसे कष्टत्व दोष नहीं होता है। इसी तरह बोद्धव्य वैयाकरण होनेपर भी जानना चाहिए, जैसे—**अत्रेति**। हे उपाध्यायजी! यहां मैंने आपका कभी भी स्मरण (याद) नहीं किया।

यहाँपर बोद्धव्य (श्रोता) वैयाकरण होनेसे दुःश्रवत्व दोषनहीं होता है। इसी तरह वैयाकरण वक्ता होनेपर दुःश्रवत्व दोष नहीं होता है।

ग्राम्यत्वमिति। अधम पात्रोंकी उक्तियोंमें ग्राम्यत्व गण होता है, जैसे—

'एसो ससहरविम्बो दीसइ हेअङ्गवीणपिण्डो व्व ।
एदे अस्ससमोहा पडन्ति आसासु दुद्धधार व्व ॥'

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ।

यथा—'संप्रति संध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति ।'

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥ २२ ॥

अधमोक्तिषु ग्राम्यत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**एसो इति** ।

"एष शशधरबिम्बो दृश्यते हैयङ्गवीनपिण्ड इव इति ।
एते अस्रसमूहाः पतन्त्याशासु दुग्धधारा इव ॥" (इति संस्कृतच्छाया)

एषः = समीपतरवर्ती, शशधरबिम्बः = चन्द्रमण्डलं, हैयङ्गवीनपिण्ड इव = ह्योगोदोहोद्भवनवनीतपिण्ड इव, ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतं, "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्" इति निपातः । दृश्यते = अवलोक्यते । एते, अस्रसमूहाः= चन्द्रकिरणविसराः, "किरणोस्रमयूखांऽशुगभस्तिघृणिरश्मयः । "इत्यमरः । आशासु = दिशासु, दुग्धधारा इव = पयःसन्ततय इव, पतन्ति = गलन्ति । उपमाऽलङ्कारः । गाथा **वृत्तम्** ।

विश्वनाथकविराजस्य पद्यमिदम् । एषाविदूषकोक्तिः । अत्र दुग्धधारापदं ग्राम्यमपि अविदग्धस्य विदूषकस्योक्तिर्बालभाषितवद् गुणत्वं प्राप्नोति ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतुत्वस्य दोषाऽभावं प्रतिपादयति— **निर्हेतुतेति** । ख्याते=लोकप्रसिद्धे, अर्थे = विषये, निर्हेतुता=तदाख्मो दोषः, दोषतां=दोषभावं, नैव गच्छति ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतुतया दोषाऽभावमुदाहरति— **सम्प्रतीति** । सम्प्रति = इदानीं, सन्ध्यासमयः = सायंकालः, चक्रद्वन्द्वानि = चक्रवाकयुगलानि, विघटयति = वियोजयति, परस्परमिति शेषः ।

दोषाऽभावमुपपादयति—सायङ्काले चक्रवाकमिथुनस्य वियोजनं लोकप्रसिद्धमतस्तत्र न हेतोरपेक्षेति न दोषः ।

ख्यातविरुद्धताया गुणत्वं प्रतिपादयति—**कवीनामिति** । कवीनां = काव्यकर्तृणां, ख्याते = प्रसिद्धे, समये = सिद्धान्ते, "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।" इत्यमरः । ख्यातविरुद्धतः = तदाख्यो दोषोऽपि, गुणः ॥ २२ ॥

यह चन्द्रमण्डल मक्खनका गोलासा दिखाई पड़ता है । ये किरणसमूह दिशाओंमें दूधकी धाराओंके समान गिर रहे हैं । यह विदूषककी उक्ति है ।

निर्हेतुतेति । प्रसिद्ध अर्थमें निर्हेतुताको दोष नहीं मानते जैसे— **सम्प्रतीति** । अभी सन्ध्याकाल चकवोंके जोड़ोंको विघटित कर रहा है ।

कवीनामिति । कवियोंके प्रसिद्ध सिद्धान्तमें ख्यातविरुद्धताको गुण मानते हैं।

कविसमयख्यातानि च—

मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः
रक्तौ च क्रोधरागौ, सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घो
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः ॥२३॥

कविसमयख्यातानि = कविसिद्धान्तप्रसिद्धानि वस्तूनि । निर्दिशति— **मालिन्यमिति** । व्योम्नि = आकाशे, पापे = कलमषे च, मालिन्यं = मलिनता, कृष्णवर्णतेति भावः । यशसि = जीवतो जनस्य समज्ञायां, "यशः कीर्तिः समज्ञा च"-त्यमरः । तथा हासकीर्त्योः = हासस्य (हास्यस्य) कीर्तेः (मृतस्य जनस्य समज्ञायाश्च) धवलता = शुक्लता, वर्ण्यते = वर्णनं क्रियते । केचित्—सत्कर्मणा कीर्तिर्दानेन च यश इति, अन्ये च—"खड्गादिप्रभवा कीर्तिर्विद्याऽऽदिप्रभवं यश" इति । जत्र प्रमाणं मृग्यम् । क्रोधरागौ = क्रोधः (कोपः) राग (अनुरागः), रक्तौलोहितवर्णौ, वर्ण्येते इति शेषः । पङ्कजेन्दीवरादि=पङ्कजम् (कमलम्) इन्दीवरम् (नीलकमलम्) आदिपदेन शैवालादिपरामर्शः । तच्च सरिददुधिगतं = नदी-समुद्रगतं, पङ्कजेन्दीवरादिपदार्थाः = सरिति उदधौ च सामान्यरूपेण वर्ण्यन्त इति भावः ।

अखिलेऽपि=समस्तेऽपि, तोयाधारे=जलाशये मरालादिकः=हंसप्रभृतिः, जल-चरपक्षीति भावः । प्रसरति=प्रचलति । चकोरैः=पक्षिविशेषैः, ज्योत्स्ना=चन्द्रिका, पेया=पातव्या । एवं च जलधरसमये=मेघकाले, वर्षर्ताविति भावः । हंसाः=चक्राङ्गाः, पक्षिविशेषाः, मानसं=मानससरोवरं यान्ति=गच्छन्ति रुजाभयादिति केचित् ॥२३॥

कवियोंके सिद्धान्तके अनुसार प्रसिद्ध पदार्थ— रूपरहित आकाश और पापमें मलिनता (कृष्णवर्णता), यश, हास्य और कीर्त्तिमें धवलता (शुक्लवर्णता) वर्णित होती है । क्रोध और राग (अनुराग) लाल वर्णवाले, नदी और समुद्र आदि जलाशयमें भी कमल और नीलकमल आदि वर्णित होते हैं । समस्त जलाशयमें हंस आदि पक्षिसमूह चलते है, चकोरोंसे चन्द्रिका (चांदनी) पी जाती है । मेघकाल-(वर्षासमय) में हंस मानससरोवरको जाते हैं ॥ २३ ॥

पादाघातादशोकं विकसति, बकुलं योषितामास्यमद्यै-
र्यूनामङ्गेषु हाराः, स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-
र्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥ २४ ॥
अह्न्यम्भोजं, निशायां विकसति कुमुदं, चन्द्रिका शुक्लपक्षे,
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां, नाप्यशोके फलं स्यात् ।

पादाघातादिति—योषितां = स्त्रीणां, पादाघातात् = चरणताडनात्, अशोकं=वञ्जुलवृक्षःपुष्पम्, विकसति=प्रफुल्लं भवति । तथैव योषितम् आस्यमद्यैः = मुखमद्यगण्डूषैः, बकुलं = बकुलवृक्षपुष्पं विकसति । यूनां = तरुणानाम्, अङ्गेषु = शरीरेषु, हाराः = मुक्तामालाः, वर्ण्यन्ते । यूनां हृदयं च=वक्षःस्थलं च, विप्रयोगस्य= विरहस्य, तापैः = सन्तापैः, स्फुटति = विदीर्णं भवति । पुष्पकेतोः = कामदेवस्य, मौर्वी = ज्या, रोलम्बमाला=भ्रमरपङ्क्तिः, वर्ण्यते । पुष्पकेतोः धनुः = चापः, अथ= अथ च, विशिखाः = बाणाः अपि, कौसुमाः=कुसुममया वर्ण्यन्ते । अस्य = पुष्पकेतोः, बाणैः = शरैः, युवजनहृदयं = तरुणजनचित्तं, भिन्नं = विदीर्णं, तथा स्त्रीकटाक्षेण = ललनाऽपाङ्गदर्शनेन, तद्वत् = विदीर्णं, स्यात्, यूनं इति भावः ॥ २४ ॥

अह्न्यम्भोजमिति – अह्नि = दिवसे, अम्भोजं = कमलं, विकसति = प्रफुल्लति, निशायां = रात्रौ, कुमुदं = कैरवं, विकसति । चन्द्रिका = ज्योत्स्ना, शुक्लपक्षे = पूर्वपक्ष एव, वर्ण्यते । मेघध्वानेषु = जलधरगर्जितेषु, शिखिनां = मयूराणां, नृत्यं = नर्तनं, भवति, अशोके = वञ्जुलवृक्षे, फलं = सस्यं, न स्यात् =

स्त्रियोंके चरणके आघातमें अशोक और उनके मुखकी मदिरासे बकुल- (मौलसिरी) पुष्प खिलता है युवा और युवतियों अङ्गोंमें हार (मोतियोंकी मालाएँ), वर्णित होते हैं, वियोगके सन्तापोंसे हृदय फट जाता है, कामदेवके धनुकी प्रत्यञ्चा भ्रमरोंकी पङ्क्ति और उनके धनु और बाण पुष्परूप माने गये हैं। कामदेवके बाणोंसे युवकजनोंका हृदय जैसे विद्ध होता है वैसे ही स्त्रीकटाक्षसे भी विद्ध होता है ॥ २४ ॥

दिनमें कमल और रातमें कुमुद खिलते हैं, शुक्लपक्षमें चाँदनी होती है। मेघोंका गर्जन होनेपर मयूरोंका नृत्य होता है। अशोकमें फल नहीं होता है।

न स्याज्जाती वसन्ते, न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्युन्नेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ २५ ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आरूढत्वादिबोधाय—

यथा—'पूरिते रोदसी ध्वानैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः ।'

नो भवेत् । वसन्ते = ऋतौ, = जाती = मालतीपुष्पं, भाषायां "चमेली" नाम्ना प्रसिद्धं, न स्यात् । गन्धसारद्रुमाणां = चन्दनवृक्षाणां, "गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।" इत्यमरः, कुसुमफले = पुष्पसस्ये, न स्यातामिति शेषः । इत्यादि = पूर्वकथितम्, अन्यच्च = अपरं च, कविसमयगतं = कविसिद्धान्तगतं, वर्णनीयवस्तुजातमिति शेषः । सत्कवीनां = कालिदासादीनां, प्रबन्धे = सन्दर्भे, उन्नेयं = द्रष्टव्यमिति भावः ॥ २५ ॥

एषामिति । एषां = पूर्वोक्तानां विषयाणाम्, उदाहरणानि = दृष्टान्ताः, आकरेषु = सत्कवीनां प्रबन्धेषु । स्पष्टानि = व्यक्तानि ।

क्वचित्पुनरुक्तताया अदोषत्वं प्रतिपादयति—**धनुर्ज्यादिष्विति** । धनुर्ज्यादिषु= धनुर्ज्याप्रभृतिषु, शब्देषु = पदेषु, धनुरादयः = प्रयुक्ता धनुरादयः, शब्दास्तु=पदानि तु । आरूढत्वादि बोधाय = योजितत्वादिज्ञानाय बोद्धव्या इति शेषः । अयं भावः, ज्या शब्देनैव "मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण" इति कोषाद्धनुर्गुण इति बोधेन पुनर्धनुष्पदेन न पुनरुक्तता, प्रत्युत धनुषि आरूढत्वबोधो भवति ।

उदाहरति—**पूरिते इति** । धनुर्ज्याऽऽस्फालनोद्भवैः = धनुर्ज्यायाः (कार्मुकगुणस्य) आस्फालनोद्भवैः = ताडनोत्पन्नैः, ध्वानैः = शब्दैः, रोदसी=द्यावापृथिव्यौ, "भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ।" इत्यमरः । पूरिते = पूर्णे, स्त इति शेषः ।

वसन्त ऋतुमें जाति (चमेली) नहीं होती है । चन्दनके पेड़ोंपर फूल और फल नहीं होते हैं । इत्यादि कविसिद्धान्तगत विषय और अन्य विषयोंको भी उत्तम कवियोंके प्रबन्धमें जानना ॥ २५ ॥

इनके उदाहरण आकर (मूल) ग्रन्थोंमें स्पष्ट हैं ।

धनुर्ज्यादिष्विति । "धनुर्ज्या" आदि शब्दोंमें धनु आदि शब्द आरूढत्व आदि ज्ञानके लिए अर्थात् धनुपर चढी हुई प्रत्यञ्चाका ज्ञान करनेके लिए प्रयुक्त हैं ।

जैसे—**पूरिते इति** । धनुकी प्रत्यञ्चाके ताडनसे उत्पन्न ध्वनियोंसे आकाश और पृथिवी पूर्ण किये गये ।

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्यायत्तीकरणं बोध्यते ।

आदिशब्दात्—"भाति कर्णावतंसस्ते" ।

अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं श्रवणकुण्डलशिरःशेखर-प्रभृतिः । एवं निरुपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति स्थितावपि 'पुष्पमाला विभाति ते ।' अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्ध्यै ।

एवं 'मुक्ताहार' इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, ज्याशब्देनाऽपि, गतार्थत्वे = प्राप्ताऽर्थत्वे, धनुः शब्देन, ज्यायाः = गुणस्य, धनुषि = कार्मुके । आयत्तीकरणम् = अधीनीकरणं, क्वचित् "आततीकरणम्" इति पाठस्तत्र विस्तृतीकरणमित्यर्थः, बोध्यते ।

"आरूढत्वादिबोधाय" इत्यत्र आदिशब्दादुदाहरणान्तरं दर्शयति—**भातीति** । हे सुन्दरि !, ते = तव, कर्णाऽवतंसः = श्रोत्राभरणं, भाति = शोभते । अत्र, "अवतंस" पदेनैव "पुंस्युत्तंसाऽवतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ।" इति कोषात् कर्णाऽवतंसबोधेऽपि पुनः, कर्णशब्दः, कर्णस्थितत्वबोधाय ।

उदाहरणान्तरे प्रदर्शयति—**एवमिति** । एवं श्रवणकुण्डलशिरःशेखर-प्रभृतिः = "कुण्डलं कर्णवेष्टनम्" इति कोषाऽनुशासनात् कुण्डलपदेनैव श्रवणकुण्डल-रूपाऽर्थबोधेऽपि पुनः श्रवणपदं श्रवणस्थितत्वबोधाय । एवं च "शिरःशेखर" इत्यत्र "शिखास्वापीडशेखरौ" इति कोशाऽनुशासनात् शेखरपदेनैव शिरः-शेखर-रूपाऽर्थबोधेऽपि पुनः शिरःपदं शिरःस्थितत्वबोधाय बोध्यम् ।

एतादृशे उदाहरणान्तरे प्रदर्शयति—**एवमिति** । एवं, निरुपपदः = उपपद-रहितः, मालाशब्दः, पुष्पस्रजम् एव, अभिधत्ते = प्रतिपादयति, इति स्थितावपि "पुष्पमाला विभाति ते" । अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्ध्यै । एवं "मुक्ताहार"

अत्रेति । यहाँपर 'ज्या' शब्दसे भी "धनुकी प्रत्यञ्चा" ऐसे अर्थके गताऽर्थ होनेपर भी धनुःशब्दसे प्रत्यञ्चाको धनुपर चढ़ाना ऐसा अर्थ समझा जाता है । आदि शब्दसे "भाति कर्णाऽवतंसस्ते" अर्थात् हे सुन्दरि ! तुम्हारा कानका भूषण शोभित हो रहा है । यहाँपर "अवतंस" पदसे ही कानका भूषण ऐसा अर्थ होनेपर भी फिर कर्ण शब्दके प्रयोगसे कानमें स्थित भूषण ऐसे अर्थका बोध होता है । इसी तरह "श्रवणकुण्डल" और "शिरःशेखर" आदि शब्द भी जानें ।

एवमिति । इसी तरह उपपदरहित (केवल) माला शब्द फूलोंकी मालाका ही बोध करता है ऐसा नियम होनेपर भी "पुष्पमाला विभाति ते" अर्थात् हे सुन्दरि ! तुम्हारी फूलोंकी माला शोभित हो रही है । यहाँपर पुष्पशब्द उत्कृष्ट फूलोंके ज्ञानके लिए है । इसी तरह "मुक्ताहार" यहां भी 'हार' पदसे भी मुक्ताओं-

—प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥ २६ ॥

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निवद्धव्याः, न त्वस्थिता 'जघनकाञ्ची-करकङ्कणादयः।

उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः।

यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।

इत्यत्र "हारो मुक्ताऽवली"तिकोषाऽनुशासनात् हारपदेनैव "मुक्ताहार" रूपाऽर्थ-बोधेऽपि पुनर्मुक्ताशब्देनाऽन्यरत्नाऽमिश्रितहारो बोध्यते।

एतादृशप्रयोगाणामतिप्रसक्तिं वारयति-**प्रयोक्तव्या इति**। अमी=धनुर्ज्यादयः शब्दाः, स्थिताः = सत्काव्यस्थिता एव, प्रयोक्तव्याः = निवद्धव्याः, न तु अस्थिताः= सत्काव्ये अप्रयुक्ताः, जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः। "स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा" इति कोशाऽनुशासनात् काञ्चीपदेनैव "जघनकाञ्ची" रूपाऽर्थबोधेऽपि पुनर्जघनकाञ्चीपदं, तथैव-"कङ्कणं करभूषणम्" इति कोषाऽनुशासनादेव कङ्कणपदेनैव "करकङ्कणरूपाऽर्थबोधेऽपि पुनः करकङ्कणपदं नैव प्रयोक्तव्यमिति भावः ॥२६॥

न्यूनपदताया गुणत्वं प्रदर्शयति—**उक्ताविति**। आनन्दमग्नादेः=हर्षमग्नादेः, आदिपदेन दुःखमग्नस्याऽपि, उक्तौ = कथने, न्यूनपदता = तदाख्यो दोषः। गुणः = गुणो भवति।

उदाहरति—**गाढालिङ्गनेति**। अमरुशतकस्थं पद्यमिदम्। सख्यौ सख्युरुक्तिरियम्। गाढालिङ्गनेन (दृढाश्लेषेण) वामनीकृतौ (खर्वीकृतौ) कुचौ (स्तनौ) यस्याः, सा चाऽसौ प्रोद्भिन्नः (समुत्पन्नः) रोमोद्गमः (रोमाञ्चः) यस्याः सा। सान्द्रः (निबिडः) यः स्नेहरसः (प्रेमरसः) तस्य अतिरेकेण (आधिक्येन) विगलत् (अपसरत्) श्रीमतः (शोभासम्पन्नात्) नितम्बात्

(मोतियों) की मालाका बोध होनेपर भी फिर "मुक्ता" पदका प्रयोग करनेसे अन्यरत्नोंसे अमिश्रित ऐसे अर्थका बोध होता है।

प्रयोक्तव्या इति। ऐसे प्रयोग सत्काव्यमें स्थित होनेपर ही प्रयोग करने योग्य हैं ॥ २६ ॥

धनुर्ज्या आदि शब्द सत्काव्यमें स्थित ही प्रयोग योग्य हैं, सत्काव्यमें नहीं रहे हुए जघनकाञ्ची और करकङ्कण आदि शब्द प्रयोग करनेके लिए योग्य नहीं।

उक्ताविति। आनन्दमें मग्न मनुष्य आदिकी उक्तिमें न्यूनपदत्व गुण होता है। जैसे—**गाढालिङ्गनेत्यादि**। गाढ आलिङ्गनसे छोटे किये गये कुचोंवाली और रोमाञ्चसे युक्त, गाढ प्रेम रसके आधिक्यसे शोभायुक्त जिसके नितम्बसे वस्त्र हट

"मा मा मानद ! माति मामल" मिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु, मृता नु किं, मनसि मे लीना, विलीना नु किम् ॥'
अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः—

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता, दीर्घं न सा कुप्यति,
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।

(कटिपश्चाद्भागात्) अम्बरं (वस्त्रम्) यस्याः सा । तादृशी सती प्रिया—''हे मानद = हे सम्मानद !, मा = मां, मा = न आयासय, मां, मा अति=न अति-पीडयेति शेषः । अलम् = गाढाऽऽलिङ्गनेन पर्याप्तम् 'अतः परमधुना नालिङ्गयेति, भावः । इति = एवं, क्षामाऽक्षरोल्लाविनी = अल्पवर्णभाषिणी, पोडयेतिपदाऽऽनु-च्चारणादिति शेषः । सा प्रिया, सुप्ता किं नु = निद्रिता किं, स्थिरतया वर्तमानत्वात्, ततः परं कथनाऽभावादिति शेषः । सुप्ताऽपि पुनरुत्थाय यातीत्याशङ्कयाह—मृता नु किं = उपरता किं, चेष्टाराहित्यादिति शेषः । साऽपि परैर्बहिष्कर्तुं शक्या इत्यत आह—मे = मम, प्रियतमस्य, मनसि = चित्ते, लीना किं = ऐक्यं गता किम् । जतुकाष्ठादिवदिति शेषः, विलीना नु किं = बहुसमयपर्यन्तं बहिर्भावाऽभावात् अत्यन्तं लीना किम् ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र न्यूनपदत्वं दर्शयति—**अत्रेति** । अत्र = अभिन्नुदाहरणे । "पीडय" इति क्रियापदं न्यूनं, तथाऽप्यत्र वक्त्र्या नायिकायाः सान्द्रानन्दजडीभूततया स्तोक-पदोच्चारणेऽप्यसामर्थ्यं व्यनक्तीति न्यूनपदत्वं गुणः ।

न्यूनपदत्वे क्वचिद्दोषस्य गुणस्य चाऽभावं प्रदर्शयति—**तिष्ठेदिति** । विक्रमो-र्वश्यामुर्वश्यां निलीनायां राज्ञः पुरूरवस उक्तिरियम्—सा=उर्वशी । कोपवशात्= प्रणयक्रोधात्, प्रभावपिहिता = प्रभावेण (सिद्धिविशेषेण) पिहिता (अन्तर्हिता) सती, तिष्ठेत् = अवस्थानं कुर्यात्, संभावनायां लिङ् । पुनः संभावनां खण्डयति—नैतत्, यतः सा, दीर्घं = बहुकालं यावत्, न कुप्यति = न क्रुध्यति । तर्हि—

रहा है. और "हे सम्मान देने वाले ! मुझे पीडित नहीं कीजिए मुझे अतिशय पीडासे बस करें" इस तरह थोड़े अक्षरोंका उच्चारण करनेवाली वह (प्रिया), सो गई क्या, वा मर गई वा मेरे मनमें लीन हो गई क्या अथवा विलीन हो गई क्या ?

यहांपर "मा मा" इसके अनन्तर 'पीडय" यह पद न्यून है ।

क्वचिदिति । न्यूनपदत्व भी कहींपर न दोष और न गुण होता है । जैसे—

तिष्ठेदिति । उर्वशीको न देखनेसे राजा पुरुरवाकी उक्ति है । क्रोधवश प्रभावसे अदृश्य होकर रही है क्या ?, वह बहुत समय तक क्रोध नहीं करती है ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ? ॥'

अत्र प्रभावपिहितेति भवेदिति चेत्यनन्तरं 'नैतद्यतः' इति पदानि न्यूनानि। एषां पदानां न्यूनतायामप्येतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाऽकरणान्न गुणः। 'दीर्घं न से' त्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बाधः स्फुटमेवावभासत इति न दोषः।

स्वर्गाय = सुरलोकाय, "क्रियाऽर्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति चतुर्थी। उत्पतिता = उद्गता, भवेत् = स्यात्, नैतत्—अस्याः = उर्वश्याः, मनः = चित्तं, पुनः, मयि = मद्विषये, भावार्द्रं = भावेन (अनुरागेण), आर्द्रम् (स्निग्धम्) अस्तीति शेषः, असुरकर्तृकाऽपहरणशङ्कां निरस्यति—मे = मम, पुरोवर्तिनीम् = अग्रभागस्थितां, ताम् = उर्वशीं, हर्तुं = स्थानान्तरं नेतुं, विबुधद्विषोऽपि = देववैरिणः, असुरा अपि इति भावः, न शक्ताः = न समर्थाः, किमुताऽन्ये। परिशेषयति—सा च = उर्वशी च, नयनयोः = नेत्रयोः, अत्यन्तम् = अतिमात्रम्, अगोचरम् = अविषयं, याता = प्राप्ता, इति = इत्थं, अयं, कः = कीदृशः, विधिः = दैवं, प्रकारो वा; अस्तीति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं **वृत्तम्**।

गुणस्य दोषस्य चाऽभावमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = पद्ये, प्रथमचरणे—"प्रभावपिहिता" इति पदाऽनन्तरं, द्वितीयचरणे—"भवेत्" इति च, इत्यनन्तरं "नैतद्यतः" इति त्रीणि, पदानि = शब्दाः, न्यूनानि = ऊनानि, एषां = पूर्वोक्तानां, पदानां, न्यूनतायाम् अपि = ऊनतायाम् अपि, एतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य = एतद्वाक्येन, व्यङ्ग्यस्य (व्यञ्जनावृत्या प्रतिपाद्यस्य), वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्य=वितर्काख्यः (वितर्कनामकः) यो व्यभिचारिभावः ("निर्वेदावेगे"त्यादिकारिकोद्दिष्टः संचारिभावः), तस्य, उत्कर्षाऽकरणात् = उत्कर्षस्य (पुष्टेः) अकरणात् (अविधानात्)

स्वर्गके लिए उड़ी हुई होगी, नहीं, मुझमें उसका मन प्रणय भावसे आर्द्र है। मेरे सामने रही हुई उसका हरण करनेके लिए दैत्य भी समर्थ नहीं हैं। वह नेत्रोंमें अत्यन्त ही अग्राह्य (अदृश्य) हो गई है, यह मेरा कैसा भाग्य है ?

यहां "प्रभावविहिता" (प्रभावसे अदृश्य होती हुई) और "भवेत्" (होगी) इनके अनन्तर—"न एतत् यतः" (यह नहीं है, जिससे कि) ये पद-न्यून (कम) हैं। इन पदोंकी न्यूनता होनेपर भी इस वाक्यसे व्यङ्ग्य होनेवाले वितर्क नामक व्यभिचारी भावका उत्कर्ष न करनेसे यह गुण नहीं है। दीर्घ न सा अर्थात् दीर्घकालतक वह कुपित नहीं होती है इत्यादि वाक्यसे उत्पन्न ज्ञानसे "तिष्ठेत्" इत्यादि वाक्यजन्य ज्ञानका बाध स्पष्ट रूपसे प्रकाशित होता है इस कारणसे दोष भी नहीं है।

—गुणः क्वाऽप्यधिकं पदम् ॥ २७ ॥

यथा—

'आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।
तन्न न जाने 'जाने' स्पृशति मनः किं तु नैव निष्ठुरताम् ॥'

अत्र 'न न जान' इत्ययोगव्यवच्छेदः ।

द्वितीये 'जान' इत्यनेन "अहमेव जाने" इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्तिविशेषः ।

न गुणः । एवं "दीर्घं न सा" इत्यादिवाक्यजन्या, या प्रतिपत्तिः = बोधः, तया । बाधः = निरासः, अवभासते = अवदीप्यते ।

कुत्र चिदधिकपदस्य गुणत्वं प्रदर्शयति—**गुण इति** । क्वाऽपि = कुत्राऽपि स्थले, अधिकं पदं, गुणो भवति ॥ २७ ॥

अधिकपदत्वमुदाहरति—**आचरतीति** । दुर्जनः = दुष्टो जनः, मनसोऽपि = चित्तस्याऽपि, अगोचरान् = अग्राह्यान्, अचिन्तनीयानिति भावः, अर्थान् = कार्याणि, यत्, सहसा = अतर्कितरूपेण, आचरति = करोति, तत्, न जाने (इति) न = नो जानामि (इति) न, अपि तु जान एव इति भावः । किन्तु = परन्तु, मनः = चित्तं, निष्ठुरतां = कठोरतां, नैव, स्पृशति = आमृशति, प्राप्नोतीति भावः । आर्या वृत्तम् ।

अधिकपदस्यत्वस्य गुणत्वमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् उदाहरणे, "व जाने (इति) न" इत्यनेन अयोगव्यवच्छेदः = अयोगस्य (स्वस्मिन्दुर्जनकार्यज्ञानाऽसम्बन्धस्य) व्यवच्छेदः (व्यावृत्तिः) । अयं भावः, अत्र अवधारणाऽर्थकमेवपदं कण्ठतो नोक्तं तथाऽपि नञ्द्वयस्य प्रकृताऽर्थदाढर्यसूचकत्वम्" इति नयेन "अयोगमन्ययोगं च अत्यन्ताऽयोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य एवकारस्त्रिधा मतः ॥"

इति कारिकाऽनुसारं विशेषणसंगत एवकारो विशेष्ये विशेषणस्य अयोगम् असम्बन्धं = व्यवच्छिनत्ति = निवारयति, यथा—"राम एवाऽयम्" अत्र इदमर्थे विशेष्ये रामत्वाऽयोगं व्यवच्छिनत्ति । एवं च प्रकृते "न जाने (इति) न" इत्यनेन

गुण इति । कहीं अधिक पद गुण होता है ॥ २७ ॥ **आचरतीति** । दुर्जन जो मनसे भी अतर्कित कार्योंको कर देता है, उस विषयको नहीं जानता हूँ यह नहीं, किन्तु मन निष्ठुरता नहीं करता है ।

यहाँपर "न न जाने" (नहीं जानना हूँ यह नहीं) इससे अयोग (ज्ञानके असम्बन्ध) का व्यवच्छेद (व्यावृत्ति) होता है, दूसरे "जाने" इससे मैं ही जानता हूँ इसप्रकार अन्धयोग (दूसरेके ज्ञानके सम्बन्ध) का व्यवच्छेद (व्यावृत्ति) होनेसे चमत्कारविशेष होता है ।

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ।

यथा—'अन्यास्ता गुणरत्न०—' इत्यादि ।

अत्र प्रथमार्धेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयार्धवाक्यं पुनरुपात्तम् ।

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं, न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि—

आत्मनि दुर्जनकार्यज्ञानाऽसम्बन्धं व्यवच्छिनत्ति । तथा चाऽत्र "अहं जाने" इति कथनेनैव आत्मनि ज्ञानसम्बन्धे प्रतिपादितेऽपि अयोगव्यवच्छेदेन विच्छित्तिविशेषः= चमत्कारातिशयः । अत एवाऽधिकपदत्वेऽपि विच्छित्तिविशेषेण गुणत्वम् ।

यत्र च विशेष्यसंगत एवकारो भवति, यथाऽयमेव राम इत्यत्र विशेष्य इदमर्थे एतद्भिन्ने रामत्वसम्बन्धं व्यवच्छिनत्ति, तथा चाऽत्राऽपि द्वितीय "जाने" इत्यनेन अहमेव जाने (दुर्जनकार्यं जानामि) इति अन्ययोगव्यवच्छेदात् पूर्वाऽपेक्षयाऽपि विच्छितिविशेषः, अतोऽत्र कथितपदत्वेऽपि गुणत्वमेव । यत्र च क्रियासंगत एवकारस्तत्र तस्याऽत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदः, यथा—"शङ्खः पाण्डुरो भवत्येव" इति ।

कुत्र चित्समाप्तपुनरात्तत्वस्य दोषगुणत्वाऽभावं प्रदर्शयति—**समाप्तपुनरात्तत्वमिति ।**

उदाहरति—"अन्यास्ता" इत्यादि । (पृ० २१) । अत्र = उदाहरणे, प्रथमार्द्धेन = पूर्वार्द्धेन, द्वितीयाऽर्द्धवाक्यम् = उत्तरार्द्धवाक्यं श्रीमत्कान्तीत्यादि, पुनरुपात्तं = पुनर्गृहीतम्, विशेषणमात्रस्य, पुनरुपादाने = पुनर्ग्रहणे, विशेषणमात्रस्येत्युपलक्षणं, तेन कर्तृकर्मादीनामन्येषां पदानामपि वाक्यसमाप्तावुक्तौ समाप्तपुनरात्तत्वं, न वाक्यान्तरस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वमिति भावः ।

क्वचिद् गर्भितत्वस्य गुणत्वं प्रतिपादयति—**गर्भितत्वमिति** । क्वाऽपि = कुत्रचित्स्थले, गर्भितत्वं गुणो भवतीति शेषः ।

समाप्तपुनरात्तत्वमिति । कहींपर समाप्तपुनरात्तत्व न दोष होता है न गुण । जैसे—'अन्यास्ता गुणरत्न०" इत्यादि । यहाँ पूर्वार्द्धसे वाक्यकी समाप्ति होनेपर भी उत्तरार्ध वाक्यमें का फिर ग्रहण किया है । इसप्रकार वाक्य समाप्त होनेपर विशेषणमात्रका फिर ग्रहण करनेपर समाप्तपुनरात्तत्व होता है, दूसरे वाक्यके ग्रहण किये जानेपर नहीं, यह जानना चाहिए ।

गर्भितत्वमिति । कहीं गर्भितत्व गुण होता है ।

यथा—

'दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात्प्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥'

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं पुष्णाति।

—पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

गर्भितत्वस्य गुणत्वमुदाहरति—**दिङ्मातङ्गेति**। भट्टप्रभाकरस्य पद्यमिदम्। परशुरामस्य प्रशंसापरोक्तिरियम्। दिङ्मातङ्गानां (दिग्गजानाम्) घटया (समूहेन) "करिणां घटना घटे"त्यमरः। विभक्ताः (परिच्छिन्नाः) चत्वारः (चतुःसंख्यकाः) आघाटाः (सीमानः) यस्याः सा, तादृशी मही = पृथिवी, साध्यते = वशीक्रियते। सिद्धा = वशीभूता, अपि, सा = मही, वदन्तः = कथयन्तः, एव, हि, वयं, रोमाञ्चिताः = सञ्जातरोमाञ्चाः, जाता इति शेषः। पश्यत = विलोकयत, यूयमिति शेषः। विप्राय = ब्राह्मणाय, वेदाऽभ्यासिने कश्यपायेति भावः। प्रतिपाद्यते = दीयते, अपरम् = अन्यत्, वृत्तमिति शेषः, किं, वयं ब्रूम इति शेषः। यस्मात् = परशुरामात्, इदम्, कथाद्भुतम् = अद्भुतचरित्रं, प्रादुरभूत् = प्रादुर्भूतं, यत्र = परशुरामे, एव, अस्तं गतं = विलीनमित्यर्थः। यस्मादधिकतरो दानवीरो न भूतो नो भावी वेति भावः। तस्मै = तादृशाय रामाय = जामदग्न्याय, नमः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अत्र गुणत्वमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् पद्ये, "वदन्त एव" इत्यादिवाक्यं, वाक्याऽन्तरप्रवेशात् = "सिद्धा, साऽपि विप्राय प्रतिपाद्यते" इति अन्यस्मिन्वाक्ये प्रवेशात्, गर्भितत्वदोषसत्त्वेऽपीति शेषः, चमत्काराऽतिशयं पुष्णाति, वक्तुरतिशयविस्मयरसाविष्टत्वेनेति शेषः। अतो गुणत्वमिति भावः।

क्वचित्पतत्प्रकर्षताया गुणत्वं प्रतिपादयति—**पतत्प्रकर्षतेति**। पतत्प्रकर्षता= तदाख्यो दोषः अपि, तथा = क्वचिद्गुणः ॥ २८ ॥

जैसे—**दिङ्मातङ्गेति**। दिग्गजोंके समूहसे जिसकी चार सीमाएं परिच्छिन्न हैं, वैसी पृथिवी वशमें की जाती है, वह भी वशमें जाती हुई—ऐसा कहते हुए हम रोमाञ्चयुक्त हो गये, देख लो—वह ब्राह्मण (कश्यप) को दी जाती है, और क्या कहें? जिन परशुरामसे यह अद्भुत चरित्र प्रादुर्भूत हो गया और उन्हींमें विलीन भी हो गया, वैसे राम (परशुराम) को नमस्कार है। यहाँ वदन्त एव" (कहते हुए ही) इत्यादि वाक्य दूसरे वाक्यके प्रविष्ट होनेसे अतिशय चमत्कारको पुष्ट करता है।

पतदिति। उसी तरह पतत्कर्षता कहीं गुण होता है ॥ २८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः। यथा—'चञ्चद्भुज०—' इत्यादि।

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

यत्रानुभावविभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति, यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः।

यथा—"चञ्चद्भुज" इत्यादि (पृ० ४३६) अत्र=अस्मिन्पद्ये, चतुर्थपादे=उत्तंसयिष्यत्याकारे तुर्यचरणे, सुकुमारार्थतया = कोमलार्थत्वेन, समासाऽभावेनेति भावः, शब्दाडम्बरत्यागः = पदाऽऽटोपहानं, गुणः।

क्वचिद्व्यभिचारिभावस्य स्वशब्देनोक्तावपि दोषाऽभावं प्रतिपादयति—**क्वचिदिति**। यत्र = यस्मिन्स्थले, अनुभावविभावाभ्यां = केवलाऽनुभावविभावाभ्यां, रचना = गुम्फनं, न उचिता = नो योग्या, अभीष्टाऽर्थप्रकाशनाऽसंभवादिति शेषः। तत्र = तादृशे स्थले, व्यभिचारिणः = संचारिभावस्य, स्वशब्देन उक्तौ = कथनेऽपि, न दोषः ॥ २९ ॥

स्वयमेव कारिकां विवृणोति—**यत्रेति**। अनुभावविभावमुखेन = अनुभावविभावबोधकपदमात्रतः, प्रतिपादने = अभीष्टाऽर्थबोधने, विशदप्रतीतिः = स्फुटज्ञानं, नाऽस्ति, यत्र च, विभावाऽनुभावकृतं (विभावाऽनुभावजनितम्) पुष्टिराहित्यम् (पोषणाऽभावः), एव, अनुगुणम् = उचितं, तत्र व्यभिचारिणः = संचारिभावस्य, स्वशब्देन उक्तौ न दोषः।

जैसे—चञ्चद्भुज" इत्यादि। इस पद्यमें चतुर्थ चरणमें सुकुमार अर्थ होनेसे शब्दके आडम्बरका त्याग गुण होता है।

क्वचिदुक्ताविति। जिस स्थलमें अनुभाव और विभावसे रचना उचित नहीं होती हैं। वहाँ व्यभिचारी भाव स्वशब्दसे उक्त होनेपर दोष नहीं होता है ॥ २९ ॥

यत्रेति। जहाँपर अनुभाव और विभावके बोधक पदमात्रसे अभीष्ट अर्थके बोधनमें स्पष्ट ज्ञान नहीं होता है और जहांपर विभाव और अनुभावसे पुष्टि न होना ही उचित है, वहां व्यभिचारी भावको स्वशब्दसे कहनेमें दोष नही है।

यथा—

'औत्सुक्येन कृतत्वरा, सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया,
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः।
दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥'

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादने सङ्गमे न झटिति प्रतीतिः, त्वराया भयादिनापि सम्भवात्। ह्रियोऽनुभावस्य च व्यावर्तनस्य कोपादिनाऽपि सम्भवात्। साध्वसहासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यम्।

उदाहरति—**औत्सुक्येनेति**। रत्नावल्यां नान्दीश्लोकोऽयम्। नवे = नूतने, संगमे = समागमे, औत्सुक्येन = उत्कण्ठया हेतुना, कृतत्वरा = विहितसंभ्रमा, पुनश्च—सहभुवा = स्वाभाविक्या, ह्रिया = लज्जया हेतुना, व्यावर्तमाना = निवर्तमाना, ततश्च—बन्धुवधूजनस्य = बान्धवपत्नीसमूहस्य, तैस्तैः = लज्जाऽपहारकैरनेकप्रकारैः, वचनैः = वाक्यैः, पुनः = भूयः, आभिमुख्यं = वासगृहस्य सांमुख्यं, नीता = प्रापिता। ततश्च—अग्रे = पुरः, वरम् = उपनेतारं, शङ्करमिति भावः, दृष्ट्वा = विलोक्य, आत्तसाध्वसरसा = आत्तः (गृहीतः) साध्वसरसः (भयम्) यया सा। हसता = हास्यं कुर्वता, हरेण = शङ्करेण वरेण, श्लिष्टा = आलिङ्गिता, ततश्च—संरोहत्पुलका = संरोहन्तः (उत्पद्यमानाः) पुलकाः (रोमाञ्चाः) यस्याः, सा, कामावेशेनेति शेषः। तादृशी गौरी = पार्वती। वः = युष्माकं, शिवाय = कल्याणाय, अस्तु = भवतु। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

दोषाऽभावमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, औत्सुक्यस्य = व्यभिचारिभावस्य, त्वरारूपाऽनुभावमुखेन = त्वरारूपः योऽनुभावः, तन्मुखेन (तद्द्वारा), प्रतिपादने = विधाने, संगमे = हरेण गौर्याः समागमे, न झटिति प्रतीतिः = न औत्सुक्यस्य शीघ्रं ज्ञानम्, कुतः—त्वरायाः = संभ्रमस्य, भयादिनाऽपि, संभवात् = उत्पत्तेः, ह्रियः = लज्जारूपव्यभिचारिभावस्य, अनुभावस्य=कार्यरूपस्य,

जैसे—**औत्सुक्येनेति**। नये समागममें उत्कण्ठासे शीघ्रता करती हुई, तथा स्वाभाविक लज्जासे पीछे हटती हुई, बान्धवस्त्रियोंके अनेक प्रकारके वचनोंसे सम्मुख लाई गई और आगे वर (शिव) को देखकर डरती हुई तथा हँसते हुए शिवजीसे आलिङ्गित और रोमाञ्चयुक्त पार्वती तुम लोगोंके कल्याणके लिए हों।

अत्रेति। इस पद्यमें पार्वतीकी उत्कण्ठाका त्वरारूप अनुभावसे प्रतिपादन करनेमें संगमकी शीघ्र प्रतीति नहीं होती है, क्योंकि त्वरा (शीघ्रता) तो भय आदिसे भी हो सकती है। इसी तरह लज्जारूप व्यभिचारी भावका अनुभाव व्यावर्तन (पीछे

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ।

यथा—

'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्-' इत्यादि ।

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाङ्गैरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति ।

व्यावर्तनस्य = निवर्तनस्य, कोपादिनाऽपि, संभवात् = उत्पत्तेः । साध्वसहासयोस्तु= भयहास्ययोस्तु, व्यभिचारिभावविशेषयोस्तु, विभावादिपरिपोषस्य=विभावादिभिः (विभावाद्यभिधानैः) परिपोषस्य, प्रकृतरसस्य (शृङ्गाररसस्य) प्रतिकूलप्रायत्वात् (विरोधिप्रायत्वात्), इति = पूर्वोक्तहेतुतः, एषाम् = औत्सुक्यह्रीसाध्वसहास्यरूपव्यभिचारिभावानां, स्वशब्दाऽभिधानं = स्वशब्दैः (तत्तद्वाचकपदैः) अभिधानम् (कथनम्) एव, न्याय्यं = न्यायादनपेतं, नो दोषावहमिति भावः ।

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य गुणत्वं प्रतिपादयति—**सञ्चार्यादेरिति ।**

विरुद्धस्य = प्रकृतरसादिप्रतिकूलस्य, सञ्चार्यादेः = व्यभिचारिभावादेः, आदिपदेन विभावाऽनुभावयोश्च बाध्यत्वेन=अभिभूयमानत्वेन, वचः=कथनं, गुणः ।

उदाहरति—**क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्''** इत्यादि ।

उपपादयति—**अत्रेति ।** अत्र = अस्मिन् पद्ये, प्रशमाऽङ्गानां = प्रशमस्य (शान्तरसस्थायिभावशमस्य) अङ्गानां (सहायकानाम्), वितर्कादीनाम्, अभिलाषाऽङ्गानि = औत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताः (शृङ्गाररसनिर्वाहिकाः) ताभिः, तिरस्कारः = न्यक्करणं, पर्यन्ते = अन्तभागे, ''कःखलु युवा धन्योऽधरं धास्यति इत्यनेन । चिन्ताप्रधानं = चिन्ता एव प्रधानं (प्रमुखम्) यस्मिंस्तं, तादृशम् आस्वादप्रकर्षं =रसप्रकर्षं, विप्रलम्भशृङ्गारपरिपोषम्, आविर्भावयति=प्रादुर्भावयति, करोतीति भावः । अतो गुणत्वं बोध्यम् ।

हटना) कोप आदिसे भी हो सकता है । भय और हास्यरूप व्यभिचारी भावोंका विभाव आदिसे परिपोष प्रकृत (शृङ्गार) रसका प्रतिकूल (विरोधी) होनेसे इन (औत्सुक्य, ह्री, साध्वस,-व्यभिचारी) भावोंका स्वशब्दरसे कहना ही उचित है । **संचार्यादेरिति ।** विरुद्ध रसके संचारी आदि भावोंका बाध्यरूपसे कथन गुण होता है (दोष नहीं) ।

जैसे—**क्वाऽकार्यमिति ।** इस पद्यमें (शान्त रसका स्थायी भाव) प्रशमके अङ्ग—वितर्क, मति, शङ्का और धृतिका, अभिलाषके अङ्ग—औत्सुक्य, स्मृति, दैन्य और चिन्ता इनसे तिरस्कार पर्यन्तमें चिन्ताप्रधानविप्रलम्भशृङ्गारके परिपोषको प्रकट करता है ।

विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ॥ ३० ॥

भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ।

क्रमेण यथा—

'अयं स रशनोत्कर्षी-' इत्यादि ।

अत्रालम्बनविच्छेदे रतेररसात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता ।

क्वचिद्विरोधिरसयोरपि दोषाऽभावं प्रतिपादयति—**विरोधिनोऽपीति** । १—विरोधिनः = विरोधिरसस्य अपि, अङ्गभूतस्येति भावः । स्मरणे = स्मृतौ, २—अथवा विरोधिनः अपि, साम्येन = सादृश्येन, वचने = प्रतिपादने ॥ ३० ॥

३—तथा अङ्गिनि = प्रधानत्वेन स्थिते, कस्मिंश्चिद्रसे भावादौ वा इति शेषः । अङ्गत्वम् = अप्रधानभावम्, आप्तयोः = प्राप्तयोः, कयोश्चिद्विरोधिनो रसयोरिति भावः । अन्योन्यं = मिथः, विरोधः = प्रतिकूलत्वमित्यर्थः । न भवेत्, प्रत्युत गुण एव । आप्तयोरित्यत्र द्विवचनं बहूनामुपलक्षणम् ।

१—विरोधिनो रसस्य स्मरणे विरोधाऽभावमुदाहरति—**अयं स इति** । पद्यमिदं चतुर्थपरिच्छेदे व्याख्यातपूर्वम् । (३४३ पृ०) ।

दोषाऽभावमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् पद्ये, आलम्बनविच्छेदे = आलम्बनस्य (नायकस्य भूरिश्रवसः) विच्छेदे (मरणे) सति, रतेः = शृङ्गारस्थायिभावस्याऽनुरागस्य, अरसात्मतया = शृङ्गाररसत्वेन अनास्वाद्यरूपत्वेन, स्मर्यमाणानां = क्रियमाणस्मरणानां, तदङ्गानां=शृङ्गाराऽनुभावानां, रसनोत्कर्षणादीनामिति शेषः । शोकोद्दीपकतया = शोकस्य (प्रधानरसकरुणस्थायिभावस्य) उद्दीपकतया (परिपोषकत्वेन), करुणस्य (प्रधानरसकरुणस्य) अनुकूलता (अनुगुणता) ॥

विरोधिनोऽपि । १ विरोधीरसके भी स्मरणमें, २ विरोधी रसके सादृश्यसे प्रतिपादनमें ॥ ३० ॥ तथा ३ अङ्गी (प्रधान) किसी रस और भाव आदिमें अङ्गत्व (अप्रधानत्व) को प्राप्त किन्हीं दो विरोधियोंका परस्पर विरोध नहीं होता है । क्रमसे जैसे—"अयं स रसनोत्कर्षी" इत्यादि इस पद्यमें आलम्बन-(नायक, भूरिश्रवा) के मरण होनेपर शृङ्गार रसका स्थायिभाव रतिका अनास्वाद्य होनेसे स्मरण किये जानेवाले शृङ्गारके अनुभावोंका शोकके उद्दीपक होनेसे करुण रसकी अनुकूलता होती है ।

'सरागया स्रुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥'

अत्र सम्भोगश्रृङ्गारो वर्णनीयवीरव्यभिचारिणः क्रोधस्यानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

२—विरोधिनो रसस्य साम्येन वचने विरोधाऽभावमुदाहरति—**सरागयेति** । शिशुपालवधस्य सप्तदशसर्गस्थं पद्यमिदम् । नृपाः = राजानः, शिशुपालपक्षस्याः, सरागया = लौहित्ययुक्तया क्रोधद्योतिकयेति शेषः । पक्षाऽन्तरे—अनुरागसहितया च; "रागस्तु मात्सर्ये लोहितादिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि चे"ति मेदिनी । स्रुतघनघर्मतोयया = स्रुतं (गलितम्, आवेगात्, सत्त्वोद्रेकाच्चेति शेषः) घनं (निबिडम्) घर्मतोयं (स्वेदोदकम्) यस्यां सा, तया । कराहतीत्यादिः०= करस्य (हस्तस्य) आहत्या (आघातेन) ध्वनितं (शब्दितम्) पृथु (महत्) ऊरुपीठं (सक्थिप्रदेशः) यस्यां, तया । वीराः कोपे सति सक्थिप्रदेशं, कामुकाश्च मदनोद्दीपनाय कामिन्या ऊरुदेशं ताडयन्तीत्यनुसृत्योक्तिरियम्), तथा—मुहुर्मुहुः=वारं वारं, दशनेत्यादिः०=दशनैः (दन्तैः) विलङ्घितः (अतिक्रान्तः, दष्ट इतिभावः "विखण्डित" इति पाठेऽपि दष्ट इत्यर्थः) ओष्ठः (अधरः) यस्यां, तया तादृश्या, रुषा = क्रोधेन, प्रियतमया = दयिततमया, इव, भेजिरे=सेविताः । प्रकृतवीररसस्य व्यभिचारिभावः क्रोध आविर्भूत इति भावः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । रुचिरा वृत्तम् ।

विरोधाभावमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र=अस्मिन्पद्ये, संभोगश्रृङ्गारः वर्णनीयस्य (प्रकृतस्य) वीरे (वीररसे) व्यभिचारिणः (सञ्चारिभावस्य), क्रोधस्य = कोपस्य, अनुभावसाम्येन = सरागत्वादिस्थितिसादृश्येन, विवक्षितः = वक्तुमिष्टः, कविनेति शेषः । अतोऽत्र वीररस-विरोधिनोऽपि क्रोधस्य साम्येन वचनान्न विरोधः ।

विरोधी रसके साम्यसे प्रतिपादनमें अविरोध दिखलाते हैं **सरागयेति** । राजा लोग राग (लौहित्य वा अनुराग) से युक्त, चूते हुए पसीनेसे युक्त, जिसने हाथके आघातसे विशाल ऊरुस्थलको ध्वनित किया है, वारं वार दांतोंसे ओष्ठको दष्ट करनेवाली ऐसी प्रियतमाकी समान रुष् (क्रोध)से सेवित हुए ।

इस पद्यमें संभोग श्रृङ्गार, वर्णनीय वीर रसके व्यभिचारी भाव क्रोधके अनुभावके साम्यसे विवक्षित है ।

अङ्गी (प्रधान) भावमें अङ्गभूत रसोंका अविरोध दिखलाते हैं ।

'एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं, द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सम्भोगभावालसम्।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः॥'

अत्र शान्तशृङ्गाररौद्ररसपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः।

३—अङ्गिति (भावे) अङ्गत्वं प्राप्तानां (रसानाम्) विरोधाऽभावमुदाहरति—**एकमिति**। एकं, शम्भोर्नेत्रमिति शेषः। ध्याननिमीलनात् = ध्यानेन (ब्रह्मचिन्तनेन हेतुना) निमीलनात् (मुद्रणात्) मुकुलितप्रायं = मुद्रितपद्माकारमिति भावः, पुनः, द्वितीयं (नेत्रम्) पार्वत्याः = गौर्याः, वदनाऽम्बुजस्तनभरे = वदनाऽम्बुजे (मुखकमले) स्तनभरे (कुचभारे) च, "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति" परिभाषया समाहारद्वन्द्वः। संभोगभावाऽलसं=संभोगः (वदनाऽम्बुजे चुम्बनं, स्तनभरे च—आलिङ्गनम्) तस्य भावः (अभिप्रायः), तेन अलसम् (निश्चलम्), अन्यत्= अपरं, तृतीयनेत्रमितिभावः। दूरेत्यादिः० = दूरात् (विप्रकृष्टप्रदेशात्) विकृष्टः (आकृष्टः) चापः (धनुः) येन सः, तादृशो यो मदनः (कामदेवः) तस्मिन् यः क्रोधाऽनलः (कोपाऽग्निः), तेन हेतुना उद्दीपितम् (उज्ज्वलितम्), अत एव—समाधिसमये = योगाऽभ्यासकाले, भिन्नरसम् = अनेकरसं, विरुद्धबहुरसव्यञ्जकमिति भावः। एतादृशं, शम्भोः = शङ्करस्य, नेत्रत्रयं = नयनत्रितयं, वः = युष्मान्, पातु = रक्षतु। अत्र भगवच्छम्भुविषयकरतित्वेन भावकाव्यत्वम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तानां रसानां विरोधाऽभावमुपपादयति—**अत्रेति**। अत्र= अस्मिन्पद्ये, शान्तेत्यादिः० = शान्तेन (प्रथमचरणे) शृङ्गारेण (द्वितीयचरणे) रौद्ररसेन (तृतीयचरणे) परिपुष्टा (परिपोषं प्राप्ता) भगवद्विषया = श्रीशम्भुविषया, रतिः = रतिभावः, प्रधानम्। तथा चाऽत्र राजाऽनुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवदङ्गिनो भगवद्विषयरतिभावस्याऽङ्गभावेन प्रवृत्तानामपि शान्तशृङ्गाररौद्ररसानां नाऽन्योन्यविरोध इति भावः। तथा चाऽत्र शान्तादिपदं च तत्तत्स्थायिभावपरं बोद्धव्यम्।

एकमिति। शिवजीका एक नेत्र, ध्यानसे मूंदनेसे कुड्मलके सदृश, दूसरा नेत्र, पार्वतीके मुखकमल और स्तनभारमें संभोग भावसे निश्चल, तीसरा नेत्र; दूरसे धनु खींचनेवाले कामदेवमें क्रोधाऽग्निसे उद्दीप्त इस तरह समाधिके समय शम्भुके भिन्न (शान्त, शृङ्गार और रौद्र) रसोंसे युक्त तीनों नेत्र तुमलोगोंकी रक्षा करें।

यहां शान्त शृङ्गार और रौद्र रससे भगवद्विषयक रति परिपुष्ट है।

अङ्गी (प्रधान) में अङ्गत्व प्राप्त रसोंका अविरोध दिखलाते हैं—

यथा वा—

'क्षिप्तो हस्तावलग्नः, प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं,
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रोऽपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥'

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम्। तस्याः परिपोषकतया भगवतस्त्रिपुरध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापरिपुष्टतया रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम्। तस्य च कामीवेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः।

परम्परयाऽङ्गत्वं प्राप्तयोरपि रसयोर्विरोधाऽभावमुदाहरति—**क्षिप्त इति।** अमरुशतकस्थं पद्यमिदम्। त्रिपुरदाहे शाम्भवं शराऽग्निं वर्णयति। साऽश्रुनेत्रोत्पलाभिः = साऽश्रूणि (अश्रुसहितानि, एकत्र शोकादन्यत्र ईर्ष्यामानादिति शेषः) नेत्रोत्पलानि (नयनकुवलयानि) यासां, ताभिः त्रिपुरयुवतिभिः = त्रिपुरस्थिततरुणीभिः। यः शाम्भवः = शम्भुसम्बन्धी, शराऽग्निः = बाणाऽनलः, सद्यः=तत्क्षणे, कृताऽपराधः = कृतः (विहितः) अपराधः (मन्तुः) येन सः, तादृशः कामी = कामुकः पतिः, इव, हस्ताऽवलग्नः = हस्तेषु (करेषु) अवलग्नः (संसक्तः), एकत्र—दाहार्थम्, अपरत्र—प्रणयकोपभञ्जनाऽर्थमिति शेषः। क्षिप्तः = दूरमपसारितः, तदनन्तरं—प्रसभं = बलात्कारसहितं यथा तथा, अभिहतोऽपि = ताडितोऽपि, अंशुकाऽन्तम् = वस्त्रप्रान्तम्, आददानः = गृह्णन्, तदनन्तरं, केशेषु = कुन्तलेषु, गृह्णन् = आददानः, एकत्र—दाहाऽर्थम्, अपरत्र चुम्बनाऽर्थमितिशेषः। अपास्तः = निराकृतः। ततश्च—चरणनिपतितः = पादपतितः, सन्नपीति शेषः। संभ्रमेण = त्वरया, न ईक्षितः = न अवलोकितः, तदनु—आलिङ्गन् = आश्लिष्यन्, अवधूतः = परित्यक्तः, सः = तादृशः, शाम्भवः = शम्भुसम्बन्धी, शराऽग्निः = बाणाऽनलः, वः = युष्माकं, दुरितं = पापं, दहतु = भस्मीकरोतु, नाशयत्विति भावः। स्रग्धरा वृत्तम्।

अत्र रसयोर्विरोधाऽभावमुपपादयति—**अत्रेति।** अत्र = अस्मिन् पद्ये। कविगता = कविस्थिता, भगवद्विषया = शम्भुगोचरा, रतिः = अनुरागः, प्रधानं =

क्षिप्त इति। जिनके नेत्रकमल आँसुओंसे पूर्ण है, ऐसी त्रिपुरकी युवतियोंसे नूतन अपराध करनेवाले कामुक पुरुषके तुल्य, हाथको स्पर्श करते समय हटादिया गया, जोरसे ताडन करनेपर भी वस्त्रके छोरको पकड़ता हुआ, केशोको पकड़नेपर हटा दिया गया और पैरोंपर पड़ा हुआ भी शीघ्रताके कारण नहीं देखा गया ऐसा शिवजीका बाणाऽग्नि तुम्हारे पापका दाह करे।

इस पद्यमें कविमें स्थित शिवविषयक रति (भक्ति) प्रधान है। उसका परिपोषक है भगवान्‌का त्रिपुरध्वंसके लिए उत्साह। वह परिपुष्ट न होनेसे वीर

एवं चाविश्रान्तिधामतया करुणस्याप्यङ्गतैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगवदुत्साहपरिपुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षकतया यौगपद्यसद्भावादङ्गत्वेन न विरोधः।

ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दरूपस्य रसस्य तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः? एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परोपमर्द-

---

मुख्यम्। तस्याः=रतेः, परिपोषकतया, स्थित इति शेषः। उत्साहः, तस्य अपरिपुष्टतया = विभावादिभिरिति शेषः। भावमात्रस्य = भावरूपेणाऽवस्थितस्योत्साहस्य। साम्यबलात्=सदृशविशेषणमहिम्नः, तस्य च=शृङ्गारस्य च, अविश्रान्तिधामतया = विश्रामधामाऽभावत्वेन, अङ्गता = अप्रधानता। भगवदुत्साहेत्यादिः०= भगवतः (शम्भोः), उत्साहेन (त्रिपुरध्वंसं प्रति अध्यवसायभावेन) परिपुष्टः (परिपोषं प्राप्तः) यः तद्विषयः (शम्भुविषयः) रतिभावः (अनुरागभावः) तस्य य आस्वादः (रसप्रायता) तस्य प्रकर्षकतया (उत्कर्षकत्वेन, परिपोषकत्वेनेति भावः) यौगपद्यसद्भावात् = एककालाऽवच्छेदेन स्थितेः, न विरोधः।

रसविरोधमाशङ्कते—**नन्विति**। समूहालम्बनेत्यादिः० = नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताशालिज्ञानं समूहालम्बनम्, विभावादिनिष्ठा या नानाप्रकारता, तन्निरूपिता शृङ्गारादिनिष्ठा या नानाविशेष्यता, तच्छालिज्ञानं समूहालम्बनमिति भावः। तत् आत्मा (स्वरूपम्) यस्य सः तादृशः पूर्णः (अखण्डः) घनः (निबिडः) आनन्दः, रूपं (स्वरूपम्) यस्य, तस्य, तादृशस्य रसस्य = शृङ्गारादेः, तादृशेन = तत्सदृशेन, इतररसेन = अन्यरसेन, करुणादिनेति भावः। कथं = केन प्रकारेण, विरोधः, संभावनीयः = संभाव्यः।

रसानां मिथो विरोधेऽसंभावनामुपपदयति—**एकवाक्य इति**। निवेशप्रादुर्भावेत्यादिः० = निवेशप्रादुर्भावयोः (स्थित्युत्पत्त्योः) यौगपद्यस्य (समकालत्वस्य) विरहेण (अभावेन), परस्परोपमर्दकत्वाऽनुपपत्तेः = परस्परं (मिथः) यत् उपमर्दकत्वम् (बाधकत्वम्) तस्य अनुपपत्तेः (असङ्गतेः)। परस्परोप-

---

रसकी पदवीको प्राप्त नहीं है, अतः भावमात्र उस (उत्साह) का करुणरस अङ्ग है। उस करुण रसका "कामी इव" ऐसे साम्यबलसे आया हुआ शृङ्गार अङ्ग है। इस प्रकार विश्रामका स्थान न होनेसे करुण रस भी अङ्ग ही है, अतः करुण और शृङ्गार इन दोनोंका ही भगवान् शिवजीका त्रिपुरध्वंसमें उत्साहसे परिपुष्ट शम्भुविषयक रतिभावके आस्वादका परिपोषक होनेसे इनका यौगपद्य अर्थात् एक कालमें अवस्थिति होनेपर भी विरोध नहीं है।

रसविरोधकी आशङ्का करते हैं—**नन्विति**। विभावादि-समूहविषयक पूर्ण और घन आनन्दरूप रसका वैसे ही अन्य रससे कैसे विरोधकी संभावना है?

कत्वानुपपत्तेः। नाप्यङ्गाङ्गिभावः, द्वयोरपि पूर्णतया स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः।

सत्यमुक्तम्। अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रमराहित्यात्पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया संचारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम्।

अस्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानां तु खण्डरसनाम्ना।

मर्दकत्वमेव विरोधः, स च विरोध एकस्मिन्काले एकस्मिन्नेव स्थाने स्थितानां प्रादुर्भूतानां वा संजायते, परं रसानां ज्ञानानन्दरूपत्वेन क्षणिकत्वात् "अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याऽणुत्वमिहेष्यत" इति सिद्धान्तेन चाऽसंभव इति भावः।

रसानामङ्गाङ्गिभावं च निरसितुमुपक्रमते—**नाऽपीति**। नाऽप्यङ्गाङ्गिभावः = गुणप्रधानभावः।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—**द्वयोरपीति**। द्वयोरपि = रसयोः, द्विशब्दोऽनेकोपलक्षणम्, पूर्णतया = अखण्डतया, स्वातन्त्र्येण = प्रधानत्वेन, विश्रान्तेः = विश्रामात्, अवस्थानादिति भावः।

समाधत्ते सिद्धान्तं च प्रदर्शयति—**सत्यमिति**। सत्यमुक्तम्। अत एव = विरोधस्याऽङ्गाङ्गिभावस्य चाऽसंभवात्। अत्र = एतादृशे स्थले, अनेकरसानामेकत्राऽवस्थानस्थल इति भावः। प्रधानेतरेषु = प्रधानभिन्नेषु, अप्रधानरसेष्विति भावः। स्वातन्त्र्यविश्रमराहित्यात् = स्वातन्त्र्येण (प्राधान्येन) यो विश्रमः (अवस्थानम्) तस्य राहित्यात् (अभावात्), च, विलक्षणतया = विसदृशत्वेन, विभिन्नरूपत्वेनेति भावः। प्राच्यानां = प्राचीनाचार्याणां, सञ्चारिरसनाम्ना, व्यपदेशः=व्यवहारः।

चण्डीदासमतानुसारेण सञ्चारिरसस्य नामान्तरं निर्देष्टुमुपक्रमते—**अस्मादिति**। अस्मत्पितामहस्य (विश्वनाथपितृपितुः) अनुजाः (अवरजाः) ये कविपण्डितमुख्याः (कवयितृविद्वद्वर्याः) श्रीचण्डीदासपादाः, तेषां, मतेन तु, खण्डरसनाम्ना, व्यपदेश इति शेषः।

एकवाक्यमें इनका एक ही समयमें स्थिति और उत्पत्ति न होनेसे इन दोनोंमें एक दूसरेका उपमर्दक नहीं हो सकता है। इन दोनोंका अङ्गाङ्गिभाव भी नहीं हो सकता है, अर्थात् ये दोनों एक अङ्ग (अप्रधान) और दूसरा अङ्गी (प्रधान) भी नहीं हो सकते हैं। क्योंकि दोनों ही रसोंकी पूर्णतासे स्वतन्त्रतासे विश्राम होता है। समाधान करते हैं—आपने सत्य कहा। इसी कारणसे यहां प्रधानसे भिन्न (अप्रधान) रसोंमें स्वतन्त्रतासे विश्राम न होनेसे और पूर्ण रस और पूर्ण भावोंसे विलक्षण (असमान) होनेसे प्राचीन आचार्यलोग इसका सञ्चारिरसके नामसे व्यवहार करते हैं। हमारे (विश्वनाथकविराजके) पितामहके भाई कविपण्डित चण्डीदासजी इनका "खण्डरस" नामसे व्यवहार करते हैं।

यदाहुः—

'अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।
नास्वाद्यते समग्रं तत्ततः खण्डरसः स्मृतः ॥' इति ।

ननु 'आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः' इत्युक्तनयेन विरोधिनोर्वीर-शृङ्गारयोः कथमेकत्र—

यदाहुरिति । अङ्गमिति । अङ्गी = मुख्योऽपि रसः, रसान्तरे = अन्यस्मिन् रसे, अङ्गम्=अप्रधानम्, अप्रधानत्वादुपकारी एव न उपकार्य इति भावः । बाध्यः = विरोध्यः, अथ = अथवा, संसर्गी = अविरोधी, प्रधानाऽनुपकारितया स्वातन्त्र्येण-मिलितः, स्यात् = भवेत्, ततश्च = कारणात्, समग्रं = संपूर्णं, न आस्वाद्यते = न अनुभूयते, तत् = तर्हि, सः खण्डरसः, स्मृतः = स्मृतिविषयीभूतः, भवतीति शेषः । तत्राऽङ्गं यथा—"एकं ध्याननिमीलनात्" इत्यादौ शान्तशृङ्गाररौद्ररसाः भगवद्विषयरतेरङ्गभूताः ।

बाध्यो यथा—"अयं स रसनोत्कर्षी" इत्यादौ शृङ्गारः, करुणस्य बाध्यः = विरोध्यः ।

संसर्गी—"कपोले जानक्या" इत्यादौ शृङ्गारो वीरस्य, संसर्गी=अविरोधी । अङ्गादय एते त्रयोऽपि समग्रत्वेन आस्वादनाऽभावाच्चण्डीदासमतेन खण्डरसा इति भावः ।

विरोधिनोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र समावेश इत्याशङ्कितुमुपक्रमते—**नन्विति ।** आद्यः = प्रथमः, शृङ्गार इति भावः, करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः = रसैः, विरोधभाक् = विरोधीत्यर्थः । इत्युक्तनयेन, विरोधिनोः, वीरशृङ्गारयोः, कथमेकत्र = एकस्मिन्पद्ये वक्ष्यमाणे, समावेश इति शेषः ।

जैसे कि वे कहते हैं—**अङ्गमिति ।** अङ्गी (प्रधान) रस भी दूसरे रसमें यदि अङ्ग (अप्रधान) वा बाध्य (विरोध्य) अथवा संसर्गी (अविरोधी) प्रधान रसका उपकारी न होकर स्वतन्त्रतासे मिलित हो पूर्णरूपसे आस्वादन नहीं किया जाता है तो वह "खण्डरस" माना जाता है ।

आशङ्का करते हैं—**नन्विति ।** आद्यः इति० पहला रस (शृङ्गार) करुण, बीभत्स, रौद्र, वीर और भयानकसे विरुद्ध है । ऐसे कहे गये सिद्धान्तसे विरोधी वीर और शृङ्गार रसका कैसे एक ही स्थानमें—"भगवान् श्रीराम हाथीके

'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यञ्शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥'

इत्यादौ समावेशः ? अत्रोच्यते—इह खलु रसानां विरोधिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्बनैक्येन, कयोश्चिदाश्रयैक्येन, कयोश्चि-

---

तत्पद्यमुदाहरति—**कपोल इति** । दण्डकारण्ये खरादिभिः समं योद्धुं प्रसितं भगवन्तं श्रीरामचन्द्रं कश्चित्कविर्वर्णयति । रघूणां = रघुवंशोत्पन्नानां राज्ञां, लक्षणयाऽयमर्थः । परिवृढः = स्वामी, "प्रभुः परिवृढोऽधिपः" इत्यमरः । एकत्र, करिकरभेत्यादिः० = करिकलभस्य (हस्तिशिशोः) दन्तद्युतिं (दशनकान्तिम्) मुष्णाति (अपहरति) इति, तस्मिन्, अतिशयस्वच्छ इति भावः । तादृशे, कपोले = गण्डफलके । स्मरेत्यादिः० = स्मरेण (कामावेशेन) स्मेराः (विकसनशीलाः) स्फाराः (प्रचुराः) उड्डमराः (अत्युत्कटाः) पुलकाः (रोमाञ्चाः) यस्मिंस्तत्, तादृशं, जानक्याः = जनकनन्दिन्याः, सीताया इत्यर्थः । वक्त्रकमलं = मुखपद्मं, मुहुः = वारं वारं, पश्यन्, अपरत्र च—रजनिचरसेनाकलकलं = रजनिचराणां (रात्रिञ्चराणां, राक्षसानामित्यर्थः) या सेना (अनीकिनी), तस्याः कलकलं (कोलाहलम्), शृण्वन् = आकर्णयन्, सन् । जटाजूटग्रन्थिं = जटानां (सटानाम्, "व्रतिनस्तु जटा सटे"त्यमरः), जूटः (समूहः) तस्य ग्रन्थिं (बन्धम्) द्रढयति = दृढीकरोति । शिखरिणी वृत्तम् । अत्र शृङ्गारे जानकी आलम्बनं, तस्याः कपोल उद्दीपनविभावः, तस्या वक्त्रकमलदर्शनमनुभाव इति भावः । वीरे तु—रजनिचरसेना आलम्बनं, तस्याः कलकल उद्दीपनविभावः, जटाजूटग्रन्थिदृढीकरणम् अनुभावः । उत्साहः स्थायिभावः । इत्यादौ = एतादृशे पद्यादौ, समावेशः = स्थितिः ।

समाधत्ते—**अत्रोच्यत इति** । अत्र = अस्मिन् विषये, उच्यते = अभिधीयते । इह = अलङ्कारशास्त्रे, त्रिधा = त्रिभिः प्रकारैः । व्यवस्था = नियमः । कयोश्चित् = रसयोः, आलम्बनैक्येन, आश्रयैक्येन=नायकैक्येन, कयोश्चित् = रसयोः,

---

बच्चेके दांतके सदृश सीताजीके कपोलमें कामावेशसे विकसित प्रचुर अत्युत्कट रोमाञ्चवाले मुख कमलको वारं वार देखते हुए और राक्षसोंकी सेनाका कोलाहल सुनते हुए जटाजूटकी ग्रन्थि दृढ कर रहे हैं ।

इस पद्यमें कैसे एक ही श्रीरामचन्द्रमें सीताको आलम्बन कर शृङ्गार रस, और राक्षस सेनाको आलम्बन कर वीर रसका समावेश किया है ? उत्तर देते हैं—**अत्रेति** । इसमें कहा जाता है—यहां रसोंका विरोध और अविरोधकी तीन प्रकारसे व्यवस्था होती है । कहींपर दो रसोंका आलम्बनकी एकतासे, कहींपर

नैरन्तर्येणेति। तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः। तथा हास्यरौद्रबीभत्सैः सम्भोगस्य। वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य। (आलम्बनैक्येन) आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः। नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः। त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्राभ्याम्। शृङ्गारस्याद्भुतेन, भयानकस्य बीभत्सेनेति।

तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः। एवं च वीरस्य नायक-

---

नैरन्तर्येण = अव्यवधानेन, विरोध इति शेषः। तत्र वीरशृङ्गारयोः = रसयोः, आलम्बनैक्येन = आलम्बनस्यैकत्वेन, विरोधः, एकस्मिन्नालम्बने यौगपद्येनोत्साह-रत्योरसंभवादिति।

तथा हास्यरौद्रबीभत्सैः = रसैः, संभोगस्य = संभोगशृङ्गारस्य। वीरकरुणरौद्रादिभिः = रसैः, विप्रलम्भस्य=विप्रलम्भशृङ्गारस्य, विरोध इति शेषः। आदिपदाद्भयानकबीभत्सयोर्ग्रहणम्, आलम्बनैक्येन = आलम्बनैकत्वेन, आश्रयैक्येन च, वीरभयानकयोः = रसयोः, विरोधः, एकस्मिन्नेव काल एकं प्रति उत्साहभययो-रनुदयादिति भावः। नैरन्तर्यविभावैक्याभ्याम् = अव्यवधानेन आलम्बनैक्येन च, शान्तशृङ्गारयोः = रसयोः, विरोध इति शेषः। शमरत्योरव्यवधानेनैकस्मिन्नेवा-लम्बने उत्पत्त्योरसंभवादिति भावः।

त्रिधाऽपीति। त्रिधाऽपीति = आलम्बनैक्येन, आश्रयैक्येन नैरन्तर्येण, चेत्यर्थः, वीरस्याऽद्भुतरौद्राभ्यां, शृङ्गारस्य अद्भुतेन, भयानकस्य बीभत्सेन।

तेनाऽत्रेति। तेन = पूर्ववर्णनाऽनुसारेण, अत्र=अस्मिन्पद्ये "कपोले जानक्या इत्यादौ=वीररसे उत्साहस्यालम्बनं रजनिचरसेना, शृङ्गाररसे रतेरालम्बनं जानकी, इत्थं भिन्नालम्बनत्वान्न वीरशृङ्गारयोः = रसयोः, विरोधः।

वीरभयानकयोर्भिन्नाश्रयत्वेन विरोधाऽभावं प्रदर्शयति—**एवं चेति।**

आश्रयकी एकतासे और कहींपर नैरन्तर्यसे विरोध होता है। उनमें वीर और शृङ्गारका आलम्बनकी एकतासे, उसी तरह हास्य, रौद्र और बीभत्ससे संभोग शृङ्गारका, वीर, करुण, और रौद्र आदिसे विप्रलम्भ शृङ्गारका आलम्बनकी एकतासे विरोध है। आलम्बन और आश्रयकी एकतासे वीर और भयानक रसका विरोध है। अव्यवधान और विभावकी एकतासे शान्त और शृङ्गारका विरोध है। वीर रसका अद्भुत और रौद्ररससे, शृङ्गारका अद्भुत रससे, भयानकका बीभत्स रससे, तीनों प्रकारोंसे अर्थात् आलम्बनकी एकतासे, आश्रयकी एकतासे और नैरन्तर्य-(अव्यवधान)से विरोध नहीं है। इस प्रकार "कपोले जानक्याः" इस पद्यमें वीर-रसमें उत्साहका आलम्बन—राक्षसोंकी सेना और शृङ्गार रसमें रतिका आलम्बन सीताजी, इस प्रकार यहांपर वीर और शृङ्गारका आलम्बन भिन्न होनेसे विरोध नहीं है।

निष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठात्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन न विरोधः। यश्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः, तत्र 'अहो गीतमहो वादित्रम्' इत्यद्भुतस्यान्तरा निवेशनान्नैरन्तर्याभावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः। एवमन्यदपि ज्ञेयम्। 'पाण्डु क्षामं वदनम्–' इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः करुणविप्रलम्भेऽपीति न विरोधः।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥ ३१ ॥

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतीनाम्।

नागानन्दे विरोधाऽभावं प्रदर्शयति—**यश्चेति**। अन्तरा = शान्तशृङ्गारयोर्मध्ये। नैरन्तर्याऽभावात् = व्यवधानादिति भावः। न विरोधः।

"पाण्डु क्षामं वदनम्" इत्यादौ शृङ्गारकरुणविप्रलम्भयोर्दोषाऽभावं प्रदर्शयति—"**पाण्ड्विति** पाण्डुतादीनां = करुणरसाऽनुभावरूपाणामिति भावः, अङ्गभावः = अङ्गत्वम्, करुणविप्रलम्भेऽपीति, न विरोधः, परिपन्थिरसमात्रसत्त्व एव दोषः उभवाश्रयत्वत्वे तु प्रकृतरसबोधान्न दोष इति भावः।

अत्र सर्वत्र रसपदेन तत्तद्रसस्थायिभावाग्राह्याः, यतो रसो न नायकनिष्ठः प्रत्युत सामाजिकनिष्ठः, एवं चाऽखण्डचिदानन्दरूपरसे विरोधो न संभावनीयः।

अनुकरणे दोषाणां दोषाऽभावत्वं प्रदर्शयति—**अनुकारे चेति**। सर्वेषां = सकलानां, दोषाणां = दुःश्रवत्वप्रभृतीनाम्, अनुकारे = अनुकरणे, नैव दोषता, नैव गुणता चेति भावः ॥ ३१ ॥

इसी प्रकार वीर रसको नायकमें स्थित कर भयानक रसको प्रतिनायकमें स्थित कर रचना करनेपर भिन्न आश्रय होनेसे उनमें विरोध नहीं होता है।

जो कि नागानन्द नाटकमें प्रशमके अवलम्बन जीमूतवाहनका मलयवतीमें अनुराग दिखाया है, वहाँ "अहो गीतम्! अहो वादित्रम्" ऐसा कहकर बीचमें अद्भुत रसको रखनेसे व्यवधान होनेसे शान्त और शृङ्गारका विरोध नहीं है। इसी प्रकार और भी जानना चाहिए।

"पाण्डु क्षामं वदनम्" इस पद्यमें पाण्डुता आदिका अङ्गभाव करुणविप्रलम्भमें भी होता है, अतः विरोध नहीं।

अनुकार इति। दुःश्रवत्व आदि संपूर्ण दोषोंका अनुकरण करनेपर दोषभाव नहीं होता है ॥ ३१ ॥

यथा—

'एष दुश्च्यवनं नौमीत्यादि जल्पति कश्चन ।'

अत्र दुश्च्यवनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।
अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥ ३२ ॥

अनुभयात्मता = अदोषगुणता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

उदाहरति—**एष इति** एषः = अयम्, अहमिति शेषः । दुश्च्यवनं= देवेन्द्रं, "संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।" इत्यमरः । नौमि = स्तौमि, इत्यादि, कश्चन = अनिर्दिष्टनामधेयो जनः, जल्पति = गदति ।

दोषाऽभावमुपपादयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, दुश्च्यवनशब्दः, कोषे प्रयुक्तोऽपि कविभिरनादृतत्वाद् अप्रयुक्तः ।

दोषनिरूपणमुपसंहरति—**अन्येषामपीति** । इति = एवं, पूर्वोक्तप्रकारैरिति भावः । औचित्यात् = औचित्यमनुसृत्य, मनीषिभिः = विद्वद्भिः, अन्येषामपि = अपरदोषाणामपि, अदोषता = दोषराहित्यम्, "औत्सुक्येन कृतत्वरा" (पृ. ७२) इत्यादाविव । गुणता = गुणभावः "क्वाऽकार्यम्" (पृ० २९३) इत्यादाविव । अनुभयात्मता च "अदोषगुणात्मता च" "तिष्ठेत् कोपवशात्" (पृ० ६९) इत्यादाविव, ज्ञेया = ज्ञातव्या ।

इति श्रीशेषराजप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

—❀❀❀—

जैसे—**एष इति** । "यह मैं दुश्च्यवन (इन्द्र) को नमस्कार करता हूँ" ऐसा कोई कहता है । यहाँपर इन्द्रके लिए जो 'दुश्च्यवन' शब्दका प्रयोग किया गया है, उसमें अप्रयुक्त दोष होनेपर भी कोई कहता है कहकर अनुकरण करनेसे उसमें दोष नहीं होता है ।

अन्येषामिति । और दोषोंका भी पूर्वोक्त औचित्यका अवलम्बन कर विद्वानोंको कहींपर अदोषता, कहींपर गुणता और कहींपर न दोषता और न गुणता इन्हें जानना चाहिए ।

साहित्यदर्पणमें दोषनिरूपणनामक सप्तमपरिच्छेद समाप्त हुआ ।

—❀❀❀—

अष्टमः परिच्छेदः

गुणानाह—

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः—

यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वाच्छौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः, तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषा माधुर्यादयोऽपि स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपयिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैषां रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितमेव ।

यो निर्गुणोऽपि निजभक्तजनाऽनुरागात्स्वेच्छागृहीतवपुषा सगुणो विभाति ।
भोगाऽपवर्गफलदानपरं यथार्हमानन्दकन्दलमुकुन्दमहं नमामि ॥ १ ॥

काव्ये परित्याज्यान्दोषान्निरूप्योद्देशक्रमप्राप्तान्गुणान्निरूपयितुं तावत्सामान्यगुणलक्षणमाह—**रसस्येति** । यथाऽङ्गित्वं = शरीरित्वम्, आप्तस्य = प्राप्तस्य, आत्मन इति भावः, शौर्यादयः = शूरत्वादयः, आदिपदेन दयादाक्षिण्यादीनां परिग्रहः । धर्माः = गुणा उच्यन्ते, तथैव, अङ्गित्वं=प्रधानत्वम्, आप्तस्य = प्राप्तस्य, रसस्य = शृङ्गारादेः, धर्माः, गुणा उच्यन्ते । अत्राऽपि रस्यते = आस्वाद्यत इति व्युत्पत्त्या भावादिरपि गृह्यते, तथा च स्थिरत्वे सति रसोत्कर्षजनकधर्मत्वं गुणत्वमिति गुणसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति ।

विवृणोति—**यथेति** । धर्माः=स्वरूपविशेषाः, माधुर्यादयोऽपि । स्वेत्यादिः०= स्वस्य (रसस्य) समर्पकः (व्यञ्जकः) यः पदसन्दर्भः (वाक्यम्), तस्य, तादृशस्य काव्यव्यपदेशस्य = काव्यव्यवहारस्य, औपयिकानुगुण्यभाजः = उपाय एव औपयिकः "विनयादिभ्यष्ठक्" इति स्वार्थे ठक्, आदिवृद्धिः "उपायो ह्रस्वत्वं चे"ति ह्रस्वत्वं च । औपयिकम् (उपायभूतम्, उपयोगीति भावः) यत् आनुगुण्यम् (आनुकूल्यम्)

गुणोंका निरूपण करते हैं–**रसस्येति** । अङ्गित्व (शरीरित्व वा प्रधानत्व)-को प्राप्त आत्माके जैसे शौर्य आदि धर्म होते हैं वैसे ही अङ्गित्व (प्रधानत्व) को प्राप्त रसके धर्मोंको गुण कहते हैं ।

यथेति । जैसे शरीरमें अङ्गित्व (प्रधानत्व) को प्राप्त आत्माके उत्कर्षके कारण होनेसे शौर्य आदि गुण शब्दसे कहे जाते हैं, उसी तरह काव्यमें अङ्गित्व-(प्रधानत्व) प्राप्त रसके धर्म अर्थात् स्वरूपविशेष माधुर्य आदि भी अपने समर्पक (व्यञ्जक) "काव्य" व्यवहार वाले पदसन्दर्भ (वाक्य) के उपायभूत अनुकूलता-

माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ॥ १ ॥

ते गुणाः।

तत्र—

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

यत्तु–केनचिदुक्तम्—'माधुर्यं द्रुतिकारणम्' इति तन्न, द्रवीभावस्यास्वाद-स्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन कार्यत्वाभावात्। द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्म-

---

भजन्ति (आश्रयन्ति) इति, ते गुणा इत्यर्थः। एषां = गुणानां, दर्शितमेव = प्रथम-परिच्छेद इति भावः।

नामतो गुणान्परिगणयति—**माधुर्यमिति** ॥ १ ॥

नामत एव गुणानां त्रित्वे सति पुनस्त्रिधा इति कथनं प्राचीनाचार्यसम्मत-दशगुणानां व्यवच्छेदार्थम्। यथोक्तं वामनाचार्यैः—

"श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः॥" इति।

तत्र माधुर्यं लक्षयति—**चित्तेति**। चित्तस्य = मनसः, द्रवीभावमयः = आर्द्रतारूपः, ह्लादः = सुखविशेषः, माधुर्यम् उच्यते। मधुरस्य (रसस्य) भावो माधुर्यमिति हि व्युत्पत्तिः, भावे ष्यञ्।

काव्यप्रकाशमतं खण्डयितुमुपक्रमते—**यत्त्विति**। केन चित् = काव्यप्रकाश-कारेण। तस्य संपूर्णलक्षणम् "आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्।" इति। शृङ्गारे = संभोगशृङ्गारे, द्रुतिकारणं = द्रुतिः (गलितत्वम्) इव कारणम्, आह्लादकत्वम् = आनन्दहेतुत्वं, माधुर्यम् इत्यर्थः। एतन्मतं खण्डयति—

तन्नेति। हेतुं प्रदर्शयति—**द्रवीभावस्येति**। द्रवीभावस्य (द्रुतेः), आस्वादेत्यादिः० = आस्वादस्वरूपः (रसादिरूपः) य आह्लादः, तस्य अभिन्नत्वेन (भेदरहितत्वेन, एकत्वेनेति भावः) कार्यत्वाऽभावात् = माधुर्यजन्यत्वाऽभावात्, आह्लादाऽतिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया आह्लाद एव पर्यवसानम्।

स्वमतं विवृणोति—**द्रवीभावश्चेति**। द्रवीभावश्च स्वाभाविकेत्यादिः० = स्वाभाविकं (सहजम्) यत् अनाविष्टत्वम् (अनावेशः अर्थात् चित्तस्य एव)

के आश्रय करने वालोंको "गुण" कहते हैं। जैसे वे रसमात्रके धर्म होते हैं वह (प्रथमपरिच्छेदमें) दिखाही चुके हैं।

माधुर्यमिति। माधुर्य, ओज और प्रसाद इस प्रकार वे गुण तीन प्रकार-के होते हैं ॥ १ ॥

चित्तके आर्द्रतास्वरूप सुखविशेषको "माधुर्य" कहते हैं। जो कि किसीने कहा है—"द्रुतिका कारण माधुर्य है" वह ठीक नहीं। क्योंकि द्रवीभाव या द्रुति आस्वादस्वरूप आह्लादसे अभिन्न है, अतः वह कार्य नहीं हो सकता है।

ककाठिन्यमन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्वविस्मयहासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वम्। तच्च—

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात्॥ २॥

सम्भोगदिशब्दा उपलक्षणानि। तेन सम्भोगाभासादिष्वप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान्विना।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः॥ ३॥

तदात्मकं (तत्स्वरूपम्) यत् काठिन्यं, तथा मन्युक्रोधादिजन्यं, मन्युः (शोकः) क्रोधः (कोपः) तदादिजन्यं, यत् दीप्तत्वम् (दग्धप्रायत्वम्) एवं च विस्मयेन (आश्चर्येण) हासादिना च उपहितः (उपस्थापितः) यो विक्षेपः (विषयाऽन्तराऽग्राहकत्वम्) तस्य परित्यागेन रत्याद्याकारैः (रतिहासादिविषयैः) अनुविद्धः (संवलितः) य आनन्दः, तस्य उद्बोधन (आविर्भावेन), सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वं= सहृदयानां (सचेतसाम्) चित्तस्य (चेतसः) आर्द्रप्रायत्वम् (प्रायेण द्रुतरूपत्वम्)। एतादृशद्रवीभावमयो यो ह्लादः = सुखविशेषः, तन्माधुर्यमित्यर्थः।

संभोग इति। तत् = माधुर्यम्, संभोगे=संभोगश्रृङ्गारे, करुणे, विप्रलम्भे = विप्रलम्भश्रृङ्गारे, शान्ते = रसे, क्रमात्, उत्तरोत्तरमिति भावः, अधिकं = प्रचुरं, भवतीति शेषः॥ २॥

विवृणोति—**संभोगादिशब्दा इति**। एतस्य = माधुर्यस्य।

माधुर्यव्यञ्जकानाह—**मूर्ध्नीति**। मूर्ध्नि = मस्तके, ऊर्ध्वभाग इति भावः। वर्गाऽन्त्यवर्णेन = वर्गाणाम् (कादिपञ्चवर्गाणाम्) अन्त्यवर्णेन (ङञणनमसंज्ञकेन पञ्चमवर्णेन) युक्ताः = संयुक्ताः, ट ठ ड ढान् = वर्णान्, विना = अन्तरेण, तथा लघू = ह्रस्वौ, रणौ च = रेफणकारौ च, एतेन पञ्चमवर्णत्वेऽपि लघुणकारोऽनुमत इत्यवधेयम्, तथा चैते वर्णाः, तद्व्यक्तौ = तस्य (माधुर्यगुणस्य) व्यक्तौ (व्यञ्जने) कारणतां = हेतुतां, गताः = प्राप्ताः॥ ३॥

स्वाभाविक जो अनावेश तत्स्वरूप जो काठिन्य तथा शोक और क्रोध आदिसे उत्पन्न जो दीप्तत्व, एवम् आश्चर्य और हास्य आदिसे उपस्थापित जो विक्षेप, उन सबका परित्याग कर रति हास आदि विषयोंसे संवलित आनन्दके आविर्भावसे सहृदयके चित्तका जो आर्द्र प्रायत्व है वही द्रवीभाव (द्रुति) है। वह—

संभोग इति। संभोग, करुण, विप्रलम्भ श्रृङ्गार और शान्तरस इनमें क्रमसे माधुर्य अधिक होता है॥ २॥

संभोग आदि शब्द उपलक्षण हैं, इस कारणसे संभोगाभास आदिमें भी इस-(माधुर्य) की स्थितिको जानना चाहिए।

मूर्ध्नीति। ऊर्ध्व भागमें वर्गोंके अन्त्यवर्ण (ङ, ञ, ण, न, म) से युक्त, ट, ठ, ड, ढ, इनको छोड़कर लघु र, ण ये वर्ण माधुर्यके व्यञ्जक माने गये हैं॥ ३॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

यथा— 'अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तः सन्तापसन्ततिम् ॥'

यथा वा मम—
'लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।

तथा च अवृत्तिः = समासरहिता, वा = अथवा, अल्पवृत्तिः = अल्पसमाससहिता, एतादृशी मधुरा = पदान्तरयोगे माधुर्यवती, रचना = पदविन्यासः, तद्व्यक्तौ = माधुर्यव्यञ्जने, कारणता गता इति पूर्वपदैः सम्बन्धः । माधुर्यव्यञ्जिका रचनेति भावः । अत्र वृत्तिपदेन समासो गृह्यते ।

माधुर्यगुणमुदाहरति—**अनङ्गेति** । अनङ्गमङ्गलभुवः = अनङ्गस्य (कामदेवस्य) मङ्गलभुवः (माङ्गलिकनिवासभूताः) तदपाङ्गस्य=तस्याः (नायिकायाः) अपाङ्गस्य (नयनप्रान्तस्य), भङ्गयः = व्यापाराः, यूनां = तरुणानाम्, अन्तः = अन्तःकरणे, मुहुः = वारं वारम्, सन्तापसन्ततिं = मदनदाहपरम्परां, जनयन्ति = उत्पादयन्ति । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र पूर्वार्द्धे कवर्गान्त्यवर्णैर्ङकारैः कवर्गस्थगकाराः संयुक्ताः, उत्तरार्द्धे तवर्गान्त्यवर्णैर्नकारैस्तवर्गप्रथमवर्णास्तकाराः संयुक्ताः सन्तो माधुर्यं व्यञ्जयन्ति । अत्र समासश्चाऽल्पः ।

माधुर्यस्य स्वीयमुदाहरणं प्रदर्शयति—**लताकुञ्जमिति** । ग्रन्थकारः वसन्ततौं यरुतं वर्णयति । गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं = गुञ्जन् (गुञ्जनं कुर्वन्) मदवान् (मत्तः) अलिपुञ्जः (भ्रमरसमूहः) यस्मिंस्तम् । तादृशं लताकुञ्जं = वल्लीनिकुञ्जं, चपलयन् = चपलं कुर्वन्, आन्दोलयन्निति भावः । अङ्गं=देहाऽवयवं, समालिङ्गन् = संस्पृशन्, अनङ्गं = कामदेवं, द्रुततरम् = अतिशयशीघ्रं. यथा

इसी तरह अवृत्ति (समासवृत्तिरहित) अथवा अल्पवृत्ति (छोटे समाससे युक्त) मधुर रचना माधुर्यका व्यञ्जक होती है ।

माधुर्यका उदाहरण—**अनङ्गेति** । कामदेवकी मङ्गलभूमि उस (नायिका)-के कटाक्षके क्रियाकलाप, तरुण पुरुषोंके अन्तःकरणमें वारंवार सन्तापपरम्पराको उत्पन्न करते हैं ।

इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें कवर्गके अन्त्यवर्ण ङ कारोंसे कवर्गस्थ गकार संयुक्त हैं, उत्तरार्धमें तवर्गके अन्त्यवर्ण नकारोंसे तवर्गके प्रथमवर्ण संयुक्त होकर माधुर्यका व्यञ्जन करते हैं ।

अथवा मेरा (ग्रन्थकारका)—**लताकुञ्जमिति** । गुञ्जन करते हुए मदवाले भ्रमरसमूहसे युक्त लताकुञ्जको चञ्चल करता हुआ, अङ्गको आलिङ्गन

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥'

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ॥ ४ ॥

वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ।

अस्यौजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि, तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

तथा, प्रबलन् = प्रबलं कुर्वन्, वर्द्धयन्निति भावः । दलितं = विकसितम्, अरविन्दं = कमलं, मन्दं मन्दं = शनैः शनैः, तरलयन् = तरलं (चञ्चलम्) कुर्वन् । तथा रजोवृन्दं = परागसमूहं, पुष्पाणामिति शेषः । विन्दन् = लभमानः । एतादृशो मरुत् = वातः, दिशि दिशि = प्रतिदिशं, मकरन्दं = पुष्परसं, किरति = विक्षिपति "कृविक्षेप" इति धातोर्लट् । वृत्यनुप्रासः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

अत्र प्रथमचरणे चवर्गाऽन्त्यवर्णैर्ञकारैः चवर्गस्थजकाराः, द्वितीयचरणे कवर्गान्त्यवर्णैर्ङकारैः कवर्गस्थगकाराः, तृतीये चतुर्थे च चरणे तवर्गाऽन्त्यवर्णैर्नकारैस्तवर्गस्थदकाराः संयुक्ताः सन्तः माधुर्यगुणं व्यञ्जयन्ति, एवं च प्रथमे चतुर्थे च चरणे अल्पा वृत्तिः = अल्पः समासः, द्वितीयतृतीययोश्चरणयोस्तु अवृत्तिः=असमास एव ।

ओजोगुणं लक्षयति—**ओज इति** । चित्तस्य = मानसस्य, विस्ताररूपत्वं = विकासस्वरूपत्वं, दीप्तत्वम् = उज्ज्वलत्वं, तत् ओजः ॥ ४ ॥

अस्य=ओजसः, वीरबीभत्सरौद्रेषु=रसेषु, क्रमेण आधिक्यम्=उत्तरोत्तरं प्राचुर्यमिति भावः । वीराऽपेक्षया बीभत्से, तदपेक्षया रौद्रे ओजस आधिक्यमिति यावत् ।

विवृणोति—**अस्येति** । अत्राऽपि = अस्मिन्नपि, अवस्थितिः = अवस्थानम् ।

करता हुआ, कामदेवको शीघ्रतापूर्वक प्रबल करता हुआ, विकसित कमलको धीरे धीरे चञ्चल करता हुआ, फूलोंके परागसमूहको प्राप्त करता हुआ मारुत (वायु) प्रत्येक दिशामें पुष्परसका विकिरण करता है ।

इस पद्यमें प्रथम चरणमें चवर्गके अन्त्यवर्ण ञकारोंसे चवर्गस्थ जकार, द्वितीय चरणमें कवर्गके अन्त्यवर्ण ङकारोंसे कवर्गस्थ गकार, तृतीय और चतुर्थ चरणमें तवर्गके अन्त्यवर्ण नकारोंसे तवर्गस्थ दकार संयुक्त होते हुए माधुर्यगुणका व्यञ्जन कर रहे हैं । इसी तरह यहां प्रथम और चतुर्थ चरणमें समास हैं । द्वितीय और तृतीय चरणमें समास नहीं है ।

ओजगुणका लक्षण करते हैं—**ओज इति** । चित्तके विस्ताररूप दीप्तत्वको "ओज" कहते हैं ॥४॥ वीर, बीभत्स और रौद्ररसमें इसका क्रमसे आधिक्य होता है ।

यहां भी वीर आदि शब्द उपलक्षण हैं, इस कारणसे वीराभास आदिमें भी इसकी अवस्थिति होती है ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ॥ ५ ॥
उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफष्टठडढैः सह ।
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ॥ ६ ॥
तथा समासो बहुलो घटनौद्धत्यशालिनी ।

यथा—'चञ्चद्भुज०' इत्यादि ।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ॥ ७ ॥

ओजोव्यञ्जकान्वर्णानाह—**वर्गस्येति** । वर्गस्य = कचादिवर्गस्य । आद्यतृतीयाभ्यां = प्रथमतृतीयाभ्यां, कगादिभ्यामिति भावः । युक्तौ = योगयुक्तौ, तदन्तियौ = द्वितीयचतुर्थौ, वर्णौ = अक्षरौ । आद्यैः = कचटतपैः तदन्तिमा वर्णाः = ख छ ठ थ फाः, एवं च तृतीयैं = गजडदबैः, तदन्तिमा वर्णाः = घ झ ढ ध भाः, युक्ता इति भावः ॥ ५ ॥

उपरि = ऊर्ध्वे, सरेफः = रेफसहितो वर्णः, यथा वर्ष इति । अधः = निम्ने, सरेफो वर्णः, यथा—दीप्र इति । द्वयोः = उपरि अधश्च सरेफो वर्णः, यथा—आर्द्र इति । तथा, ट ठ ड ढैः सह शकारः षकारश्च, तस्य = ओजोगुणस्य, व्यञ्जकतां, गताः = प्राप्ताः ॥ ६ ॥

तथा बहुलः = प्रचुरः, समासः = समस्तं पदम् । औद्धत्यशालिनी = उद्भटाक्षरशोभिता, उद्भटार्थप्रतिपादिका च, घटना = पदसन्दर्भः ।

उदाहरति—चञ्चद्भुजेत्यादिः (४३६ पृ०) । अत्र "द्भु" इति "द्ध" इति तृतीयवर्णयुक्तश्चतुर्थो वर्णः । "भ्रमित" इति अधः सरेफो वर्णः "ण्ड" इति संयोगयुक्तो डकारः, "शो" "शो" इति शकारौ अन्ये च संयुक्ता वर्णाः, समासबाहुल्यं, तथौद्धत्यशालिनी घटना च ओजोव्यञ्जका इति भावः ।

प्रसादं लक्षयति—**चित्तमिति** । अनलः = अग्निः, शुष्केन्धनम् इव = अनार्द्रकाष्ठम् इव, यः = गुणः, चित्तं = मानसं, क्षिप्रं =शीघ्रं, व्याप्नोति = आविष्टं करोति, आवेशः = स्वस्मिन्नभिनिवेशः ।

वर्गस्येति । वर्गके पहले और तीसरे वर्णसे युक्त उसी वर्गके अन्तिम अर्थात् दूसरा और चौथा वर्ण ॥ ५ ॥

तथा ऊपर वा नीचे दोनों तरफ रेफसे युक्त वर्ण एवम् ट, ठ, ड, ढ, श और ष ये सब ओज गुणके व्यञ्जक होते हैं । तथा अधिक समास, और उद्धत रचना ये सब ओजगुणका व्यञ्जन करते हैं । जैसे—"चञ्चद्भुज" इत्यादि ।

प्रसाद गुणका लक्षण करते हैं—**चित्तमिति** । जैसे सूखी लकड़ीको अग्नि व्याप्त करता है उसी तरह जो शीघ्र चित्तको व्याप्त करता है ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ।

व्याप्नोति = आविष्करोति ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥ ८ ॥

यथा— 'सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥'

एषां शब्दगुणत्वं च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।

सः प्रसादः = प्रसादो नाम गुणः । स च = प्रसादगुणः, समस्तेषु = समग्रेषु, रसेषु = शृङ्गारादिषु, रचनासु च = पदसन्दर्भेषु च, संभवतीति भावः ।

प्रसादव्यञ्जकाञ्शब्दान्निरूपयति—**शब्दा इति** । श्रुतिमात्रतः=श्रवणमात्रतः, अर्थबोधकाः = वाच्यप्रतिपादकाः, शब्दाः = पदानि, तद्व्यञ्जकाः=प्रसादगुणव्यक्तिकारका भवन्तीति शेषः ॥ ८ ॥

प्रसादगुणमुदाहरति—**सूचीमुखेनेति** । कृष्णानन्दस्य सहृदयानन्दस्थं पद्यमेतत् । कान्तावियुक्तस्य कस्यचित्पुरुषस्य मुक्ताकलापं संबोध्योक्तिरियम् । हे मुक्ताकलाप = हे मौक्तिकहार !, सूचीमुखेन = सूच्यग्रभागेन, सकृत् = एकवारम्, एव, कृतव्रणः = विहितच्छिद्रः सन्, त्वं, प्रियायाः = वल्लभायाः, स्तनयोः = कुचयोः, लुठसि = इतस्ततः संचलसि, परं स्मरस्य = मदनस्य, बाणैः = शरैः, शतशः = बहुशः, विनिकृत्तमर्मा = विनिकृत्तानि (विच्छिन्नानि) मर्माणि (हृदयादिमर्मस्थलानि) यस्य सः, तादृशः अहं=प्रियावियुक्तः, स्वप्नेऽपि = स्वापाऽवस्थायामपि, तां = प्रियां, कथं = केनापि प्रकारेण, न विलोकयामि = न पश्यामि । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

अत्र श्रुतिमात्रतोऽर्थबोधात्प्रसादाख्यो गुणः ।

गुणानां शब्दगुणत्वे हेतुमाह—**एषामिति** । ननु "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्ये"ति (पृ० ७९) प्राक् गुणानां रसधर्मत्वं प्रतिपादितं तर्हि कथमेषां शब्दगुणत्वमित्याशङ्कायामाह—एषां=गुणानां, शब्दगुणत्वं च, अत्र शब्दपदमर्थोपलक्षणम् । शब्दार्थ-

---

वह "प्रसाद" गुण है, वह समस्त रसोंमें और रचनाओंमें होता है । प्रसाद गुणके व्यञ्जक शब्द श्रवणमात्रसे अर्थका बोधन करते हैं ॥ ८ ॥

जैसे—**सूचीमुखेनेति** । हे मुक्तकलाप ! तुम एक ही बार हुईकी नोकसे विद्ध होकर प्रियाके पयोधरोंमें लोटपोट करते रहते हो, परन्तु मैं कामदेवके बाणोंसे सैकड़ों बार छेदे जानेपर भी स्वप्नमें भी उस (प्रिया) को क्यों नहीं देख पाता हूँ ।

एषामिति । इन माधुर्य आदियोंको शब्दगुण और अर्थगुण विद्वान्लोग उपचारसे कहते हैं ।

शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इव इति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ॥ ९ ॥
गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ।

ओजसि = भक्त्या ओजः पदवाच्ये शब्द (अर्थ) धर्मविशेषे ।
तत्र श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा ।

धर्मत्वं, बुधैः = आलङ्कारिकविद्वद्भिः, गुणवृत्या = पूर्वोक्तरीत्या उपचारेण, आश्रयभूतरसव्यञ्जकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेति भावः, उच्यते = अभिधीयते ।

विवृणोति—**शरीरस्येति** । शरीरस्य = देहस्य, शौर्यादिगुणयोग इव = आदिशब्देन तेजःप्रभृतीनां ग्रहणम् । यथा शौर्यादयो गुणाः साक्षादात्मन्येव वर्तन्ते तथाऽपि स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन शरीरेऽपि वर्तन्ते तथैव माधुर्यादयो गुणा अपि साक्षाद्रसादावेव विद्यमाना अपि आश्रयभूतरसव्यञ्जकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन शब्दाऽर्थयोरपि वर्तन्त इति भावः ।

वामनादिप्रतिपादितश्लेषादीनामोजस्यन्तर्भावयितुमाह—**श्लेष इति** । श्लेषः समाधिः, औदार्यं प्रसादश्च ॥ ९ ॥ ये गुणाः, चिरन्तनैः=प्राचीनैर्वामनादिभिराचार्यैरुक्ताः, ते ओजसि = गुणे, अन्तर्भवन्ति = अन्तर्गता भवन्ति ।

विवृणोति—**ओजसीति** । ओजसि=भक्त्या (लक्षणया, उपादानलक्षणयेति भावः) ओजःपदवाच्ये = ओजःशब्दप्रतिपाद्ये, तत्संमते शब्दाऽर्थधर्मविशेषे, न तु चित्तविस्ताररूपदीप्तत्व इति भावः ।

तन्मताऽनुसारेण श्लेषं लक्षयति—**तत्रेति** । बहूनाम् = प्रचुराणाम्, अपि पदानां=शब्दानाम्, एकपदवत्=एकस्य पदस्येव, सन्धिवशादिति शेषः । भासनात्मा=प्रकाशनस्वरूपः, श्लेषः । यथाऽऽह वामनः—

"यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि ।
अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥" (अधि० ३ प्र०अ०) ।

शौर्य आदि आत्माके गुण हैं । तो भी लोग उन्हें जैसे शरीरके गुण कहते हैं उसी तरह माधुर्य आदि रसके गुण हैं विद्वान्‌लोग उन्हें उपचारसे शब्द और अर्थके गुण कहते हैं, यह भाव है ।

श्लेष इति । श्लेष, समाधि, औदार्य और प्रसाद ॥ ९ ॥ ये शब्द गुण हैं कहकर जो प्राचीन आचार्य मानते हैं, वे सब ओजमें अन्तर्भूत होते हैं ।

ओजसीति । "ओजसि" कहनेसे लक्षणासे ओजःशब्दसे कहे जानेवाले शब्दाऽर्थधर्मविशेषमें यह तात्पर्य है । उनमें बहुत-से पदोंका एकपदके समान प्रतीत होने वालेको "श्लेष" कहते हैं ।

यथा—

'उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धताः
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः।
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा
प्रायप्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला वेलेयमुद्गच्छति ॥'

अयं बन्धवैकट्यात्मकत्वादोज एव।

श्लेषमुदाहरति—**उन्मज्जज्जलेति**। श्रीहर्षकृतनागानन्दनाटकस्थं पद्यमिदम्। समुद्रवेलाया वर्णनमिदम्। उन्मज्जदित्यादिः० = उन्मज्जन्तः (समुद्रजलादुत्तिष्ठन्तः) ये जलकुञ्जराः (हस्त्याकारमुखाः समुद्रजलजन्तुविशेषाः, तेषाम् इन्द्राः = श्रेष्ठाः), तेषां रभसेन (वेगेन) य आस्फालः (जलाऽभिघातः) तस्य अनुबन्धेन (परम्परया) उद्धताः (उत्थिताः)। ततश्च सर्वाः = सकलाः, पर्वतकन्दरोदरभुवः = पर्वतानां (शैलानाम्) कन्दरोदरभुवः=(गुहान्तर्भूमीः), प्रतिध्वानिनीः=प्रचुरप्रतिध्वनियुक्ताः, कुर्वन् = विदधत्, श्रुतिपथोन्माथी = श्रुतिपथम् (कर्णमार्गं, कर्णविवरमिति भावः) उन्मथ्नाति (विदारयति) इति तादृशः, उच्चैः = तारः, अयं = निकटभवः, ध्वनिः = रवः, यथा = येन प्रकारेण, उच्चरति = प्रादुर्भवति, तथा = तेन प्रकारेण, प्रायेत्यादिः०=प्रायेण (बाहुल्येन) प्रेङ्खन्तः (उद्गच्छन्तः) असंख्याः (संख्याऽतीताः, प्रचुरा इति भावः) ये शङ्खाः (कम्बवः) तैः धवला (शुभ्रवर्णा), इयं = निकटवर्तिनी, वेला = समुद्रवीची। उद्गच्छति = उत्तिष्ठति, तीरं प्लावयतीति भावः। वृत्त्यनुप्रासः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अत्र "उन्मज्जज्जले"त्यादि—"प्रेङ्खदसंख्ये"त्यादीनां बहूनां पदानां समासवशादेकपदवद्भासनात्तन्मताऽनुसारेण श्लेषः शब्दगुणः।

अस्यौजस्यन्तर्भावं प्रतिपादयति—**अयमिति**। अयं = वामनाद्यभिमतः श्लेषगुणः, बन्धवैकट्यात्मकत्वात् = बन्धस्य (रचनायाः) वैकट्यं (प्रचुरसंयुक्तवर्णयुक्तत्वम्) आत्मा (स्वरूपम्) यस्य, तत्त्वात्, ओज एव। एतेन विश्वनाथकविराजमताऽनुसारं वामनाद्यभिमतश्लेषः। विकटशब्दरचनात्मकत्वादोज एव न गुणान्तरत्वमिति भावः।

जैसे—**उन्मज्जदिति**। यह समुद्रकी तीरभूमिका वर्णन है। समुद्रके जलसे उठते हुए जलहस्तियोंके वेगसे जलमें अभिघात होते रहनेसे उठा हुआ, और सम्पूर्ण पहाड़ोंके कन्दर भागोंमें प्रतिध्वनियुक्त, कानके परदोंको फाड़ने वाला जैसे जोरदार शब्द हो रहा है उससे प्रचुरतासे चलते हुए प्रचुर शङ्खोंसे सफेद यह समुद्रकी तीरभूमि उठ रही है ऐसा प्रतीत होता है।

यह वामन आदिसे सम्मत श्लेष, रचनाके वैकट्य स्वरूपवाला ओज ही है।

समाधिरारोहावरोहक्रमः। आरोह उत्कर्षः, अवरोहोऽपकर्षः, तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः। यथा—'चञ्चद्भुज०' इत्यादि। अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता। चतुर्थपादे त्वपकर्षः। तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया ओजस्विता।

उदारता = विकटत्वलक्षणा। विकटत्वं पदानां नृत्यत्प्रायत्वम्।

यथा—

'सुचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झणिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च।'

वामनादिमताऽनुसारं समाधिं लक्षयति—**समाधिरिति**। समाधिरारोहाऽवरोहक्रमः, आरोहः = उत्कर्षः, गाढबन्धत्वमितिभावः। अवरोहः = अपकर्षः, बन्धशैथिल्यमिति भावः। तयोः क्रमः = वैरस्याऽनावहः = विरसतायाः अजनकः, विन्यासः = रचना, समाधिः। तथा च प्रथमं गाढबन्धत्वं, पश्चाद् बन्धशैथिल्यं, तत्र विरसता न भवतीति भावः।

तन्मतेन समाधिमुदाहरति—"चञ्चद्भुजे"त्यादिः (७३४ पृ०)। अत्र = पद्ये, पादत्रये = प्राथमिके चरणत्रितये, बन्धस्य गाढता, चतुर्थपादे तु = तुरीयचरणे तु, अपकर्षः = बन्धशैथिल्यं, तस्याऽपि = चतुर्थपादस्याऽपि, तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया = कठोरप्रयासोच्चारणीयत्वेन "उत्तंसयिष्यतीति" पदस्येति शेषः। ओजस्विता = ओजोगुणयुक्तता। इत्थं च समाधेरपि ओजस्येवाऽन्तर्भावः।

वामनादिमताऽनुसारमौदार्यं लक्षयति—**उदारतेति**। विकटत्वलक्षणा = विकटत्वं लक्षणं (स्वरूपम्) यस्याः, सा, उदारता = औदार्यनामको गुणः।

विकटत्वं विवृणोति—पदानां = शब्दानां, नृत्यत्प्रायत्वं = यत्र पदानि नर्तकीकृत्य दर्शितानीव अनुभूयन्ते, तदेव नृत्यत्प्रायत्वम्।

वामनादिमताऽनुसारेणौदार्यमुदाहरति—**सुचरणेति**। तत्र = तस्यां, नृत्यशालायामित्यर्थः। सुचरणविनिविष्टैः = सुचरणयो (सुन्दरपादयोः) विनिविष्टैः

दूसरा शब्द गुण 'समाधि' माना गया है। वह है आरोह (चढ़ाव) और अवरोह (उतराव) उनका क्रम। अर्थात् आरोह = उत्कर्ष, और अवरोह अपकर्ष उनका क्रम अर्थात् वैरस्य पैदा न करनेवाली रचना। उसका उदाहरण है—"चञ्चद्भुज०" इत्यादि। इसके तीन चरणोंमें क्रमसे रचनाकी गाढता है, चतुर्थ चरणमें रचनाकी शिथिलता है, वह भी तीव्र प्रयत्नसे उच्चारण किये जानेसे ओज है। इसप्रकार समाधि भी ओजमें ही अन्तर्भूत होता है। उदारता अर्थात् औदार्य विकटत्व स्वरूप है।

जैसे पद नृत्य कर रहें हो, ऐसे भावको "विकटत्व" कहते हैं।

जैसे—**सुचरणेति**। वहांपर नर्तकियों (नाचनेवाली स्त्रियों) के चरणोंमें

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शब्दप्रौढोक्तिमात्रेणौजः ।

प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा ।

यथा—

'यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनाम्' इति ।

माधुर्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ॥ १० ॥

(स्थितैः), नर्तकीनां = नृत्यकारिणीनां रमणीनां, नूपुरैः = पादाऽङ्गदैः, झण् इति, अव्यक्तशब्दाऽनुकरणं, चित्रम् = आश्चर्यरूपं, कलं च = मधुरमस्फुटं च, रणितं = ध्वनिः, आसीत् = अभवत् । मालिनी वृत्तम् ।

नन्वत्र पादद्वयात्मके सन्दर्भे वीरादिरसाऽभावादोज एव नाऽस्ति, अतः कथमौदार्यस्य तत्राऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्य समाधत्ते—**अत्र चेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, तन्मताऽनुसारेण = वामनाऽऽदिसिद्धान्ताऽनुसारेण, रसाऽनुसन्धानं = शृङ्गारादिरसाऽनुसन्धानम्, अन्तरेण = विना, एव, शब्दप्रौढोक्तिमात्रेण = पदगाढत्वेनैव, ओजः । अतो विश्वनाथमते बन्धेन्धवैकक्ष्यात्मक एव ओजोगुणः ।

वामनादिमनाऽनुसारं प्रसादं लक्षयति—**प्रसाद इति** । ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा = प्रसादः । ओजसा मिश्रितं शैथिल्यम् एव आत्मा (स्वरूपम्) यस्य, सः, प्रसादः । कठिनकोमलवर्णमिश्रणमिति भावः ।

यो य इति । "यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनाम्० ।" (६–४५३) इति । पद्यमिदं षष्ठपरिच्छेदे व्याख्यातम् । अस्मिन्पद्ये "भुजगुरुमदात्" इत्यत्र बन्धवैकक्ष्यादोजः "पाण्डवीनां चमूनाम्" इत्यत्र पुनः शैथिल्यम् । इत्थमन्यत्राऽपि ओजः शैथिल्यं च बोद्धव्यम् । अतोऽत्र वामनाद्यभिमतः प्रसादः । इत्थं च कारिकास्थमोजःपदं प्रसादस्याऽप्युपलक्षणं बोद्धव्यम् ।

वामनाद्यभिमतं माधुर्यगुणं स्वसंमतमवृत्तिरूपमाधुर्येऽन्तर्भवयति—**माधुर्येति** । असमासस्य = पृथक्पदत्वरूपस्य, यत् माधुर्यव्यञ्जकत्वं दर्शितं,

पहने हुए नूपुरोंसे विचित्र झण् ऐसा मधुर और अस्फुट शब्द हुआ । इस पद्यमें वामन आदिके सिद्धान्तके अनुसार रसके अनुसन्धानके विना ही शब्दोंकी प्रौढ उक्तिमात्र से ओज प्रतीत होता है ।

ओजसे मिश्रित शैथिल्यको "प्रसाद" मानते हैं ।

यो य इति । पाण्डवोंकी सेनाओंके बीचमें अपने बाहुओंका पूर्ण घमण्डवाला जो जो शस्त्रको धारण करता है । ये दोनों ही ओजके ही अन्तर्गत हैं ।

माधुर्येति । पृथक्पदत्वरूप समासके अभावको जो प्राचीन आचार्यने माधुर्यका व्यञ्जक दिखलाया है ॥ १० ॥

पृथक्पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ।

यथा—'श्वासान्मुञ्चति' इत्यादि ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ॥ ११ ॥

अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणम् ।

स्पष्टमुदाहरणम् ।

ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात्कान्तिश्च सुकुमारता ॥ १२ ॥

ततस्तेनैव = वामनादिनैव पृथक्पदत्वम् = असमस्तपदत्वस्वरूपं माधुर्यमस्मदभिमतमवृत्तिरूपम्, अङ्गीकृतं = स्वीकृतम्, पद्यरूपेणाऽपि यदाह वामनः—

"बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः" । इति (तृ०अ०प्र०अ०)

माधुर्यमुदाहरति—**श्वासान् मुञ्चति** । इत्यादि (पृ० १७७) ।

अत्र "त्वन्मार्ग" "भुजावल्लरी" "प्राणसमान" इति स्थलत्रये समाससत्त्वेऽपि बहुषु स्थलेषु समासाऽभावेन पृथक्पदत्वादुदाहरणत्वं संगच्छते । अथवा "बाले ! नाथ" (पृ० १४२) पद्यमिदमुदाहरणीयम् ।

वामनाद्यभिमतमर्थव्यक्तिगुणं स्वसम्मते प्रसादेऽन्तर्भावयति—**अर्थव्यक्तेरिति** । अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः=स्वीकारः, अन्तर्भाव इति भावः ॥ ११ ॥

अर्थव्यक्तिं लक्षयति—**अर्थव्यक्तिरिति** । हि = यस्मात्कारणात्, पदानां = शब्दानां, झटिति = शीघ्रम्, अर्थसमर्पणं = वाच्यप्रकाशनम्, अर्थव्यक्तिः । अर्थस्य (वाच्यस्य) व्यक्तिः (स्फुटता) अर्थव्यक्तिरिति व्युत्पत्तिः । यदाह वामनः—

"पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ।
यत्राऽर्थव्यक्तिहेतुत्वात्सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥" (३ अ०प्र०अ०)

स्पष्टमुदाहरणमिति । "सूत्रीमुखेन"० (पृ० ८२) । वामनाचार्येण "अस्त्युत्तरस्यां०" इति कुमारसंभवस्थं पद्यमर्थव्यक्तेरुदाहरणरूपे प्रदर्शितम् ।

वामनादिसंमतयोः कान्ति–सुकुमारतयोः स्वमतेन गुणाऽभावत्वं प्रदर्शयति—**ग्राम्येति** । ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात् = ग्राम्यतायाः दुःश्रवतायाश्चैतयोर्दोषयोस्त्यागात् (हानात्) कान्तिः सुकुमारता च, अङ्गीकृते इति सम्बन्धः । अयं भावः

उन्होंने ही पृथक्पदत्वको "माधुर्य" कहकर स्वीकार किया है । जैसे—**श्वासान्मुञ्चति** । इत्यादि ।

अर्थव्यक्तेरीति । वामनसे सम्मत जो "अर्थव्यक्ति" नामक गुण है उसका "प्रसाद" नामके गुणमें ही अन्तर्भाव है ॥ ११ ॥ क्योंकि पदोंका झटपट अर्थका समर्पण करना ही अर्थव्यक्ति है । उदाहरण स्पष्ट है ।

ग्राम्येति । वामनादि आचार्यसे सम्मत "कान्ति" नामक गुणको ग्राम्यता दोषके त्यागसे स्वीकार किया । और उसी तरह "सुकुमारता" नामक गुणको

अङ्गीकृतेति सम्बधः। कान्तिरौज्ज्वल्यं तच्च हालिकादिपदविन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम्। सुकुमारता=अपारुष्यम्। अनयोरुदाहरणे स्पष्टे।

क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी।
अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम्॥ १३॥

ग्राम्यता-नामकस्य दोषस्य त्यागाद् रचनायां कान्तिर्भवति, इत्थमेव दुःश्रवता-नामकस्य दोषस्य त्यागाद् सुकुमारता भवति। अतश्च कान्तिसुकुमारतयोर्दोषाऽभावरूपत्वमेव नाऽतिरिक्तगुणरूपत्वमिति भावः।

कान्तिरिति। कान्तिः=औज्ज्वल्यं, तच्च, हालिकादीत्यादिः० = हालिकादीनां (हलवाहकप्रभृतीनामशिक्षितादीनामितिभावः) पदन्यासस्य (शब्दस्थापनस्य) वैपरीत्येन (विपरीतत्वेन, अभावेनेति भावः) अलौकिकशोभाशालित्वम्=अलौकिकी (लोकोत्तरा) या शोभा (कान्तिः) तच्छालित्वम् (तच्छोभित्वम्)। एवं च सुकुमारता = अपारुष्यम् अदुःश्रवत्वमिति भावः।

अनयोरिति। अनयोः = कान्तिसुकुमारतयोः, उदाहरणे स्पष्टे। यथा—"कटिस्ते हरते मनः" इत्यस्य स्थाने "मध्यस्ते हरते मनः" इति प्रयोगाद् ग्राम्यतात्यागात्कान्तिर्भवति। इत्थं "कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी" इत्यस्य स्थाने "प्रमोदं यातु तन्वङ्गी" इति प्रयोगाद् दुःश्रवतात्यागात् सुकुमारता भवति।

वामनाद्यभिमतं समतागुणं प्रदर्श्य तत्र व्यवस्थामाह—**क्वचिदिति।** मार्गाऽभेदस्वरूपिणी = आरम्भाऽवसानयोरेकविधरचनारूपा समता नाम गुणः, सा च समता क्वचिद्दोषः, यथा सुकुमारबन्धमध्य उद्धताऽर्थोपस्थितौ, प्रौढबन्धमध्ये सुकुमाराऽर्थोपस्थिताविति भावः, प्रतिकूलवर्णत्वं नाम दोषः। अन्यथा=दोषाऽभावस्थले, अस्याः = समतायाः, उक्तगुणेषु = ओजःप्रभृतिषु, यथायथं = यथायोग्यम्, अन्तःपातः = भवेदिति शेषः॥ १३॥

दुःश्रवता दोषके त्यागसे मान लिया, अर्थात् कान्ति और सुकुमारता स्वतन्त्र गुण नहीं हैं॥ १२॥

अङ्गीकृतेति। "कान्ति" कहते हैं उज्ज्वलताको, हालिक (हलवाहक)-आदिसे प्रयुक्त पदविन्यासके परित्यागसे अलौकिक शोभासे युक्त होना ही उज्ज्वलता है। पारुष्य (कठोरता) न होना "सुकुमारता" है। इन दोनोंके उदाहरण स्पष्ट हैं।

क्वचिदिति। मार्गाऽभेद-रूप समता कहीं दोष होती है, जहाँ दोष नहीं होती है वहाँ पूर्वोक्त गुणों (प्रसाद, माधुर्य और ओज) में उसका यथायोग्य अन्तर्भाव हो जाता है॥ १३॥

मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव परिनिष्ठानं मार्गाभेदः। स च कचिद्दोषः।

तथाहि—

'अव्यूढाङ्गमरूढपाणिजठराभोगं च बिभ्रद्वपुः
पारीन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्मातु किं तावता ?
उद्यद्दुर्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोद्दामदानार्णव-
स्रोतःशोषणरोषणात्पुनरितः कल्पाग्निरल्पायते ॥'

मार्गाऽभेदं विवृणोति—**मसृणेनेति**। मसृणेन = सुकुमारेण, वा = अथवा, विकटेन = कठोरेण, मार्गेण = रचनाभेदेन। उपक्रान्तस्य = आरब्धस्य, सन्दर्भस्य = प्रबन्धस्य, तेन=मार्गेण, एव, परिनिष्ठानं=समाप्तिः, मार्गाऽभेदः, यथाऽऽह वामनः—

"प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः।
दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥" इति (अ० ३, अ० १)

स च = मार्गाऽभेदस्वरूपः समतागुणः।

मार्गाऽभेदं समतागुणमुदाहरति—**अव्यूढाऽङ्गमिति**। अव्यूढाङ्गम् = बालत्वात् अव्यूढानि (अप्रौढानि) अङ्गानि (चरणादयोऽवयवाः) यस्य, तत्, अतएव—अरूढेत्यादिः० = अरूढः (अनुत्पन्नः) पाणिजठरस्य (करोदरस्य, पाणयश्च जठरं च पाणिजठरं, तस्य, "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इति समाहारद्वन्द्वः) आभोगः (परिपूर्णता) यस्य तत्, तादृशं वपुः = शरीरं, बिभ्रत् = धारयन्, एषः = समीपतरवर्ती, शिशुः = शावकः, पारीन्द्रः = सिंहः, "कण्ठीरवस्तु पारीन्द्रः केसरी गजमोहनः।" इति हारावली। पाणिपुटके = करयुग्मके, मनुष्यस्येति शेषः। संमातु = इयत्तां प्राप्नोतु, संभावनायां लोट्। तावता = तत्परिमाणेन, अव्यूढाऽङ्गत्वादिना, किं, नो काऽपि त्रुटिरिति भावः। त्रुट्यभावं प्रदर्शयति—उद्यदित्यादिः० = उद्यत् (उपस्थितम्) दुर्द्धराणां (दुर्द्धषाणाम्) गन्धसिन्धुराणां (गन्धगजानाम्) यत् शतं (प्रचुरसंख्या) तेन हेतुना प्रोद्दाम (प्रचुरम्) यद् दानाऽर्णवस्रोतः (मदजलसिन्धुप्रवाहः) तस्य शोषणं (शोषकारणम्) रोषणं (क्रोधः, यस्य, तस्मात्। इतः = अस्मात्, शिशुपारीन्द्रादिति भावः। कल्पाऽग्निः = प्रलयकालाऽनलः, अपि। अल्पायते = अल्प इवाऽऽचरति। वयसा शिशुरप्ययं प्रचुरबलसंपन्न इति भावः। गन्धगजलक्षणं यथा—

मसृणेति। सुकुमार अथवा कठोर रचनासे आरम्भ किये गये प्रबन्धका उसी रचनासे समाप्त करनेको "मार्गाऽभेद" कहते हैं। वह कहीं दोष होता है।

जैसे—**अव्यूढाऽङ्गमिति**। अपुष्ट पैर आदि अङ्गोंवाले अतः हाथ और पैरोंकी परिपूर्णतासे रहित शरीरको धारण करता हुआ यह शेरका बच्चा भले ही

अत्रोद्धतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव। अनेवंविधस्थाने माधुर्यादावेवान्तःपातः।

यथा—

'लताकुञ्जं गुञ्जत्–' इत्यादि।

ओजः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता।
तदभावस्य दोषत्वात्स्वीकृता अर्थगा गुणाः॥ १४॥

"यस्योग्रमदगन्धेन हस्तिनो भयविह्वलाः।
दूरादेव पलायन्ते गन्धहस्ती स उच्यते॥" इति।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र पूर्वार्द्धे पारीन्द्रशिशोर्वर्णनीयत्वेन सुकुमारार्थ आवश्यकः परं कवेर्विकटमार्गाऽवलम्बनात्प्रतिकूलवर्णत्वं दोष इति भावः। उत्तरार्द्धे तु उत्कटाऽर्थत्वाद्विकटाऽर्थावलम्बनात्समता गुण एव।

अत्रेति। अत्र = अस्मिन्पद्ये, उद्धतेऽर्थे = उद्धरार्द्धगते इति शेषः, तीव्रक्रोधस्य वर्णनीयत्वादिति भावः। वाच्ये = वक्तव्ये। सुकुमारबन्धत्यागः = कोमलरचनाहानम्। गुण एव = प्रसङ्गाऽनुकूलत्वादिति भावः। अनेवंविधस्थाने=अनेतादृशस्थले, कोमलाऽर्थे वाच्य इति भावः। माधुर्यादावेव = माधुर्ये, आदिपदेन ओजसि च। अन्तःपातः = अन्तर्भावः। माधुर्यव्यञ्जके ललितबन्धे, ओजोव्यञ्जके उद्धतबन्धे चेत्यर्थः। यथा "लताकुञ्जं गुञ्जत्०"—इत्यादि (पृ० ८१)।

इदानीं भोजादिसम्मतानामोजःप्रभृतीनां दशविधानामर्थगुणानामपि दोषाऽभावादिभिरङ्गीकारमगुणत्वं च यथायथमुपपादयति—**ओज इति**। ओजः, प्रसादो माधुर्यं, सौकुमार्यम्, उदारता च एते पञ्च प्राचीनसम्मता अर्थगा गुणाः = अर्थगता गुणाः, तदभावस्य=ओजआद्यभावस्य, दोषत्वात् = दोषरूपत्वात्, स्वीकृताः अङ्गीकृताः, अस्माभिरिति शेषः॥ १४॥

मनुष्यके दो हाथोंमें समाजाय, उतनेसे क्या ? उठे हुए दुर्धर्ष सैकड़ों गन्धहस्तियोंके मदजलके समुद्रप्रवाहको सुखानेवाले क्रुद्ध इससे प्रलय कालका अग्नि भी थोड़ा ही-सा प्रतीत होता है।

अत्रेति। इस पद्यमें उत्तरार्द्धमें उद्धत अर्थ वाच्य होनेसे सुकुमार रचनाका त्याग गुण ही है, ऐसा स्थल न होनेपर माधुर्य आदिमें ही उसका अन्तर्भाव होता है। जैसे "लताकुञ्जं गुञ्जत्०" इत्यादि।

ओज इति। ओज, प्रसाद, माधुर्य, सौकुमार्य और उदारता इनका अभाव दोषरूप होनेसे ये अर्थगत गुण स्वीकृत हैं॥ १४॥

ओजः=साभिप्रायत्वरूपम् । प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । माधुर्यमुक्तिवैचित्र्यम् । सौकुमार्यमपारुष्यम् । उदारता = अग्राम्यत्वम् । एषां पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्याणां निराकरणेनैवाङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यालङ्कारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानां कान्तिनामकः ।। १५ ।।

विवृणोति—**ओज इति** । ओजः = साऽभिप्रायत्वरूपं, पुष्टयभिप्रायविशेषणकत्वमित्यर्थः । तच्चाऽपुष्टार्थत्वदोषाऽभावत्वेन स्वीकृतम् । अर्थप्रौढिरोजः, इति प्राचीनाऽभिमतलक्षणं, सा च पञ्चविधा—

"पदाऽर्थे वाक्यरचना, वाक्याऽर्थे त्र पदाऽभिधा ।

प्रौढिर्व्यासमासौ च साऽभिप्रायत्वमस्य च ।।"

तत्र भेदचतुष्टयस्य वैचित्र्यमात्रप्रयोजकत्वाद् गुणाऽभावत्वमग्रे दर्शयिष्यते । अन्तिमभेदस्तु दोषाऽभावत्वेन स्वीकृतः । प्रसादः = अर्थवैमल्यम्, अर्थस्य (वाच्यस्य) वैमल्यं (स्फुटत्वमित्यर्थः) अधिकपदत्वनिराकरणेन अस्याङ्गी.कारः, माधुर्यम्= उक्तिवैचित्र्यं, विचित्रोक्त्या तस्यैवाऽर्थस्य पुनः समर्पणमिति भावः । अनवीकृतत्वदोषपरिहारेणाऽस्य स्वीकारः । सौकुमार्यम् = अपारुष्यम्, अकठोरत्वमिति भावः । अमङ्गलरूपाऽश्लीलत्वनिराकरणेन अस्याऽभ्युपगमः, यथा "स मृतः" इत्यस्य स्थाने—

"स कथाशेषतां यातः समालिङ्ग्य मरुत्सखम्" ।

एतादृशप्रयोगेणाऽभिप्रायसूचनम् । उदरता = अग्राम्यत्वम् "स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्यवाऽधुनाऽप्रिये ! "एतादृशप्रयोगाऽभावः ।

एषामिति । अपुष्टाऽर्थत्वदोषनिराकरणेन ओजसः, अधिकपदत्वदोषनिराकरणेन प्रसादस्य, अनवीकृतत्वदोषनिराकरणेन, माधुर्यस्य, अमङ्गलरूपाऽश्लीलत्वदोषनिराकरणेन सौकुमार्यस्य, ग्राम्याऽर्थदोषनिराकरणेन उदारताया अङ्गीकार इति भावः । स्पष्टान्मुदाहरणानि ।

प्राचीनाऽभिमतावर्थव्यक्ति-कान्तिनामकावर्थगुणावन्तर्भावयति—**अर्थव्यक्तिरिति** । स्वभावोक्त्या = तन्नामकेन, अलङ्कारेण, अर्थव्यक्तिः = तदाख्यः अर्थगुणः

पदोंका साऽभिप्राय होना "ओज" है, वह "अपुष्टाऽर्थत्व" दोषका अभावरूप है । अर्थकी स्फुटता "प्रसाद" है, अधिकपदता दोषके निराकरणसे इसका स्वीकार किया गया है उक्तिकी विचित्रता "माधुर्य" है, "अनवीकृतत्व" दोषके परिहारसे इसका अङ्गीकार किया गया है । कठोरता न होना "सौकुमार्य" है, अमङ्गलतारूप अश्लीलताके निराकरणसे इसका स्वीकार किया गया है । ग्राम्यत्व दोष न होना "उदारता" है, इनके उदाहरण स्पष्ट हैं (पहले दे चुके हैं ।)

अर्थव्यक्तिरिति । प्राचीन आचार्योंसे अर्थगुणके रूपमें अभिमत अर्थव्यक्ति,

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम् । कान्तिर्दीप्तरसत्वम् । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषः विचित्रतामात्रमदोषः समता परम् ।

श्लेषः=क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रमः=क्रियासन्ततिः, विदग्धचेष्टितं=कौटिल्यम्, अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्बणत्वम्, उपपाद-

---

(प्राचीनसम्मतः) तथा पुनः रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां, कान्तिनामकः = प्राचीनसम्मतोऽर्थगुणः, अङ्गीकृत इति शेषः ।। १५ ।।

विवृणोति—**अङ्गीकृत इति ।** अर्थव्यक्तिर्यथा—शाकुन्तले—'ग्रीवाभङ्गाऽभिरामम्' (प्र०) अत्र स्वभावोक्त्याऽलङ्कारेण अर्थव्यक्तिर्नाम प्राचीनसंमतोऽर्थगुणः अङ्गीकृतः ।

"**शून्यं वासगृहम्०**" इत्यादिः (पृ० २४) ।

अत्र रसध्वनिना, तथा—"अयं स रसनोत्कर्षी';त्यादिः (पृ० ३४३) ।

अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येन च कान्तिनामकः प्राचीनाऽभिमतोऽर्थगुणोऽङ्गीकृतः । अर्थव्यक्तिः = वस्तुस्वभावस्फुटत्वं, वस्तुनः (पदार्थस्य) स्वभावानां (स्वरूपाणाम्) स्फुटत्वम् (व्यक्तिः) । यथाऽऽह सरस्वतीकण्ठाभरणकारः—

"अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात्कथनमुच्यते ।
कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यात्" इति ।

प्राचीनसम्मतयोः श्लेष–समतारूपाऽर्थगुणयोरगुणत्वं प्रतिपादयति—**श्लेष इति ।** श्लेषः = प्राचीनाऽभिमतोऽर्थगुणविशेषः, विचित्रतामात्रं = वैचित्र्यमात्रम् एव, न गुणः । एवं च समता = तदाख्यः प्राचीनाऽभिमतोऽर्थगुणः, अदोषः = दोषाऽभावस्वरूपः, अतो न गुण इति भावः ।

विवृणोति—**श्लेष इति ।** क्रमः (क्रियासन्ततिः = व्यापारपरम्परा) कौटिल्यम् (विदग्धचेष्टितं = रसिकव्यवहारः) अनुल्बणत्वम् (अप्रसिद्धवर्णनाया विरहः = अभावः) उपपत्तिः (उपपादकयुक्तेर्विन्यासः = स्थापनम्) एषा योगः

स्वभावोक्ति अलङ्कारसे अङ्गीकृत है उसी तरह कान्ति नामक अर्थगुण रसध्वनि और गुणीभूत व्यङ्ग्यके रूपसे अङ्गीकृत है ।। १५ ।।

प्राचीन आचार्य पदार्थके स्वभावकी स्फुटताको "अर्थव्यक्ति" और रसकी प्रदीप्तताको "कान्ति" मानते हैं । उदाहरण स्पष्ट हैं ।

श्लेष इति । प्राचीन आचार्यसे अर्थगुणके रूपमें मान गया श्लेष, वैचित्र्यमात्र है, उसी तरह "समता" भी केवल दोषाऽभावरूप है ।

क्रम, कौटिल्य, अनुल्बणत्व और उपपत्ति इनका सम्मेलनरूप जो रचना है उसे "श्लेष" कहते हैं ।

इनमें क्रियाओंकी परम्परा "क्रम" है । रसिक पुरुषका व्यवहार "कौटिल्य" है । अप्रसिद्ध वर्णनका न होना "अनुल्बणत्व" है । उपपादक युक्तिका स्थापन

कयुक्तिविन्यास उपपत्तिः, एषां योगः = सम्मेलनं स एव रूपं यस्या घटनाया-स्तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम्। अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहा-दिति भावः। यथा—

'दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे—' इत्यादि।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम्, लोकसंव्यवहाररूप-मनुल्बणत्वम्, 'एकासनसंस्थिते', 'पश्चादुपेत्य', 'नयने पिधाय', 'ईषद्वक्रित-कन्धरः' इति चोपपादकानि, एषां योगः। अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता।

(सम्मेलनम्) स एव रूपं (स्वरूपम्) यस्या घटनायाः, तद्रूपः श्लेषः = वैचित्र्य-मात्रं, न गुणः।

अत्र हेतुमाह—**अनन्येत्यादिः** = अनन्यसाधारणः (अनितरसामान्यः) यो रसः, तस्य उपकारित्वाऽतिशयस्य विरहात्=अभावात् इति भावः।

उदाहरति—**यथेति**। दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे—(इत्यादि १४६ पृ०)।

उपपादयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, दर्शनादयः=नायककर्तृक-नायिकाविलोकनादयः, क्रियाः=व्यापाराः, उभयसमर्थनरूपम्=एकस्या नयनपिधानेन, अन्यस्याश्चुम्बनेनोभयोः प्रतारणप्रीणनरूपं समर्थनम् (संघटनम्) तद्रूपं कौटिल्यम्। लोकसंव्यवहाररूपं = प्रचलितजनाचाररूपम् अनुल्बणत्वम्, "एकासनसंस्थिते" "पश्चादुपेत्य" "नयने पिधाय" "ईषद्वक्रितकन्धरः" इति चोपपादकानि = स्वाऽ-भीष्टाऽर्थसंपादकानि। एषां योगः (सम्मेलनम्)।

अस्य गुणत्वाऽभावं प्रतिपादयति—**अनेनेति**। अनेन = एतादृशश्लेषेण, वाच्योपपत्तीत्यादिः० = वाच्यस्य (प्रियतमाचुम्बनरूपस्य वक्तव्यस्य) उपपत्तेः (उपपादकयुक्तेः) ग्रहणे (अनुसन्धाने) व्यग्रतया (व्यासक्तत्वेन), सामाजि-कानामिति शेषः। रसास्वादः = शृङ्गाररसाऽनुभूतिः, व्यवहितप्रायः=तिरोहितप्रायः, स्तोकं व्यवहित इवेति भावः। इति = अस्मात्कारणात्। अस्य = श्लेषस्य, अगुणता = गुणाऽभावः, वैचित्र्यमात्रमिति भावः।

"उपपत्ति" है। इन सबका सम्मेलनरूप रचनाको "श्लेष" कहते हैं। वह श्लेष केवल वैचित्र्य है, रसका असाधारण उपकारकत्व इसमें नहीं है, यह भाव है। जैसे—"दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे" इत्यादि। इस पद्यमें 'क्रम' अर्थात् दर्शन आदि क्रियाए हैं, दोनों नायिकाओंका समर्थन करना "कौटिल्य" है। लोकका व्यवहाररूप "अनुल्बणत्व" है। "एक आसनपर ही बैठी हुई" पीछेसे आकर "आंखोंको मूंदकर" "कन्धा कुछ टेढीकर" ये सब उपपादक (सिद्ध करने वाले) हैं, इनका सम्मेलन है। इस (श्लेष) से अर्थकी उपपत्तिके ग्रहणमें व्यग्र होनेसे रसके आस्वादमें प्रायः व्यवधान होता है इस कारण श्लेष गुण नहीं है।

समता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाविपर्यासेनार्थस्य विसंवादिताविच्छेदः। स च प्रक्रमभङ्गरूपविरह एव।

स्पष्टमुदाहरणम्।

न गुणत्वं समाधेश्च—

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः। तत्रायोनिरर्थो यथा—

'सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्।

प्राचीनाऽभिमतं समाधिं निरुच्य तस्य दोषाभावस्वरूपं प्रतिपादयति—**समतेति**। प्रक्रान्तेत्यादिः० = प्रकान्तयोः (प्रारब्धयोः) प्रकृतिप्रत्यययोः, अविपर्यासेन (अवैषम्येण) अर्थस्य = प्रतिपाणविषयस्य, विसंवादितायाः (विसंवादस्य, असंगतेरिति भावः) विच्छेदः (अभावः), प्रारब्धप्रकृतिप्रत्ययओरवैषम्येण समापनमिति भावः। स च विसंवादिताऽविच्छेदः प्रक्रमभङ्गरूपदोषस्य विरहः (अभावः) एव। अतः समताया दोषाऽभावत्वरूपमेव न गुणत्वमिति भावः।

प्राचीनाऽभिमतसमाधेरर्थगुणत्वं प्रतिषेधति—**न गुणत्वमिति**। समाधेः = अर्थगुणविशेषरूपेण प्राचीनाऽभिमतस्य समाधेः, न गुणत्वम् = अस्मन्मते न गुणत्वम्।

समाधिं लक्षयति—**समाधिश्चेति**। अयोनीत्यादिः० = अर्थदृष्टित्वं=समाधित्वम्। अर्थस्य दृष्टिः (ज्ञानविशेषः) स चाऽर्थो द्विविधः—अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च। अयोनिः = पूर्वकविभिरदृष्टोऽर्थः। अन्यच्छायायोनिः = अन्यवर्णिताऽर्थाऽनुसारी।

तत्राऽयोनिमुदाहरति—**सद्योमुण्डित इति**। सद्यः (सपदि) मुण्डितः (कृतमुण्डनः) मत्तः (मदिरामदयुक्तः) यो हूणः (हूणदेशोत्पन्नो म्लेच्छः) तस्य यत् चिबुकम् (ओष्ठाऽधोभागः) तं प्रस्पर्द्धते (सङ्घर्षं करोति) तच्छीलं, हूणस्य ताम्रवर्णत्वेन मत्तत्वेन च चिबुकमति ताम्रमिति भावः, तादृशं नारङ्गकं = नारङ्गफलम्, अत्र मत्तहूणचिबुकनारङ्गयोः सादृश्यं केनाऽपि पूर्वकविना नो निबद्धम्। अतोऽयोनिरूपः समाधिः।

आरम्भ किये गये प्रकृति और प्रत्ययका वैषम्म न कर अर्थकी असंगतिका अभाव "समता" है, वह भग्नप्रक्रम दोषका अभावस्वरूप ही है। उदाहरण स्पष्ट है।

न गुणत्वमिति। "समाधि" भी गुण नहीं है।

"अयोनि" और "अन्यच्छायायोनि" इस प्रकार दो प्रकारके अर्थोका ज्ञानविशेष "समाधि" है।

उनमें अथोनि अर्थ, जैसे—**सद्य इति**।

तत्क्षण मुण्डन किये हुए हूण (अनार्यविशेष) की ठुड्डीके समान (लाल) नारङ्गी है।

अन्यच्छायायोनिर्यथा—

'निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता काऽपि।
नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी॥'

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम्।

अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वम्, किन्तु काव्यशरीरमात्र-निर्वर्तकत्वम्।

क्वचिच् 'चन्द्रम्' इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये 'अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिः' इति वाक्यवचनम्। क्वचित् 'निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा

अन्यच्छायायोनिमुदाहरति—**निजेति**। अम्बुनि = जले, निजनयनप्रति-बिम्बैः = निजनयनयोः (स्वनेत्रयोः) प्रतिबिम्बैः (प्रतिकृतिभिः), प्रतारिता = वञ्चिता, जले पतितेषु स्वप्रतिबिम्बेषु सादृश्यात् नीलोत्पलज्ञानाच्चेतुं प्रवृत्ता प्रतारितेति भावः। तादृशी कुसुमलावी=पुष्पच्छेदनशीला, कुसुमानि लुनातीति तच्छीला, "कर्मण्यण्" इत्यण्। "टिड्ढाणञ्०" इत्यादिना ङीप्। नीलोत्पले = नीलकुवलये, अपि, करं = हस्तम्, अर्पयितुं = निधातुं, विमृशति = विचिन्तयति, इदं नीलोत्पलं नो वेति विचारयतीति भावः।

अन्यच्छायायोनित्वमुपपादयति—**अत्रेति**। अतिप्रसिद्धं = बहुषु काव्येषूपनिबद्धमिति भावः। सादृश्यं = तुल्यत्वम्। विच्छित्तिविशेषेण = चमत्काराऽतिशयाधायकत्वेन, निबद्धं = प्रतिपादितम्। अस्य = समाधेः, असाधारणशोभाऽनाधायकत्वात् = असाधारणशोभायाः (रसादीनामसामान्यसौन्दर्यस्य) अनाधायकत्वात् = (अनुत्पादकत्वात्) न गुणत्वं, किन्तु काव्यशरीरमात्रनिर्वर्तकत्वं = काव्यशरीरमात्रस्य (केवलशब्दाऽर्थयुगलस्य) निर्वर्तकत्वम् (निष्पादकत्वम्)।

भेदपञ्चकोपेतस्यौजसोऽन्तिमभेदस्य साऽभिप्रायरूपत्वस्य अपुष्टाऽर्थत्वदोषाऽभावत्वेन गुणत्वं निराकृतम्। साम्प्रतं भेदचतुष्टयस्य गुणत्वं निराकर्तुमुपक्रमते—**क्वचिदिति**। १. क्वचित्=कुत्रचित्, रघुवंशादाविति भावः। "चन्द्रम्" इत्येकस्मिन्पदार्थे वक्तव्ये = वचनीये—"अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिः" इति वाक्यवचनम् (पदसमूहाऽभिधानम्) तद्यथा रघुवंशे—"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः" (२-७५)। इति।

अन्यच्छायायोनि अर्थ जैसे—**निजेति**। कोई फूल तोड़नेवाली स्त्री पानीमें अपने नेत्रोंके प्रतिबिम्बोंसे बारंबार धोखा खाती हुई नीलकमलमें भी (अपने नेत्रकी छाया समझ कर) हाथ लगानेमें विचार (गौर) करती है। इस पद्यमें नीलकमल और नेत्रमें अत्यन्त प्रसिद्ध सादृश्य (तुल्यत्व) चमत्कारविशेषसे प्रतिपादित है। असाधारण शोभाका आधान न करनेसे यह गुण नहीं है, किन्तु काव्यके शरीर (शब्द और अर्थरूप) मात्र का निष्पादक हैं। कहीं "चन्द्र" इस एक पदार्थको कहनेके लिए "अत्रिके नेत्रसे उत्पन्न ज्योति" ऐसा वाक्य कहा

योषित्' इति वाक्यार्थे वक्तव्ये 'वरवर्णिनी' इति पदाभिधानम्। क्वचिदेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपो व्यासः। क्वचिद् बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च, इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वमुचितम्, अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्यम्।

ब्रह्मणा सृष्टे प्रजापतिदशकेऽन्यतमः प्रजापतिरत्रिर्यथाऽऽह मनुः—

"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च॥" १–३५। इति।

एवं सप्तर्षिष्वप्ययमन्यतमः, स च ब्रह्मणश्चक्षुषो जातस्तस्य पत्न्यनसूया। तस्य त्रयः पुत्राः दत्तात्रेयो दुर्वासाश्चन्द्रश्चेति श्रीमद्भागवतम्। चन्द्रस्तस्य नयनाज्जात इति पुराणान्तरम्।

२. क्वचित् निदाघेत्यादिः० = निदाघे (ग्रीष्मर्तौ) शीतलाः (शीताः) हिमकाले (हेमन्तर्तौ) उष्णाः (तापसहिताः) सुकुमाराः (कोमलाः) शरीराऽवयवाः (देहभागाः) यस्यास्तादृशी योषित् (स्त्री) इति वाक्याऽर्थे वक्तव्ये "वरवर्णिनी"ति पदाऽभिधानम्। तस्या इदमपरलक्षणम्—

शीतकाले भवेदुष्णा, उष्णकाले च शीतला।
सुकुमारशरीरा च सा ज्ञेया वरवर्णिनी॥"इति। सेयं वाक्यार्थे च पदाऽभिधा।

३. क्वचित् **एकस्येति**। एकस्य वाक्यार्थस्य किंचिद्विशेषनिवेशात् = किंचिद्विशेषनिवेशमभिप्रेत्य, व्यासः=विस्तरः। यथा "नाऽयं पण्डित" इत्येकवाक्येन वक्तव्ये "नाऽयं व्याकरणं, न वा न्यायं वेत्तीत्यादिखण्डखण्डवाक्येन समस्तशास्त्राऽज्ञानकथनम्।

४. क्वचिद्बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाऽभिधानम् (कथनम्) इत्येवंरूपो समासः।

स यथा—"ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चाऽस्मै निवेद्याऽर्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः"॥ इति।
(कुमारसंभवम् ७)

इत्येवमिति। अन्यैः वामनादिभिः, न गुणत्वमुचितम्। रसादीनामुपकाराऽजननादिति भावः।

जाता है, और कहीं ग्रीष्म ऋतुमें शीतल और हेमन्त ऋतुमें उष्ण (गरम) सुकुमार शरीरके अवयवोंवाली स्त्री" ऐसा वाक्यार्थ वक्तव्य होनेपर "वरवर्णिनी" ऐसे एक पदकी उक्ति होती है। कहीं एक वाक्याऽर्थको कुछ दिखानेका अभिप्राय कर अनेक वाक्योंसे कहना इस प्रकार व्यास (फैलाव) होता है। कहीं बहुतसे वाक्योंसे कहनेके लिए योग्य अर्थको एक वाक्यसे कहना इस प्रकारका समास (संक्षेप) होता है। इत्यादि औरोंसे कहे गये अर्थगुण नहीं हैं; वैचित्र्यमात्रको उत्पन्न करते हैं।

—तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ १६ ॥

तेनोक्तप्रकारेण। अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः।

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टमः परिच्छेदः।

गुणनिरूपणमुपसंहरति—**तेनेति**। तेन = पूर्वोक्तप्रकारेण अर्थगुणाः = ओजःप्रभृतयो वामनोक्ताः, भोजराजोक्ता दण्डिकव्युक्ता वा अर्थवृत्तयो गुणाः, न पृथक् = नाऽतिरिक्ताः, अपित्वस्मदुक्त-गुणादोषाऽभावरसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याऽलङ्कारेष्वन्तर्भूता इति भावः।

इति सादित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाऽष्टमः परिच्छेदः।

इति श्रीशेषराजशर्मप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायामष्टमः परिच्छेदः।

—❀❀❀—

तेनेति। पूर्व प्रदर्शित उक्तिसे ओज आदि पृथक् रूपसे अर्थगुण नहीं हैं।

सादित्यपंणमें गुणविवेचन नामक अष्टम परिच्छेद समाप्त हुआ।

—❀❀❀—

नवमः परिच्छेदः

अथोद्देशक्रमप्राप्तमलङ्कारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोल्लङ्घ्य रीतिमाह—

पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनां—

रसादीनामर्थाच्छब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानाम् ।

—सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ॥ १ ॥

रीतिं वर्णयितुमुपक्रमते—**अथेति** । अथ = गुणनिरूपणाऽनन्तरम्, उद्देश-क्रमप्राप्तम् = नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः, "उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणाऽलङ्कार-रीतयः (पृ० २८) इत्युद्देशक्रमप्राप्तमित्यर्थः । अलङ्कारनिरूपणं, बहुवक्तव्यत्वेन = बहवः (अधिका विषयाः) वक्तव्याः (वाच्याः) यस्य, तस्य भावस्तत्त्वं, तेन । उल्लङ्घ्य = अतिक्रम्य, रीतिमाह, सूचीकटाहन्यायेनेति भावः ।

रीतिं लक्षयति—**पदसंघटनेति** । अङ्गसंस्थाविशेषवत् = करचरणाद्यवयव-विन्यासविशेषवत्, रसादीनां = शृङ्गारादीनाम्, आदिपदेन रसाभासभावादीनां परिग्रहः । उपकर्त्री = उत्कर्षजननी, पदसंघटना = यथास्थानं सुप्तिङन्तशब्दानां संयोजना रीतिः । यथोक्तं वामनेन—"विशिष्टपदरचना रीतिः ॥ ७ ॥ विशेषो गुणात्मा ॥ ८ ॥ (अधि० १ अध्यायः २) । एवं च "रसाद्युपकारकपदविन्यासो रीतिः" इति रीतिलक्षणम् ।

विवृणोति—**रसादीनामिति** । शब्दाऽर्थशरीरस्य = शब्दाऽर्थौ शरीरं यस्य, तस्य, काव्यस्य, आत्मभूतानां रसानामिति योजना ।

रीतिं विभजते—**सेति** । सा = रीतिः, पुनश्चतुर्विधा, वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली लाटिका चेति ॥ १ ॥

अब उद्देशक्रमसे प्राप्त अलङ्कारनिरूपणमें बहुत वक्तव्य होनेसे उसका उल्लङ्घन कर सूचीकटाह न्यायसे रीतिका निरूपण करते हैं ।

पदसंघटनेति । शरीरमें जैसे कर, चरण आदि अवयवोंका विन्यास होता है उसी तरह काव्यशरीरमें रस आदिका उपकार करनेवाली सुबन्त तिङन्त आदि पदोंकी संयोजनाको "रीति" कहते हैं ।

रसादीनामिति । रस आदि अर्थात् शब्दाऽर्थशरीरवाले काव्यके आत्मभूत रस भाव आदियोंकी उपकार करनेवालीको "रीति" कहते हैं, यह भाव है ।

सेति । वह रीति चार प्रकारकी होती है ॥ १ ॥

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ।

सा = रीतिः ।

तत्र—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ॥ २ ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ।

यथा—

'अनङ्गमङ्गलभुवः–' इत्यादि ।

रुद्रटस्त्वाह—

असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया ॥

वामनमते रीतिस्त्रेधा, यथोक्तं तेन—"सा त्रेधा, वैदर्भी, गौडीया पाञ्चाली चे"ति । रीतीनां नामकरणे बीजमप्याह—"विदर्भादिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या" इति । "विदर्भादिषु देशेषु तत्रत्यैः कविभिर्यथास्वरूपमुपलब्धत्वात्समाख्येति तदीया वृत्तिः । समाख्या = यौगिकः शब्दः ।

वैदर्भी लक्षयति—**माधुर्यव्यञ्जकैरिति** । माधुर्यस्य (तदाख्यगुणस्य) व्यञ्जकैः (व्यक्तिकारकैः) वर्णैः=अक्षरैः, ललितात्मिका=सुकुमारस्वरूपा, रचना = कृतिः ॥ २ ॥ अवृत्तिः = समासरहिता, अल्पवृत्तिर्वा = अल्पसमासा वा, एतादृशी वैदर्भी रीतिः, इष्यते = अभिलष्यते, कविभिरिति शेषः । "परार्थाऽभिधानं वृत्तिः" इति लक्षणमनुसृत्य यद्यपि "कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः" इति वैयाकरणनयेन कृदादीनां प्राप्तावप्यालङ्कारिकनयेनाऽत्र समासवृत्तिरेव गृह्यते ।

वैदर्भीमुदाहरति—**"अनङ्गमङ्गलभुव" इत्यादि** । (८० पृ०) । अत्र माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्द्वित्रपदसमासैर्व्यस्तपदैर्वोपलक्षितताया ललितरचनायाः सद्भावाद्वैदर्भी वृत्तिः ।

रुद्रटमतं प्रदर्शयति—**असमस्तेति** । असमस्ता=समासरहिता, एकसमस्ता = एकेन (पदेन) सह समस्ता, द्विपदसमासयुक्तेति भावः । दशभिर्गुणैः = स्वाऽभिमतैः श्लेषादिभिर्दशगुणैर्युक्ता, वर्गद्वितीयबहुला = वर्गेषु (कचटतपेषु) द्वितीयाः

वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली और लाटी (लाटिका) । उनमें **माधुर्यं ति** । माधुर्य गुणके व्यञ्जक वर्णोंसे अवृत्ति (समासरहित) वा अल्पवृत्ति (छोटे समासों)-से युक्त सुकुमारस्वरूप रचनाको "वैदर्भी" रीति कहते हैं ॥ ३ ॥

जैसे—"अनङ्गमङ्गलभुवः" इत्यादि । रुद्रट कहते हैं—

असमस्तेति । असमस्ता (समासरहित) अथवा एकसमस्ता (दो पदोंके

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ॥ ३ ॥

समासबहुला गौडी—

यथा—

'चञ्चद्भुज०—' इत्यादि।

पुरुषोत्तमस्त्वाह—

'बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोकवाक्या च ॥'

(खछठथफाः) तैः बहुला (प्रचुरा), स्वल्पप्राणाऽक्षरा = स्वल्पः (लघुः) प्राणः (उच्चारणप्रयत्नः) येषां, ते, तादृशा अक्षराः (वर्णाः) यस्यां सा, तादृशी वैदर्भ रीतिः, सुविधेया = सुन्दरविधया विधातव्या।

विवृणोति—**अत्रेति**।

गौडीं लक्षयति—**ओजःप्रकाशकैरिति**। ओजःप्रकाशकैः = ओजोगुणव्यञ्जकैः, वर्णैः, पुनः आडम्बरः = उद्धतवर्णघटितः, बन्धः = रचना ॥ ३ ॥

समासबहुला = समासप्रचुरा, तादृशी रीतिर्गौडी।

गौडीमुदाहरति—"चञ्चद्भुजे"त्यादि (४३६ पृ०)।

पुरुषोत्तमकृतलक्षणमाह—**बहुतरेति**। बहुतरीः (प्रचुरतराः) ये समासाः, तैर्युक्ता (सहिता)। सुमहाप्राणाऽक्षरा = सुमहान् (अतिगुरुः) प्राणः (उच्चारणप्रयत्नः) येषां, ते तादृशा अक्षरा यस्यां सा। अनुप्रासमहिमपरतन्त्रा = अनुप्रासः (वक्ष्यमाणः शब्दाऽलङ्कारविशेषः) तस्य महिमा (प्राचुर्यम्) तत्परतन्त्रा = तदधीना, स्तोकवाक्या = स्तोकम् (अल्पम्) वाक्यं (पदसमूहः) यस्य सः सा एतादृशी रीतिर्गौडीया।

समासोंसे युक्त; श्लेष आदि दश गुणोंसे युक्त वर्गोंके द्वितीय वर्णोंसे प्रचुर, अल्पप्राण अक्षरोंवाली रीतिको "वैदर्भी" कहते हैं।

यहां दश गुण कहनेसे उनके मतमें कहे गये श्लेष आदिको **जानना चाहिए**। ओज गुणको प्रकाशित करनेवाले अक्षरोंसे उद्धत वर्णघटित रचना और ॥ ४ ॥ प्रचुर समासोंसे युक्त रीतिको "गौडी" कहते हैं।

जैसे—"चञ्चद्भुज" इत्यादि। पुरुषोत्तम इसका लक्षण कहते हैं—

बहुतरेति। प्रचुर समासोंसे युक्त, महाप्राण प्रयत्न वाले वर्णों वाली, अनुप्रासकी प्रचुरताकी अधीन और थोड़े वाक्योंवाली रीतिको "गौडी" कहते हैं।

—वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥ ४ ॥

द्वयोर्वैदर्भीगौडयोः । यथा—

'मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥'

भोजस्त्वाह— 'समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥'

पाञ्चालिकां लक्षयति—**वर्णैरिति** । पुनः, द्वयोः = वैदर्भीगौडयोः, **शेषैः** = अवशिष्टैः, वर्णैः = अक्षरैः, उपलक्षिता, समस्तपञ्चषपदः = समस्तानि (समासयुक्तानि) पञ्चषाणि (पञ्च वा षड् वा) पदानि (शब्दाः) यस्मिन् सः । तादृशो बन्धः = रचना, पाञ्चालिका मता ॥ ४ ॥

पाञ्चालिकामुदाहरति—**मधुरयेति** । शिशुपालवधमहाकाव्ये षष्ठसर्गे वसन्तवर्णनपरकं पद्यमिदम् । मधुरया = मनोहरया, मधुबोधितेत्यादिः = मधुना (वसन्तर्तुना) बोधिता (प्रकाशिता) या माधवी (वासन्तीलता) तस्या मधुसमृद्धया (मकरन्दसम्पदा) समेधिता (संवर्द्धिता) मेधा (बुद्धिः) यस्याः सा तया । उन्मदध्वनिभृता = उत्कटः मदः (मादकत्वम्) यस्मिन्, तादृशो यो ध्वनिः (झङ्कारः) तं बिभर्ति (धारयति) इति, तया, मधुकराऽङ्गनया = मधुकरस्य (भ्रमरस्य) अङ्गना (भार्या, मधुकरीति भावः), तया भ्रमर्येत्यर्थः मुहुः = वारं वारं, निभृताऽक्षरं = निभृताः (अस्फुटाः) अक्षराः (वर्णाः) यस्मिन् कर्मणि, तद्यथा तथा । उज्जगे = उच्चैर्गीतम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । पूर्वार्द्धे गौडीव्यञ्जकसमासबाहुल्येन उत्तरार्द्धे वैदर्भीव्यञ्जकाल्पवृत्तिसद्भावाद् द्वयोर्वैदर्भीगौडयोर्वर्ण-सद्भावात्पाञ्चालिका वृत्तिः । पाञ्चालिकेत्यत्र पाञ्चाली एव पाञ्चालिकेति स्वार्थे कः । पञ्चालेषु भवेतिठक्प्रत्यये कृते पाञ्चालिकी स्यादित्यवधेयम् ।

भोजमतमाह—**समस्तेति** । कवयः, समस्तपञ्चषपदां = समस्तानि (समासयुक्तानि) पञ्चषाणि (पञ्चसंख्यकानि षट् संख्यकानि वा) पदानि (शब्दाः)

पाञ्चालिकाका लक्षण कहते हैं—**वर्णैरिति** । वैदर्भी और गौडी रीतियोंके अवशिष्ट वर्णोंसे उपलक्षित, पांच वा छः पदोंके समाससे युक्त रीति "पाञ्चाली" मानी गई है ॥ ४ ॥

पाञ्चालिकाका उदाहरण—**मधुरयेति** । मनोहर, वसन्त ऋतुसे विकसित मकरन्दकी समृद्धिसे बढ़ी हुई बुद्धिवाली, उत्कट मदवाली ध्वनिको धारण करनेवाली ऐसी भ्रमरीने वारंवार अस्पष्ट ध्वनिसे गाना (गुञ्जन) किया ।

भोजकृत पाञ्चालीका लक्षण—पांच वा छः पदोंके समाससे युक्त, ओज और कान्ति नामक गुणोंसे समन्वित मधुर और सुकुमार रीतिको कविलोग पाञ्चाली

लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरे स्थिता ।

यथा—

'अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन् कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥'

यस्यां, ताम् । ओजःकान्तिसमन्विनाम् = ओजःकान्तिभ्यां (स्वसंमताभ्याभोजःकान्तिभ्यां गुणाभ्याम्) समन्विताम् (सहिताम्) मधुरां = श्रवणीयाम्, सुकुमारां च = मृदुलाम् च, रीतिं, पाञ्चालीं, विदुः = जानन्ति ।

लाटीं लक्षयति—**लाटी त्विति** । वैदर्भीपाञ्चाल्योः (तदाख्ययो रीत्योः) अन्तरा (मध्ये) स्थिता = विद्यमाना, नाऽत्यल्पसमासा न बहुलसमासा, तादृशी रीतिस्तु' लाटी । रीतिरियं वामनाचार्येण नोल्लिखितेत्यवधेयम् ।

लाटीमुदाहरति—**अयमिति** । कश्चित्कविः सूर्योदयं वर्णयति । पद्मिनीनां = कमलिनीनां, मुद्राभञ्जनः = निमीलननाशकः, विकासकारक इति भावः । उदयगिरीत्यादिः० = उदयगिरेः (पूर्वपर्वतस्य) या वनाऽऽली (अरण्यपङ्क्तिः) तस्या बालमन्दारपुष्पं = बालम् (अचिरविकसितम्) मन्दारपुष्पम् (पारिभद्र-कुसुमम्) इव, रक्तवर्ण इति भावः । विरहेत्यादिः० = विरहेण (मिथोवियोगेन) विधुरं (पीडितम्) यत् कोकद्वन्द्वं (चक्रवाकमिथुनं, जातावेकवचनम्) । तस्य बन्धुः (बान्धवः, मिथःसंयोजनेनेति शेषः) । एवं च कुपितेत्यादिः० = कुपितः (क्रुद्धः) यः कपिः (वानरः) तस्य कपोलक्रोडम् (गण्डफलकमध्यभागः) तद् इव ताम्रः (रक्तवर्णः), अयं = सूर्यः, तमांसि = अन्धकारान्, बिभिन्दन् = निवारयन्, उदयति = उदेति, मालिनी वृत्तम् । अत्र भञ्जन-मन्दार-द्वन्द्वबन्धु-भिन्दन्नितिपदेषु माधुर्यव्यञ्जकवर्णानां सद्भावाद्वैदर्भीघटकत्वमपरवर्णानां पाञ्चालीघटकत्वमत उभयमिश्रणाल्लाटी रीतिरियम् ।

कहते हैं । लाटीका लक्षण—वैदर्भी और पाञ्चालीके बीचमें रहनेवाली दोनोंके कुछ लक्षणोंसे युक्त रीतिको "लाटी" कहते हैं ।

लाटीका उदाहरण—कमलिनियोंकी मुद्रा (निमीलन) का भङ्ग करने-वाला अर्थात् उनको विकसित करनेवाला, उदय पर्वतकी वनपङ्क्तिमें विद्यमान मन्दार (पारिभद्र) का नया फूल, अर्थात् लालवर्णवाला और वियोगसे पीड़ित चकवोंके जोड़ोंका बन्धु अर्थात् उनका संयोग करानेवाला क्रुद्ध बन्दरके कपोलके मध्यभागके समान लाल यह सूर्य, अन्धकारोंका भेदन करता हुआ उदित होता है ।

कश्चिदाह—

'मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेल्लाटी ॥'

अन्ये त्वाहुः—

'गौडी डम्बरबद्धा स्याद्वैदर्भी ललितक्रमा ।
पाञ्चाली मिश्रभावेन, लाटी तु मृदुभिः पदैः ॥'

क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः ॥ ५ ॥

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद् वृत्तिवर्णौ ।

कस्यचिन्मते लाटीलक्षणं—**मृदुपदेति**। मृदुपदानां (कोमलशब्दानाम्) समासेन (समसनेन) सुभगा (मनोहरा), युक्तैः = संयुक्तैः, वर्णैः = अक्षरैः, न अतिभूयिष्ठा = न अतिप्रचुरा । उचितेत्यादिः० = उचितानि (योग्यानि) यानि विशेषणानि (भेदकपदानि) तैः पूरितः (पूर्णीकृतः) वस्तुन्यासः (पदार्थ-स्थापनम्) यस्यां सा, तादृशी रीतिर्लाटी भवेत् ।

अन्येषां मतेन रीतीनां लक्षणान्याह—**गौडीति**। डम्बरबद्धा = डम्बरेण (आडम्बरेण, ओजःप्रकाशकवर्णनिचयेन समासबाहुल्येन चेति भावः) बद्धा (निर्मिता) रीतिर्गौडी । ललितक्रमा = ललितः (माधुर्यपूर्णः) क्रमः (शब्द-विन्यासः) यस्यां सा । तादृशी रीतिर्वैदर्भी । मिश्रभावेन = गौडीवैदर्भ्योरीत्योः मिश्रभावेन=मिश्रणेन, पाञ्चाली । मृदुभिः=कोमलैः, पदैस्तु युक्ता लाटी स्यात्=भवेत् ।

क्वचित्पूर्वोक्तलक्षणानां व्यतिक्रमस्थलमाह—**क्वचित्त्वति**। क्वचित्तु = कुत्रचित्तु, वक्त्राद्यौचित्यात् = वक्त्रादीनाम् (वक्तृप्रभृतीनाम्) आदिपदेन वाच्य-प्रबन्धयोः परामर्शः) औचित्यात् (स्वभावात्) अन्यथा = अन्येन प्रकारेण, लक्षण-भिन्नत्वेनाऽपि, रचनादयः = रीत्यादयः, भवन्तीति शेषः ।

विवृणोति—**वक्त्रादीति**। वाच्यः = वक्तव्योऽर्थः, रचनादयः = अत्रादि-शब्दात् वृत्तिवर्णौ परिगृह्येते । वृत्तिश्छन्दः, वर्णोऽक्षरम् ।

किसीने लाटीका ऐसा लक्षण किया है—कोमल पदोंके समाससे सुन्दर, जहाँ संयुक्त वर्ण प्रचुर नहीं हैं, उचित विशेषणोंसे पूर्ण पदार्थोंकी स्थितिवाली रीतिको "लाटी" कहते हैं ।

अन्य लोगोंने कहा है—ओजःप्रकाशक वर्णोंसे और समासकी प्रचुरतासे निर्मित रीति "गौडी" है । माधुर्यपूर्ण पदविन्याससे युक्त "वैदर्भी" है । गौडी और वैदर्भीके मिश्रभावसे "पाञ्चाली" है एवम् कोमल पदोंसे निर्मित रीति "लाटी" मानी गई है ।

क्वचित्त्विति। कहींपर वक्ता आदि (वाच्य और प्रबन्ध) के औचित्यसे लक्षणसे विरुद्ध भी रचना आदि (वृत्ति और वर्ण) ये सब दृष्ट होते हैं ।

तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा—

'मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥

वक्त्रौचित्याद्वचनादीनामन्यथात्वमुदाहरति—**मन्थेति** । वेणीसंहारस्थं पद्यमिति । युद्धघोषणामाकर्ण्य भीमसेनस्योक्तिरियम् । मन्थेत्यादिः० = मन्थेन (मथनेन) आयस्तं (क्षुब्धम्) यत् अर्णवाऽम्भः (सागरसलिलम्) तेन प्लुतं (व्याप्तम्) कुहरं (रन्ध्रम्) यस्य सः, तादृशः चलन् (घूर्णन्) यो मन्दरः (मन्दरपर्वतः) तस्य ध्वानः (शब्दः) स इव धीरः (गम्भीरः) । गर्जदित्यादिः०= गर्जन्ती (गर्जनं कुर्वती) या प्रलयघनघटा (क्षयकालिकमेघपरम्परा) तस्या योऽन्योन्यसंघट्टः (मिथः संघर्षः) स इव चण्डः (भीषणः) । कृष्णाक्रोधाऽग्रदूतः = कृष्णायाः (द्रौपद्याः) क्रोधस्य (कोपस्य) अग्रदूतः (सूचकः, प्रधानसन्देशहरः) । कुरुकुलेत्यादिः० = कुरुकुलनिधनस्य (कुरुवंशमरणस्य) उत्पातनिर्घातवातः (उत्पातसूचकनिर्घातवायुस्वरूपः) । निर्घातलक्षणं यथा—

"यदाऽन्तरीक्षे बलवान्मारुतो मारुताहतः ।
पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसंभवः ॥" इति ।

एवं च—कोणाघातेषु = कोणस्य (वीणाऽऽदिवादनदण्डस्य) आघातेषु (ताडनेषु) सत्सु । अस्मदित्यादिः० = अस्माकं (पाण्डवादीनाम्) यः सिंहनादः (सिंहगर्जनसदृशः शब्दः) तस्य यत् प्रतिरसितं (प्रतिध्वनिः) तस्य सखा (मित्रं, सदृश इति भावः । अयं = अस्मिन्नेव क्षणे दृष्टिगोचरः, दुन्दुभिः = भेरी, 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" इत्यमरः । केन = जनेन, ताडितः = आहतः, यतो ध्वनिः समजायतेति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ।

उनमें वक्ताके औचित्यसे जैसे—**मन्थायस्तेति** । मथनसे क्षुब्ध समुद्र जलसे व्याप्त रन्ध्रवाले चलते हुए मन्दर पर्वतके शब्दके समान गम्भीर, गर्जन करती हुई प्रलयकाल की मेघपङ्क्तिके परस्पर संघर्षके समान भीषण, द्रौपदीके क्रोधका अग्रदूत, कौरवोंके वंशका उत्पातसूचक, निर्घात वायुस्वरूप और वीणा आदि वाद्योंके वादन दण्डके ताडनोंके होनेपर हमलोगोंके सिंहनादकी प्रतिध्वनिके समान इस दुन्दुभि (भेरी)को किसने बजाया ?

अत्र वाच्यस्यक्रोधाद्यनभिव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवक्तृत्वेनोद्धता रचनादयः। वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते 'मूर्धव्याधूयमान०—' इत्यादौ। प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः। एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः। कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः। एवमन्यदपि ज्ञेयम्।

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेचनो नाम नवमः परिच्छेदः।

—❀❀❀—

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्, उदाहृतपद्ये। वाच्यस्य = दुन्दुभिताडनरूपार्थस्य, क्रोधादीनाम् (कोपादीनाम्, आदिपदेन उत्साहादेः परिग्रहः) अनभिव्यञ्जकत्वेऽपि = अभिव्यञ्जनाऽकर्तृत्वेऽपि। भीमसेनवक्तृत्वेन = भीमसेनस्य (द्वितीयपाण्डवस्य) वक्तृत्वेन (अभिधातृत्वेन) रचनादयः = रीत्यादयः, उद्धताः।

वाच्यौचित्याद्रचनादीनामन्यथात्वमुदाहरति–"मूर्द्धव्याधूयमाने"त्यादिः (५८ पृ०)। अत्र मृदुप्रकृतिसूत्रधारस्यवक्तृत्वेऽपि शिवताण्डवरूपस्य वाच्यस्यौचित्यादुद्धता रचनादयः। प्रबन्धौचित्यात् = प्रबन्धे (नाटकादौ) औचित्यात्, रौद्रेऽपि = रसे, अभिनयप्रतिकूलत्वेन = अभिनयस्य (अवस्थाऽनुकरणस्य) प्रतिकूलत्वेन (अननुगुणत्वेन) न दीर्घसमासादयः। एवम् आख्याभिकायां = गद्यकाव्यविशेषे, शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः=कोमलाक्षरादयः। कथायां=गद्यकाव्यविशेषे, रौद्रेऽपि न अत्यन्तम् उद्धताः = वर्णाः।

प्रकरणमुपसंहरति—**एवमिति**।

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेचनो नाम नवमः परिच्छेदः।

यहां दुन्दुभिताडनरूप वाच्य यद्यपि क्रोध आदिका व्यञ्जक नहीं है तो भी इसमें भीमसेन वक्ता होनेसे रचना आदि उद्धत हैं। वाच्यके औचित्यसे जैसे पूर्व उदाहृत "मूर्धव्याधूयमान" इत्यादि पद्यमें है। प्रबन्धके औचित्यसे जैसे नाटक आदिमें रौद्ररस होनेपर भी उसका अभिनयमें प्रतिकूल होनेसे दीर्घ समास आदि नहीं होते हैं। इसी तरह आख्यायिकामें शृङ्गार रसमें भी कोमल अक्षर आदि नहीं होते हैं। कथामें रौद्ररसमें भी रचना आदि अत्यन्त उद्धत नहीं होते हैं। इसी तरहसे और विषय भी जानना चाहिए।

साहित्यदर्पणमें रीतिविवेचन नामक नवम परिच्छेद समाप्त हुआ।

—❀❀❀—

दशमः परिच्छेदः

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह—

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥ १ ॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथानुप्रासोप-

---

अथेति । अथ = रीतिनिरूपणाऽनन्तरम्, अवसरप्राप्तान् = प्रसङ्गलब्धान्, सूत्रीकटाहन्यायेन क्रमलङ्घेननपूर्वकम् । अलङ्कारान् = उपमाद्येलङ्कारान्, आह । अलङ्क्रियन्ते शब्दार्थौ एभिरिति करणव्युत्पत्याऽलङ्कारशब्द उपमाद्यलङ्कार-बोधकः । अलङ्कृतिरलङ्कार इति भावव्युत्पत्या तु अलङ्कारशास्त्रबोधकः । इत्यवधेयम् ।

अलङ्कारं लक्षयति—**शब्दाऽर्थयोरिति** । रसादीनुपकुर्वन्तः शब्दाऽर्थयोः शोभाऽतिशायिनः अस्थिरा ये धर्माः, ते अङ्गदादिवत् अलङ्काराः इति कारिकास्थ-मलङ्कारलक्षणम् । रसादीन् = शृङ्गारादीन्, आदिपदेन रसाभासभावादीनां परिग्रहः । उपकुर्वन्तः = उत्कर्षयन्तः, शब्दाऽर्थयोः, शोभाऽतिशायिनः = सौन्दर्याऽ-तिशयजनकाः, अस्थिराः = काव्येष्वनियतवृत्तयः, काव्यत्वाऽव्यापकाः, ये धर्माः, ते अङ्गदादिवत् = केयूरादिवत्, अलङ्काराः । यथा अङ्गदादयः देहिनां देहमलङ्-कुर्वन्ति तथैव उपमाद्यलङ्कारा अपि रसादीनुत्कर्षयन्तः शब्दाऽर्थयोः सौन्दर्योत्पादनेन काव्यमलङ्कुर्वन्तीत्यतस्तेऽलङ्कारा इति भावः ।

निष्कृष्टमलङ्कारलक्षणं तु कुवलयानन्द ''चन्द्रिको''क्तं ज्ञेयं, तद्यथा रसादिभिन्नं यद्व्यङ्ग्यं तद्भिन्नत्वे सति शब्दाऽर्थाऽन्यतरनिष्ठा या विषयतासम्बन्धाऽवच्छिन्ना चमत्कृतिजनकताऽवच्छेदकता तदवच्छेदकत्वमलङ्कारत्वम् ।'' इति ॥ १ ॥

विवृणोति—**यथेति** । यथा अङ्गदादयः = केयूरादयः, शरीरशोभाऽति-शायिनः = देहसौन्दर्याऽतिशयजनकाः सन्तः शरीरिणं = देहिनम्, उपकुर्वन्ति = उत्कृष्टं विदधति, तथा अनुप्रासोपमादयः = अनुप्रासादयः (शब्दालङ्काराः)

अब प्रसङ्गसे प्राप्त अलङ्कारोंका लक्षण करते हैं—

रस आदियोंका उपकार करते हुए शब्द और अर्थकी शोभाको बढ़ानेवाले अस्थिर जो धर्म हैं वे शरीरमें अङ्गद (बाजूबन्द)के समान अलङ्कार कहलाते हैं ॥ १ ॥

यथेति । जैसे अङ्गद (बाजूबन्द) आदि शरीरकी शोभाको बढ़ाते हुए

मादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारकाः। अलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदावश्यकी स्थितिः।

शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वाच्छब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभासस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितत्वात्प्रथमं तमेवाह—

उपमादयः (अर्थाऽलङ्काराश्च), शब्दाऽर्थशोभाऽतिशायिनः = शब्दाऽर्थसौन्दर्यातिशयजनकाः सन्तः, रसादेः = शृङ्गारादेः, काव्यात्मभूतस्येति भावः, उपकारकाः = उत्कर्षजनकाः।

अस्थिरा इति। अस्थिराः = अस्थिरा धर्माः इति कथनेन, एषाम् = अलङ्काराणां, गुणवत् = माधुर्यादिगुणवत्, आवश्यकी = नियता, स्थितिः = अवस्थानं, न। किन्तु कादाचित्कीति भावः। अयं भावः, काव्ये माधुर्यादिगुणानां स्थितिः स्थिरा = नियता, परमलङ्काराणां स्थितिः न आवश्यकी = नियता, अतोऽस्थिरा धर्मा इति कथनम्। गुणाऽलङ्कारयोरुभयोः काव्यधर्मत्वेऽपि माधुर्यं शृङ्गारादिनियतमोजो वीरादिनियतं प्रसादः सर्वरसनियतोऽतः काव्यगुणानां स्थितिर्नव्यभिचरति परमलङ्काराणा स्थितेरनियतत्वात् कुत्रचित् स्थले अलङ्काराणामसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम्।

सम्प्रति शब्दालङ्कारान्प्रतिपादयितुमुपक्रमते— **शब्दाऽर्थयोरिति।** शब्दाऽर्थयोः = काव्यशरीरत्वेनाऽभिमतयोः शब्दाऽर्थयोर्मध्ये, प्रथमम् = अर्थात्प्राक्, शब्दस्य = पदस्य, बुद्धिविषयत्वात् = ज्ञानविषयत्वात्, शब्दाऽलङ्कारेषु = अनुप्रासादिषु, वक्तव्येषु = वाच्येषु, शब्दाऽर्थाऽलङ्कारस्य = कुत्रचिच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दालङ्कारस्य, कुत्रचिच्छब्दपरिवृत्तिसहत्वादर्थाऽलङ्कारस्येति भावः। तादृशस्य पुनरुक्तवदाभासस्य, चिरन्तनैः=प्राचीनैरालङ्कारिकैः, शब्दालङ्कारमध्ये, लक्षितत्वात्= कृतलक्षणत्वात्प्रथमं = प्राक्, तमेवाह।

शरीरधारीके उपकारक होते हैं उसी तरह अनुप्रास और उपमा आदि शब्द और अर्थकी शोभाको बढ़ाते हुए रस आदिके उपकारक होते हैं।

"अलङ्काराः अस्थिराः" कहनेसे इनकी गुणकी समान स्थिति नियत नहीं है। शब्द और अर्थ इनमें पहले शब्द बुद्धिका विषय होता है, अतः शब्दाऽलङ्कारोंको पहले कहना चाहिए, पुनरुक्तवदाभास यद्यपि शब्दार्थाऽलङ्कार है, परन्तु प्राचीन आलङ्कारिकोंने उसका शब्दाऽलङ्कारके मध्यमें लक्षण किया है, इसलिए पहले उसे ही कहते हैं—

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः, स भिन्नाकारशब्दगः ॥ २ ॥

उदाहरणम्—

'भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चैतोहरः शिवः ॥'

पुनरुक्तवदाभासं लक्षयति—**आपातत इति** । आपाततः = शब्दश्रवणमात्रादेव, न त्वर्थालोचनादिति भावः । अर्थस्य = अभिधेयस्य, यत्, पौनरुक्त्येन = पुनरुक्तत्वेन, भासनं = प्रतीतिः, भिन्नाकारशब्दगः = अन्याकृतिपदगामी, "भिन्नाकारशब्दग" इति पदं यमकव्यावृत्त्यर्थम् । "नवपलाशपलाशवनं पुरः" इत्यादौ यमकेऽपि पौनरुक्तेन भासनं, परं तदेकरूपशब्दगतम् । स, पुनरुक्तवदाभासः = अलङ्कारः, पुनरुक्तस्य इव इति पुनरुक्तवत्, "तत्र तस्येव" इति वतिप्रत्ययः । पुनरुक्तवत् आभासः (ज्ञानम्) इति पुनरुक्तवदाभास इति व्युत्पत्तिः ॥ २ ॥

पुनरुक्तवदाभासमुदाहरति—**भुजङ्गकुण्डलीति** । भुजङ्गावेव (सर्पाविव) कुण्डले (कर्णवेष्टने), "मयूरव्यंसकादयश्चे"ति समासः) भुजङ्गकुण्डले (सर्परूपकर्णालङ्कारौ) स्तो यस्य सः, "अत इतिठनौ" इतीनिप्रत्ययः । व्यक्तेत्यादिः० = व्यक्तः (स्फुटः) शशी (कर्पूरः) इव शुभ्रांशुः (श्वेतकिरणः) शीतगुः (चन्द्रः, शेखरस्वरूपः) यस्य सः । अत्र शशिपदं "कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञ" इत्यमरकोशात्कर्पूरवाचकम् । शुभ्रांशुः = शुभ्राः (शुक्लाः) अंशवः (किरणाः) यस्य सः । शीतगुः = शीताः (शीतलाः) गावः (किरणाः) यस्य सः, चन्द्र इति भावः । अत्र गोपदं "स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इति नामलिङ्गानुशासनात् किरणवाचकम् । चेतोहरः = मनोहरः, चेतो हरतीति, "हरतेरनुद्यमनेच्" इत्यच्प्रत्ययः । एतादृशः, शिवः = शङ्करः, जगन्ति अपि = लोकान् अपि, न केवलं मामिति भावः । अपायात् = विनाशात्, सदा = सर्वदा, अव्यात् = रक्ष्यात्, "आशिषि लिङ्लोटौ" इत्याशिषि लिङ् । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

आपातत इति । आपाततः (शब्दश्रवणमात्रसे) अर्थात् सरसरी निगाहसे देखनेपर जहाँ अर्थ पुनरुक्त-सा (दुहराया गया-सा) प्रतीत होता है भिन्न आकारवाले पदमें रहनेवाला वह "पुनरुक्तवदाभास" अलङ्कार है ॥ २ ॥

उदाहरण—भुजङ्गों (सर्पों)के कुण्डल धारण करनेवाले, शशी (कर्पूर)-के समान शुभ्र (सफेद) अंशु (किरण)से युक्त, और शीतगु (शीत = शीतल, गौः = किरणवाले) चन्द्रको शिरमें धारण करनेवाले, चेतोहर (चित्तको हरण करनेवाले) शिवजी लोकोंको सदा अपाय (विनाश)से अव्यात् = रक्षा करें ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानामापातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम्। पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम्। 'पायादव्यात्' इत्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः, 'पायात्' इत्यस्य 'अपायात्' इत्यत्र पर्यवसानात्।

'भुजङ्गकुण्डली'ति शब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम्। 'हरः शिवः' इति द्वितीयस्यैव। 'शशिशुभ्रांशु' इति द्वयोरपि।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिञ्श्लोके, भुजङ्गेत्यादिः० = "भुजङ्ग—" "कुण्डली"त्यत्र द्वयोरपि शब्दयोः, आपातमात्रेण सर्पाऽर्थतया पौनरुक्त्येन (पुनरुक्तिरूपेण) प्रतिभासनम् (प्रतीतिः)। पर्यवसाने = तात्पर्यनिर्णयाऽवसरे, तु, भुजङ्गावेव कुण्डले यस्य सः, इत्यन्यार्थत्वम्। एवं च—शशिञ्शुभ्रांऽशु-शीतगुशब्दास्त्रय एव चन्द्राऽर्थाः। पर्यवसाने तु—व्यक्तः शशी (कर्पूरः) इव शुभ्रांऽशुः (श्वेतकिरणः) शीतगुः (चन्द्रः, शेखररूपः) यस्य स इत्यन्यार्थत्वम्, "पायात् अव्यात्" इत्यत्र एकत्र "पा रक्षणे" अपरत्र "अव रक्षणे" इति धातोराशीर्लिङि आपाततः क्रियागतोऽयमलङ्कारः। तथाहि "पायात्" इत्यत्र "सदाऽपायात्" इत्यत्र सन्धिविश्लेषेण "अपायात्" इत्यत्र पर्यवसानात्। तथैव—"खेतोहरः" "शिव" इत्यत्र "हरः शिव" इति द्वयोरपि शङ्करवाचकत्वेन पुनरुक्तिप्रतीतिः। पर्यवसाने तु चेतोहर इत्यत्र मनोहरत्वेन प्रतीतिः।

शब्दाऽर्थाऽलङ्कारत्वं विशदयति—**भुजङ्गेति**। भुजङ्गकुण्डलीति शब्दयोः, प्रथमस्य = भुजङ्गशब्दस्य, एव परिवृत्तिसहत्वं = परिवर्तनक्षमत्वं, भुजङ्गशब्दस्य स्थाने सर्पादिपदप्रयोगेऽपि पुनरुक्तवदाभासगमकत्वम्। अतस्तत्रांशेऽर्थाऽलङ्कारत्वं, परं "कुण्डली"ति पदं न परिवृत्तिसहम् अतस्तत्रांऽशे शब्दाऽलङ्कारत्वम्। "हरः शिव" इति द्वितीयस्येव = "शिव" इत्यस्यैव परिवृत्तिसहत्वं, न पूर्वपदस्य "हर" इत्यस्येति भावः। "शशि-शुभ्रांशु०" इति द्वयोरपि = उभयोरपि, परिवृत्तिसहत्वमिति शेषः। "शीतगु"रित्यत्यस्य तु न परिवृत्तिसहत्वमिति भावः।

यहां भुजङ्ग और कुण्डली आदि शब्दोंका सरसरी निगाहसे ही सर्प आदि अर्थ होनेसे पुनरुक्तताकी प्रतीति होती है, पर्यवसान अर्थात् तात्पर्यनिर्णयके अवसरमें तो भुजङ्गरूप कुण्डलवाला ऐसा भिन्न अर्थ हो जाता है। "पायादव्यात्" यहाँपर यह अलङ्कार क्रियागत है, "पायात्" इसका "सदा" पदके सम्बन्धसे "अपायात्" इसमें पर्यवसान होता है। "भुजङ्ग-कुण्डली" इन दो शब्दोंमें प्रथम "भुजङ्ग" पद परिवर्तन सहता है, अर्थात् भुजङ्ग पदका पर्याय देनेपर भी अलङ्कारमें क्षति नहीं है। "हरः शिवः" यहाँ दूसरा "शिव" पद ही परिवर्तनका सहिष्णु है। "शशि-शुभ्रांऽशु" यहां दोनों पद परिवर्तनके सहिष्णु हैं, अर्थात् इन दोनों पदोंका पर्यायमें

'भाति सदानत्यागः' इति न द्वयोरपि। इति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामस्योभयालङ्कारत्वम्।

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।

स्वरमात्रसादृश्यं तु वैचित्र्याभावान्न गणितम्। रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः।

भातीति। "भाति सदानत्याग" इत्यत्र दानत्यागयोरेकार्थत्वात् पौनरुक्त्यम्। वस्तुतस्तु—सदा = सर्वदा, अनत्या = अनमनेन, अगः = पर्वत इव, इत्थं पुरुरुक्तवदाभासः। उभयोरपि = उभयोर्दानत्यागपदयोरपि, न = परिवृत्तिसहत्वं नाऽस्तीति भावः। काव्यप्रकाशस्थमिदं पूर्णं पद्यं तु—

"अरिवधदेहशरीरः सहसा रविसूततुरगपादातः।
भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः॥" इति।

इत्थं च पुनरुक्तवदाभासस्य क्वचित्परिवृत्तिसहत्वादर्थाऽलङ्कारत्वं, क्वचिच्च परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दाऽलङ्कारत्वम्। दोषगुणाऽलङ्काराणां शब्दाऽर्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियमनादिति भावः।

अनुप्रासं लक्षयति—**अनुप्रास इति**। स्वरस्य = अचः, वैषम्येऽपि = असाम्येऽपि, यत् शब्दसाम्य = शब्दस्य (व्यञ्जनस्य) साम्यम् (सारूप्यम्), सः अनुप्रास इत्यर्थः।

विवृणोति—**स्वरेति**। स्वरमात्रसादृश्यं तु = केवलमज्वर्णसादृश्यं तु, वैचित्र्याऽभावात् = चमत्काराऽभावात्, न गणितम्।

अनुप्रासपदस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्शयति—**रसादीति**। रसादीनाम्=रसरसाभासादीनाम्) अनुगतत्वेन (अनुसृतत्वेन) प्रकर्षेण (उत्कर्षेण) न्यासः (व्यञ्जनवर्णानां स्थापनम्) अनुप्रासः।

तस्य चाऽनुप्रासस्य पञ्च भेदास्ते यथा—छेकाऽनुप्रासः, वृत्यनुप्रासः, श्रुत्यनुप्रासः, अन्त्याऽनुप्रासः लाटाऽनुप्रासश्चेति।

परिवर्तन करनेपर भी अलङ्कारमें क्षति नहीं। "भाति सदानत्यागः" यहां दोनों पद परिवर्तनके सहिष्णु नहीं हैं, इस प्रकार शब्दपरिवर्तनकी सहिष्णुता और असहिष्णुता होनेसे पुनरुक्तवदाभास उभयाऽलङ्कार अर्थात् शब्दाऽर्थाऽलङ्कार है।

अनुप्रास इति। स्वरकी विषमता अर्थात् असमता होनेपर भी व्यञ्जनकी सरूपता होनेको "अनुप्रास" कहते हैं।

स्वरेति। स्वरमात्रका सादृश्य विचित्रता न होनेसे परिगणित नहीं है।

शृङ्गार आदि रसोंका अनुगत रूपसे व्यञ्जन वर्णोंके उत्कर्ष पूर्वक स्थापनको "अनुप्रास" कहते हैं।

छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा ॥ ३ ॥

छेकश्छेकानुप्रासः। अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च। रसः सर इत्यादेः क्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः।

उदाहरणं मम तातपादानाम्—

'आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान्।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः॥'

तत्र छेकाऽनुप्रासं लक्षयति—**छेक इति**। व्यञ्जनसङ्घस्य = हल्वर्ण-समूहस्य, सकृत् = एकवारमात्रम्, अनेकधा = अनेकप्रकारेण, साम्यं = सादृश्यं, छेकः = छेकाऽनुप्रासः ॥ ३ ॥

विवृणोति—**छेक इति**। अनेकधेति कथनेन स्वरूपतः = एकविधाकार-वत्त्वात्, क्रमतश्च = एकप्रकारपौर्वापर्याच्च। क्रमभेदेन = पौर्वापर्यभङ्गेन, सादृश्यम् = एकप्रकाराकारवत्त्वेन साम्यम्, अस्याऽलङ्कारस्य = छेकाऽनुप्रासस्य, न विषयः = न स्थानं, यथा—रसः सर इति। अत्र रसयोः स्वरूपत एव साम्यं-न तु क्रमतोऽपि।

छेकाऽनुप्रासमुदाहरति—**आदायेति**। बकुलगन्धान् = केसरपुष्पगन्धान्, आदाय = गृहीत्वा, भ्रमरान् = अलीन्, पदे पदे = प्रतिपदम्, अन्धीकुर्वन्=सौरभ-लोभेनाऽन्धवद्भ्रान्तान् विदधत्, कावेरीवारिपावनः = कावेर्याः (कावेरीनद्याः) वारिणा (जलेन), पावनः (पवित्रताविधायकः) अयं = निकटवर्ती, पवनः = वायुः, मन्दमन्दं = शनैः शनैः, एति = आगच्छति। आर्या जातिः॥

छेक इति। व्यञ्जन समूहका एक वार अनेक प्रकारसे समानता होनेको "छेकाऽनुप्रास" कहते हैं ॥ ३ ॥

"अनेकधा" "अनेक प्रकारसे" ऐसा कहनेसे स्वरूपसे और क्रमसे समानता होनी चाहिए। "रसः सरः" इत्यादिमें क्रमभेदसे सादृश्य है, अतः यहां छेकाऽनु-प्रास नहीं है।

ग्रन्थकारके पितासे निर्मित उदाहरण देते हैं—

आदायेति। मौलसिरीके सुगन्धको लेकर पग पग पर भौंरोंको मदसे अन्धा करता हुआ, कावेरी नदीके जलसे युक्त होनेसे पवित्र करनेवाला, यह पवन (वायु) धीरे धीरे बह रहा है।

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः, पावनः पवन इति व्यञ्जनानां बहूनां सकृदावृत्तिः। छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेष च्छेकानुप्रासः।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा।
एकस्य सकृदप्येष वृत्यनुप्रास उच्यते॥ ४॥

एकधा = स्वरूपत एव, न तु क्रमतोऽपि। अनेकधा = स्वरूपतः क्रमतश्च। सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि।

उदाहरणे लक्षणं संगमयति—**अत्रेति**। संयुक्तयोः = संयोगयुक्तयोः, न वर्णसंयुक्तधवर्णयोरिति भावः। कावेरीवारीति, असंयुक्तयोः = संयोगरहितयोः वेरीवारिशब्दांऽश—शब्दयोः। सकृत् = एकवारम्, आवृत्तिः = आवर्तनम्।

छेकाऽनुप्रासनिरुक्तिं प्रदर्शयति—**छेक इति**। छेकः = विदग्धः, नागर इति भावः, तत्प्रयोज्यत्वाच्छेकाऽनुप्रासः। अथ वा छेकाः=गृहासक्ताः पक्षिणस्तद्ध्वनिसादृश्यकारकः (व्यञ्जनपुनरुक्तिकारकः) अनुप्रासः।

वृत्यनुप्रासं लक्षयति—**अनेकस्येति**। अनेकस्य = व्यञ्जनसमूहस्य, एकधा= एकप्रकारेण, स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपीति भावः, यत् साम्यं = सादृश्यम्, अयमेको भेदः, अनेकस्य = व्यञ्जनसमूहस्य, असकृत् = अनेकवारम्, अनेकधा वा = स्वरूपतः क्रमाच्च वा साम्यम् अयं द्वितीयो भेदः। एकस्य = व्यञ्जनस्य, सकृत् = एकवारं, साम्यम् अयं तृतीयो भेदः। तथा एकस्य = व्यञ्जनस्य, अपिशब्दात् असकृत् = अनेकवारं साम्यम्, अयं चतुर्थो भेदः॥ ४॥

अत्रेति। "गन्धानन्धी" यहाँ पर संयुक्त "न" और "ध" की, "कावेरीवारि" यहां पर असंयुक्त "व" और "र" की "पावनः पवनः" यहांपर बहुत-से व्यञ्जनोंकी एक वार आवृत्ति है। "छेक" कहते है विदग्ध (रसिक) पुरुषको, उससे प्रयोग किये जानेसे यह छेकाऽनुप्रास है।

अनेकस्येति। अनेक व्यञ्जनसमूहकी एक प्रकारसे (केवल स्वरूपसे क्रमसे नहीं), समता अर्थात् आवृत्ति (यह पहला भेद है), अथवा अनेक व्यञ्जन समूहका अनेक प्रकारसे (स्वरूप और क्रमसे) समता (आवृत्ति) (यह दूसरा भेद है। अथवा एक व्यञ्जनका एक वार समता (आवृत्ति) (यह तीसरा भेद है) तथा एक व्यञ्जनकी "अपि" शब्दसे वारं वार समता (आवृत्ति)से अन्त्योऽनुप्रास होता है, यह चौथा भेद है॥ ४॥

एकधेति। एकधा = एक वार स्वरूपसे ही न कि क्रमसे। अनेकधा = अनेक वार स्वरूप और क्रमसे। सकृत् अपि यहांपर "अपि" शब्दसे वारं वार भी समता होनेसे वृत्यप्रास होता है।

उदाहरणम्—

'उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः॥'

अत्र 'रसोल्लासैरमी' इति रसयोरेकधैव साम्यम्, न तु तेनैव क्रमेणापि। द्वितीये पादे, कलयोरसकृत्तेनैव क्रमेण। प्रथमे, एकस्य मकारस्य सकृत्,

---

वृत्यनुप्रासमुदाहरति—**उन्मीलदिति**। जयदेवकविराजकृते गीतगोविन्दे वसन्तवर्णनपरकं पद्यमिदम्। ध्यानाऽवधानेत्यादिः० = ध्यानं (प्रियतमाचिन्तनम्) तस्मिन् अवधानं (मनोयोगविशेषः) तस्य क्षणे (काले) प्राप्तः (आसादितः) प्राणसमायाः (प्राणसदृश्याः, प्रियतमाया इति भावः) यः समागमरसः (सम्भोगास्वादः) तस्य उल्लासः (आनन्दः) यैः, तैः। एतादृशैः पथिकैः = पान्थैः। उन्मीलदित्यादिः० = उन्मीलत् (प्राचुर्येणोत्पद्यमानम्) यत् मधु (मकरन्दः) तस्य यो गन्धः (सौरभम्) तेन लुब्धाः (लोलुपाः) ये मधुपाः (भ्रमराः), तैः व्याधूताः (प्रकम्पिताः) ये चूताऽङ्कुराः (रसालाऽभिनवोद्भिदः) तेषु क्रीडन्तः (क्रीडां कुर्वन्तः) ये कोकिलाः (पिकाः) तेषां काकलीभिः (सूक्ष्मध्वनिभिः) कलकलैः (कोलाहलैश्च)। उद्गीर्णकर्णज्वराः=उद्गीर्णः, (उत्पादितः) कर्णज्वरः (श्रोत्रसन्तापः) येषु ते। तादृशा अमी = एते, वासराः = वसन्ततुदिवसाः। कथंकथमपि = महता कष्टेन, नीयन्ते = याप्यन्ते। शार्दूलविक्रीडितं **वृत्तम्**। विप्रलम्भशृङ्गारः॥

लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—**अत्रेति**। इति = इत्यत्र, रसयोः = रेफसकारयोः, एकधा एव = स्वरूपत एव, साम्यं = सादृश्यम्, सकृदिति शेषः।

उदाहरण—**उन्मीलदिति**। प्रियतयाके चिन्तनमें एकाग्रताके अवसरपर प्राणकी समान प्रियतमाके समागमरसके आनन्दको पाने वाले पथिकोंसे, प्रचुरतासे उत्पन्न होनेवाले मकरन्दके सुगन्धसे लुब्ध भौरोंसे प्रकम्पित आमोंकी मञ्जरियोंमें क्रीडा करनेवाले कोयलोंकी सूक्ष्मध्वनियोंसे और कोलाहलोंसे कानोंमें ज्वर उत्पन्न करनेवाले वसन्त ऋतुके वे दिन बड़े ही कष्ट से बिताये जा रहे हैं॥

अत्रेति। यहाँ "रसोल्लासैरमी" इनमें रेक और सकारका एक ही प्रकारसे स्वरूपसे साम्य है, उसी क्रमसे नहीं। दूसरे चरणमें "क" और "ल"की वारं वार उसी क्रमसे आवृत्ति हुई है। पहले चरणमें एक "म" कारका एक ही वार और

धकारस्य चासकृत्। रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः, तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद् वृत्त्यनुप्रासः।

उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥ ५ ॥

उदाहरणम्—

'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥'

वृत्त्यनुप्रासपदस्य व्युत्पत्तिमाह—**रसेति**। रसविषया व्यापारवती = स्वादानुप्राणकक्रियासम्पन्ना, वर्णरचना = व्यञ्जनवर्णनिर्माणं, वृत्तिः, तदनुगतत्वेन = तदनुगुणत्वेन, प्रकर्षेण = उत्कर्षेण, न्यसनात् = स्थापनात् वृत्त्यनुप्रासः।

श्रुत्यनुप्रासं लक्षयति—**उच्चार्यत्वादिति**। तालुरदादिके = तालुदन्तादिके, एकत्र = एकस्मिन्, स्थाने = उच्चारणस्थाने, यत्, व्यञ्जनस्यैव = हल्वर्णस्यैव, वैचित्र्याभावान्न स्वरस्येति तात्पर्यम्। सादृश्यं = साम्यं, तत्, श्रुत्यनुप्रास उच्यते = अभिधीयते। इमं च श्रुत्यनुप्रासं "निवेशयति वाग्देवी कस्य चित्प्रतिभावतः।" इत्यादिना प्राचीना विद्वांसः प्रशंसन्ति ॥ ५ ॥

श्रुत्यनुप्रासमुदाहरति—**दृशेति**। याः = वामनलोचनाः, दृशा = नेत्रेण, हरस्य वह्निरूपतृतीयनेत्रेणेति भावः। दग्धं = भस्मीकृतं, मनसिजं = कामं, दृशा एव = 'स्वनेत्रेण एव, जीवयन्ति = जीवितं कुर्वन्ति, अतो विरूपाक्षस्य = हरस्य, विविधानि रूपाणि (स्वरूपाणि) येषां तानि तादृशानि अक्षीणि (नेत्राणि) त्रिसंख्यकानि इति भावः यस्य स विरूपाक्षः, तस्य। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति समासाऽन्तः षच्। जयिनीः = जयशीलाः, जिधातोः "जिदृक्षी"-त्यादिना इनिः, तदन्तात्स्त्रीत्वविवक्षायांङीप्। वामलोचनाः=सुन्दरीः, वामे (सुन्दरे) लोचने (नयने) यासां, ताः। स्तुमः = स्नुमः। "वामौ वल्गुप्रतीचौ द्वौ" इत्यमरः। पद्यमिदं राजशेखरस्य विद्धशालभञ्जिकायां वर्तते।

"ध" कारकी अनेक वार आवृत्ति हुई है। रसविषयक व्यापारसे युक्त वर्णरचनाको "वृत्ति" कहते हैं उसका अनुगत होकर उत्कर्षसे न्यास करनेसे "वृत्यनुप्रास" होता है।

उच्चार्यत्वादिति। तालु और दन्त आदि एक उच्चारण स्थानमें उच्चारण किये जानेसे व्यञ्जनका ही जो सादृश्य है उसे "श्रुत्यनुप्रास" हैं ॥ ५ ॥

उदाहरण—**दृशेति**। दृष्टिसे जले हुए कामदेवको जो दृष्टिसे ही जीवित कर देती हैं, विरूपाक्ष (विरूप नेत्रोंवाले) महादेवको जीतने वालीं उन सुलोचनाओं-को हम स्तुति करते हैं।

अत्र जीवयन्ति' इति, 'याः' इति 'जयिनीः' इति। अत्र जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालावुच्चार्यत्वात्सादृश्यम्। एवं दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्यम्। एष च सहृदयानामतीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः।

व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु।
आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥ ६ ॥

यथावस्थमिति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरयुक्ताक्षरविशिष्टम्।

एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः।

पादान्तगो यथा मम—

'केशः काशस्तबकविकासः, कायः प्रकटितकरभविलासः।
चक्षुर्दग्धवराटककल्पं, त्यजति न चेतः काममनल्पम् ॥'

लक्ष्ये लक्षणं संगमयति—**अत्रेति**।

श्रुत्यनुप्रासस्याऽवयवाऽर्थमाह—**एष चेति**।

अन्त्याऽनुप्रासं लक्षयति—**व्यञ्जनमिति**। आद्येन = प्रथमेन, स्वरेण = अज्वर्णेन, सह। यथाऽवस्थं = यथास्थिति, यथासंभवमनुस्वारस्वराद्यनुरूपमिति भावः। तादृशं, व्यञ्जनं = हल्वर्णः, अन्त्ययोज्यत्वात् = चरमप्रयोज्यत्वात्, आवर्त्यते चेत् = पुनरुच्चार्यते यदि, तत् = तर्हि, अन्त्याऽनुप्रास एव = तन्नामकः शब्दाऽलङ्कार एव ॥ ५ ॥

विवृणोति—**यथावस्थमिति**। एषः = अन्त्याऽनुप्रासः। प्रायेण = बहुशः, प्रयोज्यः=प्रयोक्तुं योग्यः।

पादाऽन्तगमन्त्याऽनुप्रासमुदाहरयि—**केश इति**। कश्चिज्जनो जरायामपि कामविकारपरिहरणस्य दुःशक्यत्वं प्रतिपादयति। केशः = शिरोरुहः, काशेत्यादिः=

अत्रेति। इस पद्यमें "जीवयन्ति" "याः" "जयिनीः" इन तीन पदोंमें जकार और यकारका एक (तालु) स्थानमें उच्चारण किये जानेसे सादृश्य है, अतः यह श्रुत्यनुप्रासका उदाहरण है। इसी तरह दन्तस्थानीय और कण्ठस्थानीय वर्णोंका भी उदाहरण देना चाहिए। यह सहृदयजनोंको अत्यन्त श्रुतिसुख (कानोंमें सुख) देने वाला होनेसे "श्रुत्यनुप्रास" कहा जाता है।

व्यञ्जनमिति। प्रथम स्वरके साथ यथाऽऽवस्थ अर्थात् यथासंभव अनुस्वार, विसर्ग, और स्वरसे युक्त व्यञ्जन अन्तमें योजनीय होनेसे दुहराया जाय तो उसे "अन्त्याऽनुप्रास" कहते हैं ॥ ६ ॥

यथाऽऽवस्थमिति। इस अनुप्रासको प्रायः चरणके अथवा पदके अन्तमें प्रयोग करना चाहिए।

पादाऽन्तगामी अन्त्याऽनुप्रासका उदाहण जैसे मेरा (ग्रन्थकार) का **केश इति**। केश काशपुष्पके गुच्छके समान सफेद है। शरीर ऊँटके बच्चेके समान चेष्टा

पदाऽन्तगो यथा—'मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः' इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः—

काशस्तबकस्य (काशपुष्पगुच्छस्य) इव विकासः (शौक्ल्यमिति भावः) यस्य सः, तादृशोऽस्ति । कायः = शरीरं, प्रकटितेत्यादिः० = प्रकटितः (प्रकाशितः) करभस्म (उष्ट्रशावकस्य) इव विलासः (चेष्टा) यस्य सः, कुब्जीभूत इति भावः । एवं च—चक्षुः = नेत्रं, दग्धेत्यादिः० = दग्ध (ज्वलितः) यो वराटकः (कपर्दकः) तत्कल्पं = तत्सदृशम्, ईषदसमाप्तो दग्धवराटको दग्धवराटककल्पम्, "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इति कल्पप्प्रत्ययः । तथाऽपि चेतः = चित्तम्, अनल्पं = प्रचुरं कामं = कामवासनां, न त्यजति = नो मुञ्चति । उक्तं चाऽत्र भर्तृहरिणाऽपि— "तृष्णा न जीर्णा, वयमेव जीर्णाः" इति । पज्झटिका छन्दः । अत्र प्रथमपादान्ते "विकास" इत्यत्र द्वितीयपादाऽन्ते "विलास" इत्यत्राऽपि "आस" इत्यस्यावृत्तिः । एवं च तृतीयपादाऽन्ते "कल्पम्" इत्यत्र चतुर्थपादाऽन्ते "नल्पम्" इत्यत्राऽपि "अल्पम्" इत्यस्यावृत्तिः, अतः पादान्तगस्याऽन्त्याऽनुप्रासस्येदसुदाहरणंबोद्धव्यम् ।

पदाऽन्तमन्त्याऽनुप्रासमुदाहरति—'मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त" इत्यादि । अत्र "हसन्तः" "वहन्त" इत्यत्र च "अन्त" इत्यस्यावृत्तिः, अतः पदाऽन्तगतस्याऽन्त्यानुप्रासस्येदमुदाहरणं बोद्धव्यम् ।

लाटाऽनुप्रासं लक्षयति—**शब्दाऽर्थयोरिति** । तात्पर्यमात्रतः = अभिप्रायकात्रतः, भेदे = भिन्नतायां, शब्दाऽर्थयोः पौनरुक्त्यं = पुनरुक्तिः, "लाटाऽनुप्रास" इत्युक्तः ।

करने वाला है । अर्थात् कुबड़ा हो गया है । आँख जली हुई कौड़ीकी समान है तो भी चित्त प्रचुर कामके आवेशको नहीं छोड़ता है ।।

यहां पहले और दूसरे चरणके अन्तमें "विकास" और "विलास" यहांपर "आस" इसकी आवृत्ति हुई है, इसी तरह तीसरे और चौथे चरणमें अन्तमें "कल्पम्" और "नल्पम्" यहाँ पर 'अल्पम्' इसकी आवृत्ति हुई है ।

पदान्तगामी अन्त्याऽनुप्रासका उदाहरण जैसे—**मन्दमिति** । मन्दहास्य करते हुए और रोमाञ्चको धारण करते हुए । "हसन्तः" और "वहन्तः" यहांपर इन दोनों पदोंके अन्तमें "अन्तः" इसकी आवृत्ति है ।

शब्दाऽर्थयोरिति । केवल तात्पर्यमें भेद होकर शब्द और अर्थकी पुनरुक्ति होनेपर "लाटाऽनुप्रास" होता है ।

उदाहरणम्—

स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते।
पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम् ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्या पौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्याऽभिन्नार्थत्वाल्लाटानुप्रासत्वमेव।

'नयने तस्यैव नयने च।'

लाटाऽनुप्रासमुदाहरति—**स्मेरेति**। नायकदर्शनोत्तरं कोपनिमीलितनयनां नायिकां प्रति प्रति सख्या उक्तिरियम्। हे स्मरेराजीवनयने = हे विकसितकमललोचने! स्मेरे (विकसिते) राजीवे (कमले) इव नयने (नेत्रे) यस्याः सा; तत्सम्बुद्धौ। नयने = स्वकीये लोचने, किं = किमर्थं, निमीलिते = मुद्रिते। निर्जितकन्दर्पं = पराजितमदनं, निर्जितः (पराजितः) कन्दर्पः (मदनः) येन, तम्। तादृशं जितेन्द्रियमपि, पतिं = स्वामिनं, कन्दर्पवशगं = कामाऽधीनं, पश्य=विलोकय। मानं मा कार्षीरिति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

लक्ष्ये लक्षणसमन्वयं करोति **अत्रेति**। "नयने नयने" इति "कन्दर्पं कन्दर्पं" इत्यत्र पूर्वार्द्धेत्र सम्बोधनविषयस्य कर्मत्वविषयस्य च भेदात्पराद्धे "....कन्दर्पं कन्दर्पं...." इत्यंशद्वये, विभक्त्यर्थस्य = एकत्र सम्बुद्धिरूपत्वेन परत्र कर्मत्वरूपेण, तथा द्वितीये एकत्र कर्मसम्बन्धित्वरूपेण अपरत्र सम्बन्धरूपेण, अपौनरुक्त्येऽपि = पुनरुक्त्यभावेऽपि, मुख्यतरस्य = प्रधानतरस्य, विभक्त्यर्थात्प्रागुत्पत्तेरिति शेषः। प्रातिपदिकेत्यादिः०=प्रातिपदिकांशद्योत्यो यो धर्मी = पूर्वार्द्धे नयनरूपः, उत्तरार्द्धे च कन्दर्परूपः, तद्रूपस्य = तत्स्वरूपस्य अभिन्नाऽर्थत्वात् = भेदरहितत्वात्, लाटाऽनुप्रासत्वमेव ॥

असन्दिग्धमुदाहरणं प्रदर्श्य सन्दिग्धमुदाहरमुपस्थापयति—**नयने इति**। (३२१ पृ०) पदगतस्याऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेरप्युदाहरणमिदम्। तस्य=तरुणस्य, एव नयने = नेत्रे, नयने = नेत्रे, भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टे इति भावः।

उदाहरण—**स्मेरेति**। हे विकसित कमलोंके समान नयनोंवाली तुमने क्यों नयनोंको मूंद लिया? कन्दर्प (कामदेव)को जीतनेवाले प्रियको कन्दर्पके वशमें पड़े हुए देख लो।

अत्रेति। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें पहले "नयने" और दूसरे "नयने" यहाँपर और उत्तरार्द्धमें "कन्दर्पम्" और "कन्दर्प" यहांपर विभक्त्यर्थकी पुनरुक्ति न होनेपर भी मुख्य प्रातिपदिकांशसे द्योत्य पूर्वार्द्धमें नयनरूप धर्मी और उत्तरार्द्धमें कन्दर्परूप धर्मीका भिन्न अर्थ न होनेसे यह लाटाऽनुप्रास ही हैं।

नयने इति। उसके ही नयन नयन हैं।

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः।

यथा वा—

'यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य॥'

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम्। एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रासः।

—अनुप्रासः पञ्चधा ततः॥ ७॥

स्पष्टम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = उदाहरणे, ······ तात्पर्यमात्रेण, न तु स्वरूपेण। पूर्वनयनशब्द उद्देश्यार्थकः, अपरश्च विधयाऽर्थकः। केषांचिन्मते अयं पदगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिर्न लाटाऽनुप्रास इति।

अनेकपदपौनरुक्त्ये लाटाऽनुप्रासमुदाहरति—**यस्येति**। यस्य = जनस्य, सविधे = समीपे, दयिता = प्रिया, न, तस्य = जनस्य, तुहिनदीधितिः= शीतकिरणः, चन्द्र इति भावः दवदहनः=दवाऽग्निः, सन्तापकरत्वादिति भावः। यस्य च=जनस्य तु, सविधे = समीपे, दयिता = प्रिया, तस्य = जनस्य, दवदहनः = दवाऽग्निः, तुहिन-दीधितिः = चन्द्रः। वियोगसन्तापाऽभावादिति भावः, आर्या वृत्तम्।

अत्र पूर्वार्द्धे तुहिनदीधितिपदमुद्देश्यं दवदहनपदं च विधेयम्, उत्तरार्द्धे तु दवदहनपदमुद्देश्यं तुहिनदीधितिपदं च विधेयमतस्तात्पर्यविषयस्योद्देश्यविधेयभावेन-भेदः। पदार्थानां त्वभेद एव। अत्रेति। अत्र =अस्मिन्पद्ये, पौनरुक्त्यं=पुनरुक्तता।

लाटाऽनुप्रासस्य व्युत्पत्तिमाह—एष चेति। एषः = लाटाऽनुप्रासः। लाटजन-प्रियत्वात् = लाटदेशीयलोकवल्लभत्वाद्विदग्धपुरुषवल्लभत्वाद्वा लाटाऽनुप्रासः।

अनुप्रासभेदमुपसंहरति—**अनुप्रास इति**। अनुप्रासः, पञ्चधा = पञ्चभिः प्रकारैर्भवतीति शेषः। यथा—१. छेकानुप्रासः, २. वृत्त्यनुप्रासः, ३. श्रुत्यनुप्रासः, ४. अन्त्याऽनुप्रासो, ५. लाटाऽनुप्रासश्चेति।

यहां दूसरा नयनशब्द भाग्यवत्त्व (भाग्ययुक्तत्व) आदि गुणसे विशिष्ट-त्वरूप तात्पर्यमात्रसे भिन्न अर्थवाला है। अर्थात् उसके ही नयन नयन अर्थात् भाग्यवत्त्व आदि गुणसे विशिष्ट हैं इसप्रकार भिन्न अर्थ होनेसे लाटाऽनुप्रास है।

यस्येति। जिसके समीप प्रिया नहीं उसके लिए चन्द्रमा भी दावाऽग्नि है और जिसके समीप प्रिया है उसके लिए दावाऽग्नि भी चन्द्रमा है॥

यहां अनेक पदोंकी पुनरुक्ति है। यह प्रायः लाट देशके जनोंको प्रिय होनेसे लाटाऽनुप्रास कहा जाता है।

अनुप्रास इति। इस कारणसे पाँच प्रकारका अनुप्रास होता है॥ ७॥

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ।। ८ ।।

अत्र द्वयोरपि पदयोः कचित्सार्थकत्वं कचिन्निरर्थकत्वम्। कचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वम्। अत उक्तम्—'सत्यर्थे' इति। तेनैव क्रमेण' इति "दमो मोद" इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं सूचितम्। एतच्च पादपदार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूततमभेदम्।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

'नवपलाश-पलाशवनं पुरः स्फुटपराग-परागत-पङ्कजम्।
मृदुल-तान्त-लतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥'

यमकं लक्षयति—अर्थे सति, पृथगर्थायाः = पृथक् (भिन्नः) अर्थः (वाच्यः प्रकृतिप्रतिपाद्य इति भावः) यस्यास्तस्याः, स्वरव्यञ्जनसंहतेः = अज्झल्समुदायस्य, तेनैव क्रमेण = येन क्रमेण पूर्वं स्वरव्यञ्जनसंहतिरुक्ता, तेनैव क्रमेण, आवृत्तिः= पुनरुच्चारणं, तत् यमकं=यमकनामकोऽलङ्कारः। यमौ=द्वौ, तुल्यजातीयौ, तत्प्रतिकृति यमकं, स्वार्थे कन्। "पृथगर्थाया", इत्यभिधानाल्लाटाऽनुप्रासे नाऽतिव्याप्तिः। एवं च प्रकृत्यर्थभेदेन यमकं, तद्विपरीत्येन तात्पर्यमात्रतो भेदेन लाटाऽनुप्रास इति मिथो भेदः।

विवृणोति—अत्रेति। अत्र = यमके। सार्थकत्वे पृथगर्थत्वमपेक्षितम्। द्वयोरित्यनुषज्यते। अन्ततः संहतेः सार्थकत्वमेव। "तेनैव क्रमेण" इति कथनात् "दमो मोद" इत्यादौ विविक्तविषयत्वं =पृथग्विषयत्वम्, अतस्तत्र यमकं नेति भावः। अनेकविधतया = अनेकभेदत्वेन, प्रभूततमभेदं = प्रचुरतमभेदं, यमकमिति भावः।

दिङ्मात्रमुदाहरति—नवपलाशेति। शिशुपालवधमहाकाव्ये षष्ठसर्गे वसन्तवर्णनपरकं पद्यमिदम्। सः = श्रीकृष्णः, पुरः = अग्रे, नवेत्यादिः० = नवानि (नूतनानि) पलाशानि (पत्राणि) यस्मिंस्तत्, तादृशं पलाशवनं (किंशुकवनम्)

सत्यर्थ इति। अर्थके होनेपर भिन्न अर्थवाले स्वरों और व्यञ्जनोंके समुदायकी उसी क्रमसे आवृत्तिको "यमक" कहते हैं ।। ८ ।।

अत्रेति। यहां दोनों पदोंमें कहीं सार्थकता होती है और कही निरर्थकता होती है और कही एक पदकी सार्थकता और दूसरे पदकी निरर्थकता होती है, इसलिए कहा है "सत्यर्थे इति। अर्थात् अर्थके होनेपर। "तेनैव क्रमेण" अर्थात् उसी क्रमसे कहनेसे "दमो मोदः" इत्यादि स्थल यमकके उदाहरणसे पृथक् होते हैं यह सूचित होता है। यमक अलङ्कार पादावृत्ति, पदावृत्ति, अर्द्धावृत्ति और श्लोकावृत्ति और पादादिकी आवृत्ति होनेसे अनेक प्रकारोंसे प्रचुर भेदोंवाला है।

दिङ्मात्रमिति। थोड़ा-सा उदाहरण देते हैं—

नवेति। भगवान् श्रीकृष्णने आगे नये पत्तोंवाले पलाशवृक्षके वन जिसमें

अत्र पदावृत्तिः। 'पलाश-पलाश' इति 'सुरभिं सुरभिम्' इत्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम्। 'लतान्त-लतान्त' इत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम्। 'पराग-पराग' इत्यत्र द्वितीयस्य। एवमन्यदप्युदाहार्यम्।

यस्मिंस्तम्, "सुरभिम्" इत्यस्य विशेषणम्, एवं परत्राऽपि। "पत्त्रं पलाशं छदनम्" इति "पलाशे किंशुकः पर्णो वानपोथ" इत्यप्यमरः। एवं च—स्फुटेत्यादिः० = स्फुटानि (विकसितानि) परागैः (रजोभिः) परागतानि (व्याप्तानि) पङ्कजानि (कमलानि) यस्मिंस्तम्। मृदुलेत्यादिः० = मृदुलाः (कोमलाः) तान्ताः (आतपेन क्लान्ताः) लतान्ताः (व्रततिप्रान्तभागाः) यस्मिंस्तम्। तथा च सुमनोभरैः = पुष्पाऽतिशयैः। "स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्।" इत्यमरः। सुरभिं = सुगन्धसंपन्नं, सुरभिं = वसन्तसमयम्, अलोकयत् = अपश्यत्। "सुरभिर्घ्राणतर्पणः। इष्टगन्धिः सुगन्धिः स्यात्" इति "वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः" इति चाऽमरः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्।

उदाहरणं विवृणोति—अत्रेति। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, पदावृत्तिः = शब्दावृत्तिः। "पलाश पलाश०" इति—"पराग-पराग०" इति "·····लतान्त—लतान्त०" "सुरभिं सुरभिम्" इति अथवा "रभिंसु रभिं" इति च एकैकपदानामेव द्विर्द्विरुच्चारणादिदं पदयमकस्योदाहरणम्। अत्र "पलाश-पलाश०" इत्यत्र एकस्य पलाशपदस्य पत्त्रवाचकत्वाद्द्वितीयस्य च किंशुकवृक्षवाचकत्वाद्द्वयोः सार्थकत्वमेवमेव "सुरभिं सुरभिम्" इत्यत्र एकस्य सुरभिपदस्य वसन्तवाचकत्वाद्द्वितीयस्य च सुगन्धिवाचकत्वाद्द्वयोरेव सार्थकत्वं बोध्यम्। तथा "लतान्त-लतान्त" इत्यत्र पूर्वस्य लतान्तस्य "मृदु" पदेन सम्बद्धत्वान्निरर्थकत्वं, द्वितीयस्य सार्थकत्वम्, एवं च—"पराग-पराग०" इत्यत्र प्रथमपरागपदस्य सार्थकत्वं, द्वितीयपरागस्य "त" इति वर्णेन सम्बन्धान्निरर्थकत्वम्। "रभिं सुरभिं सु" इत्यत्र द्वयोरपि पदांशयोर्निरर्थकत्वं बोध्यम्।

एवमिति। एवम् = इत्थम्, अन्यत् = अपरं, पादवृत्त्यादिरूपं यमकम्। उदाहार्यम् = उदाहरणीयम्। कानिचिद्यमकानि नामतो निर्दिश्यन्ते। तानि यथा—पादावृत्ति, अर्द्धावृत्ति, श्लोकावृत्ति, पादाद्यावृत्ति, पादमध्यावृत्ति, पादान्त्यावृत्ति इत्यादि। अपरे भेदाः सरस्वतीकण्ठाभरणादितो बोद्धव्याः।

उत्पन्न होते हैं, पुष्पचूर्णोंसे व्याप्त विकसित कमलोंसे युक्त, कोमल और धूपसे क्लान्त लताओंके प्रान्तभागसे संयुक्त और पुष्पोंके समूहसे सुगन्धपूर्ण वसन्त ऋतुको देखा।

इस पद्यमें पदावृत्ति है, "पलाशपलाश" और "सुरभिं सुरभिम्" यहां दोनों पद साऽर्थक हैं। "लतान्तलतान्त" यहाँ पहला "लतान्त" निरर्थक है, दूसरा लतान्त सार्थक है)। "परागपराग" यहाँ दूसरा "पराग" निरर्थक है (पहला "पराग" सार्थक है)। इस प्रकार और भी उदाहरण जानना चाहिए।

'यमकादौ भवेदैक्यं डलोर्बवोर्लरोस्तथा।'

इत्युक्तनयात् 'भुजलतां जडतामबलाजनः' इत्यत्र न यमकत्वहानिः।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा॥ ९॥

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च। क्रमेणोदाहरणम्—

यमकादाविति। अत्रादिपदेन श्लेषाऽनुप्रासादीनामपि परिग्रहः। डलोः = डकारलकारयोः, बवोः = ओष्ठ—दन्त्योष्ठस्थानीययोर्बकारवकारयोः, तथा लरोश्च = लकाररेफयोश्च, ऐक्यम् = एकता, स्थानस्वरूपादिभेदेऽप्यभेदो भवतीति भावः। इत्युक्तनयात् = इतिपरिभाषितरीतेः, जलतां जडतामित्यत्र न यमकत्वहानिः।

वक्रोक्तिं लक्षयति—**अन्यस्येति**। अन्यः = अपरः, श्रोतेति भावः, अन्यस्य= तद्भिन्नस्य, वक्तुरिति भावः, अन्याऽर्थकं = भिन्नतात्पर्यं, वाक्यं = पदसमूहम्, श्लेषेण = अर्थद्वयप्रतिपादकेन श्लेषाऽलङ्कारेण, काक्वा = स्वरविशेषेण वा, "भिन्न-कण्ठध्वनिर्धीरैः, काकुरित्यभिधीयते" इत्युक्तलक्षणेनेति भावः। अन्यथा = प्रकाराऽन्तरेण, वक्तृतात्पर्यभिन्नरूपेणेति भावः। योजयेत् यदि = परिवर्तयेत् चेत्, ततः = तर्हि, वक्रोक्तिः अलङ्कारः, द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां, भवतीति शेषः। श्लेष-वक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति वक्रोक्तिर्द्विप्रकारा प्रभवतीति भावः।

यमकादाविति। यमक, श्लेष और अनुप्रास आदिमें डकार और लकारका, बकार और वकारका तथा लकार और रेफकी परस्पर एकता होती है, अर्थात् अभेद होता है ऐसी नीतिसे "भुजलतां जडतामबलाजनः" यहांपर लकार और डकारकी एकता होनेसे यमकत्वकी हानि नहीं होती है।

अन्यस्येति। जहां अन्य (दूसरा पुरुष अर्थात् श्रोता) अन्य (उससे भिन्न)-का अर्थात् वक्ताका भिन्न तात्पर्यवाले वाक्यको श्लेषसे वा काकुसे अन्यथा=दूसरे प्रकारसे अर्थात् दूसरे ही अर्थमें परिवर्तन करे उसे वक्रोक्ति कहते हैं। इसप्रकार इसके दो भेद होते हैं—अर्थात् श्लेषवक्रोक्ति और काकुवक्रोक्ति॥ ९॥

क्रमसे उदाहरण जैसे (श्लेषवक्रोक्ति)—

'के यूयं ? स्थल एव सम्प्रति वयं, प्रश्नो विशेषाश्रयः,
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ?।
वामा यूयमहो ! विडम्बरसिकः कीदृक् स्मरो वर्तते ?
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्भ्रमः ॥'

श्लेषवक्रोक्तिमुदाहरति—**के यूयमिति**। कश्चिज्जनः कंचिज्जनं विशेषेण ज्ञातुं पृच्छति—यूयं = भवन्तः, के = किंनामकाः, इति। प्रश्नं श्रुत्वा श्रोता वक्तुर्वाक्यं श्लेषेण अन्यथा करोति, तद् यथा—वयं, सम्प्रति = अधुना, स्थले = निर्जलप्रदेश एव, न तु के = जले, "मारुते, वेधसि, ब्रध्ने, पुंसि कः, कं शिरोऽम्बुनो"रित्यमरः।

वक्ता पुनर्वदति—**प्रश्न इति**। प्रश्नः = ममाऽनुयोगः, विशेषाश्रयः = नामजात्यादिरूपविशेषविषय इति। श्रोता पुनः श्लेषेण "विशेषयाश्रय" इति पदम् अन्यथा करोति—**"किं ब्रूते" इत्यादि**। भवान्, किं, ब्रूते = वदति, विशेषाश्रयः= विः = पक्षी, गरुड इति भावः। शेषः = फणिपतिः, यत्र = यस्मिन्, हरिः = विष्णु, सुप्तः = स्वापं प्राप्त इति भावः। "नगौकोनाजि—विकिर—विविष्किरपतत्रयः।" इति, "शेषोऽनन्त" इति चाऽमरः।

एवं वक्ता निर्विद्य श्रोतारमाक्षिपति—**वामा यूयमिति**। यूयं, वामाः = प्रतीपाः, वाक्छलकारकत्वेन प्रतिकूला इति भावः। "वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ" इत्यमरः। श्रोता पुनः श्लेषाश्रयेण "वामा" इति पदं स्त्रीपरकत्वे योजयति—**अहो इत्यादिः०**। अहो = आश्चर्यं, भवान् विडम्बरसिकः = विडम्बे (अनुकरणे) रसिकः (सकौतुकः), यत्, कीदृक = कीदृशश्च, स्मरः = कामावेश इति भावः,

---

के यूयमिति। "यूयं के" तुम कौन हो ? इसमें वक्ताने "के" शब्दको किम् शब्दकी प्रथमाके बहुवचनमें प्रयोग किया है। श्रोता उसे जलवाचक "क" शब्दमें सप्तमी विभक्तिके एकवचनमें योजना कर कहता है—स्थल एव०। हम स्थलमें ही हैं "के" अर्थात् जलमें नहीं हैं। वक्ता फिर कहता है—प्रश्न इति। मेरा प्रश्न विशेषाश्रय है अर्थात् नाम, जाति आदि विशेष (भेद) का आश्रयवाला है, मैं आपका नाम और जाति आदि जानना चाहता हूँ। श्रोता फिर "विशेषाश्रयः" इस पदका भिन्न अर्थमें योजना करता है। आप क्या कहते हैं "वि" अर्थात् विहग (पक्षी) अथवा शेष = सर्पाऽधिपति शेष जहाँ हरि (विष्णु) सोते हैं। तब वक्ता खिन्न होकर कहता है—"यूयं वामाः" अर्थात् तुम कुटिल हो। तब श्रोता "वामा"पदका अर्थ स्त्री मानकर कहता है—अहो इति—आश्चर्य है। अनुकरणमें रसिक कैसा कामावेश है, जिससे कि विवेकसे शून्य चित्तवाले तुम्हारा हमारे सदृश पुरुषोंमें भी स्त्रीका भ्रम हो गया है।

अत्र विशेषपदस्य 'विः पक्षी', 'शेषो नागः' इत्यर्थद्वययोगात् सभङ्ग-श्लेषः। अन्यत्र त्वभङ्गः।

'काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे।
कृतागसः परित्यागात्तस्याश्चेतो न दूयते॥'

अथ कयाचित्सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ् अन्यया काक्वा दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः।

वर्तते = विद्यते, त्वयीति शेषः। येन = कारणेन, विवेकशून्यमनसः = विवेचनशक्ति-रहितचित्तस्य, भवत इति शेषः। पुंसु = पुरुषेषु, मादृशेष्विति शेषः। योषिद्भ्रमः= स्त्रीभ्रान्तिः। "प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा।" इत्यमरः।

स्थलविशेषं विवृणोति—**अत्रेति**। विशेषपदस्य="विशेषाश्रय" पदनिष्ठस्येति शेषः। विशेषाश्रय इत्यत्र विशेषः (भेदः) आश्रयः (आधारः) यस्य स इति वक्तुराशयः। श्रोता च—विः (पक्षी, गरुड इति भावः) शेषः (अनन्तः) आश्रयो यस्य सः इति पदभङ्गं कृत्वाऽर्थान्तरं प्रतिपादयति, अतोऽस्मिन्पक्षे सभङ्गश्लेषः। अन्यत्र = अन्यस्मिन् स्थले, अभङ्गः, पदभङ्गाभावात्।

काकुवक्रोक्तिमुदाहरति—**काल इति**। नायिकया कोपात्परित्यक्तं नायक-माश्वासयितुं तत्सख्या उक्तिरियम्। कोकिलवाचाले = कोकिलाः (पिकाः) वाचालाः (शब्दायमानाः) यस्मिंस्तस्मिन्, एवं सहकारमनोहरे = सहकारैः (अतिसौरभैराम्रैः) मनोहरे (चित्ताकर्षके), काले = समये, वसन्तर्ताविति भावः। कृतागसः = विहिताऽपराधस्य, पत्युरिति शेषः। परित्यागात् = परिहाणात्, तस्याः, चेतः = चित्तं, न दूयते = न सन्तप्यते, अत्र काकुवशात्, दूयते एव = सन्तप्यत एव, अतः सा भूयस्त्वामनुग्रहीष्यत्येवेति शेषः। अत्र निषेधार्थोऽपि काक्वा विध्यर्थे परिणमितः, अतः काकुवक्रोक्तेरुदाहरणमिदम्। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, निषेधाऽर्थे = प्रतिषेधाऽर्थे। नियुक्तः = प्रयुक्तो नञ् काक्वा—"तस्याश्चेतो न दूयत" इति विकृतध्वनिना,

---

अत्रेति। यहां "विशेष" पदका वि = पक्षी अर्थात् गरुड और "शेष" अनन्त नागरूप दो पदोंके योगसे सभङ्गश्लेष है अन्यत्र अभङ्ग है।

काल इति। कोयलसे वाचाल (शब्दायमान) और कलमी आमसे मनोहर समय (वसन्त ऋतु) में अपराध करनेवाले (पति)के परित्यागसे उसका चित्त परितप्त नहीं होता है॥

यहां किसी सखीसे निषेध अर्थमें नियुक्त नञ्को किसी सखीने रूपान्तरसे अर्थात् काकुसे पीडित होता ही है इस प्रकारसे विधि अर्थमें परिणत कर दिया है। यह काकुवक्रोक्तिका उदाहरण है।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।
वाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥ १० ॥

यथा मम—

'मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।
विरसासि केलिकीरे किमालि! धीरे च गन्धसारसमीरे ? ॥'

एष श्लोकः संस्कृत-प्राकृत-शौरसेनी-प्राच्यावन्ती-नागरापभ्रंशेष्वेकविध एव ।

विध्यर्थे=भावाऽर्थे, घटितः = परिणमितः पार्यन्तिकरूपेण तु काक्वाक्षिप्ताख्यगुणीभूत-व्यङ्ग्यस्योदाहरणं बोध्यम् । काकुवैशिष्ट्ये ऽर्थव्यञ्जनाया अप्युदाहरणं संभवति ।

भाषासमं लक्षयति—**शब्दैरिति** । यत्र = यस्मिन् स्थले, एकविधैः = एकप्रकारैः, एव, शब्दैः = पदैः, विविधासु = अनेकप्रकारासु अपि, भाषासु, संस्कृतप्राकृतप्रभृतिषु इति भावः, वाक्यं = पदसमूहो भवेत्, सोऽयं भाषासमः = तन्नामाऽलङ्कारः, इष्यते = अभिलष्यते ॥ १० ॥

भाषासममुदाहरति—**मञ्जुलेति** । विश्वनाथकविराजस्य पद्यमिदम् । मानिनीं नायिकां प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् । हे आलि = हे सखि । अत्र "आलिः सखी वयस्या च"त्यमरपठितस्यालिशब्दस्य "कृदिकारादक्तिन" इति ङीषि, सम्बुद्धे रूपमिदम् । कलगम्भीरे = अव्यक्तमधुरशब्दगभीरे, मञ्जुलेत्यादिः० = मञ्जुलाः (मनोरमाः) मणिमञ्जीराः (रत्नखचितानि पादाङ्गदानि) यस्मिंस्तस्मिन्, ताहृशे विहारसरसीतीरे = विहाराऽर्था (क्रीडार्था) या सरसी (कासारः) तस्यास्तीरे (तटे), तथा च केलिकीरे = क्रीडातत्परशुके यस्मिन्, धीरे = मन्दसञ्चारिणि, गन्धसारसमीरे = सुगन्धप्रधानवायौ, वाति सतीति शेषः । इत्थमनेकोद्दीपकपदार्थसत्त्वेऽपि, किं = किमर्थं, विरसा = अनुरागशून्या, असि = विद्यसे, विगतः, रसः (अनुरागः) यस्याः सा ।

अस्य भाषासमत्वं समर्थयते—**एष इति** । श्लोकः = पद्यात्मकं वाक्यम् । संस्कृतादिषु = षड्भाषासु, एकविधः = एकप्रकारः, एव ।

शब्दैरिति । जहां एक ही प्रकारके शब्दोंसे अनेक भाषाओंमें वाक्य होता है उसे "भाषासम" अलङ्कार कहते हैं ॥ १० ॥

जैसे मेरा (ग्रन्थकारका)—हे सखि ! अव्यक्त मधुर शब्दसे गम्भीर, मनोरम मणिखचित पादाङ्गदों (छागलों) वाले क्रीडासरोवरके तटमें, क्रीडा-शुक और मन्द-सञ्चारवाली सुगन्धित हवाके बहनेपर भी तुम क्यों अनुराग-रहित हो रही हो ?

यह पद्य संस्कृत, प्राकृत, शौरसेनी, प्राच्याऽवन्ती, नागर और अपभ्रंश इन भाषाओंमें एक ही प्रकारका है ।

'सरसं कइण कव्वम् ।'

इत्यादौ तु 'सरसम्' इत्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्यगतत्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलङ्कारः ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।
वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥ ११ ॥

एतत्प्रातिकूल्येन "सरसं कइण कव्वं" (सरस कवीनां काव्यम्) इत्यत्र "सरसम्" इत्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः = भाषयोः, साम्येऽपि = तुल्यत्वेपि, वाक्यगतत्वाऽभावे = पदसमूहगतत्वाऽभावे, वैचित्र्याऽभावान्नायमलङ्कार । लक्षणे "वाक्यम्" इति पदसत्त्वादत्र तदभावेन वैचित्र्याऽभावादिति शेषः ।

शब्दश्लेषं लक्षयति—**श्लिष्टैरिति** । श्लिष्टैः = अनेकाऽर्थयुक्तैः, पदैः = शब्दैः, सुप्तिङन्तरूपैरिति भावः । अनेकाऽर्थाभिधाने = अनेकाऽर्थानाम् (बह्वर्थानाम्) अभिधाने (अभिधावृत्या प्रतिपादने) सति, श्लेषः = श्लेषनामकः शब्दाऽलङ्कारः, इष्यते = अभिलष्यते । पदैरिति बहुवचनमविवक्षितं, ततः पदेन, पदाभ्यामपि अनेकाऽर्थाभिधाने श्लेषो भवति । अनेकाऽर्थाऽभिधान इत्यत्राऽनेकपदेन द्वयोर्बहूनां वाऽर्थानामभिधाने प्रकरणादिनियमाऽभावादभिधया प्रतिपादन इत्यर्थः । एतेन ध्वनिव्यवच्छेदः । श्लिष्टैरित्यत्र "अर्थभेदेन शब्दभेद" इति दर्शनात् "काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते" इति च नयाद्वाच्यभेदेन भिन्नैरपि युगपदुच्चारणेनाऽपगतभेदैरित्यर्थः संभवति । शब्दाऽभिव्यक्तिस्त्रिधा—रूपतोऽर्थतः स्वरतश्च । एवं च भिन्नयोरपि समानश्रुत्योः शब्दयोस्तत्तन्न्यायेनोच्चरितयोः क्रमेण स्वस्याऽर्थबोधनं यत्र, तत्र शब्दस्वरूपश्लेषेण शब्दश्लेषः । शब्दपरिवृत्तिसहत्वे त्वर्थश्लेष इति नियममङ्गीकुर्वतां काव्यप्रकाशकारादीनां मतमनुसृत्य व्याख्यानम् ।

शब्दश्लेषस्य भेदाऽष्टकं निर्दिशति—**वर्णप्रत्ययलिङ्गानामिति** । वर्णयोः (द्वयोरक्षयोः) र प्रत्यययोः (क्विबादिप्रत्यययोः), लिङ्गयोः=स्त्रीपुंसादिलिङ्गयोः, प्रकृत्योः = प्रत्ययोत्पत्तेराधारभूतयोः, धातु-प्रातिपदिकाद्योरिति भावः, पदयोः = सुबन्तयोस्तिङन्तयोस्तदुभयोर्वा ॥ ११ ॥

सरसमिति । "सरसं कइण कव्वम्" इत्यादिमें तो "सरसम्" इस पदका संस्कृत और प्राकृत भाषामें समता होनेपर भी वाक्यगत समता न होनेसे विचित्रताके न होनेसे यह भाषासम अलङ्कार नहीं है ।

श्लिष्टैरिति । श्लिष्ट (अनेकार्थयुक्त) पदोंसे अनेक अर्थोंका अभिधान होनेपर "श्लेष" अलङ्कार होता है ।

वर्णों, प्रत्ययों, लिङ्गों, प्रकृतियों, पदों और ॥ ११ ॥

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥'

अत्र 'विधौ' इति विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोरौकाररूपत्वाच्छ्लेषः ।

विभक्तिवचनभाषाणां = विभक्त्योः (सुबन्तयोस्तिङन्तयोस्तदुभयोर्वा,) वचनयोः (एकद्विबहुवचनानां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोः) भाषयोः (संस्कृताद्योभाषयो- र्भाषाणां वा, श्लेषात् = अनेकाऽर्थसम्बन्धात्, सः = शब्दश्लेषः, अष्टधा = अष्टभिः प्रकारैः संभवति ।

वर्णश्लेषमुदाहरति—**प्रतिकूलतामिति** । शिशुपालवधे महाकाव्ये नवमसर्गे सूर्याऽस्तवर्णनपरकं पद्यमिदम् । विधौ = भाग्ये चन्द्रे च "दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।" इति "विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशः कलानिधिः ।" इति चाऽमरः । प्रतिकूलतां = विरोधितां, गते=प्राप्ते सति । बहुसाधनता = बहूनि (प्रचुराणि) साधनानि (फलनिष्पत्तौ उपकरणानि) यस्य सः, तस्य भावस्तत्ता । प्रचुरसाधनमित्यर्थः । विफलत्वं = वैफल्यं, निरर्थकत्वमिति भावः । एति = प्राप्नोति । हि = यतः, पतिष्यतः = अस्ताऽचलपतनं करिष्यतः, दिनभर्तुः = सूर्यस्य, करसहस्रम् = कराणां (किरणानां, हस्तानां च) सहस्रं = दशशत्यपि, अवलम्बनाम = आश्रयणाय, आकाश इति शेषः । नाऽभूत् = नाऽभवत् । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "विधौ" इति विधुविधि- शब्दयोरुकारेकारयोः सप्तम्येकवचने "अच्च घेः" रित्यनेनौकाररूपत्वाद्वर्णश्लेषः ।

विभक्तियों, वचनों और भाषाओंके श्लेष (अनेक अर्थका सम्बन्ध) होनेसे वह श्लेष अलङ्कार आठ प्रकारका होता है ।

क्रमसे उदाहरण—**प्रतिकूलतामिति** । विधि (भाग्य वा चन्द्रमा) के प्रतिकूल होनेपर बहुत साधन भी निष्फल हो जाते हैं, गिरते हुए अर्थात् अस्त पर्वतपर जाते हुए सूर्यके हजारों किरणों वा हाथ भी अवलम्बनके लिए नहीं (समर्थ) हुए ।

इस पद्यमें "विधौ" इस सप्तम्यन्तपदमें चन्द्रवाचक उकारान्त विधुशब्द और भाग्यवाचक इकारान्त विधि शब्दके उकार और इकारका औकार रूप होनेसे यह पदश्लेषका उदाहरण है ।

'किरणा हरिणाङ्कस्य दक्षिणश्च समीरणः।
कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः ॥'

अत्र 'सुधाकिरः' इति क्विप्-क-प्रत्यययोः। किं चात्र बहुवचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनश्लेषोऽपि।

'विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयी।
तव दत्तां सदामोदं लसत्तरलहारिणी ॥'

प्रत्ययश्लेषमुदाहरति—**किरणा इति**। हरिणाऽङ्कस्य = मृगाङ्कस्य, चन्द्रमस इत्यर्थः। किरणाः = मयूखाः, दक्षिणः समीरणश्च = दाक्षिणात्यो वायुश्च। सर्वं एव=समस्तः पदार्थ एव, सर्वे एव वा कान्तोत्सङ्गजुषां=कान्तायाः (प्रियायाः) उत्सङ्गम् (अङ्कम्) जुषन्ते (सेवन्ते) इति, तेषां, प्रियासनाथानामिति भावः। सुधाकिरः = अमृतवर्षकाः, अमृतवर्षकश्च।

विवृणोति-**अत्रेति**। अत्र=अस्मिन्नुदाहरणे, सर्व एव इत्यत्र सर्वशब्द "सर्वे" इति बहुवचनान्तः "सर्व" इति एकवचनान्तश्च। "सुधाकिर"' इति क्विप्कप्रत्यययोः, श्लेषः इति शेषः। तथा च—हरिणाऽङ्ककिरणपक्षे सुधाम् (अमृतम्) किरन्ति (विक्षिपन्ति) इति, सुधाकिरः, सुधोपपदात् "कॄ विक्षेपे" इति धातोः "अन्येभ्योऽपि दृश्यत" इत्यनेन क्विपि, "किरणा" इत्यनेनाऽन्वयः। तत्र बहुवचनम्।

एवं च सुधां किरतीति सुधाकिरः, "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इत्यनेन कप्रत्यये, "समीरण" इत्यनेनाऽन्वयः। तत्रैकवचनम्।

किञ्चेति। किञ्च = अपि च। अत्र = "सर्व एव" "सुधाकिर" इत्यत्र च वचनश्लेषोऽपि। लिङ्गश्लेषमुदाहरति—**विकसदिति**। तन्व्याः = कृशाङ्ग्याः; लसत्तरलहारिणी = लसती (दीप्यमाने) तरले (चञ्चले) हारिणी (मनोहरे),

किरण इति। चन्द्रमाकी किरणें और दक्षिण वायु, प्रियाके उत्सङ्गकी सेवा करने वालोंके ये सब अमृतका विकिरण करनेवाले हैं, अर्थात् अमृतबिन्दुका सेचन करनेवाले होते हैं।

अत्रेति। यहां "सुधाकिरः" इस पदमें सुधां किरन्तीति ऐसा विग्रह करके क्विप् प्रत्यय करनेसे बहुवचनान्त होकर "किरणाः" इस पदका विधेय होता है, और सुधां किरतीति ऐसा विग्रह करके कप्रत्यय करनेसे एकवचनान्त होकर "समीरणः" इस पदका विधेय होता है। इस प्रकार "सुधाकिर" इस पदमें "क्विप् और कप्रत्ययका श्लेष होनेसे यह प्रत्ययश्लेषका उदाहरण है। इसी प्रकार "सर्व एव" और "सुधाकिरः" इस पदमें बहुनचन और एकवचनमें एकरूपता होनेसे यह पद्य वचनश्लेषका भी उदाहरण है।

विकसदिति। कृशाङ्गीके दीप्यमान चञ्चल और मनोहर प्रफुल्ल नेत्ररूप

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

'अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥'

तादृशे विकसन्नेत्रनीलाऽब्जे = विकसन्ती (प्रफुल्ले) नेत्रे (नयने) एव नीलाऽब्जे (नीलकमले), सदा=सर्वदा तव, आमोदं=हर्षं, दत्ताम्=वितरताम् । "डुदाञ् दाने" इति घातोः परस्मैपदेर्लोटि प्रथमपुरुषस्य द्विवचने रूपम् । अत्र नपुंसकलिङ्गम् ।

स्त्रीलिङ्गपक्षे—तन्व्याः, लसत्तरलहारिणी = लसन् (शोभमानः) तरलः (मध्यमणिः, "तरलो हारमध्यग" इत्यमरः) यस्य सः तादृशः हारः (मुक्तामाला) सोऽस्ति यस्याः सा इनिप्रत्ययान्तान्ङीप् । तादृशी स्तनद्वयी=कुचद्वयी, तव = भवतः, सदा = सर्वदा, आमोदं = हर्षं, दत्तां = वितरतु । अत्र "डुदाञ् दाने" इति घातोरात्मनेपदे लोटः प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम् । नन्वत्र "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपतिकर" इति नयात् कथं मत्वर्थीय इन्प्रत्ययोऽत्र समाधीयते तन्व्यास्तनद्वय्यां हारस्य नित्ययोगद्योतनार्थमयं प्रयोगः, तत्र नाऽयं निषेधो बहुव्रीहितस्तदर्थाऽप्रतिपत्तेः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, "लसत्तरलहारिणी" इत्यत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषः, "दत्तां" "लसत्तरलहारिणी" इत्युभयत्र वचनश्लेषोऽपि । अपिपदात् "हारिणी" इत्यत्र इनिप्रत्ययस्य सिनिप्रत्ययस्य च श्लेषात्प्रत्ययश्लेषोऽप्यूह्यः, परं चाऽत्र लिङ्गश्लेषस्यैव वैचित्र्याऽतिशयात्तस्यैव व्यपदेशः ।

प्रकृतिश्लेषमुदाहरति—**अयमिति** । कस्मिंश्चिद्राजकुमारे जाते दैवज्ञानामुक्तिरियम् । अमित्राणां = शत्रूणां, सामर्थ्यकृत् = सामर्थ्यं (शक्तिम्) कृन्तति (छिनत्ति) इति, सामर्थ्यच्छेदकः । "कृती छेदने" इति धातोः क्विप् । तथा मित्राणां = सुहृदां, सामर्थ्यकृत् = सामर्थ्यं करोति (विदधाति) इति, सामर्थ्य-

नीलकमल तथा शोभमान मध्यमणिसे युक्त हार (मुक्तामाला) वाली कुचद्वयी तुम्हें सदा हर्षका वितरण करें ॥

इस पद्यमें "लसत्तरलहारिणी" इस पदमें नपुंसकलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग दो लिङ्गोंका श्लेष होनेसे यह लिङ्गश्लेषका उदाहरण है । उसी प्रकार "दत्ताम्" और "लसत्तरलहारिणी" दोनों पदोंमें एक वचन और द्विवचनका श्लेष होनेसे यह वचनश्लेषका भी उदाहरण है ।

अपि शब्दसे हारिणी इस पदांशमें "इनि" और "णिनि" प्रत्ययका श्लेष होनेसे यह प्रत्ययश्लेषका भी उदाहरण हो सकता है ।

अयमिति । प्रकृतिश्लेषका उदाहरण देते हैं । शत्रुओंका सामर्थ्यकृत् अर्थात् सामर्थ्यका कृन्तन (छेदन) करनेवाला तथा मित्रोंका सामर्थ्यकृत् अर्थात् सामर्थ्य-

अत्र 'वक्ष्यति' इति वहि-वच्योः, 'सामर्थ्यकृत्' इति कृन्तति-करोत्योः प्रकृत्योः।

'पृथुकार्तस्वरपात्रम्–' इत्यादि। अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात्पदश्लेषः, न तु प्रकृतिश्लेषः।

कारकः, "डुकृञ् करण" इति धातोः क्विप् प्रत्ययः। अयं = समीपस्थः, नृपात्मजः= राजकुमारः। हृदि = हृदये, सर्वाणि = सकलानि, शास्त्राणि = वेदादिशास्त्राणि, वक्ष्यति = धारयिष्यति, "वह प्रापण" इति धातोर्लृट्। ज्ञेषु = पण्डितेषु, "धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः।" इत्यमरः। जानन्तीति ज्ञाः, तेषु, "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः : "धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः।" इत्यमरः। सर्वाणि, शास्त्राणि, वक्ष्यति = कथयिष्यति, "वच परिभाषण" इति धातोर्लृट्। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—अत्र = अस्मिन्पद्ये। "वक्ष्यति" इति "वहि-वच्योः" = "वह प्रापणे, वच परिभाषण" इति धात्वोः=प्रकृत्योः श्लेषः। 'वह वच्' इत्यत्र "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इत्यनेन धातुनिर्देशे इक् प्रत्ययः।

"सामर्थ्यकृत" इत्यत्र "कृन्तति–करोत्योः" = कृती छेदने" "डुकृञ् करण" इति धात्वोः = प्रकृत्योः श्लेषः। "कृन्ततिकरोत्यो"रित्यत्र "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे "इत्यनेन श्तिप् प्रत्ययः।

पदश्लेषमुदाहरति—"**पृथुकार्तस्वरपात्रम्**" इत्यादि। (६३ पृ०)। पद्यमिदं व्याख्यातपूर्वम्।

विवृणोति–अत्रेति। अत्र=अस्मिन्पद्ये। पदभङ्गे=अर्थबोधनाय, पदानां=पार्थक्ये भङ्गे यथा पृथ्वित्यादौ राजपक्षे–पृथूनि (प्रचुराणि) कार्तस्वरपात्राणि (सुवर्ण-

---

को उत्पन्न करनेवाला यह राजकुमार सब शास्त्रोंको हृदयमें वक्ष्यति अर्थात् धारण करेगा और विद्वानोंके मध्यमें सब शास्त्रोंको वक्ष्यति अर्थात् कहेगा।

अत्रेति। इस पद्यमें "वक्ष्यति" इस क्रियापदमें "वह प्रापणे" और "वच परिभाषणे" इसप्रकार वह और वच धातुका तथा "सामर्थ्यकृत्" इस पदमें "सामर्थ्यं कृन्ततीति" ऐसा विग्रह करनेसे "कृती छेदने" इस धातुसे और सामर्थ्यं करोतीति ऐसा विग्रह करनेसे "कृञ् करणे" इस धातुसे इस प्रकार कृत् और कृ दो प्रकृतियों (धातुओं) का श्लेष होनेसे यह प्रकृति श्लेषका उदाहरण है।

पृथुकार्तस्वरपात्र इत्यादि। पृष्ठ ६३ में इस पद्यका व्याख्यान हो चुका है। इस पद्यमें राजसदनके पक्षमें पूर्वार्धमें—पृथु-कार्तस्वरपात्रम् भूषित-निःशेष-परिजनम् उत्तरार्धमें–विलसत्-करेणु-गहनम्। इसप्रकार पदभङ्ग करनेसे

उसी पद्यमें दरिद्रभवनके पक्षमें—पृथुक-आर्तस्वर-पात्रम्, भू-उषित-निःशेष-

एवञ्च—

'नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।
सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥'

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्प्रकृतिश्लेषः, अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः ।

भाजनानि यस्मिंस्तत् । वक्तृपक्षे—पृथुकानाम् (बालकानाम्) आर्तस्वरपात्रे (पीडितस्वरभाजने) इत्यादौ, विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात् = वैषम्यात्, पदश्लेषो न तु प्रकृतिश्लेषः ।

एवं चेति । प्रकृतिमात्रवैलक्षण्ये प्रकृतिश्लेषमाह—**नीतानामिति** । कस्याश्चिन्नायिकाया नयनवर्णनमिदम्—तदीक्षणे = तस्याः (सुन्दर्याः) ईक्षणे (नेत्रे) भूरिशिलीमुखैः = भूरयः (प्रचुराः) शिलीमुखाः (बाणाः) येषां, तैः, लुब्धैः = व्याधैः, आकुलीभावम् = आकुलत्वं, नीतानां = प्रापितानां, मयेनेति शेषः । वनवृद्धानां = वने (विपिने) वृद्धानां (वृद्धिं प्राप्तानाम्) कमलानां (मृगाणाम्), "स्यात्कुरङ्गेऽपि कमल" इत्यमरः, सदृशे = तुल्ये । मृगनयना सुन्दरीति भावः । पक्षान्तरे—लुब्धैः = अभिलाषुकैः, "लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे, इति मेदिनी । भूरिशिलीमुखैः = भूरयः (प्रचुराः) ये शिलीमुखाः (भ्रमराः) तैः, "अलिबाणौ शिलीमुखौ" इत्यमरः । आकुलीभावं नीतानां, वनवृद्धानां = वने (जले) वृद्धानां (वृद्धिं प्राप्तानाम्), "वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने ।" इति मेदिनी । कमलानां = पद्मानां, सदृशे = तुल्ये, स्त इति शेषः । कमलनयना सुन्दरीति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अन्यथा = विभक्तेरभेदेऽपि पदश्लेषस्वीकारे, सर्वत्र= वर्णादिश्लेषेऽपि, पदश्लेषस्य प्रसङ्गः (अवसरः) भवेदिति भावः ।

परिजनम् उत्तरार्द्धमें—विल-सत्क-रेणुगहनम्" इसप्रकार पदभङ्ग करनेसे विभक्ति और समासमें भी विषमता होनेसे यह पदश्लेषका उदाहरण है प्रकृतिश्लेषका उदाहरण नहीं । इसी तरह—

नीतानामिति । बहुतसे शिलीमुखों (बाणों) से युक्त लुब्धों-(व्याधों)से आकुलीभावको प्राप्त अर्थात त्रस्त वनमें बढ़े हुए कमलों (मृगों)के सदृश, और लुब्ध (लोभयुक्त) और प्रचुर शिलीमुखों (भौंरों) से आकुलताको प्राप्त अर्थात् चञ्चल वन (जल) में बढ़े हुए कमलोंके समान उस सुन्दरीके नेत्र हैं ।

अत्रेति । इस पद्यमें "लुब्ध" और "शिलीमुख" आदि शब्दोंके श्लिष्ट (द्व्यर्थक) होनेपर भी विभक्तिका भेद न होनेसे यह प्रकृतिश्लेष है पदश्लेष नहीं । ऐसा नहीं मानेंगे तो सर्वत्र पदश्लेषका प्रसङ्ग होगा ।

'सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः।
नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥'

अत्र 'हर' इति पदे शिवसम्बोधनमिति सुप्। पदे हृधातोस्तिङिति विभक्तेः। एवं 'भव' इत्यादौ।

अस्य च भेदस्य प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणात्पृथगुक्तिः।

विभक्तिश्लेषमुदाहरति—**सर्वस्वमिति**। शैवस्य शिवं प्रति दस्योश्च पुत्रादिकं प्रत्युक्तिरियम्। हे हर = हे शिव! त्वं, सर्वस्य = सकलस्य जनस्य, सर्वस्वं = संपूर्णधनरूपः, प्रीत्यतिशयरूपत्वादिति भावः। "स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने।" इत्यमरः। त्वं, सर्वस्य = जनस्य, छेदतत्परः = छेदे (संसारनाशे) तत्परः (प्रसितः), मोक्षदानेन संसारच्छेदक इति भावः। आयासि = आयासयुक्तं, तनुवर्तनं = शङ्कराचार्यादिरूपेण, शरीरवृत्तिम्, उपकारसांमुख्यम् = उपकारात् (उपकृतेः) सांमुख्यं (सम्मुखत्वम्), नय = प्रापय।

दस्युपक्षे—हे पुत्र! त्वं, सर्वस्य = सकलस्य जनस्य, सर्वस्वं = समग्रधनं, हर = अपहर। छेदतत्परः = छेदे (जनविनाशे) तत्परः (प्रसितः), भव, उपकारसांमुख्यम् = उपकारे (जनस्योपकृतौ) सांमुख्यं (सम्मुखत्वम्), नय = अपनय, आयासि = आयासकारि परपीडाकारीति भावः। वर्तनं = जीवनोपायं, तनु = विस्तारय।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, सुप् = सुब्विभक्तिः। पक्षे = हर इत्यत्र "हृञ् हरणे" इति धातोस्तिङ्विभक्तेः श्लेष इति शेषः। एवं भव इत्यादौ = "भव" इति शिवपक्षे सम्बुद्धिपदमिति सुप् = सुब्विभक्तिः। दस्युपक्षे तु भूधातोस्तिङ्विभक्तिः।

अस्य चेति। प्रत्ययश्लेषेण गतार्थत्वेऽपि, प्रत्ययान्तरेण (सुप्तिङ्भिन्नप्रत्ययेन क्विबादिनेति भावः, असाध्यौ (अबोध्यौ) यौ सुप्तिङौ (सुप्तिङ्विभक्ती)

सर्वस्वमिति। शिवजीको किसी शैवकी और अपने पुत्रको किसी चोरकी यह उक्ति है। शैव—हे हर (शिवजी)! आप सब भक्तके सर्वस्व हैं और छेद (संसारके नाश) में तत्पर हैं। आयासि (आयासयुक्त) शरीरवृत्तिको उपकारसे सम्मुख कराइए। चोर—हे पुत्र! तुम सबके सर्वस्वका हरण करो, सबके विनाशमें तत्पर बनो। लोकके उपकारमें सम्मुखताको दूर करो; दूसरेको पीडा करनेवाले जीवन धारणके उपायको फैलाओ॥

अत्रेति। इस पद्यमें "हर" यह पद एक पक्षमें शिवजीका सम्बोधन है, अतः सुबन्त है। दूसरे पक्षमें "हृञ् हरणे" धातुकी सिप् विभक्तिमें है, अतः तिङन्त है॥

इसी तरह "भव" यह पद भी एकपक्षमें सम्बोधन होनेसे सुबन्त है और

'महदे सुरसन्धं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।
हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे ! सहसा ॥'

तदन्तगतत्वेन (तदन्तर्गतत्वेन), विच्छित्तिविशेषस्य (वैचित्र्यविशेषस्य) आश्रयणात् (अवलम्बनात्) पृथगुक्तिः = पृथगभिधानम् । कृत्तद्धितान्तस्य स्वादिव्यतिरेकेण प्रयोगाऽभावात्प्रत्ययान्तरसाध्यत्वं, सुप्तिङन्तस्य तु न तथात्वमिति भावः ।

भाषाश्लेषमुदाहरति—**महदे इति** । संस्कृतपक्षे—हे महदे=हे उत्सवदात्रि !, महं ददातीति महदा, तत्सम्बुद्धौ । "आतोऽनुपसर्गे क" इति कप्रत्ययः, "क्षणमुद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ।" इत्यमरः । हे उमे = हे पार्वति !, मे = मम, आगमाहरणे = आगमानाम् (वेदादिविद्यानाम्) आहरणे (ग्रहणे), तं = प्रसिद्धं, सुरसन्धं = देवस्थितियुक्तं, देवा अपि पुण्यक्षयकाले मोक्षहेतुकविद्याग्रहणे सम्यगासक्तिं काङ्क्षन्तीति भावः । सुराणां (देवानाम्) सन्धा (स्थितिः) यस्मिंस्तम् । "सन्धा स्थिति प्रतिज्ञयोः" इति मेदिनी । तादृशं समासङ्गं = सम्यगासक्तिम्, अव = रक्ष । तथा अवसरे = तत्तत्प्रसङ्गे, बहुसरणं = बहु (अधिकम्) सरणं (प्रसारः) यस्य, तं, बहुविषयगामिनमिति भावः । तादृशं, तं = बहुशोऽनुभूतं, चित्तमोहं = मानसाऽज्ञानं, हर = अपनय । आर्या वृत्तम् । भक्तस्य पार्वतीं प्रति प्रार्थनेयम् । महाराष्ट्री (प्राकृत-विशेष) पक्षे— .

महदेसु रसं धम्मे, तमवसमासं गमागमा हर णे ।
हरवहु ! सरणं तं चित्तमोहमवसरमे सहसा ॥

दूसरे पक्षमें तिङन्त है; इस प्रकारसे यह विभक्तिश्लेषका उदाहरण है । यद्यपि यह भेद प्रत्ययश्लेषसे भी गताऽर्थ हो सकता है तथाऽपि दूसरे प्रत्ययोंसे असाध्य सुबन्त-तिङन्तगत होनेसे वैचित्र्यविशेषका आश्रय करनेसे इसकी पृथक् उक्ति की गई है ।

महद इति । महदे अर्थात् मह (उत्सव) देनेवाली हे उमे (पार्वति !) मेरी आगमाहरणे = आगम अर्थात् शास्त्रके आहरण (ग्रहण) में, तं = प्रसिद्ध, सुरसन्धं = देवताओंकी स्थितिसे युक्त समासङ्गम् = उत्तम आसक्तिको, अव = रक्षा कीजिए । अवसरमें बहुसरणम् = अधिक प्रसारवाले उस, चित्तमोहम् = चित्तके मोह को, हर = दूर कीजिए । यह संस्कृतभाषाके पक्षमें अर्थ है ।

इसी पद्यका महाराष्ट्र (प्राकृत) भाषाके पक्षमें अर्थ इस प्रकारसे है हे हर-बहु = हे शिवपत्नि !, मह = मुझे, धम्मे = धर्ममें, रसम् = अनुरागको, देसु = दीजिए, गमागमा = संसारसे, णे = हमारी तमवसम् = तमोगुणकी अधीन, आसम् = आशाको, । हटाइए, हे उमे = हे पार्वति !, सरणम् = रक्षा करने वाली

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्र्योः ।

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासम्भवं ज्ञेयम् ।

संस्कृतच्छाया—

मम देहि रसं धर्मे, तमोवशाशां गमागमाद्धर नः ।
हरवधु ! शरणं तं चित्तमोहमपसर उभे सहसा ॥

हे हरवधु = हे शिवपत्नि ! मम = त्वद्भक्तस्य, धर्मे = सुकृताचरणे, रसम् = अनुरागं, देहि = वितर, गमागमात् = संसारात्, नः = अस्माकं, तमोवशां = तमोगुणाऽधीनाम्, अवोधोत्पन्नामिति भावः, तादृशीम् आशाम् = अभिलाषं, हर=अपनय हे उमे ! हे पार्वति, = शरणं रक्षित्री, भवती । तं = बहुधाऽनुभूतं, मे = मम चित्तमोहं = मानसमज्ञानं, सहसा = अतर्कितरूपेण, अपसर = अपसारय । अत्राऽन्तर्भावितण्यर्थः आर्या वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, संस्कृतमहाराष्ट्र्योः = देवभाषा–प्राकृतविशेषयोः, श्लेष इति शेषः । "संस्कृतं नाम दैवीवागन्वाख्याता महर्षिभिः" इति "महाराष्ट्राश्रयां भाषां विशुद्धं प्राकृतं विदुः ।" इति च काव्यादर्शे दण्डी । भाषासमे तु भाषाणामैकरूप्यमेव, नत्वर्थभेदः । इह त्वर्थभेदोऽपीति ।

शब्दश्लेषं पुनस्त्रैविध्येन विभजति—**पुनस्त्रिधेति** । शब्दश्लेषः, सभङ्गः= शब्दविश्लेषणजन्यः, अभङ्गः = शब्दविश्लेषणं विनाऽनेकार्थात्मकः, तदुभयात्मकः = सभङ्गाऽभङ्गात्मकश्चेति, पुनः = भूयः, त्रिधा भवति ॥ १२ ॥

विवृणोति—**एतदिति** । एतत् = अधुनैव प्रतिपादितं, भेदत्रयं = सभङ्गाऽभङ्गतदुभयात्मकम्, उक्तभेदाऽष्टके = अभिहितभेदाऽष्टके, यथासंभवं, ज्ञेयं = बोध्यम् । यथा—"पृथुकार्तस्वरपात्रम्" इत्यादौ सभङ्गः । "नीतानाम्" इत्यादावभङ्गः । "सर्वस्वं हर" इत्यादौ सभङ्गाऽभङ्गः ।

आप, तं = प्रसिद्ध, चित्तमोहम् = मेरे चित्तस्थित अज्ञानको, सहसा = अतर्कित रूपसे, अवसर = हटाइए ॥

यहाँ संस्कृत और महाराष्ट्री भाषाका श्लेष है, अतः यह भाषाश्लेषका उदाहरण है ।

पुनस्त्रिधेति । शब्दश्लेष फिर सभङ्गश्लेष, अभङ्गश्लेष और उभयात्मक अर्थात् सभङ्गाऽभङ्गश्लेष इस प्रकार तीन प्रकार का होता है ॥ १२ ॥

इन तीन भेदोंको पहले कहे गये आठ भेदोंमें अन्तर्भूत जानना चाहिए ।

यथा वा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत्।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः॥'

एकत्रैव सभङ्गाऽभङ्गतद्द्वितयान्युदाहरति—येनेति। कस्यचित् हरिहर-परकं पद्यमिदम्। हरिपक्षे—अभवेन = जन्मरहितेन, येन = भगवता हरिणा, अनः = शकटं, "क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्" इत्यमरः। शकटरूपधारी सुर-विरोधीति भावः। ध्वस्तं = पादेन परावर्तितं, ध्वस्तमिति भावः। बलिजित्कायः= बलिजितः (बलिजेतुः, उपेन्द्रस्येति भावः) कायः (शरीरम्), पुरा = पूर्वकाले, अमृतपरिवेषणसमय इति भावः। स्त्रीकृतः = मोहिनीरूपे परिणमितः। यश्च = हरिः, उद्वृत्तभुजङ्गहा = उद्वृत्तः (दुर्वृत्तः) यो भुजङ्गः (सर्पः, कालियः इति भावः) तं हन्ति (दण्डयति) इति। आरवलयः = आरम् (अरिसम्बन्धि, अरीणाम् इदमिति, "तस्येदम्" इत्यण्) बलं (सैन्यम्), तद् नाशयितुं याति (गच्छति) इति। यः अगं = पर्वतं, गोवर्द्धनमिति भावः। गां च = पृथिवीं च, "गौरिला कुम्भिनी क्षमे"ति कोशः, अधारयत् = धृतवान्, कृष्णरूपेण कूर्मरूपेणेति भावः। अमराः = देवाः, यस्य = हरेः, शशिमच्छिरोहरः=शशिमथः (चन्द्रपीडकस्य, शशिनं मथ्नातीति शशिमत्, राहुः, तस्य) शिरः (मस्तकम्) हरतीति (छिनत्तीति) शशिमच्छिरोहरः, इति, स्तुत्यं = स्तोतुं योग्यं, नाम = अभिधानम्, आहुः = कथयन्ति। पुरा समुद्रमथनानऽन्तरममृतप्राप्तौ, विवदमानानां सुराऽसुराणां पुरो मोहिनीरूपेण हरिणा सुराऽसुराः पङ्क्तिद्वये विभक्तास्तत्र च च्छलेन सुरपङ्क्तावुपविष्टस्य राहोः शिरः सुदर्शनचक्रेण छिन्नमिति पौराणिका कथाऽनुसन्धेया। स्वयम् = आत्मनैव, अन्धकक्षयकरः = अन्धकानां (यदुवंशोत्पन्नानां

अथ वा—येनेति। यह पद्य हरि और हर दोनोंमें श्लिष्ट है। हरिपक्षमें जैसे—अभवेन = जन्ममें रहित, येन = जिसने, अर्थात् भगवान् श्रीकृष्णने, अनः = शकट, अर्थात् शकटाऽसुरको, ध्वस्त किया। जिन्होंने बलिजित्कायः=बलिको जीतनेवाले वामनका शरीर, पहले, स्त्रीकृतः = मोहिनीरूपसे स्त्री बना डाला। जो, उद्धृतभुजङ्गहा = दुश्चरित्र भुजङ्ग (कालिय) को दण्ड देने वाले, आरवलयः = आर (शत्रुसम्बन्धी) बल (सैन्य) के पास यः (जानेवाले), जिसने अगं = पर्वत (गोवर्धन) को और गां च = पृथिवी को भी अधारयत् = धारण किया। देवताओंने जिसका "शशिमच्छिरोहरः" शशिमथ् (चन्द्रमाको मथन करनेवाले) राहुके शिरको हरण करने वाला ऐसा स्तुत्य नाम कहा है। अन्धकक्षयकरः =

अत्र 'येन–' इत्यादौ सभङ्गश्लेषः । 'अन्धक–' इत्यादावभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सम्भवात्सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ् नोदाहृतः ।

क्षत्रियाणाम्) क्षयं (नाशम्) करोतीति । तादृशः सर्वदः = सकलाऽभीष्टदायकः, सर्वं ददातीति, "आतोऽनुपसर्गे क" इति कप्रत्ययः । स माधवः = हरिः, मायाः (लक्ष्म्याः) धवः (पतिः), "इन्दिरा लोकमाता मा" "धवः प्रियः पतिर्भर्त्ता" "केशवो माधवः स्वभूः" इति त्रिष्वप्यमरः । त्वां, पायात् = रक्ष्यात् ।

हरपक्षे—ध्वस्तमनोभवेन = विनाशितकामेन, ध्वस्तो मनोभवः (कामः) येन, तेन । पुरा = पूर्वकाले, त्रिपुराऽसुरसंहारसमये, बलिजित्कायः = हरिशरीरम्, अस्त्रीकृतः = आयुधीकृतः, शरीकृत इति भावः । यश्च = हरः, उद्वृत्तेत्यादिः = उद्वृत्ताः (उद्वर्तुलाकाराः) भुजङ्गाः (सर्पाः) एव हाराः (मुक्तामालाः) वलयाः (कङ्कणाः) यस्य सः । यः = हरः, गङ्गां च = भागीरथीं च, अधारयत्=धृतवान्, शिरसीति शेषः । अमराः = देवाः, यस्य = हरस्य, शशीत्यादिः० = शशिमच्छिराः (चन्द्रशेखरः) स चाऽसौ हरः, इति, स्तुत्यं=स्तुतियोग्यं, नाम=अभिधानम्, आहुः = कथयन्ति । अन्धकक्षयकरः=अन्धकस्य (असुरविशेषस्य) क्षयं (नाशम्) करोतीति, तादृशः सः = श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धः, उमाधवः = पार्वतीपतिः, शङ्करः, त्वां, सर्वदा = सदा, पायात् = रक्ष्यात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र=अस्मिन् पद्ये । सम्प्रति सभङ्ग एव शब्दश्लेषविषयः,

अन्धक अर्थात् यादवोंका क्षय करनेवालें, सर्वदः = सकल अभीष्ट देनेवाले, माधवः मा (लक्ष्मी) के धव (पति) केशव तुम्हारी रक्षा करें ।

हरपक्षमें जैसे–ध्वस्तमनोभवेन = मनोभव (कामदेव)को ध्वस्त करनेवाले जिसने, पहले बलिजित्कायः = बलिको जीतनेवाले वामनका शरीर, अस्त्रीकृतः=अस्त्र बना डाला, त्रिपुराऽसुरके संहारके लिए महादेवने विष्णुके शरीरको बाणरूप अस्त्र बना डाला यह अभिप्राय है । जिसने उद्धृत्तभुजङ्गहारवलयः=उद्धृत्त (लपेटे गये) सर्पको हार और वलय (कङ्कण) बनाया है । जिसने गङ्गां = गङ्गाजीको धारण किया है । जिसके शिरको देवता शशिमत् = शशी अर्थात् चन्द्रमासे युक्त और "हर" ऐसा स्तुत्य नाम कहते हैं, अन्धकक्षयकरः = अन्धकाऽसुरका क्षय करनेवाले, उमाधवः = उमा (पार्वती)के धव (पति) अर्थात् महादेव आपको सर्वदा = सदा रक्षा करें ।

अत्रेति । इस पद्यमें "ध्वस्तमनोभवेन" इत्यादिमें सभङ्ग श्लेष, और "अन्धकक्षयकरः" इत्यादिमें अभङ्ग श्लेष है, इन दोनोंका एक ही पद्यमें स्थिति होनेसे "सभङ्गाऽभङ्ग" श्लेषका उदाहरण ग्रन्थगौरवके भयसे पृथक् रूपसे नहीं दिया है ।

इह केचिदाहुः—'सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः। अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव। यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः। यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कार एव। अलङ्कार्यालङ्करणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति।

अभङ्गस्त्वर्थश्लेषविषय इति स्वीकुर्वतां पक्षमनूद्य दूषयितुमुपक्रमते—**इहेति**। इह = अत्र, श्लेषविषये, केचित् = वामनादय आचार्याः, आहुः=कथयन्ति। "येन" इत्यादौ, अत्रादिपदेन "उद्वृत्ते"त्यादीनां परिग्रहः "अन्धक" इत्यादौ, अत्रादिपदेन "शशिमच्छिरोहर" इत्यस्य परिग्रहः। अनयोः = सभङ्गाऽभङ्गयोः। सभङ्गश्लेषः=सभङ्गः (वर्णसमूहेषु भङ्गेन युतः) श्लेषः, एव शब्दश्लेषविषयः। यत्र = यस्मिन् सभङ्गश्लेषे, उदात्तादिस्वरभेदात् = आदिपदेनाऽनुदात्तसमाहारयोः काकुभेदस्य च ग्रहणम्। "उच्चैरुदात्तः" "नीचैरनुदात्तः" "समाहारः स्वरितः"। भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन = भिन्नप्रयत्नेन (भिन्नप्रयासेन) उच्चार्यत्वेन (उच्चारणीयत्वेन) भिन्नयोः (भेदयुक्तयोः) शब्दयोः (पदयोः), जतुकाष्ठन्यायेन=लाक्षातत्संयुक्तदारुसादृश्येन, श्लेषः। यथा जतु काष्ठं च भिन्नौ पदार्थौ, संयोगवशात्तयोरैक्यं प्रतीयते। तथा भिन्नयोः शब्दयोरेकत्र वर्णसमूहे सन्निवेशः। अयं शब्दश्लेषः। अभङ्गस्तु=अभङ्गश्लेषस्तु, अर्थश्लेष एव। यत्र=अभङ्गश्लेषे, स्वराऽभेदात्=समासाऽभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाऽभावादिति भावः। अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन = अभिन्नप्रयत्नोच्चारणीयत्वेन, शब्दाऽभेदात्, अर्थयोः = वाच्ययोः, एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन = एकस्मिन् वृन्ते (प्रसवबन्धने) फलद्वयन्यायेन श्लेषः। यथैकस्मिन्नेव वृन्ते फलद्वयं तथैकस्मिन्नेव शब्दे अर्थद्वयसंसर्गोऽर्थश्लेषः। सिद्धान्तमेनमुपपादयति—**यो हीति**। यथा हस्ताश्रितो वलयो हस्ताऽलङ्कारः, पादाश्रितो नूपुरः

अत्र केचिदिति। यहाँ कोई विद्वान् कहते हैं—सभङ्गश्लेष ही शब्दश्लेषका विषय है, जहां उदात्त आदि स्वरोंके भेदसे भिन्न प्रयत्नसे उच्चारण किये जानेसे भिन्न दो शब्दोंका जतुकाष्ठन्यायसे अर्थात् लाक्षा (लाख) और उससे संयुक्त काष्ठके न्यायसे श्लेष होता है। अर्थात् जैसे लाख और काष्ठ भिन्न पदार्थ हैं, परन्तु संयोग होकर उनकी एकता प्रतीत होती है। इसके विपरीत अभङ्गश्लेष तो अर्थश्लेष ही है। जिस अभङ्गश्लेषमें दोनों पक्षोंमें स्वरके अभेदसे अभिन्न प्रयत्नसे उच्चारणीय होनेसे शब्दभेद न होनेसे दो अर्थोंका एक वृन्तगतफलद्वयन्यायेन=अर्थात् एक ही वृन्त (प्रसवबन्धन) पर जैसे दो फल होते हैं उसी तरहसे एक ही शब्दमें दो अर्थोंका संसर्ग होनेसे अर्थश्लेष हो जाता है। जो जिसमें आश्रित है वह उसका ही अलङ्कार होता है जैसे कि हाथमें रहा हुआ कङ्कण आदि हस्ताऽलङ्कार, चरणोमें रहा हुआ अलङ्कार चरणालङ्कार कहा जाता है। इसी तरह अलङ्कार्य अर्थात्

तदन्ये न क्षमन्ते । तथाहि—अत्र ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्य-दोष-गुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति ।

न च 'अन्धकक्षय–' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्शनात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोट्टङ्कना-

---

पादाऽलङ्कारस्तथैव—शब्दाश्रितोऽलङ्कारः शब्दाऽलङ्कारः, अर्थाश्रितोऽलङ्कारोऽर्थाऽलङ्कार इति भावः । निगमयति—अलङ्कार्याऽलङ्करणभावस्य = भूष्यभूषणभावस्य, लोकवत्=लोकाऽलङ्कारवत्, आश्रयाश्रयिभावेन=आधाराधेयत्वेन, उपपत्तिः=युक्तिः ।

पूर्वोक्तमलङ्कारसर्वस्वकारमतं दूषयितुं काव्यप्रकाशकारादिमतमुपस्थापयति—**तदन्य इति ।** तत् = सभङ्गश्लेषः शब्दाऽलङ्कारः, अभङ्गश्लेषस्त्वर्थाऽलङ्कार इति मतमिति भावः । तदन्ये = तेभ्योऽन्ये=काव्यप्रकाशकारादयः, न क्षमन्ते=न मृष्यन्ति ।

काव्यप्रकाशकारादिमतमुपपादयति—**तथा हीति ।** अत्र = अलङ्कारशास्त्रे, ध्वनीत्यादिः० = ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्दोष-गुणाऽलङ्काराणां च, शब्दाऽर्थगतत्वेन= शब्दगतत्वेनाऽर्थगतत्वेन च । व्यवस्थितेः = व्यवस्थायाः, अन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वेन = तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः, तदभावे तदभाव इति व्यतिरेकः, तयोरनुविधायित्वेन = अनुसारित्वेन, नियमः = नियमनम् ।

तन्मतेनाऽभङ्गश्लेषस्याऽर्थालङ्कारत्वं निरस्यति—**न चेति ।** "अन्धकक्षय" इत्यादौ न शब्दाऽभेदः, यतः—"अर्थभेदेन शब्दभेद" इति दर्शनात्, एकपक्षे—अन्धकस्य = यादवस्य, अपरपक्षे—दैत्यविशेषस्य इत्यर्थभेदेन शब्दभेदः, अतोऽत्र न शब्दाऽभेदो येन तत्राऽर्थाऽलङ्कारत्वं प्रसज्येत ।

अभङ्गश्लेषस्य अन्वयव्याप्त्या शब्दाऽलङ्कारत्वमुपपादयति—**किं चेति ।** किं च = एवं च, अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, शब्दस्य = पदस्य, एव, मुख्यतया = प्रधानत्वेन, वैचित्र्यबोधोपायत्वेन = वैचित्र्यं (विचित्रता, लोकोत्तरविच्छित्तिरलङ्काररूपा) तद्बोधोपायत्वेन (तज्ज्ञानसाधनत्वेन), कविप्रतिभया = कवेः

अलङ्कारका विषय (स्थान) और अलङ्कारके भावकी लोकके समान आधार और आधेयके भावसे उपपत्ति होती है ।

इस सिद्धान्तको अर्थात् सभङ्गश्लेष शब्दाऽलङ्कार है और अभङ्गश्लेष अर्थाऽलङ्कार है, और विद्वान् (काव्यप्रकाशकार आदि) सहन नहीं करते हैं ।

तथा हीति । इस अलङ्कारशास्त्रमें "ध्वनि, गुणीभूत-व्यङ्ग्य, दोष, गुण" और अलङ्कार इनका शब्दगत और अर्थगत इस व्यवस्थाका अन्वय और व्यतिरेक-व्याप्तिके अनुसार नियम होता है । अर्थभेदसे शब्दभेद होता है इस नियमको देखनेसे "अन्धकक्षय" इत्यादिमें शब्दका अभेद नहीं है । क्योंकि एक पक्षमें अन्धक-

च्छब्दालङ्कारत्वमेव। विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्याभावाद्, वैचित्र्यस्यैव चालङ्कारत्वात्। अर्थमुखप्रेक्षितया चार्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयाऽर्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः। शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं

(काव्यकर्तुः) प्रतिभया (नवनवोन्मेषशालिन्या प्रज्ञया) उट्टङ्कनात् = उल्लेखनात्, शब्दाऽलङ्कारत्वमेव। अन्धकेत्यादिशब्दसत्त्वेऽलङ्कारत्वादन्वयव्याप्त्या शब्दाऽलङ्कारत्वमिति भावः।

व्यतिरेकव्याप्त्याऽस्य शब्दाऽलङ्कारत्वमुपपादयति—**विसदृशेति**। विसदृशशब्दद्वयस्य = असमानपदद्वितयस्य, भिन्नरूपपदद्वयस्येति भावः। बन्धे = गुम्फे, यथा "अन्धकक्षयकर" इत्यत्र "यादवक्षयकर" इति भिन्नरूपपदस्य च गुम्फे इति भावः। एवंविधस्य = एतादृशस्य, "अन्धकक्षय" इत्यादिसमानशब्दद्वयगुम्फस्येति भावः, वैचित्र्याऽभावात् = विचित्रतायाः (लोकोत्तरविच्छित्तेः) अभावात्, वैचित्र्यस्यैव= लोकोत्तरविच्छित्तेरेव, अलङ्कारत्वात् = अलङ्कारत्वनियामकत्वात्।

ननु समङ्गश्लेषस्थलेऽर्थनिरपेक्षतया शब्दसंयोजनादेव शब्दाऽलङ्कारत्वं भवतु अभङ्गश्लेषस्थले तु अर्थमुखप्रेक्षितयाऽर्थालङ्कारत्वमास्तामित्यत्राह—**अर्थमुखप्रेक्षितयेति**। अर्थमुखप्रेक्षितया = अर्थाऽनुसन्धानाऽपेक्षितयेति भावः। अभङ्गश्लेषस्याऽर्थालङ्कारत्वे, स्वीकृते सतीति शेषः। अनुप्रासादीनामपि = त्वन्मतेऽपि शब्दाऽलङ्काररूपेण स्वीकृतानामनुप्रासादीनां "रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासः" इति व्युत्पत्तेः, रसादिपरत्वेन = रसाद्युत्कर्षाऽभिप्रायप्रयोज्यत्वेन, अर्थाऽलङ्कारत्वप्रसङ्गः, परं भवन्मतेऽप्यनुप्रासादीनां शब्दाऽलङ्कारत्वमेवाऽत इयमुक्तिर्न विचारसहेति भावः।

शब्दस्याऽभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनाऽर्थाऽलङ्कारत्वाऽभ्युपगमे दोषं प्रदर्शयति—**शब्दस्येति**। "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ" इत्यादौ विधावित्यत्र समासाभावेन शब्दभेदेऽपि = विधिविधशब्दयोर्भिन्नत्वादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया तव मतेऽपि उभयत्र= "अन्धकक्षय" इत्यादौ च "विधौ" इत्यादौ च अर्थाऽलङ्कारत्वमेव।

का अर्थ यादव है और दूसरे पक्षमें दैत्यविशेष हैं, इस कारणसे यहां शब्दका अभेद नहीं है, जिससे कि उसे अर्थाऽलङ्कार माना जाय।

और भी—यहां शब्दका ही मुख्य रूपसे विचित्रताके ज्ञानका उपाय होकर कविप्रतिभासे उल्लेख करनेसे यह अभङ्गश्लेष शब्दाऽलङ्कार ही है। भिन्नरूपवाले दो पदोंकी रचनामें ऐसा वैचित्र्य नहीं होता है, वैचित्र्य ही अलंकार है। अर्थाऽनुसन्धानकी अपेक्षा करनेसे अर्थाऽलङ्कार मानेंगे तो अनुप्रास आदि भी रसादिके उत्कर्षमें तत्पर होकर अर्थाऽनुसन्धानकी अपेक्षा करते हैं तो वे भी अर्थाऽलङ्कार हो जायंगे। शब्दका अभिन्न प्रयत्नसे उच्चारण होने से अर्थाऽलङ्कार मानें तो "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ" इत्यादिमें विधि और विधुका शब्दभेद होनेपर भी अभिन्न प्रयत्नसे

तवापि प्रसज्ज्यत इत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव। यत्र तु शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना, तत्र—

'स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्।
अहो! सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥'

इत्यादावर्थश्लेषः। अस्य चालङ्कारान्तरविविक्तविषयताया असम्भवाद्विद्यमानेष्वलंकारान्तरेष्वपवादत्वेन तद्बाधकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित्।

यद्येवं तर्हि क्व पुनरर्थश्लेष इत्याह—**यत्र त्विति**। यत्र तु = यस्मिन् स्थले तु। शब्दपरिवर्तनेऽपि = पदपरिवर्तनेऽपि, न श्लेषत्वखण्डना = न श्लेषत्वभङ्गः, तत्र = तादृशे स्थले, यथा—**स्तोकेनेति**। तुलाकोटिः = तुलायाः (सुवर्णादिमानतुलायाः) कोटिः (अग्रभागः), खलश्च = दुर्जनश्च, स्तोकेन = अल्पेन, तुलाकोटिपक्षे भारेणेति शेषः। खलपक्षे—संमानेनेति शेषः। उन्नतिम् = तुलाकोटिपक्षे—उन्नमनं, खलपक्षे—अभ्युदयम्, आयाति = आगच्छति। तथा—स्तोकेन = अल्पभाराऽभावेन, अधोगतिम् = तुलाकोटिपक्षे—अवनमनम्, खलपक्षे—स्तोकेन असंमानेनेति शेषः, अधोगतिम् = अवनमनं, आयाति = आगच्छति तुलाकोटेः खलस्य च। सुसदृशी=अतिशयतुल्या, वृत्तिः=वर्तनम्, अवस्थेति, भावः। अनुष्टुब् वृत्तम्। इत्यादावर्थश्लेषः। अयमत्र विवेकः—शब्दपरिवृत्यसहत्वं शब्दश्लेषत्वं, शब्दपरिवृत्तिसहत्वमर्थश्लेषत्वम्, अयं सिद्धान्तिपक्षः।

पूर्वपक्षस्तु—सभङ्गश्लेषः शब्दश्लेषः, अभङ्गश्लेषः अर्थश्लेष इति। साम्प्रतं श्लेषस्याऽलङ्कारान्तरविविक्तविषयत्वमुपपादयितुं परमतं निराकर्तुमुपक्रमते—**अस्य चेति**। अस्य = श्लेषस्य, अलङ्कारान्तरेत्यादिः० = अलङ्काराऽन्तरात् (अन्यस्मादलङ्कारात्) विविक्तविषयतायाः (पृथग्विषयतायाः) असंभवात् = असत्त्वात्, अन्याऽलङ्कारस्थल एवाऽस्य संभवात्, यत्र यत्र श्लेषस्तत्र तत्राऽन्यस्याऽपि कस्यचिदलङ्कारस्य सत्त्वादिति भावः। विद्यमानेषु = वर्तमानेषु, अलङ्कारान्तरेषु= अन्येष्वलङ्कारेषु, अपवादत्वेन = विशेषरूपत्वेन, तद्बाधकतया = तेषाम् (अलङ्-

उच्चारण होनेसे आपके मतमें भी अर्थाऽलङ्कार मानना पड़ेगा इस कारणसे "अन्धक" इत्यादि स्थल और "विधौ" इन दोनों स्थलोंमें शब्दालङ्कारत्व ही है।

जहां शब्दपरिवर्तन करनेपर भी श्लेषत्वका भङ्ग नहीं होता है वहाँ **स्तोकेनेति**। "थोड़े से ही ऊंचा होता है और थोड़े से ही नीचे चला जाता है, आश्चर्य है तराजूकी डाण्डीकी और खल (दुर्जन)की समान वृत्ति है।" इत्यादिमें अर्थश्लेष है।

अस्य चेति। यह श्लेष अलङ्कार, दूसरे अलङ्कारसे अलग होकर नहीं रह सकता है, अन्य अलङ्कारोंके रहनेपर भी अपवादरूपसे उनका बाधक होकर उस

इत्थमत्र विचार्यते—समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य गन्धोऽपि। 'विद्वन्मानसहंस–' इत्यादौ श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानसशब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते। सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रान्तिधामतया प्राधान्यात्, श्लेषे ह्यर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वम्।

कारान्तराणाम्) बाधकतया (बाधकर्तृत्वेन हेतुना), तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वं = तस्य (अलङ्कारान्तरस्य) या प्रतिभा (प्रतीतिः) तदुत्पत्तिहेतुत्वम् (तज्जननकारणत्वम्) इति केचित् = वामनादयः। वामनमतं खण्डयितुं समासोक्त्यादेः श्लेषाबाध्यत्वमुपपादयति—**इत्थमिति**। अत्र = वामनमते, अलङ्कारान्तराणां श्लेषबाध्यत्वरूप इति भावः। इत्थम् = वक्ष्यमाणप्रकारं, विचार्यते। समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ=समासोक्तौ अप्रस्तुतप्रशंसादौ च, प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यञ्जनं समासोक्तिः; अप्रस्तुतात् प्रस्तुतार्थव्यञ्जनमप्रस्तुतप्रशंसा, तदादावलङ्कारे, द्वितीयार्थस्य=व्यङ्ग्यरूपस्य, अनभिधेयतया = अभिधावृत्याऽप्रतिपाद्यतया, अवाच्यत्वेनेति भावः। अस्य = श्लेषस्य, गन्धोऽपि न = लेशोऽपि न, श्लेषस्यार्थद्वयस्यैव वाच्यत्वनियमादिति भावः।

"गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः" इति विश्वः। इत्थं च समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ व्यञ्जनाप्रतिपाद्याऽलङ्कारे, श्लेषस्य न प्रसक्तिरिति भावः।

श्लिष्टपरम्परितरूपकेऽपि न श्लेषाऽलङ्कारसंभव इति प्रतिपादयति—**विद्वन्मानसहंसेति**[1]। कश्चित्कविः कंचिद्राजानमाशीर्वाक्येन समाजयति, हे विद्वन्मानसहंस = विदुषां (पण्डितानाम्) मानसम् (चित्तम्) एव मानसं (मानस-सरोवरः) तस्मिन् हंस (मरालस्वरूप), इत्यादौ श्लेषगर्भे = श्लेषाऽभ्यन्तरे, रूपकेऽपि, मानसशब्दस्य, चित्तसरोरूपोभयाऽर्थत्वेऽपि = "मानसं स्वान्तसरसो" रिति कोषाऽनुशासनादिति भावः। रूपकेण श्लेषो बाध्यते = श्लेषव्यपदेशं निरस्यात्मना व्यपदेशः कार्यत इति भावः। तत्र हेतुं प्रदर्शयति—**सरोरूपस्येति**। सरोरूपस्यै-

अलङ्कारकी प्रतीति कराता है ऐसा कतिपय आलङ्कारिक (वामन आदि) कहते हैं।

यहां यह विचार किया जाता है—समासोक्ति और अप्रस्तुतप्रशंसा आदिमें दूसरा अर्थ वाच्य न होनेसे, अर्थात् व्यङ्ग्य होने से, श्लेषका गन्ध भी नहीं है। "विद्वन्मानसगर्भं०" इत्यादि श्लेषगर्भं रूपकमें भी "मानस" शब्दमें "चित्त" और "सरोवर" ये दो अर्थ हैं तो भी वहां रूपकसे श्लेष बाधित होता है, क्योंकि

१. "विद्वन्मानसहंस! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते!
दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानर!
सत्यप्रीतिविधानदक्ष! विजयप्राग्भावभीम! प्रभो!
साम्राज्यं बरवीर! वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः॥" (काव्यप्रकाशः)

'सन्निहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च' इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः। एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि।

तेन 'येन ध्वस्ते–'त्यादौ प्राकरणिकयोः, 'नीतानाम्–' इत्यादावप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसंबन्धात्तुल्ययोगितायाम्,

---

वाऽर्थस्य, विश्रान्तिधामतया = विश्रामस्थानत्वेन, रूपकप्रतीतिपर्यवसानस्थानत्वेनेति भावः। प्राधान्यात् = प्रधानत्वात्। हि = यतः, श्लेषे, अर्थद्वयस्य = वाच्यद्वितयस्य, चित्तस्य सरोवरस्य. चेत्यर्थः समकक्षत्वं = तुल्यबलत्वं, परमत्र रूपकजन्यसरोरूपस्यैवाऽर्थस्य प्रधानत्वमतो रूपकेण श्लेषो बाध्यत इति भावः।

एवं विरोधाभासेऽपि न श्लेषस्य प्रसक्तिरिति प्रतिपादयति—**सन्निहितेति**। सन्निहितबालाऽन्धकारा = सन्निहितः (समीपस्थितः) बालः (क्षुद्रः केशश्च) अन्धकारः (तिमिरम्) इव यस्याः सा। तथाऽपि भाश्वन्मूर्तिश्च=भास्वतः (सूर्यस्य, कान्तिमतश्च) मूर्तिः (शरीरम्) यस्याः सा। इत्यादौ विरोधाभासेऽपि = सूर्यमूर्ताबन्धकारसंनिधाने विरोधः, सन्निहितकेशाऽन्धकारा देदीप्यमानशरीरा चेति विरोधाऽभासः। तस्मिन्नपि, विरुद्धाऽर्थस्य = सूर्यसमीपे अन्धकारसन्निधानरूपस्य, प्रतिभातमात्रस्य = बुद्धावुपस्थितमात्रस्य, प्ररोहाऽभावात् = अङ्कुराऽभावात्, अयोग्यत्वेन शब्दाऽनुभवाऽभावात्, न श्लेषः = विरुद्धाऽर्थस्याऽसंभवात् प्ररोहाऽभावेनाऽनेकार्थस्याऽसद्भावादिति भावः।

पुनरुक्तवदाभासेऽपि श्लेषस्याऽप्रसक्तिं प्रतिपादयति—**एवमिति**। भुजङ्गकुण्डलीत्यादौ कुण्डलीत्यत्र सर्परूपाऽर्थस्य प्रतीतमात्रस्य, पुनरुक्तताज्ञानेन प्ररोहाऽभावात् पूर्ववन्न श्लेष इतिभावः।

यद्येवं तर्हि के श्लेषबाध्या इत्यपेक्षायामाह—**तेनेति**। तेन = कारणेन "येन ध्वस्तम्" इत्यादौ प्राकरणिकयोः = माधवोमाधवयोः, "एकधर्माऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायाम्" इत्यत्र सम्बन्धः। एकधर्माऽभिसम्बन्धात् = कर्तृत्वेन रक्षणरूप-

---

वहांपर सरोवररूप अर्थ ही विश्रामस्थान होनेसे प्रधान है चित्तरूप अर्थ प्रधान नहीं। श्लेषमें दोनों अर्थ समान रूपसे रहते हैं। "संनिहित०" इत्यादि विरोधाभासमें भी विरुद्धार्थ (सूर्यके समीपमें अन्धकारका संनिधानरूप) बुद्धिमें उपस्थितमात्र है उसका प्ररोह नहीं है अर्थात् उसका शब्दसे अनुभव नहीं होता, अतः वहां भी श्लेष नहीं है।

इसी तरह पुनरुक्तवदाभासमें भी जानना चाहिए।

इस कारणसे "येन ध्वस०" इत्यादिमें प्राकरणिक माधव (विष्णु) और उमाधव (महादेव) इन दोनोंका, और "नीतानाम्" इत्यादिमें अप्राकरणिक (कमल और मृग) इन दोनोंका,

'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम्।
मोहात्समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥'

क्रियाऽभिसम्बन्धात्, तथा ''नीतानाम्''० इत्यादौ अप्राकरणिकयोः=पद्मृगविशेषयोः, उपमानत्वेनाऽप्राकरणिकयोरिति भावः। एकधर्माऽभिसम्बन्धात् = सादृश्यरूपैकगुण-सम्बन्धात् तुल्ययोगितायां, ''विद्यमानायाम्'' इति परेण सम्बन्धः।

स्वेच्छोपजातेति। दुर्मते राज्ञः सेवकस्योक्तिरियम्। कामदेवे दुर्मतौ राज्ञि च पद्यमिदं संगच्छते-स्वेच्छेत्यादिः०=स्वेच्छया (निजेच्छया) उपजातः (सञ्जातः) विषयः (कामपक्षे—लक्ष्यम्) यस्य सः। तथापि—देही = शरीरी, इति, वक्तुं = कथयितुं योग्यतां, न याति = न प्राप्नोति। अनङ्गत्वादिति भावः। मार्गणशतैः = बाणसमूहैः मोहात् = मोहं विधाय, दुःखं = कष्टं, ददाति = वितरति, अकाण्डे = अनवसरे, जीवनं = जीवितम्, अपि, समुत्क्षिपति = विनाशयति, राजपक्षे—स्वेच्छोपजातः, विषयः (शब्दस्पर्शादिः) यस्य सः, परं देहि= वितर, इति, वक्तुं = प्रार्थनां कर्तुं न याति = न प्राप्नोति, मार्गणशतैश्च = याचनशतैश्च, दुःखं ददाति, मोहात् = अज्ञानात्, अकाण्डे = अनवसरे, जीवनमपि, समुत्क्षिपति, अतः प्रसूनविशिखः = कामः, अल्पबुद्धिः, प्रभुश्च, कष्टं = दुःखदायकः, वसन्ततिलका वृत्तम्।

एक धर्म (''येन ध्वस्त०'' इत्यादि में—अन्धकक्षयकरत्व, और ''नीतानाम्'' इत्यादिमें (वनवृद्धत्व आदि) से युक्त होनेसे तुल्ययोगिता अलङ्कार होनेपर—

स्वेच्छोपजातेति। यह पद्य कामदेव और अल्पबुद्धि प्रभु (राजा) दोनोंमें लगता है। ''कामपक्षमें—कामदेव अपनी इच्छासे विषय (लक्ष्य)को प्राप्त करता है परन्तु अनङ्ग होनेसे ''यह देही (शरीरधारी) है ऐसा कहने का विषय नहीं होता है। सैकड़ो मार्गणों (बाणों) से प्रहार कर दुःख देता है। मोहको उत्पन्न कर अनवसरमें ही जीवन भी नष्ट कर देता है। कष्ट है।

अल्पबुद्धि प्रभु (राजा)के पक्षमें—''अल्पबुद्धि प्रभु (राजा) अपनी इच्छासे विषयों (शब्द स्पर्श आदियों)को प्राप्त करता है परन्तु देहि (दीजिए) इस प्रकारके प्रार्थना वचनको प्राप्त नहीं करता है। सैकड़ों याचनावचनोंसे दुःख देता है। इसी प्रकार मोह (अज्ञान अर्थात् अपराधविषयक भ्रम) से अनवसरमें ही जीवनको भी नष्ट कर देता है। कष्ट है।''

इत्यादौ च प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसन्बन्धाद् दीपके।

'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव'।

इत्यादौ चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासंभवाद्, एषां च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेरेतद्विषये श्लेषस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः, अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाभावप्रसङ्गाच्चेति।

इत्यादाविति। अत्र प्राकरणिकाऽप्राकरणिकयोः=प्राकरणिकस्य = प्रस्तुतस्य राज्ञः, अप्राकरणिकस्य = अप्रस्तुतस्य कामदेवस्य च, एकधर्माऽभिसम्बन्धात् = कष्टृत्वरूपैकगुणाऽभिसम्बन्धात्, दीपके = तदाख्ये अलङ्कारे, "अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निगद्यते (१०–४८) इति लक्षणाऽनुसारादिति भावः।

कश्चित्कविः कस्य चिद्राज्ञः पुरं वर्णयति—**सकलकलमिति**। हे राजन् !, तव, एतत् = इदं, पुरं = नगरं, सम्प्रति = इदानीं, सुधांऽशुबिम्बं = चन्द्रमण्डलम्, इव, सकलकलं = कलकलेन (कोलाहलेन) सहितं, सुधांऽशुबिम्बपक्षे —सकलाः (समस्ताः, षोडशसंख्यायुक्ताः) कलाः (षोडशभागाः) यस्य तत्, तादृशं जातं = सम्पन्नम्। आर्या वृत्तम्।

इत्यादाविति। श्लेषस्य, एतद्विषयपरिहारेण = तुल्ययोगितादिविषयपरित्यागेन, असंभवात् = स्थितेरसंभवात्, एषां च = तुल्ययोगितादीनां च, श्लेषविषयपरिहारेण अपि = श्लेषस्थलपरित्यागेन अपि, स्थितेः = समावेशात्, अतः एतद्विषये = तुल्ययोगितादीनां स्थले, श्लेषस्य, प्राधान्येन = प्रधानत्वेन, बहुविषयव्यापकत्वादिति भावः। चमत्कारित्वप्रतीतेश्च = चमत्कारजनकत्वेन ज्ञानाच्च। व्यपदेशः=श्लेषोऽलङ्कार इति व्यवहारः, भवितु, युक्तः=उचितः। अन्यथा=एतद्विषये श्लेषाऽनङ्गीकारे, तद्व्यपदेशस्य = श्लेषव्यवहारस्य, सर्वथा = सर्वैः प्रकारैः, अभावप्रसङ्गाच्च = असत्त्वाऽवसराच्च। श्लेषस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। इति पूर्वपक्षः।

इत्यादिमें प्राकरणिक (प्रस्तुत) राजा और अप्राकरणिक (अप्रस्तुत) कामदेवका कष्टृत्वरूप एक धर्मसे युक्त होनेसे दीपक अलङ्कारमें,

सकलकलमिति। सकलकल (कोलाहलसे युक्त) यह शहर इस समय सकल-कल (संपूर्ण कलाओंसे युक्त) चन्द्रमण्डलके समान हो गया है। इत्यादिमें उपमाके रहनेपर भी श्लेष अलङ्कारका पूर्वोक्त तुल्ययोगिता आदि विषयके विना रहनेमें असंभव होनेसे परन्तु पूर्वोक्त तुल्ययोगिता आदिका श्लेष विषयको छोड़कर भी रहनेसे तुल्ययोगिता आदिके स्थलमें श्लेषकी प्रधानतासे चमत्कारिताकी प्रतीति होनेसे श्लेषसे ही व्यवहार होना उचित है। अन्यथा श्लेषके व्यवहारके सर्वथा अभावका अवसर होगा।"

अत्रोच्यते—न तावत्परमार्थतः श्लेषस्यालङ्कारान्तराविविक्तविषयता 'येन ध्वस्ते-' त्यादिना विविक्तविषयत्वात्। न चात्र तुल्ययोगिता, तस्याश्च द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात्। अत्र च माधवोमाधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमे परस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात्। किञ्च—तुल्ययोगितायामप्येकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मि-

---

सिद्धान्तिमतमाह—**अत्रोच्यत इति**। अत्र = अस्मिन् विषये, उच्यते = अभिधीयते।

न तावदिति। तावत्, परमाऽर्थतः = वस्तुतः, श्लेषस्य, अलङ्कारान्तराऽविविक्तविषयता = अन्याऽलङ्काराऽभिन्नविषयता, न, अन्याऽलङ्काराणां यो विषयः श्लेषस्याऽपि स एव विषयो नेति भावः। "येन ध्वस्तम्" इत्यादिना विविक्तविषयत्वात् = भिन्नविषयत्वात्। **न चाऽत्रेति**। तस्याः= तुल्ययोगितायाः, द्वयोरपि= उभयोरपि, अर्थयोः=वाक्याऽर्थयोः, वाच्यत्वनियमाऽभावात्=एकस्य वाच्यत्वनियमात्, अन्यस्य चाऽवाच्यत्वनियमादिति भावः। ततश्च "येन ध्वस्तम्" इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वादेव श्लेष एवेति तात्पर्यम्।

अत्रेति। अत्र = "येन ध्वस्तम्" इत्यादौ। परस्य = अन्यस्य। व्यङ्ग्यत्वं = व्यञ्जनाप्रतिपाद्यत्वं, स्यात्, परमत्रोभयोरपि पदार्थयोर्वाच्यत्वमेव। अतश्च "येन ध्वस्तम्" इत्यादौ नैव तुल्ययोगिता, केवलः श्लेष एवेति भावः।

अनुपपत्यन्तरमाह—**किं चेति**। धर्मस्य = गुणक्रियाऽन्यतररूपस्य, अनेकधर्मिसम्बद्धतया = अनेकाश्रयसम्बन्धयुक्तत्वेन, प्रतीतिः = ज्ञानम्।

यथा'—'सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनाऽन्ते निलयाय गन्तुम्।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः॥" (रघु० २-१५)

इत्यत्र तुल्ययोगितायामेकस्यैव निलयगमनोपक्रमक्रियारूपधर्मस्य नन्दिनीप्रभयोर्धर्मिणोः सम्बद्धतया प्रतीतिः। इह तु="येन ध्वस्तम्" इत्यादौ तु। शिवरूपधर्मिणो ध्वस्तमनोभवत्वरूपधर्मेण, बालककृष्णरूपधर्मिणो ध्वस्तशकटत्वरूपधर्मेण, योद्धृहररूपधर्मिणोऽस्त्रीकरणरूपधर्मेण, नारायणरूपधर्मिणः स्त्रीकरणरूपधर्मेण,

---

इसका खण्डन करते हैं। इसमें कहा जाता है—वास्तवमें श्लेष अन्य अलङ्कारसे अलग होकर नहीं रहता है यह ठीक नहीं है, क्योंकि "येन ध्वस्त०" इत्यादि पद्यमें यह अन्य अलङ्कारसे अलग होकर रहा है। यहाँ तुल्ययोगिता भी नहीं है, तुल्ययोगितामें दोनों वाक्यार्थोंमें वाच्यत्वनियम नहीं है। यहाँ (येन ध्वस्त- इत्यादिमें) माधव और उमाधव (महादेव) इनमें एकका वाच्यत्वनियम होनेपर दूसरेका व्यङ्ग्यत्व होगा। अतः यहाँपर श्लेष अलङ्कार ही है।

किं चेति। इसी तरह तुल्ययोगितामें भी एक ही धर्म अनेक धर्मियोंसे सम्बद्ध

संबन्धितया प्रतीतिः। इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक्पृथग्धर्मसंबन्धतया। 'सकलकलम्–' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः। पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः। 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेत्? न, यदि 'सकले'त्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा, तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण।

'स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः॥'

इत्यादिरूपेण अनेकेषां धर्मिणां, पृथक्पृथग्धर्मसम्बन्धतया = भिन्नभिन्नधर्मसम्बद्धतया प्रतीतिरिति शेषः। अतश्च "येन ध्वस्तम्" इत्यादौ नैव तुल्ययोगिता, किन्तु केवलः श्लेष एव इति भावः।

"स्वेच्छोपजातविषयोऽपि" इत्यादावपि इत्थमेवाऽनेकेषां धर्मिणाम् अनेकधर्मसम्बद्धत्वेन प्रतीतेर्न दीपकं किंतु केवलःश्लेष एव इति सूचितं भवति।

श्लेषेण पूर्णोपमाया बाध्यत्वं निरस्यति—**सकलकलमिति**। "सकलकलम्" इत्यादौ उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः = उपमायाः प्रतिभायाः (प्रतीतेः) उत्पत्तिहेतुः (उत्पत्तिकारणम्), श्लेषो न, अत्र हेतुमाह—पूर्णोपमायाः निर्विषयत्वापत्तेः, श्लेषं विना पूर्णोपमाया असंभवात्, श्लेषेण पूर्णोपमाया बाध्यत्वे स्वीकृते पूर्णोपमाया निर्विषयत्वं स्यादिति भावः।

कमलमिवेति। "कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्" इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेन्न। **अपराद्धमिति**। शब्दश्लेषेणोपमा बाध्यते, अर्थश्लेषेण नेत्यत्र विनिगमनाऽभावात् "कमलमिवे"त्यादावपि अर्थश्लेषेण पूर्णोपमाया बाध्यत्वादुपमाया निर्विषयत्वं स्यादिति भावः।

स्वमते रुद्रटाचार्यस्यानुकूल्यं प्रदर्शयति—**स्फुटमिति**। एतौ उपमासमुच्चयौ= उभावलङ्कारौ, स्फुटं = स्पष्टम्, अर्थाऽलङ्कारौ, किन्तु = परन्तु, सामान्यम् = उभयगतसाधारणधर्मबोधकं, शब्दमात्रं = केवलं शब्दम्, आश्रित्य, इह = शब्दाऽलङ्कारमध्येऽपि सम्भवतः = प्रसजतः।

होकर प्रतीत होता है, यहां तो अनेक धर्मी पृथक् पृथक् धर्मसे सम्बद्ध होकर प्रतीत होते हैं। "सकलकलम्" इत्यादिमें उपमाकी प्रतीतिका उत्पत्तिकारण श्लेष नहीं है, ऐसा मानेंगे तो पूर्णोपमाका विषय ही नहीं रहेगा ऐसी आपत्ति है। यदि कहें "कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्" इत्यादि पूर्णोपमाका विषय है, यह भी ठीक नहीं। क्योंकि यदि "सकल०" इत्यादिमें शब्दश्लेष होनेसे उपमा नहीं है तो "मनोज्ञम्" इत्यादिमें अर्थश्लेषने क्या अपराध किया?

स्फुटमिति। ये उपमा और समुच्चय स्पष्टरूपसे अर्थाऽलङ्कार हैं, परन्तु उभयगत साधारण धर्मबोधक शब्दमात्रका आश्रय करके शब्दाऽलङ्कार भी हो सकते हैं।

इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात्।

ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्। शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्। ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतया परित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता, न तु 'सकले'त्यादौ शब्दसाम्यस्यैवेति चेत्? न-'साधर्म्यमुपमा' इत्येवाविशिष्टस्योपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्व्यावृत्तेरभावात्।

इतीति। इति रुद्रटोक्तदिशा = काव्याऽलङ्काररस्थपद्यप्रकारेण। गुणक्रियासाम्यवत् = गुणसाम्यं "कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्" इत्यादौ, क्रियासाम्यं = 'चन्द्र इव मुखं शोभत' इत्यादौ तद्वत्, शब्दसाम्यस्य = केवलशब्दरूपसाधारणधर्मस्य, अपि, उपमाप्रयोजकत्वात् = उपमाऽलङ्कारसाधकत्वात्, "कमलमिव" इत्यादिवत् "सकलकलम्" इत्यादावपि पूर्णोपमैवेति शेषः।

शब्दसाम्यस्योपमाप्रयोजकतायामाशङ्कते—**नन्विति।** युक्ता = उचिता। तत्र = गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायां, वास्तवत्वात् = यथार्थत्वात्। न तथा = नोपमाप्रयोजकता, साधर्म्यस्य = शब्दरूपसामान्यधर्मस्य, अवास्तवत्वात् = अयथार्थत्वात्, मिथ्याभूतत्वादिति भावः। ततश्च = पूर्वोक्तयुक्तेश्च। पूर्णोपमायाः अन्यथाऽनुपपत्तेः = प्रकारान्तरेणोपपत्यभावात् गुणक्रियासाम्यस्यैवेति = अर्थश्लेषविषयतया परित्यागे सति पूर्णोपमाविषयता युक्तेत्यन्वयः। ननु "सकलकलम्" इत्यादौ शब्दसाम्यस्य पूर्णोपमाविषयता युक्ता इति चेत्।

उक्तमतं निरस्यति—**नेति।** "साधर्म्यमुपमा" इत्येव अविशिष्टस्य=गुणक्रियासाम्य एवेति विशेषाऽनिर्दिष्टस्य। व्यावृत्तेः = व्यावर्तनस्य,

---

रुद्रटकी ऐसी उक्तिके अनुसार गुण और क्रियाके साम्यके समान शब्दका साम्य भी उपमाका प्रयोजक होता है।

आशङ्का करते है—गुण और क्रियाका साम्य ही उपमाका प्रयोजक होना उचित है, गुण और क्रियाके साम्यसे प्रयुक्त उपमामें साधर्म्य वास्तविक होता है। शब्दका साम्य उस प्रकारसे उपमाका प्रयोजक नहीं होता है, क्योंकि उसमें साधर्म्य अवास्तविक होता है।

ततश्चेति। शब्दसाम्यमात्र उपमाका प्रयोजक न होनेसे शब्दश्लेष और अर्थश्लेष दोनोंमें उपमाको न मानेंगे तो पूर्णोपमाकी उपपत्ति ही नहीं होगी अतः गुण और क्रियाके साम्यका ही अर्थश्लेषकी विषयतासे परित्याग करनेपर पूर्णोपमाकी विषयता उचित है, परन्तु "सकल०" इत्यादिमें शब्दसाम्यमें उपमा मानना ठीक नहीं है।

यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं, तदा कथं 'विद्वन्मानसे-' त्यादावाधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हंसाद्यारोपप्रयोजकः ?

किञ्च—यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या, तदा कथं त्वयापि 'सकलकलम्–' इत्यादौ बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते ? किञ्च अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासंभवात्' इत्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् 'प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायात्।

ननु शब्दालंकारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसंकरो नाङ्गीक्रियते तत्कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः संकर इति चेत् ?

यदि चेति। आधारभूते विषयरूपे।

पुनर्दूषणान्तरमाह—**किं चेति**। बाध्यभूता = शब्दश्लेषेण बाधनीयभूता। अङ्गीक्रियते = अभ्युपगम्यते।

युक्त्यन्तरेण स्वमतं द्रढयति—**किं चेति**। श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, यच्च निर्वाहकं, तत् तदङ्गम्। अङ्गं चाऽप्रधानमेव। अतः श्लेषोऽत्र उपमाया अङ्गम् (अप्रधानम्), उपमा तु अङ्गिरूपा (प्रधानभूता)। अङ्गित्वेन=प्रधानत्वेन, व्यपदेशः = व्यवहारः, ज्यायान् = श्रेयान्, योग्य इति भावः।

उपमाया अङ्गित्वे पुनराशङ्कते—**नन्विति**। न अङ्गीक्रियते = न अभ्युपगम्यते। अङ्गाङ्गिभावो निर्वाह्यनिर्वाहकभावः, परमनुप्रासादिशब्दाऽलङ्काराः अन्यं शब्दाऽलङ्कारं न निर्वाहयन्ति अत इति भावः। तत् = तस्मात्कारणात्, अत्र= "सकलकलम्" इत्यादौ कथं श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कर इति चेत्।

इसका खण्डन करते हैं—"साधर्म्यमुपमा" यही अविशिष्ट (सामान्य) लक्षण है, इसकी शब्दसाम्यसे व्यावृत्ति नहीं है, अर्थात् गुण और क्रिया मात्रका नहीं शब्दका भी साम्य सामान्यतः उपमाका प्रयोजक माना गया है।

यदि चेति। यदि शब्दसाम्यमें साधर्म्य वास्तविक न होनेसे उपमाका प्रयोजक नहीं है, तो "विद्वन्मानसहंस०" इत्यादिमें आधारभूत चित्त आदिमें सरोवर आदिका आरोप, राजा आदिमें हंस आदिके आरोपका प्रयोजक कैसे होता है ?

किं चेति। वास्तवमें साम्यमें ही उपमा स्वीकार करते हो तो कैसे तुम भी "सकलकलम्" इत्यादिमें बाध्यभूत उपमाको मान लेते हो ? यहांपर श्लेष ही साम्यका निर्वाहक है, साम्य श्लेषका निर्वाहक नहीं है। क्योंकि श्लेषबन्धके पहले पुर और चन्द्रमण्डलका साम्य असंभव है इस कारणसे उपमाको ही अङ्गीके रूपमें व्यवहार करना श्रेयस्कर है, क्योंकि प्रधानसे ही व्यवहार होते हैं, ऐसा नियम है।

न, अर्थानुसंधानविरहिण्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात्। एवं दीपकादावपि ज्ञेयम्।

'सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे॥'

समाधत्ते—नेति। अर्थाऽनुसन्धानविरहिणि = अर्थाऽनुसन्धानाऽभावयुक्ते, अनुप्रासादौ, आदिपदेन यमकादीनां परिग्रहः। तथा अङ्गीकारात् = अङ्गाङ्गिभावसङ्कराऽस्वीकारात्। श्लेषस्य शब्दाऽलङ्कारत्वेऽप्यर्थाऽनुसन्धानसापेक्षत्वादुपमाऽङ्गत्वमक्षतमिति भावः। एवं दीपकादावपि = आदिपदात्तुल्ययोगिताऽऽदिपरिग्रहः।

मतद्वयं निरसितुमुदाहरति—सत्पक्षा इति। वेणीसंहारनाटके प्रस्तावनायां नटस्योक्तिरियम्। शरदृतुवर्णनपक्षे—सत्पक्षाः = सन्तः (मनोहराः) पक्षाः (पतत्राणि) येषां ते। मधुरगिरः = मधुराः (सुश्रव्याः) गिरः (ध्वनयः) येषां ते। प्रसाधिताऽऽशाः = प्रसाधिताः (उत्पतनेन अलङ्कृताः) आशाः (दिशः) यैस्ते। मदोद्धताऽऽरम्भाः = मदेन (हर्षेण हेतुना) उद्धतः (उत्कटः) आरम्भः (उत्पतनादिव्यापारः) येषां ते। तादृशा धार्तराष्ट्राः = हंसविशेषाः, कृष्णचञ्चुचरणयुक्ता हंसा इति भावः। "धार्तराष्ट्राः सितेतरैः" इत्यमरः। कालवशात् = शरदृतुप्रभावात्, मेदिनीपृष्ठे = भूमिपृष्ठे, निपतन्ति = पर्यटन्ति। आर्या वृत्तम्।

कौरववर्णनपक्षे—सत्पक्षाः = सन्तः (उत्तमाः) पक्षाः (सहायाः) येषां ते। मधुरगिरः = प्रियवचनाः, प्रसाधिताशाः = वशीकृतदिशः, मदोद्धतारम्भाः = मदेन (अहङ्कारेण) उद्धतः (विकटः) आरम्भः (युद्धादिव्यापारः) येषां ते। तादृशा धार्तराष्ट्राः = धृतराष्ट्रपुत्राः, दुर्योधनादय इति भावः, धृतराष्ट्रस्याऽपत्यानि पुमांसो धार्तराष्ट्राः, "तस्याऽपत्यम्" इत्यण्। कालवशात् = मृत्युसमयवशात्, मेदिनी-

---

नन्विति। फिर आशङ्का करते हैं—शब्दाऽलङ्कारके विषयमें अङ्गाङ्गिभाव सङ्करका अङ्गीकार नहीं किया जाता है, तब कैसे यहाँ श्लेष और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसङ्कर है?

इसका खण्डन करते हैं—अर्थाऽनुसन्धानसे रहित अनुप्रास आदिमें ही यह नियम अङ्गीकृत है आदि पदसे यमक आदिका भी स्वीकार किया जाता है। इसी प्रकारसे दीपक आदि अलङ्कारमें भी जानना चाहिए, यहांपर भी आदि पदसे तुल्ययोगिता आदिका स्वीकार किया जाता है।

सत्पक्षा इति। उत्तम पक्ष (पङ्ख वा सहाय) वाले, मधुर वाणीवाले दिशाओंको प्रसाधित (अलङ्कृत वा वशवर्ती) करनेवाले, मदसे उद्धत आरम्भ (उत्पतन वा युद्ध आदि कर्म) करनेवाले ऐसे धार्तराष्ट्र (काले चोंच और पङ्ख-

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमनाद् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः। इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधयस्य द्वितीयार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न वा श्लेष इति सर्वमवदातम्।

पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते।

पृष्ठे = भूतले, निपतन्ति = निपतिष्यन्ति, "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भविष्यदर्थे लट्।

स्वसिद्धान्तानुसारं विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् पद्ये। शरद्वर्णनया= शरदृतुवर्णनेन, प्रकरणेन = प्रस्तावेन। धार्तराष्ट्रादिशब्दानां = प्रथमादिपदेन पक्षादिशब्दानां, द्वितीयादिपदेन पतत्राद्यर्थानां परिग्रहः। नियमनात्=नियन्त्रणात्, "संयोगो विप्रयोगश्चे"त्याद्युक्तन्यायेनेति भावः। वस्तुध्वनिः = व्यङ्ग्य इति शेषः। इह = "सत्पक्षे"त्यादिपद्ये। प्रकृतप्रबन्धाऽभिधेयस्य = प्रकृतः (प्रस्तुतः) यः प्रबन्धः (वेणीसंहारनाटकरूपः) तेन अभिधेयस्य="सूचयेद्वस्तुबीजं वा मुख्यपात्रमथाऽपि वा" इत्युक्त्यनुसारेण वाच्यस्य, द्वितीयाऽर्थस्य = दुर्योधनपतनरूपस्य, सूच्यतया=व्यङ्ग्यतया, एव, विवक्षितत्वात् = वक्तुमिष्टत्वात्, उपमानोपमेयभावः=हंसादीनां दुर्योधनादिभिः सहेति भावः। न उपमाध्वनिः, न वा श्लेषः=शरद्वर्णनाया एव प्रकृतत्वादिति भावः। अतः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः, इति, सर्वं = सकलम्, अवदातं = निर्मलम्।

चित्रकाव्यं लक्षयति—**पद्मेति**। वर्णानाम् = अक्षराणाम्, अकारादीनामिति भावः। पद्माद्याकारहेतुत्वे = पद्मादीनाम् (कमलादीनाम्) आकारहेतुत्वे (आकृतिकारणत्वे) सति, चित्रं = चित्रकाव्यम्, उच्यते = अभिधीयते।

वाले हंसविशेष वा धृतराष्ट्रके पुत्र) काल (शरद् ऋतु वा मृत्यु) के वश होकर धरतीपर गिरते हैं।

वेणीसंहार नाटकमें स्थित इस पद्यमें शरत् ऋतु-वर्णनके प्रकरणसे धार्तराष्ट्र आदि शब्दोंके हंस आदि अर्थोंके अभिधासे प्रतिपादनमें नियन्त्रण करनेसे दुर्योधन आदिरूप अर्थ शब्दशक्तिमूल वस्तुध्वनि है। यहां प्रस्तुत प्रबन्धका वाच्याऽर्थरूप द्वितीय अर्थके सूचनीयतासे ही विवक्षित होनेसे उपमानोपमेयभाव विवक्षित नहीं है इस कारणसे न उपमाध्वनि है वा न श्लेष ही है यह सब निर्दोष है।

पद्मेति। जिसमें वर्ण, कमल आदिके रूपके कारण हों उसे "चित्रकाव्य" कहते हैं।

आदिशब्दात्खड्ग-मुरज-चक्र-गोमूत्रिकादयः। अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम्। तत्र पद्मबन्धो यथा मम—

'मारमा सुषमा चारु-रुचा मारवधूत्तमा।
मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा॥'

विवृणोति—**आदिशब्दादिति**। पद्मबन्धः, खड्गबन्धो मुरजबन्धः, चक्रबन्धो गोमूत्रिकाबन्धादयो ग्राह्याः। आदिपदेन काकपदीबन्धादयो ग्राह्याः। अस्य = चित्राऽलङ्कारस्य, तथाविधेत्यादिः० = तथाविधः (तादृशः, पद्मादिसदृश इत्यर्थः) लिपीनां (लिबीनां, वर्णसंस्थानानाम्) सन्निवेशविशेषः (रचनाविशेषः) तद्वशेन। चमत्कारविधायिनां = चमत्कृतिकारकाणाम्, अपि, भूम्यादिस्थितानां वर्णानाम् = अक्षराणाम्, तथाविधेत्यादिः०=तथाविधः (तादृशः) श्रोत्राकाशसमवायविशेषः (कर्णरन्ध्रसम्बन्धविशेषः), तद्वशेन, चमत्कारविधायिभिः = श्रोतृविस्मयकारकैः, वर्णैः = अक्षरैः, अभेदेन, उपचारात् = तादात्म्यात्, शब्दाऽलङ्कारत्वम्, अनुप्रासादिवच्छब्दाऽलङ्कारत्वम्। एवं च पद्माद्याकारलिपिसंनिवेशविशेषमालोक्य वक्त्रा ये वर्णा उच्चार्यन्ते तैरेव श्रोतॄणां श्रोत्रे पद्माद्याकारवर्णसमूहो जन्यत इति भावः।

पद्मबन्धस्य स्वनिर्मितमुदाहरणं प्रदर्शयति—**मारमेति**। कविः स्वं प्रति जगज्जनन्या लक्ष्म्या अप्रतिकूलत्वमाशास्ते। चारुरुचा=सुन्दरकान्त्या। मारवधूत्तमा= मारस्य (कामस्य) या वधूः (रतिः) तस्या, उत्तमा (श्रेष्ठा) मातधूर्ततमावासा= मात्तः (न गृहीतः) धर्ततमस्य (अतिशयदुष्टस्य) आवासः यया सा। सुषमा=सुन्दरी तादृशी सा = श्रुत्यादिप्रसिद्धा, मारमा = मारस्य (कामदेवस्य) मा (जननी), "मा च मातरि माने च" इत्येकाक्षरकोषः। रमा = महालक्ष्मीः, मे = मम, गृह इति शेषः, वामा = प्रतिकूला, मा अस्तु = नो भवतु। अनुष्टुप्।

आदि शब्दसे खड्ग, मुरज, चक्र और गोमूत्रिका आदि लिये जाते हैं।

दूसरे आदि पदसे काकपदीबन्ध आदि ग्राह्य होते है।

अस्य चेति। यद्यपि कमल आदिके सदृश लिपियोंके रचनाविशेषसे चमत्कार करनेवाले भूम्यादि स्थित अक्षर हैं तो भी श्रोत्रेन्द्रियके रन्ध्ररूप आकाशमें समवाय सम्बन्धसे रहनेसे चमत्कार करनेवाले वर्णोंसे उनका अभेद उपचारसे यह चित्रकाव्य शब्दाऽलङ्कार है। उनमें पद्मबन्ध जैसे मेरा (ग्रन्थकारका)।

मारमेति। सुन्दर कान्तिसे मार (कामदेव) की वधू (पत्नी अर्थात् रति)से भी श्रेष्ठ, सुन्दरी वह और परम धूर्तके गृहमें स्थान न लेनेवाली ऐसी सुन्दरी मारमा = मार (कामदेव)की माता (महालक्ष्मी) मेरे घरमें प्रतिकूल न हों॥

एषोऽष्टदलपद्मबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः, किन्तु विदिग्दलेष्वन्यथा, कर्णिकाक्षरं तु श्लिष्टमेव। एवं खड्गबन्धादिकमप्यूह्यम्।

काव्यान्तर्गडुभूततया तु नेह प्रपञ्च्यते।

रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥ १३ ॥

उक्तिवैचित्र्यमात्रं सा च्युतदत्ताक्षरादिका।

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च।

विवृणोति—**एष इति**। एषः=अयम्, अष्टदलपद्मबन्धः=अष्टभिः (अष्टसंख्यकैः) दलैः (पत्त्रैः) पद्मबन्धः (पद्माकारसम्पादकोऽक्षरविन्यासः) दिग्दलेषु=पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिशास्थपत्त्रेषु, निर्गमप्रवेशाभ्यां = बहिर्गमनाऽन्तःप्रवेशाभ्यां, श्लिष्टवर्णः= अनुलोमप्रतिलोमपाठेनैकरूपाऽक्षरः। विदिग्दलेषु = आग्नेयनैर्ऋत्यवायव्यैशानकोणपत्त्रेषु, अन्यथा = क्वचित्प्रवेश एव, क्वचिच्च निर्गम एव, तथाऽश्लिष्टवर्णश्च। कर्णिकाक्षरं = मध्यवर्ती वर्णः, तु, "मा" इति भावः। श्लिष्टम् एव = बहुवारपाठ्यत्वादिति भावः।

एवमिति। एवम् = इत्थम् एव, खड्गबन्धादिकं = खड्गबन्धप्रभृतिकम्, अपि, ऊह्यं = कल्पनीयं, काव्यप्रकाशसरस्वतीकण्ठाभरणदिष्वेति शेषः।

काव्यान्तरिति। काव्यस्य अन्तः (मध्ये) गडुभूततया (ग्रन्थिभूततया) रसप्रतिबन्धकत्वेनाऽसारतयेति भावः। इह = अस्मिन् ग्रन्थे, न प्रपञ्च्यते = नो विस्तरतया विरच्यते, चित्राऽलङ्कार इति शेषः।

प्रहेलिकाया अलङ्कारत्वं प्रतिषिध्य तत्स्वरूपं निदर्शयति—**रसस्येति**। रसस्य = शृङ्गारादिरसस्य, परिपन्थित्वात् = विरोधित्वात्, रसास्वादे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। प्रहेलिका = प्रबह्लिका, अलङ्कारो न, तर्हि सा केत्यत आह— उक्तिवैचित्र्यमात्रं = भणितिविचित्रतास्वरूपम् एव ॥ १३ ॥

प्रहेलिकायाः स्वरूपं निदर्शयति—**च्युतेति**। सा च प्रहेलिका क्वचित् च्युताऽक्षरा, कुत्रचित् दत्ताऽक्षरा, कुत्रचिच्च च्युतदत्ताऽक्षरा, इत्यादिरूपा भवतीति भावः।

यह आठ दलोंवाला पद्मबन्ध अर्थात् पद्मके आकारका सम्पादक अक्षरविन्यास, दिशाओंके दलोंमें निर्गम (निकलने) और प्रवेश (घुसने)से श्लिष्टवर्ण हैं अर्थात् तत्तद्वर्ण दो बार पढ़े जाते हैं परन्तु विदिशाओं (कोणों)के दलोंमें रहे हुए वर्ण एक ही बार पढ़े जाते हैं, कर्णिकाक्षर (मध्यवर्ती वर्ण) तो बहुत बार पढ़े जानेसे श्लिष्ट ही है। इसी तरह खड्गबन्ध आदिको भी समझना चाहिए। काव्यके भीतर ग्रन्थिभूत होनेसे यहां इनका विस्तर नहीं किया जाता है।

रसस्येति। रसका विरोधी होनेसे प्रहेलिका (पहेली) अलङ्कार नहीं है ॥ १३ ॥ च्यु वह केवल उक्तिकी विचित्रता है, च्युताऽक्षरा, दत्ताऽक्षरा और च्युतदत्ताऽक्षरा आदि उसके भेद होते हैं।

उदाहरणम्—

'कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम्।
किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥'

अत्र 'रसाले' इति वक्तव्ये 'साले' इति 'र' च्युतः। 'वने' इत्यत्र 'यौवने' इति 'यौ' दत्तः। 'वदनेन' इत्यत्र 'मदनेन' इति 'म' च्युतः 'व' दत्तः। आदिशब्दात्क्रियाकारकगुप्त्यादयः।

तत्र क्रियागुप्तिर्यथा—

'पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः।
तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च ॥'

अत्र 'दुर्योधनः' इत्यत्र 'अदुर्योऽधनः' इति। 'अदुः' इति क्रियागुप्तिः। एवमन्यत्रापि।

एकस्मिन्नेव पद्ये उक्तं भेदत्रयमुदाहरति—**कूजन्तीति**। कोकिला = पिका, साले = अत्र रसाले इति वक्तव्यत्वे "र" इति वर्णश्च्युतः, रसाले = आम्रवृक्षे, कूजन्ति = अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति। यौवने = अत्र "वने" इत्यत्र "यौ" इति वर्णो दत्तः। वने = अरण्ये, अम्बुजं = कमलं, फुल्लं = विकसितम्। वदनेन = अत्र "म" इति च्युतः, "व" इति दत्तः। मदनेन = कामावेशेन, पीडिता=व्यथिता, कुरङ्गाक्षी= हरिणनयना, किं, करोतु = विदधातु। अनुष्टुब् वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति। आदिशब्दादिति।**

क्रियागुप्तिमुदाहरति—**पाण्डवानामिति**। पाण्डवानां=पाण्डुपुत्राणां, युधिष्ठिरादीनां, सभामध्ये = परिषदन्तरे, दुर्योधनः = सुयोधनः, उपागतः = अभिप्राप्तः। तस्मै = दुर्योधनाय, गां = धेनुं, सुवर्णं = कनकं, सर्वाणि = समस्तानि, आभरणानि च = भूषणानि च। अत्र क्रियागुप्तिः = क्रियापदगोपनमस्ति। वस्तुतः—पाण्डवानां

उदाहरण—**कूजन्तीति**। पेड़पर कोयल शोर कर रहे हैं, यौवनमें कमल खिला है। बदनसे निपीडित मृगनयना क्या करे?

अत्रेति। यहां "रसाले" (अर्थात् आमके पेड़में) ऐसा कहना चाहिए था, उसमें "साले" कहा है अतः "र" च्युत हुआ अतः यह च्युताऽक्षराका उदाहरण है। "वने" कहनेकी जगह "यौ" यह वर्ण दिया है, अतः यह दत्ताऽक्षराका उदाहरण है। इसी तरह "वदनेन" यहाँपर "मदनेन" इसमें "म" को निकालकर उसके स्थानमें "व" को रख दिया है, अतः यह "च्युतदत्ताऽक्षरा" का उदाहरण है। आदि शब्दसे क्रियागुप्ति और कारकगुप्ति आदिका ग्रहण किया जाता है।

उनमें क्रियागुप्तिका उदाहरण—**पाण्डवानामिति**। पाण्डवोंकी सभाके बीचमें दुर्योधन आ गया उसे गाय, सुवर्ण और संपूर्ण भूषण आदि ... यहां क्रियापदकी गुप्ति है अतः उसका उद्घाटन करनेके लिए "अदुः, यः, अधनः" ऐसा पदच्छेद

अथावसरप्राप्तेष्वर्थालङ्कारेषु सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुपमामाह—

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः ॥ १४ ॥

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वम्, व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः, उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम्, अनन्वये त्वेकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या भेदः।

सभामध्ये, यः, अधनः = धनरहितः, दरिद्र इति भावः, उपागतः, तस्मै रत्नं सुवर्णं सर्वाणि आभरणानि च, अदुः = दत्तवन्तः। "डुदाञ् दाने" इति धातोर्लुङि प्रथम॰ पुरुषे बहुवचनम्। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति।**

अर्थालङ्कारेषु वक्तव्येषु प्रथममुपमां प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**अथेति।** अथ= शब्दाऽलङ्कारनिरूपणाऽनन्तरम्, अवसरप्राप्तेषु = प्रसङ्गप्राप्तेषु, सादृश्यमूलेषु = सादृश्यप्रतिभोत्थापितेषु, अर्थाऽलङ्कारेषु, लक्षितव्येषु = लक्षणीयेषु, तेषामपि = सादृश्यमूलानामलङ्काराणाम्। उपजीव्यत्वेन = आश्रयत्वेन, प्राधान्यात् = प्रधानत्वात्, उपमामाह।

उपमां लक्षयति—**साम्यमिति।** वाक्यैक्ये = वाक्यस्य (पदसमूहस्य) ऐक्ये (एकत्वे) सति, द्वयोः = उपमानोपमेययोः, उपमीयतेऽनेनेति उपमानम्, अप्रस्तुतं, चन्द्रादि। उपमातुं योग्यमुपमेयं, प्रस्तुतं मुखादि, तयोः। अवैधर्म्यं = वैधर्म्यरहितं, वाच्यम् = इवादिभिर्निपातैः, क्यङादिभिः प्रत्ययैः उपमितादिभिः समासैर्वा प्रतिपाद्यं, साम्यं = सादृश्यम्, उपमा = उपमाऽलङ्कारः ॥ १४ ॥

विवृणोति—रूपकादिषु = अलङ्कारेषु, आदिना परिणामादिपरिग्रहणं, साम्यस्य = सादृश्यस्य, व्यङ्ग्यत्वं = व्यञ्जनाप्रतिपाद्यत्वं, "मुखं चन्द्र" इत्यभेदज्ञानाऽनन्तरं "मुखं चन्द्रसादृश्यवत्" इति व्यञ्जनया सादृश्यप्रतीतिरिति भावः।

करना चाहिए यहां, "अदुः" इस क्रियाकी गुप्ति है तब इसका अर्थ हुआ पाण्डवोंकी सभाके मध्यमें जो अधन (निर्धन) गया। शेष पूर्ववत् जानना चाहिए। इसी तरह अन्य प्रहेलिकाको समझना चाहिए।

अब प्रसङ्गसे प्राप्त अर्थाऽलङ्कारोंमें प्रधानताके कारण लक्षण करने योग्य जो सादृश्यमूल अलङ्कार हैं, उनका भी उपजीव्य (आश्रय) होनेसे पहले उपमा अलङ्कारको कहते हैं—

साम्यमिति। एक वाक्यमें उपमान और उपमेय दो पदार्थोंका वैधर्म्यसे रहित वाच्य सादृश्यको "उपमा" कहते हैं ॥ १४ ॥

रूपकादिष्विति। रूपक और परिणाम आदिमें सादृश्य व्यङ्ग्य होता है, व्यतिरेक अलङ्कारमें वैधर्म्य (विरुद्धधर्म) की भी उक्ति होती है, उपमेयोपमामें

सा पूर्णा, यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।
उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्—

सा=उपमा। साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि। औपम्यवाचकमिवादि। उपमेयं मुखादि। उपमानं चन्द्रादि।

—इयं पुनः ॥ १५ ॥

श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।

व्यतिरेके = अलङ्कारे, च, वैधर्म्यस्य = विरुद्धधर्मत्वस्य, अपि उक्तिः "अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा।" अत्राऽकलङ्कित्वमुपमानस्य कलङ्कितत्वमुपमेयस्य वैधर्म्यम्। उपमेयोपमायाम् = अलङ्कारे, वाक्यद्वयम्, "मतिरिव कमला, कमलेव मतिः।" इत्यादाविति भावः। अनन्वये = अलङ्कारे च, एकस्यैव = चन्द्रादेः, पदार्थस्य साम्योक्तिः = सादृश्यकथनम्, "चन्द्रश्चन्द्र इवाऽतन्त्रः, इत्यादाविति भावः। इति, अस्याः=उपमायाः, भेदः=विभिन्नता, अलङ्काराऽन्तरेभ्य इति शेषः।

पूर्णोपमां लक्ष्यति—**सेति**। उपमा द्विविधा—पूर्णा लुप्ता च। तत्र प्रथमं पूर्णां प्रतिपादयति। सामान्यधर्मः=उपमानोपमेयनिष्ठः साधारणधर्मो गुणक्रियारूपः मनोज्ञत्वादिः। औपम्यवाचि = उपमावाचकमिवादि। उपमेयं = साम्यस्याऽनुयोगि, मुखादि। उपमानं = साम्यस्य प्रतियोगि उपमानं, चन्द्रादिकम्। एतत्सर्वं, वाच्यम् = अभिधावृत्त्या प्रतिपाद्यं, **चेत्** = यदि, न व्यङ्ग्यमिति भावः। सा = उपमा, पूर्णा = पूर्णोपमा भवतीत्यर्थः।

इयं पूर्णोपमाऽपि श्रौत्यार्थी च द्विभेदा भवति।
श्रौतो लक्ष्यति—**इयमिति**। इयं = श्रौती, पुनः = भूयः॥ १५ ॥

श्रौतीति। यथेव-वाशब्दाः = यथा, इव, वा शब्दः, "उपमायां विकल्पे वा" इत्यमरः। इवाऽर्थः, वतिः = प्रत्ययः, "तत्र तस्येव" इत्यनेन विधीयमानो

दो वाक्य होते हैं और अनन्वय अलङ्कारमें एक ही पदार्थके सादृश्यकी उक्ति होती है इसप्रकार उपमाका अन्य अलङ्कारोंसे भेद है।

सेति। साधारणधर्म, उपमावाचक, उपमेय और उपमान ये सब वाच्य हों अर्थात् व्यङ्ग्य वा लक्ष्य नहीं हो तो वह उपमा पूर्णोपमा कहलाती है॥ १५॥

सेति। उपमान और उपमेयकी तुल्यताके कारणरूप गुण और क्रिया मनोहरत्व आदिको "सामान्य (साधारण) धर्म" कहते हैं। इव, यथा, तुल्य, सम आदिको उपमावाचक कहते हैं। साम्यका अनुयोगी अर्थात् उपमाके योग्य पदार्थ मुख आदिको "उपमेय" और साम्यके प्रतियोगीको "उपमान" कहते हैं।

इयमिति। यह पूर्णोपमा॥ १५॥ दो प्रकारकी होती है—श्रौती और आर्थी। जहां उपमावाचक शब्द यथा, इव और वा शब्द और 'इव'के अर्थमें यदि

आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः ॥ १६ ॥

यथेववादयः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौत्युपमा। एवं 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। तुल्यादयस्तु-'कमलेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेय एव। 'कमलं मुखस्य तुल्यम्' इत्यादावुपमान एव। 'कमलं मुखं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि विश्रायन्तीत्यर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे आर्थी। एवं 'तेन तुल्यम्—' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने।

वतिप्रत्ययः, यदि = चेत्, तदा श्रौती नाम पूर्णोपमा। श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यबोधकानां यथेव—वाशब्दानां तथा इवाऽर्थवतिप्रत्ययस्य सद्भावे श्रौती नाम पूर्णोपमाया भेद इति भावः।

यत्र तुल्य—समानाद्याः शब्दाः, तथा तुल्याऽर्थो वतिः प्रत्ययः, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इत्यनेन विधीयमानो वतिप्रत्ययस्तत्र आर्थी नाम पूर्णोपमाभेदः। यत्र तुल्यादिशब्दानां तुल्याऽर्थवतिप्रत्ययस्य च सद्भावेऽर्थाऽनुसन्धानादेवोपमानोपमेययोः साम्यं ज्ञायते तत्र आर्थीति भावः ॥ १६ ॥

विवृणोति— **यथेव-वाऽऽदय इति**। तत्सद्भावे=तत्सत्तायाम्। उपादाने = ग्रहणे,

तुल्यादयस्त्विति। शब्दा इति शेषः। उपमेये=मुखे, एव, "विश्राम्यन्ति" इति अनन्तरस्थपदेन सम्बन्धः, उपमाने = कमले, एव "तुल्यादयः शब्दा विश्राम्यन्ती"-त्यन्वयः, उभयत्राऽपि = उपमान उपमेयेऽपि। साम्यं = सादृश्यम्।

"तत्र तस्येव" इस सूत्रसे सप्तम्यन्त वा षष्ठ्यन्तसे यदि वतिप्रत्यय हो तो "श्रौती" उपमा होती है।

जहां तुल्य, समान आदि शब्द और "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इस सूत्रसे तुल्यार्थक वति प्रत्यय होता है, वहां "आर्थी" उपमा होती है॥ १६ ॥

यथेवेति। यथा, इव और वा आदि शब्द उपमानवाचक शब्दके बाद प्रयुक्त तुल्य आदि पदके समान होते हुए भी श्रुति (श्रवण) मात्रसे उपमान और उपमेयमें स्थित सादृश्यसम्बन्धका बोधन करते हैं इस कारणसे इनके होनेपर श्रौती उपमा होती है, इसी प्रकार "तत्र तस्येव" इस सूत्रसे इवके अर्थमें विहित वतिके ग्रहणमें भी श्रौती उपमा होती है।

तुल्य आदि शब्द तो "कमलेन तुल्यं मुखम्" इत्यादिमें उपमेय (मुख)में ही, "कमलं मुखस्य तुल्यम्" इत्यादिमें उपमान (कमल)में ही, "कमलं मुखं च तुल्यम्" इत्यादिमें दोनों (उपमान कमल और उपमेय मुख)में रहते हैं इसप्रकार

द्वे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये—

द्वे श्रौती आर्थी च। उदाहरणम्—

'सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले!॥'

श्रौत्यार्थीभेदेन द्विविधायाः पूर्णोपमायाः पुनस्त्रैविध्यमाह—**द्वे इति**। द्वे = श्रौती आर्थी च, तद्धिते = वतिकल्पबादियोगे, समासे वाक्ये च भवत इति शेषः।

श्रौत्याः पूर्णोपमाया भेदत्रयमुदाहरति—**सौरभमिति**। हे बाले = हे युवति!, ते = तव, मुखस्य = वदनस्य, सौरभं = सौगन्ध्यम्, अम्भोरुहवत्=अम्भोरुहस्य इव, अस्तीति शेषः। अत्र सौरभं सामान्यधर्मः, उपमानम् अम्भोरुहम्, उपमेयं = मुखं, तथाऽम्भोरुहवत् इत्यत्र अम्भोरुहस्य इवेति विग्रहे "तत्र तस्येव" इति सूत्रेण विधीयमानो वतिप्रत्ययश्चौपम्यवाची, अतस्तद्धितगताया, श्रौतीपूर्णोपमाया उदाहरणम्, हे बाले! ते स्तनौ = कुचौ, कुम्भाविव = कुम्भौ इव, कलशौ इव, पीनौ = स्थूलौ, इत्युपमेयम्। पीनत्वं = सामान्यधर्मः। तथा "कुम्भाविवे"त्यत्र "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्चे"ति वार्तिकेन समासस्तथा चेदं समासगताया श्रौत्याः पूर्णोपमाया उदाहरणमिदम्।

हे बाले! शरदिन्दुः = शारदचन्द्रः, यथा = इव, तव वदनं = मुखं, हृदयं = चित्तं, मदयति=प्रसादयति, आर्या **वृत्तम्**। अत्र शरदिन्दुरुपमानं, वदनमुपमेयं, मादनं सामान्यधर्मः यथापदमौपम्यप्रतिपादकम्। अत्र वाक्यगता श्रौती पूर्णोपमा।

अर्थका अनुसन्धानके अनन्तर ही सादृश्यका प्रतिपादन करते हैं अतः तुल्य आदिकी उपस्थितिमें आर्थी उपमा होती है। इसी तरह "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इस सूत्रसे तुल्य अर्थमें विहित वतिप्रत्ययके ग्रहणमें भी आर्थी उपमा होती है।

द्वे तद्धित इति। पूर्वोक्त श्रौती और आर्थी दोनों उपमाएँ तद्धित, समास और वाक्य इन तीनोंमें होती हैं।

श्रौती उपमाका उदाहरण—**सौरभमिति**। हे बाले! तुम्हारे मुखका सौरभ (सुगन्ध) अम्भोरुहवत् = कमलके समान है, यहां अम्भोरुह इव वा अम्भोरुहस्य इव ऐसा विग्रह कर "तत्र तस्येव" इस सूत्रसे वतिप्रत्यय हुआ है, अतः यह तद्धितगता श्रौती उपमा है। यहां मुख उपमेय, अम्भोरुह (कमल) उपमान, सौरभ साधारण धर्म और अम्भोरुहवत् इसमें वतिप्रत्यय-उपमावाचक है, इस प्रकार इन चारोंकी जुटावसे यह पूर्णोपमा है।

कुम्भाविवेति। हे बाले! तुम्हारे स्तन कुम्भाविव = कुम्भोंके समान पीन (स्थूल) हैं। यहां कुम्भाविव इसमें = कुम्भौ इव ऐसा विग्रह करके "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" इस वार्तिकसे समास और विभक्तिका अलुक् हुआ है।

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

'मधुरः सुधावदधरः, पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः ॥'

विवृणोति—**अत्रेति ।**

आर्थ्याः पूर्णोपमाया भेदत्रितयमुदाहरति—**मधुर इति ।**

कश्चित् स्वमित्रसमीपे स्वकान्तायाः सौन्दर्यं वर्णयति—**मधुर इति ।** (हे मित्र !) तस्याः = मत्कान्तायाः, अधरः = अधरोष्ठः, सुधावत् = सुधया तुल्यम् यथा तथा, अस्तीति शेषः । "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति सूत्रेण तुल्याऽर्थो वतिप्रत्ययः । अत्र सुधा=उपमानम्, अधर उपमेयं, माधुर्यं सामान्य धर्मः, "सुधावत्" इत्यत्र सुधया तुल्यम् इति विग्रहे "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति सूत्रेण तुल्यार्थे वतिः । इति तद्धितगता आर्थी पूर्णोपमा ।

यहां स्तन—उपमेय, कुम्भ—उपमान, पीनत्व—साधारण धर्म और कुम्भाविव इसमें स्थित इव समासगत उपमावाचक शब्द है । इस प्रकार यह समासगत श्रौती पूर्णोपमाका उदाहरण है ।

हृदयमिति । हे बाले ! तुम्हारा मुख, शरदिन्दुः यथा=शरत् ऋतुके चन्द्रमा जैसा हृदयको प्रसन्न करता है ।

यहां वदन—उपमेय, शरदिन्दु—उपमान, यथा—उपमावाचक शब्द और मदयति—मत्त करना साधारण धर्म है, इस प्रकार यह वाक्यगत श्रौती पूर्णोपमाका उदाहरण है ।

यहां क्रमसे तीन प्रकारकी श्रौती उपमा दी गई है ।

आर्थी उपमाका उदाहरण—**मधुर इति ।**

उस सुन्दरीका अधर सुधावत् = सुधा (अमृत) के तुल्य मधुर है । यहां सुधया तुल्यम् ऐसा विग्रह कर "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इस सूत्रसे तृतीयान्त सुधा शब्दसे तुल्य अर्थमें "वति" प्रत्यय हुआ है । यहां अधर—उपमेय, सुधा—उपमान, सुधावत् इसका वतिप्रत्यय—उपमावाचक और मधुरत्व साधारण धर्म है । इसप्रकार यह तद्धितगत आर्थी पूर्णोपमा है ।

पल्लवेति । उस सुन्दरीका हाथ पल्लवके समान अत्यन्त कोमल है । "पल्लवतुल्यः" यहांपर पल्लवेन पल्लवस्य वा तुल्यः "तुल्यपदके अर्थमें" "तुल्याऽर्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" इस सूत्रसे तृतीया वा षष्ठी विभक्ति होकर समास हुआ है । यहां पाणि—उपमेय, पल्लव—उपमान, समासस्थित तुल्य उपमावाचक, अतिपेलवत्व साधारण धर्म है, इसप्रकार यह समासगत आर्थी पूर्णोपमाका उदाहरण है ।

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी ।

—पूर्णा षडेव तत् ।

स्पष्टम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।। १७ ।।
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ।

तस्याः पाणिः = करः, पल्लवतुल्यः = किसलयसदृशः, अतिपेलवः = अतिशयकोमलः । अत्र पल्लवम् उपमानं, पाणिः उपमेयम्, अतिपेलवत्वं सामान्यधर्मः । पल्लवतुल्यः इत्यत्र पल्लवेन तुल्य इति समासगता आर्थी पूर्णोपमा ।

तस्याः = कान्तायाः, लोचने = नयने, चकितमृगलोचनाभ्यां = चकितमृगस्य (भीतहरिणस्य) लोचनाभ्यां (नयनाभ्याम्), सदृशी = तुल्ये, चपले = चञ्चले । अत्र चकितमृगलोचने = उपमानं, लोचने = उपमेयं, चपलत्वं = सामान्यधर्मः । सदृशी = औपम्यप्रतिपादकम् । अत्र वाक्यगता आर्थी पूर्णोपमा ।

विवृणोति—अत्रेति ।

सङ्कलयति—पूर्णेति । तत् = तस्मात्, पूर्णोपमा, षडेव ।

लुप्तोपमां लक्ष्यति—लुप्तेति । सामान्यधर्मादेः = निर्धारणे षष्ठी । सामान्यधर्मस्य, आदिपदेन उपमानस्य उपमेयस्य औपम्यवाचकशब्दस्य च मध्ये, एकस्य = कस्यचिदेकस्य; यदि वा=अथ वा, द्वयोः=कयोश्चिदुभयोः, वा=अथ वा, ।। १७ ।।

त्रयाणां = केषांचित्त्रयाणाम्, अनुपादाने = अग्रहणे, लुप्ता—लुप्तोपमा; साऽपि = लुप्तोपमाऽपि, पूर्ववत् = पूर्वप्रतिपादितपूर्णोपमावत्, श्रौती आर्थी च द्विविधा भवतीति भावः ।

चकितेति । उस सुन्दरीके नेत्र चकित (डरे हुए) मृगके नेत्रोंके सदृश चञ्चल हैं । यहांपर लोचन–उपमेय, चकितमृगलोचन उपमान, सदृश–उपमावाचक और चपलत्व साधारण धर्म हैं । इस प्रकार यह वाक्यगत आर्थी–उपमाका उदाहरण है ।

पूर्णेति । इस प्रकार पूर्णोपमाके छः भेद होते हैं ।

लुप्तेति । साधारण धर्म आदिके मध्यमें अर्थात्, उपमान, उपमेय, उपमावाचकशब्द और साधारणधर्म इनमें से एकके, दोनोंके ।। १७ ।।

वा तीनोंके न रहनेपर लुप्तोपमा होती है, वह भी पहलेकी तरह श्रौती और आर्थी होती है ।

सा लुप्ता ।

तद्भेदमाह—

पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीं तु तद्धिते ॥ १८ ॥

सा=लुप्तोपमा, धर्मस्य=साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्त-रीत्या षट्प्रकारा, किं त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा ।

उदाहरणम्—

'मुखमिन्दुर्यथा, पाणिः पल्लवेन समः प्रिये !
वाचः सुधा इवोष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत् ॥'

लुप्तोपमाया भेदान्निर्दिशति—**पूर्णावदिति** । सा = लुप्तोपमा, धर्मलोपे, धर्मस्य (सामान्यगुणक्रियारूपधर्मस्य) लोपे (अदर्शने), तद्धिते, श्रौतीं, विना = ऋते । पूर्णावत् = पूर्णोपमावत्, भवतीति शेषः ॥ १८ ॥

विवृणोति—**सेति** । धर्मस्य = उपमानोपमेयनिष्ठसामान्यगुणक्रियारूपस्य । षट्प्रकारा = षड्विधा । किन्त्विति । तद्धिते श्रौत्याः = पूर्णोपमाया असंभवात् = "तत्र तस्येवे"ति सूत्रेण सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताश्च वतिप्रत्ययः सामान्यधर्ममपेक्ष्यैव भवति, तदभावात् श्रौती पूर्णोपमा पञ्चप्रकारा भवति, नत्वार्थीवत् षट्प्रकारा इति भावः ।

श्रौतीमार्थीं च लुप्तोपमामुदाहरति—**मुखमिति** । नायको नायिकामुद्दिश्य तस्याः सौन्दर्यं वर्णयति । हे प्रिये = हे वल्लभे !, ते=तव, मुखं=वदनम्, इन्दुर्यथा = चन्द्र इव, अत्र मुखम्, उपमेयम्, इन्दुः, उपमानम्, यथा, औपम्यवाचकः शब्दः; परमत्रोपमानोपमेयनिष्ठ आह्लादकत्वादिः सामान्यधर्मो नोपात्तः, अत इयं वाक्य-गता धर्मलुप्ता श्रौती १ ।

लुप्तोपमाके भेद कहते हैं—**पूर्णावदिति** । गुणरूप वा क्रियारूप धर्मके अभावमें लुप्तोपमा पूर्णोपमाके सदृश तद्धित, समास और वाक्यमें छः प्रकारकी होती है, परन्तु तद्धितमें श्रौती उपमा नहीं होती है ॥ १८ ॥

सेति । "तत्र तस्येव" इस सूत्रसे होनेवाले तद्धित वतिप्रत्ययमें साधारण धर्मके वाचक पदके न होनेसे तद्धितमें श्रौती उपमा नहीं हो सकती है अतः लुप्तोपमाके पाँच ही भेद होते हैं ।

उदाहरण—**मुखमिति** । हे प्रिये ! तुम्हारा मुख इन्दु-सरीखा, यहां मुख—उपमेय, इन्दु—उपमान, यथा—उपमावाचक शब्द है, परन्तु साधारण धर्मका वाचक शब्द नहीं है, अतः यह वाक्यगत श्रौती धर्मलुप्ता है ।

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि, क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि च, स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥ १९ ॥

हे प्रिये !, ते पाणिः = करः, पल्लवेन = किसलयेन, समः = तुल्यः । अत्र पाणिरुपमेयं, पल्लवमुपमानं, समशब्द औपम्यवाचकः, परमत्रोपमेयोपमाननिष्ठ-कोमलत्वादिसामान्यधर्मो नोपात्तः, अत इयं वाक्यगता धर्मलुप्ता आर्थी २ ।

हे प्रिये ! ते वाचः = गिरः, सुधा इव = अमृतानि इव । अत्र वाचः उपमेयं, सुधा उपमानम्, इव शब्द औपम्यवाचकः, परमत्र माधुर्यरूपसामान्यधर्मो नोपात्तः, अत इयं समासगता धर्मलुप्ता श्रौती ३ ।

हे प्रिये ! ते, ओष्ठः = अधरः, बिम्बतुल्यः = बिम्बेन (बिम्बफलेन) तुल्यः (सदृशः) । अत्रोष्ठ उपमेयम्, बिम्बम् उपमानम्, तुल्यशब्द औपम्यवाचकः, परमत्र रक्तत्वादिसाधारणधर्मो नोपात्तः, अत इयं समासगा धर्मलुप्ताऽऽर्थी ४ ।

हे प्रिये ! ते, मनः = चित्तम्, अश्मवत् = अश्मना (प्रस्तरेण) तुल्यम्, अस्तीति शेषः, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति वतिप्रत्ययः । परमत्र कठिनत्वरूपः सामान्यधर्मो नोपात्तः, अत इयं तद्धितगता धर्मलुप्ताऽऽर्थी ५ ।

धर्मलोपे लुप्तोपमां पुनः पञ्चधा विभजते—**आधारेति** । आधारविहिते कर्मविहिते च, द्विविधे = द्विप्रकारे, क्यचि = क्यचप्रत्यये । क्यङि = क्यङ्प्रत्यये, एकप्रकारे, कर्मकर्त्रोः = कर्मणि कर्तरि च विहिते णमुलि = णमुल्प्रत्यये, एवं, पुनः= भूयः, पञ्चधा = पञ्चभिः प्रकारैः, स्यात् = भवेत् ॥ १९ ॥

पाणिरिति । हे प्रिये ! तुम्हारा पाणि (हाथ) पल्लवके समान है । यहां तुल्यार्थक "सम" शब्दका प्रयोग है, अतः यह वाक्यगत आर्थी धर्मलुप्ता है ।

वाच इति । हे प्रिये ! तुम्हारी बातें सुधाओं (अमृतों) सी हैं, यहां "सुधा इव" यह पद "इवेन०" इत्यादि वार्तिकसे समस्त है, और विभक्तिका लोप नहीं हुआ है । यह समासगत श्रौती धर्मलुप्ता उपमाका उदाहरण है ।

ओष्ठ इति । तुम्हारा ओष्ठ बिम्बफलके समान है । यह समासगत आर्थी धर्मलुप्ता उपमा है ।

मन इति । हे प्रिये ! तुम्हारा मन पत्थरके समान है । यह तद्धितगत आर्थी धर्मलुप्ता उपमा है । "अश्मवत्" यहां अश्मना तुल्यम् ऐसा विग्रह करके "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इस सूत्रसे तद्धित वतिप्रत्यय हुआ है । इन सब उदाहरणोंमें साधारण धर्मका लोप हुआ है ।

आधार इति । आधारमें और कर्ममें विहित इस प्रकार दो प्रकारके क्यच् प्रत्ययमें, क्यङ् प्रत्ययमें, कर्ममें और कर्तामें विहित इस प्रकार दो प्रकारके णमुल् प्रत्ययमें इसप्रकार धर्मलोपमें लुप्तोपमा फिर पाँच प्रकारकी होती है ॥ १९ ॥

'धर्मलोपे लुप्ता' इत्यनुषज्यते। क्यच्-क्यङ्-णमुलः कलापमते इन्नायिणमः।

क्रमेणोदाहरणम्—

'अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं
पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः।

धर्मलोप इति। कलापमते=कातन्त्राऽपरनामव्याकरणमते। यिन्नायिणमः=यिन्, आयि, णमः प्रत्ययाः।

एकेनैव पद्येन पञ्चविधां लुप्तोपमामुदाहरति—**अन्तःपुरीयसीति**। कश्चित्कविः कंचिद्राजानं वर्णयति। हे क्षितीश = हे राजन्!, त्वं, रणेषु = युद्धेषु, अन्तःपुरीयसि = अन्तःपुरेषु (शुद्धान्तेषु) इव आचरसि, अन्तःपुरेषु इव सुखं विचरसीति भावः। अत्र "अन्तःपुरीयसी"त्यत्रोपमानवाचकादन्तःपुरेषु इत्यधिकरणपदात्, 'उपमानादाचारे" इत्यत्र "अधिकरणाच्चेति वक्तव्य"मिति वार्तिकेन क्यच् प्रत्ययः।

हे क्षितीश! त्वं, पौरं = नागरिकं, जनं = लोकं, सुतीयसि = सुतमिव स्नेहनिर्भरमाचरसीति भावः। "सुतीयसी०"त्यत्रोपमानवाचकात् "सुतमि"ति कर्मपदात् "उपमानादाचारे" इति आचाराऽर्थे क्यच्प्रत्ययः। हे क्षितीश!, श्रीः =

क्यजिति। क्यच्, क्यङ् और णमुल् प्रत्यय कलापव्याकरणके मतमें यिन्, आयि और णम् प्रत्यय माने गये हैं। क्रमसे उदाहरण—

अन्तःपुरीयसीति। अन्तःपुरीयसि रणेषु = हे राजन्! आप युद्धभूमिमें अन्तःपुरीयसि = अन्तःपुरके समान आचरण करते हैं। यहाँ सुखपूर्वक विहाररूप आचरणका स्थान होना अन्तःपुर और रणका साधारणधर्म है, उसका लोप (अदर्शन) हुआ है। अन्तःपुरीयसि = अन्तःपुरेष्विव आचरसि, ऐसा विग्रह कर उपमानवाचक सप्तम्यन्त अन्तःपुर शब्दसे "अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्" इस वार्तिकसे क्यच् प्रत्यय हुआ है।

सुतीयसीति। त्वं पौरं जनं सुतीयसि = हे राजन्! आप पौर (नागरिक) जनको सुत (पुत्र) के समान आचरण करते हैं। यहां "सुतमिव आचरसि" ऐसा विग्रह कर उपमान वाचक द्वितीयान्त (कर्म) सुत शब्दसे "उपमानादाचारे" इस सूत्रसे क्यच् प्रत्यय हुआ है। यहां स्नेहाश्रयत्व पुत्र और प्रजाका साधारण धर्म है उसका लोप हुआ है।

तवेति। "श्रीः तव सदा रमणीयते" हे राजन्! लक्ष्मी आपकी सदा "रमणीयते" = रमणी इव आचरति अर्थात् स्त्रीकी तरह आचरण करती हैं। यहां "रमणी" इस कर्तृवाचक पदसे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इस सूत्रसे क्यङ्

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश ! ॥'

अत्र 'अन्तःपुरीयसि' इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य, 'सुतीयसि' इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः ।

लक्ष्मीः, सदा = सर्वदा, तव=भवतः, रमणीयते=रमणी (वनिता) इवि आचरति= सुखभोगं सम्पादयतीति भावः । "रमणीयते" इत्यत्र "रमणी"ति कर्तृपदात् "कर्तुः क्यङ् सलोपश्चे"ति क्यङ् । हे क्षितीश !, त्वं, प्रियाभिः = वल्लभाभिः, अमृतद्युतिदर्शं **दृष्टः** = अमृतद्युतिः (चन्द्रः) इव नयनाह्लादकरत्वेन **दृष्टः**, "अमृतद्युति"रिति कर्म-पदात्, "उपमाने कर्मणि चे"ति णमुल्, "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" इत्यनेन दृश्धातोरनुप्रयोगः ।

हे क्षितीश ! त्वम्, अत्र = अस्यां, भुवि = भूमौ, इन्द्रसंचारं संचरसि = इन्द्र इव संचरसि । अत्रेन्द्र इति कर्तर्युपपदे पूर्वसूत्रेण "उपमाने कर्मणि चे"ति णमुल् । "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग" इत्यनेन संपूर्वकचरधातोरनुप्रयोगः ।

उक्तपद्ये साधारणधर्मलोपं दिग्दर्शनविधया प्रदर्शयति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, "अन्तःपुरीयसि रणेषु" सुखविहारास्पदत्वस्य = सानन्दक्रीडास्थानत्वस्य, "सुतीयसि" इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य = वात्सल्यगाढत्वस्य च, साधारणधर्मस्य = सामान्यधर्मस्य, लोपः ।

प्रत्यय हुआ है । यहां सुखभोगका साधन होना लक्ष्मी और रमणीका साधारण धर्म है, उसक लोप हुआ है ।

दृष्ट इति । "प्रियाभिः (त्वम्) अमृतद्युतिदर्शं दृष्टः । हे राजन् ! आप प्रियाओंसे चन्द्रमाके समान देखे गये हैं । "अमृतद्युतिदर्शम्" यहांपर "अमृत-द्युतिरिव दृष्टः इति, अमृतद्युतिदर्शम्" अमृतद्युतिरूप कर्मपद से दृशधातुसे "उपमाने कर्मणि च" इस सूत्रसे णमुल् प्रत्यय हुआ है और "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" इस सूत्रसे दृश धातुका अनुप्रयोग हुआ है । यहां चन्द्रमाका और राजाका आह्लाद-करत्व साधारण धर्म है उसका लोप हुआ है ।

इन्द्रसंचारमिति । हे क्षितीश ! अर्थात् हे राजन् ! इस भूमिमें आप "इन्द्र संचारं संचरसि" अर्थात् इन्द्रसमान संचरण करते हैं । "इन्द्रसंचारम्" यहाँपर "इन्द्र" यह कर्तृवाचक उपपद होनेपर "उपमाने कर्मणि च" इस सूत्रसे "सम्" उपसर्गपूर्वक चर धातुसे णमुल प्रत्यय होकर पहलेकी तरह सम् पूर्वक चर धातुका अनुप्रयोग हुआ है । यहां हस्त्यश्वोपकरणाद्यतिशयरूप अर्थात् हाथी, घोड़े आदि उपकरणोंके आधिक्यरूप सामान्य धर्मका लोप है ।

एवमन्यत्र ।

इह च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदं च केचिदौपम्यप्रतिपादकस्येवादेर्लोप उदाहरन्ति, तदयुक्तम्—क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् ।

ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वाद्, इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यम्, कल्पवादावपि तथाप्रसङ्गात् । न च कल्पवादी-

---

एवमन्यत्रेति । इत्थमेव "रमणीयते श्री"रित्यत्र अधीनत्वस्य, "अमृतद्युतिदर्शम्" इत्यत्र मनोहरत्वस्य, "इन्द्रसञ्चारमि"त्यत्र हस्त्यश्वोपकरणाद्यतिशयस्य सामान्यधर्मस्य लोपः ।

इह चेति । एषु उदाहरणेषु । **श्रौत्यादीति** । आदिपदेन आर्थीत्यस्य परिग्रहः ।

काव्यप्रकाशकारमतं दूषयति—**इदं चेति** । इदं = पद्यं, केचित् = काव्यप्रकाशकारादयः । औपम्यप्रतिपादकस्य = उपमावाचकस्य, तथा च—"वादेर्लोपे समासे वा कर्माधारक्यत्रिक्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि" इति काव्यप्रकाशे ।

तदयुक्तमिति । तदर्थेत्यादि:०—तदर्थः = वत्यर्थः ।

दूषणान्तरमाशङ्कते—**नन्विति** । अस्वतन्त्रत्वात् = प्रकृतिसहचारं विना स्वार्थबोधने असमर्थत्वादिति भावः । कल्पबादाविति । तथाप्रसङ्गात् = उपमाप्रतीत्यभावाऽवसरात् ।

पुनराशङ्कते—**न चेति** । इवादितुल्यतया="ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः"

इह चेति । यहां (पूर्वोक्त उदाहरणोंमें) श्रौतीके यथा आदि और आर्थीके तुल्य आदि पदोंके न होनेसे उपमामें श्रौती और आर्थीकी विशेष चिन्ता नहीं है ।

इदं चेति । इस पद्यको कोई विद्वान् (काव्यप्रकाशकाशकार आदि) उपमाके प्रतिपादक इव आदिके लोपमें (वाचकलुप्ताके तौरपर) उदाहरण देते हैं ।

इसका खण्डन करते हैं—**तदयुक्तमिति** । यह अनुचित है, क्योंकि क्यङ् आदि प्रत्यय भी उसी अर्थ (उपमा)में विहित होकर उपमाके प्रतिपादक हैं । इस कारणसे वे साधर्म्यके प्रतिपादक हैं ।

नन्विति । फिर आशङ्का करते हैं—क्यङ् आदि प्रत्ययोंमें अच्छी तरहसे उपमाकी प्रतीति नहीं होती है, क्योंकि वे प्रत्यय होनेसे स्वतन्त्र नहीं हैं और वहां इव आदिका प्रयोग भी नहीं है, अतः यह वाचकलुप्ता है ।

खण्डन करते हैं—**इति न वाच्यम्** । ऐसा नहीं कहना चाहिए । ऐसा मानें तो कल्पप् आदि प्रत्ययमें भी वैसा ही प्रसङ्ग होगा । अर्थात् वहां भी वाचकलुप्ता होगी ।

फिर आशङ्का करते हैं—**न चेति** । कल्पप् आदि प्रत्यय "इव" आदिके

नामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वम्, क्यङादीनां तु द्योतकत्वम्; इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात्। वाचकत्वे वा 'समुदितं पदं वाचकम्' 'प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ' इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति। यच्च केचिदाहुः—'वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यङादयस्त्वाचाराद्यर्थे' इति, तदपि न; न खलु क्यङादय आचारमात्रार्थाः, अपि तु सादृश्याचारार्था इति। तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता।

इति सूत्राऽनुसारेण कल्पब्देश्यदेशीयरः प्रत्यया इवाऽर्थद्योतका इति भावः। द्योतकत्वं = वाच्यमिति शेषः। न वाचकत्वमिति भावः।

इवादीनामपीति। व्याकरण औपम्यप्रतिपादकानामिवादीनां वाचकत्वाऽनङ्गीकारः। तेषामनुमानम्—इवादयः सादृश्यद्योतकाः, निपातत्वात्, उपसर्गवदिति। अतस्तेषां वाचकत्वे—निश्चयाऽभावात्—निर्णयाऽभावात्।

वाचकत्व इति। इवादीनां वाचकत्वे वा, आलङ्कारिकमताऽनुसारेणेति-भावः। समुदितं = प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां मिलितं, पदं वाचकम्। नतु प्रकृतिमात्रं न वा प्रत्ययमात्रमिति भावः। अतः "न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न वा केवलः प्रत्ययः, उभौ समुदितावर्थं ब्रूत" इति महाभाष्यकाराः।

प्रकृतिप्रत्ययाविति। स्वस्वाऽर्थबोधकौ = क्रमेण स्वस्वार्थबोधकाविति भावः। इति मतद्वयेऽपि = सिद्धान्तद्वितयेऽपि।

मतान्तरं दूषयितुमुपक्रमते—**यच्चेति**। वत्यादयः = प्रत्ययाः, इवाद्यर्थे, अनुशिष्यन्ते="तत्र तस्येवे"ति शास्त्रेण विधीयन्ते, क्यङादयः=प्रत्ययाः, आचाराद्यर्थे= "कर्तुः क्यङ् सलोपश्चे"त्यतः "उपमानादाचारे" इत्यतश्च इति भावः।

पूर्वोक्तमतं दूषयति—**तदपि नेति**।

निगमयति—**तदेवमिति**। धर्मलोपे = सामान्यधर्मलोपे।

तुल्य होनेसे उपमाके वाचक हैं परन्तु क्यङ् आदि तो सादृश्यके द्योतक हैं, वाचक नहीं यह भी नहीं कहना चाहिए।

इवादीनामपि। इव आदि पदोंके वाचकत्वमें भी निश्चय नहीं हैं। इव आदि पदोंको वाचक माननेमें भी समुदित (प्रकृति और प्रत्ययसे मिलित) पद वाचक होता है वा प्रकृति और प्रत्यय दोनों अपने-अपने अर्थके बोधक होते हैं इस प्रकार दोनों मतोंमें वति आदि और क्यङ् आदि प्रत्ययोंका समता ही है, सर्वथा भेद नहीं है।

यच्चेति। जो कोई विद्वान् कहते हैं—वति आदि प्रत्ययोंका इव आदिके अर्थमें अनुशासन होता है और क्यङ् आदि प्रत्यय आचार आदि अर्थमें ही होते हैं, यह भी उचित नहीं है क्योंकि क्यङ् आदि प्रत्यय आचारमात्रके अर्थमें नहीं होते हैं, सादृश्यविशिष्ट आचार अर्थमें भी होते हैं।

इसप्रकार साधारण धर्मके लोपमें लुप्तोपमाके दश भेद होते हैं।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

'तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्' ।

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सदृशम्' इत्यत्र "मुखं यथेदं" 'नयनतुल्यम्' इत्यत्र 'दृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

उपमानाऽभावे लुप्तोपमामाह—**उपमानानुऽपादान इति** । उपमानस्य, अनुपादाने (अग्रहणे), वाक्यसमासयोः, द्विधा = द्विप्रकारा ।

आर्याद्धेन द्विविधामपि लुप्तोपमामुदाहरति—**तस्या इति** । वाक्यगतां लुप्तोपमानां लुप्तोपमामुदाहरति—तस्याः = सुन्दर्याः, मुखेन = वदनेन, सदृशं = तुल्यं, रम्यं = रमणीम, वस्तु । न आस्ते = न विद्यते । अत्र मुखसदृशवस्त्वन्तररूपस्योपमानस्याऽभावात् वाक्यगता लुप्तोपमाना लुप्तोपमा ।

समासगतां लुप्तोपमानां लुप्तोपमामुदाहरति—वा = अथ वा, तस्या नयनतुल्यं = नेत्रसदृशं, रम्यं = मनोहरं वस्तु, न अस्ति । अत्र नयनसदृशवस्त्वन्तररूपस्योपमानस्याऽभावात् समासगता लुप्तोपमाना लुप्तोपमा ।

विवृणोति—**अत्रेति** । मुखेत्यादिः० = मुखनयनप्रतिनिध्योः । (वदनलोचनसदृशयोः) वस्त्वन्तरयोः (पदार्थान्तरयोः) गम्यमानत्वात् = व्यञ्जनावृत्या प्रतिपाद्यत्वात्, अवाच्यत्वादिति भावः, उपमानलोपः ।

अत्र श्रौत्याः आर्थ्याश्च सम्भावनामाह—**अत्रैव** = अस्मिन्नुदाहरण एव । "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र "मुखं यथेदम्" अत्र वाक्यगता श्रौती, तथैव "नयन-

---

उपमानाऽनुपादान इति । उपमान के अनुपादान अर्थात् ग्रहण न होनेपर लुप्तोपमाके दो भेद होते हैं, वाक्यगत और समासगत ।

उदाहरण—**तस्या इति** । उस (सुन्दरी) के मुखके सदृश और नेत्रतुल्य रम्य (सुन्दर) वस्तु नहीं है । "मुखेन सदृशं रम्यं नाऽऽस्ते" यह वाक्यगत और "नयनतुल्यम्" यह समासगत लुप्तोपमा है ।

अत्रेति । यहां मुख और नयनके प्रतिनिधि (सदृश) अन्य वस्तु गम्यमान (व्यञ्जनासे व्यज्यमान) होनेसे उपमानका लोप हुआ है । इसी पद्यार्द्धमें "मुखेन सदृशम्" यहाँ "मुखं यथेदम्" और "नयनतुल्यम्" यहां "दृगिव" ऐसा पाठ करें तो श्रौती लुप्तोपमा भी हो सकती है । इसप्रकार वाक्यगत और समासगत भेदोंके प्रत्येकके श्रौती और आर्थीके भेदसे चार भेदोंके होने पर भी प्राचीन आलङ्कारिकोंकी रीतिसे दो ही भेद कहे गये हैं ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम् ।'

'गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः ।'

तुल्यम्" इत्यत्र "दृगिव" इति पाठे समासगता श्रौत्यपि संभवति । अनयोर्भेदयोः = वाक्यसमासगतयोः । प्राचीनानां = प्राचीनाऽलङ्कारशास्त्रिणाम् ।

उपमावाचकस्य लोपे विद्विधां लुप्तोपमां प्रतिपादयति—**औपम्यवाचिन इति** । औपम्यवाचिनः = उपमावाचकस्य, लोपे = अदर्शने, समासे, क्विपि च = क्विप् प्रत्यये च, लुप्तोपमा, द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां, भवतीति शेषः ॥ २० ॥

समासे उपमावाचकस्य लोपे लुप्तोपमामुदाहरति-**वदनमिति** । मृगशावाक्ष्याः= मृगशावस्य (हरिणशिशोः) इव अक्षिणी (नेत्रे) यस्यास्तस्य, हरिणशावकलोचनायाः, चपलनयनाया इति भावः । वदनं = मुखं, सुधाकरमनोहरं = सुधाकरः (चन्द्रः) इव, मनोहरम् (सुन्दरम्) अस्तीति शेषः । "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । अत्रोपमावाचिन इवपदस्य लोपे समासगा लुप्तोपमा ।

क्विपि उपमावाचकस्य लोपे लुप्तोपमामुदाहरति—**गर्दभतीति** । महात्मनां= महानुभावानां, पुरतः = अग्रतः, व्यक्तं = स्पष्टं, श्रुतिपरुषं = कर्णकठोरं यथा तथा निनदन् = शब्दं कुर्वन् पुरुषः, गर्दभति = गर्दभः (खरः) इव आचरति, अत्र "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा वक्तव्य" इति वार्तिकेनोपमानवाचकाद् गर्दभपदादाचाराऽर्थे क्विप्प्रत्ययः, तस्य सर्वाऽपहारिलोपः । अत्र गर्दभ उपमानं, पुरुषः उपमेयः, परुषनादः सामान्यधर्मः, तथा चाऽत्रोपमावाच्चकस्य क्विप्प्रत्ययस्य लोपः ।

औपम्यवाचिन इति । उपमावाचक पदके लोपमें समास और क्विप् प्रत्ययमें लुप्तोपमाके दो भेद होते हैं ॥ २० ॥

क्रमसे उदाहरण—**वदनमिति** । मृगशावाक्ष्याः = मृगशाव (मृगशिशु) के समान नेत्रोंवाली सुन्दरीका मुख चन्द्रमाके समान मनोहर है । "सुधाकरमनोहरम्" इस पदमें "सुधाकर इव मनोहरम्" ऐसा विग्रह कर "उपमानानि सामान्यवचनैः" इस सूत्रसे समास हुआ है । यहांपर उपमावाचक पदका लोप (अभाव) होनेसे समासगत लुप्तोपमा है ।

गर्दभतीति । वह महात्माओंके सामने स्पष्ट कर्णकठोर शब्द करता हुआ गधेके समान आचरण करता है । यहाँ "गर्दभति" गर्दभ इव आचरति ऐसा विग्रह कर गर्दभ शब्दसे "सर्वप्रातिप्रदिकेभ्यः क्विव् वा वक्तव्यः" इस वार्तिकसे क्विप् प्रत्यय होकर उसका सर्वाऽपहारी लोप हुआ है । यहाँ गर्दभ-उपमान, पुरुष-उपमेय, और परुषनाद (कठोर ध्वनि)-सामान्य धर्म है । यहांपर उपमावाचक क्विप् प्रत्ययका लोप हुआ है, अतः यह क्विप्प्रत्ययगत लुप्तोपमाका उदाहरण है ।

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः क्विपो लोपः। न चेहोपमेयस्यापि लोपः, 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात्।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः।

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यम्' इति स्थाने 'लोके' इति पाठेऽनयोरुदाहरणम्।

क्विप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

विवृणोति—**अत्रेति**। न चाऽत्रोपमेयस्य लोपः, "निनदन्" इत्यनेनैव निर्देशात्।

सामान्यधर्मोपमानलोपे द्विविधां लुप्तोपमां प्रतिपादयति—**द्विधेति**। धर्मोपमानयोः = सामान्यधर्मस्य उपमानस्य च लोपे, समासे वाक्ये च लुप्तोपमा, द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां संभवतीति शेषः।

विवृतौ द्विविधां लुप्तोपमामुदाहरति—**तस्या इति**। "तस्या मुखेन सदृशं रम्यम्" इत्यत्र "रम्यम्" इति स्थाने "लोके" इति पाठे "रम्यम्" इति सामान्यधर्मस्य लोपस्तथा नयनसदृशवस्त्वन्तररूपस्योपमानस्य च लोपः।

सामान्यधर्मस्येवाद्युपमावाचकस्य पदस्य लोपे द्विविधां लुप्तोपमामाह—**क्विबिति**। धर्मेवादिविलोपने = धर्मस्य (सामान्यधर्मस्य) इवादेः (सादृश्यवाचकस्य पदस्य) विलोपने (अदर्शने), क्विप्समासगता = क्विप्प्रत्ययगता समासगता च, लुप्तोपमा, द्वेधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवतीति शेषः ॥ २१ ॥

न चेति। यहां उपमेयका लोप नहीं है, "निनदन्" इसी पदसे उसका निर्देश हुआ है।

द्विधेति। साधारण धर्म और उपमान दोनोंके लोपमें समासगत और वाक्यगत होकर लुप्तोपमा के दो भेद होते हैं।

उदाहरण—**तस्या० इति**। "तस्या मुखेन" इत्यादिमें "रम्यम्" इसके स्थानमें "लोके" ऐसा पाठ करें तो "रम्यम्" इस साधारण धर्मका लोप और "नयनतुल्यं नास्ते" कहनेसे नयनके सदृश दूसरे वस्तुरूप उपमानका भी लोप होनेसे दोनों उदाहरण हो जाते हैं।

क्विप्समासगतेति। साधारण धर्म और इव आदि उपमावाचक पदोंके लोपमें क्विब्गता और समासगता दो लुप्तोपमाएं होती हैं ॥ २१ ॥

उदाहरणम्—

'विधवति मुखाब्जमस्याः'

अत्र 'विधवति' इति मनोहरत्व-क्विप्प्रत्यययोर्लोपः। केचित्त्वत्राऽपि प्रत्ययलोपमाहुः। "मुखाब्जम्" इति च समासगा।

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि।

अनन्तरोक्तां द्विविधामपि लुप्तोपमामुदाहरति—**विधवतीति**। अस्याः = सुन्दर्याः, मुखाऽब्जं = मुखम् (वदनम्) अब्जम् (कमलम्) इव, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इति समासः। विधवति = विधुः (चन्द्रः) इव आचरति, "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा वक्तव्य" इति वार्तिकेन विहितस्य साधारणधर्मवाचकस्य मनोहरत्वस्य क्विप्प्रत्ययस्य च लोपः अत इयं क्विप्प्रत्ययगता लुप्तोपमा।

केचित्त्विति। केचित् = आलङ्कारिकाः, तु, अत्राऽपि = "विधवती" त्यत्राऽपि, प्रत्ययलोपं = "गर्दभती"त्यत्रेव, प्रत्ययलोपः = क्विप्प्रत्ययलोपः आहुः, कथयन्ति। न पुनः सादृश्यलोपमिति भावः। "केचित्" इति लेखनेन ग्रन्थकृतोऽसम्मतिः प्रतीयते। "मुखाऽब्जम्" इत्यत्र सादृश्यवाचकस्य = इवादेश्च लोपात् समासगता लुप्तोपमा।

क्यच्प्रत्यये उपमेयलोपे लुप्तोपमामाह—**उपमेयस्येति**। लोपे = अग्रहणे, एका = एकविधा, लुप्तोपमेति भावः।

उदाहरण—**विधवति**। इस (सुन्दरी) का कमलके समान मुख विधु (चन्द्रमा) के समान आचरण करता है। "मुखाऽब्जम्" इस पदमें "मुखम् अब्जम् इव" ऐसा विग्रह करके "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इस सूत्रसे उपमित समास हुआ है। यहां सादृश्यका समाससे बोध होता है, यह समासगता लुप्तोपमा है। "विधवति" इस पदमें "विधुः (चन्द्रः) इव आचरति" ऐसा विग्रह करके विधु पदसे "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा वक्तव्यः" इस वार्तिकसे क्विप् प्रत्यय होकर सर्वाऽपहारी लोप हुआ है। इस प्रकार यहां मनोहरत्वरूप साधारण धर्मका और क्विप् प्रत्ययका लोप है। यह क्विप्प्रत्ययगता लुप्तोपमा है।

अत्रेति। "विधवति" इस पदमें मनोहरत्व और क्विप्प्रत्ययका लोप हुआ है। कोई विद्वान् यहां प्रत्ययलोपमात्र कहते हैं, सादृश्यलोप नहीं। "केचित्" ऐसा लिखनेसे इस मतमें ग्रन्थकारकी अरुचि प्रदर्शित होती है। "मुखाऽब्जम्" यहां पर समासगता लुप्तोपमा है।

उपमेयस्येति। उपमेयके लोप (अग्रहण) में क्यच् प्रत्ययमें एक लुप्तोपमा होती है।

यथा—

'अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥'

अत्र 'सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति' इति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेहौपम्यवाचकलोपः, उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः—'सहस्रायुधेन

क्यच्प्रत्यये उपमेयलोपे लुप्तोपमामुदाहरति—**अरातीति** । अरातिविक्रमस्य (शत्रुपराक्रमस्य) आलोकेन (दर्शनेन) विकस्वरे (विस्फारिते, उत्साहेनेति शेषः) विलोचने (नेत्रे) यस्य सः । तथा कृपाणेन (खड्गेन) उदग्रः (उन्नतः) दोर्दण्डः (बाहुदण्डः) यस्य सः । तादृशः सः = कश्चित् राजा, सहस्रायुधीयति = सहस्रम् (दशशतीसंख्यकानि) आयुधानि (शस्त्राणि) यस्य स सहस्रायुधः, सहस्रायुधम् इव आत्मानम् आचरतीति सहस्रायुधीयति । अत्र "उपमानादाचारे" इति सूत्रेणोपमानवाचकात् द्वितीयान्तात् सहस्रायुध-शब्दात् आचारार्थे क्यच् । आचारश्चात्र दुर्जयत्वादिः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । सहस्रायुधीयतीत्यत्र । उपमेयस्य = आत्मनो लोपः ।

न चेति । इह = अत्र, न औपम्यवाचकलोपः = उपमावाचकलोपः ।

अत्र हेतुमाह—**उक्तादेवेति** । पूर्वोक्तादेव न्यायात् = क्यजादिप्रत्ययानामुपवाचकत्वमिति प्रागेवाऽभिधानात् ।

अत्र मतान्तरं प्रदर्श्य खण्डयति—**अत्र केचिदाहुरिति** । सहस्रायुधेन सह वर्तत इति ससहस्रायुधः, "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य"

उदाहरण—**अरातीति** । शत्रुओंका पराक्रम देखनेसे विकसित नेत्रोंवाले और खड्गका ग्रहण करनेसे ऊँचे बाहुदण्डसे युक्त वे राजा सहस्र (हजारों) आयुधवालेके समान अपनेको दिखलाते हैं ।

अत्रेति । इस पद्यमें "सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति" ऐसे विग्रह वाक्यमें उपमानवाचक द्वितीयान्त सहस्रायुध शब्दसे "उपमानादाचारे" इस सूत्रसे आचार अर्थमें क्यच् प्रत्यय हुआ है । आचार यहां दुर्जयत्व आदि है । इसमें उपमान—सहस्रायुध, उपमेय—आत्मा और उसका लोप हुआ है । साधारण धर्म—विकस्वरविलोचनत्व और उदग्रदोर्दण्डत्व, उपमावाचक—क्यच् प्रत्यय है । यहां उपमावाचकका लोप नहीं है, क्योंकि क्यच् आदि प्रत्यय उपमावाचक होते हैं, यह पहले ही कह चुके हैं ।

अत्र केचिदिति । यहां कोई विद्वान् कहते हैं—सहस्रायुधेन सह वर्तते इति ससहस्रायुधः, "तेन सहेति तुल्ययोगे" इस सूत्रसे बहुव्रीहि समास हुआ है । ससहस्रा-

सह वर्तत इति ससहस्रायुधः, स इवाचरतीति वाक्यात्ससहस्रायुधीयतीति पद-सिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोपः' इति, तन्न विचारसहम् ; कर्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या—

यथा—

'यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे ।'

इति सूत्रेण सहस्थाने स आदेशः । पदसिद्धौ = शब्दसिद्धौ सत्याम् । विशेष्यस्य = ससहस्रायुधीयतीति क्रियायाः कर्तुः, शब्दाऽनुपातत्वात् = शब्देन (पदेन) अनुपात्तत्वाद् (अगृहीतत्वात्) ।

तन्न, विचारसहं = विमर्शसमर्थम् । कर्तरीति = कर्तरि क्यचः, अनुशासन-विरुद्धत्वात् = "उपमानादाचारे" इत्यनुशासनविरुद्धत्वाद्, कर्मण्येव क्यचोऽनुशासना-दिति भावः ।

धर्मोपमेयलोपे लुप्तोपमां प्रदर्शयति—**धर्मोपमेयलोपे इति** । धर्मस्य (साधारणधर्मस्य) उपमेयस्य च लोपे, अन्या = अपरा, लुप्तोपमा । धर्मोपमेयलोपे लुप्तोपमामुदाहरति—**यशसीति** । कश्चित्कविः कंचिद्राजानं वर्णयति—हे राजन् ! भवतः = तव, यशसि = कीर्तौ, प्रसरति = विस्तरति सति, सर्वे = समस्ताः, सागराः = समुद्राः, क्षीरोदीयन्ति = क्षीरोदम् (क्षीरसमुद्रम्) इव आत्मानम् (स्वम्) आचरन्ति, पूर्वसूत्रेण क्यच्प्रत्ययः । अतिशुक्लेन भवद्यशसा सर्वे समुद्राः क्षीरसमुद्रसमानाः संजाता इति भावः ।

विवृणोति । आचरन्तीति = अत्रोपमेय आत्मा, साधारणधर्मश्च शुक्लतेति द्वावपि लुप्तौ, अतो लुप्तोपमा ।

युध इव आचरति ऐसे विग्रहवाक्यसे "ससहस्रायुधीयति" ऐसे पदकी सिद्धि होनेपर विशेष्य (उपमेय) के शब्दसे ग्रहण न होनेसे यहां उपमेयका लोप है ।

इस मतका खण्डन करते हैं—**तन्नेति** । यह विचार करनेपर नहीं जँचता है । कर्ता में क्यच् प्रत्यय होना व्याकरणसे विरुद्ध है ।

धर्मोपमेय लोपेऽन्येति । साधारण धर्म और उपमेयके लोपमें अन्य लुप्तोपमा होती है ।

उदाहरण—**यशसीति** । हे राजन् ! आपके यशके फैलनेपर सम्पूर्ण समुद्र क्षीरसमुद्रके समान होते हैं ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा, साधारणधर्मः शुक्लता च लुप्तौ ।

—त्रिलोपे च समासगा ॥ २२ ॥

यथा—

'राजते मृगलोचना ।'

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादक-साधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः ।

धर्मोपमानेवादिलोपे लुप्तोपमां प्रदर्शयति—**त्रिलोपे चेति** । त्रिलोपे = साधारणधर्मस्य, उपमानवाचकपदस्य, इवादिपदस्य = उपमावाचकस्य पदस्य च, त्रिलोपे = त्रयाणां लोपे समासगता लुप्तोपमा ॥ २२ ॥

त्रिलोपे लुप्तोपमामुदाहरति—"राजत" इति । मृगलोचना = हरिणनयना, सुन्दरी, राजते = शोभते ॥

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, मृगलोचना = मृगस्य (हरिणस्य) लोचने (नयने) इव चञ्चले (चपले) लोचने यस्याः, सा । इति समासे उपमेत्यादिः०=उपमाप्रतिपादकस्य (इवशब्दस्य) साधारणधर्मस्य (चञ्चलत्वस्य) उपमानस्य (लोचनपदस्य) च लोपः, अतः समासगा लुप्तोपमा ।

उपमाभेदान् सङ्कलयति—**तेनेति** । तेन = पूर्वोक्तप्रकारेण ॥

अत्रेति । यहां "क्षीरोदम् इव आत्मानम् आचरन्ति" ऐसा विग्रह कर पूर्वसूत्रसे क्यच् प्रत्यय हुआ है । यहां उपमेय—आत्मा और साधारण धर्म–शुक्लताका लोप (अग्रहण) है, अतः यह लुप्तोपमाका उदाहरण है ।

त्रिलोपे चेति । साधारण धर्म, उपमानवाचकपद और उपमावाचक इव आदि पदके लोपमें समासगता एक ही लुप्तोपमा होती है ॥ २२ ॥

उदाहरण देते हैं—**राजत इति** । मृगलोचना अर्थात् मृगके लोचनोंके समान लोचनोंवाली सुन्दरी शोभित होती है ।

अत्रेति । यहां "मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्याः "सा" ऐसा विग्रह कर बहुव्रीहि समासमें उपमावाचक शब्द, चञ्चलत्वरूप साधारण धर्म और उपमान लोचन पदका भी लोप हुआ है ।

तेनेति । इस प्रकारसे उपमाके सत्ताइस भेद होंगे ।

पूर्णा षड्विधा, लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा। एषु चोपमाभेदेषु मध्येऽलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते—

एकरूपः क्वचित्क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ॥ २३ ॥

भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा।

तत्र एकरूपे यथा उदाहृतम्—'मधुरः सुधावदधरः—' इत्यादि।

विवृणोति—**पूर्णेति**। पूर्णा, षड्विधा = षोढा, श्रौत्यस्त्रिविधा आर्थ्यश्च त्रिविधा इति समष्ट्येतिभावः। लुप्तोपमा चैकविंशतिधा इति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा।

उपमां भेदद्वयेन प्रदर्शयितुमुपक्रमते—**एष्विति**। भेदेषु = प्रकारेषु, विशेषः = भेदः।

एकरूप इति। साधारणो गुणः = सामान्यो धर्मः, क्वचित् = कुत्रचित्, एकरूपः = एकप्रकारः, क्वाऽपि = कुत्राऽपि स्थले, भिन्नः = भेदयुक्तः ॥ २३ ॥

भिन्नस्याऽपि साधारणधर्मस्य द्वैविध्यमाह—**भिन्ने इति**। भिन्ने = भेदयुक्ते साधारणधर्मे, कुत्रचित् बिम्बाऽनुबिम्बत्वं = बिम्बप्रतिबिम्बभावत्वं, प्रणिधानगम्यसाम्यत्वमिति भावः। वा = अथवा, शब्दमात्रेण = केवलपदेन, भिदा = भेदः, न पुनर्वस्तुतो भेद इति भावः ॥ २४ ॥

साधारणधर्मस्यैकरूपत्व उपमामुदाहरति—"मधुरः सुधावदधरः (पृ० १२८)"। अत्र मधुरत्वस्य, अतिपेलवत्वस्य चपलत्वस्य च साधारणगुणस्यैकरूपत्वमेव।

क्रियारूपस्य साधारणधर्मस्यैकत्व उपमोदाहरणम्—"स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव।" इति। अत्र गमनस्य वचनस्य च क्रियारूपसाधारणधर्मस्यैकरूपत्वमेव।

पूर्णेति। पूर्णाके छः भेद और लुप्तोपमाके इक्कीस भेद इस प्रकार सङ्कलन कर उपमाके कुल सत्ताईस भेद होते हैं।

एषु चेति। उपमाके इन भेदोंमें, जिनमें साधारण धर्मका लोप नहीं होता है उन भेदोंमें विशेषः (भेद) दिखलाते हैं—

एकरूप इति। उपमामें साधारण धर्म कहीं एक प्रकारका और कहीं भिन्न (भेदयुक्त) होता है ॥ २३ ॥

उपमामें साधारण धर्म भिन्न होनेपर बिम्बाऽनुबिम्बत्व (बिम्बप्रतिबिम्बभाव) वा शब्दमात्रसे भेद होता है।

एकरूपमें उदाहरण—"मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि।

यहां मधुरत्व, अतिपेलवत्व और चपलत्व इन साधारण धर्मोंका एकरूपत्व ही है।

बिम्बप्रतिबिम्बत्वे यथा—

'भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥'

अत्र 'श्मश्रुलैः' इत्यस्य 'सरघाव्याप्तैः' इति दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम्।

शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा—

'स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा।
कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम् ॥'

साधारणधर्मस्य भिन्नत्वे बिम्बानुबिम्बत्वमुदाहरति—**भल्लाऽपवर्जितैरिति**। रघुवंशस्य चतुर्थसर्गे रघोर्दिग्विजयप्रसङ्गस्थं पद्यमिदम्। सः=रघुः, भल्लाऽपवर्जितैः = भल्लेन (बाणविशेषेण) अपवर्जितैः (कृत्तैः), "स्नुहीदलफलो भल्ल" इति यादवः। तेषां = पाश्चात्यानां, श्मश्रुलैः = प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः, शिरोभिः=मस्तकैः, सरघाव्याप्तैः=सरजाभिः (मधुमक्षिकाभिः, "सरघा मधुमक्षिका" इत्यमरः। व्याप्तैः (पूर्णैः,) क्षौद्रपटलैः = क्षौद्राणां (मधूनाम्) पटलैः (सञ्चयैः) इव। क्षुद्राभिः = सरघाभिः कृतानि क्षौद्राणि, "क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्" इति संज्ञायामञ् प्रत्ययः। महीं = भूमिं, तस्तार = आच्छादयामास। अनुष्टुब् वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् पद्ये, "श्मश्रुलैः" इत्यस्य "सरघाव्याप्तैः" इति बिम्बभूतस्य, दृष्टान्तवत् = दृष्टान्तः (सादृश्यम्), तच्चाऽत्र पिङ्गलत्वरूपं, तद्वत् (तद्विशिष्टम्) प्रतिबिम्बनं = मनसाऽभेदारोपः, श्मश्रुलत्व–सरघाव्याप्तत्वयोर्धर्मयोर्भिन्नत्वेऽपि प्रातिस्विकपिङ्गलत्वादिधर्मसाजात्येन सादृश्यात्समानता शिरःक्षौद्रपटलयोर्धर्मिणोः साम्यबीजम्।

शब्दमात्रेण भिन्नत्वे उपमोदाहरणं यथा—**स्मेरमिति**। कश्चिन्नायको मित्रसमीपे स्वनायिकां वर्णयति। कृशाङ्गी=तन्वङ्गी, मत्प्रियेति भावः। विकसितं=

बिम्बप्रतिबिम्बभावमें उदाहरण जैसे—**भल्लाऽपवर्जितैरिति**। रघुने मधुमक्खियोंसे व्याप्त शहदके छत्तोंके समान—भल्ल नामक बाणविशेषोंसे काटे गये उन पाश्चात्यों (यवनों)के मूछ और डाढ़ियोंसे युक्त मस्तकोंसे जमीनको आच्छादित कर दिया।

अत्रेति। यहाँ "श्मश्रुलैः" इस बिम्बभूत पदार्थका "सरघाव्याप्तत्व" इस पदार्थसे दृष्टान्त (सादृश्य) पिङ्गलत्व है उससे युक्त प्रतिबिम्बन है।

श्मश्रुलत्व और सरघाव्याप्तत्व दो धर्मोंके भेद होने पर भी स्वगतपिङ्गलत्वादि धर्मकी सजातीयताके सादृश्यसे समानता है यह भाव है।

शब्दमात्रसे भिन्नत्वमें उदाहरण देते हैं—

स्मेरमिति। उस कृशाङ्गी (पतले शरीरवाली)ने विकसित नील कमलके सदृश नेत्रोंको मेरे ऊपर करके मनमें रहे हुए संपूर्ण अभिप्रायको प्रकाशित कर दिया।

अत्रैके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्देन निर्दिष्टे ।

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ॥ २४ ॥

भवेतां यत्र साम्यस्य—

यथा—

'नेत्रैरिवोत्पलैः, पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥'

अत्रोत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणां चाङ्गनासाम्यं गम्यम् ।

प्रफुल्लं, नीलं = कृष्णवर्णम्, उत्पलं = कुवलयम्, इव मयि = विषये, स्मेरं = विस्फारितं, नयनं = नेत्रं, विधाय = कृत्वा, मनोगतं = हृदयस्थितं, निखिलं = समस्तम्, आकूतम् = अभिप्रायं, कथयामास=ज्ञापयामासेति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, एके एव = अभिन्ने एव, स्मेरत्वस्य विकसितत्वस्य चाऽविशेषादिति भावः । प्रतिवस्तूपमावत् = प्रतिवस्तूपमालङ्कारवत् । शब्दभेदेन = पदभेदेन, निर्दिष्टे = प्रदिष्टे । अत्र संख्यावाचकस्यैकशब्दस्य द्विवचने प्रयोगो व्याकरणविरुद्धः ।

एकदेशविवर्तिनीमुपमां लक्षयति—**एकेति** । यत्र=यस्मिन् स्थाने, साम्यस्य= सादृश्यस्य, वाच्यत्व-गम्यते = वाच्यत्वम् (अभिधावृत्तिप्रतिपाद्यत्वम्) गम्यता (व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यता) च, भवेतां = स्याताम्, तत्र एकदेशविवर्तिनी उपमा ।

एकदेशविवर्तिनीमुपमामुदाहरति—**नेत्रैरिति** । शरदृतोर्वर्णनमिदम् । सरःश्रियः = कासारशोभाः, नेत्रैः = नयनैः, इव, उत्पलैः = कुवलयैः, मुखैः = वदनैः, इव, पद्मैः = कमलैः, स्तनैः = पयोधरैः, इव, चक्रवाकैः = कोकपक्षिमिश्र, पदे पदे= प्रतिस्थानं, विभान्ति स्म = शोभन्ते स्म । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन् उदाहरणे, उत्पलादीनां नेत्रादीनां, सादृश्यं= साम्यम् । सरःश्रिय इत्यत्र इवशब्दाऽभावात्, सरः श्रीणां=कासारशोभानाम्, अङ्गनानां= सुन्दरीणां च सादृश्यं, गम्यम् = व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यमत एकदेशविवर्तिनी उपमा ।

अत्रैके इति । यहां स्मेरत्व और विकसितत्वके एक ही हैं अर्थात् अभिन्न हैं, प्रतिवस्तूपमा अलङ्कारके समान भिन्न शब्दसे निर्दिष्ट हैं ।

एकदेशविवर्तिनीति । जहां सादृश्य कहीं वाच्य और कहीं गम्य होता है ॥ २४ ॥ वहाँ [एकदेशविवर्तिनी उपमा होती है ।

उदाहरण—सरोवरोंकी शोभाएँ नेत्रोंके समान नील कमलोंसे, मुखोंके समान कमलोंसे और स्तनोंके समान चक्रवाकोंसे पग-पग पर शोभित हो रही हैं ।

अत्रेति । यहां उत्पल आदिकोंका नेत्र आदिकोंका सादृश्य वाच्य है सरःश्रियोंका सुन्दरियोंके साथ सादृश्य गम्य है, अतः एकदेशवर्तिनी उपमा हुई है ।

—कथिता रसनोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥ २५ ॥

यथा—

'चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि, वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥'

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।

रसनोपमां लक्षयति—**कथितेति** । यथोर्ध्व**म्** = ऊर्ध्वक्रमेण, उपमेयस्य, उपमानता, स्यात् = भवेत्, यदि=चेत्, तर्हि रसनोपमा कथिता=अभिहिता ॥२५॥

रसनोपमामुदाहरति—**चन्द्रायत इति** । शरदि हंसः = मरालः, शुक्लरुचा अपि = शुभ्रकान्त्या अपि, न केवलं शरीरेणेति **शेषः** । चन्द्रायते = चन्द्र इव आचरति, "कर्तुः क्यङ् सलोपश्चे"ति क्यङ्, एवं परत्राऽपि । तथा कान्ता = सुन्दरी, चारुगतेन = मनोहरगत्या, हंसायते = हंस इवाचरति । एवं वारि = जलं, स्पर्शसुखेन = आमर्शनजनितानन्देन, कान्तायते = कान्तावदाचरति । एवं च—विहायः = आकाशं, स्वच्छतया = निर्मलत्वेन, वारीयते = वारिवत् (जलवत्) आचरति । इन्द्रवज्रा **वृत्तम्** ।

विवृणोति । अत्र "चन्द्रायत" इत्यत्र हंस उपमेयं, चन्द्र उपमानं, परं "हंसायत" इत्यत्र पूर्ववाक्य उपमेयभूतो हंस उपमानं कान्ता च उपमेय**म्** । "कान्तायत" इत्यत्र पूर्ववाक्य उपमेयभूता कान्ता उपमानं "वारि" उपमेयम् ।

एवं च "वारीयत" इत्यत्र पूर्ववाक्ये उपमेयभूतं वारि उपमानं, विहायश्च उपमेयमतोऽस्मिन् पद्ये यथोर्ध्वमुपमेयस्योपमानत्वाद्रसनोपमा ।

मालोपमां लक्षयति—**मालोपमेति** । एकस्य = एकसंख्यस्य उपमेयस्य, यत्, बहु = अनेकम्, उपमानं, दृश्यते, सा मालोपमा ।

कथितेति । उपमेय उत्तर वाक्यमें यदि उपमान हो तो रसनोपमा कहते हैं ॥ २५ ॥

उदाहरण—(शरद् ऋतुमें) हंस सफेद कान्तिसे भी चन्द्रमाके समान होता है । सुन्दरी मनोहर गमनसे हंसके समान होती है । जल स्पर्शजन्य सुखसे सुन्दरीके समान होता है और आकाश निर्मल होनेसे जलके समान होता है ।

प्रथम चरणमें उपमेय हंस दूसरे चरणमें उपमान हो गया है, इसी तरह तृतीय चरणमें उपमेय वारि (जल) चतुर्थ चरणमें उपमान हो गया है अतः उत्तरोत्तर उपमेयके उपमान होनेसे रसनोपमा अलङ्कार है ।

मालोपमेति । जहां एक उपमेयका अनेक उपमान होता है वहां मालोपमा अलङ्कार होता है ।

यथा—

'वारिजेनेव सरसी, शशिनेव निशीथिनी।
यौवनेनेव वनिता, नयेन श्रीर्मनोहरा॥'

क्वचिदुपमानोपमेययोरपि प्रकृतत्वं यथा—

हंसश्चन्द्र इवाभाति, जलं व्योमतलं यथा।
विमलाः कुमुदानीव, तारकाः शरदागमे॥'

मालोपमामुदाहरति—**वारिजेनेति**। नयेन=नीत्या, नीतिप्रयोगेणेतिभावः। श्रीः = सम्पत्तिः, वारिजेन = कमलेन, सरसी = कासारः, इव। "कासारः सरसी सर" इत्यमरः। शशिना = शशधरेण, चन्द्रमसेत्यर्थः। निशीथिनी = रात्रिः, इव। तथा यौवनेन = तारुण्येन, वनिता = महिला, इव। मनोहरा = चित्तहारिणी, जायत इति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—अत्रोपमेयभूतायाः श्रियः उपमानभूतानां सरसी–निशीथिनी–वनितानां बहुत्वान्मालोपमा।

उपमेयस्य प्रकृतत्वमुपमानस्याऽप्रकृतत्वं प्रायिकम् (क्वाचित्कम्) इत्यभिप्रायेणाह—**क्वचिदिति**। क्वचित्=कुत्रचित्, उपमानोपमेययोः द्वयोरपि=उभयोरपि, प्रकृतत्वं = प्रकरणोपात्तत्वं, दृश्यते = अवलोक्यते।

उपमानोपमेययोः प्रकृतत्वरूपेण मालोपमामुदाहरति—**हंस इति**। शरदागमे= शरदृत्वागमने, हंसः = मरालः, चन्द्र इव = इन्दुरिव, आभाति := विशदवर्णत्वेन शोभते, जलं=सलिलं, व्योमतलं यथा=आकाशतलमिव, निर्मलत्वेन आभाति। एवं च तारकाः=ताराः, कुमुदानि=कैरवाणि, इव, विमलाः=निर्मलाः, जायन्त इति शेषः।

विवृणोति—अत्र = शरदृतुवर्णनप्रसङ्गे हंसादीनां चन्द्रादीनां चोपमेयोपमानभूतानां प्रकृतत्वं तथा चाऽत्र पूर्ववन्मालोपमाऽलङ्कारः।

उदाहरण—**वारिजेनेति**। जैसे कमलसे तालाब, चन्द्रमासे रात, और यौवनसे स्त्री मनोहर होती है वैसे ही नीतिसे श्री मनोहर होती है।

यहाँ एक उपमेय श्रीके सरसी (तालाब), निशीथिनी (रात) और वनिता इसप्रकार अनेक उपमान हैं, अतः मालोपमा हुई है।

क्वचिदिति। कहीं उपमान और उपमेय दोनों ही प्रस्तुत देखे जाते हैं। उदाहरण— **हंस इति**।

शरद् ऋतुके आगमनमें हंस चन्द्रमाके समान, जल आकाशतलके समान और निर्मल ताराएँ कुमुदोंके सदृश शोभित होती हैं॥

इस पद्यमें शरद्के वर्णनके प्रसङ्गमें उपमेय और उपमान सभी प्रस्तुत है। यह भी मालोपमा है।

'अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानां ता विभूतयः ।
पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥'

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः 'कल्पवृक्षभवा इव' इत्युपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इत्याक्षेपोपमा । अत्रैव 'गृहे' इत्यस्य 'भवने' इत्यनेन प्रतिनिर्देशात्प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः, एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा दर्शनात् ।

उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ २६ ॥

प्राचीनालङ्कारिकसम्मतामाक्षेपोपमामुदाहरति—**अस्येति** । अस्य=कस्यचित्, राज्ञः = भूपस्य, गृहे = प्रासादे, भूपानाम् = अन्येषां राज्ञां, ताः = अनेकप्रकाराः । "भूपानीता" इति लोचनसम्मतः पाठस्तत्र, अन्यैर्भूपैः (राजभिः) आनीताः (आहृताः), उपायनीकृता इति भावः । विभूतयः = सम्पत्तयः, पुरन्दरस्य=इन्द्रस्य, भवने = प्रासादे, वैजयन्ते इति भावः । कल्पवृक्षभवाः=कल्पतरूत्पन्नाः, विभूतय इव, भान्ति = शोभन्ते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, आक्षिप्यन्ते=आक्षेपविषयीक्रियन्ते, व्यञ्जनया प्रतिपाद्यन्ते, इति = हेतोः, आक्षेपोपमाऽलङ्कारः ।

प्रतिनिर्देश्योपमां लक्ष्यति—**अत्रैवेति** । अत्रैव = अस्मिन्नेव "अस्ये"ति पद्ये "गृहे" इत्यस्य "भवने" इत्यनेन प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा । इत्यादयः = नाममात्रोपाधिका अलङ्कारा न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य = एतादृशविचित्रत्वस्य, सहस्रधा = बहुप्रकारैः, संदर्शनात् । मालोपमां रसनोपमां च संदर्श्य मम्मटाचार्येणापि पूर्वोक्तवाक्यं प्रतिपादितम् ।

अनन्वयं लक्षयति—**उपमानोपमेयत्वमिति** । एकवाक्ये एकस्यैव=पदार्थस्य, उपमानोपमेयत्वम्, अनन्वयोऽलङ्कारः । अविद्यमानः अन्वयः (उपमानान्तरसम्बन्धः) यस्मिन् सोऽनन्वयः, नञ्बहुव्रीहिः ॥ २६ ॥

अस्येति । इस राजाके प्रासादमें अन्य राजाओंकी (उपायनके तौरपर लाई गईं) प्रसिद्ध सम्पत्तियां इन्द्रके प्रासादमें कल्पवृक्षोंसे उत्पन्न सम्पत्तियोंके समान शोभित होती हैं ।

अत्रेति । इस पद्यमें उपमेय विभूतियोंसे "कल्पवृक्षभवा इव" अर्थात् कल्पवृक्षसे उत्पन्न विभूतियोंका आक्षेप होता है इस कारणसे यहां "आक्षेपोपमा" है ऐसा कोई विद्वान् मानते हैं ।

इसी तरह इसी पद्यमें "गृहे" इसके स्थानमें "भवने" इस पदसे प्रतिनिर्देश करनेसे यह "प्रतिनिर्देशोपमा" है ऐसा भी कोई विद्वान् मानते हैं, परन्तु ऐसा वैचित्र्य हजारों प्रकारसे देखनेसे वे यहां लक्षित नहीं हैं ।

उपमानोपमेयत्वमिति । एक वाक्यमें एक ही पदार्थ उपमान और उपमेय हो तो अनन्वय अलङ्कार होता है ॥ २६ ॥

अर्थादेकवाक्ये । यथा—

'राजीवमिव राजीवं, जलं जलमिवाजनि ।
चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्रः, शरत्समुदयोद्यमे ॥'

अत्र राजीवादीनामनयसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । 'राजीवमिव पाथोजम्' इति चास्य लाटानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् ।

विवृणोति—अर्थादेकवाक्ये ।

अनन्वयमुदाहरति—**राजीवमिति** । शरत्समुदयोद्यमे = शरदः (ऋतोः) समुदयस्य (प्रादुर्भावस्य) उद्यमे (प्रवृत्तौ), राजीवं = कमलम्, इव, राजीवं = कमलम् । जलं = सलिलम् । इव, जलम्, तथा चन्द्रः = इन्दुः, चन्द्रः इव, अतन्द्रः = निर्मलः, अजनि = जातः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, राजीवादीनां = राजीवजलचन्द्राणाम्, अनसदृशत्वप्रतिपादनर्थं = राजीवाद्यभिन्नतुल्यत्वप्रतिपादनार्थम्, उपमानोपमेयत्वं, वैवक्षिकः = आरोप्य विवक्षित इति भावः ।

लाटाऽनुप्रासाऽनन्वयोः साङ्कर्यं परिहरति—**राजीवमिवेति** । राजीवं = कमलम्, इव, पाथोजं = जलजं, कमलमित्यर्थः, अत्र शब्दभिन्नत्वादर्थस्यैक्याच्च न लाटाऽनुप्रासः प्रत्युताऽनन्वयाऽलङ्कारः । इति च अस्य = अनन्वयस्य, लाटाऽनुप्रासात् = अलङ्कारात्, विविक्तः = पृथग्भूतः विषयः, किन्तु, अत्र = अनन्वये, उचितत्वात् = औचित्यात्, एकशब्दप्रयोगः एव, श्रेयान् = ज्यायान् ।

उदाहरण—**राजीवमिति** । शरत् ऋतुके प्रादुर्भावकी प्रवृत्तिमें कमल कमलके समान, जल जलके समान और चन्द्रमा चन्द्रमाके समान अतन्द्र (तन्द्रारहित), अर्थात् निर्मल हुआ ।

अत्रेति । इस उदाहरणमें राजीव आदि पदार्थोंका अनन्यसदृशत्व अर्थात् राजीव आदि पदार्थ राजीव आदि से भिन्न पदार्थके सदृश नहीं है ऐसा प्रतिपादन करनेके लिए उपमान और उपमेयका भाव विवक्षासे किया गया है अर्थात् आरोप करके विवक्षित है यह भाव है ।

"राजीवमिव पाथोजम्" अर्थात् राजीवके समान पाथोज (कमल) है । यहां शब्दमात्र "राजीव" और "पाथोज" भिन्न हैं, अर्थ दोनोंका एक ही है इस लिए यहां लाटाऽनुप्राससे "अनन्वय" पृथग्भूत है, अर्थात् यहां अनन्वय ही है लाटाऽनुप्रास नहीं हैं, किन्तु यहां उचित होनेसे एक ही शब्दका प्रयोग बेहतर है ।

तदुक्तम्—

'अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥' इति ।

पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ।

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वाक्यद्वये ।

यथा—

'कमलेव मतिर्मतिरिव कमला, तनुरिव विभा, विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी, सततं विभाति बत यस्य ॥'

अत्राऽर्थे शिष्टसम्मतिमाह—**तदुक्तमिति । अनन्वये चेति ।** अनन्वये=अलङ्कारे, औचित्यात्=प्राशस्त्यात्, शब्दैक्यं=पदैक्यम् आनुषङ्गिकम् =अनियतम्, परम्, अस्मिन् लाटाऽनुप्रासे तु, साक्षादेव = प्रत्यक्षत एव, शब्दैक्यं = पदैक्यं, प्रयोजकं = नियतम् । अन्यथा लाटाऽनुप्रासाऽसंभवादिति भावः ।

उपमेयोपमां लक्षयति—**पर्यायेणेति ।** पर्यायेणेति = क्रमेण, द्वयोः = पदाऽर्थयोः, एतत् = उपमानोपमेयत्वम्, "उपमेयोपमा" मता = संमता ।

विवृणोति—**एतदिति ।** अर्थाद्वाक्यद्वय इति भावः ।

उपमेयोपमामुदाहरति—**कमलेवेति ।** कश्चित्कविः कंचिद्राजानं वर्णयति : यस्य = राज्ञः, सततं = निरन्तरं, कमला = लक्ष्मीः, इव, मतिः = बुद्धिः, मतिः= बुद्धिः, इव, कमला, यथा लक्ष्मीस्तथैवाऽसामान्या बुद्धिरितिभावः । तथा, यस्य = राज्ञः, तनुः = शरीरम्, इव, विभा = कान्तिः, विभा इव, तनुः । तस्य धरणी = स्वाऽधीना भूमिः, इव, धृतिः = धैर्यम्, धृतिः, इव, धरणी, विभाति = विशेषेण शोभते, बतेति हर्षे । गीतिश्छन्दः । अत्र पूर्ववाक्ये कमलाया उपमानत्वं मतेरुपमेयत्व-

---

जैसे कि कहा गया है—"अनन्वयमें शब्दकी एकता औचित्यसे आनुषङ्गिक अर्थात् अनियत है, परन्तु इस लाटाऽनुप्रासमें तो साक्षात् ही प्रयोजक (नियत) है । शब्दकी एकताके विना लाटानुप्रास नहीं हो सकता है ।

पर्यायेणेति । जहां दो वाक्योंमें दो पदार्थ पारी पारीसे उपमेय और उपमान हो जाते हैं वहां उपमेयोपमा अलङ्कार होता है, जैसे—जिस राजाको बुद्धि कमला (सम्पत्ति)के समान, कमला (सम्पत्ति) बुद्धिके समान, कान्ति तनु (शरीर)के समान और तनु (शरीर) कान्तिके समान, धृति (धैर्य) पृथ्वीके समान और पृथ्वी धृति (धैर्य)के समान निरन्तर शोभित होती है, हर्ष है । इस पद्यके पूर्ववाक्यमें कमल उपमान और मति उपमेय, उत्तरवाक्यमें मति उपमान और कमला उपमेय हैं, उसी तरह तनु और विभा दो वाक्योंमें क्रमसे उपमान और उपमेय हुए हैं इसी तरह धरणी और धृति दो वाक्योंमें क्रमसे उपमान और

अत्रास्य राज्ञः श्रीबुद्ध्यादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ॥ २७ ॥

यथा—'अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम् ॥'

मुत्तरवाक्ये मतेरुपमानत्वं कमलाया उपमेयत्वं तथैव तनुविभयोर्वाक्यद्वये, एवं च धरणीधृत्योर्वाक्यद्वये, पर्यायेणोपमानोपमेयत्वमतः उपमेयोपमा ।

विवृणोति—**अत्रे**ति । आदिपदेन तनुविभादीनां परिग्रहः ।

अलङ्कारसर्वस्वे उपमेयोपमाया उदाहरणं—

"खमिव जलं, जलमिव खं, हंसश्चन्द्र इव, हंस इव चन्द्रः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥" इति ।

स्मरणाऽलङ्कारं लक्षयति—**सदृशाऽनुभवादिति** । सदृशानुभवात् = सदृशस्य (समानस्य वस्तुनः) अनुभवात् (संस्कारमात्रजन्यज्ञानभिन्नात्), प्रत्यक्षप्रमाणादिति भावः । वस्तुस्मृतिः = वस्तुनः (पदाऽर्थस्य) स्मृतिः (संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम्) स्मरणं = स्मरणाऽलङ्कार इति । उच्यते = अभिधीयते ॥ २७ ॥

स्मरणाऽलङ्कारमुदाहरति—**अरविन्दमिति** । कश्चिन्नायकः स्वमित्रमनूद्य-कान्तामुखस्मृतिं वर्णयति । खेलत्खञ्जनमञ्जुलं = खेलद्भ्यां (क्रीडद्भ्याम्) खञ्जनाभ्याम् (खञ्जरीटाभ्यां पक्षिविशेषाभ्याम्) मञ्जुलं = सुन्दरम्, इदं = निकटवर्तिः अरविन्दं = पद्मं वीक्ष्य = दृष्ट्वा । तस्याः = कान्तायाः, चञ्चल-लोचनं = चञ्चले (चपले) लोचने (नेत्रे) यस्मिंस्तत्, तादृशं, चारु = सुन्दरं, तस्याः = सुन्दर्याः, वदनं = मुखं, स्मरामि = स्मरणं करोमि । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्राऽरविन्दसादृश्यान्मुखस्य, खञ्जनसादृश्याल्लोचनस्य, खेलासादृश्या-च्चाञ्चल्यस्य स्मरणात्स्मरणाऽलङ्कारः ।

उपमेय हुए हैं इसी तरह धरणी और धृति दो वाक्योंमें क्रमसे उपमान और उपमेय हुए हैं अतः यह उपमेयोपमाका उदाहरण है ।

अत्रेति । इस पद्यमें इस राजा की कमला (श्री) और मति (बुद्धि) आदिके सदृश और कुछ भी पदार्थ नहीं है यह अभिप्राय है ।

सदृशाऽनुभवादिति । तुल्य पदार्थके अनुभवसे किसी पदार्थका स्मरण होनेसे "स्मरण" अलङ्कार होता है ॥ २७ ॥

अरविन्दमिति । क्रीडा करते हुए खञ्जन पक्षियोंसे मनोहर इस कमलको देखकर चञ्चल नेत्रोंसे युक्त उस सुन्दरीके मुखका स्मरण करता हूँ । यहां कमलके सादृश्यसे मुखका, खञ्जनके सादृश्यसे नेत्रका और क्रीडाके सादृश्यसे चाञ्चल्यका स्मरण (याद) होनेसे स्मरण अलङ्कार है ।

'मयि सकपटम्—' इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनोत्थापितत्वान्नायमलङ्कारः। राघवानन्दमहापात्रास्तु—वैसादृश्यात्स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति। तत्रोदाहरणं तेषामेव।

यथा—'शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥'

रूपकं रूपितोपाद्वि (पो वि) षये निरपह्नवे।

सादृश्याऽनुभवं विना न स्मरणालङ्कारत्वमित्युदाहरति—**मयीति**। "मयि सकपटम् (पृ० २१३) इत्यादौ तु स्मृतेः = स्मरणस्य, सादृश्याऽनुभवं = सदृशत्वज्ञानं, विना उत्थापितत्वात् = चिन्ताजन्यसंस्कारेण प्रादुर्भूतत्वात्, नाऽयमलङ्कारः = स्मरणम्। राघवानन्दमहापात्रास्तु, वैसादृश्यात् = विरुद्धवस्त्वनुभवात्, स्मृतिमपि = संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानमपि, स्मरणाऽलङ्कारं, वाञ्छन्ति = इच्छन्ति।

तत्र तदीयमुदाहरणं यथा—**शिरीषमृद्वीति**। शिरीषमृद्वी = शिरीषम् (शिरीषपुष्पम्) इव, मृद्वी = कोमला, कोमलाङ्गीत्यर्थः। सीता = जानकी, गिरिषु=पर्वतेषु, यदा यदा=यस्मिन् यस्मिन् समये, दुःखशतानि = प्रचुराणि दुःखानि, प्रपेदे = प्राप्तवती। तदा तदा = तस्मिंस्तस्मिन् समये, रामः = रामचन्द्रः, सदनेषु= नगरस्थभवनेषु, अस्याः = सीतायाः, सौख्यलक्षाणि = प्रचुरसुखानि, सुखमेव सौख्य, भावे ष्यञ्। गलदश्रु- गलन्ति (प्रस्रवन्ति) अश्रूणि (नयनजलानि) यस्मिन्कर्मणि, तद्यथा तथा, दध्यौ = चिन्तयामास। अत्र सुखदुःखयोर्वैसादृश्यम्। उपजातिवृत्तम्।

अत्र सादृश्यरहितानां दुःखशतानामनुभवात् तादृशानामेव सौख्यलक्षाणां स्मृतेरपि तन्मतेनाऽलङ्कारत्वम्।

रूपकं लक्षयति—एवं साधर्म्येऽभेदप्राधान्येऽलङ्कारान्निर्णीय अभेदप्राधान्यं लक्षयति—**रूपकमिति**। निरपह्नवे = निषेधरहिते, विषये = उपमेये, रूपिताऽऽ-

---

मयीति। "मयि सकपठम्" इत्यादिमें स्मरणका सादृश्यके अनुभवके विना ही उठाये जानेसे यह (स्मरण) अलङ्कार नहीं है। राघवानन्द महापात्र तो विरुद्ध वस्तुके अनुभवसे उत्पन्न स्मरणको भी स्मरणाऽलङ्कार मानते हैं। उन्हींका स्मरण अलङ्कारका उदाहरण जैसे—शिरीष पुष्पके समान कोमल अङ्गोंवाली सीताने पहाड़ोंमें जब जब सैकड़ों दुःखोंको पाया, तब तब रामचन्द्रने भवनोंमें सीताके लाखों सुखोंको आंसू बहाकर स्मरण किया।

यहां सादृश्यसे रहित सैकड़ों दुःखोंके अनुभवसे वैसे ही सैकड़ों सुखोंका स्मरण भी उनके मतमें स्मरण अलङ्कार है।

रूपकमिति। निरपह्नव (निषेध रहित) विषय (उपमेय)से रूपित (उपमान)के आरोप (तादात्म्यके अध्यास)से रूपक अलङ्कार होता है।

'रूपित-' इति परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च तत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । 'निरपह्नवे' इत्यपह्नुतिव्यवच्छेदार्थम् ।

तत्परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ २८ ॥

तद्रूपकम् ।

तत्र—

यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥ २९ ॥

रोपात् = रूपितस्य (उपमानस्य), आरोपात् (तादात्म्याऽध्यासात्) रूपकं = रूपकाऽलङ्कारः ।

विवृणोति—**रूपित इतीति ।** रूपित० इति कथनात्, परिणामात् = परिणामाऽलङ्कारात्, व्यवच्छेदः = व्यावृत्तिः, रूपकस्येति शेषः । एतच्च = व्यावर्तनं च, परिणामप्रस्तावे = परिणामाऽलङ्कारनिरूपणाऽवसरे, विवेचयिष्यामः = विवेचनं करिष्यामः । निरपह्नवे इति = "निपह्नवे" इति कथनम्, अपह्नुतिव्यवच्छेदाऽर्थम्= अपह्नुत्यङ्कारव्यावृत्यर्थम् ।

रूपकं त्रैविध्येन विभजते—**तदिति ।** तत् = रूपकमलङ्कारः, परम्परितं, साऽङ्गं, निरङ्गम्, इति च, त्रिधा = त्रिभिः प्रकारैः, भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

परम्परितं लक्षयति—**यत्रेति ।** यत्र = यस्मिन् रूपके, कस्य चित्, आरोपः= तादात्म्याऽध्यासः । परारोपणकारणं = परस्य (अन्यस्य) आरोपणे (आरोपे) कारणं (हेतुः) भवति, तत् परम्परितं = तदाख्यं रूपकं, भवतीति शेषः । परम्परा (कार्यकारणभावरूपा श्रेणी) सञ्जाता अस्येति परम्परितं,

"तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इति इतच्प्रत्ययः ।

परम्परितरूपकं चातुर्विध्येन विभजते—**श्लिष्टाऽश्लिष्टेति ।** श्लिष्टाऽश्लिष्टशब्दौ (श्लिष्टाऽश्लिष्टपदे) निबन्धने (कारणे) यस्य तत् । एवं च श्लिष्टशब्दनिबन्धनम् अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं चेति प्रथमं द्विविधम् ॥ २९ ॥

रूपित इति । "रूपित" कहनेसे "परिणाम"से व्यावृत्ति (भेद) होता है । इस विषयको परिणामके व्याख्यानके अवसरमें विवेचन करेंगे । "निरपह्नवे" यह पद अपह्नुतिकी व्यावृत्तिके लिए है ।

तदिति । वह (रूपक) परम्परित, साङ्ग और निरङ्ग इसप्रकारसे तीन भेदोंसे युक्त होता है ॥ २८ ॥

यत्रेति । जहां किसीका आरोप दूसरेके आरोपका कारण होता है, उसे "परम्परित रूपक" कहते हैं, उसके दो भेद होते हैं श्लिष्टशब्दनिबन्धन और अश्लिष्टशब्दनिबन्धन ॥ २९ ॥

प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधम् ।

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

'आहवे जगदुद्दण्ड ! राजमण्डलराहवे ।
श्रीनृसिंहमहीपाल ! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ॥'

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्बमित्यारोपो राजबाहौ राहुत्वारोपे निमित्तम् ।

मालारूपं यथा—

'पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि ॥'

तयोश्च प्रत्येकम् = एकैकं, मालारूपम् (अनेकरूपम्) च इति चतुर्विधं = चतुष्प्रकारं, परम्परितं भवतीति शेषः ।

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितमुदाहरति—**आहव इति** । कश्चित्कविः कंचिन्नृसिंहनामकं राजानं स्तौति । हे नृसिंहमहीपाल=हे नृसिंहभूपाल !, आहवे = युद्धे, जगदित्यादि० = जगति (लोके) उद्दण्डम् (अत्युत्कटं) राजमण्डलम् (विपक्षराजसमूहः) एव राजमण्डलं (चन्द्रबिम्बम्), तस्य राहवे = उपमर्दने राहुरूपाय, तव = भवतः, बाहवे = भुजाय, स्वस्ति = कल्याणम्, अस्तु = भवतात् "दण्डो यमो मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः ।" इति विश्वः । "राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्ते च पुंसि स्यात्" इति मेदिनी । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र राजमण्डले चन्द्रमण्डलत्वारोपं विना राजबाहौ राहुत्वारोपो न संभवतीति पूर्वारोपः परारोपं प्रति कारणं, ततश्च राजमण्डलमिति श्लिष्टशब्दप्रयोगश्च, अतोऽत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितमिति भावः ।

श्लिष्टपरम्परितं मालारूपमुदाहरति—**पद्मोदयेति** कश्चित्कविः कंचिद्राजानं प्रशंसति । हे राजन् !, भुवि = भूमौ, भवान् एक एव, पद्मोदयदिनाऽधीशः =

दोनों प्रकारके परम्परित रूपक प्रत्येक—केवल और मालारूप इसप्रकार चार प्रकारके होते हैं । उनमें—श्लिष्टशब्दनिबन्धन केवलपरम्परित जैसे—

आहव इति । हे नृसिंह भूपाल ! युद्धमें लोकमें अत्युत्कट राजमण्डल (चन्द्रमण्डलरूप राजमण्डल)के राहुस्वरूप आपके बाहुका कल्याण हो ।

अत्रेति । यहाँ राजमण्डल (नृपसमूह) ही चन्द्रमण्डल अर्थात् राजमण्डलमें चन्द्रत्वका आरोप राजबाहुमें राहुत्वके आरोपमें निमित्त है ।

मालारूप जैसे—**पद्मोदयेति** । हे राजन् ! पृथ्वीमें आप ही पद्मा (लक्ष्मी)

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनम्, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्यत्वाद्यारोपनिमित्तम्।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा—

पद्मायाः (लक्ष्म्याः) उदयः (प्रादुर्भावः) एव पद्मानाम् (कमलानाम्) उदयः (विकासः) तस्मिन् दिनाऽधीशः = अहर्पतिः, सूर्य इत्यर्थः। एको दिनाऽधीशः एव पद्मोदयं (पद्मविकासम्) करोति, एको भवानेव भुवि पद्मोदयं (लक्ष्मीप्रादुर्भावम्) करोति। सदागतिसमीरणः = सताम् (सज्जनानाम्) आगतिः (आगमनम्) एव सदा (सर्वदा) गतिः (गमनम्) तत्र समीरणः (वायुः)। यथावायुः सर्वदा गमनं करोति तथैव भवानपि सम्पत्तिवितरणेन सम्माने च सतामागतिं समाजयतीति भावः। तथा भूभृदावलिदम्भोलिः=भूभृतः (विपक्षा राजानः) एव भूभृ ः (पर्वताः) तेषामावली (पङ्क्तौ) दम्भोलिः (वज्रः), इन्द्रवज्रं यथा पर्वतपक्ष छिनत्ति तथा भवद्बाहुर्विपक्षराजपक्षं छिनत्तीति भावः। "लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा" इति "वा पुंसि पद्मम्" इति "भूभृद् भूमिधरे नृपे" इति। "दम्भोलिरशनिर्द्वयोः।" इति चाऽमरः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। पद्मायाः=लक्ष्म्याः। पद्मानां=कमलानाम्। भूभृतः = भुवं बिभ्रतीति, क्विप्प्रत्ययः। अत्र सदागति-भूभृत्पदानि श्लिष्टानीति श्लिष्टपद-निबन्धनत्वम्।

का उदय ही पद्मों (कमलों)का उदय उसमें सूर्यस्वरूप, सत् (सज्जनों)की आगति (आगमन) ही सदा-गति (वायुस्वरूप) और भूभृतों (राजाओं) की पङ्क्ति ही भूभृतों (पर्वतों)की पङ्क्ति उसमें वज्रस्वरूप हैं।

यहां पद्मोदय यह श्लिष्ट शब्द है, इसमें पद्मा = लक्ष्मी और पद्म = कमल इसप्रकार दो अर्थ होते हैं, इसी तरह उदय शब्द भी श्लिष्ट है, पद्माके पक्षमें इसका अर्थ है आविर्भाव और पद्मोंके पक्षमें विकास। इसी तरह सदागति यह शब्द भी श्लिष्ट है सतामागतिः अर्थात् सज्जनोंका आगमन और सदा गति इस तरह दो अर्थ होते हैं। अतः प्रथम अर्थपर द्वितीय अर्थका आरोप होता है, उससे राजा पर वायुत्वका आरोप होता है। उसी तरह भूभृत् शब्द भी राजा और पर्वत दो अर्थोंमें है, इससे राजाओं पर पर्वतत्वका आरोप कर वर्णनीय राजापर वज्रत्वका आरोप होता है। अतः यह श्लिष्ट शब्दनिबन्धन मालारूपक है अश्लिष्ट शब्दनिबन्धन केवल रूपक जैसे—

'पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः।
त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः॥'

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम्।

मालारूपं तथा—

'मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः।
विराजते व्योमसरः-सरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम्॥'

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं रूपकमुदाहरति—**पान्त्विति**। जलदश्यामाः = जलदाः (मेघाः) इव श्यामाः (कृष्णवर्णाः), "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः। शार्ङ्गज्याऽऽघातकर्कशाः = शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं, विष्णुचापः, अण् प्रत्ययः। शार्ङ्गस्य ज्या (मौर्वी) तस्या आघातेन (आहननेन) कर्कशाः (कठोराः)। तथा त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाः = त्रैलोक्यम् (त्रिभुवनम्) एव मण्डपः (गृहविशेषः) तस्य स्तम्भाः (स्थूणारूपाः), चत्वारः = चतुःसंख्यकाः, हरिबाहवः=विष्णुभुजाः, वः = युष्मान्, पान्तु = रक्षन्तु। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् पद्ये, निमित्तं = कारणम्। अतोऽत्र रूपकस्य परम्परितत्वम्। अत्रश्लिष्टशब्दाऽभावादश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वं, कार्यकारण-भावमात्रत्वात्केवलत्वं च।

मालारूपमश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितरूपकमुदाहरति-**मनोजराजस्येति**। मनोजराजस्य = मनोजः (मनसिजः, कामदेव इत्यर्थः) एव राजा (भूपतिः), तस्य, "राजाऽहःसखिभ्यष्टच्" इति समासाऽन्तष्टच्। सितातपत्रं = श्वेतच्छत्रस्वरूपं, हरिदङ्गनायाः = हरित् (दिक्) एव अङ्गना (स्त्री), तस्याः। श्रीखण्डचित्रं = चन्दनचित्रं, चन्दनतिलकस्वरूपमितिभावः। तथा व्योमसरःसरोजं = व्योम (आकाशम्) एव सरः (कासारः) तस्य सरोजं (कमलस्वरूपम्, आह्लादकत्वा-द्वर्तुलत्वाच्चेतिभावः)। कर्पूरपूरप्रभं = घनसारसमूहतुल्यम्, इन्दुबिम्बं=चन्द्रमण्डलं, विराजते = शोभते। उपजातिवृत्तम्।

पान्तु व इति। मेघोंके समान श्याम, शार्ङ्ग धनुकी प्रत्यञ्चाके आघातसे कठोर, त्रैलोक्यरूप मण्डपके स्तम्भस्वरूप भगवान् विष्णुके चारों बाहुदण्ड तुम्हारी रक्षा करें।

अत्रेति। यहां त्रैलोक्यमें मण्डपत्वका आरोप हरिबाहुओंमें स्तम्भत्वके आरोपका कारण है।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धन मालारूपक, जैसे—**मनोजराजस्येति**। कामदेव-रूप राजाका श्वेतच्छत्ररूप, पूर्वदिशारूप सुन्दरीका चन्दनतिलकस्वरूप, आकाशरूप तालाबका कमलस्वरूप, कपूरके समूहके समान चन्द्रमण्डल अत्यन्त शोभित हो रहा है।

अत्र मनोजादे राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तम्। 'तत्र च राजभुजादीनां राहुत्वाद्यारोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्' इति केचित्।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥ ३० ॥

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, निमित्तं = कारणम्। अतोऽत्र रूपकस्य परम्परितत्वं, सर्वे शब्दा अश्लिष्टाः इत्यश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वं, त्रयश्च कार्यकारणभावा इति मालारूपत्वं च।

तत्र चेति। तत्र = तस्मिन्, पूर्वोक्ते "आहवे जगदुद्दण्डे"त्यादिपद्येषु। निमित्तं = कारणम्। केचित् = अत्र "केचित्" पदेन ग्रन्थकारस्याऽरुचिः सूच्यते, सादृश्याऽभावाद्राजभुजादौ राहुत्वाद्यारोपस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम्।

एवं परम्परितरूपकं निरूप्य साऽङ्गरूपकं लक्षयति—**अङ्गिन इति**। साऽङ्गस्य = अङ्गसहितस्य, अङ्गिनः = प्रधानस्य उपमानस्य, रूपणं यदि = उपमेयेऽभेदारोपश्चेत्, तर्हि, तत् साऽङ्गं = साङ्गरूपकम् ॥ ३० ॥

साऽङ्गरूपकस्य भेदद्वयं प्रदर्शयति—**समस्तवस्तुविषयमिति**। समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति साङ्गरूपकं द्विविधम्। तत्र च—समस्तानि वस्तूनि आरोप्यमाणानि विषयाः (शब्दोपात्तानि) यस्मिंस्तत् समस्तवस्तुविषयमेकम्। एकदेशे (एकभागे-शाब्दत्वांऽशे) एव विशेषेण वर्तते (अवतिष्ठते) इति एकदेशविवर्तिरूपकं द्वितीयम्।

अत्रेति। यहां कामदेव आदिमें राजत्व आदिका आरोप चन्द्रमण्डलमें श्वेतच्छत्रत्व आदि आरोपका कारण है।

तत्र चेति। पूर्वोक्त "आहवे" इत्यादि (पृ० ८४) पद्यमें राजभुज आदिमें राहुत्व आदिका आरोप राजमण्डल आदिके चन्द्रमण्डलत्व आदिमें निमित्त है, यह कुछ विद्वानोंका मत है।

राजबाहु आदिमें राहुत्व आदिका आरोप सादृश्य न होनेसे दुर्घट है इसलिए इस मतमें ग्रन्थकारकी अरुचि देखी जाती है।

अङ्गिन इति। अङ्गोंके साथ अङ्गी (उपमान)का रूपण हो तो उसे "साऽङ्गरूपक" कहते हैं ॥ ३० ॥

उसके दो भेद होते हैं समस्तवस्तुविषय और एकदेशविवर्ति।

तत्र

आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ३१ ॥

प्रथमं समस्तवस्तुविषयम् ।

यथा—

'रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥'

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वादिकमारोपितम् ।

समस्तवस्तुविषयं रूपकं लक्षयति—**आरोप्याणामिति ।** अशेषाणां = समस्तानाम् एव, आरोप्याणाम् = आरोपविषयीभूतानाम्, उपमेयानामुपमानानां च । अत्र बहुवचनमविवक्षितं "सूत्रे लिङ्गं संख्या कालश्चाऽतन्त्राणी"ति न्यायात् । शाब्दत्वे = शब्देनाऽभिधेयत्वे, प्रथमम् = आद्यं, समस्तवस्तुविषयं रूपकं, मतं = सम्मतम् ॥ ३१ ॥

समस्तवस्तुविषयं रूपकमुदाहरति—**रावणाऽवग्रहक्लान्तमिति ।** रघुवंशस्य दशमसर्गस्थं पद्यमिदं रावणपीडितानां देवानां स्तुत्यनन्तरं भगवत्कृताश्वासनाऽनन्तरवृत्तं द्योतयति । सः = श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः, कृष्णमेघः = कृष्णः (विष्णुः) एव मेघः (श्यामवर्णत्वाद् बलाहकः) "मयूरव्यंसकादयश्च" इति रूपकसमासः । इति = पूर्वोक्तप्रकारेण, वागमृतेन = वाक् (वाक्यम्) एव अमृतम् (पीयूषं, सन्तापाऽपहारकत्वादिति भावः), तेन । रावणाऽवग्रहक्लान्तं = विश्रवसः अपत्यं पुमान् रावणः, विश्रवःशब्दस्य "शिवादिभ्यश्चे"ति सूत्रेण विश्रवणरवणावादेशौ निपातितौ, अण् च । रावणः एव अवग्रहः (अवग्रहः, वृष्टिविघात इत्यर्थः), तेन क्लान्तं (म्लानम्), मरुत्सस्यं = मरुतः (देवाः) एव सस्यम् (धान्यम्), "मरुतौ पवनाऽमरौ" इत्यमरः । अभिवृष्य=अभिषिच्य, तिरोदधे=अन्तर्दधे ॥ अनुष्टुब्वृत्तम् ॥

विवृणोति— **अत्रेति ।** वागादीनां = कृष्णोपकरणानाम्, अमृतत्वादीनि मेघोपकरणम् । मेघत्वारोपस्य शाब्दत्ववदमृतत्वाद्यारोपितत्वस्याऽपि शाब्दत्वम् ।

आरोप्याणामिति । सम्पूर्ण आरोप्य शब्दसे बोध्य हों तो प्रथम "समस्त-वस्तु विषय" रूपक होता है ॥ ३१ ॥

अर्थात् जैसे—वे कृष्ण (विष्णु) रूप मेघ ऐसे वाक्यरूप अमृतसे रावणरूप अवग्रह (अवृष्टि)से म्लान, देवतारूप सस्य (धान्य) को सेचनकर तिरोहित हो गये ।

अत्रेति । यहां कृष्णमें मेघत्वके आरोपमें वाक्य आदिकोंमें अमृतत्व आदि आरोपित है । आरोप्य संपूर्ण उपमेय और उपमा यहाँ शब्दबोध्य हैं, इसलिए यह समस्तवस्तुविषय साङ्गरूपकका उदाहरण है ।

यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत् ।

कस्यचिदारोप्यमाणस्य ।

यथा—

'लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।
लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ? ॥'

अत्र लावण्यादौ मधुत्वाद्यारोपः शाब्दः, मुखस्य पद्मत्वारोप आर्थः ।

न चेयमेकदेशविवर्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्तमानात् मुखे चोपचरितत्वात् ।

एकदेशविवर्तिरूपकं लक्षयति—**यत्रेति** । यत्र=यस्मिन् रूपके । कस्यचित्= आरोप्यमाणस्य, आर्थत्वम् = अर्थवशलभ्यत्वम्, अन्येषां शाब्दत्वमिति शेषः । तत् = रूपकम्, एकदेशविवर्ति ।

एकदेशविवर्तिरूपकमुदाहरति—**लावण्यमधुभिरिति** । सुन्दरीमुखस्य प्रशंसापरकं पद्यमेतत् । लावण्यमधुभिः = लावण्यानि (सौन्दर्याणि) एव मधूनि (पुष्परसाः), "मयूरव्यंसकादयश्चे"ति रूपकसमासः । तैः, पूर्णं = पूरितम्, अस्याः = सुन्दर्याः, विकस्वरं = विकासशीलम्, आस्यं = मुखं, कैः, लोकेत्यादिः०= लोकलोचनानि (जननयनानि) एव रोलम्बाः (भ्रमराः), तेषां कदम्बैः (समूहैः), "इन्दिन्दिरस्तु रोलम्बश्चञ्चरीको मधुव्रतः ।" इति हारावली । न पीयते = न पानविषयीक्रियते, सनिर्बन्धं नाऽवलोक्यते, अपि तु सर्वैरेव साऽभिनिवेशं दृश्यत इति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, शाब्दः = शब्दोपात्तः । आर्थः= अर्थवशाल्लभ्यः, अत एवाऽत्रैकदेशविवर्तिरूपकत्वम् ।

अत्रैकदेशविवर्त्युपमात्वं प्रतिषेधति—**न चेति** । मुख्यतया = अभिधा-

---

यत्रेति । जिस रूपकमें कोई आरोप्यमाण आर्थ अर्थात् अर्थवश ज्ञानका विषय हो उसे "एकदेशविवर्ति रूपक" कहते हैं ।

जैसे—लावण्यमधुभिरिति । लावण्यरूप मधुओं (पुष्परसों) से पूर्ण इस (सुन्दरी) का विकासशील मुख किन लोगोंके नेत्ररूप भ्रमरोंसे नहीं पीया जाता ?

अत्रेति । यहां लावण्य आदिमें मधुत्वका आरोप शाब्द अर्थात् शब्दसे लभ्य है, किन्तु मुखमें कमलत्वका आरोप आर्थ अर्थात् अर्थसे लभ्य है, अतः यह एकदेशविवर्ति रूपक है ।

न चेति । यह एकदेशविवर्तिनी उपमा नहीं है, क्योंकि विकासशीलत्व धर्म आरोप्यमाण पद्ममें मुख्यरूपसे वर्तमान है, मुखमें लक्षणासे आरोपित है । अतः यह एकदेशविवर्तिरूपक ही है ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥ ३२ ॥

मालाकेवलरूपत्वात्—

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा—

'निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।
क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥'

केवलं यथा—

'दासे कृतागसि भवेदुचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।

वृत्या प्रतिपाद्यतया, वर्तनात् = स्थितेः, उपचरितत्वात् = लक्षणया आरोपितत्वात् । अतोऽत्रैकदेशविवर्तिरूपकत्वमेवेति भावः ।

निरङ्गं रूपकं लक्षयति—**निरङ्गमिति** । केवलस्य एव = अङ्गरहितस्य एव, उपमानस्य रूपणं = निरङ्गोपमेये अभेदारोपणं, निरङ्गं रूपकम् ।

निरङ्गरूपकस्य द्वैविध्यं प्रतिपादयति—**तदपीति** । तत् = निरङ्गं रूपकमपि ॥ ३२ ॥

माला-केवलरूपत्वात् = मालारूपत्वात्केवलरूपत्वाच्च द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां, भवतीति शेषः ।

मालारूपं निरङ्गं रूपकमुदाहरति—**निर्माणकौशलमिति** । कस्माश्चित्सुन्दर्याः प्रशंसापरकं पद्यमिदम् । सा = पूर्वदृष्टा, इयं = पुरः सन्निहिता, इन्दीवरेक्षणा = नीलकमललोचना, धातुः = ब्रह्मणः, निर्माणकौशलं=वराऽङ्गना-रचनायाः उत्कृष्टशिल्परूपा, लोकचक्षुषां = जननेत्राणां, चन्द्रिका = कौमुदीरूपा, अनङ्गस्य = कामदेवस्य, क्रीडागृहं = केलिभवनरूपा, अस्तीति शेषः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्रेन्दीवरेक्षणारूपे निरङ्गे उपमेये निर्माणकौशलादीनां निरङ्गाणामेवोपमानानामभेदारोपान्मालारूपं निरङ्गं रूपकम् ।

केवलं (मालारहितम्) रूपकमुदाहरति—**दास इति** । मानिन्या नायिकाया मानभङ्गाय तत्पादे पतिते नायके, नायिकया पादप्रहृते सति तस्य नायकस्योक्ति-

निरङ्गमिति । केवल अर्थात् अङ्गरहित उपमानका ही जहां रूपण होता है उसे "निरङ्गरूपक" कहते हैं । वह भी दो प्रकारका होता है ॥ ३२ ॥ मालारूपक और केवल रूपक ।

निरङ्गमालारूपक जैसे—**निर्माणकौशलमिति** । यह वह नील कमलके समान नेत्रोंसे युक्त सुन्दरी ब्रह्माजीकी सृष्टिकी कौशलस्वरूप, लोगोंके नेत्रोंकी चन्द्रिकास्वरूप और कामदेवकी । क्रीडाभवनस्वरूप है ।

इस इन्दीवरेक्षणा-रूप निरङ्ग उपमेयमें निर्माणकौशल आदि निरङ्ग

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यद्भिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे ॥'

—तेनाष्टौ रूपके भिदाः ।

'चिरन्तनैरुक्ता' इति शेषः ।

क्वचित्परम्परितमप्येकदेशविवर्ति यथा—

'खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥'

रियम् । हे सुन्दरि ! = हे रूपवति !, कृतागसि = विहिताऽपराधे, दासे = सेवके, प्रभूणां=सेव्यानां, पादप्रहारः = चरणताडनम्, उचितः = योग्यः, भवेत्, इति = अस्मात्करणात्, अत्र = पादप्रहारविषये, न दूये = परितप्तो नो भवामि । परन्तु, मे = मम, त्वत्पादप्रहृतस्येति भावः । उद्यदित्यादिः० = उद्यन्तः (त्वत्पादताडनादुत्पद्यमानाः) कठोराः (कठिनाः) ये पुलकाऽङ्कुराः (रोमाञ्चाऽङ्कुराः) एव कण्टकाग्राणि (निशिताऽग्रभागाः), तैः, ते = तव, मृदु = कोमलं, पदं = पादतलं, यत्, भिद्यते = विध्यते, सा = भिदा एव, मे = मम, व्यथा = पीडा, अस्तीति शेषः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

अत्र पुलकाऽङ्कुररूपे निरङ्ग एव एकस्मिन्नुपमेये, कण्टकरूपस्य निरङ्गस्यैवैकस्य उपमानस्याऽभेदारोपात् केवलं रूपकम् ।

रूपकभेदान्सङ्कलयति—**तेनेति** । तेन = पूर्वोक्तप्रकारेण, रूपके = अलङ्कारे, अष्टौ = अष्टसंख्यकाः, भिदाः = भेदाः । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । ते भेदा यथा—रूपकं तावत्त्रिविधं—साङ्गं, निरङ्गं परम्परितं चेति । तत्र साऽङ्गमपि द्विविधं—समस्तवस्तुविषयम् एकदेशविवर्ति चेति । निरङ्गमपि द्विविधं-केवलं मालारूपं च । परम्परितं तु श्लिष्टशाब्दनिबन्धनम् अश्लिष्टशाब्दनिबन्धनं चेति द्विविधं सत्प्रत्येकं—केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधमित्यतो रूपकस्याऽष्टौ भेदाः ।

क्वचित् परम्परितमपि एकदेशविवर्तिरूपकमुदाहरति—**खड्ग इति** । मालवाखण्डलस्य = मालवानाम् (अवन्तिदेशानाम्) आखण्डलस्य (इन्द्रस्य)

उपमानोंका अभेद आरोप होनेसे निरङ्ग रूपक है । केवल रूपक जैसे—हे सुन्दरि ! अपराधी दासमें स्वामियोंका चरण प्रहार उचित है इस कारणसे मैं परितप्त नहीं हूँ, परन्तु तुम्हारे चरणप्रहारमें मेरे शरीरमें उत्पन्न कठोर रोमाञ्चके अङ्कुररूप काँटेके अग्रभागोंसे जो तुम्हारा चरण खिन्न हो रहा है इससे मुझे दुःख है । यहां पुलकाङ्कुरमें कण्टकाग्रत्वका आरोप है ।

तेनाष्टाविति । इसप्रकार प्राचीन आचार्योंने रूपकके आठ भेदोंका निरूपण किया है ।

कहीं परम्परित रूपक भी एकदेशविवर्ति होता है । जैसे—**खड्ग इति** ।

अत्रार्थः क्ष्मायां महिषीत्वारोपः, खड्गे सौविदल्लत्वारोपे निमित्तम्।
अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारोपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम्।

दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ॥ ३३ ॥

तत्रैकदेशविवर्ति श्लिष्टं यथा मम—

'करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥'

"आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः" इत्यमरः। क्ष्मासौविदल्लः = क्ष्मायाः (महिषीरूपायाः पृथिव्याः) सौविदल्लः (कञ्चुकिस्वरूपः, अन्तःपुररक्षकः) "सौविदल्लाः कञ्चुकिन" इत्यमरः। खड्गः = करवालः, समिति = समराङ्गणे, विजयते = सर्वोत्कर्षेण वर्तते। स्रग्धरा **वृत्तम्**।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, आर्थः = अर्थवशलभ्यः, क्ष्मायां = पृथिव्यां, महिषीत्वारोपः, राजभोग्यात्वरूपसाम्यमूलकः, शाब्दे=शब्दवशलभ्ये)., खड्गे = करवाले, सौविदल्लत्वारोपे=कञ्चुकित्वारोपे, निमित्तं=कारणम्। इह क्ष्मायां महिषीत्वरूपणं विना खड्गस्य सौविदल्लत्वरूपणं नोपपद्यते, अत इदं परम्परितमेकदेशविवर्तिरूपकमिति भावः। न केवलं साङ्गं रूपकमेकदेशविवर्तीतिशेषः। अस्य भेदस्य = एकदेशविवर्ति-परम्परितरूपकभेदस्य, मृग्यम्=अन्वेषणीयम्।

दृश्यन्त इति। क्वचित् = कुत्रचित्, साङ्गे = अङ्गसहिते, रूपकेऽपि, आरोप्याः = आरोपणीया उपमानवाचकाः शब्दाः, श्लिष्टाः = अनेकार्थाः, दृश्यन्ते ॥ ३३ ॥

एकदेशविवर्ति श्लिष्टं स्वनिर्मितमुदाहरणं प्रदर्शयति—**करमिति**। अयं, सुधांशुः = चन्द्रः, गलितेत्यादिः० = गलितं (चन्द्रोदयादपगतम्) तमःपटलम् (अन्धकारसमूहः) एव अंशुकं (वस्त्रम्) यस्मात्तस्मिन्, तादृशे उदयमहीधरस्त-

मालव देशके राजाका पृथिवीके अन्तःपुररक्षक कञ्चुकिस्वरूप खड्ग युद्धमें विजयलाभ करता है।

अत्रेति। इसमें क्ष्मा (पृथिवी)में महिषीत्वका आरोप खड्गमें सौविदल्ल(अन्तःपुररक्षककञ्चुकि)त्वके आरोपमें निमित्त है।

अस्येति। एकदेशविवर्ति-परम्परितरूपकभेदकी तरह मालारूपमें भी उदाहरण ढूंढना चाहिए।

दृश्यन्त इति। कहीं साङ्गरूपकमें भी आरोप्य (उपमान) श्लिष्ट देखे जाते हैं ॥ ३३ ॥

एकदेशविवर्ति—श्लिष्ट-साङ्ग रूपकका उदाहरण ग्रन्थकारका, जैसे—**करमिति**। यह चन्द्रमा जिससे अन्धकारसमूहरूप वस्त्र गिर गया है ऐसे उदयपर्वत-

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव 'विचुम्बति-' इत्यादौ 'चुचुम्बे हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन' इति पाठे। न चात्र श्लिष्टपरम्परितम्, तत्र हि 'भूभृदावलिदम्भोलिः-' इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाद्यारोपं विना वर्णनीयस्य राजादे-

नाऽग्रे=उदयमहीधरे (उदयपर्वते) एव स्तनाग्रे (कुचाऽग्रे, उन्नतत्वात्पुष्टत्वाच्चेति भावः), करम् (मयूखम्) एव करं = हस्तं, निवेश्य=निधाय, विकसितकुमुदेक्षणं= विकसितं (प्रकाशितं, चन्द्रोदयेनेति भावः) कुमुदम् (कैरवम्) एव ईक्षणं (नेत्रम्) यस्मिंस्तत्, तादृशं अमरेशदिशः = अमरेशस्य (इन्द्रस्य) दिशः (प्राच्याः) मुखम् आद्यभागम् एव, मुखं = वदनं, विचुम्बति = स्पृशति, निजमुखेन संयोजयति च।

अत्र करशब्दः किरणहस्तवाचकत्वाच्छ्लिष्टः, तत्र किरणे हस्तत्वमारोप्यम्। उदयमहीधरस्य स्तनत्वं, तमसोंऽशुकत्वं, विकसितकुमुदस्येक्षणत्वं शब्दोपात्तं, प्राच्याः नायिकात्वं, सुधांऽशोर्नायकत्वं चाऽर्थं (प्रतीयमानम्) अत इदमेकदेशविवर्ति, साऽङ्गोपाङ्गवर्णनात् साऽङ्गरूपकं चेत्यवधेयम्।

समस्तवस्तुविषयं श्लिष्टं रूपकमुदाहरति—**यथेति**। अत्रैव = अस्मिन्नेव पूर्वोक्ते पद्ये, "विचुम्बति" इत्यादौ "चुचुम्बे। हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन।" इति पाठे। इन्दुनायकेन = इन्दुः (चन्द्रः) एव नायकः (नेता), तेन। हरिदबलामुखं= हरित् (दिक्) एव अबला (नायिका), तस्या मुखं (वदनम्) चुचुम्बे=चुम्बितम्।

एतादृशपाठे तु सर्वेषामेवारोप्याणां शाब्दत्वाच्छ्लिष्टशब्दनिबन्धनं समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमिति भावः।

अत्र श्लिष्टपरम्परितत्वशङ्कां निराकरोति—**न चेति**। अत्र = करमित्यादिपद्ये, किरणादौ करत्वाद्यारोपस्य महीधरादौ स्तनत्वाद्यारोपं प्रति कथमपि कारणत्वात्, श्लिष्टपरम्परितं रूपकं न वाच्यम्। हि = यतः, तत्र = श्लिष्टपरम्परितविषये, "भूभृदावलिदम्भोलिः (८४१ पृ०)" इत्यादौ राजादौ (विपक्षनृपादौ),

रूप स्तनके अग्रभागमें कर (किरणरूप अपने हाथ)को रखकर विकसित कुमुदरूप नेत्रोंसे युक्त इन्द्रकी दिशा (प्राची)के मुखको चूम रहा है। यहां "कर" शब्द किरण और हाथ दोनोंका वाचक होनेसे श्लिष्ट है, किरणमें हस्तत्व आरोप्य है, उदय पर्वतका स्तनत्व, अन्धकारका वस्त्रत्व, विकसित कुमुदोंका नेत्रत्व शब्दसे गृहीत हैं, पूर्व दिशाका नायिकात्व और चन्द्रमाका नायकत्व आर्थ (अर्थ)से गृहीत है, अतः यह एकदेशविवर्ति रूपक है, साङ्गोपाङ्ग वर्णनसे यह साङ्ग है।

समस्तेति। इसीमें "विचुम्बति" इत्यादिमें "चुचुम्बे। हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन" अर्थात् इन्दुरूप नायकसे हरित् (दिशा) रूप अबला (स्त्री) का मुख चूमा गया, ऐसा पाठ करें तो यह "समस्तवस्तुविषयक श्लिष्टरूपक हो जायगा। यहां श्लिष्ट परम्परित रूपक नहीं है, वहां "भूभृदावलिदम्भोलिः" (पृ० ३४०)

दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्याभावादसङ्गतम्। तर्हि कथं 'पद्मोदयदिनाधीशः'-इत्यादौ परम्परितम्, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवादिति न वाच्यम्। तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यम्, न तु प्रकृते विवक्षितम्, पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात्। इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम्।

क्वचित्समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते—

दम्भोलितादिरूपणं = वज्रत्वाद्यारोपः, सादृश्याऽसंभवात् = वज्रादिना सह वर्णनीयस्य राजादेरिति भावः। असंगतम् = असंबुद्धम्। अत्र तु महीधरस्य स्तनेन सादृश्यं पीनत्वेनोन्नतत्वेन च संगतत्वादित्यभिप्रायः।

पुनराशङ्कते—**तर्हीति**। अप्रसिद्धसादृश्य एव परम्परितरूपकं यदि तर्हि "पद्मोदयदिनाऽधीशः" अत्र कथं श्लिष्टपरम्परितरूपकत्वं ? यतः **राजादेरिति**। **इति न वाच्यमिति**। प्रकृते = "पद्मोदयदिनाऽधीशे", इत्यत्र, तत् = सादृश्यं, विवक्षितं = वक्तुमिष्टम्। न तु तेजस्वितादेरिति भावः। पद्मोदयादेरेव = पद्मोदयादिश्लिष्टपदस्यैव। द्वयोः = राजसूर्याद्योः, साधारणधर्मतया = सामान्यधर्मत्वेन, पद्मोदय एव द्वयोः राजसूर्ययोः साधारणधर्मः। इह तु = "पद्मोदयदिनाऽधीश" इत्यत्र तु, न श्लिष्टपरम्परितम्। इति सर्वं निरवद्यम्। क्वचिद्व्यस्तरूपकं प्रदर्शयति—**क्वचिदिति**। कुत्रचित् समासाऽभावेऽपि = व्यस्तपदयोरपि, रूपकं दृश्यते। दण्डिनाऽप्युक्तं, रूपकं त्रिविधं—व्यस्तं, समस्तं, व्यस्त-समस्तं चेति त्रिविधम्।

इत्यादिमें राजा आदिमें पर्वतत्व आदिके आरोपके विना वर्णनीय राजा आदिकी दम्भोलिता आदिका रूपण सर्वथा ही सादृश्यके अभावसे असंगत है। **तर्हीति**। तब कैसे "पद्मोदयदिनाऽधीशः" इत्यादिमें परम्परित रूपक माना है ? तेजस्वी होनेसे सूर्य आदिके साथ राजाका सादृश्य संभव है, यह नहीं कहना चाहिए। **तथा हि**। राजा आदिका तेजस्वी होनेसे सूर्यका सादृश्य अत्यन्त स्पष्ट है, परन्तु प्रकृतमें "पद्मोदयदिनाऽधीशः" यहाँपर यह विवक्षित नहीं है, पद्मोदय आदि श्लिष्ट पदका ही दोनोंका (राजा और सूर्यका) साधारणधर्म बताना विवक्षित है। यहां "पद्मोदयदिनाऽधीशः" इत्यादिमें तो महीधर आदिका स्तन आदिसे सादृश्य पीनत्व और उत्तुङ्गत्व आदिसे सुस्पष्ट है। इसकारण यहां श्लिष्ट परम्परित नहीं।

क्वचिदिति। कहीं समासके न होनेपर भी रूपक देखा जाता है।

'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा ।'

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

'विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः ।'

क्वचिद्वैधर्म्येऽपि यथा—

'सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।

व्यस्तरूपकमुदाहरति—**मुखमिति**। कश्चिन्नायको नायिकामुखं वर्णयति- हे कुरङ्गाक्षि = हे मृगनयने !, तव = भवत्याः, मुखं = वदनं, सरोजं = कमलम्, अन्यथा = प्रकारान्तरेण, त्वमुखं, न = नो वर्तते । व्यस्ते मुखरूपे उपमेये व्यस्तस्य उपमानरूपस्य सरोजस्य आरोपाद्व्यस्तरूपकस्येदमुदाहरणम् ।

क्वचिद् वैयधिकरण्ये=भिन्नविभक्तिकत्वेऽपि रूपकमुदाहरति—**विदध इति**। कश्चित्सुन्दर्या भ्रूलतां वर्णयति । विधिः = ब्रह्मा, इह = अस्यां सुन्दर्यां, भ्रूलतया= अक्षिलोमवल्ल्या, मधुपश्रेणीं = भ्रमरपङ्क्ति, विदधे=विहितवान् । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

"भ्रूलतया" इत्यत्राऽभेदे तृतीया, अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् । अत्र भ्रूलतायां मधुपश्रेणीत्वारोपान्निरङ्गं केवलं रूपकम् ।

क्वचिद्वैधर्म्येऽपि=निर्दिष्टसाधर्म्याऽभावेऽपि, रूपकं यथा—**सौजन्याऽम्बुमरुस्थलीति**। सौजन्यम् (सुजनता) एव अम्बु (जलम्), तस्मिन् मरुस्थली (धन्वभूमिः), "राजावली"तिपदस्य विशेषणम्, एवं परत्राऽपि । मरुभूमिर्यथा जलशून्या, तथैव राजावल्यपि सौजन्यशून्येति भावः । सुचरितेत्यादिः० = सुचरितम् (सच्चरित्रम्) एव आलेख्यं (चित्रम्) तस्मिन् द्युभित्तिः (आकाशकुड्यम्), यथाऽऽकाशे चित्रं विधातुं न शक्यते तथैव राजावल्यामपि सुचरितमुदाहर्तुं न शक्यत इति भावः । गुणेत्यादिः० = गुणः (दयादाक्षिण्यादिः) एव ज्योत्स्ना (चन्द्रिका) तस्यां चतुर्दशी = कृष्णपक्षचतुर्दशी, चन्द्रक्षययुक्ताऽमावास्या । कृष्णपक्षचतुर्दश्यां

मुखमिति। हे मृगनयने ! तुम्हारा मुख (ही) कमल है, अन्यथा नहीं । यहां व्यस्त मुखरूप उपमेयमें व्यस्त उपमानरूप सरोजका आरोप होनेसे यह व्यस्त रूपक है ।

क्वचिदिति। कहीं वैयधिकरण्यमें (उपमेय और उपमानकी विभक्ति भिन्न होनेपर) भी रूपक होता है ।

जैसे—**विदध इति**। इस (सुन्दरी)में ब्रह्माजीने भ्रूलतासे भ्रमरपङ्क्तिकी रचना की है । यहाँ भ्रूलतामें मधुपश्रेणीत्वके आरोपसे निरङ्ग केवलरूपक है ।

क्वचिदिति। कहीं वैधर्म्य (साधर्म्यके अभाव)में भी रूपक होता है ।

जैसे—**सौजन्येति**। सज्जनता रूप जलमें मरुस्थली, सच्चरित्ररूप चित्रमें आकाशभित्ति, गुणरूप चन्द्रिकामें कृष्णपक्षकी चतुर्दशी, सरलताके योगमें कुत्तेके

यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

इदं मम।

अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कार-मध्ये गणनम्। एवं वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोध्यम्।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्।

यथा चन्द्रोदयाऽभावस्तथैव राजावल्यामपि दयादाक्षिण्याद्यभावः इति भावः। सरलतेत्यादिः० = सरलतायोगे (आर्जवसम्बन्धे) श्वपुच्छच्छटा (श्वानलाङ्गूल-स्वरूपा), श्वानपुच्छे यथा सरलताऽभावस्तथैव राजावल्यामपि सरलताया अभाव इति भावः। कलियुगे = चतुर्थयुगे, एषा = एतादृशी, राजावली = भूपपङ्क्तिः, दुराशया = दुष्टधनतृष्णया, सेविता = परिचरिता, तेषां = तादृशानां जनानां, कठिनश्रमेण सेवनपरायणानां, भक्तिमात्रसुलभे = भक्तिमात्रेण (केवलया भक्त्या, न तु श्रमाधिक्येनेति भावः) सुलभे (सुप्राप्ये), शूलिनि = शङ्करे, सेवा = परिचरणं, कियत् = किंपरिमाणं, कौशलं = कुशलता, शङ्करपरिचरणमनायास-साध्यमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं **वृत्तम्**।

अत्र मरुस्थल्यामम्बुनः, द्युमित्तावालेख्यस्य, कृष्णचतुर्दश्यां ज्योत्स्नायाः, श्वपुच्छे सरलतायोगस्याऽसंभवादम्बवादीनां वैधर्म्यं कल्पनीयम्। एवं प्रथमविशेषण-त्रयेऽश्लिष्टशब्दनिन्धनं मालारूपं परम्परितरूपकम्। चतुर्थविशेषणे च निरङ्गं केवलं रूपकम्।

अत्र केषांचिदिति। साधनस्थ = श्लेषस्य, शब्दाऽलङ्कारत्वेऽपि साध्यत्वेन प्रधानस्य रूपकस्याऽर्थाऽलङ्कारमध्ये गणनम्। वक्ष्यमाणाऽलङ्कारेषु = श्लेषाऽपह्नु-वाऽलङ्कारेषु, बोध्यं = बोद्धव्यम्।

अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकं लक्षयति—**अधिकारूढवैशिष्ट्यमिति**। यत्, रूपकम्, अधिकारूढवैशिष्ट्यम् = अधिकम् (अत्यर्थम्) आरूढम् (अधिरूढम्) वैशिष्ट्यं (विशेषः) यस्मिंस्तत्, तत् = रूपकं, तदेव = अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् एव।

पुच्छस्वरूप, ऐसी राजश्रेणीकी भी कलियुगमें जिन्होंने सेवा की, उन्हें भक्तिमात्रसे सुप्राप्य महादेवकी सेवा करनेमें कितनी कुशलता है।

यहां मरुस्थलीत्व आदि विरुद्ध धर्म आरोप्य हैं।

अत्रेति। यहां कुछ रूपकोंका शब्दश्लेषमूल होनेपर भी रूपक विशेष होने-से उनका अर्थाऽलङ्कारोंके बीचमें परिगणन किया गया है। इसी तरह पीछे कहे जाने वाले अलङ्कारोंमें भी जानना चाहिए।

अधिकेति। जिस रूपकमें अधिक वैशिष्ट्य आरूढ हो उसे "अधिकारूढ-वैशिष्ट्य" कहते हैं।

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम् ।

यथा मम—

'इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः, सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः ।
इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये, तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥'

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकस्य स्वीयमुदाहरणं प्रदर्शयति—**इदमिति** । कश्चिन्नायकः स्वनायिकाया अङ्गानि वर्णयति । इदं = समीपस्थं, दृश्यमानमिति भावः । वक्त्रं = नायिकाया मुखं, विरहितकलङ्कः = कलङ्करहितः, साक्षात् = प्रत्यक्षरूपः, शशधरः = चन्द्रः, सुधाधाराऽऽधारः = अमृतपरम्पराऽऽश्रयः, अधरः = ओष्ठः, चिरपरिणतं = चिरात् (बहुकालात्) परिणतं (पक्वम्), बिम्बं = बिम्बफलम् । इमे = समीपस्थिते, दृश्यमाने इति भावः । रात्रिन्दिवम्=अहोरात्रं, रात्रौ च दिवा चेति समाहारद्वन्द्वः, रात्रेर्मान्तत्वस्य अच्प्रत्ययान्तत्वस्य च "अचतुरे"त्यादिना निपातः । अधिकशोभे = प्रचुरकान्तियुक्ते, कुवलये = नीलकमले । एवं चाऽस्याः तनुः = शरीरम्, अवगाहे = अवगाहने, सुखतरः = अत्यर्थसुखोत्पादकः, लावण्यानां = सौन्दर्याणां, जलधिः = समुद्रः । शिखरिणी **वृत्तम्** । अत्र वक्त्रे विरहितकलङ्क-शशधरत्वस्य, अधरे सुधाधाराऽऽधार-परिणतबिम्बत्वस्य नेत्रयोः रात्रिन्दिवमधिकशोभकुवलयत्वस्य तथा तनौ अवगाहे सुखतरलावण्यसमुद्रत्वस्य अधिकारूढवैशिष्ट्यस्य सद्भावादधिकारूढवैशिष्ट्यनामकं रूपकमिति भावः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = पद्ये, कलङ्कराहित्यादिना, आदिपदेन सुधाधाराऽऽधारत्वादेः परिग्रहस्ततश्च कलङ्कराहित्यादिनाऽधिकं = प्रचुरं, वैशिष्ट्यं = विशेषः । अतोऽधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमिति भावः ।

परिणामाऽलङ्कारं लक्षयति—**विषयात्मतयेति** । आरोप्ये = आरोप्यमाणे वस्तुनि, उपमान इति भावः । विषयात्मतया = आरोपविषयतादात्म्येन, उपमेयाऽ-

---

जैसे ग्रन्थकारका—**इदमिति** । यह मुख साक्षात् कलङ्करहित चन्द्र है, अमृतधाराका आधार यह अधर, बहुत समयसे परिपक्व बिम्बफल है । ये नेत्र रात दिन अधिक शोभासे विशिष्ट नीलकमल हैं और यह शरीर अवगाहनमें सुखसे तरने योग्य लावण्योंका समुद्र है ।

यहां कलङ्करहितत्व आदिसे अधिक वैशिष्ट्य है, अतः यह अधिकारूढ-वैशिष्ट्य रूपकका उदाहरण है ।

विषयात्मतयेति । आरोप्यमाण वस्तु (उपमान), आरोपविषय (उपमेय)के तादात्म्यसे प्रस्तुत विषयके उपयोगी होनेपर ॥ ३४ ॥ —

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ।

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात्परिणामः ।

यथा—'स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया ॥'

भेदस्वरूपेणेति भावः । प्रकृताऽर्थोपयोगिनि = प्रकृताऽर्थस्य (प्रस्तुतविषयस्य) उपयोगिनि (साधनोपयोगिनि) सति, परिणामः = परिणामाऽलङ्कारः ।

परिणामस्य द्वैविध्यं प्रदर्शयति—"तुल्याऽतुल्याऽधिकरणो द्विधा" इति । स च परिणामः तुल्याऽधिकरणोऽतुल्याऽधिकरणश्च, द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवेत् । तत्र च तुल्याऽधिकरणः=समानाऽधिकरणः । स च समानविभक्तिकपदद्वये प्रयोज्यः । अतुल्याऽधिकरणः = व्यधिकरणः, स च भिन्नविभक्तिकपदद्वयप्रयोज्यः ।

परिणामपदं व्युत्पादयति—**आरोप्यमाणस्येति** । आरोप्यमाणस्य = उपमानस्य, आरोपविषयात्मतया=उपमेयरूपत्वेन, परिणमनात्=पर्यवसानात् परिणामः ।

परिणाममुदाहरति—**स्मितेनेति** । कश्चिन्नायकः स्वमित्रसमीपे स्वनायिकाया व्यवहारं वर्णयति । तया = मद्वल्लभया, स्मितेन = मन्दहास्येन, दूरात् = विप्रकृष्टप्रदेशात्, आगतस्य = आयातस्य, मम = नायकस्य, उपायनम् उपहारः, "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।" इत्यमरः । कृतं = विहितम् । तथा द्यूते = अक्षवत्यां, "द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ।" इत्यमरः । स्तनोपपीडं = स्तनयोः (कुचयोः) उपपीड्य (पीडयित्वा) इति भावः । "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" इति णमुल् । आश्लेषः = आलिङ्गनम्, पणः = शुल्कं, कृतः = विहितः । अनुष्टुब् वृत्तम् । दूरादागताय बन्धवे यथा उपायनं दीयते, तथैव मत्प्रिययाऽपि मह्यं स्मितरूपमुपायन दत्तम् । एवं च, द्यूते च तथा द्यूतक्रीडायां मम पराजये सति स्तनपीडनपूर्वकमालिङ्गनं पणरूपेणाऽङ्गीकृतमिति भावः ।

परिणाम अलङ्कार होता है । वह दो प्रकारका होता है तुल्याऽधिकरण (समानविभक्तिवाला) और अतुल्याऽधिकरण (असमानविभक्ति वाला) ।

आरोप्यमाणस्येति । आरोप्यमाण (उपमान), आरोपविषय (उपमेय)के तादात्म्य (अभेद)से परिणत होनेसे "परिणाम" होता है ।

जैसे—**स्मितेनेति** । उस (मेरी प्रिया)ने स्मित (मुसकान)से दूरसे आये हुए मुझे उपायन (उपहार) दिया और द्यूतमें स्तनोंमें पीडापूर्वक आलिङ्गन पण (बाजी) किया ।

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते । अत्र तु नायकसंभावनद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया । प्रथमार्द्धे वैयधिकरण्येन प्रयोगः, द्वितीये सामानाधिकरण्येन ।

रूपके 'मुखचन्द्रं पश्यामि' इत्यादावारोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रम्, न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः । इह तूपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसंभावनादावुपयोगः । अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः, अत्र तु तादात्म्येन ।

विवृणोति—**अन्यत्रेति** । अन्यत्र = अन्यस्मिन् स्थाने, उपायनंपणौ, वसनाभरणादिभावेन = वस्त्रभूषणादिस्वरूपेण, उपयुज्येते = प्रयुज्येते । अत्र तु = अस्मिन् स्थाने तु । नायकसंभावनद्यूतयोः=नायकसत्काराक्षवतीक्रीडयोः, स्मिताश्लेषरूपतया= मन्दहास्यालिङ्गनस्वरूपत्वेन, उपयुज्येते । प्रथमार्द्धे = पूर्वार्द्धे "स्मितेनोपायनम्" इत्यादौ, वैयधिकरण्येन = भिन्नविभक्तित्वेन, "स्मितेनोपायनम्" इत्युपमेयोपमानयोर्भिन्नविभक्तित्वेनेति भावः । द्वितीये=उत्तरार्द्धे, सामानाधिकरण्येन=समानविभक्तित्वेन, "आश्लेषः पण" इत्युपमेयोपमानयोस्तुल्यविभक्तित्वेनेति भावः ।

रूपकपरिणामयोर्भेदं प्रदर्शयति-**रूपकेत्विति** । रूपके "मुखचन्द्रं पश्वामि" इत्यत्र मुखम् एव चन्द्रम्, इत्यादौ, आरोप्यमाणचन्द्रादौ=आरोप्यमाणस्य मुखस्योपमानीक्रियमाणस्य चन्द्रादेः, उपरञ्जकतामात्रं = चारुत्वाऽतिशयप्रकटनमात्रम्, न तु प्रकृते = प्रस्तुते । इह तु = अस्मिन् परिणामाऽलङ्कारे तु, विषयेण = आरोपविषयेण उपमेयभूतेन स्मितेनाश्लेषेण च, तादात्म्यम् = अभेदः, प्रकृते च = प्रस्तुते च नायकसंभावनादौ = नायकसत्कारादौ, द्यूतपणयोरुपयोगः । अत एव रूपके, आरोप्यस्य = आरोप्यमाणस्य चन्द्रादेरुपमानपदार्थस्य, अवच्छेदकत्वमात्रेण = इतरव्यावर्तकत्वमात्रेण,

---

अन्यत्रेति । और जगह उपायन और पण (बाजी) वस्त्र तथा आभूषण आदिके भावसे प्रयुक्त होते हैं, यहाँ तो नायकके सत्कार और द्यूतमें स्मित और आलिङ्गनके रूपसे प्रयुक्त होते हैं । पूर्वार्द्धमें स्मित और उपायनमें वैयधिकरण्य अर्थात् भिन्न विभक्तियोंसे प्रयोग है । उत्तरार्द्धमें आश्लेष और पणमें सामानाधिकरण्य अर्थात् समान विभक्तिसे प्रयोग है । रूपकमें "मुखचन्द्रं पश्यामि" इत्यादिमें आरोप्यमाण (उपमान) चन्द्र आदिका उपरञ्जकतामात्र अर्थात् सौन्दर्याऽतिशयमात्र है प्रस्तुत दर्शन आदिमें उपयोग नहीं है । यहाँ (परिणाम अलङ्कारमें) तो आरोपविषय स्मित और आश्लेषसे तादात्म्य (अभेद) और प्रकृतमें नायकके सत्कार आदिमें उसका उपयोग है । इसी कारण रूपकमें आरोप्य अर्थात् चन्द्र आदि उपमान का अवच्छेदकत्व अर्थात् इतर-व्यावर्तकत्वमात्रसे अन्वय है, यहां (परिणाममें) तो तादात्म्यसम्बन्धसे अन्वय है ।

'दासे कृतागसि-' इत्यादौ रूपकमेव, न तु परिणामः। आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रस्तुतत्वात्। न खलु तत्कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते।

अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्यो दृश्यते।

यथा—

'वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥'

अन्वयः = उपमेयस्वरूपमुखादावभेदसम्बन्धः, अत्र तु = अस्मिन्परिणामाऽलङ्कारे तु, तादात्म्येन = प्रकृतविषयसाधनोपयोगित्वेनाऽभेदेन। अन्वय इति विवेकः।

"दासे कृतागसी"त्यादौ परिणामत्वं निरस्यति—"**दास इति**" "दासे कृतागसि" इत्यादौ रूपकमेव, न परिणामः।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्य, अप्रस्तुतत्वात् = अप्रकृतत्वात्। तत् = पादभेदनकार्यम्। घटनाऽर्थं = सम्पादनाऽर्थम्। अनुसन्धीयते = प्रतीयते।

अधिकारूढवैशिष्ट्यपरिणाममुदाहरति—**वनेचराणामिति**। कुमारसंभवस्य प्रथमसर्गे हिमालयपर्वतवर्णनपरकं पद्यमिदम्। यत्र = यस्मिन् हिमालये, रजन्यां= निशायां, दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः = दर्यः (कन्दराः) एव गृहाः (भवनानि) तेषामुत्सङ्गेषु (अभ्यन्तरेषु), निषक्ताः (संक्रान्ताः) भासः (कान्तयः) यासां ताः। तादृश्य ओषधयः (तृणज्योतिप्रभृत्यौषधानि), वनितासखानां = भार्यासहचराणां, वनेचराणां = किरातानाम्, अतैलपूराः = तैलपूरणरहिताः, अनपेक्षिततैलसेका इति भावः। सुरतप्रदीपाः = निधुवनदीपाः, भवन्ति = विद्यन्ते। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्।

"दासेकृतागसि" इत्यादिमें रूपक ही है, परिणाम नहीं, क्योंकि आरोप्यमाण कण्टकका जो पादभेदन कार्य है वह प्रस्तुत नहीं, वह किसी भी प्रस्तुत कार्यकी घटनाके लिए प्रतीत नहीं है।

यह भी रूपकके समान अधिकारूढवैशिष्ट्यमें देखा जाता है, जैसे—

वनेचराणामिति। जिस (हिमालय) में रातको गुफारूप गृह के भीतर जिनकी किरणें फैली हैं, ऐसी ओषधियां स्त्रीके साथ रहनेवाले किरातोंके तैलके सेचनकी अपेक्षा न करनेवाले सुरतक्रीडाके दीपक होते हैं।

अत्र प्रदीपानामोषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्धकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यम्।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः॥ ३५॥

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा।

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः।

यथा—

'किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी
वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र अस्मिन्पद्ये, प्रदीपानाम्, ओषध्यात्मतया = औषधस्वरूपत्वेन. सुरतोपयोगिनि = निधुवनावश्यके, उपयोगः = तत्साधनत्वेन प्रयोगः, अतैलपूरत्वेन = नपेक्षिततैलसेकत्वेन, अधिकारूढवैशिष्ट्यम्।

सन्देहाऽलङ्कारं लक्षयति—**सन्देह इति**। प्रकृते = उपमेये, प्रतिभोत्थितः= प्रतिभया (कविप्रौढोक्त्या) उत्थितः (निष्पन्नः), न तु पदार्थस्वभावसिद्ध इति भावः। अन्यस्य=उपमानस्य, संशयः=सन्देहः, स सन्देहः=सन्देहाऽलङ्कारः॥३५॥

सन्देहं त्रैविध्येन विभजते—**शुद्ध इति**। असौ = सन्देहः। शुद्धो, निश्चयगर्भो निश्चयाऽन्तश्चेति, त्रिधा = त्रिभिः प्रकारैः, भवतीति शेषः।

शुद्धसन्देहं लक्षयति—**यत्रेति**। यत्र = यस्मिन् स्थले, संशय एव = सन्देह एव, पर्यवसानं = वाक्यपरिसमाप्तिः, स शुद्धः।

शुद्ध सन्देहमुदाहरति—**किमिति**। बन्धुकवेः पद्यमिदम्।

कांचित्प्रमदां दृष्ट्वा कस्य चित्पुरुषस्योक्तिरियम्। इयं=सन्निकृष्टस्था प्रमदा, तारुण्यतरोः = तारुण्यम् (यौवनम्) एव तरुः (वृक्षः), तस्य। रसभरोद्भिन्ना = रसभरेण (द्रवातिशयेन, पक्षान्तरे—भोगाऽभिलाषेण) उद्भिन्ना (उद्गता), नवा = नूतना, वल्लरी = मञ्जरी, किम्?। वेलाप्रोच्छलितस्य = वेलायां (तटे, पक्षान्तरे—सामान्यमर्यादायाम्) प्रोच्छलितस्य (उद्गतस्य), लावण्यवारां निधेः=

अत्रेति। इसमें प्रदीप औषधोंके रूपमें रहकर प्रकृतमें सुरतक्रीडाके उपयोगी अन्धकार नाशमें उपयुक्त हैं, उनको तैलसेवनकी अपेक्षा न होनेसे यहाँ अधिकारूढवैशिष्ट्य परिणाम अलङ्कार है।

सन्देह इति। प्रकृत (उपमेय)में अन्य (उपमान) का प्रतिभासे उत्थित संशयको ''सन्देह अलङ्कार'' कहते हैं।

उसके तीन भेद होते हैं—शुद्ध, निश्चयगर्भ और निश्चयाऽन्त। जहाँ संशयमें ही पर्यवसान (समाप्ति) होता है उसे ''शुद्ध सन्देह'' कहते हैं। जैसे—**किमिति**। यह (सुन्दरी) यौवनरूप वृक्षकी रसके भारसे उत्पन्न नयी मञ्जरी है क्या?

उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥'

यत्राद्यावन्ते च संशय एव, मध्ये निश्चयः स निश्चयमध्यः।

यथा—

'अयं मार्तण्डः किं, स खलु तुरगैः सप्तभिरितः,
कृशानुः किं, सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम्।

सौन्दर्यसमुद्रस्य, लहरिका=तरङ्गः, किम्? अत्यर्थलावण्यशालिनीयं ललनेति भावः अथवा उद्गाढोत्कलिकावताम्=उद्गाढा (प्रचुरा) या उत्कलिका (उत्कण्ठा, प्रियतमासमागम इति शेषः) तद्वतां (तद्युक्तानां जनानाम्), स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः=स्वसमयस्य (निजाचारस्य) उपन्यासे (स्थापने) विस्रम्भिणः (प्रणयिनः), 'विस्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च।' इति मेदिनी। शृङ्गारिणो देवस्य = कामदेवस्य। साक्षात् = प्रत्यक्षरूपा, उपदेशयष्टिः = शिक्षणदण्डः, किम्? अनवहितशिष्यताडनायेति शेषः। अत्रोपमेयस्वरूपायां प्रमदायामुपमानस्वरूपाणां वल्लरी—लहरिकोपदेशयष्टीनां संशयादेवं संशय एव वाक्यपरिसमाप्तेः शुद्धसन्देहाऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

निश्चयमध्यसन्देहाऽलङ्कारं लक्षयति—**यत्रेति**। यत्र = यस्मिन् सन्दर्भे, आदौ = प्रारम्भे, अन्ते च = अवसाने च, संशय एव, मध्ये = अन्तरे, निश्चयः = निर्णयः, स निश्चयमध्यः सन्देहः।

निश्चयमध्यं सन्देहमुदाहरति—**अयमिति**। कश्चित्कविः कंचिच्छूरं राजानं प्रशंसति। अयं = सन्निकृष्टस्थः पदार्थः, मार्तण्डः किं = सूर्यः किम्? इति संशयः। सः = मार्तण्डः, खलु = निश्चयेन, सप्तभिः = सप्तसंख्यकैः, तुरगैः=अश्वैः, साधनभूतैः, इतः = गतः, भवति, अयं त्वेकेनैव तुरगेण गतः, अतो नाऽयं मार्तण्डः, इति मध्ये निश्चयः। एषः = समीपतरवर्ती पदार्थः, कृशानुः किम्? अग्निः किम्, इति संशयः कृशानुः, नियतं = निश्चितमेव, सर्वाः = सकलाः, दिशः = आशाः, न प्रसरति = नो गच्छति, ऊर्ध्वमेव ज्वलतीति प्रसिद्धम्, अयं तु = दृश्यमानः पदार्थस्तु, सर्वा दिशः प्रसरति। अतो नाऽयं कृशानुरिति मध्ये कृशानुत्वाऽभावनिश्चयः।

अथवा किनारेमें प्रभूत सौन्दर्य समुद्रकी तरङ्ग है? वा प्रचुर उत्कण्ठावाले पुरुषोंको अपने आचारके स्थापनमें प्रेम करनेवाले शृङ्गारी देवता (कामदेव)की प्रत्यक्ष उपदेशयष्टि है? यहां सुन्दरीका वर्णन संशयमें ही समाप्त होनेसे यह शुद्ध सन्देहका उदाहरण है।

यत्रेति। जहां आदि और अन्तमें संशय ही है और मध्यमें निश्चय होता है उसे निश्चयगर्भ (निश्चयमध्य) कहते हैं।

जैसे—**अयमिति**। यह सूर्य हैं क्या? वे तो सात घोड़ोंसे चलने वाले है? तब क्या यह अग्नि है? वह तो सब दिशाओंमें नहीं चलता है, (ऊपर ही जलता

कृतान्तः किं, साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुनः
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥'

अत्र मध्ये मार्तण्डाद्यभावनिश्चयो राजनिश्चये द्वितीयसंशयोत्थानासंभवात्। यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स निश्चयान्तः।

यथा—

'किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्बिब्वोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥'

असौ, साक्षात् = प्रत्यक्षरूपः, कृतान्तः किम् = यमराजः किम् इति संशयः। असौ = कृतान्तः, महिषवाहनः = महिषः (लुलायः) वहनं (वाहनम्) यस्य सः। अयं तु हयवाहनः, अतो नाऽयं कृतान्त इति मध्ये निश्चयः। तर्हि कोऽयमिति संशयः। आजौ = युद्धे, त्वां = भवन्तं, समालोक्य = दृष्ट्वा, प्रतिभटाः = विपक्षयोधाः, विकल्पान् = बहून् संशयान्, विदधति = कुर्वन्ति। शिखरिणी वृत्तम्।

अत्रोपमेयभूते राजन्युपमानभूतानां मार्तण्ड-कृशानु-कृतान्तानां संशयादादावन्ते च तस्य सत्त्वान्मध्ये च मार्तण्डाद्यभावनिश्चयात् निश्चयमध्य-सन्देहाऽलङ्कारः।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, मार्तण्डाद्यभावनिश्चयः=मार्तण्डादीनाम् (आदिपदेन कृशानु-कृतान्तयोः परिग्रहः), अभावस्य (भेदस्य) निश्चयः (तर्केण निर्णयः), राजनिश्चये = अयं राजेति निर्णये, द्वितीयसंशयोत्थानाऽसंभवात्= कृशान्वादिसन्देहोत्पत्त्यसंभवात्।

निश्चयान्त-सन्देहाऽलङ्कारं लक्षयति—**यत्रेति**। यत्र = यस्मिन् सन्दर्भे, आदौ, संशयः = सन्देहः, अन्ते च = अवसाने च, निश्चयः = निर्णयः, स निश्चयाऽन्तः सन्देहाऽलङ्कारः।

निश्चयाऽन्तसन्देहाऽलङ्कारमुदाहरति—**किं तावदिति**। शिशुपालवधमहाकाव्यस्याऽष्टमसर्गस्थं पद्यम्। कश्चित्पुरुषः सरसि तरुणीवदनं विलोक्य संशेते—सरसि = कासारे, आरात् = दूरे, "आराद्दूरसमीपयो"रित्यमरः। एतत् = दृश्यमानं वस्तु, सरोजं किं = कमलं किम्? आहोस्वित् = अथ वा, तरुण्याः = युवत्याः,

---

रहता है)। तो क्या यह साक्षात् यमराज हैं? वे तो भैंसेपर सवारी करते हैं। हे राजन्! संग्राममें आपको देखकर शत्रु पक्षके योद्धा अनेक विकल्पोंको करते हैं।

अत्रेति। इस पद्यमें मध्यमें सूर्य आदि न होने का निश्चय होता है, यह राजा है ऐसा निश्चय हो तो दूसरे संशयों का उत्थान ही न होता।

यत्रेति। जहां आदिमें संशय और अन्तमें निश्चय हो तो "निश्चयाऽन्त सन्देह" अलङ्कार होता है। जैसे—**किं तावदिति**। "तालाबमें यह कमल है वा तरुणी का मुख शोभित हो रहा है" कुछ समय तक संशय कर किसीने बगलेके

अप्रतिभोत्थापिते तु 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इत्यादिसंशये नायमलङ्कारः।

'मध्यं तव सरोजाक्षि ! पयोधरभरार्दितम्।
अस्ति नास्तीति संदेहः कस्य चित्ते न भासते ? ॥'

अत्रातिशयोक्तिरेव, उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कारविषयत्वात्।

मुखं, = वदनम्, अवभासते = विराजते, इति = एवं, क्षणं = कंचित्कालं, संशय्य = संशयं कृत्वा, कश्चित् = अनिर्दिष्टनामधेयो जनः, बकसहवासिनां = कह्वपक्षिसहाऽवस्थायिनां, "बकः कह्व" इत्यमरः। कमलानामिति भावः। परोक्षैः = अगोचरैः, विव्वोकैः = स्त्रीणां शृङ्गारभावजाभिः क्रियाभिः, निश्चिकाय = "इदं तरुण्या मुखमेवे"ति निश्चयं चकार। प्रहर्षिणी **वृत्तम्**।

अत्रोपमेयस्वरूपे तरुणीमुख आदौ सरोजस्य संशयादन्ते च तरुणीमुखत्वेन निश्चयान्निश्चयाऽन्तः सन्देहाऽलङ्कारः।

सन्देहाऽलङ्कारस्याऽसद्भावस्थलं प्रदर्शयति—**अप्रतिभोत्थापिते त्विति**—कविप्रतिभयाऽनुत्पादिते, स्वभावसिद्धे "स्थाणुर्वा पुरुषो वा"। इत्यादि संशये नाऽयमलङ्कारः, एवमेव—**मध्यं तवेति**। कश्चित्पुरुषः कस्याश्चित्सुन्दर्याः मध्यं प्रशंसति। हे सरोजाक्षि = हे कमललोचने !, पयोधरभराऽर्दितं = पयोधरभरेण (स्तनभारेण) अर्दितं (पीडितम्), तव = भवत्याः, मध्यम् = अवलग्नम्, अस्ति= विद्यते, नाऽस्तीति = न विद्यत इति, सन्देहः = संशयः, कस्य = जनस्य, चित्ते = मानसे, न भासते = न प्रकाशते, प्रत्युत सर्वस्यैव चित्ते भासत इत्यर्थः। अतिशयसूक्ष्मत्वादिति तात्पर्यम्। **अनुष्टुब्वृत्तम्**।

विवृणोति—**अत्रेति**। चित्ते तथाविधसन्देहभासनाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपोऽतिशयोक्त्यलङ्कारः एव। एतदलङ्कारविषयत्वात् = सन्देहाऽलङ्कारविषयत्वात्।

सहवासियों (कमलों) में नहीं होने वाले विव्वोकों (स्त्रियोंकी शृङ्गार-चेष्टाओं) से "यह तरुणी का मुख है" ऐसा निश्चय कर लिया।

अप्रतिभोत्थापित इति। कविकी प्रतिभासे नहीं उठाये गये "स्थाणु है वा पुरुष" इत्यादि संशयमें यह सन्देह अलङ्कार नहीं होता है।

मध्यमिति। हे कमलनयने ! स्तनभारसे पीडित तुम्हारी कमर है वा नहीं ? ऐसा सन्देह किसके चित्तमें प्रकाशित नहीं होता है ?

अत्रेति। यहां अतिशयोक्ति ही है क्योंकि उपमेयमें उपमानका संशय होनेपर ही यह (सन्देह) अलङ्कार होता है।

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः ॥ ३६ ॥

यथा—

'मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः,
कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि।
कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया
सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका? ॥'

भ्रान्तिमदलङ्कारं लक्षयति—**साम्यादिति**। मिथ्याज्ञानसादृश्येन सन्देहानन्तरमस्याऽवसरः। साम्यात् = सादृश्याद्धेतोः, अतस्मिन् = तदभाववति वस्तुनि, प्रतिभोत्थिता = कविप्रौढोक्तिसिद्धा, तद्बुद्धिः=तद्वस्तुत्वप्रकारकं ज्ञानं, भ्रान्तिमान्= भ्रान्तिमानलङ्कारः भ्रान्तिः, (चित्तधर्मविशेषः) अस्मिन् (भ्रमप्रकारे) अस्तीति भ्रान्तिमानित्यन्वर्थसंज्ञा ॥ ३६ ॥

भ्रान्तिमदलङ्कारमुदाहरति—**मुग्धा इति**। नलचम्पूस्थं चन्द्रिकावर्णनपरं पद्यमिदम्। मुग्धाः = मूढाः, वस्तुतत्त्वपरिच्छेदाऽसमर्थाः बल्लवाः = गोपाः, दुग्धधिया = पयोबुद्ध्या, कुम्भपतितायां चन्द्रिकायामिति शेषः, गवां = धेनूनाम्, अधः= निम्नभागे, कुम्भान् = दोहनकलशान्, विदधते = स्थापयन्ति। कान्ता अपि=प्रमदा अपि, कैरवशङ्कया = कुमुदसंशयेन, कर्णे = श्रोत्रे, कुवलयं = नीलकमलं, कुर्वन्ति= विन्यस्यन्ति। एवं च—शबरी = किरातस्त्री, मुक्ताफलाकाङ्क्षया = मौक्तिकप्राप्त्याशया, कर्कन्धूफलं = बदरीफलम्, उच्चिनोति = संगृह्णाति। अतः सान्द्रा = निबिडा, चन्द्रमसः = चन्द्रस्य, चन्द्रिका = ज्योत्स्ना, कस्य = जनस्य, चित्तभ्रमं = मनोभ्रान्तिं, न कुरुते = नो विदधाति, अपि तु सर्वस्यैव चित्तभ्रमं कुरुत इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अत्र चन्द्रिकायां दुग्धस्य, कुवलये कैरवस्य, कर्कन्धूफले च मुक्ताफलस्य, बुद्धेः= अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धा भ्रान्तिः साम्याऽतिशयव्यञ्जिका; अत्र ध्वनिसत्त्वेऽपि कवेः वाच्यचित्र्यप्रदर्शन एव तात्पर्यादलङ्कारत्वपरिग्रहः।

साम्यादिति। सादृश्यके कारण प्रतिभासे उत्थित अन्य पदार्थमें अन्य पदार्थके ज्ञानको "भ्रान्तिमान्" अलङ्कार कहते हैं ॥ ३६ ॥ जैसे—**मुग्धा इति**। मूढ गोपाल (अहीर) यह दूध है ऐसा समझकर गायों के नीचे घड़ोंको रखते हैं। सुन्दरियां कमलकी शङ्कासे कानमें नीलकमलको पहिनती हैं। भिल्लस्त्रियां मोतीकी शङ्कासे बदरीफलोंको बटोर रही हैं। चन्द्रमाकी गाढ़ी चांदनी किसके चित्तमें भ्रमको उत्पन्न नहीं करती है?

अस्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः । यथा—'शुक्तिकायां रजतम्' इति । न चासादृश्यमूला ।

'संगमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका, त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥'

क्वचिद् भेदाद् ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥ ३७ ॥

अस्वरसोत्थापिता = अस्वरसेन (अस्वेच्छया), कवेरनिच्छया अप्रतिभयेति भावः, उत्थापिता (जनिता) भ्रान्तिः, वस्तुस्वभावजनितो भ्रम इति भावः । नाऽयमलङ्कारः = नो भ्रान्तिमानलङ्कारः । यथा—शुक्तिमायां रजतं = मुक्तास्फोटे रूप्यमिति ज्ञानम् । शुक्तिकारजतयोः चाकचक्यवशात् साम्यसत्त्वेऽपि अस्वरसोत्थापितत्वान्नाऽलङ्कारत्वमिति भावः ।

एवमेवाऽसादृश्यमूला भ्रान्तिः स्वरसोत्थापिताऽपि, न भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

उदाहरति—**संगमविरहविकल्प इति** । कस्य चिद्रसिकस्य जनस्य मित्रं प्रत्युक्तिरियम् । तस्याः = वल्लभायाः । सङ्गमविरहविकल्पे = सङ्गमविरहयोः (समागमवियोगयोः) विकल्पे (अन्यतरग्रहणे), इह = अस्मिन्विषये, तस्याः = वल्लभायाः विरहः = वियोगः, वरं = किञ्चित्प्रियम् । संगमः = तस्याः समागमः, न = न वरम् । अत्र हेतुं प्रदर्शयति—**सङ्ग इति** । सङ्गे = समागमे, सा = वल्लभा, तथा = तेन प्रकारेण स्थिता, प्रत्यक्षगोचरीभूता, एका = एकाकिनी, एव । परं विरहे = वियोगे, त्रिभुवनम् अपि = लोकत्रयम् अपि, तन्मयं = वल्लभामयं, भवतीति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ अस्य पद्यस्य कवेः स्वरसोत्थापितत्वेऽपि सादृश्यमूलत्वाऽभावान्न भ्रान्तिमदलङ्कारत्वम् ।

उल्लेखाऽलङ्कारं लक्षयति—**क्वचिदिति** । क्वचित्=कुत्रचित् स्थले, ग्रहीतॄणां ज्ञातॄणां भेदात्=प्रकारात्, तथा क्वचित्, विषयाणां=धर्माणां, हेत्ववच्छेदकानामिति

अस्वरसोत्थापितेति । कविकी प्रतिभासे नहीं उठाई गई भ्रान्ति सन्देह अलङ्कार नहीं है । जैसे—सीपमें यह चांदी है ऐसी भ्रान्ति भी सन्देह अलङ्कार नहीं । सादृश्यमूलक भ्रान्तिके न होनेपर भी अलङ्कार (भ्रान्तिमान्) नहीं होता है ।

जैसे—**संगमविरहविकल्प इति** । समागम और वियोगके विकल्पमें उस-(सुन्दरी) का वियोग ही अच्छा, समागम नहीं, क्योंकि समागममें वही (सुन्दरी ही) एक रहेगी और वियोगमें तीनों लोक तन्मय प्रतीत होंगे ।

यहां कविके स्वरससे उत्थापित होनेपर भी सादृश्यमूलक न होनेसे भ्रान्तिमान् अलङ्कार नहीं है ।

क्वचिदिति । कहीं ग्रहीता (ज्ञाता) ओंके भेदसे और कहीं विषयों-

क्रमेणोदाहरणम्—

'प्रिय इति गोपवधूभिः, शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥'

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोपवधूप्रभृतीनां रुच्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः ।

यदाहुः—

'यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः ॥'

भावः, **भेदात्**, एकस्य = पदार्थस्य, अनेकधा = अनेकप्रकारेण, य उल्लेखः=अवधारणं, स उल्लेखः = उल्लेखाऽलङ्कारः, उच्यते = अभिधीयते ॥ ३७ ॥

ग्रहीतृभेदादुल्लेखाऽलङ्कारमुदाहरति—**प्रिय इति** । भगवान् कृष्णो यदा कंसस्य रङ्गशालां गतस्तदा तत्तज्जनमनोभावान्वर्णयति कश्चित्कविः । देवः = भगवान् कृष्णो गोपवधूभिः = गोपीभिः, प्रियः = वल्लभ इति, वृद्धैः = नन्दादिभिः, शिशुः = बालः, इति । देवैः=सुरैः, इन्द्रादिभिरिति शेषः । अधीशः=स्वामी, इति । भक्तैः = अक्रूरादिभिः, नारायणः = भगवान्विष्णुः, इति, योगिभिः =योगाऽभ्यासपरायणैः, ब्रह्म=परमात्मा, इति, अग्राहि=गृहीतः, ज्ञात इति भावः । आर्या **वृत्तम्** । अत्रैकस्यैव भगवतः श्रीकृष्णस्य गोप्यादिग्रहीतृभेदादनेकधोल्लेखादुल्लेखाऽलङ्कारः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् पद्ये, भगवतः = श्रीकृष्णस्य, तत्तद्गुणयोगात्=प्रियत्व–शिशुत्वाऽधीशत्व–नारायणत्व–ब्रह्मत्वगुणसम्बन्धात्, रुच्यादयः= इच्छादयः, यथायोगं = यथासंभवं, प्रयोजकाः = कारणानि ।

अत्राऽर्थे वृद्धसंमतिं प्रदर्शयति—**यथारुचीति** । यथारुचि = यथाऽभिलाषं, यथाऽर्थित्वं = यथाप्रयोजनं, यथाव्युत्पत्ति = यथासंस्कारम्, एकस्मिन्, अर्थे = विषये, अनुसन्धानसाधितः = अनेकविशेषणज्ञानजनितः, आभासः = ज्ञानं, भिद्यते = भिन्नत्वेन प्रतीयते ।

(धर्मों) के भेदसे एक पदार्थका जहाँ अनेक प्रकारसे उल्लेख (निश्चय) होता है उसे "उल्लेख अलङ्कार" कहते हैं ॥ ३७ ॥

क्रमसे उदाहरण—**प्रिय इति** । भगवान् कृष्णको गोपियोंने प्रिय नन्द, आदि वृद्धोंने बालक, इन्द्र आदि देवताओंने स्वामी, भक्तोंने नारायण और योगियोंने ये ब्रह्म (परमात्म) हैं ऐसा जान लिया ।

अत्रेति । यहां भगवान् श्रीकृष्णके एक होनेपर भी प्रियत्व, शिशुत्व, अधीशत्व, नारायणत्व और ब्रह्मत्व गुणके योगसे अनेक प्रकारोंसे उल्लेख होनेमें गोप-आदिकोंके रुचि आदि यथासंभव कारण हैं । जैसे कि कहते हैं—

यथारुचीति । रुचि, प्रयोजन, और संस्कारके अनुसार एक ही पदार्थमें अनेक विशेषणोंके ज्ञानसे उत्पन्न ज्ञान भिन्न रूपसे प्रतीत होता है ।

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न मालारूपकम्, न च भ्रान्तिमान्, न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिः। तथा हि—'अन्य-देवाङ्गलावण्यम्-' इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम्। न चेह भगवति गोपवधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते; प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात्। केचिदाहुः—'अयमलङ्कारो नियमेनालङ्कारान्तरविच्छित्तिमूलः। उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात्प्रियत्वादीनां भिन्नत्वाध्यवसाय

अस्मिन्पद्येऽलङ्कारान्तरप्रसक्तिं निरस्यति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, भगवतः = श्रीकृष्णस्य, प्रियत्वादीनाम्, आदिपदेन शिशुत्वादीनां परामर्शः। वास्तवत्वात् = अनारोपितत्वात्। ग्रहीतृभेदाच्च = ज्ञातृपार्थक्यात्, न मालारूपकं, न च भ्रान्तिमान्, सादृश्यजनितभ्रान्तेश्चाभावादिति भावः।

उल्लेखेऽतिशयोक्तेरतिप्रसक्तिं निरस्यति—**न चाऽयमिति**। एवं च, न च अयम् = उल्लेखः "अभेदे भेद" इत्येवं रूपाऽतिशयोक्तिः,

उपपादयति—**तथाहीति**। "अन्यदेवाऽङ्गलावण्यम्" इत्यादौ लावण्यादेः निश्चयः विषयस्य = उपमेयस्य, पृथक्त्वेन = पार्थक्येन, अध्यवसानम्। न च इह = प्रिय इति पद्ये, गोपवधूप्रभृतिभिः = प्रभृतिपदेन वृद्धादीनां परामर्शः। भगवति = श्रीकृष्णे, तत्काले = तत्समये, तात्त्विकत्वात् = वास्तविकत्वात्।

उल्लेखेऽलङ्कारान्तरविच्छित्तिः संभवतीति केषांचिन्मतमुपन्यस्यति—**केचि-दिति**। केचित् = आचार्याः। अयम्, अलङ्कारः = उल्लेखः, नियमेन=निश्चितरूपेण, अलङ्कारान्तरविच्छित्तिमूलः = अलङ्कारान्तरविच्छित्तिः (अन्याऽलङ्कारवैचित्र्यम्) मूलं (कारणम्) यस्य सः।

उक्तिमिमामुपपादयति—**उक्तोदाहरण इति**। उक्तोदाहरणे="प्रिय इत्याद्याकारके, शिशुत्वादीनाम् = आदिपदेन प्रियत्वादेः परिग्रहः। नियमाऽ-भिप्रायात् = कृष्णस्य गोपवधूनां प्रियत्वे, वृद्धानां शिशुत्वे, देवानामधीशत्वे, भक्तानां

अत्रेति। इस पद्यमें भगवान् श्रीकृष्णके प्रियत्व आदि वास्तव होनेसे, आरोपित न होनेसे मायारूपक नहीं है न भ्रान्तिमान् है और न यह अभेदमें भेद-रूप अतिशयोक्ति अलङ्कार है। जैसे कि—"अन्यदेवाऽङ्गलावण्यम्" इत्यादिमें लावण्य आदि विषय (उपमेय) का अन्य रूपसे अध्यवसान किया है। यहां भग-वान् श्रीकृष्णमें गोपवधू आदिकों ने प्रियत्व आदिका अध्यवसान नहीं किया है। भगवान्में प्रियत्व आदि उस समयमें तात्त्विक (यथार्थ) है।

केचिदिति। कोई आचार्य कहते हैं—इस (अलङ्कार) में नियमसे अन्य अलङ्कारका वैचित्र्य मूलमें रहता है। कहे गये उदाहरणमें शिशुत्व आदिका नियमसे आशय होनेसे प्रियत्व आदिकोंका भिन्नत्वसे अध्यवसाय है इस कारण

इत्यतिशयोक्तिरस्ति, तत्सद्भावेऽपि प्रत्येतृभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो विच्छित्ति-विशेष उल्लेखभिन्नालङ्कारप्रयोजकः। श्रीकण्ठजनपद्वर्णने—'वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, अम्बरविवरमिति वातिकैः' इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः। इह च रूपकालङ्कारयोगः।

नारायणत्वे योगिनां च ब्रह्मत्वे, इति नियमेन अभिप्रायात् (आशयात्), प्रियत्वादीनां, भिन्नत्वाऽध्यवसायः = शिशुत्वादिभेदप्रत्ययः। तस्मादनेकरूपस्याऽपि भगवतः प्रतिग्रहीत्रैकैकभेदरूपत्वेन नियमनमिति चाऽभेदे भेदाऽध्यवसायादतिशयोक्तिः।

यद्येवं तर्ह्यतिशयोक्तिरेवाऽस्तु किमुल्लेखत्वाऽङ्गीकार इत्यत्राह—**तत्सद्भावेऽपीति**। तत्सद्भावेऽपि = अतिशयोक्तिसत्त्वेऽपि। प्रत्येतृभेदेन = एकस्मिन्भगवति गोपवध्वादीनां रुच्यादिभेदेन, नानात्वप्रतीतिरूपः = प्रियत्वादिबहुविधज्ञानरूपः, विच्छित्तिविशेषः = वैचित्र्यविशेषः, उल्लेखाख्येत्यादि० = उल्लेखाख्यः (उल्लेखः-नामकः) यो भिन्नाऽलङ्कारः (अतिशयोक्तिभिन्नाऽलङ्कारः) तत्प्रयोजकः (तद्धेतुभूतः)।

अतिशयोक्तिरहितानप्युल्लेखस्य विषयान्दर्शयति—**श्रीकण्ठेत्यादि०**। श्रीकण्ठ-जनपदवर्णने = श्रीकण्ठनामको यो जनपदः (देशः), तद्वर्णने (बाणभट्टकृतहर्ष-चरितस्थिते)—शरणागतैः = रक्षास्थानमिति मत्याऽऽयातैर्जनैः, वज्रपञ्जरं = लौहनिर्मितो गृहविशेषः। वातिकैः = वातरोगिभिः, अम्बरविवरम्=आकाशावकाशः, उच्चत्वाद्यत्र वातसञ्चारो नाऽस्तीति भावः। "असुरविवरमिति वातिकैः" इति हर्षचरितस्थः पाठः। तत्र शङ्करकविना वातिकैः = विवरव्यसनिभिराचार्यैः, इति व्याख्यातम्। असुरविवरं = पातालम् इत्यर्थः। इत्यादिः = प्रयोगश्च, अतिशयोक्तेः= अतिशयोक्त्यलङ्कारात्। विविक्तः = पृथग्भूतः, विषयः = स्थानम्, अत्र कस्याऽप्य-ध्यवसायाऽभावादिति भावः।

यद्येवं तर्ह्यत्र कस्याऽलङ्कारस्य विच्छित्तिरित्यत आह—**इहेति**। इह = रूपकाऽलङ्कारयोगः।

अतिशयोक्ति अलङ्कार है। अतिशयोक्ति अलङ्कारके होने पर भी ज्ञाताओंके भेदसे एक पदार्थमें अनेकत्वका प्रतीतिरूप वैचित्र्यविशेष उल्लेखनामक भिन्न अलङ्कारका प्रयोजक (हेतुभूत) है। हर्षचरितस्थ श्रीकण्ठ नामक देशके वर्णनमें—शरणमें आये हुए लोगोंसे वज्रपञ्जर, वातरोगियोंसे आकाशका अवकाश, इत्यादि प्रयोगमें अति-शयोक्तिसे यह अलङ्कार (उल्लेख) विविक्त (पृथग्भूत) है। यहां रूपक अलङ्कार-के वैचित्र्यका सम्बन्ध है।

वस्तुतस्तु—'अम्बरविवरम्—' इत्यादौ भ्रान्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकम्, भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात्।

यदाहुः शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीवाचस्पतिमिश्राः—'अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति। यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः' इति। इह तु वार्तिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिकृत एवाम्बरविवराद्यारोप इति।

अत्र रूपकसद्भावं निरस्यति—वस्तुतस्त्विति। इत्यादौ चेति। अत्रादिशब्देन "वज्रपञ्जरम्" इत्यस्य परिग्रहः। भ्रान्तिमन्तं = भ्रान्तिमदलङ्कारम्, एव, इच्छन्ति = वाञ्छन्ति, तत्त्वज्ञा इति शेषः। न रूपकम्।

अत्र हेतुं प्रदर्शयति—भेदेत्यादि०। भेदप्रतीतिपुरःसरस्य = भेदप्रतीतिः (भेदज्ञानम्) पुरःसरी (अग्रसरी) यस्मिंस्तस्य, तादृशस्य आरोपस्य (तादात्म्याऽध्यासस्य), एव, अत्रैवकारेण भ्रान्त्यादेर्व्यवच्छेदः। तादृशस्यारोपस्य, गौणीत्यादिः० = गौणी (सादृश्यघटिता सारोपा लक्षणा) एव मूलं (हेतुः) यस्य, तस्य (रूपकादेः रूपकालङ्कारादेः), आदिपदेन परिणामाऽलङ्कारपरिग्रहः।, प्रयोजकत्वात् (हेतुत्वात्)।

अत्राऽऽचार्यसंमतिं प्रदर्शयति—यदाहुरिति। शारीरिकमीमांसाभाष्यस्य (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यस्य) व्याख्याने, श्रीमद्वाचस्पतिमिश्राः = भामतीकाराः। परशब्दः = अन्यवाचकः शब्दः, सिंहादिरिति भावः, परत्र = अन्यस्मिन्नर्थे, माणवकादौ, लक्ष्यमाणगुणयोगेन = लक्षणया वृत्त्या ज्ञायमानो, यो गुणः (धर्मः) तद्योगेन (तत्सम्बन्धेन), वर्तते। यत्र = यस्मिञ्छब्दव्यापारे, प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः = वक्तृश्रोत्रोः, संप्रतिपत्तिः = सम्यग्ज्ञानं, सः = शब्दव्यापारः। गौणः = गौणनामकः शब्दव्यापारः। स च = शब्दव्यापारः। भेदप्रत्ययपुरःसरः = भेदज्ञानपूर्वकः।

प्रकृते योजयति—इह तु = अस्मिन्स्थले तु, "अम्बरविवरे" इत्यादिस्थले तु, भ्रान्तिकृतः = भ्रमजन्यः, एव, भ्रान्तिमदलङ्कार एव, न रूपकमिति भावः।

वस्तुतस्त्विति। वास्तवमें तो "अम्बरविवरम्" यहां विद्वान् भ्रान्तिमान् अलङ्कार मानते हैं, रूपक अलङ्कार नहीं, क्योंकि भेदज्ञानपूर्वक आरोप ही गौणीमूल रूपक आदिका प्रयोजक होता है। जो कि शारीरिक भाष्यके व्याख्यानमें श्रीवाचस्पतिमिश्र कहते हैं—अन्य सिंहादिका वाचक शब्द अन्य माणवक आदिमें लक्षणासे ज्ञायमान धर्मके सम्बन्धसे रहता है, जिस शब्दव्यापारमें वक्ता और श्रोताको अच्छी तरहसे ज्ञान होता है, वह भेदज्ञानपूर्वक होता है। यहां श्रीकण्ठजनपद वर्णनमें तो वार्तिकोंका आकाशविवर आदिका आरोप भ्रान्तिसे ही उत्पन्न है।

अत्रैव च 'तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः' इत्यादौ परिणामालङ्कारयोगः।

'गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि, गौरवेणासि पर्वतः।'

इत्यादौ चानेकधोल्लेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः। अत्र च रूपकयोगः। 'गुरुर्वचसि, पृथुरुरसि, अर्जुनो यशसि–' इत्यादिषु चास्य रूपकाद्विविक्तो विषय इति। अत्र हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः।

अत्रैव=श्रीकण्ठजनपदवर्णन एव। परिणामाऽलङ्कारयोगः=आरोप्यमाणयोस्तपोवनकामायतनयोस्तपश्चरण-कामोपभोगरूपप्रकृताऽर्थोपयोगित्वादिति भावः।

विषयभेदादुल्लेखमुदाहरति—**गाम्भीर्येणेति**। कश्चित्कविः कंचिद्राजानं प्रशंसति—हे राजन् !, त्वं, गाम्भीर्येण = गम्भीरत्वेन हेतुना, समुद्रोऽसि = रत्नाकरोऽसि, गौरवेण = गुरुत्वेन हेतुना, पर्वतः = शैलः, असि। अनुष्टुब्वृत्तम्। इत्यादौ, अनेकधा = अनेकप्रकारेण, उल्लेखे = एकस्यैव राज्ञः समुद्रपर्वताद्यनेकप्रकारेण, ग्रहणे, गाम्भीर्यादिविषयभेदः = गाम्भीर्यगौरवविषययोः समुद्रत्व—पर्वतत्वाऽरोपप्रयोजकधर्मयोः, भेदः, प्रयोजकः = हेतुभूतः, उल्लेखाऽलङ्कारस्येति शेषः।

अत्र च = अस्मिन्नुदाहरणे च। रूपकयोगः = रूपकसम्बन्धः।

पुनः प्रकारान्तरेण विषयभेदादुल्लेखमुदाहरति—**गुरुर्वचसीति**। वचसि = वाक्ये, गुरुः = महान्, बृहस्पतिश्च, "गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके। अलघौ दुर्जरे चाऽपि" इति हैमः। उरसि = वक्षःस्थले, पृथुः = विशालः, पृतुनामको राजा च, "पृथुर्विशाले भूपाले वाष्पिकाकृष्णजीरयोः"। इति हेमचन्द्रः। यशसि = कीर्तौ, अर्जुनः = धवलः, कार्तवीर्यो मध्यमपाण्डवो वा। "अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्यवत् ॥,' इति मेदिनी। इत्यादिषु = स्थलेषु, एकस्य पुंसो वचआद्यवच्छेदेन गुरुत्वाद्यनेकविषयभेदेनोल्लेखः। अस्य = उल्लेखस्य, रूपकात् = रूपकाऽलङ्कारात्, विविक्तः = पृथग्भूतः, विषयः = धर्मः, न चाऽत्र शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः, न च रूपकं, कुतः ? उपदेष्टृत्वादीनां बृहस्पतित्वादित्वेनाऽध्यवसानात्, अत्र श्लेषमूलाऽतिशयोक्तियोगः।

यहां ही "तपोवनके रूपमें मुनियोंसे, कामस्थानके रूपमें वेश्याओंसे" इत्यादि स्थलमें परिणाम अलङ्कारका योग है।

गाम्भीर्येणेति। "आप गम्भीरतासे समुद्र हैं और गौरव (गुरुत्व)के हेतुसे पर्वत हैं" इत्यादिमें अनेक प्रकारसे उल्लेखमें गाम्भीर्य आदि विषयोंका भेद प्रयोजक (हेतुभूत) है। "गुरुर्वचसि" वचनमें गुरु (महान् और बृहस्पति), "पृथुरुरसि" वक्षःस्थलमें पृथु (विशाल, पृथुनामक राजा), अर्जुनो यशसि" यशमें अर्जुन (शुक्ल, पाण्डवविशेष, कार्तवीर्य वा) इत्यादि स्थलोंमें इस (उल्लेख)का रूपकसे पृथग्भूत विषय है। यहां श्लेषमूल अतिशयोक्तिका योग है।

प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः ।

इयं द्विधा । क्वचिदपह्नवपूर्वक आरोपः, क्वचिदारोपपूर्वकोऽपह्नव इति । क्रमेणोदाहरणम्—

'नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ।।'

अपह्नुतिं लक्षयति—**प्रकृतमिति ।** प्रकृतं = प्रस्तुतम्, आरोपविषयम् उपमेयमिति भावः, प्रतिषिध्य = निषिध्य, अन्यस्थापनम् = अन्यस्य (प्रकृतभिन्नस्य, आरोप्यविषयस्य उपमानस्येति भावः) स्थापनम् (आरोपणम्), अपह्नुतिः ।

विवृणोति—**इयमिति ।** इयम् = अपह्नुतिः, द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्याम्, भवतीति शेषः । क्वचित्=कुत्रचित्, अपह्नवपूर्वकः = उपमेयनिषेधपूर्वकः, आरोपः = उपमानस्थापनम् । क्वचिच्च, आरोपपूर्वकः = उपमानस्थापनपूर्वकः, अपह्नवः = उपमेयनिषेधः ।

अपह्नवपूर्वकारोपे मालारूपामपह्नुतिमुदाहरति—**नेदमिति ।** इदं=दृश्यमानं वस्तु, नभोमण्डलम् = आकाशमण्डलं, न, किन्तु अम्बुराशिः = जलनिधिः, समुद्र इत्यर्थः । विशालत्वान्नीलवर्णत्वाच्चेति भावः । एताः=दृश्यमानाः, ताराः=नक्षत्राणि, न, किन्तु नवफेनभङ्गाः = नूतनडिण्डीरखण्डाः, शुभ्रत्वात्क्षुद्रत्वाच्चेति भावः । अयं = दृश्यमानः पदार्थः, शशी = चन्द्रमाः, न, किन्तु कुण्डलितः = कुण्ठलीभूतः, फणीन्द्रः = भुजगेश्वरः, नारायणशय्यारूपः शेषनाग इति भावः । शुक्लत्वाद्वर्तुलाकारत्वाच्चेति भावः । असौ = दृश्यमानो, नीलवर्णः पदार्थः, कलङ्कः = शशचिह्नं, न, किन्तु शयितः = सुप्तः, मुरारिः = भगवान्विष्णुः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

अत्र प्रथमं नभोमण्डलादिप्रकृतप्रतिषेधेन पश्चादप्रकृतस्याऽम्बुराश्यादेः स्थापनात्तस्य चाऽनेकत्वान्मालारूपाऽपह्नुतिः । अयं प्रथमभेदः ।

प्रकृतमिति । प्रकृत (उपमेय)का निषेध करके अन्य (उपमान)का आरोप करनेको "अपह्नुति" कहते हैं ।

इयमिति । इसके दो भेद होते हैं, एकमें उपमेयका निषेध पूर्वक आरोप होता है और दूसरेमें आरोपपूर्वक निषेध होता है । क्रमसे उदाहरण—

नेदमिति । यह आकाशमण्डल नहीं है, समुद्र है । ये ताराएँ नहीं हैं, नये फेनोंके टुकड़े हैं । यह चन्द्रमा नहीं है, कुण्डलित शेषनाग है । यह कलङ्क नहीं है, सोये हुए भगवान् विष्णु हैं ।

इसमें पहले आकाशमण्डल आदि प्रकृत (उपमेय)का निषेध कर पीछे अप्रकृत (उपमान) अम्बुराशि (समुद्र) आदिका स्थापन होनेसे यह मालारूप अपह्नुति है । यह प्रथम भेद है ।

एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि
हिण्डीर-पिण्ड-रुचि शीतमरीचिबिम्बम् ।
उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ॥'

इदं मम ।

एवम्—

'विराजति व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः' इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोध्यः ।

आरोपपूर्वकापह्नवे केवलरूपामपह्नुतिमुदाहरति—**एतदिति** । चरमाऽचलचूडचुम्बि = चरमाऽचलस्य (अस्तपर्वतस्य) चूडां (शिखरम्) चुम्बतीति तच्छीलम् । अस्तपर्वतचूडावलम्बीति भावः । अत्र चूडापदस्य पुंलिङ्गे प्रयोगश्चिन्त्यः । हिण्डीरपिण्डरुचि = हिण्डीरपिण्डस्य (फेनसमूहस्य) इव रुचिः (कान्तिः) यस्य तत् । एतद् = दृश्यमानं, शीतमरीचिबिम्बं = चन्द्रमण्डलं, प्रकटलाञ्छनकैतवेन = स्फुटकलङ्कच्छलेन, रजनीं = रात्रिं, "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । व्याप्येति शेषः । उज्ज्वालितस्य = प्रज्वालितस्य, मदनाऽनलस्य = कामाऽग्नेः । धूमं, दधत् = धारयत् सत्, विभाति = शोभते । वसन्ततिलकावृत्तम् । अत्र कपटाऽर्थेन कैतवपदेन न प्रकटलाञ्छनमिति प्रतीतेरार्थोऽपह्नवः । अत्र धूमरूपमुपमानमारोप्य पश्चात्कैतवशब्देन कलङ्करूपस्योपमेयस्याऽपह्नवादपह्नुतिः, । सा चारोपस्यैकमात्रत्वात्केवलरूपा ।।

प्रकारान्तरेणाऽपह्नुतिमुदाहरति—**एवमिति** । व्योमवपुः=व्योम (आकाशम्) एव वपुः (शरीरम्) यस्य सः, तादृशः पयोधिः = समुद्रः, विराजति = शोभते । तत्र = तस्मिन् पयोधौ, तारामयाः = नक्षत्ररूपाः, फेनभङ्गाः = डिण्डीरखण्डाः, विभान्ति । इत्याकारेण = एतादृशप्रकारेण, वपुःपदप्रयोगेण मयट्प्रत्ययविधानेन च व्योमताराणामार्थोऽपह्नवः । तथा चेयमपह्नुतिः ।

एतदिति । अस्त पर्वतकी चोटीको चूमनेवाला फेनपिण्डके समान कान्तिसे युक्त यह चन्द्रमण्डल, स्पष्ट कलङ्कके बहानेसे रातभर जलाये गये कामाऽग्निके धूएंको धारण करता हुआ शोभित हो रहा है ।

यहां पहले धूमरूप उपमानका आरोप करके पीछे कैतव शब्दसे कलङ्करूप उपमेयका अपह्नव होनेसे यह अपह्नुति अलङ्कार है । यह दूसरा भेद है ।

इदमिति । यह ग्रन्थकारका उदाहरणपद्य है । इसी तरह—**व्योमवपुरित्यादि** । आकाशरूप शरीरसे युक्त समुद्र शोभित हो रहा है, उस (समुद्र)में तारास्वरूप नये फेनके टुकड़े शोभित हो रहे हैं ।

यहाँ "वपुः" पदके प्रयोगसे और मयट् प्रत्ययके विधानसे प्रकृत व्योम और ताराओंका अर्थगत अपह्नव है, शब्दगत नहीं, यह जानना चाहिए ।

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥ ३८ ॥
यदि श्लेषेणान्यथा वान्यथयेत् साप्यपह्नुतिः ।

श्लेषेण यथा—

'काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले ! नहि नहि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः ॥'

अत्र 'अपतितया' इत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पश्चात्पतनाभावेनान्यथा कृतम् ।

प्रकारान्तरेणाऽपह्नुतिं लक्षयति—**गोपनीयमिति** । गोपनीयम् = अप्रकाशनीयं, कमपि, अर्थं = विषयं, कथंचन = केनाऽपि प्रकारेण, शब्देन सादृश्यादिना वा । द्योतयित्वा = सूचयित्वा ॥ ३८ ॥ श्लेषेण = अलङ्कारेण, अन्यथा = अन्येन प्रकारेण, अश्लेषेणेत्यर्थः, वा, अन्यथयेत् = अन्यथा कुर्यात् = अन्याऽर्थे योजयेत्, कश्चिदिति शेषः । तदा साऽपि—अपह्नुतिः ॥

श्लेषेणाऽन्यथाकृतामपह्नुतिमुदाहरति—**काल इति** । वर्षाकाले सखीं प्रति कस्याश्चित्सख्या उक्तिरियम् । हे सखि ! वारिधराणां = जलधराणां, मेघानाम् । काले = समये, वर्षर्तावित्यर्थः । अपतितया = पतिरहितत्वेन, स्थातुम् = अवस्थानं कर्तुं, नैव शक्यते, मयेति शेषः । अत्र वक्त्र्या 'अपतितया' इत्यनेन, अविद्यमानः पतिः = यस्याः सा अपतिः, "नञोस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोप" इति नञ्बहुव्रीहिः, तस्या भावोऽपतिता, तया इति "पतिराहित्येन" गोपनीयोऽर्थः सूचितः । तमेवाऽर्थं बुद्ध्वा यदा तत्सखी पृच्छति—हे तरले ! = हे चञ्चले, उत्कण्ठिता= उत्कण्ठा असि किम् ? तदा सा—न पतिता अपतिता, तया इति श्लेषेण पूर्वोक्तिमन्यथा कृत्वा, उत्तरयति—हे सखि !, नहि नहि = संभ्रमे द्विरुक्तिः, नाऽहं पतिराहित्येनोत्कण्ठिताऽस्मि, पन्थाः = मार्गः, पिच्छिलः = पङ्कयुक्तः, वृष्टिवशादिति शेषः । अस्ति, ततश्च अस्खलिततया नैव स्थातुं शक्यत इति भावः । आर्यावृत्तम् ।

गोपनीयमिति । गोपनीय किसी विषयको किसी प्रकारसे सूचित कर श्लेषसे वा अन्य किसी प्रकारसे छिपाये तो वह भी अपह्नुति है । श्लेषसे जैसे—

काल इति । कोई सखी अपनी सखीसे कहती है—मेघोंके समय (वर्षाऋतु)में अपतितया अर्थात् पतिके विना वा न पतितया = गिरे विना नहीं रहा जा सकता है । इस उक्तिपर पहले अर्थ अर्थात् पतिके विना इसकी संभावना कर दूसरी सखी पूछती है—"हे चञ्चले ! उत्कण्ठित हो क्या" ? तब पहलेकी वक्त्री श्लेषसे पहला विषय बदलती है—नहीं नहीं रास्ता कीचड़वाला है, अतः गिरे विना नहीं रहा जाता है ।

अश्लेषेण यथा—

'इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा
मिलति का न वनस्पतिना लता ?
स्मरसि किं सखि ! कान्तरतोत्सवं ?
नहि घनागमरीतिरुदाहृता ॥'

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु स्वोक्तेरेवेति भेदः। गोपनकृता गोपनीयस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः।

विवृणोति—**अत्रेति** ।

अश्लेषेणाऽन्यथाकृतामपह्नुतिमुदाहरति—**इहेति**। वर्षर्तौ सखीं प्रति कस्याश्चित्सख्या उक्तिरियम्। इह = अस्मिन्वर्षर्तौ, पुरः = अग्रे, कम्पितविग्रहा=कम्पितः (संजातकम्पः) विग्रहः (शरीरम्) यस्याः सा। तादृशी, का, लता = वल्ली, वनस्पतिना = वृक्षेण सह, न मिलति = न संगच्छते।

एतच्छ्रुत्वा तत्सखी तां पृच्छति—**स्मरसीति**। हे सखि ! = हे वयस्ये !, कान्तरतोत्सवं=कान्तेन (प्रियेण) सह रतोत्सवं (निधुवनक्षणम्) स्मरसि किं ?= स्मरणं करोषि किम्? एकसम्बन्धि ज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति नयेनेति भावः।

सख्या एवमनुयुक्ता वक्त्री स्वोक्तिमश्लेषेणाऽन्यथयति—**नहीति**। न हि = कान्तरतोत्सवं न स्मरामि, किन्तु घनागमरीतिः = वर्षर्तुपरिपाटी, उदाहृता = कथिता। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्।

वक्रोक्तेर्व्याजोक्तेश्चाऽस्या भेदमाह—**वक्रोक्ताविति**। वक्रोक्तौ = तदाख्याऽलङ्कारे, परोक्तौ = अन्योक्तौ, न स्वोक्ताविति भावः, अन्यथाकारः=अन्यथाकरणम्। इह=द्वितीयाऽपह्नुतौ, स्वोक्तेरेव, भेदः = अन्यथाकारः। एवं च—अत्र= अपह्नुतौ, गोपनकृता = गोपनकारेण, गोपनीयस्याऽपि = अप्रकाशनीयस्याऽप्यर्थस्य, अभिहितत्वात् = कथितत्वात्, व्याजोक्तेः = तदाख्याऽलङ्कारात्, भेद इति सम्बन्धः।

अपह्नुतिका श्लेषहीन दूसरा उदाहरण—**इहेति**। कोई सखी अपनी सखीको कहती है—इस वर्षा ऋतुमें सम्मुख हवासे हिले हुए शरीर वाली कौनसी लता वनस्पति (वृक्ष)के साथ नहीं मिलती है ? तब उसकी सखी उससे पूछती है—"सखि ! तुम प्रियके साथ क्रीडाके उत्सवकी याद करती हो क्या ?"। तब नायिका उत्तर देती है—"नहीं, वर्षाके आगमनकी परिपाटी कर रही हूँ।" यहां गोपनीय अर्थको सूचित हुआ देखकर बिना श्लेषके सादृश्यमें अपनी उक्तिका निराकरण करनेसे यह दूसरी अपह्नुति है।

वक्रोक्ताविति। वक्रोक्ति अलङ्कारमें दूसरेकी उक्ति भिन्न अर्थमें बदली जाती है इसमें अपनी ही उक्ति भिन्न अर्थमें बदली जाती है यह भेद है। व्याजोक्तिमें किसी विषयको छिपानेवाला पुरुष गोप्यको भी पहले कह देता है, इस कारण व्याजोक्तिसे इसका भेद है।

अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ३९ ॥

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः। अन्यदित्यारोप्यमाणम्।

यथा मम—

'वदनमिदं न सरोजं, नयने नेन्दीवरे एते।
इह सविधे मुग्धदृशो भ्रमर! मुधा किं परिभ्रमसि? ॥'

यथा वा—

'हृदि बिसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः,
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे, न सा गरलद्युतिः।

निश्चयाऽलङ्कारं लक्षयति—**अन्यदिति**। अन्यत् = अप्रकृतम्, उपमानमित्यर्थः, निषिध्य = प्रतिषिध्य, पुनः = अपह्नुतिवैधर्म्यद्योतनाऽर्थं पुनःशब्दः। प्रकृतस्थापनं = प्रकृतस्य (उपमेयस्य) स्थापनम् (उपन्यासः), निश्चयः = तदाख्योऽलङ्कारः।

विवृणोति—**निश्चयाख्य इति**।

निश्चयमुदाहरति—**वदनमिति**। सुन्दर्या वदनसमीपे परिभ्रान्तं मधुकरं दृष्ट्वा कस्यचित्पुरुषस्योक्तिरियम्। हे मधुकर = हे भ्रमर!, इदं = दृश्यमानं वस्तु, वदनं = सुन्दर्या मुखं, सरोजं = कमलं, न। एते = समीपतरवर्तिनी, नयने = सुन्दर्या लोचने, इन्दीवरे = नीलकमले, न। इह = अत्र, मुग्धदृशः = सुन्दरनयनायाः, रमण्याः, सविधे = समीपे, मुधा = व्यर्थं, किं = किमर्थं, परिभ्रमसि = परिभ्रमणं करोषि। आर्यावृत्तम्। अत्रोपमेयभूत-वदन-नयनस्थापनपूर्वकमुपमानभूत-सरोजेन्दीवरनिषेधान्निश्चयाऽलङ्कारः।

निश्चयाऽलङ्कारस्य प्राचीनमुदाहरणं प्रदर्शयति—**हृदीति**। महाकविजयदेवस्य गीतगोविन्दकाव्यस्थं पद्यमिदम्। राधाविप्रयुक्तस्य श्रीकृष्णस्य मदनं प्रत्युक्तिरियम्। हे अनङ्ग = हे मदन!, हृदि = मम वक्षःस्थले, अयं = सन्निकृष्टस्थः, बिसलताहारः = मृणालनिर्मितो हारः, किन्तु हरस्य भुजङ्गकनायकः = सर्पराजः, वासुकिः, न। कण्ठे = मम गलभागे, कुवलयदलश्रेणी = उत्पलपत्रपङ्क्तिः, किन्तु

अन्यदिति। उपमानका निषेध करके उपमेयका स्थापन जहां होता है उसे "निश्चय अलङ्कार" कहते हैं ॥ ३९ ॥

जैसे ग्रन्थकारका—**वदनमिति**। हे भ्रमर! यह मुख है, कमल नहीं! ये नेत्र हैं नील कमल नहीं। तुम इस सुन्दरनयना (स्त्री) के समीप क्यों व्यर्थ मँड़राते हो? इसमें कमल आदिका निषेध कर वदन आदि उपमेयका स्थापन किया है, अतः यह निश्चय अलङ्कार है। दूसरा उदाहरण—हे कामदेव! मेरे हृदयमें यह मृणालनालका हार है, सर्पनायक वासुकि नहीं। मेरे गलेमें नीलकमल की पत्र

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ॥'

न ह्ययं निश्चयान्तः संदेहः, तत्र संशयनिश्चययोरेकाश्रयत्वेनावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः । किञ्च न भ्रमरादेरपि । संशयः एककोट्यनधिके ज्ञाने, तथा समीपगमनासंभवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु, अस्तु नाम भ्रमरादेर्भ्रान्तिः । न चेह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम्, अपि तु तथोविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम् । किञ्चाविवक्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाटूवादिरूपेणैव संभवति तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयम्,

---

सा = प्रसिद्धा, हरस्य गरलद्युतिः = कालकूटकान्तिः, न । तथा प्रियारहिते = कान्ताविप्रयुक्ते, राधाविरहिणीति भावः । इदं=दृश्यमानं, मलयजरजः=चन्दनरागः, किन्तु हरशरीरस्थं, भस्म = भसितं । हरभ्रान्त्या = पुण्डरिभ्रमेण, न प्रहर = शरैर्न ताडय । तथा किमु = किमर्थं, धावसि = धावनं करोषि । हरिणी वृत्तम् ।

अत्र भुजङ्गमनायक-गरलद्युति-भस्मरूपाणामुपमानानां निषेधपूर्वकं विसलता-हारकुवलयदलश्रेणी-मलयजरजोरूपाणामुपमेयानां स्थापनान्निश्चयाऽलङ्कारः ।

अथ नानाविधैस्तर्कैरलङ्कारान्तरसंभावनां निरस्य निश्चयाऽलङ्कारं निश्चिनोति—**न हीति** । अयम् = एतत्पद्यवर्णितो निश्चयालङ्कारो निश्चयाऽन्तः सन्देहो, न । तत्र = निश्चयाऽन्तसन्देहे, संशयनिश्चययोः, एकाश्रयत्वेन = एकाऽधिकरणत्वेन, अवस्थानात् = स्थितेः । अत्र तु = निश्चयाऽलङ्कारे तु, "वदनमिदम्" इत्यादिपद्याद्ये । भ्रमरादेरपि संशयो नेति प्रतिपादयितुमुपक्रते—**किंचेति** । एककोट्यनधिके

पङ्क्ति हैं, विषकी कान्ति नहीं । मेरे शरीरमें यह चन्दनका चूर्ण है भस्म नहीं । प्रियाके वियोगी मुझमें प्रहार मत करो । महादेवकी भ्रान्तिसे क्यों क्रोधसे दौड़ रहे हो ॥

यह निश्चयाऽन्त सन्देह नहीं है, उसमें संशय और निश्चय एक ही आधारमें रहते हैं । यहाँ तो भ्रमर आदिका संशय और नायक आदिका निश्चय है । वस्तुतः भ्रमर आदिका भी संशय नहीं है, एक कोटिमात्रमें अवगाहन करनेवाले ज्ञानमें उस तरह समीपमें जाना असंभव है । तब भ्रान्तिमान् अलङ्कार होने पर भी यहां वह चमत्कार करनेवाला नहीं है, बल्कि उसप्रकारकी नायक आदिकी उक्ति ही चमत्कार करने वाली है, यह सहृदयजनोंके ज्ञानका विषय है । फिर भ्रमर आदिका पतन आदि वा भ्रान्तिके विवक्षित न होनेपर भी नायिकाकी खुशामद आदि करनेके रूपसे ही ऐसी उक्ति संभव है । यह रूपकध्वनि भी नहीं है, क्योंकि यहां मुखका कमलके रूपसे निर्धारण नहीं किया गया है । इसी तरह यह अपह्नुति भी नहीं है, क्योंकि यहां प्रकृत (उपमेय)का निषेध नहीं किया गया है । इस प्रकारसे यह

मुखस्य कमलत्वेनानिर्धारणात्। न चापह्नुतिः, प्रस्तुतस्यानिषेधादिति पृथगेवायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः। शुक्तिकायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तिर्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात्।

भवेत् संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।
वाच्या प्रतीयमाना सा, प्रथमं द्विविधा मता॥ ४०॥
वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः।
जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि॥ ४१॥

ज्ञाने = एककोटिमात्राऽवगाहिनि बोधे, तथा समीपगमनाऽसंभवात् = सन्देहप्रसङ्गाऽयोगात्। सहृदयसंवेद्यं = हृदयालुज्ञेयम्। अनिर्धारणात् = अनिश्चयात्। शुक्तिकायां= मुक्तास्फोटे।

उत्प्रेक्षां लक्षयति—**भवेदिति**। प्रकृतस्य = वर्णनीयस्य उपमेयस्य, परात्मना= उपमानरूपेण, सम्भावना = उत्कटकोटिकसंशयरूपो ज्ञानभेदः वितर्क इति भावः। उत्प्रेक्षा भवेत्। सा = उत्प्रेक्षा, प्रथमं = प्राक्, वाच्या प्रतीयमाना चेति द्विविधा= द्विप्रकारा, मता = सम्मता, आलङ्कारिकैरिति शेषः॥ ४०॥

वाच्योत्प्रेक्षां लक्षयति—**वाच्येति**। इवादिशब्दप्रयोगे वाच्या=वाच्योत्प्रेक्षा स्यात्, वाच्या शाब्दी, प्रतीयमाना आर्थी। उत्प्रेक्षाद्योतकाः शब्दा यथा—"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः।"

प्रतीयमानोत्प्रेक्षां लक्षयति—**अप्रयोग इति**। पुनः, अप्रयोगे = इवादिशब्दाऽप्रयोगे, परा = अन्या, प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति भावः।

उत्प्रेक्ष्यविषयान्निर्दिशति—**जातिरिति**। यत् = यस्माद्धेतोः, द्वयोरपि = वाच्यप्रतीयमानयोरपि, उत्प्रेक्ष्यम् = उत्प्रेक्षणीयं, संभावनीयं वस्तु—जातिः, गुणः, क्रिया, द्रव्यं चेति चतुर्विधम्। तत्र जातिः = सामान्यं तच्च नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्। गुणः = विशेषाधानहेतुत्वे सति सिद्धो वस्तुधर्मः, क्रिया = साध्यरूपो वस्तुधर्मः, द्रव्यम् = एकव्यक्तिवाचकं हरि-हर-डवित्थादिकम्। द्वयोरपि जात्यादिभेदेनोत्प्रेक्ष्यमष्टविधम्॥ ४१॥

(निश्चयाऽलङ्कार) प्राचीन आचार्योंसे बताये गये अलङ्कारोंसे भिन्न ही है। सीपमें चांदीकी बुद्धिसे जानेवाले पुरुषमें "यह सीप है चांदी नहीं" ऐसी किसीकी उक्ति भी निश्चय अलङ्कार रूप नहीं है, क्योंकि उसमें वैचित्र्य नहीं है।

भवेदिति। प्रकृत (उपमेय) का अप्रकृत (उपमान) स्वरूपसे संभावना करनेको "उत्प्रेक्षा" कहते हैं। पहले उसके दो भेद होते हैं—वाच्या और प्रतीयमाना॥४०॥

इव आदिके प्रयोगमें वाच्या (शाब्दी) और उनके अप्रयोगमें प्रतीयमाना (आर्थी) उत्प्रेक्षा होती है। दोनों उत्प्रेक्षाओंमें उत्प्रेक्षणीय (संभावनीय) वस्तु—जाति, गुण, क्रिया वा द्रव्य होता है॥ ४१॥

तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः।
गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः॥ ४२॥
द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति—

तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा—

'ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति।
सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव॥'

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा।

तत् = उत्प्रेक्षणीयं वस्तु अष्टधाऽपि भावाऽभावाऽभिमानतः = भावरूपाणामभावरूपाणां च संभावनातः षोडशप्रकारम्। पुनश्च निमित्तस्य = उत्प्रेक्षणीयहेतोः, गुणक्रियास्वरूपत्वात् = गुणस्वरूपत्वात् क्रियास्वरूपत्वाच्च। ताः = पूर्वोक्ताः शोडषप्रकारा उत्प्रेक्षाः॥ ४२॥

द्वाविंशद्विधतां, यान्ति = प्राप्नुवन्ति।

वाच्योत्प्रेक्षां दिङ्मात्रेणोदाहरति—**ऊरुरिति**। कश्चित्कविः कस्याश्चित् सुन्दर्या ऊरुं वर्णयति। चञ्चलचेलाऽञ्चलः = चञ्चलं (चपलं, पवनवशादिति शेषः) चेलाऽञ्चलं (वस्त्रप्रान्तः) यस्य सः। तादृशाःकुरङ्गकदृशः=मृगनयनायाः सुन्दर्याः, ऊरुः= सक्थि, सपताकः = पताकया (वैजयन्त्या) सहितः, कनकमयः = सुवर्णनिर्मितः, स्मरस्य = कामदेवस्य, विजयस्तम्भः=जयस्थूणा, इव, भाति=शोभते। आर्या वृत्तम्।

अत्र कुरङ्गकदृश ऊरुरूप उपमेये स्मरस्य विजयस्तम्भरूपस्य उपमानस्य संभावनातः उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः।

विवृणोति—**अत्रे ति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, विजयस्तम्भस्य, बहुवाचकत्वाज्जातित्वेन जात्युत्प्रेक्षा। विजयस्तम्भरूपभावपदार्थस्योत्प्रेक्ष्यत्वाद्भावाऽभिमानिता, नायिकाया ऊरुदेशस्य रूपस्वरूपो गुणश्च निमित्तमिति। इत्थमेवाऽन्यत्राऽप्यूह्यम्।

इस प्रकार इन आठों उत्प्रेक्षाओंमें कहीं भाव उत्प्रेक्षणीय है तो कहीं अभाव इसप्रकार इनके सोलह भेद होते हैं। इन सोलहोंमें भी निमित्त (कारण) कहीं गुणस्वरूप होता है तो कहीं क्रियास्वरूप होता है॥ ४२॥

इस प्रकार उत्प्रेक्षाके बत्तीस भेद होते हैं।

उनमें वाच्योत्प्रेक्षामें दिङ्मात्र उदाहरण—

मृगनयनाका चञ्चल वस्त्राञ्चलवाला ऊरु मानो कामदेवका पताकायुक्त सुवर्णमय विजयस्तम्भके समान शोभित हो रहा है॥

यहां सुन्दरीके ऊरुरूप उपमेयमें कामदेवके विजयस्तम्भरूप उपमानकी संभावना होनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है।

अत्रेति। इस पद्यमें विजयस्तम्भ बहुवाचक होनेसे जाति है, अतः जाति उत्प्रेक्षणीय होनेसे यह जात्युत्प्रेक्षा है।

'ज्ञाने मौनं, क्षमा शक्तौ, त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥'

अत्र सप्रसवत्वं गुणः।

'गङ्गाम्भसि सुरत्राण! तव निःशाननिस्वनः।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥'

गुणोत्प्रेक्षामुदाहरति—**ज्ञाने मौनमिति**। रघुवंशस्य प्रथमसर्गे दिलीपवर्णनपरकं पद्यमिदम्। ज्ञाने = परवृत्तान्तबोधेऽपि, मौनं = वाक्संयमः, शक्तौ = प्रतिकारसामर्थ्ये सत्यपि, क्षमा = सहिष्णुता, त्यागे = वितरणे सति, श्लाघाविपर्ययः = आत्मप्रशंसाऽभावः, इत्थं, तस्य = दिलीपस्य, गुणाः = ज्ञानादयः, गुणाऽनुबन्धित्वात् = गुणान्तरसहचारित्वात्, सप्रसवाः = समानः (तुल्यः, एकस्मादेवोत्पन्नत्वेनेति शेषः) प्रसवः (उत्पत्तिः) येषां ते सोदराः, इव, आसन्निति शेषः। अत्र "समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु" इत्यत्र समानस्येति योगविभागात्, समानस्य सादेशः। प्रसवस्य एकस्मादेव राज्ञ उत्पत्तिरूपविभागत्वाद् गुणत्वम्। सर्वे गुणा दिलीपे समवेता व्यराजन्त इति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, सप्रसवत्वं गुणः, अतोऽत्र गुणोत्प्रेक्षा।

क्रियोत्प्रेक्षामुदाहरति—**गङ्गाऽम्भसीति**। कश्चित्कविः कंचिद् राजानं प्रशंसति। हे सुरत्राण = हे देवरक्षक, नृपविशेष!, दैव्याः संपदः संरक्षणेनैषा सम्बुद्धिः। अरिवधूवर्गेत्यादिः० = अरिवधूवर्गस्य (शत्रुभूपस्त्रीसमूहस्य) गर्भपातेन (भ्रूणपतनेन) हेतुना, पातकी (पातकयुक्तः सन्), तव = भवतः, निर्याणनिःस्वनः = त्वत्प्रयाणकालिकवाद्यध्वनिः, गङ्गाऽम्भसि = भागीरथीसलिले, स्नाति इव = निमज्जति इव। अनुष्टुब्वृत्तम्।

ज्ञान इति। महाराज दिलीपके ज्ञानमें मौन, सामर्थ्य होनेपर भी क्षमा (सहिष्णुता), त्यागमें भी आत्मप्रशंसाका अभाव इसप्रकार एक गुण दूसरे गुणका सहचारी है अतः वे सब गुण सहोदरके समान थे।

अत्रेति। इस पद्यमें सप्रसवत्व (सोदरत्व) गुण है, वह उत्प्रेक्षणीय है, अतः यह गुणोत्प्रेक्षा है।

गङ्गाऽम्भसीति। हे सुरत्राण (हे देवरक्षक!) शत्रुपत्नीसमूहके गर्भ गिरानेसे पातकी होनेसे आपकी विजययात्राकी वाद्यध्वनि मानों गङ्गाजलमें स्नान कर रही है।

अत्र स्नातीति क्रिया ।

'मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः ।'

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचकत्वाद् द्रव्यशब्दः । एते भावाभिमाने ।

अभावाभिमाने यथा—

'कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥'

विवृणोति—अत्र = अस्मिन्पद्ये, निर्याणनिःस्वनस्य वधूवर्गगर्भपातनजन्यपातकित्वेन गङ्गासमीपगतिक्रियायाः स्नानक्रियारूपत्वेनोत्प्रेक्षितत्वात्क्रियोत्प्रेक्षा ।

द्रव्योत्प्रेक्षामुदाहरति—**मुखमिति** । एणीदृशः = मृगनयनायाः, मुखं = वदनम्, अपरः = अन्यः, पूर्णचन्द्रः = पूर्णेन्दुः, इव, कलङ्करहितत्वादिति भावः । भाति = शोभते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् पद्ये, उत्प्रेक्षणीयः "चन्द्र" इति शब्दः, एकव्यक्तिवाचकत्वात् = एकभावपदार्थवाचित्वात् द्रव्यशब्दः । अतोऽत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

एते = पूर्वोदहृता विजयस्तम्भादयः पदार्था भावपदार्थत्वात् भावाऽभिमाने ज्ञातव्याः ।

अभावाऽभिमाने क्रियोत्प्रेक्षामुदाहरति—**कपोलेति**। कस्याचिद्वियोगिन्या वियोगाऽवस्थाया वर्णनमिदम् । अस्याः = वर्णनीयायाः सुन्दर्याः, कपोलफलकौ = गण्डफलकौ, तथाविधौ=प्राक्ताहशौ मनोहरौ भूत्वाऽपि, अन्योन्यं=मिथः, अपश्यन्तौ=उन्नतनासया व्यवधानादनवलोकयन्तौ, इव, ईदृक्षाम् = ईदृशीम्, क्षामतां = कृशतां, गतौ=प्राप्तौ । बन्धोरदर्शनात् क्षीणौ जाताविति भावः । अतः कष्टं=दुःखम्, अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्रेति । यहां "स्नाति" कहनेसे स्नान क्रिया उत्प्रेक्षणीय है अतः क्रियोत्प्रेक्षा है ।

मुखमिति । मृगीनयना (सुन्दरी) का मुख मानो दूसरा पूर्णचन्द्रके समान शोभित हो रहा है ।

अत्रेति । यहां एक व्यक्तिका वाचक होनेसे चन्द्र द्रव्यवाचक शब्द है, अतः द्रव्योत्प्रेक्षा है । पूर्वोक्त ये चारों पद्य भावाऽभिमानके उदाहरण हैं । अभावाऽभिमानमें जैसे **कपोलफलकाविति** । इस (सुन्दरी) के वैसे सुन्दर कपोल परस्पर एक दूसरेको न देखते हुए मानो ऐसी कृशताको प्राप्त हुए हैं, कष्ट है ।

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रिया-रूपत्वे यथा—'गङ्गाम्भसि' इत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः। 'अपश्यन्तौ-' इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया। एवमन्यत्।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

'तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्।
हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया॥'

अत्र लज्जयेवेतीवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। एवमन्यत्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, अपश्यन्तौ इति, क्रियायाः = दर्शनक्रियायाः, अभावः, उत्प्रेक्षित इति शेषः। अत एवाऽत्राऽभावाऽभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षेति भावः। **एवमिति**। एवम्=इत्थमेव, अन्यत्=जाति-गुण-द्रव्याणामेकैकशः उदाहरणं, ज्ञेयमिति शेषः।

अभावाऽभिमाने निमित्तस्य गुणरूपत्व उत्प्रेक्षामुदाहरति—**गङ्गाऽम्भसीति**। अत्र "स्नाति इव" इत्यत्र उत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः।

अभावाऽभिमाने निमित्तस्य क्रियारूपत्व, उत्प्रेक्षामुदाहरति—"**अपश्यन्ताविवेति**। अत्र क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया, मिथोऽदर्शनरूपेति शेषः।

एवमिति। एवम्, अन्यत् = वाच्योत्प्रेक्षाया गुणनिमित्तकं क्रियानिमित्तकं च अपरमुदाहरणम्, ऊह्यमिति शेषः।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षाम् (हेतुभूतगुणोत्प्रेक्षां भावाऽभिमानिनीम्) उदाहरति—**तन्वङ्ग्या इति**। तन्वङ्ग्याः = कृशाङ्ग्याः, स्तनयुग्मेन = कुचयुगलेन, गुणिने= सूत्रयुक्ताय, विद्याविनयादिगुणशालिने जनाय च, हाराय=मौक्तिकमाल्याय, स्थानम्= अवकाशः, न दत्तः = नो वितीर्णः, इति लज्जया = व्रीडया, इव, मुखं = वदनं, चूचुकं च, न प्रकटीकृतं = न प्रकाशितम्, एकत्र गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया, अपरत्र वस्त्रावृतत्वेनेति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, इवाद्युत्प्रेक्षाद्योतकशब्दाऽभावात् लज्जाया गुणत्वात्प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा, भावाऽभिमानिनी। एवमन्यत्।

अत्रेति। यहां "अपश्यन्तौ इव" इस शब्दसे दर्शनक्रियाका अभाव उत्प्रेक्षित है वह कृशताप्राप्तिरूप निमित्त क्रिया परस्पर अदर्शनरूप है। इसी तरह वाच्योत्प्रेक्षाके गुणनिमित्तक और क्रियानिमित्तक उदाहरणोंको जानना चाहिए। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा जैसे—**तन्वङ्ग्या इति**। कृशाङ्गीके दो स्तनोंने गुण (सूत्र वा विद्या-विनय आदि गुण) से युक्त गुणी हारको स्थान नहीं दिया इस लज्जासे (मानों) मुखको प्रकट नहीं किया।

अत्रेति। यहां "लज्जया" इस पद के अनन्तर "इव" आदि उत्प्रेक्षावाचक शब्दके अभावसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है। इसी तरह और उदाहरणोंको भी जानें।

ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तम्। सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वम् ? उच्यते-व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां-'महिलासहस्स-' इत्यादावुत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः। इह तु स्तनयोर्लज्जाया असम्भवाल्लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदः।

अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह—

—तत्र वाच्याभिदाः पुनः।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥ ४३ ॥

व्यङ्ग्य-प्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदं निरूपयति—**नन्विति**। ध्वनिनिरूपण-प्रस्तावे = चतुर्थपरिच्छेदे।

उच्यत इति। "महिलासहस्स" (३१७ पृ०)। उत्प्रेक्षणम् = "अमान्ती इवे"ति संभावनं, विनाऽपि। वाक्यविश्रान्तिः=वाक्यसमाप्तिः। इह तु="तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन" इत्यादौ तु। व्यङ्ग्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोः = उत्प्रेक्षाध्वनि-प्रतीयमानोत्प्रेक्षयोः' भेदः। अयं भावः। यत्र उत्प्रेक्षणं विना वाक्यविश्रान्तिस्तत्र व्यङ्ग्योत्प्रेक्षा, यत्र तु उत्प्रेक्षणं विना न वाक्यविश्रान्तिस्तत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति विवेकः।

वाच्योत्प्रेक्षाः पुनर्विभजते—**तत्रेति**। तत्र = उक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये, या वाच्याभिदाः = वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडश भेदाः, तेषु द्रव्यं विना = द्रव्योत्प्रेक्षां विना, सर्वाः = सकलाः, त्रिधा = त्रिप्रकाराः जात्युत्प्रेक्षा, गुणोत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा च संकलनेन द्वादशभेदाः ते—स्वरूप-फल हेतुगाः=स्वरूप-फल-हेतुगम्यत्वेन षट्त्रिंशद्भेदाः ॥ ४३ ॥

नन्विति। आशङ्का करते हैं—ध्वनिनिरूपणके अवसरमें सब अलङ्कार व्यङ्ग्य होते हैं, ऐसा कहा गया है। इस समय फिर विशेषरूपसे कैसे आप उत्प्रेक्षाका प्रतीयमान भेद भी कहते हैं।

समाधान करते हैं—व्यङ्ग्य उत्प्रेक्षामें "महिलासहस्स०" इत्यादिमें उत्प्रेक्षा न करनेपर भी वाक्यका विश्राम होता है। यहां तो स्तनोंमें लज्जा असंभव होनेसे "लज्जया इव" इस प्रकार प्रतीयमानोत्प्रेक्षा हुई है। इस तरह व्यङ्ग्योत्प्रेक्षा और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाका भेद समझना चाहिए।

अत्रेति। उत्प्रेक्षामें वाच्योत्प्रेक्षाके सोलह भेदोंमें द्रव्योत्प्रेक्षाको छोड़कर समस्त तीन प्रकारके भेदोंमें—जात्युत्प्रेक्षा, गुणोत्प्रेक्षा और क्रियोत्प्रेक्षा इनमें—स्वरूपोत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षा और हेतूत्प्रेक्षा होनेसे बारह भेदोंके कुल छत्तीस भेद हो जाते हैं ॥ ४३ ॥

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडश भेदास्तेषु च जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः। द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः।

अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षया यथा पूर्वोदाहरणेषु 'स्मरस्य विजयस्यम्भः' इति। 'सप्रसवा इव' इत्यादयो जातिगुणस्वरूपगाः। फलोत्प्रेक्षा यथा—

'रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्॥'

अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्।

द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव, न फलत्वेन हेतुत्वेन वोत्प्रेक्षणमिति चत्वारो भेदाः, सङ्कलनेन चत्वारिंशद्भेदाः।

जातिस्वरूपोत्प्रेक्षामुदाहरति—**अत्रेति**। पूर्वोदाहृतेषु, "ऊरुः कुरङ्गकदृशः" इत्यादिषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इदं जात्युत्प्रेक्षाया उदाहरणम्। गुणस्वरूपोत्प्रेक्षामुदाहरति—"सप्रसवा इव" इदं गुणोत्प्रेक्षायाः। फलोत्प्रेक्षामुदाहरति—"रावणस्याऽपीति"। रामरावणयुद्धप्रसङ्गे रघुवंशस्य द्वादशसर्गस्थं पद्यमिदम्। रामाऽस्तः = रामेण (रामचन्द्रेण) अस्तः (क्षिप्तः) आशुगः = बाणः, रावणस्य= दशाननस्य, हृदयं = वक्षःस्थलं, भित्त्वा = विदार्य, अपि, उरगेभ्यः=सर्पेभ्यः, पातालवासिभ्य इति भावः। प्रियम् = अभीष्टं, रावणवधरूपं वृत्तमिति भावः। आख्यातुं = प्रकथयितुम्, इव, भुवं = भूमितलं, विवेश = प्रविष्टः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन तुमुनन्तेन वा पदेन यत्रोत्प्रेक्षा सा फलोत्प्रेक्षा। आख्यानक्रियारूपं भूप्रवेशस्य फलमुत्प्रेक्षितम्।

तत्रोक्तेष्विति। उत्प्रेक्षामें पूर्वोक्त वाच्योत्प्रेक्षा और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाके भेदोंमें वाच्योत्प्रेक्षाके जो सोलह भेद हैं, उनमें जाति, गुण, और क्रिया इनकी उत्प्रेक्षाओंमें जो बारह भेद हैं, उनके प्रत्येकके स्वरूपग, फलग, और हेतुग होनेसे, कुल छत्तीस भेद हो जाते हैं। द्रव्यके केवल स्वरूपकी ही उत्प्रेक्षा संभव है। इसलिए उसके चार भेद होते हैं, इस प्रकार सङ्कलन करनेपर चालीस भेद होते हैं। इनमें स्वरूपोत्प्रेक्षा जैसे पहलेके उदाहरणोंमें—"स्मरस्य विजयस्तम्भः" यह जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा है, "सप्रसवा इव" यह गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा है।

फलोत्प्रेक्षा जैसे—**रावणस्येति**। रामसे प्रेरिति बाणने रावणके हृदयको भेदन कर मानों पातालवासी सर्पोंको प्रिय कथन कहनेके लिए पृथ्वीमें प्रवेश किया।

अत्रेति। यहांपर "आख्यातुम्" यह पद भू-प्रवेशका आख्यान क्रियारूप फल उत्प्रेक्षित है।

हेतूत्प्रेक्षा यथा—

'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥'

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

हेतूत्प्रेक्षामुदाहरति—**सैषेति** । रघुवंशस्य त्रयोदशसर्गस्थं पद्यमिदम् । रावणवधाऽनन्तरं सपरिजनं पुष्पकविमानेनाऽयोध्यां प्रस्थितस्य रामस्य सीतां प्रति पूर्ववृत्तस्योक्तिः । हे सीते । सा = पूर्वाऽनुभूता, स्थली = अकृत्रिमा भूमि एषा दृश्यत इत्यर्थः । यत्र = स्थल्यां, त्वां = भवतीं, विचिन्वता=अन्विष्यता, मया=त्वद्वल्लभेन, त्वच्चरणाऽरविन्देत्यादिः०=तव (भवत्याः) चरणाऽरविन्दात् (पादकमलात्) यो विश्लेषः (वियोगः) तस्य दुःखात् (पीडायाः), इव, बद्धमौनं=निःशब्दम्, उर्व्यां= भूतले, भ्रष्टं = स्रस्तम्, एकम् = एककम्, नूपुरं = मञ्जीरः, अदृश्यत = दृष्टम् । उपजातिर्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये । हेतुविभक्त्यन्तेन पदेनोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा । हेतुत्वेन = बद्धमौनत्वस्य हेतुत्वेनेति भावः । उत्प्रेक्षितः = सीताचरण-विश्लेष एव तज्जन्यदुःखत्वेन संभावितः ।

स्वरूपोत्प्रेक्षाः पुनर्विभजते—**उक्त्यनुक्त्योरिति** । तत्र = प्रागुक्तप्रकारेषु, स्वरूपगाः = उत्प्रेक्षाभेदाः, निमित्तस्य = कारणस्य, उक्त्यनुक्त्योः = उक्तौ (वाचक-पदप्रयोगे) अनुक्तौ (वाचकपदप्रयोगाऽभावेऽप्यर्थलभ्यतायाम्) च, द्विधा = पुनर्द्विप्रकाराः ।

हेतूत्प्रेक्षा जैसे—**सैषेति** । रामचन्द्रजी कहते हैं—हे सीते ! यह वही स्थल है, जहां तुम्हें ढूँढ़ते हुए मैंने जमीनपर गिरे हुए तुम्हारे एक नूपुरको मानों तुम्हारे चरण कमलके वियोगके दुःखसे मौन धारण किया हुआ हो, वैसा देखा था ।

अत्रेति । यहां दुःखरूप गुण मौन धारणके हेतुके रूपमें उत्प्रेक्षित है ।

इसी तरह और भी जानें ।

उक्त्यनुक्त्योरिति । स्वरूपगा उत्प्रेक्षाके सोलह भेदोंमें उत्प्रेक्षाके निमित्त गुण और क्रियाकी उक्ति और अनुक्तिसे फिर दो भेद हो जाते हैं ।

इसप्रकार बत्तीस भेद होते हैं ।

तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादानं यथा पूर्वोदाहृते 'स्नातीव' इत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा—'चन्द्र इवापरः' इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः।

हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव, तथा हि—'विश्लेषदुःखादिव' इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम् 'आख्यातुमिव' इत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं स्यात्

प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह—

विवृणोति—तेष्विति। तत्र = तेषु, चत्वारिंशत्संख्यकेषु भेदेषु, स्वरूपगायाः षोडश भेदाः = जातेर्भावाऽभिमान एकः, अभावाऽभिमाने चैकः, तयोश्च प्रत्येकं गुणनिमित्तकत्वात्क्रियानिमित्तकत्वाच्च द्वैविध्येन चत्वारः। एवं गुणस्य, क्रियायाः, द्रव्यस्य च चत्वारः संहत्य स्वरूपोत्प्रेक्षाः षोडशभेदाः। ते चोत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानाऽनुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदाः तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायाः अनुक्तनिमित्तकषोडशभेदानां संकलनेन पञ्चाशद्भेदाः वाच्योत्प्रेक्षायाः।

तत्रेति। तथाविधः=मुखचन्द्रोभयगतः। आदिपदेनाह्लादकत्वादेः परिग्रहः। नियमेन = अवश्यंभावेन।

तेष्विति। पूर्वोक्त चालीस भेदोंके बीचमें स्वरूपगा उत्प्रेक्षाके जो सोलह भेद हैं, वे उत्प्रेक्षाके निमित्त (गुण और क्रिया) के ग्रहण और अग्रहणसे अर्थात्, शब्दलभ्य और आक्षेपलभ्य होनेसे बत्तीस भेद होते हैं, इसप्रकार पहलेके चालीस भेदोंमें स्वरूपोत्प्रेक्षाके अनुक्त निमित्तक सोलह भेदोंको मिलानेसे वाच्योत्प्रेक्षाके छप्पन भेद हो जाते हैं।

तत्रेति। उनमें निमित्तके ग्रहणका उदाहरण "स्नाति इव" इसमें उत्प्रेक्षाका निमित्त पातकित्व गृहीत है। निमित्तके अग्रहणमें उदाहरण—"चन्द्र इवाऽपरः" यहांपर वैसा सौन्दर्य आदिका अतिशय शब्दसे गृहीत नहीं है। हेतूत्प्रेक्षा और फलोत्प्रेक्षामें निमित्तका ग्रहण करना ही पड़ता है। जैसे कि—"विश्लेषदुःखादिव" यहां नूपुरमें निमित्त उत्प्रेक्षामें कारणभूत बद्धमौनत्व है, "आख्यातुम् इव" यहां फलोत्प्रेक्षामें भूप्रवेश निमित्त है उनका ग्रहण न होनेपर वाक्य असंगत ही हो जायगा। प्रतीयमानाके सोलह भेदोंमें विशेष दिखलाते हैं—

प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ४४ ॥

यथोदाहृते 'तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन' इत्यत्र लज्जयेवेति हेतुरुत्प्रेक्षितः। अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति। इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाऽप्यत्र न भवति, धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात्।

यथा—'अयं राजापरः पाकशासनः' इति। विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा—'राजा पाकशासनः' इति।) तदेवं द्वात्रिंशप्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षा-भेदान्निर्दिशति—**प्रतीयमानाभेदाश्चेति**। जाति-गुण-क्रिया-द्रव्याणां चतुर्णां भावाऽभिमाने चत्वारः, अभावाऽभिमाने चत्वार इत्यष्टौ भेदास्तेषां च पुनर्गुण-क्रियानिमित्ताभ्यां द्वैविध्येन प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया अपि षोडशभेदा भवन्ति। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा पुनः फलगता हेतुगता च भवति।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षा फलगता यथा—"रावणस्या"पीति। इवाद्यभावादियं प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षणाच्च फलगतेति भावः।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षा हेतुगता—"तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेने"त्यत्र "लज्जयेवे"ति हेतुरुत्प्रेक्षितः। इत्थं च प्रतीयमानोत्प्रेक्षायाः फलहेतु-गतत्वेन द्वैविध्याद् द्वात्रिंशद्भेदाः प्रतीयमानोत्प्रेक्षाः।

अस्यामपि = प्रतीयमानोत्प्रेक्षायामपि। उत्प्रेक्षणस्य = संभावनायाः। प्रमातुः = बोद्धुः श्रोतुश्च।

स्वरूपोत्प्रेक्षाऽपीति। धर्म्यन्तरेति। धर्म्यन्तरेण (उपमानभूतस्याऽन्यस्य विशेष्य-पदार्थस्य) यत् तादात्म्यं (उपमेयभूतेनाऽन्येन विशेष्यपदार्थेन अभेदः) तदेवं निबन्धनं (प्रयोजकम्) यस्यास्तस्याम्, अस्याम् = उत्प्रेक्षायाम्, इवाद्यप्रयोगे = इवाद्युत्प्रेक्षा-वाचकशब्दाऽप्रयोगे सति। अभ्युपगमात् = अङ्गीकारात्। तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा।

प्रतीयमानेति। प्रतीयमाना उत्प्रेक्षाके भेदोंमें उत्प्रेक्ष्य कहीं फल होता है तो कहीं हेतु ॥ ४४ ॥

जैसे उदाहृत "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन" इस पद्यमें "लज्जया इव" कहनेसे मानों लज्जासे इस प्रकार लज्जारूप हेतु उत्प्रेक्षित है। इसमें भी निमित्तका अग्रहण नहीं होता है, क्योंकि इव आदि उत्प्रेक्षावाचक पदके अग्रहणमें और निमित्तका भी कीर्तन न होने पर बोद्धा और श्रोताको उत्प्रेक्षाका निश्चय करना ही अशक्य हो जायगा। यहां स्वरूपोत्प्रेक्षा भी नहीं है। दूसरे धर्मी (उपमान)के साथ तादात्म्य (अभेद)के आरोप वाली उत्प्रेक्षामें इव आदिका प्रयोग न होकर विशेषणका योग होनेपर अतिशयोक्ति अलङ्कार माना जायगा। जैसे—"ये राजा दूसरे पाकशासन (इन्द्र) हैं"। इस प्रकार प्रतीयमानोत्प्रेक्षाके बत्तीस भेद होते हैं।

उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा—'ऊरुः कुरङ्गकदृशः-' इति ।

अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्याम् 'प्रद्युम्नः—इह हि सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता मिमिरपटलेन—

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः, पूरितमिव मृगमदक्षोदैः ।
ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम् ॥'

उत्प्रेक्षां पुनर्द्वैविध्येन विभजते—**उक्त्यनुक्त्योरिति** । ताः = वाच्याः प्रतीयमानाश्चोत्प्रेक्षा अपि प्रत्येकमेव, प्रस्तुतस्य = प्रकृतस्य, उपमेयस्येति भावः । उक्त्यनुक्त्योः = उक्तौ (अभिधाने), अनुक्तौ (अनभिधाने) च, द्विधा=पुनर्द्विविधा भवन्तीति भावः । तत्र षट्पञ्चाशत्प्रकारा वाच्योत्प्रेक्षाः, द्वात्रिंशत्प्रकाराः प्रतीयमानोत्प्रेक्षाः, सम्भूयाऽष्टाऽशीतिप्रकारा उत्प्रेक्षाः, प्रस्तुतस्य = उपमेयस्योक्त्यनुक्तिभ्यामेकशतषट्सप्ततिप्रकारा भवन्ति । प्रस्तुतस्योक्तौ यथा—"ऊरुः कुरङ्गकदृश" इति । अत्र प्रस्तुतः = नायिकाया ऊरुः (उपमेयः) उक्तः ।

प्रस्तुतस्याऽनुक्तौ, यथा—प्रतिदिगन्तं = सकला दिशः, आच्छादयता = आवृण्वता, तिमिरपटलेन = अन्धकारसमूहेन ।

घटितमिति । भुवनं = जगन्मण्डलम्, अञ्जनपुञ्जैः = कज्जलसमूहैः, घटितं = निर्मितम् इव, मृगमदक्षोदैः = मृगमदस्य (कस्तूर्याः) क्षोदैः (चूर्णैः), पूरितं = संभृतम्, इव । नीलांऽशुकैः = नीलवस्त्रैः, वृतम् = आच्छादितम्, इव । अस्तीति शेषः । आर्या वृत्तम् ।

उक्त्यनुक्त्योरिति । उन वाच्या और प्रतीयमाना उत्प्रेक्षाके प्रत्येकमें प्रस्तुत (उपमेय)की उक्ति और अनुक्तिमें दो-दो भेद हो जाते हैं । उनमें वाच्योत्प्रेक्षाके भेद छप्पन और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाके भेद बत्तीस, इसप्रकार उत्प्रेक्षाके कुल एक सौ छहत्तर (१७६) भेद होते हैं ।

प्रस्तुत (उपमेय)की उक्तिमें जैसे—"ऊरुः कुरङ्गकदृशः" । प्रस्तुत (उपमेय) की अनुक्तिमें जैसे ग्रन्थकारकी प्रभावती नाटिकामें प्रद्युम्नः-"इहेति" । इस समय यहां दिगन्तको आच्छादित करने वाले अन्धकार समूहसे—**घटितमिव**—जगन्मण्डल मानों कज्जलसमूहसे निर्मित कर दिया गया है, कस्तूरीके चूर्णोंसे मानो पूर्ण कर दिया गया है, तमालके पेड़ोंसे मानों व्याप्त कर दिया गया है और नीले वस्त्रोंसे मानो आच्छादित कर दिया गया है ।

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् ।

यथा वा—

'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाऽञ्जनं नभः ॥'

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः । अञ्जनवर्षणस्य तमः-सम्पातः । अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तं च तमसोऽतिबहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासंख्यम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, उत्प्रेक्षणीयस्य = अञ्जन-घटितत्वादेः उपमानभूतस्येति भावः । विषयव्याप्तत्वं = विषयः (प्रकृतम् उपमेय-मिति भावः) यद् व्याप्तत्वं, तद्, न उपात्तं = नो गृहीतं = न उक्तमिति भावः । पूर्वपद्ये तिमिरपटलेन भुवनव्यापनरूपमुपमेयं नोक्तमिति तात्पर्यम् ।

विषये प्राचीनं पद्यमुपस्थापयति—**लिम्पतीति** । मृच्छकटिकप्रकरणस्थं पद्यमिदम् । अस्योत्तरार्द्धं तु—"असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ।" इति । तमः = अन्धकारः, अङ्गानि = देहाऽवयवान् । लिम्पति = लेपनं करोति इव । नभः = आकाशम्, अञ्जनं = कज्जलं, वर्षति = वर्षणं करोति, इव ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्यार्द्धे, तमसो लेपनस्य = उपमानस्य व्यापनरूपः=सर्वाऽङ्गेषु निबिडसम्बन्धरूप उपमेयविषयः, अञ्जनवर्षणस्य=उपमानस्य च, तमःसम्पातः = अन्धकारपतनरूप उपमेयविषयः, नोपात्तः = नो गृहीतः, नाऽभिहित इति भावः ।

अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तं प्रतिपादयति—**अनयोरिति** । अनयोः = "लिम्प-तीव" इत्यस्य "वर्षतीव" इत्यस्य चेति भावः । उत्प्रेक्षानिमित्तं "लिम्पतीव" "तमो-ऽङ्गानी"त्यत्र तमसोऽतिबहुलत्वं ततश्च घनभावेन देहाऽवयवसंयोगः, "वर्षतीवाञ्जनं नभ" इत्यत्र च तमसो धारारूपेण = तैरन्तर्येणाऽधःसंयोगः, यथासंख्यं बोध्यौ ।

अत्रेति । इस पद्यमें उत्प्रेक्षणीय अञ्जनसे घटितत्व (निर्मितत्व) आदि (उपमानभूत)का विषय (उपमेय) व्याप्तत्व गृहीत नहीं है ।

अथवा—**लिम्पतीवेति** । अन्धकार अङ्गोंको मानो लेपन कर रहा है, आकाश मानों काजल बरसा रहा है ।

अत्रेति । इस पद्यमें अन्धकारके लेपन (उपमान)का व्यापनरूप विषय (उपमेय) और इसी तरह अञ्जनके वर्षण (उपमान)का तमःसम्पात (अन्धकार-पतन)रूप (उपमेय) शब्दसे गृहीत नहीं है । इन दोनों उदाहरणोंमें पहलेमें उत्प्रेक्षानिमित्त है अन्धकारका अतिशय आधिक्य, और दूसरेमें वर्षणका निमित्त है अन्धकारका धारारूपसे अधःसंयोग (नीचे गिरना) ।

केचित्तु—'अलेपनकर्तृभूतमपि तमो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनं च निमित्तम्, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेन' इत्याहुः।

अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं भजेत् ॥ ४५ ॥

तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा मम—

'अश्रुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः।
अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव ॥'

मतान्तरमाह—**केचित्त्विति**। केचित् = अलङ्कारसर्वस्वकारादयः इति भावः। केचिदित्यनेनाऽरुचिः सूच्यते। व्यापनं = तमसः सर्वदेहावयवलम्बन्धः। नभोऽपि = निष्क्रियमाकाशम् अपि, वर्षणक्रियाकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितमिति सम्बन्धः।

अलङ्कारान्तरनिष्पन्नामुत्प्रेक्षां प्रतिपादयितुमुपक्रमते—**अलङ्कारान्तरोत्थेति**। सा = उत्प्रेक्षा अलङ्कारान्तरोत्था = अलङ्कारान्तरनिष्पन्ना, सती, अधिकं = केवलोत्प्रेक्षाया अतिरिक्तं, वैचित्र्यं = चमत्कारं, भजेत् = धारयेत्।

साऽपह्नवोत्प्रेक्षामुदाहरति—**अश्रुच्छलेनेति**। यज्ञशालायां स्थितायाः कस्याश्चिद्यजमानपत्न्या अश्रुपातमुद्दिश्योक्तिरियम्। हुतेत्यादिः० हुतः (दत्तहविः) यः पावकः (अग्निः) तस्मान्निर्गतो यो धूमः (अग्निध्वजः) तेन कलुषे (आविले) अक्षिणी (नेत्रे) यस्मास्तस्याः, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति समासान्तः षच्। षित्वात् "षिद्गौरादिभ्यश्चे"ति ङीष्। सुदृशः = सुनयनायाः, अश्रुच्छलेन = लोचनसलिलकैतवेन, लावण्यवारिपूरः = लावण्यवारिणः (सौन्दर्यजलस्य) पूरः (प्रवाहः), अङ्गे = देहाऽवयवे, मानम्=अवस्थानस्थानम्, अप्राप्य = अनासाद्य, इव, विगलति = प्रस्रवति। आर्या वृत्तम्।

केचित्त्विति। कोई विद्वान् (अलङ्कारसर्वस्वकार आदि) पहले उदाहरणमें लेपनका कर्ता न होनेपर भी अन्धकार लेपनके कर्ताके रूपमें उत्प्रेक्षित है और अन्धकारका व्यापन निमित्त है। दूसरे उदाहरणमें वर्षण क्रियाका कर्ता न होनेपर भी आकाश वर्षणक्रियाके कर्ताके रूपमें उत्प्रेक्षित है ऐसा कहते हैं।

अलङ्कारान्तरोत्थेति। दूसरे अलङ्कारसे निष्पन्ना वह (उत्प्रेक्षा) अधिक चमत्कारको धारण करती है ॥ ४५ ॥

उसमें अपह्नुति-मूलक उत्प्रेक्षा, जैसे ग्रन्थकारका—**अश्रुच्छलेनेति**। हवन किये गये अग्निके धूमसे आविल नेत्रोंवाली सुन्दरीके आँसूके बहानेसे लावण्यरूप जलका प्रवाह अङ्गमें न समाकर गिर रहा है। यहां छल शब्दसे प्रकृत (उपमेय) अश्रुका अपह्नव (निषेध) कर उसमें अन्य (उपमान) लावण्यरूप जलका प्रवाह स्थापित किया गया है। अतः यह सापह्नवोत्प्रेक्षा अलङ्कार है।

श्लेषहेतुगा यथा—

'मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमध्याद्विनिर्गतः सारसलोचनायाः।
जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप ॥'

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः, कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षाया हेतुः। अत्र 'जानीमहे' इत्युत्प्रेक्षावाचकम्।

एवम्—

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः।

अत्र प्रकृतम् = उपमेयम्, अश्रु, प्रतिषिध्य, अन्यस्य = उपमानस्य लावण्यवारिपूरस्य, स्थापनादयह्नुतिः, तन्मूलेयं क्रियोत्प्रेक्षाऽधिकं वैचित्र्यं भजति। श्लेषहेतुगामुत्प्रेक्षामुदाहरति—**मुक्तोत्कर** इति। सङ्कटशुक्तिमध्याद् = सङ्कटं (स्ववर्गप्राचुर्यात् यदवकाशशून्यम्) तादृशं यत् शुक्तिमध्यं (मुक्तास्फोटाऽभ्यन्तरभागः) तस्मात्। विनिर्गतः=विनिःसृतः। मुक्तोत्करः=मुक्तानाम् (मौक्तिकानाम्) उत्करः (राशिः), "पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम्।" इत्यमरः। सारसलोचनायाः = सारसे सरोजाते कमले) इव लोचने (नयने) यस्मास्तस्याः। अस्याः = दृश्यमानायाः, रमण्याः। कमनीयेत्यादिः० = कमनीया (मनोहरा) कम्बुग्रीवा (शङ्खसदृशी कन्धरा), तस्याम् अधिवासात् (अवस्थितेः), गुणवत्त्वं = सूत्रवत्त्वम्, उत्कर्षं प्रचुरत्वं च, आप = प्राप्तवान्, इति, जानीमहे = उत्प्रेक्षामहे। उपजातिर्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रे**ति। अत्र=अस्मिन्पद्ये, गुणवत्त्वे=गुणवत्त्वपदे श्लेषः। गुणः= सूत्रं महार्घ्यतादिश्च। अत्र श्लेषहेतुकत्वं श्लिष्टशब्दाऽन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानादेव।
"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः"।
महाकविदण्डिना स्वकीये काव्यादर्शाख्येऽलङ्कारग्रन्थे तु—"नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः।" इति लिखितम्। उपमा उपक्रमे (प्रारम्भे) यस्याः सा उपमोपक्रमा।

श्लेष हेतुगा उत्प्रेक्षा जैसे—सङ्कट (अवकाशशून्य) सीपोंके भीतरसे निकला हुआ मोतियोंका समूह इस कमलनयनाके मनोहर शङ्खसदृश ग्रीवामें अधिवाससे मानों गुण (सूत्र वा उत्कर्ष) की प्रचुरताको प्राप्त हुआ है हम ऐसी उत्प्रेक्षा कर रहे हैं।

अत्रेति। यहां गुणवत्त्वमें श्लेष है, कम्बुग्रीवाधिवासात् मानों शङ्खसदृश ग्रीवामें अधिवाससे यह हेतूत्प्रेक्षाका हेतु है। यहां "जानीमहे" यह पद उत्प्रेक्षाका वाचक है, इसी तरह—**मन्ये इति**। मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायः, नूनम्, इव इत्यादि शब्दा उत्प्रेक्षाके वाचक हैं।

क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

'पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः।
वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः॥'

इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा। पर्यवसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितेः सम्भावनानुपपत्तेः सम्भावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा।

उपमोपक्रमामुत्प्रेक्षामुदाहरति—**पारेजलमिति**। शिशुपालवधमहाकाव्यस्य तृतीयसर्गे समुद्रवर्णनप्रसङ्गस्थं पद्यम्। मुराऽरिः = श्रीकृष्णः, नीरनिधेः = समुद्रस्य, पारेजलम् = जलस्य पारे परतीरे, "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः, पारशब्दस्यैकाराऽन्तत्वं च। "पाराऽवारे पराऽर्वाची तीरे" इत्यमरः। आनीलपलाशराशीः= आ (समन्तात्) नीलाः (नीलवर्णाः) पलाशराशयः (पत्त्रसमूहाः) यासां ताः, अत एव—उत्कलिकेत्यादिः० = उत्कलिकासहस्रैः (ऊर्मिसहस्रैः) प्रतिक्षणं (क्षणे क्षणे) उत्कूलिताः (कूलमुद्गताः, कूलं प्रापिताः इत्यर्थः, "तत्करोति तदाचष्टे" इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः) ते च ते शैवलाः (शैवालानि) तेषाम् आभा इव आभा (कान्तिः) यासां, ताः, तत्सदृशीरित्यर्थः। वनावलीः = अरण्यश्रेणीः, अपश्यत् = दृष्टवान्, उपजातिर्वृत्तम्।

विवृणोति—**इत्यत्रेति**। इत्यत्र = अस्मिन्पद्ये, उपक्रमे = आरम्भे, प्रथमममुपमाप्रतीतिरिति भावः। पर्यवसाने=वाक्यप्रतीत्यनन्तरमिति भावः। जलधितीरे = समुद्रतटे, संभावनाऽनुपपत्तेः = संभावनायाः (वितर्कस्य) अनुपपत्तेः (असंभवात्), संभावनोत्थानं = संभावनायाः (वितर्कस्य) उत्थानम् (उद्गमनम्, प्रतीतिरितिभावः) इति = अस्माद्धेतोरुत्प्रेक्षा।

कहीं उपमोक्रमा (आरम्भमें उपमावाली) उत्प्रेक्षा, जैसे—**पारेजलम्**। भगवान् श्रीकृष्णने समुद्रके जलके पारमें नील वर्णवाले पत्त्रसमूहोंसे युक्त मानो तटमें पहुँचाये गये हजारों शैवलोंकी-सी कान्तिवाली वनपङ्क्तियोंको देखा॥

इत्यत्रेति। इस पद्यमें "आभा" शब्द उपमावाचक है अतः प्रारम्भमें उपमा अलङ्कार है, वाक्याऽर्थज्ञानके अनन्तर समुद्रके किनारेमें सेवारकी स्थितिकी सम्भावनाके असंभव होनेसे उत्प्रेक्षा है।

एवं विरहवर्णने—'केयूरायितमङ्गदैः—' इत्यत्र 'विकासिनीलोत्पलति स्म कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः' इत्यादौ च ज्ञेयम्।

भ्रान्तिमदलङ्कारे 'मुग्धा दुग्धधिया—' इत्यादौ भ्रान्तानां बल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानमेव नास्ति, तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात्। इह तु संभावनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः।

एवमिति। विरहवर्णने—अङ्गदैः केयूरायितम्, अत्र अङ्गदपदं केयूरपदं चेति पदद्वयमपि समानार्थकं, बाहुभूषणवाचकं चेति पौनरुक्त्यं प्रतीयते। "केयूरमङ्गदं तुल्ये" इत्यमरः। अतोऽत्र व्याख्यान्तरं विधेयं तथा च-अङ्गदैः=वलयैः, केयूरायितं= केयूरवदाचरितं, केयूरं नाम बाहुभूषणं, तद्वदाचरितम्। वियोगवशात्प्रमदाऽतीव कृशा संजाता ततश्च करभूषणमपि केयूराख्यबाहुभूषणतुल्यं जातमिति भावः।

अत्र क्यङ्प्रत्ययस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमाप्रतीतिः पर्यवसाने तु संभावनोत्थानादुत्प्रेक्षा। तथा चाऽत्राङ्गदपदस्य केयूरवाचकत्वेऽपि अङ्गं दायन्ति (शोभयन्ति) इत्यङ्गदानि इति यौगिकशक्त्यैव करभूषणानितैः केयूरायितम् = केयूराख्यबाहुभूषणवदाचरितमित्थं पौनरुक्त्यं परिहार्य्यम्।

विकासीति। मृगायताक्ष्याः = मृगस्य (हरिणस्य) इव आयते (दीर्घे) अक्षिणी (नेत्रे) यस्यास्तस्याः सुन्दर्याः, कुटिलः = वक्रः, कटाक्षः = दृष्टिपातः, कर्णे = श्रोत्रे, विकासिनीलोत्पलति स्म = विकासि (प्रफुल्लम्) यत् नीलोत्पलं (नीलकमलम्) तद्वदाचरति स्म, इत्यत्र क्विप्प्रत्ययस्योपमावाचकत्वेनोपक्रमे उपमाप्रतीतिः, पर्यवसाने तु कर्णे कटाक्षाऽसम्भवेन संभावनोत्थानादुत्प्रेक्षा। ज्ञेयं = बोध्यम्। भ्रान्तिमदलङ्कारादुत्प्रेक्षाया भेदमुपपादयति—**भ्रान्तिमदलङ्कारे इति।** भ्रान्तानां = भ्रमयुक्तानाम्। विषयस्य = उपमेयस्य। तदुपनिबन्धनस्य = चन्द्रिकाऽऽदिवर्णनस्य। इह तु = उत्प्रेक्षायां तु। द्वयोः = भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षाऽलङ्कारयोः।

इसी तरह विरहके वर्णनमें "केयूरायितमङ्गदैः" यहाँ क्यङ्प्रत्ययका उपमावाचक होनेसे उपक्रममें उपमाकी प्रतीति है, पर्यवसानमें संभावनाके उत्थानसे उत्प्रेक्षा है। और "विकासि"इत्यादि पद्यांशमें मृगीके समान दीर्घनेत्रों वाली (सुन्दरी)का कुटिल कटाक्ष कानमें विकसित नील कमलके समान आचरण करता था, यहाँ भी क्विप् प्रत्ययके उपमावाचक होनेसे उपक्रममें उपमाकी प्रतीति है पर्यवसानमें तो कानमें कटाक्ष असंभव होनेसे संभावनाके उत्थानसे उत्प्रेक्षा है। इस प्रकार इनमें उपमोपक्रमा उत्प्रेक्षा जानना चाहिए।

भ्रान्तिमदलङ्कार इति। भ्रान्तिमान् अलङ्कारमें "मुग्धा दुग्धधिया" इत्यादिमें भ्रान्त गोप आदियोंको विषय (उपमेय) चन्द्रिका आदिका ज्ञान ही नहीं है। चन्द्रिका आदिका वर्णन कविने ही किया है। उत्प्रेक्षामें तो संभावना करनेवालेको विषयका भी ज्ञान है इस तरह भ्रान्तिमान् और उत्प्रेक्षाका भेद है।

सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः, इह तूत्कटा संभाव्यभूतैका कोटिः। अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानेऽसत्यता प्रतीयते, इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः।

'रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण॥'

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण संदिह्यत इति संदेहा-

सन्देहादुत्प्रेक्षाया भेदमुपपादयति—**सन्देह इति**। सन्देहे तु=सन्देहाऽलङ्कारे तु। समकक्षतया = तुल्यस्वरूपत्वेन। कोटिद्वयस्य = विषयद्वितयस्य। उत्कटा = निश्चितप्राया। संभाव्यभूता=संभवनीयत्वेन ज्ञायमाना। एका कोटिः=एको विषयः।

अतिशयोक्तेरुत्प्रेक्षाया भेदमुपपादयति—**अतिशयोक्ताविति**। अतिशयोक्तौ= अतिशयोक्त्यलङ्कारे। प्रतीतस्य = सत्यतया ज्ञातस्य, विषयिणः = उपमानस्य। पर्यवसाने = शाब्दबोधाऽनन्तरं, प्रतीयते = ज्ञायते। इह तु = उत्प्रेक्षायां तु। प्रतीतिकाल एव = ज्ञानकाल एव, विषयिणोऽसत्यता प्रतीयत इति पूर्वेण सम्बन्धः। भेदः = प्रकारः।

रुय्यकमतं निरसितुमुदाहरति—**रञ्जिता न्विति**। किराताऽर्जुनीये नवम-सर्गस्थमन्धकारवर्णनपरकं पद्यमिदम्। तिमिरेण = अन्धकारेण, विविधाः = अनेक-प्रकाराः, तरुशैलाः = वृक्षपर्वताः, रञ्जिता नु = स्वतुल्यवर्णतामापादिताः किं, नो चेत्कथमेषां नीलतेति भावः। गगनम् = आकाशं, नामितं नु=भूतले प्रह्वीकृतं किम्? स्थगितं नु = संवृतं किम्? तथा धरित्री = पृथिवी, विषमेषु = निम्नोन्नतेषु, पूरिता नु = समीकृता किम्?। ककुभः = दिशः, संहृताः नु = लुप्ताः किम्? अन्यथा कथं न दृश्यन्त इति भावः। स्वागता वृत्तम्।

विवृणोति—**इत्यत्रेति**। इत्यत्र = अस्मिन्पद्ये। तर्वादौ = आदिपदेन गगन-धरित्रीककुभां परामर्शः। रञ्जनादिरूपेण = आदिपदेन नामन-स्थगन-पूरण-

सन्देह इति। सन्देह अलङ्कारमें दोनों कोटियोंकी तुल्यकक्षतासे प्रतीति होती है, उत्प्रेक्षामें संभाव्यभूत कोटि उत्कटा (निश्चितप्राया) होती है। अतिशयोक्तिमें ज्ञात विषयी (उपमान)की पर्यवसानमें असत्यता प्रतीत होती है, उत्प्रेक्षामें तो ज्ञानकालमें ही विषयीकी असत्यता प्रतीत होती है, यह पूर्वोक्त अलङ्कारोंका परस्परमें भेद है।

रञ्जिता इति। अन्धकारने अनेक प्रकारके पेड़ और पर्वतोंको रंग दिया है क्या? आकाशको झुकादिया है क्या? वा स्थगित कर दिया है क्या? पृथिवी ऊँच नीच भागोंमें भरदी गई है क्या? और दिशाओंको लुप्त कर दिया है क्या?

इस पद्यमें वृक्ष आदिमें जो अन्धकारपूर्णता रञ्जन आदि रूपसे सन्दिग्ध है

लङ्कार इति केचिदाहुः, तन्न–एकविषये समानबलतयाऽनेककोटिस्फुरणस्यैव संदेहत्वात्। इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसंबन्धिभेदो व्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुरणं च।

अन्येतु–अनेकत्वनिर्धारणरूपविच्छित्त्याश्रयत्वेनैककोटयधिकेऽपि भिन्नोऽयं संदेहप्रकारः' इति वदन्ति स्म। तदप्ययुक्तम्–निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि संभावना, तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावान्नुशब्देन चेवशब्दवत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता, अलमदृष्टसंदेहप्रकारकल्पनया।

संहरणानां परामर्शः। केचित् = अलङ्कारसर्वस्वकारादयः। एकविषये = एकस्थले, अनेककोटिस्फुरणस्यैव = अनेकपक्षकज्ञानस्यैव। तर्वादिव्याप्तेः = तिमिरकर्तृकतरुप्रभृतिव्यापनस्य, प्रतिसम्बन्धिभेदः = प्रत्येकतर्वादिसम्बन्धिपदार्थभिन्नत्वम्। व्यापनादेः; निगरणेन = अधःकरणेन, अकथनेनेति भावः। स्फुरणम् = ज्ञानमित्यर्थः। अतश्चाऽत्र न सन्देहाऽलङ्कारः, उत्प्रेक्षाऽलङ्कार एव।

अन्येत्विति। अन्ये = एकदेशिनः, अनेकत्वादीति = अनेकत्वेन (रञ्जन-नामन-स्थगन-पूरण-संहरणप्रकारेण) निर्द्धारणरूपा (ज्ञानरूपा) या विच्छित्तिः (चमत्कारिता) तस्या आश्रयत्वेन (आधारत्वेन) कारणेन, एककोट्यधिके = एकस्यां कोटौ (रञ्जनादिपक्षे) अधिकोऽपि (प्रबलोऽपि) भिन्नः = सामान्य-सन्देहाद्विजातीयः, अयं सन्देहः = सन्देहाऽलङ्कारः।

उक्तं मतं खण्डयति—**तदप्ययुक्तमिति**। निगीर्णस्वरूपस्य = अधःकृत-स्वरूपस्योपमेयस्य, अन्यतादात्म्यप्रतीतिः = अन्येन (उपमानेन) सह तादात्म्य-प्रतीतिः (अभेदज्ञानम्) संभावना, तस्याः = तादृश्याः संभावनायाः, अत्र = अस्मिन्पद्ये, स्फुटतया = स्पष्टरूपेण, सद्भावात् = विद्यमानत्वात्। द्योतनात् = प्रकाशनात्। अदृष्टसन्देहप्रकार-कल्पनया = अदृष्टः (कुत्राऽप्यनवलोकितः) यः सन्देहप्रकारः

अतः यह सन्देहाऽलङ्कार है यह कोई विद्वान् (अलङ्कारसर्वस्वकार आदि) कहते हैं। यह उचित नहीं है। एक स्थलमें तुल्यबल होनेसे जो अनेक कोटिका ज्ञान है उसीको सन्देह कहते हैं। इस पद्यमें तो अन्धकारसे वृक्ष आदिकी व्याप्तिका प्रत्येक वृक्ष आदि सम्बन्धीका भेद और व्यापन आदिके निगरणसे रञ्जन आदिका स्फुरण है।

अन्य विद्वान् लोग कहते हैं—रञ्जन आदि अनेकत्वसे ज्ञानरूप चमत्कारिताका आश्रय होनेसे एक कोटि (रञ्जनआदिपक्ष) में प्रबल होकर भी यह सन्देहका ही भेद है। यह भी अनुचित है। निगीर्ण स्वरूप (उपमेय) का अन्य (उपमान) के साथ अभेद ज्ञानको संभावना कहते हैं। उसका यहाँपर स्फुटरूपसे विद्यमान होनेसे और 'इव' शब्दके समान "नु" शब्दसे उसका द्योतन होनेसे उसका

'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥'

इत्यत्र 'मन्ये' शब्दप्रयोगेऽप्युक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रं नासावपह्नवोत्प्रेक्षा ।

(सन्देहाऽलङ्कारभेदः) तस्य कल्पनया (कल्पनेन), अलं = पर्याप्तम्, सन्देहप्रकार-कल्पनाऽनावश्यकीति भावः ।

भोजराजमतं दूषयितुमुपक्रमते—**यदेतदिति** । चन्द्रस्थितकलङ्कस्यालोकनेन कस्यचिल्लोकस्य कंचिद्राजानं प्रत्युक्तिरियम् । यत्, एतत्=दृश्यमानं वस्तु, चन्द्रस्य (इन्दोः) अन्तः (अभ्यन्तरे) जलदलवलीलां = मेघखण्डविलासं । वितनुते = विस्तारयति । लोकः = जनसमूहः, तत् = वस्तु, शशकः = पशुविशेषः, इति, आचष्टे = ब्रूते, मां प्रति, तथा न = तादृशं ज्ञानं न । अहं = पुरःस्थो वक्ता तु । इन्दुं = चन्द्रमसं, त्वदरीत्यादिः०=तव (भवतः) अरीणां (शत्रूणाम्) विरहेण (पतिवियोगेन) आक्रान्ताः (आहताः) यास्तरुण्यः (युवतयः) तासां कटाक्षाः (अपाङ्गदर्शनानि) एव या उल्काः (ज्वालाऽकाराः वस्तुविशेषाः) तासां पातेन (पतनेन) यो व्रणः (क्षतम्) तस्य यः किणः (चिह्नम्) स एव कलङ्कः (लाञ्छनम्), तेन अङ्किता (चिह्निता) तनुः (शरीरम्) यस्य तं, तादृशं, मन्ये = जाने । शिखरिणी वृत्तम् ।

विवृणोति—**इत्यत्रेति** । इत्यत्र = अस्मिन् पद्ये, उक्तरूपायाः = "निगीर्ण-स्वरूपस्याऽन्यतादात्म्यप्रतीतिः संभावना" इति प्रागुक्तायाः संभावनायाः, अप्रतीतेः = ज्ञानाऽभावात्, वितर्कमात्रम् = ऊहनमात्रं, नाऽसावपह्नवोत्प्रेक्षा = शशक-तादृश-किणकलङ्कयोरुपमेयोपमानभावाऽभावाच्छशकप्रतिषेधेन तादृशकलङ्कस्थापनेऽपि नाऽपह्नुतेः प्रसङ्गः, संभावनाया अभावाच्च नोत्प्रेक्षायाः प्रसङ्ग इति भावः । किन्तु वितर्काख्यव्यभिचारिभावः कविनिष्ठराजविषयकरतिभावस्याऽङ्गमिति रसवदलङ्कारः ।

उत्प्रेक्षा ही होना उचित है । अतः प्राचीन ग्रन्थोंमें अदृष्ट सन्देह भेदकी कल्पना करनेकी आवश्यकता नहीं है ।

यदेतदिति । चन्द्रमाके भीतर जो यह मेघखण्ड लीला कर रहा है इसे लोग खरगोश कहते हैं, मुझे यह नही जँचता है । हे राजन् ! मैं तो चन्द्रमाको आपके शत्रुके वियोगसे पीडित तरुणियोंके कटाक्षरूप उल्काओंके पतनसे जो व्रण हुआ है उसके चिह्नरूप कलङ्कसे चिह्नित शरीरवाला मानता हूँ ।

इत्यत्रेति । इस पद्यमें "मन्ये" शब्दका प्रयोग होनेपर भी उक्तरूप संभा-वना (निगीर्णस्वरूपकी अन्यतादात्म्यप्रतीति) की प्रतीति न होनेसे यह वितर्क-मात्र है अपह्नुतिमूला उत्प्रेक्षा नहीं है ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः ।

अस्य चोत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात्साध्यत्वम् , इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरितिसिद्धत्वम् । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विषयस्याऽधः-करणमात्रेण, इहापि मुखं द्वितीयश्चन्द्र इत्यादौ ।

यदाहुः—

'विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥' इति ।

अतिशयोक्तिं लक्षयति—**सिद्धत्व इति ।** अध्यवसायस्य = आरोपस्य, सिद्धत्वे = निश्चयरूपत्वे सति, अतिशयोक्तिः = तन्नामाऽलङ्कारः, निगद्यते=कथ्यते ।

विवृणोति--**विषयेति ।** विषयनिगरणेन=विषयस्य (उपमेयस्य) निगरणेन (अधःकरणेन, स्वरूपगोपनेनेति भावः) विषयिणः=उपमानस्य, अभेदप्रतिपत्तिः = अभेदज्ञानम्, अध्यवसायः । अस्य = अध्यवसायस्य, उत्प्रेक्षायाम् = उत्प्रेक्षाऽलङ्कारे, विषयिणः = उपमेयस्य, अनिश्चितत्वेन = संशयित्वेन, निर्देशात् = व्यवस्थापनात्, साध्यत्वम् = युक्त्यादिना निष्पाद्यत्वम्, इह तु=अतिशयोक्त्यलङ्कारे तु, निश्चितत्वेनैव प्रतीतिः, इति सिद्धत्वं = स्वयमेव निष्पन्नत्वम् । उत्प्रेक्षायां, तथा, इहाऽपि = अतिशयोक्त्यलङ्कारेऽपि—"मुखं द्वितीयश्चन्द्र" इत्यादौ, विषयनिगरणं च, विषयस्य अधःकरणमात्रेण, भवतीतिभावः ।

अत्राऽर्थे प्राचीनमतं प्रदर्शयति—**विषयस्येति ।** सूरयः=आलङ्कारिकपण्डिताः, विषयस्य = यथार्थपदार्थस्य, अनुपादाने = अकथने, उपादाने = कथनेऽपि, अधःकरण-मात्रेण=स्वरूपगोपनमात्रेण, निगीर्णत्वं=विषयस्य निगरणम्, इति प्रचक्षते=कथयन्ति ।

सिद्धत्व इति । अध्यवसायके सिद्ध होनेपर अतिशयोक्ति अलङ्कार होता है ॥ ४६ ॥

विषयेति । विषय (उपमेय) के निगरण (स्वरूपगोपन)से उसका विषयी (उपमान)से अभेद ज्ञानको "अध्यवसाय" कहते हैं । उत्प्रेक्षामें विषयी (उपमेय)का अनिश्चित रूपसे निर्देश होनेसे अध्यवसाय साध्य होता है । परन्तु अतिशयोक्तिमें विषय (उपमेय) का निश्चित रूपसे प्रतीति होती है, अतः यहां अध्यवसाय सिद्ध होता है । उत्प्रेक्षामें और "मुखं द्वितीयश्चन्द्रः" इत्यादि अति-शयोक्तिमें विषय निगरण विषयके अधःकरणमात्रसे अर्थात् उसके स्वरूपगोपनसे ही हो जाता है । जैसे कि कहते हैं—**विषयस्येति ।** विद्वान् लोग विषय (यथार्थ-पदार्थ)का कथन न होनेपर और कथन होनेपर भी उसका केवल स्वरूप गोपनसे "निगरण" कहते हैं ।

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ॥४६॥
पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ।

तद्विपर्ययौ=अभेदे भेदः, असम्बन्धे सम्बन्धः । सा=अतिशयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम—

'कथमुपरि कलापिनः कलापो विलसति ? तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोलं तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात् ॥'

अतिशयोक्तेः पञ्चविधत्वं प्रतिपादयति—**भेदेऽपीति** । भेदेऽपि=भेदे सत्यपि, अभेदः = भेदस्य अभावः १, सम्बन्धेऽपि = सम्बन्धे सत्यपि, असम्बन्धः = सम्बन्धस्य अभावः २, तद्विपर्ययौ=तयोः (पूर्वोक्तयोः) विपर्ययौ (प्रतिकूलौ) यथा—अभेदेऽपि भेदः ३, असम्बन्धेऽपि सम्बन्धः ४ ॥ ४६ ॥

कार्यहेत्वोः = कार्यकारणयोः, पौर्वापर्याऽत्ययः = पूर्वाऽपरभावस्य व्यत्ययः, प्राक् कारणं, पश्चात् कार्यं भवतीत्यस्य नियमस्य विपरीतत्वम्, प्राक् कार्यस्य पश्चात्कारणस्य कथनम् ५ इति भावः । ततश्च = कारणेभ्यः, सा = अतिशयोक्तिः, पञ्चधा = पञ्चभिः प्रकारैर्भवतीति भावः ।

विवृणोति—**तद्विपर्ययाविति** । तद्विपर्ययौ = तयोः (पूर्वोक्तयोः) विपर्ययौ (प्रतिकूलौ), अभेदे भेदः, असम्बन्धे सम्बन्ध इति भावः ।

भेदेऽभेदाऽध्यवसायरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—**कथमिति** । कस्याश्चित्सुन्दर्याः केशकलापादिवर्णनरूपं पद्यम् । उपरि = ऊर्ध्वभागे, शिरसीति भावः । कलापिनः = मयूरस्य, कलापः = बर्हम्, कथं, सुन्दर्याः केशपाशं मयूरबर्हमेव सम्भावयामीति भावः । कथमिति संभावनाऽर्थकमव्ययम् । तस्य = कलापस्य, तले=अधोभागे, "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः । अष्टमीन्दुखण्डम् = अष्टम्याः (तिथेः) इन्दुखण्डं (चन्द्रशकलम्), विलसति = शोभते, कथम् ? सुन्दर्या भालतलमष्टमीचन्द्रमेव संभावयामीति भावः । ततः = तस्मादधोभागे, विलोलं = चञ्चलं, कुवलययुगलं = नीलकमलयुग्मं, कथं ? सुन्दर्या लोचनयुगलं नीलकमलयुग्मं

भेद इति । भेदके होनेपर भी अभेद १ सम्बन्ध होने पर भी असम्बन्ध २ उन दोनोंके प्रतिकूल अर्थात् अभेदके होने पर भी भेद ३ तथा असम्बन्धके होनेपर भी सम्बन्ध ४, इसी तरह कार्य और कारणका पूर्वाऽपर भावका अतिक्रमण अर्थात् पहले कार्यका पीछे कारणका कथन ५, इसप्रकार अतिशयोक्ति अलङ्कारके पाँच भेद होते हैं ॥ ४७ ॥

भेदमें अभेदका उदाहरण जैसे—**कथमिति** । ऊपर मोरका पंख शोभित हो रहा है उसके नीचे अष्टमीका चन्द्रखण्ड, उसके नीचे चञ्चल दो नीलकमल हैं, उनके नीचे तिलका फूल है और उसके नीचे मूँगा किस तरह शोभित हो रहा है ? ॥

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः। यथा वा—'विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्'। अत्र चेतनगतमौनित्वमन्यत्, अचेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः।

एवम्—

'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक्प्रियः।'

अत्राधरस्य रागो लौहित्यम्, प्रियस्य रागः प्रेम, द्वयोरभेदः।

संभावयामीति भावः। ततः=तस्य (कुवलययुगलस्य) अधः=(निम्नभागे) तिलकुसुमं= तिलपुष्पं, कथं? सुन्दर्या नासिकां तिलकुसुमं संभावयामीति भावः। अस्मात् = तिलकुसुमात्, अधश्च = निम्नभागे च, प्रवालं = विद्रुमः, कथं? सुन्दर्या ओष्ठं च प्रवालमेव संभावयामीति भावः। पुष्पिताग्रा वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, कान्ताकेशपाशादेः = कान्तायाः (सुन्दर्याः) केशपाशादेः = कचकलापादेः, आदिपदेन भाललोचननासिकौष्ठस्य परामर्शः, मयूरकलापादिभिः = बर्हिणबर्हप्रभृतिभिः, अभेदेन परामर्शः। आदि पदेनाऽष्टमीन्दुखण्ड–कुवलययुगल–तिलकुसुम–प्रवालानां परामर्शः।

प्राचीनमुदाहरणं प्रदर्शयति—**यथा वेति**। **विश्लेषदुःखादिवेति**। (पृ० १६३)। अन्यत् = अपरम्। द्वयोः = चेतनगतमौनित्वस्य अचेतनगतमौनित्वस्य च, भेदेऽप्यभेदः।

अन्यदुदाहरणं दर्शयति—**सहेति**। प्रियः = वल्लभः, यौवने = तारुण्ये, अस्याः = नायिकायाः, अधरदलेन = ओष्ठपल्लवेन, सह = समं, रागं = लौहित्यम्, अनुरागं च भजतीति रागभाक्, "भजो ण्विः" इति ण्विः। अस्या अधरबिम्बं यथा रक्तं तथैव प्रियोऽपि रक्तः (अनुरक्तः) इति भावः। "रागस्तु मात्सर्ये लोहितादिषु। क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च।" इति मेदिनी।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र लौहित्याऽनुरागयोर्भेदेऽपि रागशब्दश्लेषेण प्रिये यथार्थस्याऽनुरागरूपरागस्य, प्रियेऽयथार्थेन लौहित्यलक्षणरागरूपेण संभावनया अभेदाऽध्यवसायादतिशयोक्तिः।

अत्रेति। इस पद्यमें सुन्दरीके केशपाश आदिका मोरके पंख आदिकोंसे अभेदसे अध्यवसाय है। अथवा—"विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्" मानो तुम्हारे चरण कमलके वियोगके दुःखसे मौन धारण किया हुआ है। यहां चेतनका और अचेतनका मौन भिन्न-भिन्न होता है, अर्थात् समान नहीं होता है अतः दोनोंके भेदमें भी अभेद है। इसी तरह—**सहेति**। इस (सुन्दरी)के यौवन कालमें प्रिय अधरपल्लव के साथ रागयुक्त है। यहाँ अधरका राग लाल है, प्रियका राग (अनुराग) है, इसप्रकार अर्थगत भेद होनेपर भी शब्दतः अभेद है।

अभेदे भेदो यथा—

'अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम् ॥'

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा—

'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः,
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो न पुष्पाकरः ।

अभेदे भेदाऽध्यवसायरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—**अन्यदेवेति** । कस्याश्चित् सुन्दर्या अङ्गलावण्यादिवर्णनपरकं पद्यमिदम्, तस्याः = पूर्वाऽनुभूतायाः, पद्मपलाशाक्ष्याः = पद्मपलाशे (कमलपत्त्रे) इव अक्षिणी (नेत्रे) यस्यास्तस्याः सुन्दर्याः । अङ्गलावण्यम् = अङ्गानां (देहाऽवयवानाम्) लावण्यम् (सौन्दर्यम्), अन्यत् एव = इतरनायिकालावण्याद्भिन्न एव । सौरभसम्पदः = निःश्वाससौगन्ध्यसमृद्धयः, अन्याः = इतरनायिकासौरभसम्पत्तिविलक्षणाः, सरसत्वं च=रसिकत्वं च, अलौकिकं= लोकविलक्षणम् । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र वर्ण्यमानायाः सुन्दर्या अङ्गलावण्यादीनामितरनायिकाया अङ्गलावण्यसजातीयत्वेनाऽभेदेऽपि अनितरसाधारणलावण्यादिरूपेण संभावनया भेदाऽध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धाऽध्यवसायरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—**अस्या इति** । विक्रमोर्वशीत्रोटक उर्वशीदर्शनोत्तरं पुरूरवस उक्तिरियम् । अस्याः = उर्वश्याः, सर्गविधौ = सृष्टिविधाने, कान्तिप्रदः = सौन्दर्यविधायकः, चन्द्रः=इन्दुः, प्रजापतिः = सृष्टिकर्ता, अभूत् नु = अभवत् किम् ? अथ वा शृङ्गारैकरसः = शृङ्गारः (आदिरसः) एव एकः (प्रधानम्) रसः यस्य सः तादृशः, स्वयं, मदनः = कामदेवः, प्रजापतिः = सृष्टिकर्ता, अभूत् किं ? अथ वा = यद्वा, पुष्पाकरः = कुसुमाकरः, मासः, चैत्र इति भावः, प्रजापतिः, अभूत् किम् ? चन्द्रस्य, मदनस्य पुष्पाकरस्य (चैत्रस्य) वा

अभेदमें भेद जैसे—**अन्यदिति** । पद्मपत्त्रोंके समान नेत्त्रोंवाली उस (सुन्दरी)के अङ्गका लावण्य अन्य ही है और उसकी निःश्वाससौगन्ध्य—सम्पत्तियाँ अन्य ही हैं तथा सरसत्व भी अलौकिक (असाधारण) है ।

यहाँ वर्णनविषय सुन्दरीके अङ्गलावण्य आदिकोंके अन्य नायिकाके अङ्ग लावण्य आदिकोंके सजातीय होनेसे अभेद होनेपर भी असाधारण अङ्गलावण्यादि रूपसे संभावनासे भेदमें अध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ।

सम्बन्धमें असम्बन्ध जैसे—**अस्या इति** । उर्वशीको देखनेपर राजा पुरूरवाकी उक्ति है । इस (उर्वशी)के सृष्टिविधानमें सौन्दर्यके विधायक चन्द्रमा ब्रह्माजी हुए थे क्या ? अथवा शृङ्गाररूप मुख्य रसवाले कामदेव ब्रह्माजी हो गये थे क्या ?

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ? ॥'

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः ।

असम्बन्धे सम्बन्धो यथा—

'यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् ।
तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥'

प्रजापतित्वाऽभावे, वेदाभ्यासजडः = वेदाऽभ्यासेन (सततं श्रुतिपरिशीलनेन) जडः (शृङ्गारादिविषये बालिशः), विषयव्यावृत्तकौतूहलः = विषयेभ्यः (शब्दस्पर्शादि-भोग्यपदार्थेभ्यः) व्यावृतं (निवृत्तम्) कौतूहलं (कौतुकम्) यस्य सः, पुराणः = प्राचीनः, मुनिः = प्रजापतिः, इदं = मत्सन्निकृष्टस्थं, मनोहरं = चित्ताकर्षकं, रूपं = सौन्दर्यं, निर्मातुं = रचयितुं, कथं = केन प्रकारेण, प्रभवेत् = शक्नुयात् ? सौन्दर्याऽनभिज्ञो जनः कथं सुन्दरपदार्थं रचयितुं प्रभवतीति भावः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

विवृणोति—अत्र = अस्मिन् पद्ये, पुराणेत्यादिः० = पुराणस्य (प्राचीनस्य) प्रजापतेः (सृष्टिकर्तुः, ब्रह्मदेवस्येति भावः)। निर्माणसंभवेऽपि (उर्वशीरूपरचना-संभवेऽपि), असम्बन्धः = असम्बन्धाऽध्यवसायः, अतोऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

असम्बन्धे सम्बन्धाऽध्यवसायरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—**यदीति** । कस्याश्चि-न्नायिकाया वदनप्रशंसापरकं पद्यमिदम् । इन्दोः = चन्द्रमसः, मण्डले = चक्रवाले, इन्दीवरद्वयं = नीलकमलद्वितयं, सक्तं = कुतोऽपि हेतोः संलग्नं, स्याद्यदि=भवेच्चेत्, तदा = तर्हि, चारुलोचनं = चारुणी (सुन्दरे) लोचने (नयने) यस्मिस्तत् । तादृशं, तस्याः = नायिकायाः, वदनं = मुखम्, उपमीयते = उपमाविषयीक्रियते ।

अथवा कुसुमाकर (वसन्त) मास ही ब्रह्माजी हुए थे क्या ? वेदके अभ्यासमें जड़ तथा शब्द स्पर्श आदि भोग्य पदार्थोंके प्रति कौतूहलसे रहित प्राचीन मुनि ब्रह्माजी इस रूपके निर्माणमें कैसे समर्थ होंगे ?

यहाँ उर्वशीकी रचनामें प्राचीन प्रजापति ब्रह्माजीका सम्बन्ध रहनेपर भी असम्बन्धका वर्णन करनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ।

असम्बन्धमें सम्बन्ध जैसे—**यदीति** । चन्द्रमण्डलमें दो नील कमल संलग्न हों तो उस (सुन्दरी)का सुन्दर नेत्रोंवाला मुख उपमित होगा ।

अत्र यद्यर्थबलादाहृतेन सम्बन्धेन सम्भावनया सम्बन्धः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति । कारणात्प्रथमं कार्यस्य भावे, द्वयोः समकालत्वे च ।

क्रमेण यथा—

'प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।
पश्चादुद्भिन्नबकुलरसालमुकुलश्रियः ॥'

विवृणोति—अत्रेति । अत्र = अस्मिन्पद्ये, यद्यर्थबलात् = यद्यर्थसामर्थ्यात् आहृतेन = आनीतेन, सम्बन्धेन = संयोगसम्बन्धेन, संभावनया = अध्यवसायेन सम्बन्धः । गृह्यत इति शेषः । चन्द्रालोककारस्य पीयूषवर्षस्य मते तु संभावनाऽलङ्कारः । यथोक्तं चन्द्रालोके लक्षणमुदाहरणं च—

''संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यप्रसिद्धये ।
सिक्तं स्फटिककुड्याऽन्तःस्थितिश्वेतीकृतैर्जलैः ।।
मौक्तिकं चेल्लता सूते, तत्पुष्पैस्ते समं यशः । (चन्द्रा० ५-४८।)

अतिशयोक्तौ कार्यहेत्वोः पौर्वापर्याऽत्ययस्य द्वैविध्यमाह—कार्येति । कार्यकारणयोः = कार्यहेत्वोः, पौर्वापर्यविपर्ययश्च=पूर्वाऽपरभावविपर्यासश्च, द्विधा भवति= प्रकारद्वयेन विद्यते—कारणात् = हेतोः, प्रथमं = प्राक्, कार्यस्य भावे = सत्वे, अयमेकः प्रकारः । द्वयोः = उभयोः, कार्यकारणयोरिति भावः, समकालत्वेन = तुल्यसमयत्वेन, अयं द्वितीयः प्रकारः ।

कारणात्पूर्वं कार्योत्पत्तिरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—प्रागेवेति । हरिणाक्षीणां = हरिणस्य (मृगस्य) इव अक्षिणी (नेत्रे) यासां तासां सुन्दरीणां, चित्तं= मानसं, प्रागेव = प्रथममेव, उत्कलिकाकुलम् = उत्कलिकया (सुरतस्योत्कण्ठया) आकुलं (विह्वलम्), पश्चात् = अनन्तरम्, उद्भिन्नेत्यादिः० = उद्भिन्नानाम् (उत्फुल्लानाम्) बकुलरसालानां (केसराम्राणाम्) ये मुकुलाः (कुड्मलाः) तेषां श्रियः (शोभाः) प्रादुर्भवन्तीति शेषः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्रेति । यहाँ "यदि" शब्दके अर्थबलसे लाये गये संयोग सम्बन्धसे सम्भावनासे सम्बन्ध वर्णित है ।

कार्यकारणयोरिति । कार्य और कारणका पूर्वाऽपरभावका विपर्यास दो प्रकारोंसे हो सकता है । कारणसे पहले कार्य होनेमें और कार्य तथा कारण दोनोंका एक ही समयमें होनेमें । क्रमसे जैसे—

प्रागेवेति । मृगनयनाओंका चित्त पहले ही उत्कण्ठासे आकुल हो गया । पीछे खिले हुए मौलसिरी और आमोंके मुकुलोंकी शोभाएँ उत्पन्न हो गई ।

मौलसिरी और आमोंके विकसित मुकुल स्त्रियोंके चित्तमें सुरतकी उत्कण्ठामें हेतु हैं, परन्तु यहाँ उनसे पहले ही स्त्रियोंकी रमणकी उत्कण्ठाके उत्पन्न होनेसे

'सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीक्षिताम् ॥'

इह केचिदाहुः—'केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयोऽलौकिकत्वेनाध्यवसीयते। केशपाशादीनां कलापादिभिरध्यवसाये 'अन्यदेवाङ्गलावण्यम्' इत्यादिप्रकारेष्वव्याप्तिर्लक्षणस्य' इति ।

बकुलाम्रयोः प्रफुल्लमुकुलाः स्त्रीणां चित्ते सुरतोत्पत्तौ हेतवः परमत्र तेभ्यः प्रागेव सुरतोत्कण्ठारूपकार्यस्योत्पत्तेः कारणात्पूर्वं कार्योत्पत्तिरूपाऽतिशयोक्तिः ।

कार्यकारणयोः समकालोत्पत्तिरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—**सममेवेति** । रघुवंशस्य चतुर्थसर्गस्थं रघुवर्णनपरकं पद्यमिदम् । द्विरदगामिना=द्विरद इव गच्छतीति तेन, "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः, गजवन्मन्दगमनशीलेन इत्यर्थः । अथवा—द्विरदेन गच्छतीति तच्छीलस्तेन । हस्त्यारोहिणा, तेन=रघुणा, पित्र्यं=पितुरागतं, "पितुर्यत्" इति यत्प्रत्ययः, सिंहासनं = सौवर्णासनम्, अखिलं = समस्तं, महीक्षितां = राज्ञां, मण्डलं च = राष्ट्रं च, एतद्द्वयं, सममेव = युगपदेव, समाक्रान्तम् = अधिष्ठितं, गृहीतं वशीकृतं चेति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र पित्र्यसिंहासनारोहणस्य कारणत्वेन पूर्वभावित्वं, महीक्षिन्मण्डलारोहणस्य कार्यत्वेन पश्चाद्भावित्वं, परं कवेः प्रौढोक्तेः कारणकार्ययोः समकालभावित्वेनाऽध्यवसायात् कार्यहेत्वोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपाऽतिशयोक्तिः ।

मतान्तरमुपस्थाप्य तन्निरस्यति—**इहेति** । इह = अस्याम्, अतिशयोक्तौ । केचित् = आलङ्कारिकाः रुय्यकादयः इति भावः आहुः = कथयन्ति । "कथमुपरि कलापिनः कलाप" इत्यत्र, लौकिकः = लोककेशसाधारणः, अतिशयः = सौन्दर्यम् । अलौकिकत्वेन = लोकविलक्षणकलापनिष्ठसौन्दर्याऽतिशयत्वेन, अध्यवसीयते = अध्यवसायविषयीक्रियते । केशपाशादीनां कलापादिभिः सह, अध्यवसाये = अभेदाऽ-

कारणसे पहले कार्यकी उत्पत्ति हुई है। अतः यह कार्यकारणोंका पौर्वापर्यव्यतिक्रमका पहला उदाहरण है।

सममेवेति । हाथीके समान वा हाथीपर सवारी करनेवाले महाराज रघुने पिताका सिंहासन और राजमण्डल दोनोंको एक ही बार अधिकारमें कर लिया।

यहाँ रघुका पिताके सिंहासनमें आरोहण कारण है और राजमण्डलको अधिकारमें ले लेना कार्य है अतः कार्य और कारण दोनोंका एक ही कालमें होनेका अध्यवसान करनेसे यह दूसरा उदाहरण है।

इह केचिदिति । यहाँ कोई विद्वान् (अलङ्कारसर्वस्वकार आदि) कहते हैं—केशपाश आदिकों का लौकिक अतिशय अलौकिक भावसे अध्यवसित होता है। केशपाश आदिकोंका कलाप आदिकोंसे अध्यवसायमें "अन्यदेवाऽङ्गलावण्यम्" इत्यादि भेदोंमें लक्षणकी अव्याप्ति (अप्रसक्ति) होगी" यह ठीक नहीं ।

तन्न, तत्रापि ह्यन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसीयते। तथाहि 'अन्यदेव' इति स्थाने 'अन्यदिव' इति पाठेऽध्यवसायस्यासाध्यत्वमेवेत्युत्प्रेक्षाङ्गीक्रियते। 'प्रागेव हरिणाक्षीणाम्—' इत्यत्र बकुलादिश्रीणां प्रथमभावितापि पश्चद्भावित्वेनाध्यवसिता, अत एवात्रापीवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा। एवमन्यत्र।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ॥ ४७ ॥
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ।

अन्येषामप्रस्तुतानाम्। धर्मो गुणक्रियारूपः।

ध्यवसायेऽभिमतेऽपीति भावः। "अन्यदेवाऽङ्गलावण्यम्" इत्यादिप्रकारेषु=अव्याप्तिलक्षणस्य = आरोप्यमाणारोपविषयलावण्ययोर्भेदाऽभावादिति भावः।

अयं भावः। उपमेयपदार्थस्योपमानपदार्थतादात्म्ये एवाऽध्यवसायरूपोत्थापनम्। इह चाऽन्यादिशब्दाख्यं लावण्यादेः किमपि प्रतिनिधिवस्त्वन्तरं नाऽस्ति। तदेवमादिषूदाहरणेषु लक्षणस्याऽव्याप्तिरित्याशङ्कायां सिद्धान्तमाह—**तन्नेति**। तत्रापि = "अन्यदेवाऽङ्गलावण्यम्" इत्यत्राऽप्यध्यवसायस्य सिद्धत्वमेव। **तथाहीति**। "अन्यदेवे"तिस्थाने "अन्यदिवे"ति पाठेऽध्यवसायस्य साध्यत्वमेवेत्युत्प्रेक्षाऽङ्गीक्रियते। "प्रागेव हरिणाक्षीणाम्" इत्यत्राऽपि बकुलादिक्षीणां प्रथमभाविताऽपि पश्चाद्भावित्वेन अध्यवसिता। अत एवेत्यादि। एवम् = उक्तदिशा।

तुल्ययोगिताऽलङ्कारं लक्षयति—**पदाऽर्थानामिति**। प्रस्तुतानां=प्राकरणिकानां, पदार्थानां=वस्तूनाम्, बहुवचनमतन्त्रम्, वा=अथवा, अन्येषाम्=अप्रस्तुतानां पदार्थानां, यदा = यत्, एकधर्माऽभिसम्बन्धः = एकस्मिन्धर्मे (गुणक्रियारूपे) अभिसम्बन्धः, स्यात् यदि=भवेच्चेत्, तदा=तर्हि, तुल्ययोगिता = तन्नामकोऽलङ्कारः, भवेदिति भावः ॥ ४७ ॥

विवृणोति—**अन्येषामिति**।

तत्राऽपीति। वहाँ भी अन्य अङ्गलावण्यका अन्यत्वसे अध्यवसाय होता है। जैसे कि—"अन्यदेव" इसके स्थानमें "अन्यादिव" ऐसे पाठमें अध्यवसाय साध्य होता है, अतः वहाँ उत्प्रेक्षामानी जाती है। "प्रागेव हरिणाक्षीणाम्" यहाँपर बकुल आदिकी शोभाका पहले होनेपर भी पीछे होनेके भावसे अध्यवसित है। अत एव यहाँ भी इव शब्दके प्रयोगमें उत्प्रेक्षा होती है। इसी तरह अन्यत्र भी जानना चाहिए।

पदाऽर्थानामिति। प्रस्तुत (प्राकरणिक) वा अप्रस्तुत (अप्राकरणिक) पदार्थोंका जब एक धर्म (गुण वा क्रिया)से अभिसम्बन्ध हो तो "तुल्ययोगिता" अलङ्कार होता है ॥ ४८ ॥

उदाहरणम्—

'अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः
कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।
समयेन तेन सुचिरं शयित-
प्रतिबोधितस्मरमबोधिषत ॥'

अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतानामनुलेपनादीनामेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

प्रस्तुतैः प्रस्तुतानामेकक्रियासम्बन्धे तुल्ययोगितामुदाहरति--**अनुलेपनानीति** । शिशुपालवधमहाकाव्यस्य नवमसर्गस्थं सन्ध्यावर्णनमिदम् ।

तेन = पूर्वोक्तेन, समयेन = कालेन, कर्तृरूपेण प्रदोषकालनेति भावः । अनुलेपनानि = कुङ्कुमचन्दनादीनि, कुसुमानि = पुष्पाणि, तथा पतिषु = वल्लभेषु, कृतमन्यवः = विहितकृत्रिमकोपाः, अबलाः = प्रमदाः, तथा दीपदशाः = प्रदीपवर्तिकाश्च, "दीपशिखा" इति निर्णयसागरमुद्रितशिशुपालवधपाठस्तत्र प्रदीपज्वालाश्चेत्यर्थः । एतानि सर्वाणि सुचिरं=बहुकालपर्यन्तं, शयितप्रतिबोधितस्मरं = शयितः (पूर्वं सुप्तः निवृत्तव्यापार इति भावः) पश्चात्प्रतिबोधितः (जागरितः प्रवृत्तव्यापार इति भावः) स्मरः (कामः) यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अबोधिषत= बोधितानि । "समयेन तेन चिरसुप्तमनोभवबोधनं सममबोधिषते"ति निर्णयसागरमुद्रितपाठस्तत्र चिरं सुप्तस्य (पूर्वं स्तब्धस्य) मनोभवस्य (कामस्य) बोधनम् (उद्दीपनम्) यस्मिन्कर्मणि, तद्यथा तथा, तत्पूर्वकमित्यर्थः । समं=सहैव, अबोधित= बोधितानि, "बुध अवगमने" इति धातोर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । प्रस्तुतानां = प्रकरणोपात्तानाम्, रसिकानाम् अनुलेपनादीनां, प्रदोषकालोपकरणत्वादिति भावः । एकबोधनक्रियाऽभिसम्बन्धः=एकस्यां बोधनक्रियायाम्, अभिसम्बन्धः = कर्मतासम्बन्धेन सम्बन्ध इति भावः ।

अनुलेपनानीति । उस (सन्ध्या) कालने कुङ्कुम चन्दन आदि अनुलेपन, फूल और पतिमें प्रणयकोप करनेवाली महिलाएँ और दीपोंकी बत्तियोंको बहुत कालतक जैसे कामदेव पहले सोकर पीछे प्रबुद्ध हो उस तरह प्रतिबोधित किया ।

अत्रेति । इस पद्यमें सायंकालका वर्णन प्रस्तुत होनेसे प्रस्तुत अनुलेपन आदिकोका बोधन-क्रियारूप एकधर्मसे अभिसम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता अलङ्कार है ।

'तदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥'

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसम्बन्धः ।

एवम्—

'दानं वित्तादृतं वाचः, कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।
परोपकरणं कायादसारात्सारमाहरेत् ॥'

प्रस्तुतानामेकगुणाऽभिसम्बन्धे तुल्ययोगितामुदाहरति—**तदङ्गमार्दवमिति** । कश्चिद्युवा कस्याश्चित्सुन्दर्या अङ्गमार्दवं वर्णयति—तदङ्गमार्दवं=तस्याः (सुन्दर्याः) अङ्गानां (देहाऽवयवानाम्) मार्दवं (मृदुत्वम्), द्रष्टुः = दर्शकस्य, कस्य=जनस्य, चित्ते = मानसे, मालती-शशभृल्लेखाकदलीनां = मालत्याः (जातीपुष्पस्य) शशभृल्लेखायाः (चन्द्ररेखायाः) कदल्याश्च (रम्भायाश्च), कठोरता = कठिनता, न न भासते = न प्रकाशते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—इत्यत्र = "त्वदङ्गमार्दवम्" इति पद्ये, अन्येषाम्=अप्रस्तुतानां=मालत्यादीनां, नायिकाऽङ्गवर्णनस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः । कठोरतारूपैकगुणसम्बन्धः = कठोरतारूपे एकस्मिन्गुणे सम्बन्धः ।

गुणक्रियोभयाऽभिसम्बन्धे तुल्ययोगितामुदाहरति—**दानमिति** । असारात् = अल्पसारात्, अत्राऽनुदरा कन्येतिवत् अल्पाऽर्थे नञ् । वित्तात् = धनात्, सारं = स्थिरांऽशरूपं, दानं = वितरणम्, आहरेत् = उद्धरेत्, असारायाः = अल्पसारायाः, वाचः = वचनात्, सारम्, ऋतं = सत्यम्, आहरेत् । तथा असारात् = अल्पसारात्, आयुषः = जीवितकालात्, सारौ = कीर्तिधर्मौ = यशःसुकृते, आहरेत् । असारात्, कायात् = सारात्, सारं, परोपकरणं = परोपकारम्, आहरेत् = उद्धरेत्, अनुष्टुब्वृत्तम् ।

त्वदङ्गमार्दवमिति । उस (सुन्दरी)के अङ्गकी कोमलताको देखनेवाले किस पुरुषके चित्तमें चमेलीका फूल, चन्द्ररेखा और कदली (केला)की कठोरता-प्रतीत नहीं होती है ?

इत्यत्रेति । यहांपर मालती (चमेली) आदि अप्रस्तुत पदार्थोंका कठोरता रूप एक गुणका सम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता है ।

इसी तरह—**दानमिति** । असार धनसे साररूप दानको, असार वाणीसे साररूप सत्यको, असार आयुसे साररूप कीर्ति और धर्मको और असार शरीरसे साररूप परोपकारको ग्रहण करे ।

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध एकाहरणक्रियासम्बन्धः।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निगद्यते ॥ ४८ ॥

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित्प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥'

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, दानादीनां = कर्मभूतानां, सारतारूपैकगुणसम्बन्धः=सारतारूपे, एकस्मिन्गुणे सम्बन्धः । एकाहरणक्रियासम्बन्धः = एकस्याम् आहरणक्रियायां सम्बन्धः ।

दीपकाऽलङ्कारं लक्षयति—**अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरिति** । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः पदार्थयोः, एकधर्माऽभिसम्बन्ध इति पदं पूर्वकारिकाया अनुवर्तते । एकस्मिन्धर्मे (गुणक्रियारूपे) अभिसम्बन्धो दीपकं निगद्यते = अभिधीयते ॥ ४८ ॥

अयमेको दीपकालङ्कारस्य भेदः । दीपकस्य द्वितीयं भेदमाह—**अथेति** । अथवा अनेकासु क्रियासु एकं कारकं, चेत्=यदि, तर्हि दीपकं, दीपकाऽलङ्कारः । अयं द्वितीयो दीपकाऽलङ्कारस्य भेदः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माऽभिसम्बन्धे दीपकमुदाहरति—**बलावलेपादिति** । शिशुपालवधस्य प्रथमसर्गस्थं पद्यमिदम् । भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति देवर्षेर्नारदस्य शिशुपालविषयोक्तिरियम् । हे भगवन् ! जिगीषुणा = जेतुमिच्छुना, तेन=शिशुपालेन, बलाऽवलेपात् = बलस्य (शक्तेः) अवलेपात् (दर्पात्) । पूर्ववत् = पूर्वजन्मनि इव, "तत्र तस्येवे"ति वतिप्रत्ययः । जगत् = लोकः, प्रबाध्यते = अत्यर्थं पीड्यते ।

कथमित्यत्राह—**सतीति** । सती = पतिव्रता, योषित् = स्त्री, निश्चला = सुस्थिरा, प्रकृतिश्च = स्वभावश्च, भवान्तरेष्वपि = जन्मान्तरेष्वपि, पुमांसं = पुरुषम्, अभ्येति = प्राप्नोति । वंशस्थं वृत्तम् ।

अत्रेति । यहाँ कर्मभूत दान आदिकोंका सारतारूप एक गुणसे तथा आहरणरूप एक क्रियासे सम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता अलङ्कार है ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरिति । अप्रस्तुत और प्रस्तुतका पदार्थ एक धर्मसे सम्बन्ध हो अथवा अनेक क्रियाओंमें एक कारक हो तो दीपक अलङ्कार होता है ॥ ४९ ॥

क्रमसे उदाहरण—**बलाऽवलेपादिति** । नारदजी श्रीकृष्णसे कहते हैं । जीतनेकी इच्छा करनेवाला वह (शिशुपाल) बलके घमण्डसे पहलेकी तरह जगत्को पीडित कर रहा है, पतिव्रता स्त्री और स्थिर प्रकृति अन्य जन्मोंमें भी पुरुषके पास जाती है ।

अत्र प्रस्तुतायाः निश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः।

'दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-
मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन ॥'

इदं मम। अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रियासम्बन्धः। अत्र च गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसद्भावेन त्रैविध्यं न लक्षितम्, तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधासम्भवात्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, प्रस्तुतायाः = प्राकरणिक्याः, निश्चलायाः = सुस्थिरायाः, प्रकृतेः, अप्रस्तुतायाश्च = अप्राकरणिक्याश्च, सत्याः = पतिव्रतायाः, योषितश्च = स्त्रियाश्च, एकाऽनुगमनक्रियासम्बन्धः=एकस्याम् अनुगमनक्रियायां सम्बन्धः।

अनेकक्रियास्वेककारकरूपं दीपकमुदाहरति—**दूरमिति**। नायकं प्रति नायिकासख्या नायिकादशावर्णनरूपोक्तिरियम्। पद्यमिदं विश्वनाथकविराजस्य। हे महोदय! जीवनाथे = प्राणनाथे, त्वयि = भवति, दूरं = विप्रकृष्टदेशं, समागतवति=संप्राप्तवति सति। मनोभवशरेण = कामबाणेन, भिन्ना = विदीर्णा, अत एव, तपस्विनी = शोचनीया, सा = भवत्प्रिया, क्षणेन = अल्पकालेनैव, उत्तिष्ठति = उत्थानं करोति। स्वपिति = शेते, त्वदीयं = भवदीयं, वासगृहं = गर्भागारम्, आयाति = आगच्छति, याति = गच्छति, हसति = हासं करोति, श्वसिति च = श्वासान्मुञ्चति च। वसन्ततिलका वृत्तम्।

विवृणोति—**इदं ममेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, एकस्या नायिकायाः कर्तृत्वेनोत्थानाद्यनेकक्रियाऽभिसम्बन्धः। **अत्र चेति**। सर्वत्राऽपि = सर्वेष्वलङ्कारेष्वपि।

अत्रेति। इस पद्यमें प्रस्तुत निश्चल प्रकृतिकी और अप्रस्तुत सती स्त्रीका एक ही अनुगमन क्रियाके साथ सम्बन्ध है।

दूरमिति। नायकको दूती कहती है—हे महाशय! प्राणनाथ आपके दूर जानेपर कामबाणसे विदीर्ण वह बेचारी थोड़े ही समयमें कभी उठती है, कभी लेटती है और आपके कमरेमें आती है, जाती है हँसती है और लम्बी सासें लेती है।

इदमिति। यह ग्रन्थकारका पद्य है। इसमें एक नायिकाका कर्तृकारकरूपसे उत्थान आदि अनेक क्रियाओंके साथ सम्बन्ध है। दीपक अलङ्कारका यह दूसरा उदाहरण है।

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ॥ ४९ ॥

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ।

यथा—

'धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥'

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणं च क्रियैकैव पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा ।

प्रतिवस्तूपमां लक्षयति—**प्रतिवस्तूपमेति** । गम्य-साम्ययोः = गम्यं (प्रतीयमानम्) साम्यं (सादृश्यम्) ययोस्तयोः, तादृशयोः वाक्ययोः ॥ ४९ ॥ एकोऽपि = अभिन्नोऽपि, सामान्यः = साधारणः, धर्मः = गुणक्रिययोरन्यतरः, यत्र = यत्, पृथक् = भिन्नशब्दाभ्यां, निर्दिश्यते = निर्देशविषयीक्रियते, सा, प्रतिवस्तूपमा = अलङ्कारः, स्यात् = भवेत् ।

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—**धन्याऽसीति** । नैषधीयचरितस्य तृतीयसर्गस्थं पद्यम् । दमयन्तीं प्रति हंसस्योक्तिरियम् । हे वैदर्भि = हे विदर्भराजकुमारि ! दमयन्ति ! त्वं, धन्या = धनं लब्ध्री, कृतार्थेति भावः । "धनगणं लब्धे"ति यत् । असि, कुतः ? यया=त्वया, उदारैः=उत्कृष्टैः, गुणैः=सौन्दर्यशीलादिभिः, नलोऽपि = नैषधोऽपि, समाकृष्यत=सम्यगाकृष्टः, वशीकृत इति भावः । तथा च—चन्द्रिकायाः= कौमुद्याः, इतः = अस्याः, का खलु स्तुतिः = का खलु वर्णना, यत्, अब्धिम् अपि = समुद्रम् अपि, उत्तरलीकरोति=क्षोभयति, चञ्चलं करोतीति भावः । उपजातिवृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् पद्ये, नैषधस्य समाकर्षणं कामावेशेनाऽस्थिरीकरणं, समुद्रस्योत्तरलीकरणं च पूरसंबर्द्धनेन तदस्थिरीकरणम् क्रिया एकैव, पौनरुक्त्यनिरासाय = कथितपदता दोषनिरसनाय, भिन्नवाचकतया = भिन्नप्रातिपदिकतया । निर्दिष्टा ।

इसमें गुण और क्रियारूप धर्मोंका आदि, मध्य और अन्तमें स्थिति होनेसे तीन भेदोंको नहीं दिखलाया है, क्योंकि ऐसा वैचित्र्य सर्वत्र ही हजारों तरहसे हो सकता है ।

प्रतिवस्तूपमेति । जिन दो वाक्योंमें साम्य प्रतीयमान है उनमें एक ही साधारण धर्मका पृथक् निर्देश होता है उसे "प्रतिवस्तूपमा" अलङ्कार कहते हैं ।५०।

जैसे—**धन्याऽसीति** । हंस दमयन्तीसे कहता है—हे दमयन्ति ! आप धन्य हैं, जिन आपने नलको भी आकृष्ट कर लिया है । जो चन्द्रिका समुद्रको भी क्षुब्ध कर देती है, इससे अधिक उसका क्या वर्णन किया जाता है ? ।

अत्रेति । यहां समाकर्षण और उत्तरलीकरण क्रिया एक ही है पुनरुक्ति हटानेके लिए भिन्न भिन्न वाचक शब्दोंसे उसका निर्देश किया है ।

इयञ्च मालयाऽपि दृश्यते यथा—

'विमल एव रविर्विशदः शशी, प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः।
शिवगिरिः शिवहाससहोदरः, सहजसुन्दर एव हि सज्जनः ॥'

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव।

वैधर्म्येण यथा—

'चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि।
विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥'

इयं चेति। इयं = प्रतिवस्तूपमा, मालयाऽपि=पङ्क्तिरूपेणाऽपि, सामूहिकरूपेणाऽपीति भावः। दृश्यते, यथाः—

मालारूपां प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—**विमल एवेति**। रविः = सूर्यः, विमल एव = निर्मल एव, शशी = चन्द्रः, विशद एव, दर्पणः = आदर्शोऽपि, प्रकृतिशोभनः = प्रकृत्या (स्वभावेन) शोभनः (उज्ज्वलत्वेन सुन्दरः,) एव हि। शिवगिरिः = शम्भुपर्वतः, कैलास इति भावः। शिवहाससहोदरः = शिवस्य (शम्भोः) यो हासः (अट्टहास्यः) तस्य सहोदरः (तुल्यः)। सज्जनः = शिष्टजनः, सहजसुन्दरः = स्वभावमनोहरः, एव हि। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये। विमलविशदादिः = विमलविशदादिपदसमूहः, अर्थतः = तात्पर्यात्, एक एव = अभिन्न एव। विमल एवेत्यादौ चतुर्थपादः प्रकृतः। अत्र सज्जन एव वाक्ये उपमेयस्वरूपः, वाक्यान्तरेषूपमानरूपाणि। विमलत्वम् एको धर्मः शब्दभेदेन प्रतिपादितः।

वैधर्म्येण = विभिन्नधर्मत्वेन प्रतिवस्तूपमामुदाहरति— चकोर्य इति।

चन्द्रिकाऽऽचामकर्मणि = चन्द्रिकायाः (ज्योत्स्नायाः) आचामकर्मणि (आचमनकृत्ये, पानकर्मणीति भावः) चकोर्य एव=चकोरपक्षिभार्या एव, चतुराः = निपुणाः, तथा आवन्तीर्विना = अवन्तिदेशोद्भवाः स्त्रियो विना, अन्याः, सुदृशः =

यह (प्रतिवस्तूपमा अलङ्कार) मालारूपसे भी देखी जाती है, जैसे—**विमल इति**। सूर्य निर्मल ही हैं, चन्द्रमा, विशद हैं, दर्पण स्वभावसे ही सुन्दर है, कैलाश पर्वत शिवजीके अट्टहास्यके समान सफेद है और सज्जन भी स्वभावसे ही मनोहर है।

अत्रेति। यहां विमल और विशद आदि शब्द अर्थसे एकरूप हैं, पुनरुक्ति हटानेके लिए भिन्न रूपसे दिये गये हैं।

वैधर्म्य (विभिन्न धर्मत्व)से प्रतिवस्तूपमा जैसे—**चकोर्य इति**। चाँदनीके पीनेके काममें चकोरियाँ ही चतुर होती हैं, अवन्ति देश (उज्जयिनी)की स्त्रियोंके विना अन्य सुन्दरियाँ रतिक्रीडामें निपुण नहीं होती हैं।

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ॥ ५० ॥

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः। अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा।

क्रमेणोदाहरणम्—

'अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥'

नार्यः, रतनर्मणि = सुरतक्रीडायां, न निपुणाः = न चतुराः, अत्र चातुर्यं नैपुण्यं च धर्म एक एव पौनरुक्त्यपरिहाराय शब्दभेदेन निर्दिष्टः। तत्र च "न निपुणाः" इति आवन्तीतरसुदृशाम् अनैपुण्यं वैधर्म्यम्।

दृष्टान्ताऽलङ्कारं लक्षयति—**दृष्टान्तस्त्विति**। सधर्मस्य = धर्मेण (गुणक्रियारूपेण) सहितस्य सामान्यगुणक्रियासहितस्येति भावः, सदृशस्येत्यर्थ, तादृशस्य वस्तुनः = वाक्यार्थस्य। प्रतिबिम्बनं = बिम्बप्रतिबिम्बभावेन स्थापनं तु, दृष्टान्तः = तदाख्योऽलङ्कारः, अत्राऽपि "वाक्ययोः" इत्यनुवर्तते ॥ ५० ॥

विवृणोति—**सधर्मस्येति**। सधर्मस्येति कथनात्, प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः = प्रतिवस्तूपमायाः (प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारस्य) व्यवच्छेदः (व्यावृत्तिः) यतस्तत्राऽभिन्न एव धर्मः, अत्र तु सादृश्याद्भिन्न एव धर्मः। अयमपि = दृष्टान्तोऽपि। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां = तुल्यधर्मत्व-भिन्नधर्मत्वाभ्यां, द्विधा = प्रकारद्वयेन, भवतीति शेषः।

साधर्म्ये दृष्टान्ताऽलङ्कारमुदाहरति—**अविदितगुणाऽपीति**। वासवदत्तास्थं पद्यमिदम्। सत्कविभणितिः = सतां (श्रेष्ठानाम्) कवीनां (कवयितॄणाम्) भणितिः (उक्तिः), अविदितगुणा = अज्ञातरसादिधर्मा, अपि = श्रवणमात्रेणापीति भावः। कर्णेषु = श्रोत्रेन्द्रियेषु, मधुधारां = पुष्परसपरम्परां, वमति = उद्गिरति। तथा हि—मालतीमाला = जातिपुष्पस्रक्, अनधिगतपरिमलाऽपि = अप्राप्तसौरभाऽपि,

यहाँ चातुर्य और नैपुण्य एक ही धर्म है पुनरुक्ति हटानेके लिए भिन्न वाचक-पदोंसे निर्दिष्ट है। इसमें "न निपुणाः" कहनेसे अनैपुण्य वैधर्म्य है।

दृष्टान्त इति। साधारण गुण और क्रियासे युक्त वाक्यार्थका जहाँ बिम्ब-प्रतिबिम्ब भावसे स्थापन होता है उसे "दृष्टान्त" अलङ्कार कहते हैं।

सधर्मस्येति। इसमें दो वाक्य रहते हैं। "सधर्मस्य" कहनेसे प्रतिवस्तूपमा-की व्यावृत्ति होती है, क्योंकि प्रतिवस्तूपमामें उपमेय और उपमानमें एक ही धर्म होता है दृष्टान्तमें सादृश्यसे भिन्न धर्म होता है। यह दृष्टान्त अलङ्कार भी साधर्म्य और वैधर्म्यसे दो प्रकारका होता है। क्रमसे उदाहरण—**अविदितगुणाऽपीति**। गुणके विदित न होनेपर भी उत्तम कविकी उक्ति सुनने वालोंके कानोंमें मधुधारा बरसाती है, सुगन्धकी प्राप्ति न करनेपर भी चमेली की माला चित्तको आकृष्ट करती है। यहाँ कानोंमें मधुधारा बरसना और नेत्रका आकर्षण ये दो भिन्न धर्म

'त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा ।
दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः ॥'
'वसन्तलेखैकनिबद्धभावं परासु कान्तासु मनः कुतो नः ? ।
प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः किं मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ? ॥'

दृशं = नेत्रं, हरति = आकर्षति । आर्यावृत्तम् । अत्र कर्णाऽधिकरणकमधुधारावमनं नयनकर्मकहरणं चोभौ धर्मौ भिन्नौ प्रीतिजनकत्वेन द्वयोर्वाक्ययोः साम्यं बोधयत इति भावः ।

वैधर्म्ये दृष्टान्ताऽलङ्कारमुदाहरति—**त्वयि दृष्ट इति** । नायकं प्रति नायिका-सख्या उक्तिरियम् । हे महाशय ! त्वयि=भवति, दृष्टे=अवलोकिते सति, कुरङ्गाक्ष्याः= मृगलोचनायाः, भवद्वल्लभाया इति भावः । मदनव्यथा=कामपीडा, स्रंसते=नश्यति । अनुदयभाजि = उदयमलभमाने, इन्दौ = चन्द्रमसि, कुमुदसंहतेः = कुमुदिन्याः, ग्लानिः = म्लानिः विकासहानिरिति भावः । दृष्टा = अवलोकिता । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र पूर्वार्द्धे मदनव्यथाया उत्तरार्द्धे ग्लानेश्च द्वयोरपि सन्तोषविरोधित्वा-त्साम्यं मदनव्यथानाशाद्ग्लानेश्च सत्ताया वैधर्म्यं चाऽस्ति, अत इदं वैधर्म्ये दृष्टान्त-स्योदाहरणम् ।

वसन्तेति । प्रतिवस्तूपमाया उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**इदमिति** । वसन्त-लेखायाम् (तदाख्यनायिकायाम्) एव एकं (केवलम्) यथा तथा निबद्धः (सम्बद्धः) भावः (अनुरागः) येन, तत्, तादृशं, नः = अस्माकं, मनः = चित्तं, परासु वसन्तलेखाभिन्नासु, कान्तासु = सुन्दरीषु, कुतः = कथं, गच्छतीति शेषः । नो गच्छतीति भावः । तथाहि—प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः = प्रफुल्ला (विकसिता) या मल्ली (मल्लिकापुष्पम्) तस्या मधु (पुष्परसः) तस्मिन् लम्पटः (लालसः), मधुव्रतः = भ्रमरः, किम्. अन्याम् =अपरां, मल्लीवल्लिभिन्नामिति भावः । वल्लि= लतां, काङ्क्षति वाञ्छति ?, नो वाञ्छतीति भावः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

प्रीतिजनक होनेसे दो वाक्योंके सादृश्यका बोध कराते है यह साधर्म्यमें दृष्टान्त अलङ्कारका उदाहरण है ।

त्वयीति । तुम्हारे देखे जानेपर मृगनयना (सुन्दरी)की कामव्यथा नष्ट हो जाती है । चन्द्रोदयके न होनेसे कुमुदिनीकी ग्लानि देखी जाती है ।

यहाँ मदनव्यथा और ग्लानि दोनोंका सन्तोषका विरोधी होनेसे साम्य है, मदनव्यथाका नाश और ग्लानिकी सत्ता होनेसे वैधर्म्य भी है, अतः यह वैधर्म्यमें दृष्टान्त अलङ्कारका उदाहरण है ।

वसन्तेत्यादिः० । वसन्तलेखा नामकी नायिकामें एक मात्र प्रणयभाव वाला हमारा मन अन्य सुन्दरियोंमें कैसे जा सकता है ? खिले हुए मल्लिका पुष्पके रसमें लम्पट भौंरा क्या दूसरी लताकी इच्छा करता है ?

इदं पद्यं मम। अत्र 'मनः कुतो नः' इत्यस्य 'काङ्क्षति वल्लिमन्याम्' इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात्प्रतिवस्तूपमैव।

इह तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव, न त्वैकरूप्यम्। अत्र समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः, प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः।

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुत्रचित्।
यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥ ५१ ॥

विवृणोति—**इदमिति**। अस्मिन्पद्ये दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोः कतरस्य सद्भाव इत्याशङ्कां निवारयति—अत्र "मनः कुतो न" इत्यस्य "काङ्क्षति वल्लिमन्याम्" इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात्=परिसमाप्तेः, प्रतिवस्तूपमैव, न दृष्टान्त इति भावः।

इह तु = अस्मिन् "अविदितगुणाऽपी"त्युदाहरणे तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यम् एव = तुल्यत्वम् एव, न तु, ऐकरूप्यम् = अभेदः।

अत्र = इह, युक्तिप्रदर्शनतः, समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः = एकेन वाक्येन, यद् वाक्यान्तरं दृढीक्रियते, तद् समर्थ्यं वाक्यम्। यच्च वाक्यं युक्तिप्रदर्शनतो वाक्यान्तरं दृढीकरोति, तद् समर्थकं वाक्यम्। तादृशवाक्ययोः सामान्यविशेषभावः= व्यापकव्याप्यभावः अर्थान्तरन्यासः। प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु, न तथा = न सामान्य-विशेषभावः, इति विवेकः।

निदर्शनाऽलङ्कारं लक्षयति—**संभवन्निति**। यत्र = यस्मिन् स्थाने, वस्तु-सम्बन्धः = पदार्थानामन्वयः, कुत्रचित् = कस्मिंश्चित्स्थाने, संभवन् = बाधाऽभावात्, उपपद्यमानः सन्, कुत्रचिद्वापि, असंभवन्=बाधप्रतिभासात् अनुपपद्यमानः सन्, बिम्बाऽनुबिम्बत्वं=बिम्बप्रतिबिम्बभावम्, उपमानोपमेयभावमिति भावः। बोधयेत्= व्यञ्जनया प्रतिपादयेत्, सा, निदर्शना = निदर्शनाऽलङ्कारः।

यह पद्य ग्रन्थकारका है। यहाँ "हमारा मन कैसे जा सकता है" इसकी और "भौंरा" क्या दूसरी लताकी इच्छा करता है? इसका भी एकरूपतासे पर्यवसान होनेसे प्रतिवस्तूपमा ही है। यहाँ ("अविदितगुणा" इस पद्यमें) तो कानमें मधुधारा बरसाना और नेत्रका आकर्षण करना, इन दोनों क्रियारूप धर्मोंका साम्य ही है, एकरूपता नहीं। यहाँ समर्थ्य और समर्थक वाक्यमें एकका सामान्यभाव और दूसरेका विशेषभाव हो तो अर्थान्तरन्यास होता है। प्रति वस्तूपमा और दृष्टान्तमें वैसा (सामान्यविशेषभाव) नहीं होता है, इनका यह भेद है।

संभवन्निति। जहाँ पदार्थ सम्बन्ध कहीं संभव होता हुआ और कहीं असंभव होता हुआ बिम्बप्रतिबिम्बभाव (उपमानोपमेयभाव)का बोधन करे, वहाँ निदर्शना अलङ्कार होता है ॥ ५१ ॥

तत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा—

'कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ?।
वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः ॥'

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां वक्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव। ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्। स च रवेरस्ताचलगमनस्य परितापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति। असम्भवद्वस्तुनिदर्शना त्वेकवाक्याऽनेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा।

यत्र सादृश्यकल्पनया वाक्यार्थस्य पर्यवसानं सा निदर्शनेति सारः। एतेन सामान्यतो निदर्शना द्विविधा—सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा असंभवद्वस्तुसम्बन्धा चेति।

सम्भवद्वस्तुसम्बन्धां निदर्शनामुदाहरति—**कोऽत्रेति**। अत्र=अस्मिन्, भूमिवलये=भूमण्डले, कः, जनः=लोकः, मुधा=व्यर्थं, निष्कारणमिति भावः। जनान् = लोकान्, तापयन् = पीडयन्, सुचिरं = बहुकालं यावत्, सम्पदं = समृद्धिम्, एति = प्राप्नोति, समृद्धिं न प्राप्नोतीति भावः। भानुमान् = भानवः (किरणाः, सहस्रसंख्यका इति भावः) सन्ति यस्य सः सूर्य इति भावः। मतुप्प्रत्ययः। "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्।" इत्यमरः। दिनेन = दिवसेन, "अपवर्गे तृतीये"ति तृतीया। परितापिनां विपत्प्राप्तिरूपस्तृतीयार्थः। वेदयन् = बोधयन् सन्, ततः = अनन्तरं, दिनाऽवसान इति भावः। चरमाऽचलम् = अस्तपर्वतम्, आससाद = प्राप। रथोद्धता वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, रवेः = सूर्यस्य, ईदृशाऽर्थवेदनक्रियायाम् = "लोकपीडकः सुचिरं सम्पदं नाप्नोती"त्याकारकाऽर्थज्ञापनकर्मणि, कर्तृत्वेन=मुख्यकारकत्वेन, अन्वयः=पदार्थसम्बन्धः, संभवति एव = उपपद्यत एव। ईदृशार्थेत्यादिः० = ईदृशाऽर्थस्य (पूर्वार्द्धस्थिताऽभिधेयस्य) ज्ञापनसमर्थः (बोधनशक्तः) यश्चरमाऽचलप्राप्तिरूपः (अस्तपर्वतासादनस्वरूपः) धर्मः (क्रियाविशेषः) तद्वत्त्वात् (तद्युक्तत्वात्, रवेरिति शेषः)। स च = वेदनक्रियायां कर्तृत्वेनाऽन्वयः, रवेः = सूर्यस्य, अस्ताऽचलगमनस्य = अस्तपर्वतव्रजनस्य, परतापिनाम् = अन्य-

---

उनमें संभवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना जैसे—**कोऽत्रेति**। इस भूमण्डलमें जनोंको व्यर्थ सन्ताप करता हुआ कौन अधिक समय तक संपत्तिको प्राप्त करता है इस विषयको दिनसे बोधन कराता हुआ सूर्य तब अस्त पर्वतको प्राप्त हुआ।

अत्रेति। यहाँ सूर्यका ऐसे विषयकी बोधन क्रियामें अन्वय होता है। ऐसे विषयके ज्ञापनमें समर्थ अस्ताचलप्राप्तिरूप कर्म उसमें है। वह (ज्ञापनक्रियामें कर्तृत्वसे अन्वय) सूर्यके अस्तपर्वतगमन और सन्तापकोंकी विपत्ति प्राप्तिके बिम्ब प्रतिबिम्बभावका ज्ञापन करता है।

तत्रैकवाक्यगा यथा—

'कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः।
अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासम् ॥'

अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवात्तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत्कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति।

पीडकानां, विपत्प्राप्तेश्च = आपत्त्यासादनस्य च, द्वयोर्वाक्योः, बिम्बप्रतिबिम्बभावम् = उपमानोपमेयभावं, बोधयति = ज्ञापयति। तथा च—रविर्यथाऽनर्थकं परांस्तापयन्नस्तं प्राप्नोति तथैवाऽन्योऽपि परानन्नर्थकं पीडयन्विपदं प्राप्नोति'' इत्युपमानोपमेयभावं पूर्वोक्तोऽन्वयः सूचयतीति भावः।

असंभवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना द्विविधा एकवाक्यगाऽनेकवाक्यगा चेति, एकवाक्यगामसंभवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शनामुदाहरति—**कलयतीति**। कश्चिद्रसिकः कस्याश्चित् सुन्दर्याः कटाक्षविक्षेपादीन्वर्णयति। अस्याः = सुन्दर्याः, कुटिलः = वक्रः, कटाक्षविक्षेपः = नयनप्रान्तसञ्चालनं, कुवलयमालाललितं = कुवलयमालायाः (नीलकमलस्रजः) ललितम् (विलासम्) अधरः = ओष्ठः, किसलयलीलां = पल्लवविलासम्, आननं = मुखं, कलानिधेः = चन्द्रमसः, विलासं = शोभां, कलयति = धारयति। गीतिश्छन्दः।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये। ''अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहतु'' इत्याशङ्कया, कटाक्षविक्षेपादीनां = कर्तृणां, कुवलयमालाऽऽदिगतललितादीनां = कर्मणां, कलनं = धारणम्, असंभवन् = अनुपपद्यमानं सत्, अवगमयत् = बोधयत् सत्, बिम्बप्रतिबिम्बभावं = सादृश्यं, बोधयति।

असंभवद्वस्तुसम्बन्ध निदर्शना एक वाक्यमें और अनेक वाक्यमें होनेसे दो प्रकारकी होती है। उनमें एक वाक्यमें असंभवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना जैसे—**कलयति इति**। इस (सुन्दरी) का कुटिल कटाक्षका विक्षेप नील कमलोंकी मालाके विलासको धारण करता है। इसका अधरोष्ठ पल्लवोंके विलासको तथा इसका मुख चन्द्रमाकी शोभाको धारण करता है।

अत्रेति। इस पद्यमें अन्यके धर्मको कैसे अन्य धारण करेगा ऐसी आशङ्कासे कटाक्षविक्षेप आदिकोंका कुवलयमाला आदिकोंके विलास आदिका धारण अनुपपन्न होता हुआ उनके विलास आदिके सदृश विलास आदिका ज्ञापन करता हुआ कटाक्षविक्षेप आदिका और कुवलयमाला आदिका बिम्बप्रतिबिम्बभाव (सादृश्य) ज्ञापित करता है।

यथा वा—

'प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम् ।
राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः ॥'

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति ।

अनेकवाक्यगा यथा—

'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्लमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्त्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥'

अभावेऽसंभवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शनामुदाहरति—**प्रयाण इति** । कश्चित्कविः कस्यचिद्राज्ञः प्रतापं वर्णयति । हे राजेन्द्र = हे नृपपुरन्दर !, तव = भवतः, प्रयाणे= जययात्रायां सत्यां, वैरिमृगीदृशां = शत्रुसुन्दरीणां, पद्भ्यां=पादाभ्यां, "पद्न्नोमासि" त्यादि सूत्रेण पादस्य पद्भावः । राजहंसगतिः = मरालगमनं, तथा आननेन=वदनेन, शशिद्युतिः = चन्द्रकान्तिः, मुक्ता=त्यक्ता । भवद्भीत्या शत्रुसुन्दरीणां विलासगतिस्तथा वदनसौन्दर्यं च विनष्टे इति भावः । **अनुष्टुब्वृत्तम्** ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, असम्बद्धराजहंसगतेः = असम्बद्धा (पादसम्बन्धरहिता) या राजहंसगतिस्तस्याः त्यागः अनुपपन्नः = असम्बद्धः, एवं च आनने या असम्बद्धा शशिद्युतिः तस्याश्च त्यागोऽनुपपन्नः इति तेषां तत्सम्बन्धः, कल्प्यते = कल्पनाविषयीक्रियते, स च **असंभवन्** = अनुपपद्यमानो राजहंसगतिमिव गतिं तथा च शशिनो द्युतिमिव द्युतिं बोधयति ।

अनेकवाक्यगामसंभवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शनामुदाहरति—**इदमिति** । अभिज्ञान-शाकुन्तलनाटकस्थं पद्यमिदम् । साहित्यदर्पणस्य षष्ठाङ्के (५०७ पृष्ठे) व्याख्यातम् । शकुन्तलां दृष्ट्वा राज्ञो दुष्यन्तस्योक्तिरियम् ।

अथवा—**प्रमाण इति** । हे राजश्रेष्ठ ! आपकी विजययात्राके समयमें आपके शत्रुसुन्दरियोंके चरणोंने राजहंसोंकी गति छोड़ दी और उनके मुखने चन्द्रमाकी कान्ति छोड़ दी ॥

अत्रेति । इसमें शत्रुनारियोंके चरणोंसे सम्बन्धरहित राजहंसोंकी गतिका त्याग अनुपपन्न है अतः उनका उसके साथ सम्बन्ध कल्पित होता है, वह (सम्बन्ध) अनुपपन्न होता हुआ राजहंसकी गतिकी सदृश गतिका ज्ञान कराता है ।

अनेकवाक्यगत निदर्शना जैसे—**इदमिति** । शकुन्तलाको देखकर राजा दुष्यन्त कहते हैं—जो (ऋषि) स्वभावसे सुन्दर इस शरीरसे तपस्याका क्लेश कराना चाहते हैं, वे निश्चय ही नील कमलके पत्तेकी धारसे समिधाको काटना चाहते हैं ॥

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपः क्लमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्त्रधारया समिल्लताच्छेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति।

यथा—

'जन्मेदं वन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त! चिन्तामणिर्मया॥'

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोः=पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धवाक्यार्थयोः यः स इत्यनयोः, अभेदेन = ऐक्येन, अन्वयः = सम्बन्धः, अनुपपद्यमानः = असंभवन्, तादृशवपुषः=शकुन्तलामनोहरशरीरस्य तपःक्लमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्त्रधारया समिल्लताच्छेदनेच्छा इवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे = उपमानोपमेयत्वे, कल्प्यते।

प्रकारान्तरेण वस्तुसम्बन्धस्याऽसंभवतां दर्शयति—**जन्मेदमिति**। कस्यचिद्विरक्तस्योक्तिरियम्। शान्तिशतकस्थं पद्यमिदम्। मया, भवभोगोपलिप्सया = भवस्य (संसारस्य) ये भोगाः (शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगाः) तेषाम् उपलिप्सया (उपलब्धुमिच्छया)। इदं = दुर्लभं, जन्म = जननं, वन्ध्यतां = निष्फलतां, नीतं = प्रापितम्। हन्तेति खेदे। मया, चिन्तामणिः=चिन्तितेच्छापूरकं रत्नं, काचमूल्येन = तुच्छकाचवस्तुमूल्येन, विक्रीतः = विनिमयविषयीकृतः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन् पद्ये, जन्मनः=जननस्य, व्यर्थताऽऽनयतं = निष्फलताप्रापणं, काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानादसंभवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना।

अत्रेति। इसमें यद् शब्द और तद् शब्द दो वाक्यार्थोंका अभेदसे अन्वय अनुपपन्न होता हुआ वैसे शरीरको तपस्याका साधन बनानेकी इच्छा नीलकमलके पत्तेकी धारसे समिधाको काटनेकी इच्छाके समान इस प्रकारसे बिम्बप्रतिबिम्बभाव-(सादृश्य)में पर्यवसित होता है।

अथवा—**जन्मेदमिति**। यह किसी विरक्तकी उक्ति है। मैंने संसारके भोगको पानेकी इच्छासे इस जन्मको निष्फल बना दिया। हाय! मैंने चिन्तामणिको काचके मूल्यसे बेच दिया॥

अत्रेति। यहाँ संसारके भोगके लोभसे जन्मको व्यर्थ बनाना काचके मूल्यसे चिन्तामणिको बेचना जैसा है ऐसा पर्यवसान होता है।

एवम्—

'क सूर्यप्रभवो वंशः ? क चाल्पविषया मतिः ? ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥'

अत्र मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्यवसानम् । इयं च क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति ।

यथा—

'योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः ॥'

असंभवद्वस्तुसम्बन्धाया निदर्शनायाः प्रसिद्धमुदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**क्व सूर्यप्रभव इति** । रघुवंशस्य प्रथमसर्गस्थं पद्यमिदम् । रघुवंशस्यारम्भे महाकविकालिदासः स्वाऽहङ्कारं परिहरति । सूर्यप्रभवः = सूर्यः (भास्करः) प्रभवः (उत्पत्तिहेतुः) यस्य सः । प्रभवति अस्मादिति प्रभवः = कारणम् । "ऋदोरप्" इत्यप् । सूर्योत्पन्नः, वंशः = कुलं, क्व = कुत्र, अल्पविषया = अल्पः (स्तोकः) विषयः (ज्ञेयोऽर्थः) यस्याः सा, तादृशी, मे = मम, मतिः = प्रज्ञा, च क्व = कुत्र, द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशं साकल्येन वर्णयितुं न प्रभवामीति भावः । तथाहि—दुस्तरं = दुःखेन तरीतुं शक्यम्, "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्राऽर्थेषु खल्" इति खल् । तादृशं सागरं = समुद्रं, मोहात् = अज्ञानात्, उडुपेन = प्लवेन, "उडुपं तु प्लवः कोलः" इत्यमरः । तितीर्षुः = तरीतुम् इच्छुः, "तॄ प्लवनसन्तरणयोः" इति धातोः सन्नन्तादुः । अस्मि = भवामि । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, मन्मत्या = मत्प्रज्ञया, सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन = प्लवेन, सागरतरणमिवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन असंभवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना ।

इयं च = असंभवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना च । क्वचित् = कुत्रचित्, उपमेयवृत्तस्य = उपमेयधर्मस्य, उपमानेऽसंभवेऽपि भवति । यथा—**य इति** । तस्याः = असकृत्पूर्वमुपभुक्तायाः, कुरङ्गाक्ष्याः = हरिणनयनायाः, अधरे=ओष्ठे, यो मधुरिमा=

इसी तरह—**क्वेति** । सूर्यसे उत्पन्न कुल कहाँ ? अल्प विषयवाली मेरी बुद्धि कहाँ ? मैं मोहसे छोटीसी डोंगीसे दुस्तर समुद्रको पार करना चाहता हूँ ॥

अत्रेति । यहाँ मेरी बुद्धिसे सूर्यवंशका वर्णन छोटी डोंगीसे समुद्र पार करनेके समान है ऐसा पर्यवसान होता है । यह बिम्बप्रतिबिम्बभावसे असंभवद्वस्तु-सम्बन्ध निदर्शनाका उदाहरण है ।

इयं चेति । यह कहीं उपमेयधर्मका उपमानमें असंभव होनेपर भी होता है । जैसे—**योऽनुभूत इति** । उस मृगनयना (सुन्दरी)के अधरोष्ठमें जिस मधुरिमा-(मिठास)का अनुभव किया, रसज्ञोंने उसका अङ्गूरके रसमें आस्वादन किया ॥

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात्पूर्ववत्साम्ये पर्यवसानम् ।

मालारूपाऽपि यथा मम—

'क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने, मृगमर्पयसि मृगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे, निदधच्चेतो भोगविताने ॥'

माधुर्यं, मधुरस्य भावः "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे" तीमनिच्प्रत्ययः । अनुभूतः = अनुभवविषयीकृतः । रसविशारदैः = आस्वादपण्डितैः, सः=पूर्वोक्तो मधुरिमा, मृद्वीकारसे= द्राक्षारसे, समास्वादि = सम्यगास्वादितः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, प्रकृतस्य = उपमेयस्येति भावः । अधरस्य = ओष्ठस्य, मधुरिमधर्मस्य = मधुरत्वधर्मस्य, द्राक्षारसे = मृद्वीकारसे । असंभवात् = असत्त्वात्, साम्ये = सादृश्ये, पर्यवसानम् ।

मालारूपामसंभवद्वस्तुसम्बन्धां निदर्शनामुदाहरति—**क्षिपसीति** । कस्यचित्प्रबुद्धस्य जनस्य विषयासक्तं पुरुषं प्रत्युक्तिरियम् । भोगविताने = विषयसुखसमूहे, चेतः = चित्तं, निदधत् = स्थापयन्, सन्, त्वमिति शेषः । वृषदंशकवदने = वृषदंशकस्य (मार्जारस्य) वदने (मुखे) "ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।" इत्यमरः । शुकं = कीरं पक्षिणं, क्षिपसि = निक्षिपसि । मृगाऽदनरदने = मृगादनस्य (तरक्षोः, व्याघ्रविशेषस्य) रदने (दन्ते), "तरक्षुस्तु मृगादन" इत्यमरः । मृगं = हरिणम्, अर्पयसि = ददासि । एवं च—महिषविषाणे = लुलायशृङ्गे, तुरगम् = अश्वं, वितरसि = ददासि । पज्झटिकाछन्दः ।

विषयसुखोपभोगेषु चेतोनिधानं वृषदंशकवदने शुकस्य क्षेपणमिव मृगादनवदने मृगस्याऽर्पणमिव तथा च महिषस्य विषाणे तुरगवितरणमिवाऽनर्थावहमिति बिम्बप्रतिबिम्बत्वं बोधयतीत्यसंभवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । बिम्बप्रतिबिम्बभावबोधनानां बहुत्वान्मालारूपा निदर्शना ।

अत्रेति । यहाँ प्रकृत अधरके मधुरत्व धर्मका द्राक्षा (अङ्गूर)के रसमें असंभव होनेसे पहलेके समान सादृश्यमें पर्यवसान होता है ।

निदर्शना मालारूपा भी होती है, जैसे ग्रन्थकारके पद्यमें है—**क्षिपसीति** । चित्तको विषयसुख-समूहमें लगाते हुए तुम बिल्लीके मुखमें तोतेको फेंक रहे हो, चीतेके मुखमें मृगको सौंप देते हो और भैंसेके सींगके लिए घोड़ेका वितरण कर रहे हो ।

इह बिम्बप्रतिबिम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानम्। दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम्। नापीयमर्थापत्तिः, तत्र 'हारोऽयं हरिणाक्षीणाम्—' इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात्।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताऽथवा।

व्यतिरेकः—

सच—

—एक उक्तेऽनुक्ते हेतौ पुनस्त्रिधा ॥ ५२ ॥

निदर्शना-दृष्टान्ताऽर्थापत्यलङ्कारान्विविनक्ति—**इहेति**। इह = निदर्शनायां, बिम्बप्रतिबिम्बताऽऽक्षेपं विना = उपमानोपमेयभावकल्पनां विना, वाक्याऽर्थाऽपर्यवसानं = वाक्याऽर्थस्य, अपर्यवसानम् = अनुपपत्या अपरिसमाप्तिः। दृष्टान्ते तु— पर्यवसितेन = अनुपपत्त्यभावात् स्वतः पर्यवसितेन = परिसमाप्तेन, वाक्याऽर्थेन, सामर्थ्यात् = योग्यत्वात्, बिम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम्=उपमानोपमेयभावबोधनम्। नाऽपि इयं = निदर्शना, अर्थापत्तिः, तत्र = अर्थापत्तौ। "हारोऽयं हरिणाक्षीणाम्" इत्यादौ, सादृश्यपर्यवसानाऽभावात् = सादृश्ये पर्यवसानस्य अभावात्, वाक्याऽर्थस्येति शेषः।

व्यतिरेकाऽलङ्कारं लक्षयति—**आधिक्यमिति**। उपमानात् उपमेयस्य आधिक्यम् = उत्कर्षः, अथवा न्यूनता = अपकर्षः, वर्ण्यते चेद्व्यतिरेकः।

स च हेतौ = कारणे, उक्ते = अभिहिते एकः, हेतौ अनुक्ते = अनभिहिते पुनस्त्रिधा = प्रकारत्रयेण भवति, समष्ट्या चतुर्विधः ॥ ५२ ॥

इहेति। इस (निदर्शना)में बिम्बप्रतिबिम्बताके आक्षेपके विना वाक्याऽर्थकी परिसमाप्ति नहीं होती है। दृष्टान्तमें तो परिसमाप्त वाक्याऽर्थसे सामर्थ्यतः बिम्बप्रतिबिम्ब भाव (सादृश्य)का ज्ञापन होता है। यह (निदर्शना) अर्थापत्ति भी नहीं है, उस (अर्थापत्ति)में "हारोऽयं हरिणाक्षीणाम्" इत्यादिमें सादृश्यमें पर्यवसान नहीं होता है।

आधिक्यमिति। उपमानसे उपमेयका आधिक्य अथवा न्यूनता होनेपर व्यतिरेक अलङ्कार होता है॥ ५२ ॥

वह (व्यतिरेक) उपमेयके आधिक्य (उत्कर्ष)का और उपमानकी न्यूनता (अपकर्ष)का हेतु शब्दसे उक्त हो तो एक भेद होता है और हेतु अनुक्त होनेपर तीन भेद।

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः।
आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ॥ ५३ ॥
प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः।

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्षकारणं च। तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः, प्रत्येकं समुदायेन वाऽनुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेयस्य निवेदनं शब्देन अर्थेन आक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषे, 'अपि' शब्दादश्लेषेऽपीति चतुर्विंशतिप्रकारः। उपमानान्न्यूनतायामप्यनयैव भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वा अष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः।

चतुर्विधोऽपीति। चतुर्विधोऽपि = चतुष्प्रकारोऽपि व्यतिरेकः, साम्यस्य = उपमानोपमेयभावस्य, शब्दतः, अर्थतः आक्षेपाच्च=व्यञ्जनायाश्च कथनात् द्वादशधा= द्वादशप्रकारं भवति। श्लेषे, अपिशब्दादश्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा = चतुर्विंशतिप्रकारो व्यतिरेकः ॥ ५३ ॥

प्रत्येकमिति। इत्थम् उपमेयस्योपमानादाधिक्ये चतुर्विंशतिप्रकारः, उपमेयस्योपमानान्न्यूनतायां च प्रत्येकं चतुर्विंशतिप्रकारः, मिलित्वा पुनरष्टचत्वारिंशद्विधो व्यतिरेकः।

विवृणोति—**उपमेयस्येति**। निकर्षकारणं = निकर्षः (अपकर्षः), तत्कारणम् प्रत्येकम् = उपमेयगतोत्कर्षकारणस्य, उपमानगतनिकर्षकारणस्य उक्तौ।

इस प्रकार चारभेद होते हैं, साम्यका शब्दसे, अर्थसे और आक्षेप (व्यञ्जना)से कथन होनेसे व्यतिरेकके बारह भेद हाते हैं, श्लेष और अश्लेषमें होनेसे उनके चौबीस भेद होते हैं, ॥ ५३ ॥ इसप्रकार उपमेयके उपमानसे आधिक्यमें चौबीस और उपमेयके उपमानसे न्यूनता होनेपर चौबीस, कुल मिलकर व्यतिरेकके अड़तालीस भेद हो जाते हैं ॥ ५४ ॥

उपमेयस्येति। उपमेयके उपमानसे आधिक्य (उत्कर्ष)का हेतु है उपमेयगत उत्कर्षकारण और उपमानगत निकर्षकारण। उन दोनोंकी शब्दसे उक्तिमें एक भेद, और प्रत्येक अर्थात् उपमेयगत उत्कर्ष कारणकी उक्तिमें एक, और उपमानगत निकर्ष कारणकी उक्तिमें एक, समुदायसे अर्थात् उपमेयगत उत्कर्षकारणकी और उपमानगत निकर्षकारणकी अनुक्तिमें एक, इसप्रकार चार भेद हो जाते हैं। उनमें भी उपमानोपमेयभावका कथन कहीं शब्दसे, कहीं अर्थसे और कहीं आक्षेप-(व्यञ्जना)से होनेसे व्यतिरेकके बारह भेद होते हैं। ये सब श्लेषमें और अपि-शब्दसे अश्लेषमें भी होते हैं इसप्रकार इसके चौबीस भेद होते हैं। इसी तरह

उदाहरणम्—

'अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा ।'

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतं च कलङ्कित्वं हेतुद्वयमप्युक्तम्, यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् ।

अत्रैव 'न कलङ्कि विधूपमम्' इति पाठ आर्थम् । 'जयतीन्दुं कलङ्किनम्' इति पाठे त्विववत्तुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उपमेयगतो-

---

समुदायेन = तयोर्द्वयोरेव वेति भावः । अस्मिन् = व्यतिरेके । उपमानात् = उपमेयस्येति शेषः, भङ्ग्या = रीत्या ।

उपमेयस्योत्कर्षे उपमानस्य निकर्षे च सहेतुकं व्यतिरेकोदाहरणमाह—**अकलङ्कमिति** । कलङ्की = कलङ्कयुक्तः, विधुः = चन्द्रः, यथा, तथा तस्याः = सुन्दर्याः, मुख = वदनं न, किन्तु—अकलङ्कं = कलङ्करहितम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, हेतुद्वयं = मुखोत्कर्षस्य, विधुनिकर्षस्यस्य च । यथासंख्यं कारणद्वयम् । यथाशब्दप्रतिपादनात् = यथाशब्देन प्रतिपादनात् (कथनात्), शाब्दं = शब्दप्रतिपाद्यम् ।

अत्रैवेति । अस्मिन्नेव पद्ये । अर्थम् = अर्थवशाल्लभ्यम् ।

जयतीन्दुमिति । इववत् = शाब्दौपम्यप्रतिपादकस्य इवप्रभृतिशब्दस्येव तुल्यादिपदविरहात् = आर्थौपम्यप्रतिपादकतुल्यादिपदस्य विरहात् (अभावात्), आक्षिप्तम् = व्यञ्जनालभ्यम् । अत्र जयः = शत्रुपराभवः तस्य च मुखेऽसंभवात्साहश्ये पर्यवसानमित्याक्षेप इति भावः ।

हेतावनुक्त उदाहरति—**अत्रैवेति** । अकलङ्कपदत्यागे = अकलङ्कपदस्य त्यागे, उपमेयेत्यादिः० = उपमेयगतस्य उत्कर्षकारणस्य अनुक्तिः (अनभिधानम्) ।

उपमानसे उपमेयकी न्यूनतामें भी इसी रीतिसे चौबीस ही भेद होते हैं, सबका संकलन करनेपर व्यतिरेकके कुल अड़तालीस भेद हो जाते हैं ।

उदाहरण जैसे—**अकलङ्कमिति** । उस (सुन्दरी)का मुख निष्कलङ्क है, कलङ्की चन्द्रमा जैसा नहीं है ।

अत्रेति । यहाँ उपमेय (मुख)की निष्कलङ्कता (उत्कर्ष) और उपमान (चन्द्रमा)की कलङ्कता ये दोनों हेतु भी शब्दसे उक्त हैं, और यथा शब्द के प्रतिपादनसे उपमानोपमेय भाव शाब्द है । इसी श्लोकार्द्धमें "न कलङ्किविधूपमम्" ऐसा पाठ करनेसे औपम्य आर्थ होगा । "जयतीन्दुं कलङ्किनम्" ऐसा पाठ करें तो इव आदि शब्दके समान तुल्य आदि पदोंके न रहनेसे औपम्य आक्षिप्त अर्थात् व्यञ्जनासे लभ्य हो जाता है । इसी उदाहरण—में "अकलङ्क" पदका त्याग करें तो उपमेयके उत्कर्ष हेतुकी अनुक्ति होगी । "कलङ्कि" पदके त्यागमें भी उपमानगत

त्कर्षकारणानुक्तिः। कलङ्किपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः। द्वयोर-नुक्तौ द्वयोरनुक्तिः।

श्लेषे यथा—

'अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः।'

अत्रेवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम्। उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः। गुणशब्दः श्लिष्टः। अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः। एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्य उदाहरणानि। न्यूनत्वे दिङ्मात्रं यथा—

'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम्।
विरम प्रसीद सुन्दरि! यौवनमनिवर्ति यातं तु॥'

द्वयोः = अकलङ्कपद-कलङ्किपदयोः, अनुक्तौ = अनभिधाने, द्वयोः = उपमेयोत्कर्ष-कारणस्य उपमानगतनिकर्षकारणस्य च अनुक्तिः।

श्लेषे व्यतिरेकोदाहरणमाह—**अतीति**। अतिगाढगुणायाः = अतिगाढाः (अत्यर्थदृढाः) गुणाः (सौन्दर्यशीलादयः सूत्राणि च) यस्यास्तस्याः, नायिकायाः। गुणाः=सौन्दर्यादयः सूत्राणि च, अब्जवत्=अब्जस्य (पद्मस्य) इव, "तत्र तस्येवे"ति वतिप्रत्ययः। न भङ्गुराः = नो भङ्गशीलाः। उत्कर्षनिकर्षकारणयोः = उपमेय-भूतनायिकागतोत्कर्षकारणस्याऽतिगाढगुणत्वस्य, उपमानभूताऽब्जगतनिकर्षकारणस्य भङ्गुरत्वस्य चेत्यर्थः। ऊह्याः = कल्पनीयाः।

न्यूनत्व इति। उपमेयस्योपमानादपकर्षे, दिङ्मात्रं यथा—**क्षीणः क्षीण इति**। रुद्रटीयकाव्यालङ्कार उद्धृतं पद्यमिदम्। मानिनीं नायिकां प्रति नायक-स्योक्तिरियम्। शशी = चन्द्रः, क्षीणः क्षीणोऽपि = कृष्णपक्षे प्रत्यहं प्राप्तक्षयोऽपि, भूयो भूयः = वारं वारं, शुक्लपक्ष इति शेषः। अभिवर्द्धते = अभिवृद्धिं प्राप्नोति, इति सत्यं = तथ्यम्। तु = किन्तु, यातं = व्यतीतं, यौवनं = तारुण्यम्, अनिवर्ति =

निकर्षकारणकी अनुक्ति होगी। दोनों पदोंकी अनुक्तिमें दोनों हेतुओंकी अनुक्ति हो जायगी।

श्लेषमें व्यतिरेकका उदाहरण—**अतिगाढगुणाया इति**। अत्यन्त गाढ गुण (सौन्दर्य और शील आदि) वाली उस सुन्दरीके गुण कमलके गुण, (तन्तु) जैसे भङ्गशील (टूटनेवाले) नहीं हैं।

अत्रेति। यहाँ इवके अर्थमें वति प्रत्यय है। अतः शाब्द औपम्य है, उत्कर्ष और निकर्ष (अपकर्ष) दोनोंके कारण उक्त हैं। गुण शब्द श्लिष्ट है। नायिकापक्षमें गुण शब्दका अर्थ सौन्दर्यशील आदि है और कमलपक्षमें तन्तु है। और भेदोंको पहलेके समान जानना चाहिए। उपमेयके उपमानसे आधिक्यमें ये उदाहरण हैं। उपमेयके उपमानसे न्यूनत्वमें दिग्दर्शन जैसे—**क्षीण इति**। चन्द्रमा वारंवार क्षीण होकर भी बारंबार बढ़ता है, यह सत्य है। परन्तु गया हुआ

अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्यस्याधिक्यम्। तेनात्र 'उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः' इति केषांचिल्लक्षणे "विपर्यये वेतिपदमनर्थकम्" इति यत्केचिदाहुः। तन्न विचारसहम्। तथाहि—अत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते। अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव। अस्तु वात्रोदाहरणे यथाकथंचिद्गतिः।

नो निवर्तते तच्छीलम्। हे सुन्दरि! अतो विरम = मानादिति शेषः, मानस्य विरामं कुर्विति भावः। व्युपसर्गपूर्वकात् "रमु क्रीडायाम्" इति धातोः "व्याङ्परिभ्यो रम" इति परस्मैपदम्। प्रसीद = प्रसन्ना भव। आर्यावृत्तम्।

काव्यप्रकाशकारमतमुपन्यस्य दूषयति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये। उपमेयभूतं यत् यौवनं तारुण्यम्, तस्य आधिक्यम् = उत्कर्षः, उपमानभूत-चन्द्राऽस्थैर्याद् यौवनाऽस्थैर्यस्याऽधिकसमयवर्तित्वादिति भावः। तेन=कारणेन, अत्र= अस्मिन्पद्ये, "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः"। विपर्यये = न्यूनत्वे, इति केषांचित् = अलङ्कारसर्वस्वकृताम्। केचित् = अलङ्कारकौस्तुभकाराः।

अलङ्कारकौस्तुभकारमतं परिहरति—**तन्नेति**। विचारसहं = युक्तिस्थापन-समर्थमिति भावः। अत्र = व्यतिरेकलक्षणे, अधिकन्यूनत्वे=आधिक्यन्यूनत्वे, सत्त्वाऽ-सत्त्वे = उत्कृष्टत्वाऽपकृष्टत्वे, एव, विवक्षिते = वक्तुमिष्टे। असत्त्वम् = अपकृष्टत्वम्, स्फुटमेवेति = अनिवर्तित्वादिति भावः। गतिः = लक्षणसङ्गत्युपायः।

यौवन (जवानी) नहीं लौटता है। हे सुन्दरि! इस कारणसे मान मत करो। प्रसन्न बनो।

यहाँ उपमानभूत चन्द्रमाकी अपेक्षा उपमेयभूत यौवनकी अस्थिरताका वर्णन है; अतः उपमानसे उपमेयकी न्यूनता है। दोनों हेतु उक्त है औपम्य प्रतीयमान है।

खण्डन करनेके लिए काव्यप्रकाशकारका मत दिखलाते हैं—**अत्रेति**। यहां उपमेयभूत यौवनके अस्थैर्यका उपमानभूत चन्द्रमाके अस्थैर्यकी अपेक्षासे आधिक्य है, इस कारणसे "उपमानसे उपमेयके आधिक्य वा विपर्यय (न्यूनत्व) होनेपर व्यतिरेक अलङ्कार होता है—ऐसा किन्हीं विद्वानों (अलङ्कारसर्वस्वकार-आदिकों) के लक्षणमें "विपर्यमे वा" यह पद अनर्थक है ऐसा जो कुछ विद्वान् (अलङ्कारकौस्तुभकार) कहते हैं। **तन्नेति**। वह मत विचार करनेपर टिकता नहीं। क्योंकि यहाँ आधिक्य कहनेसे उत्कृष्टता और न्यूनत्व कहनेसे अपकृष्टता विवक्षित है। यहां चन्द्रमाकी अपेक्षासे यौवनका असत्त्व अर्थात् अपकृष्टत्व स्पष्ट ही है। इस उदाहरणमें किसी भी प्रकारसे लक्षणसंगति हो।

'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ।'

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं 'न्यूनताऽथवा' इति ।

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ॥ ५४ ॥

सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ।

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिकान् यथा च ।

हनूमदाद्यैरिति । नैषधीयचरितस्य नवमसर्गे दमयन्तीसमीपे स्वं प्रकाशयतो नलस्योक्तिरियम् । अस्य पूर्वार्द्धं तु—

"स्वनाम यन्नाम मुधाऽभ्यधामहं, महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम् ।" इति ।

हनूमदाद्यैः = अञ्जनानन्दनादिभिः, दूतपथः = सन्देशहरमार्गः, यशसा = कीर्त्या, सितीकृतः = शुक्लीकृतः । मया = नलेन दूतेन पुनः, द्विषां = शत्रूणां, हसैः हासैः, दूतपथः, सितीकृतः । "यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" इति कविसमयाऽनुसारादिति भावः । दूतत्वं परित्यज्य स्वयं नायकत्वपरिग्रहादिति भावः ।

इत्यादिष्विति । का गतिः ? = व्यतिरेकस्थितेः कोऽभ्युपायः । अत्र दूतयोर्हनूमन्नलयोरुपमानोपमेयभावविवक्षणेऽपि उपमानस्य हनूमत एवाधिक्यं उपमेयस्य नलस्याऽपकृष्टत्वमेव इत्थं व्यतिरेको वक्तव्यः स च "विपर्ययो वा" इत्युक्तिं विना न संभवतीति भावः । इति सुष्ठूक्तं "न्यूनताथवे"ति ।

सहोक्तिं लक्षयति—**सहाऽर्थस्येति** । यत्र = यस्मिन् वाक्ये, अतिशयोक्तिः (भेदे अभेदाऽध्यवसायमूला, कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा) मूलभूता (प्रयोजिका) भवेत्, तदा=तर्हि, सहाऽर्थस्य=सहपर्यायशब्दस्य, बलात्=सामर्थ्यात्, एकं = वस्तु (पदाऽर्थः), द्वयोः = पदार्थयोः, वाचकम् = अन्वयि, भवेत् ॥ ५४ ॥ सा सहोक्तिः = तन्नामकाऽलङ्कारः ।

विवृणोति—**अतिशयोक्तिरिति** । **अभेदाऽध्यवसायमूलाऽपि** । श्लेषभित्तिका = श्लेषप्रयुक्तभेदमूला, अन्यथा = अश्लेषप्रयुक्तभेदमूला च ।

परन्तु—**हनूमदाद्यैरिति** । हनूमान् आदिने दूतमार्गको यशसे सफेद कर दिया था, परन्तु मैंने शत्रुओंके उपहासोंसे सफेद कर दिया । इत्यादि स्थलोंमें क्या लक्षण संगति है ? अतः "न्यूनताऽथवा" यह ठीक ही कहा गया है यहां उपमेयभूत नलकी न्यूनता स्पष्ट ही है ।

सहाऽर्थस्येति । "सह" शब्दके वाचक पदके बलसे जहां एक पद दो पदार्थोंका वाचक हो, तथा जिस वाक्यके मूलमें अतिशयोक्ति रहे तो उसे 'सहोक्ति' अलङ्कार कहते हैं ॥ ५४ ॥

अतिशयोक्तिरिति । अतिशयोक्ति भी यहां अभेदाऽध्यवसायमूलक वा कार्य और कारणके पूर्वाऽपरभावके विपर्ययसे युक्त अतिशयोक्ति मानी गई है । अभेदाऽध्यवसायमूलक अतिशयोक्ति भी कहीं श्लेषमूलक और कहीं अश्लेषमूलक होती है ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ।'

अत्र रागपदे श्लेषः ।

'सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः
सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।
सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति ॥'

इदं मम । अत्रोल्लासादीनां संबन्धिभेदादेव भेदः, न तु श्लिष्टतया ।

श्लेषभित्तिकामभेदाऽध्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिमूलां सहोक्तिमुदाहरति—**सहेति** । अस्य व्याख्यानम् (१७० पृष्ठे०) पूर्वं कृतम् । अत्राऽधरदलस्य रागो लौहित्यं, प्रियस्य रागः = प्रेमेति रागपदे श्लेषः, लौहित्यप्रेम्णोर्भेदेऽप्यभेदाऽध्यवसायादतिशयोक्तिस्तद्वशात्सहशब्दाऽर्थवशाच्च सहोक्तिः । इत्थं च श्लेषभित्तिकाऽभेदाऽध्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिमूला सहोक्तिः ।

अश्लेषभित्तिकामभेदाऽध्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिमूलां सहोक्तिमुदाहरति—**सहेति** । कुमुदकदम्बैः = कैरववृन्दैः, सह = समं, कामं = मदनम्, उल्लासयन्तः= विकासयन्तः, घनतिमिरौघैः = घनाः (निबिडाः) ये तिमिरौघाः (अन्धकारसमूहाः), तैः, सह = समं, धैर्यं=धीरतां, चित्तस्थैर्यम्, उत्सारयन्तः = निवारयन्तः, सरसिजषण्डैः = कमलसमूहैः, सह = समम्, स्वान्तं = चित्तम्, आमीलयन्तः = कामवेगेन संकोचयन्ती, अमृतांऽशोः = चन्द्रमसः, अंशवः = किरणाः, प्रतिदिशं = सर्वासु दिक्षु, संचरन्ति = प्रसरन्ति । मालिनीवृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । उत्सारणादीनाम्=अत्रादिपदेन उल्लासनाऽमीलनयोः संग्रहः । सम्बन्धिभेदात्=सम्बन्धिनां (कुमुदकदम्ब-कामादीनाम्), भेदाद् भेदः । न श्लिष्टतया = रागपदवच्छ्लेषेण न । तथा च—कुमुदकदम्बानामुल्लासः = प्रकाशः ।

क्रमसे उदाहरण जैसे—**सहेति** । इस (सुन्दरी)के यौवनसमयमें प्रिय (कान्त) अधरपल्लवके साथ रागयुक्त हैं । यहाँ अधरका राग लौहित्य है और प्रियका राग अनुराग है अतः राग पदमें श्लेष है । इस तरह लौहित्य और अनुरागका भेद होनेपर भी उनका अभेदाऽध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्तिमूल श्लेषभित्तिक सहोक्ति अलङ्कार है ।

सहेति । कुमुदसमूहोंके साथ मदनको विकसित करती हुईं, गाढ अन्धकारसमूहोंसे धैर्यको हटाती हुईं, कमलसमूहोंके साथ चित्तको निमीलित करती हुई चन्द्रमाकी किरणें प्रत्येक दिशामें फैल रही हैं । यह ग्रन्थकारका पद्य है । इस पद्यमें उल्लास आदि पदोंका उनके सम्बन्धियोंके भेदसे ही भेद है—श्लिष्टरूपसे नहीं ।

'सममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना।
अगमत् सह तैलबिन्दुना ननु दीपार्चिरिव क्षितेस्तलम् ॥'

इयं च मालयापि संभवति। यथोदाहृते 'सह कुमुदकदम्बैः—' इत्यादौ।

'लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ।'

इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलाभावान्नायमलङ्कारः।

कामस्योल्लासः = प्रादुर्भावः, इत्थमुल्लासयोर्भेदेऽपि सादृश्यादभेदाऽध्यवसायादतिशयोक्तिः। तेजःसंसर्गाऽभावरूपस्य तिमिरस्योत्सारणं तद्देशे सम्बन्धाऽभावः, धैर्यस्योत्सारणं विनाशस्तयोः सादृश्येनैवाऽभेदारोपः। सरसिजषण्डानामामीलनं सङ्कोचः, स्वान्तस्यामीलनं विषयान्तरादाकर्षणं तयोरपि सादृश्येनैवाऽभेदारोपः।

कार्यकारणपौर्वापर्यरूपाऽतिशयोक्तिमूलां सहोक्तिमुदाहरति—**सममेवेति**। रघुवंशस्याऽष्टमसर्गस्थं पद्यमिदम्। सा = इन्दुमती, गुरुसंमोहेत्यादिः० = गुरुः (दुर्वहः) यः संमोहः (मूर्च्छा), तेन विलुप्ता (अपगता) चेतना (संज्ञा) यस्याः सा तादृशी सती। तैलबिन्दुना = तिलविकारपृषतेन, सह = समं, दीपाऽर्चिः = दीपज्वाला, इव, नराऽधिपेन = राज्ञा, अजेन सह, क्षितेः = भूमेः, तलम् = अधोभागम्, अगमत् = गता, पतितेति भावः। वियोगिनीवृत्तम्।

अत्रेन्दुमतीपतनरूपकारणजन्यत्वस्याऽपि राजपतनस्य शीघ्रताद्योतनाऽर्थं सममेवेति प्रतिपादितम्। ततश्च कार्यकारणपौर्वापर्यरूपाऽतिशयोक्तिमूलायाः सहोक्तेरिदमुदाहरणम्।

इयं चेति। इयं = सहोक्तिः, मालयाऽपि संभवति।

मूलभूतेत्यादिकथनस्य फलमाह—**लक्ष्मणेनेति**।

सममेवेति। वे (इन्दुमती) वक्षःस्थलपर देवपुष्पोंकी माला गिरनेसे दुर्वह मूर्च्छासे चैतन्यहीन होती हुई तैलबिन्दुके साथ दीपकी ज्वालाकी तरह राजा अजके साथ ही भूतलपर गिर पड़ीं।

यहां इन्दुमतीका पतन कारण है और अजका पतन कार्य है तथाऽपि शीघ्रताको प्रकाशित करनेके लिए उनका पूर्वाऽपरभावका विपर्यय हो गया है। सह शब्दका पर्याय "समम्" पदका प्रयोग होनेसे यह सहोक्ति अलङ्कार है।

इयं चेति। यह सहोक्ति मालारूपसे भी होती है। जैसे कि उदाहरण दिया है—"सहकुमुदकदम्बैः" इत्यादि।

लक्ष्मणेनेति। "लक्ष्मणके साथ रामचन्द्रजी गहन वनमें चले गये" इत्यादिमें अतिशयोक्ति मूल न होनेसे "सह" शब्द होनेपर भी सहोक्ति अलङ्कार नहीं है।

विनोक्तिर्यद्विनान्येन नासाध्वन्यदसाधु वा ॥ ५५ ॥

नासाधु अशोभनं न भवति। एवं च यद्यपि शोभनत्व एव पर्यवसानं, तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्यायमभिप्रायो यत्कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव दोषः। तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति।

यथा—

विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः।
विना ग्रीष्मोष्मणा मञ्जुर्वनराजिरजायत॥'

विनोक्तिं लक्षयति—**विनोक्तिरिति।** अन्यत् = अपरं, वस्तु = पदार्थः, अन्येन विना = अपरेण पदार्थेन विना, यत्, असाधु = अशोभनं, न भवति, शोभनं भवतीति भावः। तथैव अन्यत् वस्तु, अन्येन विना, असाधु = अशोभनं, भवति, वा, सा विनोक्तिः ॥ ५५ ॥

विवृणोति—**नाऽसाध्विति।** न असाधु = अशोभनं न भवति। शोभनत्व एव पर्यवसानं = वाक्यसमाप्तिः। "अभावस्य तु यो भावो भाव एवाऽवशिष्यते।" इति न्यायादिति भावः। अशोभनत्वाऽभावमुखेन = असुन्दरत्वाऽभावबोधनेन, शोभनवचनस्य = सुन्दरत्वोक्तेः, परसन्निधेः = परस्य (वर्णनीयभिन्नवस्तुनः) सन्निधेः (सम्बन्धात्) एव दोषः।

अशोभनत्वाऽभावे विनोक्तिमुदाहरति—**विनेति।** जलदकालेन=वर्षासमयेन विना, चन्द्रः = निस्तन्द्रतां = निर्मलतां शोभनतां, गतः = प्राप्तः। ग्रीष्मोष्मणा = ग्रीष्मर्तुसन्तापेन, विना, वनराजिः = आरामश्रेणी, मञ्जुः = शोभना, अजायत = जाता। अनुष्टुब्वृत्तम्।

स्वभावसुन्दरयोश्चन्द्र-वनराज्योर्जलदकाल-ग्रीष्मोष्मसंनिधानरूपदोषविगमनेन शोभनत्वं प्रतिभातीत्यर्थः।

विनोक्तिरिति। जहां भिन्न वस्तु भिन्न वस्तुके विना (अशोभन अर्थात् असुन्दर) नहीं होता है अर्थात् सुन्दर होता है अथवा असुन्दर होता है उसे "विनोक्ति" कहते।

एवं चेति। "अशोभन नहीं होता है" कहनेसे यद्यपि शोभनत्वमें ही पर्यवसान होता है, तथाऽपि "अशोभन नहीं होता है" इसप्रकारसे कहनेसे "शोभन होता है" ऐसे कथनका आशय यह है कि वर्णनीय पदार्थका जो अशोभनत्व है वह दूसरे (अवर्णनीय) के सम्बन्धसे ही दोष है। उसकी शोभनता स्वभावसे ही है।

जैसे—**विनेति।** वर्षासमयके विना चन्द्रमा निर्मल हो गये। ग्रीष्म ऋतुके सन्तापके विना वनपङ्क्ति मनोहर हो गई।

स्वभावसे ही सुन्दर चन्द्रमा और वनपङ्क्ति इन दोनोंकी ही वर्षासमय और ग्रीष्मसन्निधान रूप दोषके चले जानेसे शोभनता प्रतीत हो रही है, यह अभिप्राय है।

'असाध्वशोभनं यथा—

'अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम्।
का दिनश्रीर्विनार्केण ? का निशाशशिना विना ? ॥'

'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्।
उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥'

विवृणोति—असाध्विति। कारिकास्थमसाधु = अशोभनमित्यर्थः। शोभनत्वाऽभावे विनोक्तिमुदाहरति—**अनुयान्त्येति**। पतिमनुयान्तीं कांचिन्नायिकां प्रति तत्सख्या उक्तिरियम्। जनाऽतीतं = गुणगणाऽतिशयेनाऽतिक्रान्तलोकं, तादृशं कान्तं = पतिम्, अनुयान्त्या = अनुसरन्त्या, त्वया = भवत्या, साधु = समीचीनं, कृतं = विहितम्। तथा च अर्केण विना = सूर्यमन्तरेण, दिनश्रीः = दिवसशोभा, का = कीदृशी, अशोभनेति भावः। तथैव शशिना विना = चन्द्रमन्तरेण, निशा = रात्रिः, का = कीदृशी, अशोभनेति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्राऽर्केण विना दिनश्रियस्तथा शशिना विना निशायाश्च शोभनत्वाऽभावाद्विनोक्तिः। तथैव दिनश्रिया निशया च नायिकाया उपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्यः।

विनार्थकनञ्प्रयोगे शोभनत्वाऽभावे विनोक्तिमुदाहरति—**निरर्थकमिति**। अस्य पूर्वार्द्धं विह्लणोक्तिरूपमुत्तरार्द्धं च राजकन्योक्तिरूपम्। नलिन्याः=कमलिन्याः, जन्म = जननं, निरर्थकं = व्यर्थं, गतं = यातम्। यया = नलिन्या, तुहिनांऽशुबिम्बं= तुहिनांऽशोः (चन्द्रमसः) बिम्बं (मण्डलम्), न दृष्टं = नाऽवलोकितम्। इतीयं विह्लणोक्तिः। तथैव, इन्दोरपि = चन्द्रमसोऽपि, उत्पत्तिः = जनिः, निष्फला = निष्प्रयोजना एव, येन = इन्दुना, विनिद्रा = विकसिता, नलिनी = कमलिनी, न दृष्टा = नाऽवलोकिता। इतीयं राजकन्योक्तिः। उपजातिवृत्तम्।

असाधु अर्थात् अशोभनका उदाहरण जैसे—**अनुयान्त्येति**। जनाऽतीत अर्थात् गुणसमूहसे सबको मात करनेवाले पतिका अनुगमन करने वाली तुमने अच्छा किया। सूर्यके विना दिनकी और चन्द्रमाके विना रात्रि की शोभा क्या है ? यहां सूर्यके विना दिनश्रीका और चन्द्रमाके विना रात्रिका भी शोभनत्वका अभाव वर्णित होनेसे विनोक्ति अलङ्कार है। दिनश्री और रात्रिके साथ वर्ण्यमान नायिकाका उपमानोपमेयभाव व्यङ्ग्य है।

निरर्थकमिति। कमलिनीका जन्म व्यर्थ हो गया, जिसने चन्द्रमण्डलको नहीं देखा। चन्द्रमाकी उत्पत्ति भी निष्फल ही है जिसने खिली हुई कमलिनीको नहीं देखा।

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्कारातिशयः। विनाशब्दप्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षायां विनोक्तिरेवेयम्। एवं सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षायां भवतीति बोध्यम्।

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ५६ ॥

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः।

अत्र चन्द्रमण्डलदर्शनं विना नलिन्याः शोभनत्वाऽभावात्तथा विकसितनलिनीदर्शनाऽभवाच्चन्द्रस्याऽपि शोभनत्वाऽभावाद्विनोक्तिः। विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन् उदाहरणे नलिनीचन्द्रमसोः परस्परविनोक्तिभङ्ग्या = विनाशब्दप्रयोगाऽभावेऽपि नञ्पदगम्यविनोक्तिविच्छित्या चमत्काराऽतिशयः। विनाशब्दस्य प्रयोगाऽभावेऽपि, तदर्थविवक्षया विनोक्तिरेवेयम्। एष एव न्यायः सहोक्त्यलङ्कारेऽपि योजनीयः।

समासोक्तिं लक्षयति—**समासोक्तिरिति**। यत्र, समैः = प्रकृताऽप्रकृतयोः साधारणैः, कार्य-लिङ्ग-विशेषणैः = कार्यं (कर्म), लिङ्गं (स्त्रीत्वादि), विशेषणं (भेदको धर्मः), तैः, प्रस्तुते = प्रकृते वस्तुनि, अन्यस्य = अप्रस्तुतस्य, वस्तुनः = पदार्थस्य, व्यवहारसमारोपः = आचरणारोपः, सा समासोक्तिः। समासेन (संक्षेपेण, एकेन शब्देन) उक्तिः (अर्थद्वयस्य कथनम्) यत्र सा समासोक्तिरिति व्युत्पत्तिः ॥ ५६ ॥

विवृणोति—**अत्रेति**।

अत्रेति। इस उदाहरणमें नलिनी और चन्द्रमाका विनाशब्दका प्रयोग न होनेपर भी उसके अर्थकी विवक्षामें नञ् पदसे गम्य विना पदकी उक्तिसे विचित्रतासे अतिशय चमत्कार है। अतः यह विनोक्ति अलङ्कार ही है।

इसी तरह सहोक्ति अलङ्कार भी, सह शब्दका प्रयोग न होनेपर भी उसके अर्थकी विवक्षासे होता है, यह जानना चाहिए।

समासोक्तिरिति। जहाँ प्रकृत और अप्रकृतमें साधारण कार्य, लिङ्ग और विशेषणसे प्रस्तुतमें अप्रस्तुत पदार्थके व्यवहारका समारोप होता है उसे समासोक्ति अलङ्कार कहते हैं।

यथा—

'व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ! ॥'

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः ।

लिङ्गसाम्येन यथा—

'असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ? ।
अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥

समासोक्तिमुदाहरति—**व्याधूयेति** । अकृतललनोपभोगस्य कस्यचित्पुरुषस्य मलयाऽचलगन्धवाहं प्रत्युक्तिरियम् । हे मलयाऽचलगन्धवाह = हे मलयपर्वतवात !, दक्षिणवातेति भावः । अस्याः = दृश्यमानायाः, अम्बुजलोचनायाः = कमलनयनायाः सुन्दर्याः, कनकेत्यादिः० = कनककुम्भयोः (सुवर्णकलशयोः) विलासभाजोः (विलासं = शोभां, भजतः = सेवेते इति तयोः) वक्षोजयोः (उरोजयोः) स्तनयोरिति भावः । वसनं = वस्त्रं, प्रसभं = हठात्, व्याधूय = दूरीकृत्य, यत्, अशेषं = समस्तम्, अङ्गं = देहाऽवयवम्, आलिङ्गसि = आश्लिष्यसि, अतः, त्वम् एव, धन्यः = पुण्यवान्, धनं लब्धा धन्यः, "धनगणं लब्धे"ति यत् । "सुकृती पुण्यवान्धन्य" इत्यमरः । "पुण्यैर्विना नहि भवन्ति समीहिताऽर्थाः" इति नयादिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, गन्धवाहे = प्रस्तुते वायौ, हठकामुकेत्यादिः० = अप्रस्तुतस्य हठकामुकस्य (बलात्कारपूर्वकं कृतकामिन्युपभोगस्य जनस्य) व्यवहारः (आचरणम्) तस्य समारोपः (आरोपः) । अतोऽत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः ।

लिङ्गसाम्येन समासोक्तिमुदाहरति—**असमाप्तजिगीषस्येति** । कल्हणकृतराजतरङ्गिणीस्थं पद्यमिदम् । असमाप्तजिगीषस्य = असमाप्ता (अनवसिता)

यहां समान कार्यसे प्रस्तुतमें अप्रस्तुतके व्यवहारका आरोप, जैसे हे मलयपर्वतके वायु ! इस कमलनयना (सुन्दरी)के सुवर्णकलशोंके समान शोभावाले स्तनोंके वस्त्रको जबर्दस्तीसे हटाकर जो समस्त अङ्गका आलिङ्गन करते हो, तुम ही धन्य हो ।

अत्रेति । इस पद्यमें वायुमें अप्रस्तुत हठकामुकके व्यवहारका आरोप है । अतः यह समासोक्तिका प्रथम उदाहरण है ।

लिङ्गसाम्यसे समासोक्ति अलङ्कार जैसे—**असमाप्तजिगीषस्येति** । जिसको जीतनेकी इच्छा पूर्ण नहीं हुई है उस मनस्वी पुरुषको स्त्रीकी चिन्ता क्या

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गमात्रेण रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः ।

विशेषणसाम्यं तु श्लिष्टतया, साधारण्येन, औपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा। तत्र श्लिष्टतया यथा मम—

'विकसितमुखीं रागासङ्गाद् गलत्तिमिरावृतिं
दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जिगीषा (जेतुमिच्छा) यस्य, तस्य । मनस्विनः = प्रशस्तचित्तस्य, नीतिवेदिन इति भावः । का स्त्रीचिन्ता = किं नाम नारीचिन्तनम्, नैव स्त्रीचिन्तेति भावः । तथा हि—रविः = सूर्यः, कृत्स्नं = समस्तं, जगत् = लोकम्, अनाक्रम्य = आक्रान्तमकृत्वा, सन्ध्यां = सन्धिवेलां स्त्रीरूपाम्, नो भजते = न आश्रयते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, पुंस्त्रीलिङ्गमात्रेण = केवलेन पुंलिङ्गेन स्त्रीलिङ्गेन, न पुनर्वस्तुतः स्त्रिया पुंसा । रविसन्ध्ययोः = प्रस्तुतसूर्यसन्धिवेलयोः, नायकनायिकाव्यवहारः = नायकनायिकयोः (अप्रस्तुतपुरुष–स्त्रियोः) व्यवहारः (आचरणारोप इति भावः) ।

समासोक्तौ विशेषणसाम्यं विभजते—**विशेषणसाम्यं त्विति** । विशेषणसाम्यं तु—श्लिष्टतया = श्लिष्टत्वेन, साधारण्येन = अर्थद्वयेऽपि विशेषणस्य साधारणत्वेन, औपम्यगर्भत्वेन च = उपमागर्भत्वेन च त्रिधा = प्रकारत्रयेण भवति ।

श्लिष्टविशेषणसाम्येन समासोक्तिमुदाहरति—**विकसितमुखीमिति** । प्रभातवर्णनपरं विश्वनाथरचितं पद्यमिदम् । तुहिनद्युतिः = चन्द्रः, रागासङ्गात् = रागस्य (लौहित्यस्य अनुरागस्य च) आसङ्गात् (उपस्थितेः, हेतोः), विकसितमुखीं = विकसितं (प्रकाशितं, प्रफुल्लञ्च) मुखं (प्रथमभागः वदनं च) यस्यास्ताम् । तथा गलतिमिरावृत्ति = गलन्ती (नश्यन्ती) तिमिरावृत्तिः (अन्धकाराऽवरणं, तिमिरम् इव कृष्णा आवृतिः = वस्त्रं यस्यास्ताम् । ऐन्द्रीम् = इन्द्रदैवत्यां, पूर्वामित्यर्थः, तादृशीं दिशं = ककुभं, दिनकरकरस्पृष्टां=दिनकरस्य (सूर्यस्य, कस्यचित्पुरुषस्य च) करेण (सूर्यस्य-किरणेन, कस्य चित्पुरुषस्य च–हस्तेन) स्पृष्टाम् (आमृष्टां, धृतां च)

होगी ? जैसे सूर्य समस्त लोकको आक्रान्त किये विना सन्ध्याका आश्रय नहीं करते हैं । यहां रवि (सूर्य)का पुंल्लिङ्ग और सन्ध्याका स्त्रीलिङ्ग होनेसे उन दोनोंमें नायक और नायिकाके व्यवहारका आरोप हुआ है ।

विशेषणसाम्य— श्लिष्ट होनेसे, दोनों अर्थोंमें विशेषणकी साधारणतासे और उपमागर्भत्वसे तीन प्रकारका होता है । उनमें श्लिष्ट होनेसे जैसे-- ग्रन्थकारका **विकसितमुखीमिति** । यह प्रातःकालका वर्णन है । चन्द्रमा, सामने राग (लाली वा अनुराग)के होनेसे विकसित (प्रकाशित वा प्रफुल्ल) मुख प्रथम (भाग वा मुँह)से युक्त, अन्धकाररूप आवरणके अथवा अन्धकारके समान काला वस्त्र जिसका हट

जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः
श्रयति हरितं हन्त ! प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः ॥'

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता। अत्रैव हि 'तिमिरावृतिम्' इत्यत्र 'तिमिरांशुकाम्' इति पाठे एकदेशस्य रूपणेऽपि समासोक्तिरेव, न त्वेकदेशविवर्तिरूपकम्, तत्र हि तिमिरांशुकयो रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन

निरीक्ष्य = दृष्ट्वा, भृशम् = अत्यर्थं, कलुषाऽन्तरः=शशलक्ष्मणा मलीमसमध्यभागः, ईर्ष्ययाऽप्रसन्नचित्तश्च, जरठलवलीपाण्डुच्छायः = जरठा (जीर्णा पक्वेति भावः) या लवली (फलविशेषः) तस्या इव पाण्डुः (पाण्डुरवर्णा) छाया (कान्तिः) यस्य सः, एकत्र प्रातःकालादपरत्र वियोगादिति भावः। प्राचेतसीं=वारुणीं, पश्चिमामिति भावः। हरितं = दिशं, "दिशस्तु हरितः काष्ठाः" इत्यमरः। श्रयति = आश्रयति। हरिणीवृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, मुखरागादिशब्दानां, श्लिष्टता श्लेषयुक्तता। अत्र प्रभातवर्णनं प्रस्तुतं, ततश्च तदङ्गत्वेन प्रस्तुतायां प्राच्यां दिशि मुखरागादिश्लिष्टविशेषणसाम्यादप्रस्तुताया बन्धक्या व्यवहारसमारोपस्तथैव प्रस्तुतयोर्दिनकरचन्द्रयोः श्लिष्टविशेषणसाम्यादप्रस्तुतयोर्द्वयोरुपपत्योर्व्यवहारसमारोपश्चेति समासोक्तिरलङ्कार इति भावः।

समासोक्त्येकदेशविवर्तिरूपकयोर्विवेकं प्रस्तौति**त्यत्रैव हि**।

अत्रैव = "विकसितमुखीम्" इत्यादिपद्य एव। "तिमिरावृतिम्" इत्यत्र "तिमिरांऽशुकम्" इति पाठे एकदेशस्य, रूपणेऽपि=आरोपणेपि, तिमिररूपे उपमेयेऽशुंकरूपस्योपमानस्यारोपेऽपीति भावः। समासोक्तिरेव नत्वेकदेशविवर्तिरूपकम्।

अत्र हेतुमुपपादयति—**तत्र हीति**। हि = यस्मात्, तत्र = तस्मिन् पाठे, "तिमिरांऽशुकाम्" इति स्थान इति भावः। रूप्यरूपकभावः=आरोपस्थल उपमेयोपमानभावः, द्वयोः=तिमिरांऽशुकयोः, आवरकत्वेन = आच्छादकत्वेन, सामान्यधर्मेण।

गया है ऐसी, इन्द्रकी दिशा (प्राची)को दिनकर (सूर्य अथवा किसी पुरुष)के कर (किरण वा हाथ)से स्पृष्ट देखकर अत्यन्त कलुष (मलिन वा अप्रसन्न) आन्तर शशरूप (अभ्यन्तर भाग वा चित्त) वाला होकर पकी हुई लवली (हरफावड़ी फल)के समान पीली कान्तिवाला होकर पश्चिम दिशाका आश्रय लेता है।

अत्रेति। इस पद्यमें मुख, राग आदि शब्द श्लिष्ट हैं। **अत्रैव होति**। इसी पद्यमें "तिमिरावृतिम्" इसके स्थानपर "तिमिरांशुकाम्" ऐसा पाठ होनेपर एक देशका आरोपण करनेपर भी समासोक्ति ही होती है। एकदेशविवर्ति रूपक नहीं होता है। क्योंकि ऐसे पाठमें अन्धकार और वस्त्रका उपमेयोपमानभाव दोनोंका आच्छादकत्व धर्म होनेसे स्पष्ट सादृश्य होनेसे दूसरेकी सहकारिताकी अपेक्षा न

स्फुटसादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमीशः।

यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्यशाब्दमप्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत एवेति, तत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेव। यथा—

'जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्य मण्डलग्गलअम्।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा॥'

स्फुटसादृश्यतया = मुखचन्द्रयोरिवेत्यर्थः। परसाचिव्यं = परस्य (नायिकारूपणस्य) साचिव्यं (प्राच्यां नायिकात्वारोपाऽनुसन्धानसाहाय्यम्) अनपेक्ष्याऽपि, स्वमात्रविश्रान्तः = स्वस्मिन्नेवाऽवस्थितः, इति = हेतोः। समासोक्तिबुद्धिं = समासोक्त्यलङ्कारज्ञानं, व्याहन्तुं = बाधितुं, न ईशः = न समर्थः।

एकदेशविवर्तिरूपकस्थलं निर्दिशति—**यत्र त्विति**। रूप्यरूपकयोः=उपमेयोपमानयोः, एकदेशान्तररूपणं = कुत्रचिदेकदेशे आरोपम्। तत् = वाक्यम्, असङ्गतम्= अनुपपन्नम्। अशाब्दमपि = शब्देनाऽप्रतिपादितमपि।

एकदेशविवर्तिरूपकमुदाहरति—**जस्स इति**।

"यस्य रसाऽन्तःपुरके करे कुर्वाणस्य मण्डलाऽग्रलताम्।
रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना॥ इति संस्कृतच्छाया।

कस्य चिद्राज्ञो विक्रमवर्णनमिदम्। रणाऽन्तःपुरे = रणः (युद्धप्रदेशः) एव अन्तःपुरकं, तस्मिन्, "अनुकम्पायाम्" इति कन्। मण्डलाऽग्रलतां = खड्गवल्लीं कांचित्प्रमदां, च करे = हस्ते, कुर्वाणस्य = विदधतः, धारयत इत्यर्थः। यस्य = राज्ञः, रससंमुखी = रसेन (युद्धाऽनुरागेण सुरताऽनुरागेण च) संमुखी (अभिमुखी) अपि, रिपुसेना = शत्रुपृतना, अपरा प्रमदा च, सहसा = अतर्कितरूपेण, पराङ्नुखी= विमुखी, भवति, भीतेरीष्यतिश्चेति भावः। गाथाछन्दः।

करके भी अपनेमें ही विश्रान्त होता है। अतः समासोक्तिके ज्ञानको हटानेमें समर्थ नहीं है। परन्तु जहां रूप्य और रूपकका सादृश्य अस्पष्ट है वहां किसी एक देशमें आरोपके विना वह (सादृश्य) असंगत होगा अतः अशब्द (शब्दसे अप्रतिपादित) होनेसे एक देशमें आरोप आर्थ (अर्थगत) अपेक्षित होता है, अतः वहां एकदेशविवर्तिरूपक ही हो जाता है। जैसे कि—**जस्सेति**।

रणरूप अन्तःपुरमें हाथमें कृपाणलताको लिये हुए जिस राजाको देखकर शत्रुओंकी सेना रस (युद्धाऽनुराग और सुरताऽनुराग)से सम्मुख होकर भी सहसा पराङ्मुख हो जाती है अर्थात् मुँह फेर लेती है।

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव। क्वचिच्च यत्र स्फुटसादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेव। रूपकप्रतीतेर्व्याप्तितया समासोक्तिप्रतीतितिरोधायकत्वात्। नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखसंचारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत्? सत्यमुक्तम्। अस्त्येव, किन्तु वाक्यार्थ-

---

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे लिङ्गसाम्येन मण्डलाऽग्रलतायां नायिकाव्यवहारः, पराङ्मुखत्वरूपकार्यसाम्येन रिपुसेनायां प्रतिनायिकाव्यवहारः प्रतीयते, तथाऽपि अत्र = अस्मिन्पद्ये, रणाऽन्तःपुरयोः = सादृश्यम्, अस्फुटम् = अव्यक्तम्, रणस्य भीतिजनकत्वेनाऽन्तःपुरस्य च सुखविहारास्पदत्वेनेतिद्वयोः = सादृश्यमस्फुटमिति भावः :

क्वचिच्चेति। रूपणम् = आरोपः। शाब्दं = शब्दोपात्तम्। एकदेशस्य = एकभागस्य च, आर्थम् = अर्थवशाल्लभ्यम्। यथोक्तं पूर्वं "लावण्यमधुभिः पूर्णम्" इत्यादौ (१४२ पृ०)। रूपकप्रतीतेर्व्यापितया=व्यापकत्वेन अधिकस्थानस्थितयेति भावः। ....तिरोधायकत्वात् = लोपकारकत्वात्।

अत्राऽपि स्फुटसादृश्यं प्रदर्श्य समासोक्तिमाशङ्कते—**नन्वस्ति**। सुखसञ्चारतया = वीरप्रमुखत्वेन अनायासविहारास्पदत्वेन स्वतो मण्डलाऽग्रलतादीनां नायिकात्वाद्यारोपमनपेक्ष्य।

परिहरति—**सत्यमुक्तम्**। अस्त्येव = स्फुटसादृश्यमिति शेषः। वाक्याऽर्थपर्यालोचनसाऽपेक्षं="जस्स पूरणन्तेउरए" इत्यादिपूर्णवाक्यार्थस्य पर्यालोचनमपेक्ष्यैव,

---

अत्रेति। इस उदाहरणमें लिङ्गसाम्यसे मण्डलाऽग्रलता (कृपाणलता) में नायिकाका व्यवहार है, और पराङ्मुखत्वरूप कार्यके साम्यसे रिपुसेनामें प्रतिनायिकाका व्यवहार प्रतीत होता है। तो भी इस पद्यमें रण और अन्तःपुरका सादृश्य अस्पष्ट ही है।

क्वचिच्चेति। जहाँ कहीं स्पष्ट सादृश्यवाले बहुतसे पदार्थोंका आरोप शाब्द (शब्दगत) हो और एकदेशमें अर्थगत हो वहाँ एकदेशविवर्ति रूपक ही होता है, क्योंकि रूपककी प्रतीति व्यापक होनेसे समासोक्तिके प्रतीतिको तिरोहित (आच्छादित) कर देती है।

नन्विति। आशङ्का करते हैं—रण और अन्तःपुरका भी सुखसे संचारका स्थान होनेसे सादृश्य स्पष्ट ही है ऐसा कहें तो, सत्य ही कहा है, सादृश्य है ही, किन्तु वह वाक्यार्थकी पर्यालोचनकी अपेक्षा रखता है, निरपेक्ष नहीं। क्योंकि

पर्यालोचनसापेक्षं, न खलु निरपेक्षम्। मुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवद्रणान्तः-पुरयोः स्वतः सुखसञ्चारत्वाभावात्।

साधारण्येन यथा—

'निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसंगीतशालिनी।
उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी॥'

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्रीमात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः कारणम्। तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसम्भवात्।

न खलु निरपेक्षं=वाक्यार्थपर्यालोचनापेक्षाराहित्येनेतिभावः, अत्र हेतुं दर्शयति—**मुखचन्द्रादेरिति**। स्वतः = स्वभावतः।

एतेनोपमेयोपमानयोः सादृश्यस्याऽस्फुटत्वे, तथः बहूनां रूपणं शाब्दकेकदेशस्य चार्थे तत्रैकदेशविवर्तिरूपकम्। एतद्वैपरीत्येन यत्र सादृश्यं स्फुटं यत्र वा बहूनां च रूपणं तत्र समासोक्तिरिति द्वयोर्भेदः।

साधारण्येन विशेषणसाम्ये समासोक्तिमुदाहरति—**निसर्गेति**। प्रभातवर्णनपरकं पद्यमिदम्। निसर्गेत्यादिः०—निसर्गसौरभेण (स्वाभाविकसौगन्ध्येन) उद्भ्रान्ताः (कृतभ्रमणाः) ये भृङ्गाः (भ्रमराः) तेषां सङ्गीतशालिनी (सङ्गीतेन शोभिनी), तादृशी सरोजिनी = पद्मिनी, पद्मिनीलक्षणोपेता काचिन्नायिका च, वासराऽधीशे= सूर्ये, कस्मिंश्चिन्नायके च, उदिते = उद्गते, उदयपर्वतं प्राप्ते उपस्थिते च, स्मेरा = विकसिता, ईषद्धासवती च, अजनि = जाता। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, पूर्वार्द्धस्थनिसर्गेत्यादिविशेषणस्य साम्यात् प्रस्तुतायां सरोजिन्याम् अप्रस्तुतनायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्रीमात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः कारणम्। तेन विनास्मेरत्वसमारोपेण विना।

मुख और चन्द्र आदिके मनोहरत्व आदिके समान रण और अन्तःपुरका स्वभावतः सुखसे सञ्चारस्थानत्व नहीं हैं।

साधारणतः अर्थात् साधारणतासे—विशेषणसाम्यसे समासोक्ति जैसे—निसर्गेत्यादिः०—स्वाभाविक सुगन्धतासे मँडरानेवाले भौंरोंके संगीतसे युक्त कमलिनी दिनके अधीश्वर (सूर्य)के उदित होनेपर मन्दहास्यसे युक्त (विकसित) होने लगी।

अत्रेति। इस पद्यमें पूर्वार्द्धस्थित निसर्ग इत्यादि विशेषणके साम्यसे कमलिनीके नायिकाव्यवहारकी प्रतीतिमें स्त्रीमात्रमें रहनेवाले स्मेरत्व धर्मका आरोप कारण है, क्योंकि इसके बिना केवल विशेषणसाम्यसे नायिकाके व्यवहारकी प्रतीति असंभव है।

औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा सम्भवति, उपमारूपकसङ्करगर्भत्वात्। तत्रोपमागर्भत्वे यथा—

'दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी।
केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा॥'

अत्र सुवेषत्ववशात्प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समासः। अनन्तरं च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषण-

---

औपम्यगर्भत्वं त्रैविध्येन विभजते—**औपम्यगर्भत्वमिति**। उपमागर्भत्वं, रूपकगर्भत्वं सङ्करगर्भत्वं चेति।

औपम्यगर्भत्वेन विशेषणसाम्ये समासोक्तिमुदाहरति—**दन्तप्रभेति**। दन्तप्रभापुष्पचिता = नायिकापक्षे—दन्तप्रभाः (दशनकान्तयः) पुष्पाणि (कुसुमानि) इव "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इति समासः। (लतापक्षे) दन्तप्रभा इव पुष्पाणि, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः। तैः चिता (व्याप्ता)। पाणिपल्लवशोभिनी = (नायिकापक्षे) पाणिः (करतलम्) पल्लवम् (किसलयम्) इव "उपमितम्", इत्यादिना समासः। (लतापक्षे) पाणिः इव पल्लवम्, "उपमानानि०" इत्यादिना समासः। तेन शोभते तच्छीला, ताच्छील्ये णिनिः। एवं—केशपाशाऽलिवृन्देन = (नायिकापक्षे) केशपाशः (केशकलापः) अलिवृन्दम् (भ्रमरसमूहः) इव, "उपमितम्" इत्यादिना समासः। (लतापक्षे) केशपाश इव अलिवृन्दम्, "उपमानानी"त्यादिना समासः। तेन सुवेषा=शोभनः वेषः (नेपथ्यम्) यस्याः सा। तादृशी हरिणेक्षणा = मृगनयना, अस्तीति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्पद्ये, सुवेषत्ववशात् = सुवेषेतिपदसामर्थ्यात्। तथा च हरिणेक्षणायाः पुष्पेण पल्लवेन च सुवेषत्वेऽपि अलिवृन्देन सुवेषत्वाऽसंभवात्, "केशपाशाऽलिवृन्देन" इत्यत्रोपमितसमासः कर्तव्य एव। इत्यादिसमासान्तराश्रयेण=

औपम्यगर्भत्वके तीन भेद होते हैं—उपमागर्भ, रूपकगर्भ और उनका संकरगर्भ।

उपमागर्भत्वसे विशेषणसाम्यमें समासोक्ति जैसे—**दन्तप्रभापुष्पचितेति**। नायिकापक्षमें—दन्तप्रभापुष्पचिता = फूलोंकी समान दन्तकान्तियोंसे व्याप्त। लतापक्षमें—दन्त० = दन्तकान्तियोंके समान फूलोंसे व्याप्त। नायिकापक्षमें—पाणिपल्लवशोभिनी = पल्लवके समान पाणिसे शोभित होनेवाली। लतापक्षमें—पाणि० = पाणिके समान पल्लवसे शोभित होनेवाली, नायिकापक्षमें—केशपाशाऽलिवृन्देन = भ्रमरसमूहके समान केशपाशसे, लतापक्षमें—केश० = केशपाशके समान भ्रमरसमूहसे, सुन्दर वेषवाली मृगनयना (सुन्दरी) है।

अत्रेति। इस पद्यमें "सुवेष" इस पदके सामर्थ्यसे पहले—"दन्तप्रभाः पुष्पाणि इव" इसप्रकार उपमित समास होता है, पीछे "दन्तप्रभासदृशैः

माहात्म्याद्धरिणेक्षणायां लताव्यवहारप्रतीतिः। रूपकगर्भत्वे यथा—'लावण्यमधुभिः पूर्णम्-' इत्यादि। सङ्करगर्भत्वे यथा-'दन्तप्रभापुष्पे-'त्यादि। 'सुवेषा' इत्यत्र 'परीता' इति पाठे ह्युपमारूपकसाधकाभावात्सङ्करसमाश्रयणम्। समा-

---

दन्तप्रभासदृशानि पुष्पाणि, तैः इति "शाकपार्थिवादीनां सिद्धय उत्तरपदलोपस्वोपसंख्यानम्" इति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन, अस्माभिस्तु लाघवात् "दन्तप्रभा इव पुष्पाणि, अनेन विग्रहेण "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति सूत्रेण समासो विहितः।

रूपकगर्भत्वेन विशेषणसाम्ये समासोक्तिमुदाहरति—"लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि (पृ० १४२)। पद्यमिदमेकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणरूपेण व्याख्यातपूर्वम्। यथा हि—लावण्यमधुभिः = लावण्यानि (सौन्दर्याणि) एव मधूनि (पुष्परसाः "मयूरव्यंसकादयश्चे"ति रूपकसमासः)। तैः पूर्णम् (पूरितम्) अस्याः = सुन्दर्याः, विकासशीलम्, मुखं = वदनं, लोकलोचन—रोलम्बकदम्बैः = लोकलोचनानि (जननयनानि) एव रोलम्बाः (भ्रमराः), तेषां कदम्बैः (समूहैः) न पीयते = न पानविषयीक्रियते। अत्र "लावण्यमधुभिः" इत्यत्र "लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः" इत्यत्र च विशेषणसाम्यात्समासोक्तिरिति केषांचिन्मतम्। ग्रन्थकारमते तु मुखे पद्मस्वरूपस्यैवारोपेण व्यवहारसमारोपाऽभावान्नाऽत्र समासोक्तिः। प्रत्युत "लावण्यमधुभिः" इत्यादौ मुखे पद्मस्य स्वरूपारोपात्-लावण्यमधुनोस्तरलत्वादिना लोचनरोलम्बयोश्च कृष्णवर्णत्वादिना सादृश्यस्य स्फुटत्वेऽपि अनेकयोः शाब्दत्वेन रूपणात् मुखे पद्मत्वाद्यारोपस्यार्थत्वादत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेवेति ग्रन्थकारसिद्धान्तः।

सङ्करगर्भत्वेन विशेषणसाम्ये समासोक्तिमुदाहरति—"दन्तप्रभापुष्पचिता" इत्यादौ "सुवेषा" इत्यत्र "परीता" इति पाठे, (परीता = व्याप्तेत्यर्थः), उपमारूपकसाधकाऽभावात् = परीतत्वस्य हरिणेक्षणायां लतायां च साधारण्येनैव प्रवृत्तेः,

---

पुष्पैश्चिता" इस प्रकार मध्यमपदलोपी समासके आश्रयसे समान विशेषणके माहात्म्यसे हरिणोक्षणा (सुन्दरी) में लताके व्यवहारकी प्रतीति होती है।

रूपकगर्भत्वमें विशेषण साम्यसे समासोक्ति जैसे—"लावण्यमधुभिः पूर्णम्" यहाँ "लावण्यान्येव मधूनि, तैः यहाँ "मयूरव्यंसकादयश्च" इससे रूपक समास हुआ है।

सङ्करगर्भत्वमें विशेषणसाम्यसे समासोक्ति जैसे—"दन्तप्रभापुष्प०" इत्यादि "सुवेषा"के स्थानपर "परीता" ऐसा पाठ करेंगे तो उपमा और रूपकका साधक न होनेसे अर्थात् परीतत्वका हरिणेक्षणा और लतामें साधारणतया प्रवृत्ति होनेसे

सान्तरं पूर्ववत्। समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः। एषु च येषां मते उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तन्मते आद्यतृतीययोः समासोक्तिः।

द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव। पर्यालोचने त्वाद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता।

सङ्करसमाश्रयणं = सङ्करोऽत्र उपमारूतकसन्देहसङ्करः। समासान्तरं पूर्ववत् = दन्तप्रभा इव पुष्पाणि, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः। समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः, तथा च प्रथमचरणत्रये उपमितसमासेन साम्यस्य वाच्यत्वात्, हरिणेक्षणायां लतासाम्यस्य गम्यत्वात्किमेकदेशविवर्तिन्युपमा ? अथवा दन्तप्रभादौ पुष्पाद्यारोपस्य शाब्दत्वाद्धरिणेक्षणायां लतात्वाद्यारोपस्य च आर्थत्वादेकदेशविवर्तिरूपकम् ? इत्येवमुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः। तद्गर्भकदन्तप्रभापुष्पचितेत्यादिविशेषणसाम्यात्समासोक्तिरित्यपि केषांचिन्मतम्।

एतन्मतस्याऽनौचित्यं प्रतिपादयति—**एषु चेति**। "दन्तप्रभा" इत्यादिषु त्रिषूदाहरणेष्वित्यर्थः। आद्ये "दन्तप्रभे" इत्यादिपद्ये, द्वितीये "लावण्यमधुभिः पूर्णम्, इत्यादि पद्ये, तृतीये "दन्तप्रभे"त्यादि पद्ये "सुवेषा" इत्यत्र "परीते"त्यादि पाठयुक्ते इति भावः। येषां मते उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नाऽस्ति तन्मते आद्यतृतीययोः समासोक्तिः। द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव। "लावण्यमधुभिः पूर्णम्" = इत्यत्र एकदेशविवर्तिरूपकमेव इति एवकारेण ग्रन्थकारसिद्धान्तः प्रतीयते।

सिद्धान्तनिष्कर्षं प्रतिपादयति—**पर्यालोचने त्विति**। पर्यालोचने तु=तत्त्वतो विवेचने तु। आद्ये = प्रथमे, प्रकारे = भेदे, "दन्तप्रभा" इत्यादौ एकदेशविवर्तिन्युपमैवाऽङ्गीकर्तुमुचिता। अन्यथा एतन्मताऽस्वीकारे—

सङ्करका आश्रय किया गया है। अन्य समास पहलेके समान है। उससे लताकी प्रतीति होती है।

एषु चेति। "दन्तप्रभा" आदि तीनों उदाहरणोंमें जिनके मतमें उपमा और सङ्कर अलङ्कारको एकदेशविवर्ती नहीं माना गया है, उनके मतमें प्रथम ("दन्तप्रभा" इत्यादि) और तृतीय ("सुवेषा"के स्थानमें "परीता" पढ़े जाने पर) में समासोक्ति है, दूसरा भेद ("लावण्यमधुभिः" इत्यादि) एकदेशविवर्ति रूपक ही है। आलोचना करनेपर पहला भेद ("दन्तप्रभा" इत्यादि में) एकदेशविवर्तिनी उपमा अलङ्कार ही मानना उचित है।

अन्यथा—

'ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्।
प्रमोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार॥'

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः, नायिकापयोधरेणर्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणासम्भवात्।

ननु 'आर्द्रनखक्षताभम्' इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम्।

ऐन्द्रमिति। शरदृतुवर्णनमिदम्। पाण्डुपयोधरेण = शुक्लमेघेन, जलवर्षणादिति शेषः, शुभ्रस्तनेन च। आर्द्रनखक्षताभम् = नवीनकरजक्षतसदृशम्, ऐन्द्रम् = इन्द्रदैवतं, धनुः = कार्मुकं, दधानां = धारयन्ती, शरद् = शरदृतुः काचित्स्वैरिणी च, सकलङ्कं = शशचिह्नयुक्तं, परस्त्रीसंसर्गाल्लोकापवादसहितं च। इन्दुं = चन्द्रमसम्, उपपतिं च। प्रमोदयन्ती = निजसमागमेनानन्दयती च, रवेः = सूर्यस्य पत्युश्च, अधिकं = प्रचुरं, तापं = सन्तापं, मानसज्वरं च, चकार= कृतवती। उपजातिवृत्तम्।

परमतं दूषयितुमुपक्रमते—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये। शरदि, कथं नायिकाव्यवहारप्रतीतिः? नायिकापयोधरेण = नायिकायाः (भूतलस्थितायाः इति भावः) पयोधरेण (कुचेन), आर्द्रेत्यादिः० = आर्द्रनखक्षताभस्य (नूतननखरक्षतसदृशस्य) शक्रचापस्य (इन्द्रधनुषः) धारणाऽसंभवात् (वहनाऽसंभवात्)।

विरोधिनामाशयमाशङ्कते—**नन्विति**। वस्तुपर्यालोचनया = वस्तुनः (पदार्थस्य) पर्यालोचनया (सूक्ष्मसमालोचनया)। सञ्चारणीयं = संचारयितुं योग्यम्।

ऐसा नहीं मानें तो—**ऐन्द्रं धनुरित्यादि**। यह शरत् ऋतुका वर्णन है। पाण्डुपयोधर (सफेद मेघ वा सफेद स्तन)से नये नखक्षतके समान इन्द्रधनुको धारण करती हुई शरत् ऋतुने अथवा किसी व्यभिचारिणी स्त्रीने सकलङ्क (कलङ्कसे युक्त अथवा परस्त्रीके संसर्गमें लोकाऽपवादसे युक्त) चन्द्रमाको आनन्दित करती हुई सूर्य अथवा अपने पतिके ताप (सन्ताप वा मानसज्वर)को अधिक कर दिया।

अत्रेति। इस पद्यमें कैसे नायिकाके व्यवहारकी प्रतीति होगी, क्योंकि नायिकाके पयोधरसे ताजे नखक्षतके समान इन्द्रधनुका धारण असंभव है।

आशङ्का दिखलाते हैं—'आर्द्रनखक्षताभम् (अर्थात् ताजे नखक्षतके समान) यहाँपर स्थित उपमानत्व पदार्थकी सूक्ष्म आलोचनासे इन्द्रके धनुमें सञ्चारण करना चाहिए।

यथा–'दध्ना जुहोति' इत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धेर्दध्नि सञ्चार्यते विधिः।

एवञ्चेन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेत् ? न, एवं-विधनिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्युपमाङ्गीकारस्यैव ज्यायस्त्वात्।

अस्तु वात्र यथाकथञ्चित्समासोक्तिः। 'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः–' इत्यादौ चान्यगत्यसम्भवात्। किं चोपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात्कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः।

अत्रार्थे मीमांसकानां दृष्टान्तमुपपादयति—**दध्ना जुहोतीति**। हवनस्य = होमस्य, अन्यथासिद्धेः = प्रकारान्तरेण सिद्धेः "अग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यनेन प्राप्तेः "अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्" इति नयेन पिष्टपेषणवदुपदेशवैयर्थ्यात्, होमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति दध्नि संचार्यते विधिः। प्रकृते च—इन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति समासोक्त्यलङ्कारेण शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीति-र्भविष्यतीति चेत्।

मतमेतत्खण्डयति— **नेति**। एवंविधनिर्वाहे = एतादृशाक्यनिर्वाहे, "दध्ना जुहोती"ति वेदवाक्याधारेणेति शेषः। कष्टसृष्टिकल्पनात् = दुःखोत्पत्तिकल्पनात्, एकदेशविवर्त्युपमाऽङ्गीकारस्यैव, ज्यायस्त्वात् = श्रेयस्त्वात्।

अस्तु वेति। अत्र = "ऐन्द्रं धनु"रित्यादौ, यथाकथञ्चित् = येन केनाऽपि प्रकारेण, समासोक्तिः, अस्तु वा, "नेत्रैरिवोत्पलैः, पद्मैः" (१३५ पृ०)। इत्यादौ चाऽन्यगत्यसंभवात् = समासोक्तिप्रकाराऽसंभवात्। तदुपजीविकायाः = व्यवहारोप-जीविकायाः।

इसमें मीमांसकोंका प्रमाण दिखलाते हैं—**यथेति**। दध्ना जुहोति (दहीसे हवन करता है) इसमें "अग्निहोत्रं जुहुयात्" अर्थात् अग्निहोत्रका हवन करे, इसी उत्पत्तिविधिसे हवनकी प्राप्ति होनेसे होमके उद्देश्यसे दधिमात्रका विधान होता है। इसी तरह इन्द्रधनुके सदृश ताजे नखक्षतको धारण करती हुई ऐसी प्रतीति होगी अर्थात् समासोक्ति अलङ्कारसे शरद् ऋतुमें नायिकाकी प्रतीति होगी, इस मतका खण्डन करते हैं—**इति चेन्नेति**। ऐसा कहोगे तो यह मत ठीक नहीं। **एवंविधाऽनिर्वाह इति**।

ऐसे निर्वाह नहीं होनेवाले स्थलमें कष्टकल्पना करनेसे एकदेशविवर्तिनी उपमा अलङ्कार ही उचिततर (बेहतर) है।

अस्तु वेति। "ऐन्द्रं धनुः" इत्यादिमें किसी भी प्रकारसे समासोक्ति हो भी जाय, परन्तु "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः (१३५ पृ०) इत्यादिमें समासोक्ति अलङ्कार असंभव है, अर्थात् यह एकदेशविवर्तिनी उपमा है।

किं चेति। फिर और—उपमामें व्यवहारकी प्रतीति नहीं होती है तो व्यवहार प्रतीतिका आश्रय लेनेवाली समासोक्तिका उपमामें कैसे प्रवेश होगा ?

यदाहुः—

'व्यवहारोऽथवा तत्त्वमौपम्ये यत्प्रतीयते।
तन्नौपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा॥'

एवञ्चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूलसङ्करेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव।

तेनौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितत्वं नास्या विषय इति विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशेषणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा कार्यलिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुःप्रकारा समासोक्तिः।

सर्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम्। स च क्वचिल्लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः। शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः।

अत्राऽर्थे प्राचीनमतसंवादं प्रदर्शयति—**व्यवहार इति**।

औपम्ये = औपम्यगर्भविशेषणस्थले, व्यवहारः = समासोक्तिवद्व्यवहारः अथवा तत्त्वं = स्वरूपं, प्रतीयते, तद् औपम्यं, न समासोक्तिः, सा स्फुटा = व्यक्ता, एकदेशोपमा = एकदेशविवर्तिन्युपमा इति भावः। तन्मूलसङ्करे = उपमारूपकसन्देहसङ्करेपि, एकदेशविवर्तिरूपे इति शेषः। अप्रवेशः=प्रवेशाऽभावः। न्यायसिद्ध एव = उपमायां, रूपके, तदुभयसङ्करे च व्यवहारप्रतीतिर्नास्तीत्येषोऽर्थो युक्तिसिद्ध एव।

स्वमतमुपसंहरति—**तेनेति**। तेन = पूर्वोक्तकारणेन। अस्याः = समासोक्तेः। इति=हेतोः। "औपम्यगर्भत्वेन" इति पूर्वोक्तिः "औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा" इति विभागः "दन्तप्रभे"त्याद्युदाहरणत्रयं च परमत एवेति सूचितम्!

सर्वत्रेति। अत्र = समासोक्तौ, व्यवहारसमारोप एव कारणं न तु स्वरूपसमारोपः सादृश्यप्रतीतिर्वा कारणमिति भावः। स च = व्यवहारसमारोपश्च।

जैसे कि कहते हैं—व्यवहार इति। उपमागर्भविशेषण स्थलमें जो व्यवहार वा स्वरूपकी प्रतीति होती है वह औपम्य समासोक्ति नहीं है वह स्पष्ट ही एकदेशोपमा अर्थात् एकदेशविवर्तिनी उपमा है।

एवं चेति। इस प्रकार उपमा और रूपकमें एकदेशविवर्तिताका स्वीकार होनेपर उपमारूपक सन्देह सङ्करमें भी समासोक्तिका अप्रवेश न्यायसिद्ध ही है। इस कारणसे औपम्यगर्भ विशेषणोंसे समासोक्तिका उत्थान नहीं होता है। विशेषणसाम्यमें श्लिष्ट विशेषणसे और साधारण विशेषणसे समासोक्तिके दो भेद होते हैं। इसी तरह कार्य और लिङ्गकी तुल्यतामें समासोक्तिके फिर दो भेद होते हैं। इसप्रकार समासोक्तिके चार भेद हो जाते हैं। समासोक्तिमें सर्वत्र ही व्यवहारका आरोप कारण होता है। किसी लौकिक वस्तुमें लौकिक वस्तुके व्यवहारका आरोप, शास्त्रीय वस्तुमें शास्त्रीय वस्तुके व्यवहारका आरोप, अथवा लौकिक

लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः। शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा।

अत्र लौकिकवस्त्वपि रसादिभेदादनेकविधम्। शास्त्रीयमपि तर्कायुर्वेदज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धतयेति बहुप्रकारा समासोक्तिः। दिङ्मात्रं यथा—'व्याधूय यद्वसनम्—' इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकामुकव्यवहारादेः समारोपः।

'यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययमसंख्यतया प्रवृत्तम्।

लौकिके = एतल्लोकभवे, प्रत्यक्षादियोग्ये। शास्त्रीये = शास्त्रमात्रग्राह्ये, न तु लौकिक इति भावः। एवं परत्राऽपि। चतुर्द्धा = प्रकारचातुर्विध्येन।

तत्रेति। लौकिकवस्त्वपि रसादिभेदात् = रसाः (शृङ्गारादयः) तेषां भेदात्। अनेकविधं = बहुप्रकारम्।

शास्त्रीयमपि। तर्कः=न्यायशास्त्रम्, आयुर्वेदः=वैद्यविद्या, ज्योतिःशास्त्रं = ग्रहगणितम्, इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धतया इति बहुप्रकारा = अधिकभेदा समासोक्तिः।

लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपे समासोक्तिमुदाहरति—**व्याधूयेति**। विवृणोति—अत्र लौकिके वस्तुनि मलयाचलगन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः।

शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपे समासोक्तिमुदाहरति—**यैरिति**। भगवन्तं प्रति भक्तस्य सविनयोक्तिरियम्। हे भगवन्! अखिलासु = समस्तासु, अपि, वृत्तिषु वर्तन्ते=प्रवर्तन्ते आविर्भवन्तीति व्युत्पत्या वस्तुषु, स्त्रीत्वादिलिङ्गेषु वा = सृष्टिस्थितिप्रलयरूपासु, अवस्थासु। सन्मात्रत्वेनाऽविकारित्वात्प्रत्ययादिविशेषाऽभावाद्वा—अव्ययं = क्षयरहितम्, अन्यत्र अव्ययसंज्ञकम्। असंख्यतया= संख्यातुमशक्यतया, प्रवृत्तं = विद्यमानं, तादृशं त्वां = भवन्तं, पश्यद्भिः = जानद्भिः,

---

वस्तुमें शास्त्रीय वस्तुके व्यवहारका आरोप अथवा शास्त्रीय वस्तुमें लौकिक वस्तुके व्यवहारका आरोप इसप्रकार चार भेद होते हैं। उनमें लौकिक वस्तु भी रस (शृङ्गार) आदिके भेदसे अनेक प्रकारका होता है। शास्त्रीय वस्तु भी तर्क आयुर्वेद और ज्योतिःशास्त्र इनके भेदसे अनेक प्रकारकी समासोक्ति होती है।

दिग्दर्शन जैसे—"व्याधूय यद्वसनम्" (पृ० १८७)। इसमें लौकिक वस्तु मलयाचल वायुमें हठकामुकके व्यवहारका आरोप है।

शास्त्रीय वस्तुमें शास्त्रीय वस्तुके व्यवहारके आरोपमें उदाहरण—**यैरिति**। हे भगवान्! समस्त वृत्तियों (सृष्टि, स्थिति और प्रलयरूप अवस्थाओं वा स्त्रीत्व आदि लिङ्गो)में अव्यय (क्षयरहित वा स्वरादि अव्ययसंज्ञक) असंख्यतया (संख्या करनेमें अशक्य होनेसे) प्रवृत्त (विद्यमान) आपको जाननेवाले जिन्होंने परत्वजुषः

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते—
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥'

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः। एवमन्यत्र।

रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपसन्निवेशेन प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति। इह तु स्वावस्थासमारोपेणावच्छादितस्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति। अत एवात्र व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोप इत्याहुः।

यैः = जनैः, परत्वजुषः = भिन्नत्वविषयायाः, त्वदतिरिक्ताः पदार्थाः सन्तीति मतिप्रयुक्तायाः, विभक्तेः = विभागस्य, अन्यत्र तु प्रत्ययरूपायाः स्वादिविभक्तेः, लोपः = उच्छेदः, कृतः = विहितः, तैः = जनैः, ध्रुवं = निश्चितं, तव = भवतः, लक्षणं=स्वरूपाऽवधारणं, कृतं=विहितम्, इति, मन्ये=जाने। वसन्ततिलका वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, आगमशास्त्रप्रसिद्धे = वेदशास्त्रप्रख्याते, वस्तुनि = पदार्थे, व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः।

एवमन्यत्रेति। एवम्=इत्थम्, अन्यत्र अन्यस्मिन्नपि विषये, ऊह्यमिति शेषः।

अलङ्कारान्तरेभ्यः समासोक्तेर्भेदं प्रदर्शयति—**रूपक इति**। अप्रकृतम् = अप्रस्तुतं वस्तु, उपमानरूपमिति भावः। आत्मस्वरूपसंनिवेशेन=उपमेये स्वरूपारोपेण; प्रकृतस्य = प्रस्तुतस्योपमेयस्येति भावः। रूपं = स्वभावम्, अवच्छादयति = तिरोदधाति, इह = समासोक्तौ, तु, तत् = अप्रकृतं वस्तु, स्वाऽवस्थासमारोपेण = निजव्यवहारारोपेण, अवच्छादितस्वरूपम् = अवच्छादितं (रूपकवदेव तिरोहितम्) स्वरूपं यस्य तत्। तं = प्रकृतं पदार्थम्। पूर्वाऽवस्थातः = पूर्वदशातः, विशेषयति= विशिष्टं करोति, उत्कर्षयतीति भावः।

(आपसे अतिरिक्त पदार्थ हैं इस बुद्धिसे प्रयुक्त अथवा प्रत्ययरूप) विभक्ति (वस्तु, सुआदि विभक्ति)का लोप (अभाव) किया है, उन्होंने निश्चित रूपसे आपका लक्षण (स्वरूपका निश्चय) कर लिया है, मैं ऐसा मानता हूँ।

अत्रेति। इस पद्यमें वेदशास्त्र प्रसिद्ध वस्तुमें व्याकरण प्रसिद्ध वस्तुके व्यवहारका आरोप है। इसी तरह अन्य विषयमें भी कल्पना करनी चाहिए।

रूपक इति। रूपकमें अप्रकृत अर्थात् उपमानरूप वस्तु उपमेयमें अपने स्वरूपसे प्रकृत अर्थात् उपमेयके रूपको तिरोहित कर देता है, इस (समासोक्ति)में तो वह (अप्रकृत वस्तु) अपने व्यवहारके आरोपसे तिरोहित स्वरूपवाले ही उस (उपमेय)को पहली अवस्थासे विशिष्ट कर देती है। अत एव इस (समासोक्ति)में व्यवहारका समारोप है, न कि स्वरूपका समारोप होता है ऐसा कहते हैं।

उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यम्, इह तु विशेषणमात्रस्य। अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वम्, इह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः।

उक्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः।

यथा—

'अङ्गराज ! सेनापते ! द्रोणोपहासिन् ! कर्ण ! रक्षैनं भीमाद् दुःशासनम् !'

अत्र-समासोक्तौ। **उपमेति**। उपमाध्वनौ "हिममुक्तचन्द्ररुचिर" इत्यादौ, श्लेषे च = "प्रवर्तयन् क्रियाः साध्वीः" इत्यादौ वक्ष्यमाणे च।

अप्रस्तुतप्रशंसायां, प्रस्तुतस्य = प्रकृतस्य, गम्यत्वं=व्यञ्जनया बोध्यत्वम्।

परिकरं लक्षयति—**उक्तैरिति**। उक्तैः = कथितैः, साऽभिप्रायैः=विशेषाऽभिप्राययुक्तैः, विशेषणैः = भेदकपदैः, परिकरः = तदाख्योऽलङ्कारः, मतः। यद्यप्यपुष्टाऽर्थस्य दोषत्वाऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृतस्तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवोपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्येऽयं गणित इति काव्यप्रकाशः।

परिकरमुदाहरति—**अङ्गराजेति**। भीमसेनेन व्यापाद्यमानं दुःशासनमवलोक्य कर्णं प्रति अश्वत्थाम्नः सरोषोपहासवचनमिदम्। अङ्गराज = अङ्गो नाम देशविशेषः, अत्राऽङ्गराजत्वेन पररक्षाऽर्थमधिनायकत्वं प्रतीयते। सेनापते ! = सेनापतित्वेनराजभ्रातुर्दुःशासनस्वरक्षणस्याऽऽवश्यकत्वं, द्रोणोपहासिन्=द्रोणोपहासशील ! अनयासम्बुद्धयाऽर्जुनेन हन्यमानं जयद्रथं रक्षितुमसमर्थं मत्पितरं कथमुपहसितवानसीत्यभिप्रायः प्रतीयते। अतो विशेषणानां साऽभिप्रायत्वात्परिकराऽलङ्कारः।

उपमाध्वनि और श्लेषमें विशेष्यका भी साम्य होता है, यहाँ (समासोक्ति)-में विशेषणमात्रका साम्य है। अप्रस्तुतप्रशंसामें प्रस्तुत गम्य (व्यङ्ग्य) होता है, यहाँ (समासोक्ति)में अप्रस्तुत गम्य होता है यह भेद है।

उक्तैरिति। कहे गये विशेष अभिप्रायसे युक्त विशेषणोंसे परिकर अलङ्कार होता है ॥ ५७ ॥

अङ्गराजेति। हे अङ्गराज ! सेनापते ! द्रोणका उपहास करनेवाले ! कर्ण ! भीमसेनसे दुःशासनकी रक्षा करो। भीमसेनसे मारे जानेवाले दुःशासनको देखकर कर्णके प्रति अश्वत्थामाकी उक्ति है। अङ्ग देशविशेष है "अङ्गराज" कहनेसे है दूसरेकी रक्षाके लिए उसके अधिनायकत्वकी प्रतीति होती है। "सेनापते" कहनेसे राजाके भाई दुःशासनकी रक्षा आवश्यक प्रतीत होती है। "द्रोणोपहासिन्" कहनेसे कर्णके शौर्यका मद प्रतीत होता है।

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ५७ ॥

'स्वभावादेकार्थैः' इति शब्दश्लेषाद् व्यवच्छेदः। 'वाचनम्' इति च ध्वनेः। उदाहरणम्—

'प्रवर्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन्।
महसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः॥'

अर्थश्लेषं लक्षयति—**शब्दैरिति**। स्वभावात् = स्वभावतः, एकाऽर्थैः = एकार्थमात्रवाचकैः, शब्दैः = पदैः, अनेकाऽर्थवाचनम् = अनेकाऽर्थस्य वाचनम् (अभिधया प्रतिपादनम्) श्लेषः ॥ ५७ ॥

विवृणोति—**स्वभावादिति**। "स्वभावात् एकाऽर्थैः"रिति, शब्दश्लेषात् अलङ्कारात्, व्यवच्छेदः = व्यावृत्तिः, वाचनम् इति च ध्वनेः = व्यवच्छेद इति पूर्वेणाऽन्वयः।

अर्थश्लेषमुदाहरति—**प्रवर्तयन्निति**। कस्यचिद्विभाकरनाम्नो राज्ञः सूर्यसादृश्येन वर्णनपरं पद्यम्। साध्वीः = सर्वसाधारणहितकरीः, क्रियाः = कर्माणि, वापीकूपतडागादिनिर्माणरूपाणीति भावः। प्रवर्तयन् = सम्पादयन्, हरितां = दिशां, सर्वदिग्वर्तिनीनां प्रजानामिति भावः, मालिन्यं = दैन्यं, हरन् = निवारयन्, नानाविधैरुपायैरिति भावः। भूयसा = प्रचुरेण, महसा = उत्सवेन, दीप्तः=प्रकाशितः, विभाकरः = तन्नामकः कश्चिद्राजा, विराजति = शोभते।

सूर्यपक्षे—विभाकरः = सूर्यः, साध्वीः हितावहाः, सन्ध्यावन्दनादिरूपाः, क्रियाः = कर्माणि, प्रवर्तयन् = सञ्चालयन्, स्वोदयेनेति शेषः। हरितां = दिशां, मालिन्यम् = अन्धकाररूपं मलीमसत्वं, हरन् = अपसारयन्, तथा भूयसाः = प्रचुरेण, महसा = तेजसा, दीप्तः = प्रकाशितः सन्, विराजति = शोभते। अनुष्टुब्वृत्तम्।

शब्दैरिति। स्वभावसे एकाऽर्थक शब्दोंसे अनेक अर्थोंका वाचन अर्थात् अभिधा वृत्तिसे प्रतिपादन करनेको "श्लेष" कहते हैं। "स्वभावात् एकार्थैः" कहनेसे शब्दश्लेषकी व्यावृत्ति होती है। "वाचन" कहनेसे श्लेषध्वनिकी व्यावृत्ति होती है। उदाहरण—**प्रवर्तयन्निति**। उत्तम क्रियाओं (वापी, कूप और तडाग आदिके निर्माणों)को प्रवृत्त कराते हुए अनेक उपायोंसे सब दिशाओंमें रहने वाली प्रजाओंके दैन्यको हटाते हुए उत्सवसे प्रकाशित विभाकर नामके कोई राजा शोभित हो रहे हैं।

सूर्यपक्षमें—हितकारक सन्ध्यावन्दन आदि कर्मोंको प्रवृत्त करते हुए दिशाओं-की अन्धकाररूप मलिनताको हटाते हुए सूर्य प्रचुर तेजसे शोभित हो रहे हैं।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावपि राजसूर्यौ वाच्यौ।

क्वचिद्विशेषः सामान्यात्, सामान्यं वा विशेषतः।
कार्यान्निमित्तं, कार्यं च हेतोरथ समात् समम् ॥ ५८ ॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेद् गम्यते पञ्चधा ततः।
अप्रस्तुतप्रशंसा स्याद्—

क्रमेणोदाहरणम्—

'पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः॥'

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, प्रकरणादिनियमाऽभावात्—"संयोगो विप्रयोगश्च"त्यादिपूर्वप्रतिपादिताऽभिधानियामकाऽभावात्, वाच्यौ = अभिधावृत्या प्रतिपाद्यौ।

अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति—**क्वचिदिति**। क्वचित् = कुत्रचित्, अप्रस्तुतात्= अप्रकृतात्, सामान्यात्, प्रस्तुतः = प्रकृतः, विशेषः, गम्यते, चेत् १, क्वचित् अप्रस्तुतात्, विशेषतः = विशेषात्, प्रस्तुतं निमित्तं गम्यते चेत् २, क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात्, प्रस्तुतं निमित्तं = कारणं, गम्यते चेत् ३, क्वचित् अप्रस्तुतात् हेतोः = कारणात्, प्रस्तुतं, कार्यं, गम्यते चेत् ४, तथा अप्रस्तुतात् ॥ ५८ ॥

समात् = तुल्यरूपाद्वस्तुनः, प्रस्तुतं समं = तुल्यरूपं वस्तु, गम्यते=प्रतीयते, चेत् = यदि, ततः = तदा, पञ्चधा = पञ्चप्रकारा, अप्रस्तुतप्रशंसा = अलङ्कारः, स्यात् = भवेत्।

तथा च—अप्रस्तुतात्प्रस्तुतप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसेति सामान्यलक्षणम्। सा चाऽप्रस्तुतप्रशंसा, पूर्ववर्णितदिशा पञ्चप्रकारेति भावः।

अप्रस्तुतसामान्यात्प्रस्तुतविशेषप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**पादाहत-मिति**। शिशुपालवधद्वितीयसर्गे बलरामस्योक्तिरियम्। यत्, रजः = धूलिः,

---

अत्रेति। यहां प्रकरण आदि नियमके न होनेसे राजा और सूर्य दोनों ही वाच्य हैं।

क्वचिदिति। १ कहीं अप्रस्तुत सामान्यसे प्रस्तुत विशेष, २ कहीं अप्रस्तुत विशेषसे प्रस्तुत सामान्य, ३ कहीं अप्रस्तुत कार्यसे प्रस्तुत निमित्त (कारण), ४ कहीं अप्रस्तुत कारणसे प्रस्तुत कार्य, और ५ कहीं अप्रस्तुत सम (तुल्यरूप वस्तु)से प्रस्तुत सम (तुल्यरूप वस्तु) व्यञ्जना वृत्तिसे जाने जाते हैं इस प्रकार पाँच प्रकारकी अप्रस्तुतप्रशंसा होती है ॥ ५६ ॥

क्रमसे उदाहरण—**पादेति**। उद्धव, बलराम और श्रीकृष्णकी सभामें बलराम-की उक्ति है।

अत्रास्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम्।

'स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया॥'

अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः। एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः।

पादाहतं = पादेन (चरणेन) आहतं (ताडितम्) सत्, उत्थाय = उत्पत्य, मूर्धनम् = आहन्तुः शिरः, अधिरोहति = आक्रामति। अवमानेऽपि = अपमानेऽपि, स्वस्थात् = सन्तुष्टात्, देहिनः = चेतनपदार्थात्, तत् = पूर्वोक्तम्, अचेतनमपि, रजः= धूलिः, वरं = श्रेष्ठम्। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, अस्मदपेक्षया = शिशुपालेनाऽवमानितानाम् अस्माकम् (यादवानाम्) अपेक्षया, अचेतनं सत्, रजः = धूलिः, अपि वरं = श्रेष्ठम् इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यं देहिरूपमभिहितम्।

अप्रस्तुतविशेषात् प्रस्तुतसामान्यप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**स्रगियमिति**। रघुवंशस्याऽष्टमसर्गस्थं पद्यमिदम्। इन्दुमतीनिधनाऽनन्तरमजस्य परिदेवनमिदम्। इयं = सन्निकृष्टस्था, स्रक् = पुष्पमाला, जीविताऽपहा यदि = जीवनघातिका चेत्, इन्दुमत्या इति शेषः। हृदये = मम वक्षःस्थले, निहिता = स्थापिता सती, माम् = अजं, किं न हन्ति = कथं न हिनस्ति। ईश्वरेच्छया = भगवद्वाञ्छया, विषं = गरलम्, अपि, क्वचित् = कुत्रचित्, अमृतं = पीयूषं, भवेत् = स्यात्, क्वचित्, अमृतं = पीयूषम्, अपि, विषं = गरलं, भवेत् = स्यात्। ईश्वर एवाऽत्र हेतुरिति भावः। वियोगिनी वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अहितकारिणः = पदार्थस्य, अपि, हितकारित्वं,

---

पैरसे ताडित होनेपर जो धूल शिरपर चढ़ जाती है, अपमान होनेपर सन्तुष्ट मनुष्यसे वह धूल अच्छी है।

अत्रेति। इस पद्यमें शिशुपालसे अपमानित होकर भी सहनेवाले हम लोगोंसे धूल भी अच्छी है। यहाँ प्रस्तुत विशेषमें देहिरूप सामान्य कहा गया है।

स्रगिति। इन्दुमतीकी मृत्यु होनेपर अजकी उक्ति है। यह माला जीवनको नष्ट करनेवाली है तो मेरे हृदयपर रक्खी जाती हुई मुझे क्यों नहीं मार देती है। ईश्वरकी इच्छासे कहीं विष भी अमृत हो जाता है अथवा अमृत भी विष हो जाता है।

अत्रेति। यहाँ ईश्वरकी इच्छासे कहीं अहित करनेवाला भी हितकारी हो जाता है और कहीं हित करनेवाला भी अहितकारी हो जाता है ऐसे प्रस्तुत

दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु प्रतिबिम्बत्वेनोपादीयते। इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सद्भावः।

'इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव,
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं, श्यामेव हेमप्रभा।
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त! शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव॥'

भवतीति शेषः। एवं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः = विषाऽमृतयोरमृतविषीभवनरूपः अभिहितः।

एवं चाऽत्रेति। अप्रस्तुतप्रशंसामूलः अर्थान्तरन्यासः = सामान्येन विशेषसमर्थनरूप इति भावः।

दृष्टान्ताऽर्थान्तरन्यासौ विविनक्ति—**दृष्टान्त इति**। प्रख्यातं = प्रसिद्धम्। प्रतिबिम्बत्वेन = उपमानत्वेन, इह तु = "स्रगियम्" इत्यादिपद्ये तु। तस्य = दृष्टान्तस्य, सद्भावः = अस्तित्वम्।

अप्रस्तुतात्कार्यात्प्रस्तुतकारणप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**इन्दुरिति**। सीतायाः सौन्दर्याऽतिशयस्योक्तिरियम्। सीतायाः = जनकनन्दिन्याः, पुरतः = अग्रतः, इन्दुः = चन्द्रः, अञ्जनेन = कज्जलेन, लिप्त इव = उपदिग्ध इव, प्रतीयत इति शेषः। सीतामुखसौन्दर्याऽतिशयवर्णनमिदम्। इत्थं मृगीणां = हरिणीनां, दृष्टिः = नयनम्। जडिता इव=स्तब्धा इव, चाञ्चल्यरहिता इव, सीतानयनाऽतिशयसौन्दर्यवर्णनमिदम्। विद्रुमदलं = प्रवालखण्डः प्रम्लानाऽरुणिमा प्रकर्षेण म्लानः (ग्लानः) अरुणिमा (लौहित्यम्), यस्य तत्। एतेन सीताया अधरोष्ठस्य विद्रुमदलशोभातिशायित्वं प्रतीयते। हेमप्रभा = सुवर्णकान्तिः, श्यामा इव = कृष्णवर्णा इव। सीताया देहकान्तिवर्णनमिदम्, कोकिलवधूकण्ठेषु = कोकिलवधूनां (कोकिलानां) कण्ठेषु (गलस्वरेषु), कलया = लेशेन, कार्कश्यं = कठोरता, प्रस्तुतं = दैवेन प्रणीतम्। सीताकण्ठस्वरोऽतीव कोमल इति भावः। इयं सीतायाः कण्ठस्वरप्रशंसा। तथा

सामान्यमें विषका अमृत होना और अमृतका विष होना ऐसा अप्रस्तुत विशेष कहा गया है।

एवं चेति। अप्रस्तुतप्रशंसामूलक अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है। दृष्टान्त अलङ्कारमें प्रख्यात वस्तु ही प्रतिबिम्बरूपसे लिया जाता है यहाँ (अप्रस्तुतप्रशंसामें) विषका अमृत होना और अमृतका विष होना इस विषयकी प्रसिद्धि न होनेसे दृष्टान्त अलङ्कारका अस्तित्व नहीं है।

इन्दुरिति। सीताके आगे चन्द्रमा कज्जलसे लिप्तके समान प्रतीत होता है। और मृगियोंके नेत्र स्तब्धसे लगते हैं, विद्रुमदल (मूँगेके खण्ड)की लालिमा

अत्र सम्भाव्यमानेभ्य इन्द्वादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते ।

'गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्यगवेक्ष्य बाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया वध्यता-
मित्थं स्नेहविवर्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥'

च सीतायाः पुरतः, शिखिनां = मयूराणां बर्हाः = पिच्छानि, सगर्हा इव = निन्दिता इव । हन्तेति सीतायाः सौन्दर्योत्कर्षे हर्षद्योतकं वा इन्द्वादीनामपकर्षे खेदद्योतकमव्ययम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन्पद्ये, संभाव्यमानेभ्यः = उत्प्रेक्षाविषयीक्रियमाणेभ्यः, इन्द्वादीत्यादिः०=इन्द्वादिगतेभ्यः (इन्द्वादिप्राप्तेभ्यः) अञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः (कज्जललिप्तत्वादिभ्यः, अप्रस्तुतकार्येभ्य इति भावः) । वदनादिगतेत्यादिः०=वदनादिगतं (सीताया मुखादिस्थितम्) सौन्दर्यविशेषरूपं (लावण्यविशेषरूपम्) प्रस्तुतं (प्रकृतम्) कारणं (हेतुः) प्रतीयते । इत्थं चोत्प्रेक्षामूलाऽऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

अप्रस्तुतकारणात् प्रस्तुतकार्यप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**गच्छामीति** । त्वं किं प्रस्थाननिवृत्तोऽसीति पृच्छन्तं सखायं प्रति कस्य चिदुक्तिरियम् "अहं गच्छामि" इति मया उक्तया = अभिहितया, मृगदृशा = हरिणनयनया, मत्प्रिययेति भावः । उद्रेकिणम् = आधिक्ययुक्तं, विरहजनितखेदस्येति शेषः, निःश्वासं = मुखनासाभ्यां निर्गतं वायुं, त्यक्त्वा = मुक्त्वा, बाष्पकलुषेण = नयनसलिलाविलेन; एकेन, चक्षुषा = नयनेन, तिर्यक् = वक्रम्, अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, त्वया = भवता, मयि (विषये), अर्पितं (समर्पितम्), प्रेम=स्नेहः, अद्य = अस्मिन्दिने, अद्यतः प्रभृति वा, प्रियसखीवृन्दे = अभीष्टवयस्यासमूहे, वध्यतां = निबध्यताम्, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, स्नेहविवर्धितः = वात्सल्यपरिपोषितः, मृगशिशुः = हरिणशावकः;

मलिन-सी प्रतीत होता है । सुवर्णकी कान्ति काली-सी लगती है । मादा कोयलोंके कण्ठोंमें कठोरताका लेश प्रतीत होता है और मोरोंके पंख भी निन्दितसे लगते हैं ।

अत्रेति । यहाँ संभावनाके विषयीभूत चन्द्र आदिमें प्राप्त कज्जललिप्तत्व आदि अप्रस्तुत कार्योंसे सीताजीके मुख आदिमें स्थित सौन्दर्य विशेषरूप प्रस्तुत कारण प्रतीत होता है ।

गच्छामीति । "मैं जाता हूँ" ऐसा मेरे कहनेपर मृगनयना (मेरी प्रिया)ने लम्बा निःश्वास छोड़कर अश्रुपूर्ण नेत्रसे मुझे तिरछा देखकर स्नेहसे बढ़ाये गये मृगशावकको "मुझमें स्थित प्रेम तुम आजसे मेरी प्रियसखियोंमें रख लो" ऐसा मन्दहास्यपूर्वक कहा ।

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम्।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च। श्लेषमूलाऽपि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रस्य श्लेषे श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा।

क्रमेण यथा—

'सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः।
समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः॥'

सोत्प्रासं = मन्दहास्यपूर्वकम्, आभाषितः = उक्तः। कान्तवियोगं सोढुमसमर्थाऽहं मरिष्यामीतित्यभिप्रायः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, कस्यचित् = पुरुषस्य, अगमनरूपे = देशान्तरप्रस्थानाऽभावरूपे, कार्ये, प्रस्तुते सति, कारणम् = अप्रस्तुतो हेतुः "अद्य प्रेम०" इत्यादिरूपं मरणसूचकं वाक्यमिति भावः। अभिहितम् = उक्तम्।

तुल्य इति। तुल्ये = वस्तुनि, प्रस्तुते। तुल्याऽभिधाने = तुल्यस्य (अप्रस्तुतस्य वस्तुनः) अभिधाने। विशेष्यस्याऽपि = अपि शब्दाद्विशेषणस्याऽपि।

अप्रस्तुतात्समात् प्रस्तुतसमे केवलविशेषणश्लेषेऽप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**सहकार इति**। भविष्यतो वरस्याऽवस्थां पृच्छन्तीं नायिकां प्रति सहकारवर्णनव्याजेन तत्सख्या उक्तिरियम्। सदाऽऽमोदः=सदा (सर्वदा) आमोदः (अतिनिर्हारि सौरभं, हर्षश्च) यस्य सः। वसन्तश्रीसमन्वितः = वसन्ते (वसन्ततौ) श्रिया (शोभया) समन्वितः (संयुक्तः), अन्यत्र—वसन्तः (वसन्ततुः) इव श्रीसमन्वितो (स्वाभाविकशोभासंयुक्तः)। समुज्ज्वलरुचिः = सम्यक् उज्ज्वला (अवदाता) रुचिः (कान्तिः) यस्य सः। अन्यत्र—समुज्ज्वले (उत्तमश्रृङ्गारे) रुचिः (इच्छा) यस्य सः। "श्रृङ्गारः शुचिरुज्ज्वल" इत्यमरः। श्रीमान् =

अत्रेति। इस पद्यमें किसी पुरुषने अपने मित्रके "तुम क्यों प्रस्थानसे निवृत्त हुए हो" ऐसा पूछनेपर अपने अगमनरूप प्रस्तुत कार्यमें "अद्य प्रेम०" इत्यादिमें कहे गये प्रियाके मरणसूचक वाक्यरूप अप्रस्तुत कारण बताया गया है।

तुल्य इति। तुल्य वस्तु प्रस्तुत होनेपर अप्रस्तुत तुल्य वस्तुके अभिधानमें दो भेद होते हैं—श्लेषमूलक और सादृश्यमात्रमूलक। श्लेषमूलक भी समासोक्तिकी समान विशेषणमात्रके श्लेषमें और श्लेषके समान विशेषण और विशेष्यके भी श्लेषमें होती है, इसप्रकार इसके भी दो भेद होते हैं। क्रमसे जैसे—

सहकार इति। सदामोद सदा आमोद (अतिशय सुगन्ध)से वा सदा आमोद (हर्ष)से युक्त, वसन्तश्रीसमन्वित = वसन्त ऋतुमें शोभासे युक्त अथवा वसन्तके समान शोभासे युक्त, समुज्ज्वलरुचि = अत्यन्त उज्ज्वल रुचि (कान्ति)से युक्त, अथवा समुज्ज्वल (उत्तम श्रृङ्गार)में रुचि (इच्छा)से युक्त, श्रीमान् =

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात्सहकारात्कस्यचित्प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः।

'पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
याायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात्।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन॥'

कुसुमसमृद्धः, सम्पत्तिमांश्च। प्रभूतोत्कलिकाकुलः=प्रभूताः (प्रचुरा) या उत्कलिकाः (उत्पन्नकोरकाः) ताभिः आकुलः (व्याप्तः), अन्यत्र प्रभूताः (प्रचुराः) या उत्कलिकाः (उत्कण्ठाः) ताभिः आकुलः (अधीरः)। तादृशः सहकारः = अतिसौरभ आम्रः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये, विशेषणमात्रश्लेषवशात् = अत्र मात्रपदेन विशेष्यस्य "सहकार" पदस्य न श्लेष इति सूचितम्।

अप्रस्तुतात् समात् प्रस्तुतसमे केवलविशेष्यश्लेषेऽप्रस्तुतप्रशंसामाह—**पुंस्त्वादिति**। मल्लटशतके राजवर्णन प्रसङ्गस्थं पद्यमिदम्। पुंस्त्वात् = पुरुषभावात्, अपि, प्रविचलेत्=विचलितो भवेत्, महिलाऽपि स्यादिति भावः। अन्यत्र तु—पुरुषत्व-रहितोऽपि भवेत्। अधः = अधोलोकं, पातालमिति भावः। अन्यत्र—नरकम् अपि, यायात् = गच्छेत्। प्रणयने = याच्ञायाम्, "प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि याच्ञाविश्रम्भ-योरपि।" इति मेदिनी। महान् = उत्तमः, अपि, न स्यात् यदि = नो भवेत् चेत्, तदपि = तथाऽपि, विश्वं = लोकं, निजराष्ट्रं च, अभ्युद्धरेत् = अभ्युद्धृतं कुर्यात्, दैत्याऽधिकारादरिसकाशाच्च। अत एव इतीदृशी = एतादृशी, इयं दिक् = ईदृशः प्रकारः, केनाऽपि = निर्वक्तुमशक्येन, पुरुषोत्तमेन = विष्णुना, पुरुषश्रेष्ठेन वा, प्रकटिता = प्रकाशिता। वसन्ततिलका वृत्तम्।

फूलोंकी शोभासे युक्त, अथवा सम्पत्तिसे युक्त, प्रभूतोत्कलिकाऽऽकुलः = प्रचुर कलियोंसे युक्त, अथवा—प्रचुर उत्कलिका (उत्कण्ठा)ओंसे युक्त, ऐसा सहकार (कलमी आमका पेड़) है।

अत्रेति। यहाँ केवल विशेषणोंके श्लेषसे अप्रस्तुत सहकारसे किसी प्रस्तुत नायककी प्रतीति होती है।

पुंस्त्वादिति। पुंस्त्व (पुरुषभाव वा पुरुषार्थ)से विचलित हो, अधः (नीचे वा अधोलोक अर्थात् पाताल)में जाय, प्रणयन (मांगने)में उत्तम भी न हो तो भी विश्व (लोक अथवा अपने राष्ट्र)का उद्धार करे ऐसा प्रकार किसी पुरुषोत्तम (मोहिनी रूपधारी, वामनाऽवतारधारी भगवान् विष्णु अथवा पुरुषोत्तम नामवाले किसी राजा)ने प्रकाशित किया है।

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्धया प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते। तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते।

साहश्यमात्रमूला यथा—

'एकः कपोतपोतः, शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति।
अम्बरमावृतिशून्यं हरहर शरणं विधेः करुणा॥'

अत्र कपोतादप्रस्तुतात्कश्चित्प्रस्तुतः प्रतीयते। इयं च क्वचिद्वैधर्म्येणाऽपि भवति।

विवृणोति—अत्रेति। अत्र = अस्मिन्पद्ये, विशेष्येणाऽपि = भेद्येनाऽपि, न केवलं पुंस्त्वादिविशेषणेनेति अपिपदस्यार्थः। श्लिष्टेन = श्लेषयुक्तेन, पुरुषोत्तमपदेन प्रचुरप्रसिद्धया = प्रभूतप्रथित्या, प्रथमम् अप्रस्तुतो विष्णुरेव बोध्यते। तच्च यथा—पुंस्त्वात् प्रविचलनं सुरकार्यसिद्धयर्थं मोहिनीरूपधारणम्। अधोयानं = भक्तप्रह्लादस्य, प्रसादनार्थं पाताललोकगमनम्। सुरकार्यसिद्धयर्थं वामनरूपेण बलेः पदत्रयपरिमितभूमियाच्ञायां वामनत्वम् इत्थं च वर्णनीयः = वर्णनाऽर्हः, कश्चित्पुरुषः प्रतीयते।

अप्रस्तुतात्तुल्यात्प्रस्तुततुल्ये साहश्यमात्रमूलामप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—एक इति। बहुभिः शत्रुभिराक्रान्तं कंचिद्राजकुमारं दृष्ट्वा कस्यचित्सहृदयस्योक्तिरियम्। एकः = एकाकी, असहाय इति भावः। कपोतपोतः = पारावतशावकः। इतश्च, शतशः = बहुसंख्यकाः, श्येनाः = पत्त्रिणः पक्षिणः, "पत्त्री श्येन" इत्यमरः। क्षुधा = बुभुक्षया, अभिधावन्ति = शीघ्रमभिगच्छन्ति। तं भक्षयितुमिति शेषः। अम्बरम् = आकाशम्, आवृतिशून्यम्, आश्रयस्थानरहितमिति भावः। हरहर = शिव शिव। विधेः = विधातुः, करुणा = दया, शरणं = रक्षित्री। आर्या वृत्तम्।

विवृणोति—अत्रेति। कश्चित् = असहायः पुरुषः।

इयं चेति। इयम् = अप्रस्तुतप्रशंसा।

अत्रेति। यहाँ विशेष्य श्लिष्ट पुरुषोत्तम पदसे अधिक प्रसिद्धिसे पहले भगवान् विष्णुका बोध होता है। उसी पदसे वर्णनीय किसी पुरुषकी प्रतीति होती है।

साहश्यमात्रमूलक अप्रस्तुतप्रशंसा जैसे—एक इति। अकेला कबूतरका बच्चा है, सैकड़ों बाज भूखसे उसके सामने आ रहे हैं। आकाश आवरण (आश्रय)से शून्य है। शिव! शिव! विधाताकी दया ही शरण है।

अत्रेति। यहाँ अप्रस्तुत कपोतसे प्रस्तुत शत्रुओंसे आक्रान्त किसी असहाय पुरुषकी प्रतीति होती है।

इयं चेति। यह (अप्रस्तुत प्रशंसा) कहीं वैधर्म्यसे भी होती है।

'धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥'

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रतीयते। वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम्। तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव।

असम्भवे यथा—

'कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः।
अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥'

अप्रस्तुतात्तुल्यात् प्रस्तुततुल्ये वैधर्म्यमूलामप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**धन्या इति**। रामस्य स्मरतो दशरथस्योक्तिरियम्। कह्लारस्पर्शशीतलाः = कह्लाराणां (शीतलानां रक्तोत्पलानाम्) स्पर्शेन (आमर्शनेन) शीतलाः (शीताः) वने = विपिने, वाताः = पवनाः, धन्याः = पुण्यवन्तः। धन्यत्वं सूचयति—**राममिति**। ये = वाताः, अनिवारिताः = केनाऽप्यनिरुद्धाः सन्तः, इन्दीवरश्यामम् = इन्दीवरम् (नीलकमलम्) इव श्यामं (कृष्णवर्णम्) रामं=रामचन्द्रं, स्पृशन्ति=आमृशन्ति। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्नुदाहरणे, वाता धन्याः, इति वैधर्म्येण = विभिन्नधर्मत्वेन अहमधन्य इति प्रस्तुतः प्रतीयते।

अप्रस्तुतप्रशंसां पुनस्त्रैविध्येन विभजते—**वाच्यस्येति**। वाच्यस्य=वाच्याऽर्थस्य, संभवाऽसंभवेत्यादिः०=संभवरूपतया, असंभवरूपतया, उभयरूपतया (संभवाऽसंभवरूपतया) च इयम् = अप्रस्तुतप्रशंसा, त्रिप्रकारा = त्रिभेदा। तत्र भेदत्रये, संभवे = वाक्यार्थस्येति भावः। मनुष्यवक्तृकत्वादुक्तिसंभवस्थाने इति भावः। उक्तोदाहरणानि = "पादाहतम्" इत्यादीनि।

अप्रस्तुतात्समद्वयात्प्रस्तुतसमद्वयतुल्येऽसंभवेऽप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**कोकिलोऽहमिति**। स्वसमानत्वेन स्पर्धमानं कंचिदुद्दिश्य कस्यचिदुक्तिरियम्। अहं, कोकिलः = पिकः, भवान्, काकः = ध्वाङ्क्षः, आवयोः = कोकिलकाकरूपयोः, कालिमा = कृष्णवर्णत्वं, समानः = तुल्यः, पुनः = परन्तु, काकलीकोविदाः =

धन्या इति। शीतल रक्त कमलोंके स्पर्शसे शीतल वनमें वायु धन्य हैं, जो कि रोक-टोकके विना नीलकमलके समान साँवले श्रीरामका स्पर्श कर पाते हैं।

अत्रेति। यहाँ वायु धन्य हैं, पर मैं अधन्य हूँ, वैधर्म्यसे ऐसे प्रस्तुतकी प्रतीति होती है।

वाच्यस्येति। वाच्य अर्थके संभव, असंभव और उभयरूप होनेसे अप्रस्तुत प्रशंसा तीन प्रकारकी होती है।

उनमें संभवमें कहे गये उदाहरण ही है। असंभवमें जैसे—**कोकिल इति**।

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुतस्याध्यारोपणं विनाऽसम्भवि।

उभयरूपत्वे यथा—

'अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः।
कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः॥'

सूक्ष्मकलशब्दज्ञातारो जनाः, अन्तरं = कर्णकठोरशब्दकारकेण त्वया समं मम भेदं वैधर्म्यमिति भावः। कथयिष्यन्ति = प्रतिपादयिष्यन्ति। कलालापिनो मम कठोराक्रोशिनस्तव च महान् भेदः, इति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। वाकोवाक्यम्=उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यम्। वाकोवाक्यस्य लक्षणं यथा सरस्वतीकण्ठाभरणे—

"उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः।
द्वयोर्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे॥"

"वाक्योपवाक्य"मिति पुस्तकान्तरपाठस्तत्र वादप्रतिवाद इत्यर्थः। प्रस्तुताऽध्यारोपणं विना = प्रस्तुतस्य (एतदुक्तिसमर्थस्य जनस्य) अध्यारोपणम् = अप्रस्तुते वक्तरि कोकिले आरोपं, विना, असंभवि = संभवरहितम्। पक्षिरूपस्य कोकिलस्येदृग्वचनसामर्थ्याभावादिति भावः।

अप्रस्तुतात्समद्वयात्प्रस्तुतसमद्वयतुल्ये उभयरूपे (सम्भवाऽसम्भवरूपे, अंशतः संभवे, अंशतः असंभवे चेति भावः) अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति—**अन्तश्छिद्राणीति**। स्वमतिमान्द्येन शत्रुतः प्राप्तपराजयं विनष्टयशसं कंचिदुद्दिश्य कस्यचिदुक्तिरियम्। अन्तः = अभ्यन्तरे, भूयांसि = प्रचुराणि, छिद्राणि = रन्ध्राणि, कुटुम्बदुश्चरितानि च। बहिः = बाह्यभागे, बहवः = प्रचुराः, कण्टकाः = तीक्ष्णाऽग्राः, क्षुद्रशत्रवश्च, सन्तीति शेषः। अत एव कमलनालस्य = पद्मनालदण्डस्य, गुणाः = अन्तःस्थसूत्राणि, परोपकारादिगुणजनितयशांसि च, कथं = केन प्रकारेण, भङ्गुराः = छिदुराः विनश्वराश्च, मा भूवन् = नो भवेयुः, भवेयुरेवेति भावः। "माङि लुङ्" इति लुङ्, "न माङ्योगे" इत्यडभावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

मैं कोकिल हूँ और आप कौआ हैं, हम दोनोंमें कालापन समान है, परन्तु जो सूक्ष्म मधुर स्वरके जानकार हैं वे हम दोनोंका भेद कहेंगे।

अत्रेति। इस पद्यमें कौआ और कोयलकी उक्ति और प्रत्युक्तिसे युक्त वाक्य प्रस्तुत (ऐसा कहनेसें समर्थ) मनुष्यका अप्रस्तुत कोकिलरूप वक्तामें आरोपके विना संभव नहीं।

उभयरूपका उदाहरण—**अन्तरिति**। जहाँ भीतर बहुतसे छिद्र और कुटुम्बोंके दुश्चरित, बाहर बहुतेरे कण्टक (काँटे और क्षुद्र शत्रु) ऐसे कमलनालके गुण भङ्गुर (भङ्गशील) क्यों नहीं हों ?

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्तश्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि। अन्येषां तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम्। अस्याश्च समासोक्तिवद् व्यवहारसमारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिमूलाद्वस्तुध्वनेर्भेदः।

उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वम्। एवं समासोक्तौवपि। श्लेषे तु द्वयोरपि वाच्यत्वम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये। प्रस्तुतस्य = प्रकृतस्य, कस्यचित् = कामक्रोधादिदोषयुक्तस्य जनस्य, अध्यारोपणं विना = कमलनाल आरोपं विना। गुणभङ्गुरीकरणे = अभ्यन्तरस्थतन्तुच्छेदने, हेतुत्वं = कारणत्वम्, असंभवि= असंभवयुक्तम्। अन्येषां तु = कण्टकानां तु, संभवि = संभवयुक्तं, गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वं संभवम्। प्रस्तुताऽध्यारोपणं विनाऽपीति शेषः। इति = अस्माद्धेतोः, उभयरूपत्वं = संभवाऽसंभवरूपत्वम्।

अप्रस्तुतप्रशंसाया ध्वनेरलङ्कारान्तराच्च भेदं दर्शयति—**अस्याश्चेति**। अस्याः = अप्रस्तुतप्रशंसायाः, श्लेषेण समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतिरूपाया अप्रस्तुतप्रशंसाया इति भावः। समासोक्तिवत् = समासोक्ताविव, व्यवहारसमारोपप्राणत्वात् = व्यवहारसमारोप एव प्राणः (जीवनम्) यस्यास्तस्याऽभावस्तस्मात्, तथा च "पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमस्ति" इत्यादिगतशब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनौ व्यवहारसमारोपप्रतीतिर्नास्ति "सहकारः सदामोद" इत्यादौ सा = व्यवहारसमारोपप्रतीतिरस्ति इत्युभयोर्भेद इति भावः।

उपमेति। उपमाध्वनौ "हिममुक्तचन्द्ररुचिरः" इत्यादौ अप्रस्तुतस्य वसन्तादेर्व्यङ्ग्यत्वम्, इह = अप्रस्तुतप्रशंसायां, तु "सहकारः सदाऽऽमोद" इत्यादौ तु प्रस्तुतस्यैव नायकादेर्व्यङ्ग्यत्वम्।

एवमिति। समासोक्तौ = अलङ्कारे, अपि एवम् = उपमाध्वनिवदेव अप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वम्। इह तु प्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वमित्युभयोर्भेदः।

अत्रेति। इस पद्यमें प्रस्तुत किसी काम क्रोध आदि दोषोंसे युक्त पुरुषके आरोपके विना कमलनालके भीतरके छिद्रोंका उसके गुणों (तन्तुओं)को तोड़नेमें हेतु होना असंभव है।

अन्येषामिति। तन्तुओंको तोड़नेमें काटोंका हेतु होना तो संभव है, इसलिए यह उभयरूप अर्थात् संभवरूप और असंभवरूप है।

अस्याश्चेति। अप्रस्तुत प्रशंसाका समासोक्तिके समान व्यवहारका आरोप प्राण होनेसे शब्दशक्ति मूल वस्तु ध्वनिसे इसका भेद है।

उपमाध्वनाविति। उपमाध्वनिमें अप्रस्तुत व्यङ्ग्य होता है।

एवमिति। इसी तरह समासोक्तिमें भी उपमाध्वनिके समान अप्रस्तुत व्यङ्ग्य होता है। श्लेषमें प्रस्तुत और अप्रस्तुत दोनों वाच्य होते हैं।

—उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ॥ ५९ ॥

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः । स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः ।

क्रमेण यथा—

'स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ! ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता द्विट्स्त्रियो जाताः ॥'

श्लेषेऽपीति । श्लेषेऽपि । द्वयोरपि = पक्षयोः प्रस्तुताऽप्रस्तुतयोर्वाच्यत्वम् । "श्लिष्टैः पदैरनेकाऽर्थाभिधाने श्लेष" इत्युक्तेः "श्लेषोऽनेकाऽर्थवाचनम्" इत्युक्तेश्च अभिधावृत्त्यैव बोध्यत्वं नियतमिति शेषः ।

व्याजस्तुतिं लक्षयति—**उक्तेति** । वाच्याभ्याम् = आपाततो ज्ञायमानाभ्यां, निन्दास्तुतिभ्यां = गर्हाप्रशंसाभ्यां, स्तुतिनिन्दयोः = यथासंख्येन प्रशंसागर्हयोः, गम्यत्वे = प्रतीयमानत्वे, पुनः व्याजस्तुतिः, उक्ता = अभिहिता ॥ ५९ ॥

विवृणोति—**निन्दयेति** । निन्दया = वाच्यरूपया गर्हया, स्तुतेः=प्रशंसायाः, गम्यत्वे = प्रतीयमानत्वे, व्याजेन = छलेन, स्तुतिरिति व्युत्पत्या व्याजस्तुतिः १ । स्तुत्या = वाच्यरूपया प्रशंसया, निन्दायाः = गर्हायाः, गम्यत्वे = प्रतीयमानत्वे, व्याजरूपा = छलरूपा, स्तुतिः २ । इत्थं च व्याजस्तुतेर्द्वैविध्यं प्रतिपाद्यते ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिमुदाहरति—**स्तनयुगयुक्ताभरणा इति** । व्याजेन राज्ञः स्तुतिरियम् । हे देव = हे राजन् !, त्वयि = भवति, कुपितेऽपि = क्रुद्धेऽपि, द्विट्स्त्रियः = भवतः शत्रुभार्याः, प्राक् = प्रथमं, स्तनेत्यादिः॰ = स्तनयुगे (कुचयुग्मे) मुक्ताऽऽभरणाः (मुक्तामयम्, आभरणम्=आभूषणम्) यासां

उक्तेति । वाच्य निन्दा और स्तुतिसे स्तुति और निन्दाके व्यङ्ग्य होनेपर व्याजस्तुति अलङ्कार होता है ॥ ६० ॥

निन्दयेति । १ वाच्यनिन्दासे स्तुतिके व्यङ्ग्य होनेपर "व्याजेन स्तुतिः" अर्थात् छलसे स्तुति ऐसी व्युत्पत्तिसे व्याजस्तुति पद बनता है । २ वाच्य स्तुतिसे निन्दाके व्यङ्ग्य होनेपर "व्याजरूपा स्तुतिः, इस व्युत्पतिसे भी "व्याजस्तुति" पद बनता है । क्रमसे उदाहरण जैसे—**स्तनेत्यादि** ।

हे राजन् ! आपके कुपित होनेपर भी आपके शत्रुओंकी स्त्रियाँ पहलेके समान विश्वस्ता हैं, पहले स्तनयुगमें मुक्ताभरणाः अर्थात् मोतियोंके आभरणोंसे युक्त थीं, और अब भी स्तनयुगसे मुक्ताभरणाः अर्थात् आभरणोंको

इदं मम ।

'व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं
यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।
स्तोत्रं तु ते महदिदं घन ! धर्मराज-
साहाय्यमर्जयसि यत्पथिकान्निहत्य ।।'

ताः) साम्प्रतमपि, स्तनयुगात् मुक्ताऽऽभरणाः (मुक्तं=त्यक्तम्, आभरणं, याभिस्ताः)। प्राक् = प्रथमं, ताः, कण्टकेत्यादिः० = कण्टकैः (रतिक्रीडायां रोमाञ्चैः) कलिता (युक्ता) अङ्गयष्टिः (शरीरयष्टिः) यासां ताः । साम्प्रतं ताः कण्टकेत्यादिः० = कण्टकैः (लतारोमभिः, पलायनकाले वन इति शेषः) कलिताऽङ्गयष्टयः (युक्त-शरीरयष्टयः), प्राक् ताः विश्वस्ताः = विश्वासयुक्ताः, चिन्तारहिता इति भावः आसन्, साम्प्रतं—प्रागिव = प्रथममिव, विश्वस्ताः = विधवाः, सन्तीति शेषः । "विश्वस्ताविधवे समे" इत्यमरः । आर्यावृत्तम् ।

अत्र निरीहरिपुस्त्रीणां दुःखोत्पादनाद्राज्ञो निन्दा प्रतीयते, तथैव तस्य संग्रामविजयित्वसूचनेन स्तुतिर्गम्यते इति व्याजेन स्तुतेर्व्याजस्तुतिः ।

स्तुत्या निन्दाया गम्यते व्याजस्तुतिमुदाहरति—**व्याजस्तुतिरिति** । कस्य-चित्प्रियाविप्रयुक्तस्य प्रवासिनः पयोदमुद्दिश्योक्तिरियम् । हे पयोद = हे मेघ !, जगतः = लोकस्य, संजीवनाय = संजीवनं कर्तुं, तव = भवतः, जीवनानि = जलानि, प्राणाश्च । "पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ।" इत्यमरः । इयम्=एषा, मया, तव = भवतः, व्याजस्तुतिः=व्याजरूपा स्तुतिः, छलप्रशंसा, उदिता = उक्ता । यत्, पथिकान् = वियोगिनः पान्थान्, निहत्य = व्यापाद्य, धर्मराजसाहाय्यं = धर्मराजस्य (यमराजस्य) साहाय्यं (सहायताम्,) अर्जयसि=विदधासि । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

अत्र धर्मराजसाहाय्याचरणेन प्रतीयमानया स्तुत्यैव निरपराधपान्थहनन-जनितनिन्दाया गम्यत्वेन व्याजरूपस्तुतेर्व्याजस्तुतिः ।

छोड़ी हुई हैं, पहले रतिक्रीडामें उनकी अङ्गयष्टि रोमाञ्चयुक्त थी, और अब वनमें भागते समय कांटोंसे युक्त हैं, पहले वे विश्वस्ता अर्थात् विश्वासयुक्त (निश्चिन्त) थीं अब विश्वस्ता अर्थात् विधवा है ।

यहाँ निरीह शत्रु स्त्रियोंको दुःख उत्पन्न करनेसे राजाकी निन्दा प्रतीत होती है, उसी तरह राजाके संग्रामविजयकी सूचनासे स्तुति व्यङ्ग्य होती है इसप्रकार व्याज (छल)से राजाकी स्तुति होनेसे यह व्याजस्तुतिका पहला उदाहरण है ।

व्याजस्तुतिरिति । हे मेघ ! जगत्के जीवनके लिए तुम्हारा जल है, यह मैंने तुम्हारी व्याजस्तुति कही है, जो कि पथिकोंको मारकर यमराजकी सहायता करते हो, यह तुम्हारी बड़ी स्तुति है । यहाँ स्तुतिसे निन्दा व्यङ्ग्य होती है ।

पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते ॥ ६० ॥

उदाहरणम्—

'स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥'

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारणं वैचित्र्यविशेष-प्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीसावज्ञस्पर्शनरूपकार्यद्वारेणाभिहितम् । न चेदं कार्यात्कारणप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वात्; इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत्प्रस्तुतम् ।

पर्यायोक्तं लक्षयति—**पर्यायोक्तमिति** । यदा भङ्ग्या = प्रकारान्तरेण, गम्यं = प्रतीयमानं वस्तु, एव, अभिधीयते = बोध्यते, कार्यादिद्वारेणेत्यर्थः, तदा तत् पर्यायोक्तं = तन्नामाऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति—**स्पृष्टा इति** । मेण्ठकृतहयग्रीववधस्य पद्यमिदम् । यस्य = हयग्रीवस्य, सैनिकैः = सैन्यैः, शच्याः = इन्द्राण्याः, केशसंभोगलालिताः= केशसंभोगाय (कचसंस्काराय) लालिताः (पोषिताः) उद्यानपालकैरिति शेषः । पारिजातस्य = देववृक्षविशेषस्य, ताः = प्रसिद्धाः, मञ्जर्यः = वल्लर्यः, नन्दने = इन्द्रोपवने, साऽवज्ञम् = अवज्ञापूर्वकं, स्पृष्टाः = आमृष्टाः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अत्र = अस्मिन् पद्ये । प्रस्तुतं = प्रकृतम् एव, गम्यं= प्रतीयमानं, कारणं=हेतुः, स च स्वर्गजयरूपः, वैचित्र्यविशेषस्य (चमत्कारविशेषस्य) प्रतिपत्तये (ज्ञानाय) । पारिजातेत्यादिः० पारिजातमञ्जर्याः (देवतरुविशेष-वल्लर्याः), सावज्ञम् (अवज्ञासहितम्) यत् स्पर्शनम् (आमर्शनम्) तद्रूपं यत् कार्यं, तद्द्वारेण, अभिहितम् = अभिधावृत्त्या सूचितम् ।

अप्रस्तुतप्रशंसा-पर्यायोक्तयोर्भेदं प्रदर्शयति—**न चेदमिति** । इदं = पर्यायोक्तं "स्पृष्टास्ता" इत्याद्युदाहरणरूपा कार्यात्कारणप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा, न, तत्र = कार्यात्कारणप्रतीतिरूपायामप्रस्तुतप्रशंसायां, कार्यस्याऽप्रस्तुतत्वात् । इह तु=स्पृष्टास्ता

पर्यायोक्तमिति । यदि दूसरे ही ढङ्गसे व्यङ्ग्य वस्तुका अभिधा वृत्तिसे प्रतिपादन होता है, तो पर्यायोक्त अलङ्कार होता है ।

उदाहरण—**स्पृष्टा इति** । जिस (हयग्रीव)के सैनिकोंने इन्द्राणीके केश-संस्कारके लिए बढ़ाई गई पारिजातकी मञ्जरियोंको अनादरपूर्वक मर्दन किया ।

अत्रेति । यह हयग्रीवने स्वर्गको जीत लिया यह प्रस्तुत कारण व्यङ्ग्य है उसके विचित्रता-विशेषके बोधके लिए पारिजातमञ्जरीका अनादर पूर्वक सैन्यके स्पर्शरूप कार्यके द्वारा कथन किया है । यह (पर्यायोक्त) अलङ्कार कार्यसे कारणकी प्रतीतिरूप अप्रस्तुतप्रशंसा नहीं है, क्योंकि उसमें कार्य अप्रस्तुत होता है, यहां तो

एवञ्च—

'अनेन पर्यासयताऽश्रुबिन्दून् मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामाक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः ॥'

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्कार्यभूतं तथाविध-शत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशयबोधकत्वेन वर्णनार्हमिति पर्यायोक्तमेव ।

'राजन् ! राजसुता न पाठयति मां, देव्योऽपि तूर्ष्णीं स्थिताः
कुब्जे ! भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥'

इत्याद्युदाहरणरूपे पर्यायोक्ते तु, वर्णनीयस्य = हयग्रीवस्य, कार्यमपि = साऽवज्ञ-पारिजातमञ्जरीस्पर्शनमपि, कारणवत् = स्वर्गविजयवत्, प्रस्तुतम् ।

एवं चेति । उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति—**अनेनेति** । रघुवंशस्यषष्ठसर्गस्थं पद्यम् । विदर्भराजकुमार्या इन्दुमत्याः स्वयंवरे प्रतिहाररक्ष्याः सुनन्दाया इन्दुमतीं प्रत्यङ्ग-नाथस्य प्रशंसोक्तिरियम् । अनेन = अङ्गदेशाऽधीश्वरेण, शत्रुविलासिनीनां = वैरि-सुन्दरीणां, स्तनेषु = पयोधरेषु, मुक्ताफलस्थूलतमान् = मौक्तिकपीवरान्, अश्रुबिन्दून्= नयनसलिलपृषतान्, पर्यासयता = प्रस्तारयता, भर्तृवधादिति शेषः । आक्षेपसूत्रेण = ग्रथनगुणेन, विनैव, हाराः = मुक्तामालाः, प्रत्यर्पिताः=समर्पिताः, दत्ता इति भावः । अश्रुबिन्दव एव हाराः कृता इति भावः । उपजातिवृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये । राज्ञः=अङ्गनाथस्य । गम्यभूतेत्यादिः०= गम्यभूतं (व्यञ्जनया बोध्यरूपं) यत् शत्रुमारणरूपं कारणं, तद्वत् कार्यभूतं वर्णनाऽर्हं = वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम् । अतः पर्यायोक्तमेव ।

काव्यप्रकाशे अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रदर्शितं पद्यं पर्यायोक्तत्वेन संभावयति— **राजन्निति** । शत्रुमाक्रान्तुमुद्यतं राजानं प्रति तच्चरस्योक्तिरियम् । हे राजन् ! = हे देव ! तव = भवतः, अरिभवने = शत्रुप्रासादे, अध्वगैः = पान्थैः, पञ्जरात् =

वर्णनीय (हयग्रीव)का प्रभावाऽतिशयका बोधक होनेसे कार्य भी कारणके समान प्रस्तुत है । इसी तरह--**अनेनेति** ।

इन्होंने (अङ्गदेशके राजाने) शत्रुसुन्दरियोंके स्तनोंमें मोतियोंके सदृश बड़े बड़े अश्रुबिन्दुओंको फैलाकर गूंथनेवाले सूत्रके विना ही हारोंका अर्पण कर दिया है ।

अत्रेति । यहां वर्णनीय राजाका व्यञ्जनासे बोध्य शत्रुमारणरूप कारणके समान उसका कार्यस्वरूप शत्रुस्त्रियोंका आँसू भी प्रभावाऽतिशयका बोधक होनेसे वर्णनके योग्य है । इस कारणसे यह पर्यायोक्त ही है ।

राजन्निति । हे राजन् ! आपके शत्रुके प्रासादमें पथिकोंसे पिंजड़ेसे छोड़ा गया राजाका पालतू तोता निर्जन अट्टालिकामें रहकर चित्रोंमें स्थित राजा

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता इति कारणं प्रस्तुतम्। 'कार्यमपि वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम्' इति केचित्।

अन्ये तु—'राजशुकवृत्तान्तेन कोऽपि प्रस्तुतप्रभावो बोध्यत इत्यप्रस्तुतप्रशंसैव' इत्याहुः।

पिञ्जरात्, मुक्तः = मोक्षविषयीकृतः, राजशुकः = भूपपालितः कीरः, शून्यवलभौ = जनरहितचन्द्रशालायां, विद्यमान इति शेषः। चित्रस्थान् = आलेख्यस्थानचित्रितान्, राजादीनिति शेषः। अवलोक्य = दृष्ट्वा, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, एकैकं = प्रत्येकं जनं, "हे राजन् ! = हे देव !, राजसुता = राजकुमारी, मां = शुकं, न पाठयति= नाऽध्यापयति, रामचरित्रादिकमिति शेषः। देव्यः = कृताऽभिषेका राज्यः, अपि, तूष्णीं स्थिताः = तूष्णीकत्वेनाऽवस्थिताः, मां न पाठयन्तीति भावः। हे कुब्जे = हे गडुले = मन्निरीक्षणकारिणि, "कुब्जो गडुल" इत्यमरः। मां भोजय=मह्यं भोजनं देहीति भावः। अद्याऽपि = इदानीमपि, कुमारसचिवैः=कुमाराणां (राजपुत्राणाम्) बालमित्रभूतैः सचिवैः, (सहचरैः) किं न भुज्यते = किं नो भक्ष्यते। = शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। कारणं = शत्रुपलायनरूपम्। कार्यमपि = तथाविधशुकाभाषणरूपमपि। केचित् = नव्या आलङ्कारिकाः। इत्थं चैषां मते प्रस्तुतादेव तथाविधशुकाभाषणकार्यात्प्रस्तुतस्यैवाऽरिपलायनरूपकारणस्य प्रतीतेः पर्यायोक्तमेव।

काव्यप्रकाशकारमतमाह—**अन्ये त्विति**। राजशुकवृत्तान्तेन, अप्रस्तुतेनेति शेषः। प्रस्तुतप्रभावः = राजेति शेषः। इति अप्रस्तुतप्रशंसैव इत्याहुः।

आदिकोंको देखकर इसप्रकारसे प्रत्येक जनको—"हे राजन् ! राजकुमारी मुझे नहीं पढ़ाती हैं, महारानियां भी चुपचाप रहती हैं। अरी कुबड़ी ! मुझे खिलाओ। इस समय तक राजकुमारके सहचर क्यों भोजन नहीं करते हैं।

अत्रेति। यहाँ "विजययात्राके लिए उद्योगरत आपको सुनकर अचानक ही शत्रु लोग भाग गये" यह कारण प्रस्तुत है। कार्य (वैसा शुकका आभाषणरूप) भी वर्णन योग्य होनेसे प्रस्तुत है ऐसा कोई कहते हैं।

अन्येत्विति। और लोग (काव्यप्रकाशकार आदि) तो अप्रस्तुत राजशुकके वृत्तान्तसे कोई प्रस्तुत प्रभाव वाला राजा बोधित होता है इस कारणसे यह अप्रस्तुतप्रशंसा ही है ऐसा कहते हैं।

सामान्यं वा विशेषेण, विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।। ६१ ।।
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ।।'

अत्र द्वितीयार्धगतेन विशेषरूपेणार्थेन प्रथमार्धगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

भेदाऽष्टकगर्भमर्थान्तरन्यासं लक्षयति—**सामान्यं वेति** ।

साधर्म्येण=साधर्म्यप्रकारकज्ञानेन, इतरेण=तद्भिन्नेन, वैधर्म्येण (वैधर्म्यज्ञानेन) वा यदि विशेषेण सामान्यं समर्थ्यते १ तेन=सामान्येन वा विशेषः समर्थ्यते २ कारणेन कार्यं समर्थ्यते ३, कार्येण, इदं=कारणं समर्थ्यते ४ ततः=तष्मात् साधर्म्येण वैधर्म्येण चाऽर्थान्तरन्यासोऽष्टधा = अष्टप्रकारो भवति ।। ६१ ।।

साधर्म्येण विशेषेण सामान्यसमर्थनेऽर्थान्तरन्यासमुदाहरति—**बृहदिति** । शिशुपालवधस्यद्वितीयसर्गस्थं पद्यमिदम् । भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति उद्धवस्योक्तिरियम् । बृहत्सहायः = महासहायवान्, क्षोदीयान् = क्षुद्रतरः, अपि, ईयसुन्प्रत्ययः, "स्थुलदूरे" त्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । कार्यान्तं = कार्यस्य (कृत्यस्य) अन्तं (पारम्), गच्छति तथा हि—नगाऽऽवगा = गिरिनदी, अपां समूह आपम् "तस्य समूहः" इत्यण् । आपेन गच्छतीत्यापगा, नगस्यावपगा, महानद्या = समुद्रगामिन्या गङ्गादिकया, संभूय = मिलित्वा, अम्भोधिं = समुद्रम्, अभ्येति = गच्छति । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । विशेषरूपेण = नगापगादिरूपेण, प्रथमार्द्धगतः सामान्यार्थः सोपपत्तिकः = उपपत्या (युक्त्या) सहितः । क्रियते ।

सामान्यमिति । जहाँ १ विशेषसे सामान्य वा २ सामान्यसे विशेष ।।६१।। ३ कारणसे कार्य वा ४ कार्यसे कारण साधर्म्य वा वैधर्म्यसे समर्थित होता है इस प्रकार आठ प्रकारका अर्थान्तरन्यास अलङ्कार होता है ।। ६२ ।।

क्रमसे उदाहरण—**बृहत्सहाय इति** । बड़ेकी सहायता पाकर क्षुद्रतरभी काम समाप्त कर लेता है । बड़ी नदीके साथ मिलकर पहाड़की छोटी नदी समुद्रके पास पहुँच जाती है ।

अत्रेति । इसमें उत्तरार्द्धगत विशेषरूप अर्थसे पूर्वार्द्धगत सामान्य अर्थ युक्तियुक्त किया गया है ।

'यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः।
विरराम, महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः॥'

'पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां,
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः।
दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां-
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्॥'

साधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनेऽर्थान्तरन्यासमुदाहरति—**यावदिति**। शिशुपालवधस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यम्। माधवः = श्रीकृष्णः, एवम् = इत्थम्, उक्त-प्रकारेणेति भावः। यावदर्थपदां = यावान् (यत्परिमाणः) अर्थः (वाच्यः) इति यावदर्थम्, "यावदवधारणे" इत्यव्ययीभावः। यावदर्थं पदानि (शब्दाः) यस्यां सा यावदर्थपदा ताम्। अर्थसम्मितपदामिति भावः। तादृशीं वाचं = वाणीम्, आदाय = गृहीत्वा, कथयित्वेति भावः। विरराम = विरतो बभूव, तथा हि—महीयांसः = अतिशयेन महान्तो जनाः, प्रकृत्या = स्वभावेनैव, मितभाषिणः = परिमितवादिनः, भवन्तीति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र "महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिण" इति सामान्येन पूर्वस्थविशेषार्थस्य साधर्म्येण समर्थनं क्रियते।

साधर्म्येण कारणेन कार्यसमर्थनेऽर्थान्तरन्तरन्यासमुदाहरति—**पृथ्वीति**। बालरामायणनाटके लक्ष्मणस्योक्तिरियम्। हे पृथ्वि=हे पृथिवि ! स्थिरा = निश्चला, भव, त्वमिति शेषः। हे भुजङ्गम = हे शेषनाग ! एनां=पृथ्वीं, धारय=अवलम्बस्व। हे कूर्मराज ! = हे कमठराज ! त्वं, तत् = पूर्वोक्तम्, इदं, द्वितयं = द्वयं, पृथ्वीं भुजङ्गमं चेति भावः, दधीथाः = धारयेथाः। हे दिक्कुञ्जराः = हे दिग्गजाः ! तत्त्रितये = तेषां (पूर्वोक्तानां पृथ्वी-भुजङ्गम-कूर्मराजानाम्) त्रितये (त्रये) दिधीर्षां = धारणेच्छां, कुरुत = विदधत, यतो देवः = श्रीरामः, हरकार्मुकं = शिवधनुः, आततज्यम् = आरूढगुणं, करोति = विदधाति। वसन्ततिलका वृत्तम्।

यावदित्यादि। श्रीकृष्णजी अर्थोंके अनुसार शब्दोंसे युक्त ऐसी वाणी कहकर विरत (चुप) हुए, क्योंकि बड़े लोग स्वभावसे ही कम बोलने वाले होते हैं।

यहाँ चतुर्थ पादस्थ "महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अर्थात् बड़े लोग स्वभावसे ही मितभाषी होते है, इस सामान्य अर्थसे पूर्वस्थित विशेष अर्थका साधर्म्यसे समर्थन करनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है।

पृथ्वीति। हे पृथिवि ! तुम स्थिर बनो। हे शेषनाग ! तुम पृथिवीको सँभालो ! हे कच्छपराज ! तुम इन दोनों सँभालते रहना। हे दिग्गजो ! इन तीनोंको सँभालनेकी इच्छा करो, क्योंकि भगवान् राम शिवजीके धनुमें प्रत्यञ्चा चढ़ा रहे हैं।

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथिवीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम्। 'सहसा विदधीत न क्रियाम्' इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम्।

एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि।

वैधर्म्ये यथा—

'इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः॥'

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये।

साधर्म्येण कार्येण कारणसमर्थनेऽर्थान्तरन्यासमुदाहरति—**सहसेति**। पद्यमिदं सप्तमपरिच्छेदे पुनरुक्ततादोषोदाहरणे व्याख्यातपूर्वम् (पृ० ३९)। सम्पद्वरणं = सम्पत्तिप्राप्तिरूपं कार्यं, विमृश्यकारित्वरूपस्य = सविचारकार्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् = समर्थनकारकम्, उपपादकमित्यर्थः। एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि।

वैधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनेऽर्थान्तरन्यासमुदाहरति—**इत्थमिति**। कुमारसंभवस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यम्। बृहस्पतेर्ब्रह्मदेवं प्रति तारकाऽसुरस्य पीडकत्वसूचिकेयमुक्तिः। हे ब्रह्मदेव! इत्थम् = अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आराध्यमानोऽपि = तत्तद्देवैः सेव्यमानोऽपि, तारकाऽसुरः, भुवनत्रयं = लोकत्रितयं, क्लिश्नाति = पीडयति। यतः दुर्जनः = दुष्टो जनः, प्रत्यपकारेण = अपकारप्रतिकारेण एव, शाम्येत् = शान्तो भवेत्, परपीडनाद्विरतो भवेदिति भावः। न पुनः उपकारेण = उपकृत्या, शाम्येत् प्रत्युत प्रकुप्येदिति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे वैधर्म्येण सामान्यमुत्तरार्द्धवाक्याऽर्थरूपम्। पूर्वार्द्धस्थितविशेषस्य समर्थकम्:

अत्रेति। यहाँ कारणभूत शिवधनुपर प्रत्यञ्चा फैलाना, पृथिवी आदिके स्थिरता आदि कार्यका समर्थक है।

"सहसा विदधीत न क्रियाम्" (पृ० ३९) इत्यादिमें सम्पत्तिका वरणरूप कार्य, सहसा काम न करना, अर्थात् विचार पूर्वक कार्यका अनुष्ठानरूप कारणका समर्थक है। ये साधर्म्यके उदाहरण हैं। वैधर्म्यमें जैसे—**इत्थमिति**।

हे ब्रह्मदेव! इस तरह सेवित होता हुआ भी तारकाऽसुर तीन लोकोंको क्लेश दे रहा है। दुर्जन प्रत्यपकार (बुराईके बदले)से शान्त होगा, उपकारसे नहीं।

अत्रेति। यहाँ उत्तरार्धका वाक्याऽर्थरूप सामान्य, पूर्वार्द्धका वाक्याऽर्थरूप विशेषका समर्थक है।

'यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः।
विरराम, महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥'

'पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां,
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः।
दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां-
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥'

साधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनेऽर्थान्तिरन्यासमुदाहरति—**यावदिति**। शिशुपालवधस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यम्। माधवः = श्रीकृष्णः, एवम् = इत्थम्, उक्तप्रकारेणेति भावः। यावदर्थपदां = यावान् (यत्परिमाणः) अर्थः (वाच्यः) इति यावदर्थम्, "यावदवधारणे" इत्यव्ययीभावः। यावदर्थं पदानि (शब्दाः) यस्यां सा यावदर्थपदा ताम्। अर्थसम्मितपदामिति भावः। तादृशीं वाचं = वाणीम्, आदाय = गृहीत्वा, कथयित्वेति भावः। विरराम = विरतो बभूव, तथा हि—महीयांसः = अतिशयेन महान्तो जनाः, प्रकृत्या = स्वभावेनैव, मितभाषिणः = परिमितवादिनः, भवन्तीति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र "महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिण" इति सामान्येन पूर्वस्थविशेषार्थस्य साधर्म्येण समर्थनं क्रियते।

साधर्म्येण कारणेन कार्यसमर्थनेऽर्थान्तरन्तरन्यासमुदाहरति—**पृथ्वीति**। बालरामायणनाटके लक्ष्मणस्योक्तिरियम्। हे पृथ्वि=हे पृथिवि ! स्थिरा = निश्चला, भव, त्वमिति शेषः। हे भुजङ्गम = हे शेषनाग ! एनां=पृथ्वीं, धारय=अवलम्बस्व। हे कूर्मराज ! = हे कमठराज ! त्वं, तद् = पूर्वोक्तम्, इदं, द्वितयं = द्वयं, पृथ्वीं भुजङ्गमं चेति भावः, दधीथाः = धारयेथाः। हे दिक्कुञ्जराः = हे दिग्गजाः ! तत्त्रितये = तेषां (पूर्वोक्तानां पृथ्वी–भुजङ्गम–कूर्मराजानाम्) त्रितये (त्रये) दिधीर्षां = धारणेच्छां, कुरुत = विदधत, यतो देवः = श्रीरामः, हरकार्मुकं = शिवधनुः, आततज्यम् = आरूढगुणं, करोति = विदधाति। वसन्ततिलका वृत्तम्।

यावदित्यादि। श्रीकृष्णजी अर्थोंके अनुसार शब्दोंसे युक्त ऐसी वाणी कहकर विरत (चुप) हुए, क्योंकि बड़े लोग स्वभावसे ही कम बोलने वाले होते हैं।

यहाँ चतुर्थ पादस्थ "महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अर्थात् बड़े लोग स्वभावसे ही मितभाषी होते है, इस सामान्य अर्थसे पूर्वस्थित विशेष अर्थका साधर्म्यसे समर्थन करनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है।

पृथ्वीति। हे पृथिवि ! तुम स्थिर बनो। हे शेषनाग ! तुम पृथिवीको सँभालो ! हे कच्छपराज ! तुम इन दोनों सँभालते रहना। हे दिग्गजो ! इन तीनोंको सँभालनेकी इच्छा करो, क्योंकि भगवान् राम शिवजीके धनुमें प्रत्यञ्चा चढ़ा रहे हैं।

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथिवीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम्। 'सहसा विदधीत न क्रियाम्' इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम्।

एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि।

वैधर्म्ये यथा—

'इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः॥'

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अस्मिन्पद्ये।

साधर्म्येण कार्येण कारणसमर्थनेऽर्थान्तरन्यासमुदाहरति—**सहसेति**। पद्यमिदं सप्तमपरिच्छेदे पुनरुक्ततादोषोदाहरणे व्याख्यातपूर्वम् (पृ० ३९)। सम्पद्वरणं = सम्पत्तिप्राप्तिरूपं कार्यं, विमृश्यकारित्वरूपस्य = सविचारकार्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् = समर्थनकारकम्, उपपादकमित्यर्थः। एतानि साधर्म्य उदाहरणानि।

वैधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनेऽर्थान्तरन्यासमुदाहरति—**इत्थमिति**। कुमारसंभवस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यम्। बृहस्पतेर्ब्रह्मदेवं प्रति तारकाऽसुरस्य पीडकत्व-सूचिकेयमुक्तिः। हे ब्रह्मदेव! इत्थम् = अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आराध्य-मानोऽपि = तत्तद्देवैः सेव्यमानोऽपि, तारकाऽसुरः, भुवनत्रयं = लोकत्रितयं, क्लिश्नाति = पीडयति। यतः दुर्जनः = दुष्टो जनः, प्रत्यपकारेण = अपकारप्रतिकारेण एव, शाम्येत् = शान्तो भवेत्, परपीडनाद्विरतो भवेदिति भावः। न पुनः उपकारेण = उपकृत्या, शाम्येत् प्रत्युत प्रकुप्येदिति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे वैधर्म्येण सामान्यमुत्तरार्द्धवाक्याऽर्थ-रूपम्। पूर्वार्द्धस्थितविशेषस्य समर्थकम्:

अत्रेति। यहाँ कारणभूत शिवधनुपर प्रत्यञ्चा फैलाना, पृथिवी आदिके स्थिरता आदि कार्यका समर्थक है।

"सहसा विदधीत न क्रियाम्" (पृ० ३९) इत्यादिमें सम्पत्तिका वरणरूप कार्य, सहसा काम न करना, अर्थात् विचार पूर्वक कार्यका अनुष्ठानरूप कारणका समर्थक है। ये साधर्म्यके उदाहरण हैं। वैधर्म्यमें जैसे—**इत्थमिति**।

हे ब्रह्मदेव! इस तरह सेवित होता हुआ भी तारकाऽसुर तीन लोकोंको क्लेश दे रहा है। दुर्जन प्रत्यपकार (बुराईके बदले)से शान्त होगा, उपकारसे नहीं।

अत्रेति। यहाँ उत्तरार्धका वाक्याऽर्थरूप सामान्य, पूर्वार्द्धका वाक्याऽर्थरूप विशेषका समर्थक है।

'सहसा विदधीत-' इत्यत्र सहसाविधानाभावस्यापत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थकम्। एवमन्यत्।

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ।। ६२ ।।

तत्र वाक्यार्थता यथा—

'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं,
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ।।'

वैधर्म्येण कार्येण कारणसमर्थनेऽर्थान्तरन्यासमुदाहरति—**सहसेति**। अत्र सहसाविधानाऽभावस्य = विमृश्यकारित्वरूपस्य, कारणस्येति भावः, आपत्प्रदत्वं= विपज्जनकत्वं, विरुद्धं = विमृश्यकारित्वरूपकारणादुत्पत्त्ययोग्यं कार्यं समर्थकम्। एवमन्यत्।

काव्यलिङ्गं लक्षयति—**हेतोरिति**। हेतोः = कारणस्य, वाक्यपदाऽर्थत्वे = वाक्याऽर्थत्वे पदार्थत्वे च, काव्यलिङ्गं=तन्नामाऽलङ्कारः, निगद्यते = अभिधीयते।

क्रियाऽन्वयसमाप्तौ वाक्याऽर्थत्वम्। अन्यथा पदार्थत्वम्। यत्र वाक्याऽर्थः पदाऽर्थो वा हेतुर्भवति तत् काव्यलिङ्गमलङ्कारः। काव्यलिङ्गमेव हेत्वलङ्कारोऽपि उच्यते ।। ६२ ।।

हेतोर्वाक्याऽर्थतायां काव्यलिङ्गमुदाहरति—**यदिति**। कान्यकुब्जाऽधीश्वरस्य यशोवर्मणः पद्यमिदम्। वर्षतौ कान्ताविप्रयुक्तस्य कस्यचित्प्रवासिन उक्तिरियम्। हे प्रिये ! = वल्लभे !, त्वन्नेत्रसमानकान्ति = त्वन्नेत्रेण (त्वन्नयनेन) समाना (तुल्या) कान्तिः (शोभा) यस्य तत्। तादृशं यत् इन्दीवरं = नीलकमलं, तत्। सलिले = जले, मग्नं = ब्रुडितम्। एवं, तव = भवत्याः, मुखच्छायाऽनुकारी = मुखस्य (वदनस्य) छायाम् (कान्तिम्) अनुकरोति (विडम्बयति) तच्छीलः तादृशः शशी = चन्द्रमाः, मेघैः = बलाहकैः, अन्तरितः = व्यवहितः। तथा येऽपि, त्वद्गमनाऽनुसारिगतयः = तव (भवत्याः) गमनं (गतिः) तत् अनुसरति

"सहसा विदधति" इत्यादि पद्यमें कारणरूप सहसा कार्य न करनेका विपत्तिप्रदत्व विरुद्ध कार्य समर्थक है। इसी तरह और उदाहरण भी जानें।

हेतोरिति। वाक्याऽर्थ वा पदार्थ किसीका हेतु हो तो काव्यलिङ्ग अलङ्कार कहते हैं।

वाक्याऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग जैसे—**यदिति**। हे प्रिये ! तुम्हारे नेत्रके समान कान्तिवाला नीलकमल जलमें डूब गया। तुम्हारे मुखकी कान्तिका अनुकरण करनेवाला चन्द्रमा मेघोंसे व्यवहित हो गया। तुम्हारी गतिके समान गतिवाले

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः।

पदार्थता यथा मम—

'त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् ।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः॥'

अत्र द्वितीयार्धे प्रथमार्धमेकपदं हेतुः।

अनेकपदं यथा मम—

'पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम्।
देव! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि॥'

(अनुसरणं करोति) तच्छीला गतिः येषां ते, तादृशाः, राजहंसाः = मरालाः, गताः = वर्षाकालाद्धेतोर्मानससरोवरं प्राप्ताः। अतो दैवेन = विधिना, मे = मम, त्वत्सादृश्यविनोदमात्रम् अपि = त्वत्सादृश्येन (भवदङ्गसाम्येन) यो विनोदः (त्वद्विरहजन्यदुःखनिवृत्तिः) अपि, न क्षम्यते=नो मृष्यते। शार्दूलविक्रीडितं **वृत्तम्**।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन् पद्ये, चतुर्थपादे = तुर्यचरणे, तुर्यपाद-प्रतिपाद्ये सादृश्यमात्रविनोदाऽभावे, पादत्रयवाक्यानि = चरणत्रितयवाक्यानि, **पादत्रयरूपवाक्यत्रयार्थाः**, हेतवः = कारणानि।

हेतोः पदार्थतायां काव्यलिङ्गमुदाहरति—**त्वदिति**। कस्यचिद्राज्ञोऽश्व-**प्राचुर्य**वर्णनमिदम्। विश्वनाथकविराजपद्यमिदम्। हे राजन्! हरः = **शङ्करः**, **शिरसा** = मस्तकेन, त्वद्वाजीत्यादिः० = तव (भवतः) वाजिराजिभिः (अश्व-श्रेणीभिः) निर्धूतम् (उद्धतम्) यत् धूलीपटलम् (रजःसमूहः) तेन पङ्किलां (**पङ्कमयीम्**) गङ्गां = भागीरथीं, न धत्ते = नो धारयति। अनुष्टुब्**वृत्तम्**।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्पद्ये, द्वितीयार्द्धे = उत्तरार्द्धगतभूरिभारं प्रति, **प्रथमार्द्धम्** एकपदं = प्रथमार्द्धरूपैकपदस्याऽर्थः, हेतुः = कारणम्। अत्र वाजिधूलिभिः **पङ्किलत्वमेव धारणाऽभावे हेतुरिति भावः**।

हेतोरनेकपदतायां काव्यलिङ्गमुदाहरति—**पश्यन्तीति**। कस्य चिद्दान-**शौण्डस्य** राज्ञो वर्णनमिदम्। हे देव=हे राजन्!, त्रिपथगा=स्वर्गमर्त्यपातालमार्गत्रय-

---

राजहंस भी (मानससरोवरमें) चले गये। तुम्हारे सादृश्यसे मेरे विनोद-(दिलबहलाव)मात्रका भी भाग्य सहन नहीं करता है।

अत्रेति। यहाँ चौथे चरणमें तीन चरणोंके वाक्य हेतु हैं।

पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग जैसे ग्रन्थकारका—**त्वद्वाजीत्यादि** हे राजन्! आपके घोड़ोंकी कतारसे उत्पन्न धूलके समूहसे कीचड़वाली गङ्गाको शिवजी बहुत बोझके भयसे शिरसे धारण नहीं करते हैं।

इस पद्यमें उत्तरार्द्धमें पूर्वार्द्धरूप एक पद हेतु है। अनेकपदगतहेतुतामें काव्य-**लिङ्ग**—ग्रन्थकारका—**पश्यन्तीति**। हे राजन् त्रिपथगा (तीन मार्गोंसे चलने वाली)

इह केचिद् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते। तदयुक्तम्। तथा ह्यत्र हेतुस्त्रिधा भवति—ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति। तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्य, इति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात्। तथा हि—'यत्त्वन्नेत्र-' इत्यादौ चतुर्थपादवाक्यम्। अन्यथा साकाङ्क्ष-

---

मात्रगामिनी, गङ्गा = भागीरथी, त्वद्दानजलवाहिनीं = तव (भवतः) दानजलस्य (उत्सर्गकालभवसलिलस्य) वाहिनीम् (नदीम्), असंख्यपथगाम् = असंख्यपथान् (अगणितमार्गान्) गच्छतीति, ताम्। पश्यन्ती = विलोकयन्ती सती, उग्रमूर्द्धनि= शङ्करमस्तके, आत्मानं = स्वां, गोपयति = गुप्तां करोति, निलीनां विदधाति, लज्जावशादिति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र गङ्गाया आत्मगोपनं प्रति दानजलस्य असंख्यपथगत्वं स्वस्य च त्रिपथगात्वं हेतुरिति पादद्वयरूपाऽनेकपदस्य हेतुत्वादनेकपदाऽर्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्।

काव्यप्रकाशकारादीनां मतं खण्डयति—**इहेति**। इह=अर्थाऽलङ्कारप्रकरणे, केचित् = काव्यप्रकाशकारादयः। वाक्याऽर्थगतेन = केवलवाक्याऽर्थहेतुकेन, काव्यलिङ्गेन, गताऽर्थतया = अन्तर्भूताऽर्थत्वेन। कार्यकारणभावे—"पृथिव ! स्थिरा भव" इत्यादौ "सहसा विदधीत न क्रियाम्" इत्यादौ चेति भावः, अर्थान्तरन्यासं, नाद्रियन्ते = न स्वीकुर्वन्तीति भावः। तदयुक्तं = तदनुचितम्।

अनुमान—काव्यलिङ्गाऽर्थान्तरन्यासान्विविनक्ति—**तथाहीति**। अत्र = अनुमानाद्यलङ्कारेषु, हेतुः = कारणं, त्रिधा भवति। तत्र ज्ञापको हेतुरनुमानस्य विषयः, अनुमितिज्ञानजनकत्वात्। निष्पादको हेतुः काव्यलिङ्गस्य विषयः। समर्थकः = पूर्वाऽर्थस्य परार्थस्य वा समर्थनकारको हेतुरर्थान्तरन्यासस्य

गङ्गाजी आपके दानजलसे उत्पन्न नदीको असङ्ख्य मार्गोंसे चलती हुई देखकर अपनेको शिवजीके शिरमें छिपाती है।

यहाँ दानजलका असंख्यपथगामित्व और गङ्गाका त्रिपथगामित्व गङ्गाजीके आत्मगोपनमें हेतु होनेसे पदद्वयरूप अनेकपदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग है।

इहेति। इस अर्थालङ्कारके प्रकरणमें कुछ विद्वान् (काव्यप्रकाशकार आदि) कार्यकारणभावमें अर्थान्तरन्यासको वाक्याऽर्थगत काव्यलिङ्गसे ही गताऽर्थ होनेसे नहीं मानते हैं। वह अनुचित है। **तथा हीति**। हेतुके तीन भेद होते हैं—ज्ञापक, निष्पादक और समर्थक। उनमें अनुमिति ज्ञानका जनक होनेसे ज्ञापक हेतु अनुमान अलङ्कारका विषय है, निष्पादक हेतु काव्यलिङ्गका और समर्थक हेतु अर्थान्तरन्यासका विषय है, इस कारणसे कार्यकारणभावमें अर्थान्तरन्यास काव्यलिङ्गसे भिन्न ही है। जैसे कि "यत्त्वन्नेत्र" इत्यादिमें चतुर्थ चरणका वाक्य निष्पादक हेतुकी

तयासमञ्जसमेव स्यात् इति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्षते। 'सहसा विदधीत–' इत्यादौ तु—

'परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन॥'

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसा विधानाभावं सम्पद्वरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात्।

विषयः। असमञ्जसम्=असङ्गतम्। पादत्रयवाक्यं=पूर्वचरणत्रितयवाक्यार्थं, निष्पादकत्वेन = स्वसम्पादकत्वेन।

"सहसा विदधीत" इत्यादौ तु—

पराऽपकारेति। परापकारनिरतैः = पराऽपकारे (अन्याऽपकृतौ) निरतैः (तत्परैः), दुर्जनैः = दुष्टैः, सह = समं, सङ्गतिः = समागमः, कदाचन=कदाऽपि, न विधेया = न कर्तव्या, इति, भवतः = तव, समीपे = सविधे। तत्त्वं=यथाऽर्थवस्तु, वदामि = कथयामि। अनुष्टुब्वृत्तम्।

इत्यादिवदिति। स्वतोऽपि = हेतूक्तिं विनाऽपि, गताऽर्थं = चरिताऽर्थं, सत् सहसाविधानाऽभावं = "सहसाविदधीत न क्रियाम्" इति वाक्याऽर्थभूतं, सम्पद्वरणं "वृणते हि" इत्यादिवाक्याऽर्थभूता सम्पत्प्राप्तिः, सोपपत्तिकमेव = युक्तिसहितमेव, करोति, इति = अतः, पृथगेव=भिन्न एव, हेतुभेदादिति शेषः। एतादृशं भेदमनङ्गीकृत्य समर्थकहेतोरपि काव्यलिङ्गविषयत्वस्वीकारेऽर्थान्तरन्यासोच्छेदप्रसङ्गः स्यादिति भावः।

व्यावृत्तिप्रदर्शनाऽर्थं प्रदर्शितमेव पद्यं किंचिदन्यथाकृत्य भूयः प्रदर्शयति—

आकाङ्क्षा करता है। अतः उसके अभावमें यह असंगत ही होगा। इस कारण पहलेके तीन चरणोंमें रहे हुए वाक्यको निष्पादक हेतुके तौरपर अपेक्षा करता है। "सहसा विदधीत" इत्यादिमें तो—पराऽपकारेत्यादि—दूसरेके अपकारमें तत्पर दुर्जनोंके साथ कभी भी संगति नहीं करनी चाहिए मैं तुम्हें तत्त्व कहता हूँ। इत्यादिके समान उपदेशमात्रसे ही आकाङ्क्षासे रहित होनेसे हेतुकी उक्तिके विना भी गतार्थ है इस कारणसे कर्मभूत सहसा विधानाऽभाव (सहसा कर्म न करने) को कर्तृभूत सम्पद्वरण युक्तियुक्त बना देता है, अतः कार्यकारणभावमें अर्थान्तरन्यास काव्यलिङ्गसे भिन्न ही है।

'न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः।
त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्किला हि सा ॥'

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्किलत्वादितिवद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नायमलङ्कारः, वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात्।

अनुमानं तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्।

यथा—

'जानीमहेऽस्या हृदि सारसाक्ष्या विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः।
तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गेष्वापाण्डुता कुड्मलताक्षिपद्मे ॥'

न धत्त इति। हरः = शङ्करः, भूरिभारभिया = अधिकभरभीत्या, शिरसा, गङ्गां, न धत्ते। गङ्गाया भूरिभारः कुत इत्याह—हि = यस्मात् कारणात्, सा = गङ्गा, त्वद्वाजीत्यादिः०=त्वद्वाजिराजिभिः (भवदश्वश्रेणीभिः) निर्धूताः (उद्धूताः) या धूलयः (रजांसि) ताभिः, पङ्किला = पङ्कवती। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**इत्यत्रेति**। स्फुटतया = व्यक्ततया। नाऽयमलङ्कारः।

अनुमानं लक्षयति—**अनुमानमिति**। विच्छित्त्या = कविप्रतिभोत्थापितेन वैचित्र्येण, साधनात् = पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाद्धेतोः, साध्यस्य= व्यापकस्य, ज्ञानं, तु अनुमानम्। "विच्छित्त्या" इति कथनात् "पर्वतो वह्निमान् धूमात्" इत्यादौ विच्छित्त्यभावस्थले नाऽतिव्याप्तिः।

अनुमानमुदाहरति—**जानीमह इति**। कांचिद्विरहिणीं दृष्ट्वा मित्रं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम्। अस्याः = दृश्यमानायाः, सारसाक्ष्याः = कमलनयनायाः, सरसि भवे सारसे, ते इव अक्षिणी यस्यास्तस्याः। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति समासाऽन्तः षच्। षित्त्वात् "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष्। हृदि = अन्तःकरणे, प्रियवक्त्रचन्द्रः = प्रियस्य (वल्लभस्य) वक्त्रचन्द्रः (वक्त्रं = मुखम् एव चन्द्रः = इन्दुः), विराजते = प्रकाशते, इति जानीमहे = अनुमिनुमः। तत् = तस्मात् विराजनात्, हृदि प्रियस्य विराजनादिति भावः। तत्कान्तिजालैः = तस्य

न धत्त इति। शिवजी भारी बोझके भयसे गङ्गाजीको शिरसे धारण नहीं करते हैं, क्योंकि वे (गङ्गाजी) आपके घोड़ोंकी कतारसे उत्पन्न धूलोंसे कीचड़से युक्त हैं।

इस पद्यमें 'हि' शब्दका ग्रहण करनेसे "पङ्किलत्वात्" अर्थात् कीचड़से युक्त होनेसे इस पदके समान हेतुता स्पष्ट है अतः यह अलङ्कार नहीं होता है, क्योंकि वैचित्र्य ही अलङ्कार है, यहाँ वैचित्र्य नहीं।

अनुमानमिति। वैचित्र्यसे साधन (हेतु)से साध्यके ज्ञानको "अनुमान" अलङ्कार कहते हैं ॥ ६३ ॥

जैसे—**जानीमहे इति**। इस कमल नयना (सुन्दरी)के हृदयमें प्रियका मुखचन्द्र

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः।

यथा वा—

'यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः।
तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये॥'

(प्रियवक्त्रचन्द्रस्य) कान्तिजालैः (द्युतिसमूहैः), अङ्गेषु = तस्याः सारसाक्ष्याः देहाऽवयवेषु, आपाण्डुता = अत्यर्थश्वेतता, तथा अक्षिपद्मे = नेत्रकमले, कुड्मलता = मुकुलितता, जातेति शेषः, इत्यपि जानीमहे = अनुमिनुमः। चन्द्रप्रकाशे पद्मस्य मुकुलितता भवत्येव। एवं च—सारसाक्ष्या अन्तःकरणं प्रियवक्त्रचन्द्रवत्, अङ्गेषु तत्कृतपाण्डुत्वात्, अक्षिपद्मे चन्द्रकृतमुकुलिततायाश्च" इति विच्छित्या साधनात्साध्यस्य ज्ञानादनुमानाऽलङ्कारः।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्पद्ये "प्रियवक्त्रम् एव चन्द्र" इत्यत्र "अक्षिपद्मे" इत्यत्र च रूपकवशात् विच्छित्तिः।

अनुमानस्योदाहरणान्तरमाह—**यथा वा**। **यत्रेति**। यत्र = यस्मिन्स्थाने, अबलानां = प्रमदानां, दृष्टिः = नयनं, पतति = गच्छति, तत्र = तस्मिन्स्थाने, निशिताः = तीक्ष्णाः, शराः = बाणाः, कामस्येति शेषः। तत् = तस्मात्। स्मरः = कामदेवः, चापरोपितशरः = चापे (धनुषि) रोपितः (आरोपितः) शरः (बाणः) येन सः, तादृशः सन्, आसाम् = अबलानां, पुरः = अग्रे, धावति = शीघ्रं गच्छति, इति, मन्ये = जाने। आर्यावृत्तम्।

शोभित हो रहा है। इसके अङ्गोंमें फैले हुए उस (चन्द्रमा)के कान्तिसमूहोंसे बहुत ही श्वेतता (सफेदी) है और नेत्रकमलमें मुकुलता है, हम ऐसा जानते हैं।

यहां सुन्दरीके हृदयमें प्रियका मुखचन्द्र होना साध्य है उसका, प्रियके मुखचन्द्रके कान्तिसमूहसे उसके अङ्गोंमें ज्यादा शुक्लता होना और सुन्दरीके नेत्रपद्ममें मुकुलता होना साधन है अतः वैचित्र्यसे साधनके द्वारा साध्यका ज्ञान होनेसे अनुमान अलङ्कार है।

अत्रेति। यहां "प्रियवक्त्रचन्द्रः" और "अक्षिपद्मे" इन दोनों पदोंमें रूपकसे चमत्कार हुआ है।

जैसे कि—**यत्रेति**। जहाँ सुन्दरियोंकी दृष्टि जाती है वहां कामदेवके तीखे बाण बरसते हैं, इस कारणसे धनुपर बाणको चढ़ाता हुआ कामदेव उनके आगे दौड़ता रहता है ऐसा मैं जानता हूँ।

यहाँ धनुमें बाण चढ़ाये हुए कामदेवको आगे करती हुई सुन्दरियां साध्य हैं और सुन्दरियोंके दृष्टिपातदेशमें कामदेवका बाणपतन साधन है इसप्रकार यहां अनुमान अलङ्कार हो गया है।

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्तिः। उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया प्रतीतिः, इह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः।

अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ॥ ६३ ॥

यथा मम—'तारुण्यस्य विलासः–' इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका वशीकरणत्वेनोक्ता। विलासहासयोस्त्वध्यवसायमूलोऽयमलङ्कारः।

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = उदाहरणे। कविप्रौढोक्तिवशात् = कवेः (कवयितुः) प्रौढोक्तिवशात् (स्मरस्य तच्छरस्य न स्वतः संभवित्वमिति भावः) विच्छित्तिः = वैचित्र्यम्। तथा चाऽत्राऽनुमानस्वरूपम्—"अबलाश्चापरोपितशर-धावित-स्मरपुरः सराः, तद्दृष्टिपतनदेशे तच्छरपतनात्" इति।

उत्प्रेक्षाऽनुमानयोर्भेदं विविनक्ति—**उत्प्रेक्षायामिति**। उत्प्रेक्षायाम् अनिश्चितया = संभावितत्वेन प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेति भेदः।

हेत्वलङ्कारं लक्षयति—**अभेदेनेति**। हेतुमता = कार्येण, सह=समं, हेतोः = कारणस्य, अभेदेन = अभिन्नत्वरूपेण, अभिधानम् = उक्तिः, समानाऽधिकरणनिर्देशादिति भावः। हेतुः = हेत्वलङ्कारः ॥ ६३ ॥

हेत्वलङ्कारमुदाहरति—**तारुण्यस्येति**। "तारुण्यस्य विलासः" (१६६ पृ०)। पद्यमिदं तृतीयपरिच्छेदे व्याख्यातपूर्वम्। वशीकरणस्य हेतुः = हेतुभूता, नायिका विलासः=आविर्भावः, हासः=प्रकाशः। तयोः अध्यवसायमूलः=अभेदाध्यवसायमूलकः अत्र च शुद्धसारोपैव लक्षणा, न ह्ययमलङ्कार इति मम्मटभट्टः।

अनुकूलाऽलङ्कारं लक्षयति—**अनुकूलमिति**। अनुकूलाऽनुबन्धि=अनुकूलताकरं, प्रातिकूल्यं = प्रतिकूलताऽऽचरणं, चेत्=यदि, तदा अनुकूलं=तन्नामाऽलङ्कारः।

अत्रेति। यहाँ कविकी प्रौढोक्तिसे चमत्कार है। उत्प्रेक्षामें संभावित रूपसे प्रतीति होती है अनुमानमें तो निश्चितरूपसे प्रतीति होती है, यही इन दोनोंका भेद है।

अभेदेनेति। कार्यके साथ कारणका अभेद रूपसे कथन करनेको हेतु अलङ्कार कहते हैं।

उदाहरण जैसे ग्रन्थकारका—**तारुण्यस्येति**। इस पद्यमें वशीकरणकी हेतुभूत नायिकाको वशीकरण कहा है। विलास और हासमें तो अभेदाऽध्यवसायमूलक हेतु अलङ्कार है।

अनुकूलमिति। अनुकूलता करनेवाला प्रतिकूलताका आचरण हो तो अनुकूल अलङ्कार कहते हैं ॥ ६४ ॥

यथा—

'कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् ।
बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥'

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षणत्वेन स्फुरणात्पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यम् ।

वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ॥ ६४ ॥
निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ।

अनुकूलमुदाहरति—**कुपिताऽसीति** । मानिनीं प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् । हे तन्वि = हे कृशाङ्गि !, त्वं, कुपिता = क्रुद्धा, असि, यदा = यदि, तदा = तर्हि; करजक्षतं = नखक्षतं, तदङ्गे, निधाय = निक्षिप्य, भुजपाशाभ्यां = बाहुपाशाभ्याम्, अस्य = प्रियस्य, कण्ठं = गलं, दृढं = गाढं यथा तथा, बधान = बद्धं कुरु । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र करजक्षतस्य भुजपाशाभ्यां कण्ठबन्धनस्य प्रातिकूल्येऽपि नायकस्य कृते कामोद्दीपनेन अनुकूलानुबन्धित्वादनुकूलालङ्कारः ।

अनुकूलस्याऽलङ्कारत्वं समर्थयते—**अस्य चेति** । अस्य = अनुकूलस्य, विच्छित्तिविशेषस्य = वैचित्र्यविशेषस्य । न्याय्यं = न्यायादनपेतम् ।

आक्षेपाऽलङ्कारं सविभागं लक्षयति—**वस्तुन इति** । वक्तुम् = अभिधातुम्, इष्टस्य = ईप्सितस्य, वस्तुनः=विषयस्य, विशेषप्रतिपत्तये=विशिष्टज्ञानायाय ॥ ६४ ॥ निषेधाभासः = न वास्तविको निषेधः, अपितु निषेधसदृशः प्रकाशः, भवतीति शेषः । स आक्षेपः = अलङ्कारः । स च—वक्ष्यमाणोक्तगः = वक्ष्यमाणगः (वक्ष्यमाणविषयः) उक्तगः (उक्तविषयः) इति द्विधा = प्रकारद्वयरूपो भवति ॥

जैसे—**कुपितेति** । हे कृशाङ्गि ! तुम कुपित हो तो अङ्गमें नखक्षत करके इस (नायक)के कण्ठको बाहुपाशोंसे दृढ़तापूर्वक बाँध दो ।

यहाँ नखक्षत और बाहुपाशोंसे कण्ठबन्धन प्रतिकूल है तो भी नायकके लिए कामके उद्दीपनसे अनुकूलताके आचरणसे अनुकूल अलङ्कार है ।

अस्येति । इसके चमत्कारविशेषका सब अलङ्कारोंसे विलक्षण (निराला) रूपसे स्फुरित होनेसे इसे पूर्वोक्त अलङ्कारोंसे भिन्न अलङ्कार मानना उचित है ।

वस्तुन इति । कहनेके लिए अभीष्ट विषयका विशेष ज्ञानके लिए निषेधके आभास (सदृश)को "आक्षेप" कहते हैं । वह भी वक्ष्यमाणग (कहे जानेवाले विषयगत) और उक्तग (पहले कहे गये विषयगत) होनेसे दो प्रकारका होता है ॥ ६५ ॥

तत्र वक्ष्यमाणविषये कचित्सर्वस्यापि सामान्यतः सूचितस्य निषेधः, कचिदंशोक्तावंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ। उक्तविषये च कचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः, कचिद्वस्तुकथनस्येति द्वौ, इत्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः।

क्रमेण यथा—

'स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि।
क्षणमिह विश्रम्य सखे ! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा ॥'

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविषये निषेधः।

विवृणोति—**तत्रेति**। अस्य चातुर्विध्यं दर्शयति— **वक्ष्यमाणविषय इति**। सर्वस्य = समस्तांऽशस्य। सामान्यतः = साधारणभावतः। अंशान्तरे=अन्यस्मिन्नंशे, वक्ष्यमाणनिषेध इति द्वौ भेदौ। उक्तविषये च द्वौ भेदौ इति चत्वारो भेदाः।

वक्ष्यमाणविषये सर्वस्य निषेध आक्षेपमुदाहरति—**स्मरेति**। नायिकासख्या नायकं प्रति नायिकाविरहावस्थासूचिकोक्तिरियम्। हे सखे = हे मित्र !, इह = अस्मिन्स्थाने, क्षणं = कंचित्कालं, विश्रम्य = विश्रामं कृत्वा, स्मरशरशतविधुरायाः= स्मरस्य (मदनस्य) शरशतेन (बाणशतप्रहारेण) विधुरायाः (पीडितायाः), सख्याः = वयस्यायाः, कृते = निमित्ते, किमपि = वचनं, भणामि = कथयामि। अथवा=यद्वा, निर्दयहृदयस्य=निष्करुणचित्तस्य, तव, समीप इति शेषः, किं, वदामि= कथयामि, किमपि नो वदामीति भावः। आर्यावृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। इह "स्मरशरशतविधुराया" इति इति विशेषणमात्रेण सामान्यतः सूचितस्य विरहस्य = विरहाऽवस्थायाः, वक्ष्यमाणविशेषे = कथयिष्यमाणपाण्डुत्वकृशत्वादिविशेषे बोधाय "किं वदामी"ति वचनेन निषेधादाक्षेपः।

तत्रेति। उनमें वक्ष्यमाणके विषयमें कहीं सामान्यरूपसे सूचित संपूर्ण विषयका निषेध होता है, और कहीं एक अंशकी उक्तिमें दूसरे अंशमें निषेध होता है, इस तरह दो भेद होते हैं। उक्तविषयमें भी कहीं वस्तुस्वरूपका निषेध है और कहीं वस्तुकथनका निषेध है, इसतरह दो भेद होते हैं। इसप्रकार आक्षेप अलङ्कारके कुल चार भेद होते हैं।

क्रमसे जैसे—**स्मरेत्यादिः०**। हे मित्र ! यहां कुछ समय तक विश्राम करके कामदेवके सैकड़ों बाणोंसे पीड़ित सखीके लिए कुछ कहती हूँ। अथवा निर्दय चित्त-वाले आपके सामने क्या कहूँ।

अत्रेति। यहां सामान्य रूपसे सूचित सखीके विरहका वक्ष्यमाण पाण्डुत्व कृशत्व आदि विशेषमें बोधके लिए "किं वदामि" ऐसे वचनसे निषेध होनेसे आक्षेप अलङ्कार है।

'तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम् ।
हन्त ! नितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथवा ? ॥'

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः ।

'बालअ ! णाहं दूती, तुअ प्पिओसि त्ति ण मह वावारो ।
सा मरइ तुज्झ अअसो एअं धम्मक्खरं भणिमो ॥'

वक्ष्यमाणविषयेऽशोंक्तावंशान्तरे निषेध आक्षेपमुदाहरति—**तवेति** । नायिकासख्या नायकं प्रति नायिकाशोचनीयाऽवस्थासूचिकोक्तिरियम् । हे महोदय ! हरिणाक्षी = मृगनयना, तव प्रियेति भावः । तव = भवतः, विरहे = वियोगे, नवमालिकां = सप्तलां, पुष्पविशेषं, दलितां = विकसितां, निरीक्ष्य = संदृश्य, हन्त= खेदे, इदानीम् = अधुना, नितान्तम् = एकान्तमेव, शोच्याऽवस्थां गमिष्यतीति शेषः । आः = इति पीडाद्योतकमव्ययम् । अथवा = यद्वा, हतजल्पितैः = अनर्थगदितैः, किं = न कोऽपि लाभ इति भावः । आर्यावृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । "विरहे" इत्यंश उक्तः । "मरिष्यती"ति अंशान्तरं नोक्तमिति भावः । एवं च "हतजल्पितैः" इति निषेधाभासादाक्षेपः ।

उक्तविषये वस्तुस्वरूपनिषेध आक्षेपमुदाहरति—**बालअ इति** । दूतीस्वरूपेणागत्य नायिकासख्या नायकं प्रति नायिकावस्थोक्तिरियम् । "बालक ! नाऽहं दूती, तस्याः प्रियोऽसीति न मम व्यापारः । सा म्रियते, तवाऽयश एवं धर्माऽक्षरं भणामः" "इति संस्कृतच्छाया । हे बालक = हे बालकसदृग ! । प्रणयरसाऽनभिज्ञत्वादियमुक्तिः । अहं, दूती = सन्देशहरा, न = नाऽस्मि । अत्रात्मनि दूतीत्वनिषेधाद्विश्वसनीयत्वं द्योत्यते । तस्याः = नायिकायाः, प्रियोऽसि=वल्लभोऽसि, इति = अनेन कारणेन, मम, व्यापारः = त्वत्समीपागमनरूपा क्रिया, न = नो वर्तते । सा = त्वत्प्रिया, म्रियते = प्राणांस्त्यजति, मदनकदनेनेति शेषः । तव = भवतः, अयशः = तन्मरणेनाऽकीर्तिः, भवेदिति शेषः । एवम् = इत्थं, धर्माऽक्षरं = यथार्थवचनं, भणामः = वदामः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

तवेति । हे महाशय ! मृगनयना आपके वियोगमें नवमालिकाको खिली हुई देखकर हाय ! इस समय निश्चय ही—ओः ! अथवा अनर्थ कथनोंसे क्या ?

अत्रेति । यहाँ "विरहे" यह अंश कहा है, "मरिष्यति" यह अंश नहीं कहा है ।

बालअ इति । हे बालक ! मैं दूती नहीं हूँ । तुम उसके प्यारे हो इसलिए भी मेरा तुम्हारे पास आनेका कार्य नहीं । वह मरेगी और तुम्हारा अयश होगा यह धर्माऽक्षर कहती हूँ ।

अत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो निषेधः।

'विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम् ?।
दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ?॥'

अत्र कथनस्योक्तस्यैव निषेधः।

प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्यम्भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते। द्वितीयेऽशक्यवक्तव्यत्वादि। तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम्। चतुर्थे दुःखस्यातिशयः।

न चायं विहितनिषेधः, अत्र निषेधस्याभासत्वात्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे सख्या आत्मनो धर्माऽक्षरवादित्वरूपविशेषज्ञानाय, दूतीत्वस्य = वस्तुनः। निषेध इति भावः। तेनाक्षेपाऽलङ्कारः।

उक्तविषये वस्तुकथननिषेध आक्षेपमुदाहरति—**विरह इति**। विरहिणीसख्या नायकं प्रति विरहिणीदशोक्तिरियम्।

हे महाशय ! तन्वङ्गी = कृशाङ्गी, त्वत्प्रियेति शेषः। तव=भवतः, विरहे=वियोगे, क्षपां = रात्रिं, कथं = केन प्रकारेण, क्षपयतु=यापयतु। दारुणव्यवसायस्य=प्रवासात्मकभयङ्करोद्यमस्य, ते = तव, पुरः = अग्रतः, भणितेन = कथनेन, तदवस्थाया इति शेषः। किं = किं फलम्, न किमपीति भावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे, कथनस्योक्तस्यैव=पूर्वार्द्धस्यैवेत्यर्थः।

उक्तोदाहरणचतुष्टये स्वस्वविशेषप्रतिपत्तिं प्रदर्शयति—**प्रथमोदाहरणे इति**। प्रथमोदाहणे = "स्मरशरशतविधुराया" इत्यादौ। द्वितीये = "तव विरहे" इत्यादौ। तृतीये "बालअ णाहं दूती"त्यादौ दूतीत्वे यथार्थवादित्वम्। चतुर्थे "विरहे तव तन्वङ्गी" इत्यादौ।

न चाऽयमिति। अयम्। आक्षेपाऽलङ्कारघटकनिषेधः।

अत्रेति। इसमें दूतीत्व वस्तुका निषेध है।

विरह इति। हे महाशय ! वह कृशाङ्गी आपके वियोगमें रात्रिको कैसे व्यतीत करे ! कठोर उद्यम करनेवाले आपके आगे कहनेसे क्या लाभ !

अत्रेति। यहां कहे हुए कथनका ही निषेध है।

प्रथम उदाहरण (स्मरशतशतविधुरायाः इत्यादि)में सखीका मरण अवश्य होनेवाला है, यह विशेष प्रतीत होता है। द्वितीय उदाहरण ("तव विरहे" इत्यादि)में विषय कहनेमें अशक्यताकी प्रतीति होती है। तृतीय उदाहरण (बालअ णाऽहं दूती" इत्यादि)में दूतीका यथार्थवादित्व और चतुर्थ उदाहरण ("विरहे तव तन्वङ्गी"- इत्यादि)में दुःखका आधिक्य प्रतीत होता है। यह विहितका निषेध नहीं है, क्योंकि आक्षेपमें निषेधका आभास होता है।

अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः ॥ ६५ ॥

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये ।

यथा—

'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥'

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रस्खलद्रूपो निषेधे पर्यवस्यति । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

प्रकारान्तरेणाक्षेपाऽलङ्कारं प्रदर्शयति—**अनिष्टस्येति** । अनिष्टस्य = अनभीष्टस्य, अर्थस्य = विषयस्य, तथा = पूर्ववत्, विशेषप्रतिपत्तये, विध्याभासः = न वास्तवो विधिः, परन्तु विधिरिव प्रतीयमान इति भावः । परः = पूर्वप्रतिपादितात्भिन्नः आक्षेपाऽलङ्कारः, मतः = सम्मतः ॥ ६५ ॥

प्रकारान्तरेणाक्षेपमुदाहरति—**गच्छेति** । देशान्तरप्रस्थानोद्यतं कान्तं दृष्ट्वा वियोगव्यथां सोढुमसमर्थायाः कान्ताया उक्तिरियम् । हे कान्त = हे प्रिय ! गच्छसि चेत् = विदेशं गमिष्यसि यदि, गच्छ = व्रज, ते = तव, पन्थानः = मार्गाः, शिवाः = कल्याणस्वरूपाः, सन्तु = भवन्तु, यत्र = यस्मिन्देशे, भवान्, गतः=प्राप्तः, भविष्यतीति शेषः, मम, अपि, तत्र एव = तस्मिन् एव देशे, जन्म = जननं, भूयात् = भवतात् । तथा च भवद्विरहवेदनाया मम मृत्योरनिवार्यत्वेन तदनन्तरं भवद्गतदेश एव मम जनिर्भूयादिति भावः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्नुदाहरणे अनिष्टत्वात् = स्वमरणस्य, अनभीष्टत्वात्, विधिः = गच्छेति गमनविधिः, प्रस्खलद्रूपः = अत्यन्तमसंभवन् । निषेधे= गमननिषेधे, पर्यववस्यति = गच्छेति गमनरूपो विधिर्निषेधरूपे पर्यवसितो भवतीति भावः ।

अत्र कीदृशी विशेषप्रतिपत्तिरिति सूचयति—**विशेषश्चेति** । गमनस्य = कान्तस्य विदेशयात्रायाः, विशेषश्च, अत्यन्तपरिहार्यत्वरूपः = अत्यर्थपरित्याज्यत्वरूपः, "ममापी"त्यादिना द्वितीयार्द्धेन व्यञ्जितः ।

अनिष्टस्येति । अनिष्ट विषयका पहलेके समान (विशेष ज्ञानके लिए) जहाँ विधिका आभास होता है वहाँ दूसरा आक्षेप अलङ्कार होता है ।

जैसे—**गच्छेति** । हे प्रिय ! विदेशमें जाते हो तो जाओ, तुम्हारे मार्ग कल्याणकारक हों । जहाँ आप प्राप्त हों मेरा भी वहीं जन्म ईश्वर करें ।

अत्रेति । यहां नायिकाके लिए प्रियका गमन अनिष्ट होनेसे विधि विचलितस्वरूप अर्थात् अविधिस्वरूप होकर निषेधके रूपमें पर्यवसित हो जाती है । गमनका अत्यन्त परिहार करनेके रूपमें विशेषकी प्रतीति होती है ।

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥ ६६ ॥

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्विधा ।

यथा—

'अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।
अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः ॥'

विभावनां लक्षयति—**विभावनेति** । हेतुं = प्रसिद्धकारणं, विना, यत् = कार्योत्पत्तिः=कार्यस्य, उत्पत्तिः (जनिः), सा विभावना=तन्नामाऽलङ्कारः । विभाव्यते (विचार्यते) हेतुरस्यामिति विभावना । वि-पूर्वकात् णिजन्तभूधातोर्बाहुलकादधिकरणे युच् । सा च विभावना उक्ताऽनुक्तनिमित्तत्वात् = उक्तनिमित्तत्वात् (उक्तप्रसिद्धकारणत्वात्) अनुक्तनिमित्तत्वात् (अनुक्तप्रसिद्धकारणत्वात्) च, द्विधा = द्विप्रकारा, प्रकीर्तिता = प्रोक्ता । उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता च विभावना द्विप्रकारा इति भावः ॥ ६६ ॥

विवृणोति—**विनेति** । उपनिबध्यमानः = उपन्यस्यमानः, अपि, कार्योदयः कार्यस्य उदयः (उत्पत्तिः) । अन्यत्=अपरम्, अप्रसिद्धमिति भावः । कारणान्तरम् = अप्रसिद्धकारणम् ।

उक्तनिमित्तां विभावनामुदाहरति—**अनायासकृशमिति** ।

कस्याश्चित्तरुण्या वर्णनमिदम् । वयसि = अवस्थायां, यौवनस्येति शेषः । "खग-बाल्यादिनोर्वयः" इत्यमरः । सुभ्रुवः = सुन्दर्याः, शोभने भ्रुवौ यस्यास्तस्याः । मध्यं = मध्यमम्, अवलग्नम् । अनायासकृशम् = अनायासम् (आयासरहितमपि, अयत्नसिद्धमिति भावः) कृशम् (क्षीणम्) । तथा दृशौ = नयने, अशङ्कतरले =

विभावनेति । कारणके विना कार्यकी उत्पत्ति कही जाती है तो "विभावना" अलङ्कार होता है ॥ ६६ ॥

जहाँ कारण उक्त हो वहां उक्तनिमित्ता और जहां कारण अनुक्त हो वहाँ अनुक्तनिमित्ता इसप्रकार विभावना दो प्रकारकी कही जाती है ।

विनेति । कारणके विना वर्णनकी जानेवाली कार्यकी उत्पत्ति भी किसी अन्य कारणकी अपेक्षा करके ही होनी चाहिए । वह कारण भी कहीं उक्त और कहीं अनुक्त होता है, इसप्रकार दो प्रकारका होता है ।

जैसे—**अनायासकृशमिति** । सुन्दर भौंहें वाली कामिनीके यौवनसमयमें कमर विना परिश्रमके ही कृश (दुबली) है, नेत्र विना शङ्काके ही चञ्चल हैं और शरीर विना अलङ्कारोंके ही सुन्दर है ।

अत्र वयोरूपनिमित्तमुक्तम्।

अत्रैव 'वपुर्भाति मृगीदृशः' इति पाठेऽनुक्तम्।

सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्तथा द्विधा।

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात्। तत्रोक्तनिमित्ता यथा—

'धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः॥'

अशङ्के (शङ्कारहिते) तथाऽपि तरले (चञ्चले, स्वभावचञ्चले इति भावः) तथा वपुः = देहः, अभूषणमनोहारि = अभूषणम् (भूषणरहितम्) अपि, मनोहारि (मनोहरणशीलम्) अस्तीति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे मध्यस्य कृशत्वं प्रति दृशोस्तरलत्वं प्रति शङ्का, तथा वपुषो मनोहारित्वं प्रति भूषणं प्रसिद्ध कारणम्। तेषामभावेऽपि कृशत्वादीनां कार्याणामुत्पत्तेर्विभावनाऽलङ्कारः। एवं चात्र "वयसी"ति वयस उपनिबद्धचमानत्वाद्वयोरूपं निमित्तमुक्तम्। तथा चेयनुक्तनिमित्ता विभावना।

अनुक्तनिमित्तां विभावनामुदाहरति—**अत्रैवेति**। अत्रैव = अस्मिन्नुदाहरण एव, "अनायासकृशम्", इत्यादि पद्य एव चतुर्थचरणे "वपुर्भाति मृगीदृशः" इति पाठे—मृगीदृशः=हरिणीनयनायाः। वपुः, भाति=शोभते, इति कृशत्वादीनां निमित्त-रूपस्य वयस अभावात् "अनुक्तनिमित्ते"यं विभावना।

विभागगर्भां विशेषोक्तिं लक्षयति—**सति हेताविति**। हेतौ = प्रसिद्ध-कारणे, सति = विद्यमाने, फलाऽभावः = फलस्य (कार्यस्य) अभावे (अनुत्पत्तौ) विशेषोक्तिः = तन्नामाऽलङ्कारः। तथा = पूर्ववत् विभावनेव उक्तनिमित्ता, अनुक्त-निमित्ता च विशेषोक्तिरपि द्विधा = द्विप्रकारा भवति।

विवृणोति—**तथेति**।

उक्तनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति—**धनिनोऽपीति**। महामहिमशालिनः= महामहिम्ना (उत्कृष्टमहत्त्वेन) शालन्ते (शोभन्ते) तच्छीलाः, जनाः धनिनः =

अत्रेति। यहाँ इन सबका निमित्त यौवन कहा गया है, अतः यह उक्त-निमित्ता विभावना है। इसी श्लोकमें "वपुर्भाति मृगीदृशः" अर्थात् मृगनयनाका शरीर शोभित हो रहा है। ऐसा पाठ रखें तो अनुक्तनिमित्ता विभावना हो जायगी।

सतीति। कारणके होते हुए भी फल (कार्य)के न होनेपर विशेषोक्ति अलङ्कार होता है। यह भी कारणके उक्त और अनुक्त होनेसे दो प्रकारका होता है।

उसमें उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति जैसे—**धनिन इति**। वे बड़े महत्त्वसे शोभित होनेवाले पुरुष, धनी होकर भी उन्मादसे रहित हैं, जवान होकर भी चञ्चल नहीं हैं प्रभु होकर भी प्रमादसे रहित हैं।

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम्। अत्रैव चतुर्थपादे 'कियन्तः सन्ति भूतले' इति पाठे त्वनुक्तम्। अचिन्त्यनिमित्तत्वं चानुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथङ् नोक्तम्।

यथा—

'स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्॥'

धनसम्पन्ना अपि, निरुन्मादाः = अहङ्काररहिताः, युवानः = तरुणाः सन्तोऽपि, न चञ्चलाः = न तरलस्वभावाः, प्रभवः अपि=ऐश्वर्यसम्पन्ना अपि, अप्रमत्ताः = प्रमादरहिताः, अनवधानतारहिता भवन्तीति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे, उन्मादं, चाञ्चल्यं प्रमादं च प्रति क्रमतो धनं, यौवनं प्रभुत्वं च कारणम्। तथा च धनादिषु हेतुषु सत्स्वपि उन्मादादीनां कार्याणामनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः। अत्र "महामहिमशालिन" इति कथनात् "महामहिमशालित्वं" निमित्तमुक्तम्। अत एवेयमुक्तनिमित्ता विशेषोक्तिः।

अनुक्तनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति—**अत्रैवेति**। अत्रैव = "धनिनोऽपि" इत्यादावेव। चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्तिः।

अचिन्त्यनिमित्तत्वं चेति। अचिन्त्यनिमित्तत्वं चाऽनुक्तनिमित्ताया एवैव भेद इति काव्यप्रकाशेऽलङ्कारकौस्तुभे च निर्दिष्टाऽप्यचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्तिः पृथङ् नोक्ता।

अचिन्त्यनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति—**स एक इति**।

सः = प्रसिद्धः, एक एव = एकाकी एव, कुसुमायुधः = कुसुमेषुः, कामदेवः, त्रीणि = त्रिसंख्यकानि, जगन्ति = लोकान्, स्वर्ग–मर्त्य–पातालरूपानिति भावः। जयति = स्वायत्तीकरोति। यस्य = कुसुमायुधस्य, तनुं = देहं, हरताऽपि = नाशयताऽपि, शम्भुना = हरेण, बलं = सामर्थ्यं, न हृतं = नो नाशितम्॥ अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्रेति। यहाँ "महामहिमशालित्व" अर्थात् बड़े महत्त्वसे शोभित होना निमित्त कहा गया है। इस श्लोकमें चतुर्थ चरणमें "कियन्तः सन्ति भूतले" अर्थात् ऐसे पुरुष भूतलमें कितने हैं, ऐसा पाठ रखें तो "अनुक्तनिमित्ता" विशेषोक्ति हो जायगी। विशेषोक्तिकी "अचिन्त्यनिमित्ता" तीसरा भेद होता है ऐसा कोई (अलङ्कारकौस्तुभकार) मानते हैं, परन्तु वह अनुक्तनिमित्ता ही है इसलिए भिन्नरूपसे नहीं कही गई है।

जैसे—स इति। वह अकेला ही कामदेव तीनों लोकोंकी विजय करता है, जिसके शरीरका हरण करते हुए भी महादेवने बलका हरण नहीं किया है।

अत्र तनुहरणेनापि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम्। इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि निबद्ध्यते। विभावनायामपि कारणाऽभावः कारण-विरुद्धसद्भावमुखेन।

एवञ्च 'यः कौमारहरः' इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निबन्धनाद्वि-भावना। 'यः कौमार-' इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः, एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः। शुद्धोदाहरणं तु मृग्यम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। तनुहरणेऽपि=शरीरनाशेऽपि, बलाऽहरणे=सामर्थ्याऽ-नाशे, निमित्तं=कारणम्, अचिन्त्यम् = अचिन्तनीयम्। वस्तुतः एषाऽचिन्त्यनिमित्ताऽ-नुक्तनिमित्तायां विशेषोक्तावेवाऽन्तर्भवतीति विश्वनाथकविराजाशयः।

विशेषोक्तौ विभावनायां च किञ्चित्तथ्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते—**इह चेति**। इह = विशेषोक्तौ, कार्याऽभावः = फलाऽभावः। कार्यविरुद्धसद्भावमुखेन = कार्यस्य विरुद्धं (विरोधि) यत् (वस्तु) तस्य सद्भावमुखेन (सत्ताद्वारेण) अपि, निबद्ध्यते = निबद्धं क्रियते। न केवलं निषेधमुखेन निबद्ध्यत इति भावः। एवं च विभावनायामपि, कारणाऽभावः = हेत्वभावः, कारणविरुद्धसद्भावमुखेन = कारणस्य (हेतोः) विरुद्धं (विरोधि वस्तु) तस्य सद्भावमुखेन (सत्ताद्वारेण) अपि, निबद्ध्यते = निबद्धं क्रियते, न केवलं निषेधमुखेन निबद्ध्यते इति भावः।

एवं चेति। "यः कौमाहरः" इत्यादेः=इत्याद्युक्तस्य, उत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य= उत्कण्ठायाः (उत्कलिकायाः) कारणं (हेतुः, वरादीनामभावः) तद्विरुद्धस्य (वरादीनां सद्भावस्य) निबन्धनात् (संघटनात्) विभावना भवितुमर्हतीति भावः।

एवं च—"यः कौमारहर" इत्यादेः = इत्याद्युक्तस्य। उत्कण्ठायाः कारणं (तत्तद्वरादीनामभावः) तद्विरुद्धस्य (तत्तद्वरादीनां सद्भावस्य) "चेतः समुत्कण्ठते" इति निबन्धाद्विभावना। "यः कौमारहर" इत्यादेः कारणस्य = (तत्तद्वरादिसद्भावस्य) कार्यविरुद्धायाः = कार्यम् (उत्कण्ठाऽ-भावरूपम्) तद्विरुद्धायाः उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोतिः एवम् = इत्थम्,

---

अत्रेति। यहाँ शरीरका हरण करनेपर भी बलका हरण न करनेमें निमित्त (कारण) अचिन्त्य है।

इह चेति। यहां (विशेषोक्तिमें) कार्य (फल)का अभाव कार्यके विरोधी वस्तुकी सत्ताके द्वारा भी वर्णन किया जाता है। इसी तरह विभावनामें भी कारणके अभाव कारणके विरोधी वस्तुकी सत्ताके द्वारा भी वर्णन किया जाता है। इसप्रकार "यः कौमारहरः" इत्यादिमें उत्कण्ठाके कारणके विरोधीका वर्णन करनेसे "विभावना" है। "यः कौमारहरः" इत्यादिमें कारणकी कार्यविरुद्ध उत्कण्ठाके

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ॥ ६७ ॥
क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ।
विरुद्धमेव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ॥ ६८ ॥

क्रमेण यथा—

'तव विरहे मलयमरुद्दवानलः, शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः ॥'

अत्र=अस्मिन् "यः कौमारहर" इत्यादिपद्ये । विभावनाविशेषोक्त्योः=अलङ्कारयोः । सङ्करः = सन्देहसङ्करः ।

शुद्धोदाहरणं तु, मृग्यम् = अन्वेषणीयम् ।

विरोधाऽलङ्कारं लक्षयति—**जातिरिति** । यत्र जातिः, चतुर्भिः = चतुःसंख्यकैः, जात्याद्यैः = जातिगुणक्रियाद्रव्यैः, विरुद्धम् एव = सविरोधम् एव, वस्तुतो नो विरुद्धमिति भावः । भासेत = प्रतीयेत, गुणः = त्रिभिः = त्रिसंख्यकैः, गुणादिभिः = गुणक्रियाद्रव्यैः, विरुद्धमिव भासेत ॥ ६७ ॥

क्रिया, क्रियाद्रव्याभ्यां, विरुद्धमिव भासेत । द्रव्यं द्रव्येण वा, मिथः = परस्परं, विरुद्धमेव भासेत, असौ = अयं, दशाकृतिः = दशाकारः, दशप्रकार इति भावः । विरोधः =, विरोधाऽभावाद्विरोधाभास इत्यप्युच्यते ॥ ६८ ॥

जाते र्जात्यादिभिश्चतुर्भिर्विरोधे विरोधमुदाहरति—**तव विरह इति** । नायकं प्रति नायिकादूत्या उक्तिरियम् । हे महाशय !, तव = भवतः, विरहे = वियोगे, अस्याः = नायिकायाः, मलयमरुत् = मलयपर्वतवातोऽपि, अतिशयशीतलोऽपि, दवाऽनलः = वनहुताऽशनः, दवाऽनल इव दाहजनकः इति भावः । शशिरुचः = चन्द्रकिरणा अपि, अत्यर्थशीता अपि, सोष्माणः = उष्णाः, तापकरा इति भावः । अलिरुतं = भ्रमरझङ्कारः, अपि, माधुर्यपूर्णोऽपि, हृदयं = हृत्, भिन्ते =

वर्णन करनेसे "विशेषोक्ति" है । इसप्रकार यहाँ "यः कौमारहरः" इत्यादि पद्यमें विभावना और विशेषोक्तिका सन्देह सङ्कर है । इसका शुद्ध उदाहरण ढूंढना चाहिए ।

जातिरिति । जहाँ जाति, जात्यादि अर्थात् जाति, गुण, क्रिया और द्रव्यके साथ, गुण, गुणादि अर्थात् गुण, क्रिया और द्रव्यके साथ, क्रिया, क्रिया और द्रव्यके साथ और द्रव्य द्रव्यके साथ परस्पर ॥ ६८ ॥ विरुद्धकी तरह भासित हो वहाँ "विरोध अलङ्कार होता है, इसके दश भेद होते हैं ।

क्रमसे जैसे—**तवेति** । तुम्हारे वियोगमें उस (नायिका)को मलयवायु दावाग्नि हो रहा है । चन्द्रमाकी किरणें भी उष्ण हो रही हैं । भ्रमर-झङ्कार भी हृदयका भेदन कर रहा है और कमलका पत्ता भी ग्रीष्म ऋतुका सूर्य हो रहा है । यहां मलय मरुत् और दावाऽनल जातिवाचक है, इन दोनों जातियोंका विरोध-सा दिखलाया

'सन्ततमुसलासङ्गाद् बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥'
'अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥'

विदारयति । एवं च नलिनीदलं=पद्मिनीपत्रम्, अत्यर्थशीतलम्, अपि, निदाघरविः= ग्रीष्मकालसूर्यः, भृशसन्तापकर इति भावः । अत्र मलयमरुत्त्व-दवाऽनलत्व-जात्योर्विरोधः १ । शशिरुक्त्वजातेः सोष्मत्वगुणेन विरोधः २ । अलिरुतत्वजाते-र्भेदनक्रियया विरोधः ३ । एवमेव—नलिनीदलत्वजातेर्निदाघरविणा द्रव्येण विरोधः ४ । इत्थं च सर्वत्रैव विरहाद्विरोधप्रतीतिः ।

गुणस्य गुणेन विरोधे विरोधमुदाहरति—**सन्ततेति** ।

कश्चित्कविः कस्यचिद्राज्ञो दानशीलतां वर्णयति—हे नृपते = हे राजन् !, सन्ततमुसलासङ्गात् = सन्ततं (निरन्तरम्) मुसलासङ्गात् (तण्डुलपरिष्कारार्थ-मयोग्रसम्पर्कात्), "अयोऽग्रो मुसलोऽस्त्री स्या"दित्यमरः । तथा—बहुतरेत्यादिः०= बहुतराणि (अधिकतराणि) यानि गृहकर्माणि (गेहकृत्यानि) तेषां घटना (सम्पादनम्) तया हेतुना । कठिनाः = कठोराः पुरेति शेषः । तादृशा द्विज-पत्नीनां = ब्राह्मणभार्याणां, कराः = हस्ताः, भवति सति = त्वयि राज्ञि विद्यमाने सति, सरोजसुकुमाराः = सरोजानि (कमलानि) इव सुकुमाराः (कोमलाः), जाता इति शेषः । भवद्वितीर्णधनेन कर्मशीलदासदास्यादिसंग्रहादिति भावः । अत्र कठिनत्व-सुकुमारत्वयोर्गुणयोर्मिथो विरोधः । आर्या वृत्तम् ।

गुणस्य क्रियया विरोधे विरोधमुदाहरति—**अजस्येति** । रघुवंशस्य दशम-सर्गस्थं पद्यम् । रावणपीडितानां देवानां भगवन्तं नारायणं प्रति स्तुतिरियम् । हे भगवन् !, अजस्य = जन्मरहितस्य, नित्यत्वादिति शेषः । न जायत इत्यजस्तस्य

है । विरहसे मलयवायु भी दावानलके सदृश हो रहा है, इसी तरह अन्यत्र भी समझें । चन्द्रकिरण जातिवाचक है उसका उष्णत्व गुणसे विरोध है । भ्रमरझङ्कार जातिसे भेदन क्रियाका विरोध है । इसी तरह नलिनीदल जातिसे निदाघरवि द्रव्यका विरोध है । इसप्रकार यहां जातिका जाति, गुण, क्रिया और द्रव्यसे विरोधका उदाहरण दिया गया है ।

सन्ततेत्यादिः० । हे राजन् ! निरन्तर मूसलके सम्पर्कसे बहुत गृहकृत्योंके करनेसे ब्राह्मण पत्नियोंके कठोर हाथ आपके होनेसे कमलके समान सुकुमार (मुलायम) हो रहे हैं ।

यहां कठिनत्व और सुकुमारत्व गुणका परस्परमें विरोध है ।

अजस्येति । हे भगवन् ! आप अज (अजन्मा) हैं पर जन्मका ग्रहण करते हैं । आप चेष्टा रहित होकर भी शत्रुओंका संहार करते हैं । आप जागरूक

'वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः।
राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥'
'नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥'

''अन्येष्वपि दृश्यते'' इति डप्रत्ययः। जन्म = जननं, गृह्णतः = आददतः, मत्स्य-कच्छपादिरूपेण जायमानस्येति भावः। निरीहस्य = निश्चेष्टस्य, क्रियाराहित्येनेति भावः। तथाऽपि हतद्विषः = शत्रुघातिनः, शङ्खाऽसुरादिरिपुघातकस्येति भावः। जागरूकस्य = नित्यप्रबुद्धस्य, सर्वसाक्षित्वेनेति भावः। तथाऽपि स्वपतः = स्वापं कुर्वतः, योगनिद्रामनुभवत इति भावः। इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव = भवतः, याथार्थ्यं= यथार्थस्वरूपं, कः = जनः, वेद = जानाति, न कोऽपीति भावः, ''विदो लटो वा'' इति णलादेशः। अनुष्टुब्वृत्तम्। अत्राऽजत्वगुणस्य जन्मग्रहणक्रियया निरीहत्वगुणस्य शत्रुहननरूपक्रियया स्वप्नगुणस्य च जागरणरूपक्रियया विरोधः।

गुणस्य द्रव्येण विरोधे विरोधमुदाहरति—**वल्लभेति**। वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन= वल्लभस्य (प्रियस्य) उत्सङ्गसङ्गेन विना (अङ्कसम्पर्केण विना, कान्ताङ्कोप वेशनेन विनेति भावः), हरिणचक्षुषः = मृगनयनायाः, राकाविभावरीजानिः = राकाविभावरी (पूर्णिमारात्रिः) जाया (पत्नी) यस्य सः, पूर्णचन्द्र इति भावः। ''जायाया निङ्'' इति निङादेशः। विषज्वालाकुलः = विषज्वालया (गरल-शिखया) आकुलः (पूर्णः), दाहजनक इति भावः अभवत्। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र विषज्वालाकुलत्वस्य गुणस्य द्रव्येण चन्द्रेण विरोधः।

क्रियायाः क्रियया सह विरोधे विरोधमुदाहरति—**नयनेति**। पद्यमिदं तृतीय-परिच्छेदे व्याख्यातपूर्वम्। कांचित्प्रमदामवलोक्य कस्यचित्पुरुषस्योक्तिरियम्। नयनयुगासेचनकं = नयनयुगस्य (नेत्रद्वयस्य) आसेचनकम् (अत्यर्थतृप्तिजनकम्),

---

(नित्यप्रबुद्ध) होकर भी सोते हैं अर्थात् योगनिद्राका अनुभव करते हैं; ऐसे आपका यथार्थस्वरूप कौन जानता है?

यहां अजत्व गुणका जन्मग्रहण क्रियासे विरोध है, निरीहत्व गुणका शत्रुहनन रूप क्रियासे विरोध है और स्वप्न गुणका जागरणरूप क्रियासे विरोध है।

वल्लभेत्यादिः० = प्रियके उत्सङ्गके सम्पर्कके विना मृगनयनाको पूर्णिमाका चन्द्रमा भी विषकी ज्वालासे पूर्ण हो गया।

यहां विषज्वालाकुलत्व गुणका चन्द्ररूप द्रव्यसे विरोध है।

नयनेत्यादिः० = यह पद्य पहले आ चुका है। यहां मादनक्रियाकी दवन-क्रियासे विरोध है।

'त्वद्वाजी' इत्यादि। 'वल्लभोत्सङ्गे'त्यादिश्लोके चतुर्थपादे 'मध्यन्दिनदिनाधिप' इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः।

अत्र 'तव विरह-' इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दानां दवानलोष्महृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखत

"तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्" इत्यमरः। एवं च मानसवृत्या अपि = मनोव्यापारेण अपि, दुष्प्रापं = दुर्लभम्। मदिराक्ष्याः = खञ्जननयनायाः सुन्दर्याः, मदिरस्य (खञ्जनस्य) इव अक्षिणी (नेत्रे) यस्यास्तस्याः। समासाऽन्तः षच्। इदम् = एतत्, रूपं = सौन्दर्यं, कर्तृ। मे=मम, हृदयं=चित्तं, मदयति=आह्लादयति, दुनोति च = उपतापयति च। "टुदु उपतापे" इति धातोः "स्वादिभ्यः श्नुः" इति श्नुः। आर्यावृत्तम्।

अत्र मादनक्रियाया दवनक्रियया सह विरोधः। दर्शनेन मदजननं उपभोगाऽभावेनोपतापजननमिति विरोधपरिहारः, अतो विरोधाभासः। क्रियाया द्रव्येण सह विरोधे विरोधमुदाहरति—**त्वद्वाजीति**। पद्यमिदं (२०४ पृष्ठे) व्याख्यातपूर्वम्। अत्र गङ्गाधारणाऽभावक्रियायाः हरेण द्रव्येण सह विरोधः।

द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधे विरोधमुदाहरति—**वल्लभोत्सङ्गसङ्गेनेति**। पद्यमिदं गुणस्य द्रव्येण विरोधे व्याख्यातपूर्वम्। अस्मिन्पद्ये "विषज्वालाकुलोऽभवत्" इत्यस्य स्थाने "मध्यन्दिनदिनाऽधिप" इति पाठे राकाविभावरीजानेः=पूर्णचन्द्रस्य द्रव्यस्य मध्यन्दिनदिनाऽधिपेन = माध्याह्निकसूर्येण द्रव्येण सह विरोधात् द्रव्ययोर्मिथो विरोधात् विरोधाऽलङ्कारः।

विवृणोति—**अत्रेति**। इदानीमुदाहृतेषु समस्तपद्येषु विरोधं तत्समाधानं च दर्शयितुमुपक्रमते—अत्र = एषु उदाहरणेषु। "तव विरह" इत्यादौ पवनादीनां = पवनादिशब्दानां, बहुव्यक्तिवाचकत्वात्, जातेः "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्" इति लक्षणेनेति भावः। दवाऽनलेत्यादिः० = दवाऽनलत्वम् (जातिः), ऊष्मत्वं (गुणः), हृदयभेदनं (क्रिया) सूर्यः (द्रव्यम्) तद्रूपैः, मुखतः =

त्वद्वाजीत्यादिः० = यहां गङ्गा धारण न करना इस क्रियाका हररूप द्रव्यसे विरोध है।

"वल्लभोत्सङ्ग" इत्यादि श्लोकमें चतुर्थ चरणमें "मध्यन्दिनदिनाऽधिपः" ऐसा पाठ रखें तो पूर्णचन्द्रद्रव्यका मध्याह्न सूर्य द्रव्यसे विरोध है।

अत्रेति। इन उदाहरणोंमें—"तव विरह" इत्यादिमें पवन आदि शब्द बहुव्यक्तिवाचक होनेसे जातिशब्द हैं, उनका दवाऽनलत्व जातिसे ऊष्मत्व गुणसे

आभासते, विरहहेतुकत्वात् समाधानम् । अत्र 'अजस्य–' इत्यादावजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणादिक्रियया विरोधः, भगवतः प्रभावस्यातिशायित्वात्तु समाधानम् ।

'त्वद्वाजी'त्यादौ 'हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते' इति विरोधः, 'त्वद्वाजी'त्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् ।

विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात्कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते, विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ।

आपाततः, विरोध आभासते = प्रकाशते । विरहहेतुकत्वात् = विरहो हेतुर्येषां तेषां भावस्तत्त्वं, तस्मात् । समाधानं = समाधिः, विरोधपरिहार इति भावः ।

अजस्येति । प्रभावस्य = सामर्थ्यस्य ।

त्वद्वाजीति । कविप्रौढोक्त्या = कवेः प्रौढोक्त्या न तु स्वतः संभवितयेति भावः ।

विभावनायामिति । कार्यमेव = न तु कारणमिति भावः ।

विशेषोक्ताविति । कारणमेव = न तु कार्यमिति भावः । इह तु=विरोधाभासे तु, द्वयोरपि = कार्यकारणयोरपि । बाध्यत्वं = विरोधादसंभवत्वम् ।

असङ्गत्यलङ्कारस्य लक्षणं लक्षयति—**कार्यकारणयोरिति** । कार्यकारणयोः भिन्नदेशतायां = भिन्नाधारतायाम्, वैयधिकरण्य इति भावः ।

हृदयभेदन क्रियासे, सूर्य द्रव्यसे आपाततः विरोधका आभास होता है उसका विरहहेतुक होनेसे समाधान होता है। यहां "अजस्य" इत्यादिमें अजत्व आदि गुणका जन्मग्रहण आदि क्रियासे विरोध है, भगवान्‌का सामर्थ्य अत्यधिक होनेसे समाधान होता है ।

"त्वद्वाजि०" इत्यादिमें हर भी शिरसे गङ्गाका धारण नहीं करते हैं यह द्रव्यका क्रियासे विरोध है, यह वास्तविक न होकर कविकी प्रौढ उक्तिसे समाहित होता है ।

विभावनामें कारणके अभावका वर्णन होनेसे कार्य ही बाध्यत्वसे प्रतीत होता है । विशेषोक्तिमें कार्यके अभावसे कारण ही बाध्यत्वसे प्रतीत होता है, परन्तु यहां (विरोधमें) कार्य और कारण दोनोंकी बाध्यरूपसे प्रतीति होती है । यह भेद है ।

कार्यकारणयोरिति । कार्य और कारण भिन्न देशमें हों तो असंगति अलङ्कार होता है ॥ ६६ ॥

यथा—

'सा बाला, वयमप्रगल्भमनसः, सा स्त्री, वयं कातराः,
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते, सखेदा वयम्।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा, गन्तुं न शक्ता वयं,
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्॥'

अस्याश्चापवादकत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधालङ्कारः।

असङ्गतिमुदाहरति—**सा बालेति**। अमरुशतकस्थं पद्यमिदम्। कांचित्सुन्दरीं दृष्ट्वा कस्यचित्कामुकस्य स्वमित्रं प्रत्युक्तिरियम्। सा = दृष्टपूर्वा सुन्दरी वाला = बालिका, परं वयम् = अहमिति भावः। "अस्मदो द्वयोश्चे"ति एकत्वे विवक्षिते बहुवचनम्। अप्रगल्भमनसः = अप्रौढचित्ताः, सा = सुन्दरी, स्त्री = नारी, वयं, कातराः = भीतियुक्ताः, सा = सुन्दरी, पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं = पीनम् (पुष्टम्) उन्नतिमत् (उन्नतम्) पयोधरयुगं (कुचयुग्मम्), धत्ते = धारयति, परं, वयं सखेदाः = आयासयुक्ताः। सा = सुन्दरी, गुरुणा = दुर्वहेण, जघनस्थलेन= कटिभागद्वयेन, आक्रान्ता = पीडिता, परं, वयं गन्तुं = यातुं, न शक्ताः = न समर्थाः। अन्यजनाश्रितैः = भिन्नजनस्थितैः, पूर्वोक्तसुन्दर्यां विद्यमानैरिति भावः दोषैः = दूषणैः वयम्, अपटवः = अकुशलाः, असमर्था इति भावः। जाताः स्म = संजाता, इति = एतत्, अद्भुतम् = आश्चर्यम्, अत्र हेतुभूतानां बालात्व-स्त्रीत्व-पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगधारकत्व-जघनस्थलाक्रान्तत्वादीनां सुन्दरीनिष्ठत्वात् तत्कार्यभूतानामप्रगल्भमनस्त्व-कातरत्व-सखेदत्वगमनाऽशक्तत्वानां वक्तृनिष्ठत्वाद्धेतुकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसङ्गतिरलङ्कारः। इयं मालारूपा। केवलरूपाया असङ्गतेरुदाहरणं नैषधे यथा—

"अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां सङ्कल्पसोपानतति तदीयाम्।
श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यद्ध्यानात्तव त्वन्मयतामवाप्य॥ ३–१०॥

विरोधाऽसङ्गत्योर्विवेकमाह—**अस्या इति**। अस्याः = असंगतेः, अपवाद-

जैसे—**सेति**। वह (सुन्दरी) बाला (थोड़ी उम्रवाली) है, परन्तु हम कातर हैं। वह पुष्ट और ऊँचे स्तनोंका धारण करती है परन्तु हम खिन्न (परिश्रान्त) हैं। वह ज्यादा बोझवाले जघनस्थलसे पीडित है परन्तु हम चलनेमें असमर्थ हैं। अन्य जनमें स्थित दोषोंसे हम असमर्थ हो रहे हैं, यह आश्चर्य है।

यहां कार्यभूत अप्रगल्भमनस्त्व आदि वक्तामें है परन्तु कारणभूत बालात्व आदि स्त्रीमें है अतः कार्य और कारणके भिन्न देशमें होनेसे असंगति अलङ्कार है।

अस्या इति। असंगतिका बाधक होनेसे एक आश्रयमें स्थित कार्य और कारणका विरोध होनेपर विरोध अलङ्कार होता है।

गुणौ क्रिये वा चेत्स्यातां विरुद्धं हेतुकार्ययोः ॥ ६९ ॥
यद्वारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।
विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥ ७० ॥

क्रमेण यथा—

'सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥'

कत्वात् = बाधकत्वात्, एकदेशस्थयोः = तुल्याऽधिकरणयोः कार्यकारणयोरिति भावः । विरोधे विरोधाऽलङ्कारः ।

विषमाऽलङ्कारं लक्षयति—**गुणाविति** । हेतुकार्ययोः = कारणकार्ययोः, गुणौ, यदि विरुद्धौ = परस्परविपरीतौ स्याताम्, क्रिये वा यद्विरुद्धे स्यातां = भवेतां, चेत् = यदि तथा च हेतुगुणः यत् कार्यगुणविरुद्धः = स्यात् । अयमेको भेदः कारणगतक्रिया कार्यगतक्रियातो विरुद्धा स्यात् । अयं द्वितीयभेदः ॥ ६९ ॥

अथवा यत् आरब्धस्य = प्रारब्धस्य कर्मणः, वैफल्यं = विफलता, अभिमतफलस्याऽप्राप्तिरिति भावः अयं तृतीयो भेदः । अनर्थस्य=अनिष्टस्य, संभवः=उत्पत्तिः, स्यात्, अयं चतुर्थो भेदः । या च विरूपयोः = विपरीतयोः पदार्थयोः, संघटना = संयोजनम्, अयं पञ्चमो भेदः । इत्थं च तद्विषमं मतम् ॥ ७० ॥

कार्यकारणयोर्गुणविरोधे विषममुदाहरति—**सद्य इति** । कस्यचिद्विक्रमशालिनो राज्ञो वर्णनमिदम् । रणे रणे = प्रतिरणं, सर्वेषु युद्धेष्विति भावः । तमालनीला = तमालं (तापिच्छकिसलयम्) इव नीला (कृष्णवर्णा) कृपाणलेखा = खड्गलता, यस्य = राज्ञः, करस्पर्शं = हस्तामर्शम्, अवाप्य = प्राप्य, शरदिन्दुपाण्डु = शरदिन्दुः (शरच्चन्द्रः) इव पाण्डु (शुभ्रवर्णम्) त्रिलोकाभरणं=त्रयाणां (त्रिसंख्यकानाम्) लोकानाम् (भुवनानां स्वर्गमर्त्यपातालाख्यानामिति भावः) आभरणम् (अलङ्कारस्वरूपम्), यशः = कीर्ति, सद्यः = तत्क्षणे, प्रसूते = उत्पादयति, एतत्, चित्रम् = आश्चर्यम् । उपजातिवृत्तम् ।

गुणाविति । कारण और कार्यके गुण अथवा क्रियाएं परस्पर विरुद्ध हों २ अथवा—आरम्भ किये गये कार्यकी विफलता अर्थात् अपूर्णता हो ३, अथवा अनिष्टकी उत्पत्ति हो ४ ॥ ७० ॥ अथवा विरूप (विपरीत) पदार्थोंका संयोजन हो तो ५ विषम अलङ्कार होता है । क्रमसे जैसे—प्रत्येक युद्धमें जिस राजाके हाथका स्पर्श पाकर तापिच्छके पल्लवके समान काली खड्गलता शरद् ऋतुके चन्द्रके समान सफेद तीन लोकोंके आभूषण स्वरूप यशको उत्पन्न करती है ।

अत्र कारणरूपासिलतायाः 'कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते' इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः।

'आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम्।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥'

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः।

'अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः ॥'

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे। आरभन्ते = उत्पादयन्ति। इति= एतादृश्याः, स्थितेः = नियमात्। नीलाऽसिलतायाः शुक्लयशस उत्पत्तेः, कारण॰ विरुद्धगुणोत्पत्त्या विषमाऽलङ्कारः।

कारणकार्ययोः क्रियाविरोधे विषममुदाहरति—**आनन्दमिति**। नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम्। हे कुवलयदललोचने = हे नीलकमलपत्त्रनयने !, त्वम्, इमम् = एतम्, अमन्दं = प्रचुरम्, आनन्दं = प्रमोदम्, आश्लेषादिसमुद्भवमिति भावः, ददासि = वितरसि, "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भूताऽर्थे लट्। परं त्वयैव = भवत्यैव, जनितः = उत्पादितः, पितृगृहगमनादिनेति शेषः। विरहः= वियोगः, मे = मम, शरीरं = देहं, तापयतितराम् = भृशं तापयति। आर्या वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे "विरहस्त्वयैव जनितः" इत्युक्त्या स्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहक्रियोत्पत्तेर्विषमाऽलङ्कारः।

आरब्धवैकल्येऽनिष्टोत्पत्तौ विषममुदाहरति—**अयमिति**। सेवायां नैष्फल्येन निर्विण्णस्य कस्यचिदुक्तिरियम्। अयम् = एषः, अम्भोधिः = समुद्रः, रत्नाकरः = रत्नानाम् (मणीनाम्) आकरः (खनिः), इति = कारणेन, धनाशया = अर्थ-प्राप्त्योच्छया, असेवि = सेवितः, परं, धनम् = अर्थलाभः, दूरे = विप्रकृष्टे, अस्तु= तिष्ठतु, प्रत्युत क्षारवारिभिः = लवणजलैः, वदनं = मुखम्, अपूरि = पूरितम्, धनलाभाशया धनिनं सेवमानस्य, जनस्य धनलाभस्य का कथा? लोकाऽपवादेन निर्वेदाद्विच्छित्यन्तरेणोक्तिः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्रेति। यहां कारणस्वरूप खड्गलतासे "कारणके गुण कार्यके गुणका आरम्भ करते हैं" इस नियमके विरुद्ध शुक्ल यशकी उत्पत्ति हुई है।

आनन्दमिति। हे नीलकमललोचने ! तुम यह प्रचुर आनन्द देती हो तुम्हींसे उत्पन्न यह विरह मेरे शरीरको अत्यन्त सन्तप्त कर रहा है।

अत्रेति। यहां आनन्दजनक स्त्रीरूप कारणसे तापजनक विरहकी उत्पत्ति हुई है।

अयमिति। यह समुद्र ? रत्नोंका आकर (खान) है, ऐसा समझकर हमने इसकी सेवा की, धन तो दूर रहे खारे जलसे मुख भर गया।

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत्, प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम्।

'क्व वनं तरुवल्कभूषणं ? नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता ?
नियतं प्रतिकूलवर्तिनो बत ! धातुश्चरितं सुदुःसहम् ॥'

अत्र वनराज्यश्रियोर्विरूपयोः संघटना। इदं मम।

यथा वा—

'विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥'

विवृणोति—प्रत्युत = वैपरीत्ये। अत्रारब्धात् सेवना द्वदने क्षारवारिभिः पूरिते सति अनिष्टोत्पत्त्या विषमाऽलङ्कारः।

विरूपयोः संघटनायां विषममुदाहरति—क्व वनमिति। विश्वनाथकविराजस्य पद्यमिदम्। श्रीरामस्य वनगमनाऽनन्तरं दशरथस्योक्तिरियम्। तरुवल्कभूषणं = तरुवल्कानि (वृक्षवल्कलानि) एव भूषणानि (अलङ्काराः) यस्मिंस्तत्, तादृशं वनं = विपिनं, क्व = कुत्र ?, महेन्द्रवन्दिता = महेन्द्रेण (देवराजेन) वन्दिता (अभिवादिता सत्कृतेति भावः), नृपलक्ष्मीः = राजश्रीः, क्व = कुत्र ?, अनयोर्महद्वैषम्यमिति भावः। तथा च प्रतिकूलवर्तिनः = विपरीतवर्तिनः, धातुः = ब्रह्मदेवस्य, चरितं = चरित्रं, नियतं = निश्चितं, सुदुःसहम् = अत्यन्तदुःखेन सोढुं योग्यम्। बत = इति खेदे। वियोगिनी वृत्तम्।

विवृणोति—अत्रेति। अस्मिन्नुदाहरणे, विरूपयोः = परस्परविरुद्धयोः पदार्थयोः, सङ्घटना = संयोजनम्। अतो विषमाऽलङ्कारः।

विरूपयोः संघटनायां विषमस्योदाहरणान्तरं दर्शयति—विपुलेनेति। शिशुपालवधस्य त्रयोदशसर्गस्थं पद्यमिदम्। भगवतः श्रीकृष्णस्य वर्णनमिदम्। युगक्षये=प्रलयसमये, सागरशयस्य=समुद्रशायिनः, सागरे शेत इति सागरशयस्तस्य "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः। यस्य=श्रीकृष्णस्य, विपुलेन=विशालेन, कुक्षिणा= उदरेण, भुवनानि = लोकाः, त्रय इति शेषः। पपिरे = पीतानि, "पा पाने" इति

अत्रेति। यहां अभीष्ट धनकी प्राप्ति नहीं हुई इतना ही नहीं उलटा खारे जलसे मुखके भर जानेसे अनिष्टकी उत्पत्ति होनेसे "विषम" अलङ्कार हुआ है।

क्वेति। जिसमें वृक्षोंके वल्कल ही अलङ्कार होते हैं वैसा वन कहाँ ? और महेन्द्रसे भी वन्दित राजलक्ष्मी कहां ? विपरीत रहनेवाले ब्रह्मदेवका चरित्र निश्चित रूपसे अत्यन्त दुःसह होता है।

अत्रेति। इस उदाहरणमें परस्पर विरुद्ध वन और राज्यश्रीकी संघटना (संयोजन) हुई है। यह ग्रन्थकारका पद्य है। अथवा—विपुलेनेति। समुद्रमें सोने वाले जिन भगवान् विष्णुके विशाल उदरने प्रलयसमयमें लोकोंको पीलिया था,

समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा—

'शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं,
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥'

धातोः कर्मणि लिट् । तादृशः, सः = कृष्णः, एकतमया = बह्वीनां मध्ये एकया, पुरस्त्रिया = पौराऽङ्गनया, मदविभ्रमेण = यौवनमदविकारेण, असकलया = असमग्रपातिन्या, एकया, दृशा = नेत्रेण, पपे = पीतः, सतृष्णं दृष्ट इति भावः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ १३–४० ।

अत्राऽतिशयविशालो भगवान् असमग्रा दृक् चाऽनयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमाऽलङ्कारः । मल्लिनाथमते त्वत्राऽधिकाऽलङ्कारः । सममलङ्कारं लक्षयति—**समं स्यादिति ।** आनुरूप्येण = मिथः सादृश्येन हेतुना, योग्यस्य = अर्हस्य, वस्तुनः = पदार्थस्य, श्लाघा = प्रशंसा, समं = तन्नामाऽलङ्कारः, स्यात् = भवेत् ।

समाऽलङ्कारमुदाहरति—**शशिनमिति ।** रघुवंशस्य षष्ठसर्गस्थं पद्यमिदम् । स्वयंवरे इन्दुमत्याऽजे वृते पौराणामुक्तिरियम् । तत्र = स्वयंवरे, समगुणयोगप्रीतयः= समगुणयोः (तुल्यसौन्दर्यादिगुणयोः, इन्दुमत्यजयोः) योगेन (सम्बन्धेन) प्रीतिः (परितोषः) येषां ते, तादृशाः पौराः = नागरिका जनाः, इयम् = अजसंगता इन्दुमती, मेघमुक्तं=वारिवाहाऽनावृतं, शशिनं=शरच्चन्द्रम्, उपगता = संप्राप्ता, कौमुदी = चन्द्रिका, तद्रूपेति भावः । तथा अनुरूपम् = आत्मसदृशं, जलनिधिं = समुद्रम्, अवतीर्णा=प्रविष्टा, जह्नुकन्या=जाह्नवी, गङ्गेति भावः, जह्नुकन्या-स्वरूपेत्यर्थः, इति = एवं, नृपाणाम् = इन्दुमतीप्रेप्सूनां राज्ञां, श्रवणकटु=कर्णपरुषम्, एकवाक्यं = तुल्यरूपं वचनं, विवव्रुः = कथयामासुः । मालिनी वृत्तम् ।

उन्हीं भगवान्‌को नगरमें रहनेवाली एक स्त्रीने मदके विलाससे असंपूर्ण एक ही दृष्टिसे पी लिया ।

यहाँ भगवान् अत्यन्त विशाल, और स्त्रीकी असंपूर्ण दृष्टि इसप्रकार परस्पर विरुद्ध इन दोनोंकी संघटनासे विषम अलङ्कार है ।

सममिति । आनुरूप्य (परस्पर सादृश्य)से योग्य पदार्थकी प्रशंसाको "सम" अलङ्कार कहते हैं ॥ ७१ ॥

जैसे—**शशिनमिति ।** उस स्वयंवरमें समानगुणोंसे युक्त इन्दुमती और अजके सम्बन्धसे प्रसन्न पुरवासी लोग "यह (इन्दुमती) मेघसे अनाच्छादित शरद् ऋतुके चन्द्रको प्राप्त चन्द्रिकास्वरूप है, और अपने योग्य समुद्रमें प्रविष्ट गङ्गास्वरूप है" इसप्रकार अन्य राजाओंके कानोंमें कड़ुवा लगने वाले एक वाक्य कहने लगे ॥

विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ७१ ॥

यथा—

'प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः, को मूढः सेवकादन्यः ? ॥'

आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

अत्राऽनुरूपवरेणाजेन सहाऽनुरूपाया इन्दुमत्या योगाश्च्छ्लाघया समाऽलङ्कारः।

विचित्रमलङ्कारं लक्षयति—**विचित्रमिति** । विरुद्धस्य = इष्टविपरीतस्य, कृतिः = करणम्, इष्टफलाय = अभीष्टफलसिद्धये, चेत्=यदि, तदा, तत् विचित्रं = तदाख्योऽलङ्कारः, स्यात् ॥ ७१ ॥

विचित्रमुदाहरति—**प्रणमतीति** । उन्नतिहेतोः=अभ्युदयनिमित्तं, प्रणमति = प्रकर्षेण नतो भवति, जीवितहेतोः = प्राणरक्षानिमित्तं, प्राणान्=असून्, विमुञ्चति = परित्यजति, सेवाऽधिक्ये युद्धादौ चेति शेषः । सुखहेतोः=आनन्दप्राप्त्यर्थं, दुःखीयति = दुःखमिच्छति, श्रमाधिक्यादिति शेषः । निगमयति—सेवकात् = परिचारकात्, अन्यः = भिन्नः, कः = जनः, मूढः=मूर्खः । न कोऽपीति भावः । आर्यावृत्तम् ।

अत्रोन्नत्यादीष्टफलार्थं तद्विरुद्धप्रणत्यादीनां करणाद्विचित्रालङ्कारः इयं मालारूपा ।

अधिकाऽलङ्कारं लक्षयति—**आश्रयाश्रयिणोरिति** ।

आश्रयाश्रयिणोः = आधाराधेययोः, एकस्य = एकतरस्य, आधिक्ये = उत्कर्षे, अधिकं = तन्नामाऽलङ्कारः, उच्यते = अभिधीयते ।

यहां योग्यवर अजसे योग्यवधू इन्दुमतीके संयोगसे श्लाघा (प्रशंसा) होनेसे "सम" अलङ्कार है ।

विचित्रमिति । अभीष्ट फलकी सिद्धिके लिए अभीष्टके विरुद्ध कर्म हो तो "विचित्र अलङ्कार" होता है ।

जैसे—**प्रणमतीति** । उन्नतिके लिए प्रणाम करता है (झुकता है), जीनेके लिए प्राणोंको छोड़ता है-सुखके लिए दुःखकी इच्छा करता है । सेवकसे अधिक कौन मूर्ख है ?

इसमें उन्नति आदि अभीष्ट फलके लिए उसके विरुद्ध प्रणति आदि कर्म करनेसे विचित्र अलङ्कार है ।

आश्रयाश्रयिणोरिति । आधार और आधेयमें—से एककी अधिकता होनेसे "अधिक" अलङ्कार होता है ॥ ७२ ॥

आश्रयाधिक्ये यथा—

'किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र।
अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि॥'

आश्रिताधिक्ये यथा—

'युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः॥'

आश्रयाधिक्येऽधिकमुदाहरति—**किमधिकमिति**। समुद्रस्योत्कर्षं लक्ष्यीकृत्य कस्यचिदुक्तिरियम्। अस्य = दृश्यमानस्य, वारिधेः = समुद्रस्य, किम्, अधिकम् = उत्कृष्टं, महिमानं = महत्त्वं, ब्रूमः = वदामः। यत्र = यस्मिन् वारिधौ, हरिः = नारायणः, कुक्षौ = उदरे, भुवनानि=स्वर्ग-मर्त्य-पातालाख्यांस्त्रींल्लोकान्, निक्षिप्य= निधाय, अज्ञात एव = केनाऽपि अविदित एव। शेते = स्वपिति, प्रलयसमय इति शेषः। आर्या वृत्तम्।

अत्राश्रयिणो हरेराश्रयरूपिणो वारिधेराधिक्यादधिकाऽलङ्कारः।

आश्रिताधिक्येऽधिकाऽलङ्कारमुदाहरति—**युगाऽन्तकाल इति**। शिशुपालवधस्य प्रथमसर्गस्थं पद्यमिदम्। देवेन्द्रसन्देशं निवेदयितुमागते नारदे श्रीकृष्णस्य हर्षोत्कर्षवर्णनम्। युगाऽन्तकाले (प्रलयसमये) प्रतिसंहृताः (स्वकुक्षौ प्रवेशिताः) आत्मानः (जीवाः) येन, तस्य। तादृशस्य कैटभद्विषः = कैटभाऽरातेः, श्रीकृष्णस्येत्यर्थः। यस्यां, तनौ = शरीरे, जगन्ति = त्रयो लोकाः, सविकासं=सविस्तारम्, आसत = अतिष्ठन्, "आस उपवेशन" इति धातोर्लङ्। तत्र = तस्यां तनौ, तपोधनाऽभ्यागमसंभवाः = तपोधनस्य (नारदस्य) अभ्यागमसंभवाः, अभ्यागमेन = संमुखागमनेन, संभवन्ति = उत्पद्यन्त इति, पचाद्यच्), मुदः = हर्षाः, न ममुः = नो मान्ति स्म, स्थातुमवकाशं नो लेभिर इति भावः। वंशस्थं वृत्तम्। १-१३

अत्राश्रयभूताद्धरिशरीरादाश्रितभूतानां मुदाम् (हर्षाणाम्) आधिक्यवर्णनादधिकाऽलङ्कारः।

आधारकी अधिकतामें जैसे—**किमिति**। हम इस समुद्रकी क्या अधिक महिमा कहें ? भगवान् नारायण इसके उदरमें समस्त लोकोंको रखकर अज्ञातभावसे सोते हैं। इसमें आधेय भगवान्‌के शयनके आधार समुद्रका आधिक्य वर्णन होनेसे "अधिक" अलङ्कार है।

आधेयकी अधिकतामें जैसे—**युगान्तेत्यादिः०**। प्रलयकालमें अपने उदरमें समस्त जीवोंको प्रविष्ट करानेवाले भगवान् नारायणके जिस शरीरमें सम्पूर्ण जगत् विस्तारके साथ रहते हैं, उसी शरीरमें देवर्षि नारदके आगमनसे उत्पन्न हर्ष न समा सके॥

यहां आधारभूत भगवान्‌के शरीरसे भी आधेय हर्षकी अधिकताका वर्णन होनेसे "अधिक" अलङ्कार है।

अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मिथः ॥७२॥

'त्वया सा शोभते तन्वी, तया त्वमपि शोभसे।
रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी॥'

यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरम्।
किञ्चित्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा॥ ७३॥
कार्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः।

अन्योन्याऽलङ्कारं लक्षयति—**अन्योन्यमिति**। उभयोः = द्वयोः पदार्थयोः, एकक्रियायाः = एकस्याः क्रियायाः, मिथः = परस्परं, करणं=विधानम्, अन्योन्याऽलङ्कारः॥ ७२॥

अन्योन्याऽलङ्कारमुदाहरति—**त्वयेति**। काचित्सखी नायकं प्रति नायिका-नायकयोः सदृष्टान्तं शोभां वर्णयति—हे महाशय! सा = प्रसिद्धा, तन्वी=कृशाऽङ्गी, त्वया=भवता, शोभते=शोभां प्राप्नोति, त्वम् अपि, तया=तन्व्या, नायिकया, शोभसे=शोभां प्राप्नोषि। तथा च—चन्द्रः = इन्दुः, रजन्या = रात्र्या, शोभते, निशीथिनी अपि = रात्रिः अपि, चन्द्रेण = इन्दुना, शोभते। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र नायिकानायकयो रजनीचन्द्रयोश्च एकस्याः शोभनक्रियायाः मिथः करणादन्योन्याऽलङ्कारः।

विशेषं लक्षयति—**यदाधेयमिति**। अनाधारम् = आधाररहितम्, आधेयम्=आश्रितम्, यत् अवतिष्ठत इति शेषः। अयमेको भेदः। एकं, वस्तु = पदार्थः, अनेकगोचरम् = अनेकस्थानस्थितम्। अयं द्वितीयो भेदः। तथा किञ्चित् = किमपि, कार्यं, प्रकुर्वतः=विदधतो जनस्य, अशक्यस्य=कर्तुम् अशक्यस्य, इतरस्य=अन्यस्य, कर्तुं शक्यस्य वा, कार्यस्य दैवात्, करणं = सम्पादनम्। अयं तृतीयो भेदः। ततः=तस्मात् कारणात्, विशेषः = तदाख्योऽलङ्कारः। त्रिविधः=त्रिप्रकारः, अस्तीति शेषः॥ ७३॥

अन्योन्यमिति। दोनों पदार्थ एक ही क्रिया परस्पर करें तो "अन्योन्य" अलङ्कार होता है।

जैसे—तुमसे वह सुन्दरी शोभित होती है और उससे तुम शोभित होते हो; रात्रिसे चन्द्रमा शोभित होता है और चन्द्रमासे रात्रि शोभित होती है।

इस पद्यमें नायिका और नायक दोनोंके तथा रात्रि लौर चन्द्रमा दोनोंके शोभन क्रिया परस्पर करनेसे "अन्योन्य" अलङ्कार है।

यदाधेयमिति। आधाररहित आधेय जो रहता है १ जो एक वस्तु अनेक स्थानोंमें रहता है॥ ७३॥ २ कुछ कार्य करते हुए मनुष्यका अशक्य वा शक्य कार्य दैववश करना ३ इस प्रकार "विशेष" अलङ्कारके तीन भेद होते हैं॥ ७४॥

क्रमेण यथा—

'दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम्।
रमयन्ति जगन्ति गिरः, कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥'

'कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे।
पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥'

'गृहिणी, सचिवः, सखी मिथः, प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्? ॥'

अनाधाराधेये विशेषमुदाहरति—**दिवमिति**। काव्याऽलङ्कारस्थं पद्यमिदम्, दिवं = स्वर्गम्, उपयातानाम् अपि = संप्राप्तानाम् अपि, येषां = कवीनाम्, अनल्पगुणगणाः = अनल्पाः (प्रचुराः) गुणगणाः (माधुर्यादिगुणसमूहाः) यासु, ताः, तादृश्यो गिरः = वाण्यः, जगन्ति = लोकान्, आकल्पं=प्रलयसमयपर्यन्तं, रमयन्ति= प्रीणयन्ति, ते = तादृशाः, कवयः = कवयितारः, कथमिव = किमिव, न वन्द्याः = नो वन्दनीयाः, न सत्कार्या इति भावः। आर्या वृत्तम्।

अत्र निर्मातृत्वेनाधारभूतानां कवीनामभावेऽपि आधेयभूतानां तद्गिरां स्थितेर्विशेषाऽलङ्कारः।

एकस्याऽनेकगोचरत्वे विशेषमुदाहरति—**कानन इति**। कस्यचित्कवेः कस्यचिद्राज्ञो विक्रमवर्णनपरं पद्यमिदम्। हे राजन्!, रिपवः = भवद्वैरिणः, कानने = वने, सरिदुद्देशे = नदीप्रदेशे, गिरीणां = पर्वतानां, कन्दरेऽपि = गुहायां च, पुरः = अग्रतः, अन्तकसङ्काशं = यमसदृशम्, एकं, त्वां=भवन्तं, पश्यन्ति = विलोकयन्ति। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्रैकस्यैव राज्ञः काननाद्यनेकस्थानगोचरत्वाद्विशेषाऽलङ्कारः।

विशेषस्य तृतीयं भेदमुदाहरति—**गृहिणीति**। रघुवंशस्याऽष्टमसर्गस्थं पद्यमिदम्। इन्दुमत्या आकस्मिकनिधनाऽनन्तरं विलपतोऽजस्योक्तिरियम्। हे प्रिये! त्वमेव, गृहिणी = मम गेहिनी, सचिवः = बुद्धिसहायो मन्त्री, मिथः = रहसि, सखी = क्रीडासचिवः। ललिते = सुकुमारे, कलाविधौ = नृत्यगीतादिकलाविधाने, प्रियशिष्या = अभीष्टच्छात्री, अतः, त्वां = भवतीं, हरता = अपहरता, अत एव

क्रमसे जैसे—**दिवमिति**। स्वर्गमें गये हुए भी जिन (कवियों) की वाणियाँ प्रलयकालतक लोगोंको आनन्द देती हैं, वैसे कविलोग क्यों वन्दन करनेके लिए योग्य नहीं हैं?

कानन इति। हे राजन्! आपके शत्रुलोग वनमें, नदीप्रदेशमें और पर्वतोंकी कन्दराओंमें भी यमराजके समान आपको देखते हैं। यहां एक राजाका वन आदि अनेक स्थानोंमें रहनेका वर्णन होनेसे "विशेष" अलङ्कार हुआ है।

गृहिणीति। हे इन्दुमति! तुम ही मेरी गृहिणी, बुद्धि सहायक सचिव,

व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथाकृतम् ॥ ७४ ॥
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ।

यथा—

'दृशा दग्धं मनसिजम्-' इत्यादि ।

सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७५ ॥

करुणाविमुखेन = दयापराङ्मुखेन, मृत्युना = यमराजेन, मे = मम, किं न हृतं = किं नाऽपहृतं, अपि तु सर्वमेवाऽपहृतं, वद = ब्रूहि । ८-६७। वियोगिनीवृत्तम् । अत्रेन्दुमतीहरणरूपमेकं कार्यं कुर्वतो मृत्योरशक्यरूपस्य गृहिण्यादिहरणरूपस्य कार्यस्य दैवात् करणाद्विशेषाऽलङ्कारः ।

व्याघातं लक्षयति—**व्याघात इति ।** केनाऽपि = केनचिदपि जनेन, येन = उपायेन, यत्, वस्तु = पदार्थः, यथा = येन प्रकारेण कृतं = विहितम् ॥ ७४ ॥ अन्यः = तस्माद्भिन्नो जनः, तेनैव उपायेन, तद् = वस्तु, अन्यथा = प्रकारान्तरं यथा, तथा, कुरुते चेत् = विदधाति यदि, स तु व्याघातः = तन्नामाऽलङ्कारः ।

व्याघातमुदाहरति-"दृशा दग्धं मनसिजम्" इत्यादि (१०३ पृ०) । व्याख्यातम् ।

अत्र विरूपाक्षेण (हरेण) दृशा दग्धः, मनसिजः (कामः) वामलोचनाभिः दृशैव पुनरुज्जीवित इति व्याघाताऽलङ्कारः ।

प्रकारान्तरेण पुनर्व्याघातं लक्षयति—**सौकर्येणेति ।** कार्यस्य=वक्त्राभिमत-विषयस्य, सौकर्येण = वक्त्रभिमतविषयाऽपेक्षया सुकरत्वेन, विरुद्धं = वक्त्रभिमत-प्रतिकूलं, क्रियते यदि = विधीयते चेत्, सोऽपि व्याघात इति शेषः ॥ ७५ ॥

(मन्त्रिणी), सुकुमार नृत्य आदि कलाविधिमें एकान्तमें प्रिय शिष्या थीं, वैसी तुम्हारा हरण करनेवाली निर्दय मृत्युने मेरा क्या नहीं हरण किया ? कहो ।

यहां इन्दुमतीका हरणरूप एक कार्य करनेवाले मृत्युके अशक्यरूप गृहिणी आदिके हरणरूप कार्यको दैववश करनेका वर्णन होनेसे "विशेष" अलङ्कार हो गया है ।

व्याघात इति । किसी भी जन जिस उपायसे जो वस्तु जिस प्रकारसे करे, दूसरा जन भी उसी उपायसे वह वस्तु दूसरे ही ढङ्गसे करे तो वह भी "व्याघात" अलङ्कार होता है ॥ ७५ ॥

जैसे—"दृशा दग्ध मनसिजम्" इत्यादि ।

यहाँ महादेवसे दृष्टिसे जलाये गये कामदेवको सुन्दरियोंने अपनी दृष्टिसे ही फिर जिलाया, कहनेसे "व्याघात" अलङ्कार है ।

सौन्दर्येणेति । वक्तासे स्वीकृत कार्यको सुन्दरतासे वक्ताके मतके प्रतिकूल करे तो वह भी "व्याघात" होता है ।

व्याघात इत्येव।

'इहैव त्वं तिष्ठ, द्रुतमहोमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते! मृदुरसि न चायाससहना।
मृदुत्वं मे हेतुः सुभग! भवता गन्तुमधिकं
न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्॥'

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तम्। नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण हेतुतयोपन्यस्तम्।

व्याघातमुदाहरति—इहैवेति। विदेशगमनोद्यतो नायको नायिकाया विदेशगमनं निवारयितुं तां प्रबोधयति।

हे कान्ते ! = हे प्रिये !, त्वम्, इह एव = अस्मिन् गृह एव, तिष्ठ = वस, अहं, कतिपयैः एव = अल्पसंख्यकैः एव, अहोभिः = दिनैः, "अपवर्गे तृतीया" इति तृतीया। समागन्ता = समागमिष्यामि, भविष्यदर्थे तृन्। त्वं, मृदुः = कोमलाङ्गी असि, अत एव आयाससहना = परिश्रमसहिष्णुः, न = नो वर्तसे, अतोऽत्रैव तिष्ठ, मया सह विदेशयात्रायां निर्बन्ध मा कार्षीरिति भावः।

नायिका प्रत्युत्तरयति—हे सुभग = हे सौभाग्यशालिन् !, मे = मम, मृदुत्वं= कोमलत्वम् एव, भवता = त्वया, सह = समं, गन्तुं = यातुम्, अधिकं = बलवत्तरं यथा तथा, हेतुः = कारणं, भवतीति शेषः।

उक्तार्थं स्फुटं समर्थयते—यत् = यस्मात् कारणात्, मृद्वी = सुकुमाराङ्गी, अहमिति शेषः। विरहकृतं = भवता सह वियोगजनितम्, असमम् = अतुल्यम्, असाधारणम्, आयासं = कष्टं, सोढा = सहिष्णुः, न, न सोढुं शक्ष्यामीति भावः। शिखरिणी वृत्तम्।

विवृणोति—अत्रेति। प्रत्युत = वैपरीत्येन। ततोऽपि=गृहाऽवस्थानादपि। सौकर्येण = सुकरत्वेन विरहायाससहनाऽपेक्षया सहगमनायाससहनस्य सुकरत्वेनेत्यर्थः। अयं द्वितीयभेदो व्याघातस्य।

इहैवेति। हे प्रिये! तुम यहीं ठहरो, मैं कुछ ही दिनोंमें लौटूंगा; तुम सुकुमारी हो, अतः मार्गमें चलनेके परिश्रम सहनेके योग्य नहीं हो। प्रिया कहती है—हे सुभग! आपके साथ जानेमें मेरी सुकुमारता ही मुख्य हेतु है, क्योंकि सुकुमार शरीरवाली मैं विरहसे उत्पन्न असाधारण कष्ट सहनेमें समर्थ नहीं हूँ।

अत्रेति। यहाँ नायकने नायिकाके जिस सुकुमारताको सहगमनका अभावहेतु बताया था, नायिकाने उल्टा उसीको सौकर्यसे सहगमनका हेतु बना दिया है, अतः व्याघात अलङ्कार हुआ है।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्—

यथा—

श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।
लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ॥

—तन्मालादीपकं पुनः ॥ ७६ ॥
धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरम् ।

कारणमालां लक्षयति—**परं परमिति** । यदा, परं परं = पदार्थं, प्रति, पूर्वपूर्वस्य = पदार्थस्य, हेतुता = कारणता, वर्तते । तदा कारणमाला = तन्नामाऽलङ्कारः, स्यात् ।

कारणमालामुदाहरति—**श्रुतमिति** । कृतधियां = विदुषां, सङ्गात्=संसर्गात्, श्रुतम् = शास्त्रश्रवणम्, अध्ययनमित्यर्थः । जायते = उत्पद्यते । श्रुतात्=अध्ययनात्, विनयः = नम्रता, जायते । विनयात् = नम्रतायाः, लोकाऽनुरागः = जनाऽनुरक्तिः, जायते । लोकाऽनुरागतः = जनाऽनुरक्तेः, किं, न जायते = न उत्पद्यते । सर्वं जायत इति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् । अत्र विनयादिकं परं परं प्रति पूर्वपूर्वस्य श्रुतादेः हेतुतया कारणमाला ।

मालादीपकं लक्षयति—**तन्मालादीपकमिति** । धर्मिणां=बहूनां धर्मिणाम्, एकधर्मेण = गुणरूपेण क्रियारूपेण वा सह, यत् यथोत्तरम् = उत्तरमनतिक्रम्य, उत्तरोत्तरं गुणावहत्वेनेत्यर्थः । तत् पुनर्मालादीपकं = तन्नामाऽलङ्कारः । अत्र "अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते" (१०—४८) इति कारिकातः अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माऽभिसम्बन्धेन दीपकं भवति; तस्य च मालारूपत्वान्मालादीपकमित्यन्वर्थसंज्ञा ॥ ७७ ॥

परं परमिति । पिछले पिछले पदार्थके प्रति पूर्व पूर्व पदार्थ हेतु हो तो ७६ कारणमाला अलङ्कार होता है । जैसे—**श्रुतमिति** । विद्वानोंके संसर्गसे शास्त्रज्ञान होता है । शास्त्रज्ञानसे विनय (शिष्टाचार) प्राप्त होता है । विनय (शिष्टाचार)से लोग अनुराग करते हैं, लोगोंके अनुरागसे क्या नहीं होता है ?

यहाँ विनय आदि पिछले पदार्थके प्रति श्रुत (शास्त्रज्ञान) आदि पूर्व पदार्थ कारण हैं, अतः यह कारणमाला अलङ्कार है ।

तदिति । बहुत धर्मियोंका एक धर्म (गुण वा क्रिया)से उत्तरोत्तर सम्बन्ध होनेसे 'मालादीपक' अलङ्कार होता है ॥ ७७ ॥

यथा—

'त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषासादिताः शराः ।
शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः ॥'

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ॥ ७७ ॥
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदैकावली द्विधा ।

मालादीपकमुदाहरति—**त्वयीति** । कस्यचिद्विक्रमशालिनो राज्ञो वर्णनमिदम् । हे राजन् ! = हे भूप !, त्वयि = भवति, सङ्गरसम्प्राप्ते = रणाङ्गणं प्राप्ते सति, धनुषा = तव कार्मुकेण, शराः = बाणाः, आसादिताः = प्राप्ताः । शरैः = तव बाणैः, अरिशिरः=शत्रुशीर्षम्, "आसादिताः" इति पदस्य लिङ्गवचनयोर्विपरिणामेन, आसादितं = प्राप्तम् । तेन = पूर्वोक्तेनाऽरिशिरसा, भूः=भूमिः, आसादिता=प्राप्ता । तथा भुवा = भूम्या, त्वं = भवान्, आसादितः = प्राप्तः । त्वया च = भवता च, यशः = कीर्तिः, आसादितं = प्राप्तम् । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—अस्मिन्नुदाहरणे आसादनक्रिया = प्राप्तिक्रिया, धर्मः, तस्य चाऽत्र शरादिभिरुत्तरोत्तरमासादनकर्मतया सम्बन्धान्मालादीपकमलङ्कारः ।

एकावलीं लक्षयति—**पूर्वं पूर्वं प्रतीति** । पूर्वं पूर्वं = विशेष्यं, प्रति, विशेषणत्वेन = विशेषणभावेन, परं परम् = उत्तरम् उत्तरं, वस्तु इति भावः ॥ ७७ ॥ स्थाप्यते = निधीयते, अपोह्यते = निषिध्यते, वा चेत् = यदि तदा, द्विधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्याम्, एकावली = तन्नामाऽङ्कारः, स्यात् । एकावली हारविशेषस्तत्सदृशत्वादेकावल्यलङ्कार इत्याशाधारभट्टः ।

जैसे-- **त्वयीति** । हे राजन् ! आपके युद्धक्षेत्रमें प्राप्त होनेपर आपके धनुने शरोंको प्राप्त किया, शरोंने शत्रुके शिरको प्राप्त किया, शत्रुशिरने भूमिको, भूमिने आपको और आपने यशको प्राप्त किया ।

इस उदाहरणमें आसादन क्रिया धर्म है, उसका शर आदिकोंके उत्तरोत्तर आसादन क्रियाका कर्म होकर सम्बन्ध होनेसे मालादीपक अलङ्कार है ।

पूर्वं पूर्वमिति । पूर्वं पूर्वं विशेष्यके प्रति विशेषणके भावसे पिछले पिछले पदार्थोंको स्थापित करें वा हटा दें तो 'एकावली' अलङ्कार होता है इस प्रकार उसके दो भेद होते हैं ॥ ७८ ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम् ।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः, सङ्गीतं सस्मरोदयम् ॥'

'न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं, न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं, न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥'

स्थापन एकावलीमुदाहरति—**सर इति** । शरद्वर्णनपरं पद्यमिदम् । यत्र = यस्मिन् शरत्समये, सरः = कासारः, विकसिताऽम्भोजं = विकसितानि (प्रफुल्लानि) अम्भोजानि (कमलानि) यस्मिंस्तत् । अम्भोजं च = कमलं च, भृङ्गसंगतं = भ्रमरसंयुतम्, भृङ्गाः=भ्रमराः, ससंगीताः,=मनोहरगीतसहिताः, संगीतं च=मनोहर-गीतं च, सस्मरोदयं = स्मरोदयेन (मदनाविर्भावेन) सहितं (युक्तम्) वर्तत इति शेषः ॥ अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र सरआदिकं पूर्वं पूर्वं विशेष्यं प्रति अम्भोजाद्युत्तरविशेषणस्य स्थापना-देकावल्यलङ्कारः ।

अपोहन एकावल्यलङ्कारमाह—**न तज्जलमिति** ।

भट्टिकाव्यस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यमिदम् । शरदृतुवर्णनम् । तत् = तादृशं, जलम् = अम्बु, जलाधारः कासारादिरिति भावः । न = न आसीत्, यत्, सुचारु-पङ्कजं = सुचारूणि (अत्यन्तसुन्दराणि) पङ्जानि (कमलानि) यस्मिंस्तत्, तादृशं, न = न आसीत् । तत् = तथाभूतं, पङ्कजं = कमलं, न = न आसीत्, यत्= पङ्कजम्, अलीनषट्पदम्=अलीनाः (अस्थिताः) षट्पदाः (भ्रमराः) यस्मिंस्तत् । असौ = तादृशः, षट्पदः = भ्रमरः, न = न आसीत्, यः, कलम् = अव्यक्तमधुरं यथा तथा । न जुगुञ्ज = नो गुञ्जितवान् । तत् = तादृशं, गुञ्जितं = गुञ्जनं, न = न आसीत् । यत् = गुञ्जितं, मनः = चित्तं, न जहार = न आचकर्ष । २–१९ वंशस्थं वृत्तम् ।

क्रमसे उदाहरण जैसे—

सर इति । जिस (शरत् ऋतुमें) तालाब खिले हुए कमलोंसे युक्त, कमल भ्रमरोंसे युक्त, भ्रमर संगीतसे युक्त और संगीत कामदेवके आविर्भाव से युक्त है ।

यहां सर (तालाब) आदि पूर्व पूर्व विशेष्यके प्रति अम्भोज आदि पर पर विशेषणके स्थापनसे 'एकावली' अलङ्कार है ।

नेति । शरत् ऋतुमें वैसा जल (तालाब आदि का) नहीं था जिसमें सुन्दर कमल नहीं था । वैसा कमल नहीं था जिसमें भौंरे न बैठे हों । वैसा भौंरा नहीं था जो मधुर गुञ्जन नहीं कर रहा था और वैसा गुञ्जन नहीं था जो चित्त-को आकृष्ट नहीं करता था ।

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितं च दृश्यते। यथा—

'वाप्यो भवन्ति विमलाः, स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यलयः, करोति सङ्गीतमलिषु पदम्॥'

एवमपोहनेऽपि।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते॥ ७८॥

अत्र जलादिकं पूर्वं पूर्वं विशेष्यं प्रति पङ्कजादिपरपरविशेषणस्य अपोहनेन (निषेधेन) एकावल्यलङ्कारः।

क्वचिदिति। क्वचित् = कुत्रचित्, विशेष्यमपि = पूर्वपूर्वस्थितमिति शेषः, यथोत्तरम् = उत्तरोत्तरं, स्थापितम्, अपोहितं = निषिद्धं च, दृश्यते।

विशेष्ये यथोत्तरं विशेषणतया स्थापिते एकावलीमुदाहरति—**वाप्यो भवन्तीति**। इदमपि शरद्वर्णनम्। वाप्यः = दीर्घिकाः, विमलाः = निर्मलाः, भवन्ति, घनव्यपायादिति भावः। वापीषु = दीर्घिकासु, कमलानि = पद्मानि, स्फुटन्ति = विकसन्ति, कमलेषु = पद्मेषु, अलयः = भ्रमराः, पतन्ति = आपतन्ति, अलिषु = भ्रमरेषु, संगीतं = सम्यग्गानं, पदं = स्थानम्, करोति = विदधाति। अलयो गायन्तीति भावः। आर्या वृत्तम्।

अत्र विशेष्यभूतं पूर्वं पूर्वं वाप्यादिकं कमलादि परपरविशेष्यं प्रति विशेषणत्वेन स्थापितमिति एकावल्यलङ्कारः।

एवमिति। एवम् अपोहने = निषेधे, अपि। अपोहनेऽपि रामचरणतर्कवागीशेन एकावली उदाहृता यथा—

"पुण्यक्षेत्रं न सर्वत्र, पुण्यक्षेत्रे न नास्तिकाः।
नास्तिकेषु न धर्मोऽस्ति, न धर्मे दुःखहेतुता॥" इति।

अत्र पूर्वपूर्वे विशेष्यभूताः पुण्यक्षेत्र-नास्तिक-धर्माः परपरेषु नास्तिक-धर्म-दुःखहेतुतासु विशेषणत्वेन अपोहिताः = निषिद्धाः, अत एकावल्यलङ्कारः।

सारमलङ्कारं लक्षयति—**उत्तरोत्तरमिति**। उत्तरोत्तरं = क्रमतः, वस्तुनः = पदार्थस्य, उत्कर्षः = प्रकर्षः, सारः=तन्नामाऽलङ्कारः, उच्यते=अभिधीयते॥ ७८॥

यहां जल आदि पूर्व पूर्व विशेष्यके प्रति पङ्कज आदि पर पर विशेषणके अपोहन (हटाने)से 'एकावली' अलङ्कार है।

क्वचिदिति। कहीं पूर्वपूर्वस्थित विशेष्य भी उत्तरोत्तर विशेषणके रूपसे स्थापित और अपोहित (निषिद्ध) होता है अर्थात् हटाया जाता है।

जैसे—**वाप्य इति**। बावलियां निर्मल होती हैं, बावलियों में कमल खिलते हैं, कमलों पर भौंरे मँड़राते रहते हैं और भौंरोंमें संगीत स्थान बनाता है।

उत्तरोत्तरमिति। उत्तरोत्तर वस्तुके उत्कर्ष को "सार" कहते हैं।

यथा—

'राज्ये सारं वसुधा, वसुधायामपि पुरं, पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं, तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥'

यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

'उन्मीलन्ति, नखैर्लुनीहि; वहति, क्षौमाञ्चलेनावृणु,
क्रीडाकाननमाविशन्ति, वलयक्वाणैः समुत्त्रासय ।
इत्थं वञ्जुलदक्षिणानिलकुहूकण्ठेषु साङ्केतिक-
व्याहाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥'

सारमुदाहरति—**राज्ये सारमिति** । राज्ये=राष्ट्रे, सारम् = उत्कृष्टं वस्तु, "सारो बले स्थिरांऽशे च न्याय्ये क्लीबं, वरे त्रिषु" । इत्यमरः । वसुधा = भूमिः, वसुधायाम् अपि = भूमौ अपि, सारं, पुरं = नगरं, पुरे अपि, सारम् = उत्कृष्टं वस्तु, सौधं = राजसदनं, "सौधोऽस्त्री राजसदनम्" इत्यमरः । सौधे अपि सारं, तल्पं = पर्यङ्कः, तल्पे अपि, सारम्, अनङ्गसर्वस्वं = कामदेवस्य समस्तसम्पत्तिरूपा, वराऽङ्गना = श्रेष्ठसुन्दरी, भोग्यवस्तुषु पराकाष्ठेति भावः । आर्या वृत्तम् ।

अत्र वसुधादीनां वस्तूनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षात् साराऽलङ्कारः ।

यथासंख्यमलङ्कारमुदाहरति—**यथासंख्यमिति** । उद्दिष्टानां = कीर्तितानां वस्तूनां क्रमेण = पौर्वापर्येण, यत् अनूद्देशः = पश्चात्कीर्तनं, तत् यथासंख्यं = तन्नामाऽलङ्कारः ।

यथासंख्यमुदाहरति—**उन्मीलन्तीति** । प्रोषितं नायकं प्रति नायिकासख्या उक्तिरियम् । हे सुभग = हे सौभाग्यशालिन् !, त्वदीयविरहे = भवद्वियोगे, तस्याः = भवद्वल्लभायाः, सखीनां = वयस्यानाम्, इत्थम् = अनेन (वक्ष्यमाणेन) प्रकारेण । वञ्जुलेत्यादिः० = वञ्जुलानि (अशोकपुष्पाणि) दक्षिणाऽनिलः (मलयपवनः) कुहूकण्ठाः (कोकिलाः, कुहूरिति शब्दः कण्ठे (गले) येषां ते) । तेषु, कोकिलेष्विति भावः । साङ्केतिकव्याहाराः = सङ्केतनिमित्तकोक्तयः, भवन्तीति शेषः । तथा

जैसे-**राज्य इति** । राज्यमें सार पृथिवी है, पृथिवीमें भी सार नगर (शहर) है, पुरमें सार राजमन्दिर है, राजमन्दिरमें सार पलंग है और पलंगपर भी सार कामदेवका सर्वस्वस्वरूप सुन्दरी है, यहां वसुधा (पृथिवी) आदि वस्तुओंका उत्तरोत्तर उत्कर्षका वर्णन होनेसे "सार" अलङ्कार है ।

यथासंख्यमिति । कहे गये पदार्थोंके क्रमसे जो पीछे कथन हो, उसे "यथासंख्य" अलङ्कार कहते हैं ॥ ७९ ॥

जैसे—**उन्मीलन्तीति** । हे सुभग ! आपके वियोगमें उस (आपकी प्रिया)-की सखियोंके परस्परमें इस प्रकारसे सङ्केतकी उक्तियाँ होती हैं ।

क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् । ७९ ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ।

च—उन्मीलन्ति = विकसन्ति, वञ्जुलानि = अशोकपुष्पाणीति यथासंख्येन बोध्यानि इत्यमेकस्या वचनं निशम्याऽपरा ब्रूते—नखैर्लुनीहीति ।

उन्मीलितान्यशोकपुष्पाणि, नखैः = नखरैः, लुनीहि = छिन्धि । यथेयं मा द्राक्षीदिति भावः । वहति = वाति, दक्षिणाऽनिल इति सङ्केतो बोध्यः । इत्थं श्रुत्वा अन्या आह—क्षौमाऽञ्चलेन = पट्टवस्त्रैकदेशेन, आवृणु = आवृतं कुरु, दक्षिणाऽनिलमिति भावः । यथा मैनां स्प्राक्षीदिति भावः । क्रीडाकाननं = केलिवनम्, आविशन्ति = प्रविशन्ति, "कोकिला" इति संकेतबोध्याः, इत्थमेकया कथिते अपरा प्राह—वलयक्वाणैः = वलयानां (कटकानाम्) क्वाणैः (ध्वनिभिः) समुत्त्रासय= संत्रस्तान् कुरु, तानिति शेषः, निवारणाऽर्थमिति भावः, इत्थं वञ्जुलादीनां नामग्रहणेऽपि नायिकाया वियोगवेदनाऽतिशयाशङ्कया तत्सखीनामयं साङ्केतिको व्यवहारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्रोन्मीलन्तीत्यादीनामुद्दिष्टानां क्रमेण "लुनीही"त्यादीनामनूद्देशाद्यथासंख्यमलङ्कारः ।

पर्यायाऽलङ्कारं लक्षयति—**क्वचिदिति** । क्वचित् = कुत्रचित्, एकं=वस्तु, अनेकस्मिन् = स्थाने, क्रमात् भवति= तिष्ठति चेत् = यदि १, वा = अथवा अनेकं = वस्तु, एकगम् = एकस्थानस्थितं, क्रमात् भवति चेत् २, वा एकं = वस्तु अनेकस्मिन् क्रमात् क्रियते = विधीयते चेत् ३, वा अनेकं = वस्तु, एकगम् = एकस्थानस्थितं, क्रमात् क्रियते चेत् ४, तदा पर्यायः = तन्नामाऽलङ्कारः, इष्यते = अभिलष्यते । इत्थं चाऽयं पर्यायश्चतुर्विधो भवतीति भावः । पर्यायशब्दः क्रमपर्यायस्तथा चाऽत्र

जैसे एक कहती है—खिलते हैं, दूसरी कहती है—नाखूनोंसे काटो, एक कहती है—बह रही है, तब दूसरी कहती है—रेशमी वस्त्रके आंचलसे ढाँक लो । एक कहती है—क्रीडाके उपवनमें प्रवेश कर रहे हैं, तब दूसरी कहती है—कङ्कणोंकी ध्वनियोंसे उन्हें डर दिखाओ । इस प्रकार अशोकपुष्प, दक्षिणकी हवा, और कोयलोंमें उनकी क्रमसे उक्तियां होती हैं ।

इस पद्यमें "उन्मीलन्ति" (खिलते है) इत्यादि कहे गये पदार्थोंका क्रमसे लुनीहि (काटो) इत्यादि पीछे कहे गये पदार्थोंसे सम्बन्ध होनेसे "यथासंख्य" अलङ्कार हो गया है ।

क्वचिदिति । कहीं एक वस्तु अनेक स्थानमें क्रमसे होती है १ अथवा अनेक वस्तु एक स्थानमें क्रमसे होती है २ अथवा एक वस्तु अनेक स्थानमें क्रमसे की

क्रमेण यथा—

'स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः॥'

'विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः।
वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव॥'

वर्णनस्य क्रमसापेक्षत्वादलङ्कारस्याऽभिधानमपि पर्याय इत्यवधेयम्। ''आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः पर्यायश्च''इत्यमरः।

एकस्याऽनेकत्र भवने पर्यायमुदाहरति—**स्थिता इति**। कुमारसंभवस्थं पद्यमिदम्। वर्षतौं पार्वत्यास्तपश्चर्याया वर्णनमिदम्। प्रथमोदबिन्दवः = प्रथमाः (आद्याः) उदबिन्दवः (वृष्टिजलपृषताः)। तस्याः = पार्वत्याः, पक्ष्मसु= लोचनलोमसु, क्षणं = कंचित्कालं, स्थिताः=स्थितिं प्राप्ताः, एतेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं व्यज्यते। अनन्तरं ताडिताऽधराः = ताडितः (पीडितः, पतनेनेति शेषः) अधरः (ओष्ठः) यैस्ते, एतेनाऽधरस्य कोमलत्वं व्यज्यते। ततः पयोधरोत्सेधेत्यादिः० = पयोधरयोः (स्तनयोः) उत्सेधे (ऊर्ध्वभागे) निपातेन (पतनेन) चूर्णिताः (जर्जरिताः), पयोधरकाठिन्यादिति भावः। तदनु बलीषु=उदररेखासु, स्खलिताः= प्रच्युता निम्नोन्नतत्वादिति भावः। इत्थं चिरेण नाभिं, प्रपेदिरे = प्रविष्टाः, न तु निर्जग्मुः। एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं व्यज्यते। ५-२४ वंशस्थं वृत्तम्। अत्र प्रथमोद-बिन्दुरूपस्यैकवस्तुनः पक्ष्मादावनेकत्र स्थाने क्रमेण स्वयं भवनात्पर्यायाऽलङ्कारः। मल्लिनाथस्त्वत्र परिकराऽलङ्कारं प्रतिपादितवान्॥ ७९॥

अनेकस्य वस्तुनः स्वयमेकत्र भवने पर्यायमुदाहरति—**विचरन्तीति**। कस्य-चिद्राज्ञः प्रतापवर्णनमिदम्। हे राजन्! यत्र = यस्मिन्, तव = भवतः, अरिपुरे = शत्रुनगरे, श्रोणिभराऽलसाः=श्रोणिभरेण (नितम्बभारेण) अलसाः (आलस्ययुक्ताः)

जाती है ३ अथवा अनेक वस्तु एक स्थानमें क्रमसे की जाती है ४ तो ''पर्याय'' अलङ्कार होता है॥ ८०॥

क्रमसे जैसे— **स्थिता इति**। पहली वृष्टिके जलकी बूंदें पार्वतीकी पलकोंपर पड़ीं, तब उन्होंने अधरोष्ठको ताडित किया, तब वे स्तनोंके ऊपरी भागमें पड़कर चूर चूर हुई, अनन्तर उदररेखाओंमें फिसलीं और बहुत समय बीतनेपर नाभिस्थलमें घुस गईं।

इसमें प्रथम जलबिन्दुरूप एक वस्तु पक्ष्मका (पलक) आदि अनेक स्थानोंमें स्थित होनेका वर्णन होनेसे 'पर्याय' अलङ्कार है।

विचरन्तीति। हे राजन्! आपके जिस शत्रुनगरमें पहले नितम्बभारसे आलस्य पूर्ण विलासवती स्त्रियां विचरण करती थीं वहीं अब भेड़िये, कौए और शृगाल (स्यार) दौड़ रहे हैं।

'विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥'
'ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुबिन्दवः ॥'

मन्थरगमना इति भावः । विलासिन्यः=विलसनशीलाः, शत्रुनगरकामिन्यः, विचरन्ति= व्यचरन्, "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भूतार्थे लट् । तत्र=तस्मिन्नेवाऽरिपुरे, वृककाकशिवाः = वृकाः (ईहामृगाः) काकाः (ध्वाङ्क्षाः) शिवाः (शृगालाः), धावन्ति = वेगपूर्वकं गच्छन्ति । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्राऽनेकरिपुविलासिनीनां वृककाकशिवानां चैकस्मिन्नरिपुरे क्रमेण-भवनात्पर्यायाऽलङ्कारः ।

एकस्यानेकत्र करणे पर्यायमुदाहरति—**विसृष्टरागादिति** । कुमारसंभवस्थं पद्यमिदम् । पार्वत्यास्तपश्चरणप्रकारं वर्णयति । तया = पार्वत्या, विसृष्टरागात् = विसृष्टः (परित्यक्तः) रागः (लाक्षारसरञ्जनम्) यस्मात्, तस्मात्, तपश्चरण-व्यापृतत्वादिति भावः ।

तादृशात् अधरात् = अधरोष्ठात्, निर्वर्तितः = विवर्जितः, संपर्करहितः, तथा स्तनाऽङ्गरागाऽरुणितात् = स्तनयोः (पयोधरयोः) अङ्गरागः (कुङ्कुमादि-द्रव्यरागः) तस्मात् अरुणितात्=(अरुणीकृतात्) कन्दुकाच्च=गेन्दुकाच्च, निर्वर्तितः= विवर्जितः संपर्करहितः, तादृशः करः = हस्तः, सम्प्रति—कुशाऽङ्कुरादानेत्यादिः०= कुशाऽङ्कुराणाम् (दर्भाङ्कुराणाम्) आदानेन (ग्रहणेन) परिक्षताः (व्रणिताः) अङ्गुलयः (करशाखाः) यस्य, तादृशः सन्, अक्षसूत्रप्रणयी=अक्षमालासहचर इति भावः । कृतः=विहितः । वंशस्थं वृत्तम् । ५—११

अत्रैकस्यैव करस्याऽधरे, स्तनयोः, कन्दुके, कुशाऽङ्कुरे, अक्षसूत्रे च क्रमात् स्थितेः = करणात्पर्यायाऽलङ्कारः ।

अनेकस्यैकत्र करणे पर्यायमुदाहरति—**ययोरिति** ।

कस्यचिद्राज्ञः प्रतापवर्णनमिदम् । हे राजन् !, ते = तव, अरिवधूजनैः =

यहाँ अनेक शत्रुविलासिनियों और वृक आदि जन्तुओंका एक ही शत्रुनगरमें होनेके वर्णनसे "पर्याय" अलङ्कार है ।

विसृष्टरागादिति । पार्वतीने जिसपर लाक्षाका लेप करना छोड़ दिया है वैसे अधरसे, स्तनोंके अङ्गरागसे लाल गेंदसे हटाये गये इस समय कुशके अङ्कुरोंके लेनेसे जिसकी उँगलियां क्षत हो गई हैं ऐसे हाथको अभी रुद्राक्षमालाका सहचर बना दिया ।

इस पद्यमें एक ही हाथको अधर आदि अनेक वस्तुओंमें स्थित करनेसे पर्याय अलङ्कार हुआ है ।

ययोरिति । हे राजन् ! आपकी शत्रुवधूएँ जिनमें मोतियोंकी माला (हार) पहनती थीं उन्हीं स्तनोंमें बड़े बड़े अश्रुबिन्दुओंको डाल रही हैं ।

एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च। क्वचिदाधेयमपि। यथा—'स्थिताः क्षणम्–' इत्यत्रोदबिन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन्। 'विचरन्ति–' इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन्। एवमन्यत्।

अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद् भेदः। विनिमयाभावात्परिवृत्तेः।

शत्रुवनितालोकैः, ययोः, स्तनयोः = पयोधरयोः, तारः शुद्धमुक्ताघटितः "मुक्ताशुद्धौ तु तारः स्या"दित्यमरः। हारः=मुक्तामाला, आरोपितः, सम्प्रति तयोरेव स्तनयोः, स्थूलाः = विपुलाः, अश्रुबिन्दवः = लोचनसलिलपृषताः, निधीयन्ते = स्थाप्यन्ते। **अनुष्टुब्वृत्तम्।**

अत्राऽनेकमुक्ताघटितस्य हारस्याऽश्रुबिन्दूनां च क्रमेणैकस्मिन् स्तनयुग्मरूपे वस्तुनि करणात्पर्यायाऽलङ्कारः।

विवृणोति—**एष्विति**। पूर्वोक्तोदाहरणेषु, आधारः = आश्रयः, क्वचित् संहतरूपः = मिलिताऽनेकरूपः, असंहतरूपः = अमिलितप्रत्येकरूपः। क्वचित्, आधेयम् = आश्रितम्, अपि, संहतरूपम् असंहतरूपञ्चेत्यर्थः।

आधारस्याऽसंहतत्वं दर्शयति—**यथा**। "स्थिताः क्षणम्" इत्यत्र आधेयाः उदबिन्दवः संहतरूपाः, पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाऽभवन्।

पर्यायस्य विशेषाद्भेदं दर्शयति—**अत्र चेति**। एकस्य = वस्तुनः, अनेकत्र क्रमेणैव वृत्तेः, विशेषाद्भेदः। विशेषे तु एकस्मिन्नेव समये वृत्तिरिति विवेकः।

पर्यायस्य परिवृत्तेर्भेदं दर्शयति—पर्याये विनिमयाऽभावात्, परिवृत्तेर्भेदः।

इस पद्यमें अनेक मोतियोंसे बनी माला और अश्रुबिन्दुओंको स्तनयुग्मरूप एक वस्तुमें निहित करनेसे "पर्याय" अलङ्कार है।

एषु चेति। पूर्वोक्त उदाहरणोंमें कहीं आधार संहतरूप (मिलितस्वरूप) होता है तो कहीं असंहतरूप (एकाकीभूत) होता है। कहीं आधेय भी वैसा ही होता है संहतरूप और असंहतरूप। जैसे—"स्थिताः क्षणम्" यहाँ आधेय जलबिन्दु क्रमसे पलक आदि असंहत आधारमें क्रमसे रहे हैं।

"विचरन्ति" इस पद्यमें आधेयभूत वृक (भेड़िये) आदि संहतरूप शत्रुनगरमें क्रमसे हुए हैं। इसी तरह और भी जानना चाहिए।

अत्रेति। पर्यायमें एक वस्तु अनेकमें क्रमसे रहनेसे विशेष अलङ्कारसे भेद है। क्योंकि विशेष अलङ्कारमें एक वस्तु अनेकमें एक ही बार रहती है। विनिमय (बदला) के न होनेसे पर्यायका परिवृत्तिसे भेद है।

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥ ८० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम।
मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः॥'

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन, द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन।

'तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः॥

परिवृत्तिं लक्षयति—**परिवृत्तिरिति**। समन्यूनाधिकैः समं = तुल्यम्, न्यूनं = हीनम्, अधिकम् = उत्तमम्, तैः, विनिमयः = किंचिद्दत्वा कस्यचिद्ग्रहणं; "परिवृत्तिः" = परिवृत्त्यलङ्कारो, भवेत् = स्यात् ॥ ८० ॥

समेन न्यूनेन च विनिमये परिवृत्तिमुदाहरति—**दत्त्वेति**। काञ्चित्सुन्दरीं दृष्ट्वा कस्यचित्कामिनः सखायं प्रत्युक्तिरियम्। एणाक्षी=मृगनयना, कटाक्षं = कुटिलदृष्टिं, दत्त्वा = वितीर्य, मम हृदयं = चित्तं, जग्राह = गृहीतवती। अत्र सुन्दरीकटाक्षेण चित्तविक्षेपात्पारोक्ष्येण लिटः प्रयोगः। मया तु, हृदयं = चित्तं, दत्त्वा = वितीर्य, मदनज्वरः = कामसन्तापः गृहीतः = आत्तः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे, प्रथमेऽर्द्धे = पूर्वार्द्धे। समेन = तुल्य-वस्तुग्रहणेन, कटाक्षहृदययोः समानत्वादिति भावः।

द्वितीयेऽर्द्धे = उत्तरार्द्धे, न्यूनेन = न्यूनवस्तुग्रहणेन' विनिमयः, मदनज्वरस्य व्यथावहत्वान्न्यूनत्वम्।

न्यूनं दत्त्वाऽधिकग्रहणे परिवृत्तिमुदाहरति—**तस्य चेति**।

जटायुषो निधने भगवतः श्रीरामस्योक्तिरियम्। प्रवयसः=प्रकृष्टम् (अधिकम्) वयः (अवस्था) यस्य तस्य, जीर्णतरस्येति भावः। स्वर्गिणः = सीतासंरक्षण-प्रयासे देहत्यागेन स्वर्गप्राप्तस्य। जटायुषः = संपात्यनुजस्य गृध्रविशेषस्य, किमिव = किमर्थम्, अधुना = इदानीं, शोच्यते = शोकः क्रियते। येन=जटायुषा, जर्जरकलेवर-व्ययात् = जर्जरकलेवरस्य (जीर्णदेहस्य) व्ययात् (परित्यागात्)। इन्दुकिरणो-

---

परिवृत्तिरिति। तुल्य, न्यून वा अधिकसे विनिमय (कुछ देकर कुछ लेने)-से "परिवृत्ति" अलङ्कार होता है।

क्रमसे उदाहरण—**दत्त्वेति**। मृगनयनाने कटाक्ष देकर मेरे हृदयको ले लिया। मैने तो हृदय देकर कामज्वर ले लिया।

अत्रेति। यहां पूर्वार्द्धमें तुल्यके साथ और उत्तरार्द्धमें न्यूनके साथ विनिमय होनेसे "परिवृत्ति" अलङ्कार है।

तस्येति। वृद्ध, स्वर्गवासी उन जटायुका इस समय क्या शोक करते हो?

अत्राधिक्येन ।

प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥ ८१ ॥
परिसंख्या—

क्रमेणोदाहरणम्—

'किं भूषणं ? सुदृढमत्र यशो न रत्नं,
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं, न दोषः ।

ज्ज्वलम् = इन्दुकिरणः (चन्द्रमयूखः) इव उज्ज्वलं (धवलम्), यशः = कीर्तिः । क्रीतं = विनिमयेन गृहीतम् । रथोद्धता वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्नुदाहरणे, आधिक्येन = अधिकवस्तुग्रहणेन, विनिमय इति शेषः । जर्जरकलेवररूपं न्यूनं वस्तु दत्त्वोत्तमं वस्तु यशो गृहीतमिति भावः ।

परिसंख्याऽलङ्कारं लक्षयति—**प्रश्नादिति** । प्रश्नात् = कस्यचित्पृच्छामवलम्ब्य, "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" ति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अप्रश्नतो वाऽपि= कस्य चित्पृच्छामनवलम्ब्याऽपि, कथितात् = अभिहितात्, वस्तुनः = पदार्थस्य, शाब्दः = शब्दबोध्यः, अथ वा = यद्वा, आर्थः = अर्थपर्यालोचनागम्यः, तादृगन्यव्यपोहः = तादृशः (कथितसदृशस्य) अन्यस्य (अपरस्य वस्तुनः) व्यपोहः (निषेधः), चेत् = यदि, तदा = तर्हि ॥ ८१ ॥ परिसंख्या = तन्नामाऽलङ्कारः ।

प्रश्नपूर्विकां शाब्दीं परिसंख्यामुदाहरति—**किं भूषणमिति** ।

कश्चित्पृच्छति—अत्र = अस्मिन्संसारे, सुदृढं=स्थिरतरं, भूषणम्=अलङ्कारः, किम् ? कश्चिदुत्तरयति—यशः = कीर्तिः, व्यपोहति = निषेधति च—रत्नं = मणिः, न, सुदृढं भूषणं नेति भावः । कश्चित्पृच्छति—आर्यचरितम् = आर्यैः (श्रेष्ठैः,

---

जिन्होंने जीर्ण शरीरका त्याग करके चन्द्रकिरणके समान उज्ज्वल यश (कीर्ति)-को खरीद लिया ।

अत्रेति । यहाँ आधिक्य (अधिक वस्तुके ग्रहण) से विनिमय होनेसे परिवृत्ति अलङ्कार हुआ है ।

प्रश्नादिति । यदि प्रश्नसे वा प्रश्नके बिना भी कहे गये पदार्थका शब्दसे वा अर्थसे वैसे दूसरे पदार्थका व्यपोह (निषेध) हो ॥ ८१ ॥ तो "परिसंख्या" अलङ्कार होता है ।

क्रमसे उदाहरण—**किमिति** ।

यहाँ (संसारमें) सुदृढ़ भूषण क्या है ? यश है, रत्न नहीं । श्रेष्ठ पुरुषोंसे किया गया कार्य क्या है ? पुण्य है, दोष नहीं । अप्रतिहत (प्रतिबन्धरहित) चक्षु

किं चक्षुरप्रतिहतं ? धिषणा, न नेत्रं,
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ? ।।'

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शाब्दम् ।

'किमाराध्यं सदा ? पुण्यं, कश्च सेव्यः ? सदागमः ।
को ध्येयो भगवान् विष्णुः, किं काम्यं ? परमं पदम् ।।'

मन्वादिभिरिति भावः) चरितम् (आचरितम्) कार्यं, किम् ? अन्य उत्तरयति—सुकृतं = पुण्यं, व्यपोहति च—दोषः = दूषण, पापं न ।

कश्चित्पृच्छति—अप्रतिहतं = प्रतिबन्धरहितं, सर्वत्रगमिति भावः, तादृशं चक्षुः=दर्शकं, किम् ? अपर उत्तरयति—तादृशं दर्शनसाधनं धिषणा=बुद्धिः, पदार्थान्तर व्यपोहति च—नेत्रं = नयनं, न = नेत्रमप्रतिहतं चक्षुर्न । एतादृगुत्तरश्रवणेन प्राश्निक उत्तरयितारं प्रशंसति—**जानातीति** । त्वत् = भवतः, अपरः = अन्यतरः, कः = जनः, सदसद्विवेकं = सदसतोः (उत्तमाऽधमयोः) विवेकं (पार्थक्यम्), जानाति = वेत्ति, न कोपि जानातीति भावः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

विवृणोति —**अत्रेति** । अस्मिन् उदाहरणे, व्यवच्छेद्यं = व्यपोह्यं, निषेध्यमिति भावः । रत्नादि, आदिपदेन दोषनेत्रयोः परिग्रहः । शाब्दं=नञादिशब्दप्रतिपाद्यम् । ततश्चाऽत्र प्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्येति भावः ।

प्रश्नपूर्विकामार्थी परिसंख्यामुदाहरति—**किमाराध्यमिति** ।

कश्चित्पृच्छति—सदा = सर्वदा, आराध्यम् = आचरणीयं, किम् ? अन्य उत्तरयति—पुण्यं = सुकृतं, तथा चाऽत्र पापं नेति व्यवच्छेद्यमार्थम् । कश्चित्पृच्छति—कः सेव्यः=सेवनीयः, अन्य उत्तरयति–सदागमः=संश्चाऽसौ आगमः, वेदादिशास्त्रमिति भावः । अत्र न पुनः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थादीनामसदागम इति व्यवच्छेद्य आर्थः ।

कश्चित्पृच्छति–कः, ध्येयः=चिन्तनीयः ?, अपर उत्तरयति–भगवान्=षड्विधैश्वर्यसम्पन्नः, विष्णुः=नारायणः । न तु धनमिति व्यवच्छेद्यमार्थम् । कश्चित्पृच्छति—किं, काम्यं = कमनीयम्, अभिलषणीयमिति भावः । अपर उत्तरयति—परमम् = उत्कृष्टं, पदं = स्थानं, मोक्षपदमिति भावः, न तु राज्यादिकमिति व्यवच्छेद्यमार्थम् । अत्राऽनुष्टुब्वृत्तम् ।

क्या है ? बुद्धि है, नेत्र नहीं । तुम्हारे सिवाय सत् और असत्‌का विवेक करना कौन जानता है ?

अत्रेति । यहाँ व्यवच्छेद्य = निषेध्य का विषय रत्न आदि शाब्द अर्थात् नञ् आदि शब्दसे प्रतिपाद्य है, अतः यह प्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या है ।

किमिति । सदा आचरणके योग्य क्या है ? पुण्य । सेवनीय क्या है ? वेद आदि उत्तम शास्त्र । चिन्तनीय कौन है ? भगवान् विष्णु । कामना करनेके लिए योग्य क्या है ? परम पद अर्थात् मोक्ष ।

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वम् ।

अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा—

'भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे, न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि, न वपुषि, प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥'
'बलमार्तभयोपशान्तये, विदुषां संमतये बहु श्रुतम् ।
वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥'

विवृणोति—**अत्रे**ति । अस्मिन् उदाहरणे, व्यवच्छेद्यं=निषेध्यम् । आर्थम् = अर्थवशाल्लभ्यम्, अत एव प्रश्नपूर्विकार्थी परिसंख्येति भावः ।

अप्रश्नपूर्विका शाब्दीं परिसंख्यामुदाहरति—**भक्तिरिति** । प्रायः=बाहुल्येन, महतां = महापुरुषाणां, भक्तिः = अनुरागः, भवे = महादेवे, परिदृश्यते = अवलोक्यते, विभवे = सम्पत्तौ, भक्तिः न परिदृश्यते । व्यसनम् = आसक्तिः, शास्त्रे = वेदादिशास्त्रे, परिदृश्यते, युवतिकामाऽस्त्रे = युवतिः (तरुणी) एव कामाऽस्त्रे (मदनायुधे), व्यसनं, न परिदृश्यते । तथा चिन्ता = चिन्तनं, यशसि = कीर्तौ विषये, परिदृश्यते, वपुषि = शरीरे विषये, न परिदृश्यते । आर्यावृत्तम् ।

अत्र प्रश्नं विना त्रयाणां नञामुपादानात् विभवाद्यन्यपदार्थव्यपोहाच्च शाब्दी परिसंख्याऽलङ्कारः ।

अप्रश्नपूर्विकामार्थीं परिसंख्यामुदाहरति—**बलमिति** । रघुवंशस्याऽष्टमसर्गस्थं पद्यम् । कालिदासो रघोः शक्त्यादिकं वर्णयति । विभोः = प्रभोः, तस्य = रघोः, बलं = शक्तिः, आर्तभयोपशान्तये = आर्तानाम् (आपत्प्राप्तानाम्) भयस्य (भीतेः) उपशान्तये (निवारणाय), 'न परपीडनाये'ति व्यवच्छेद्यः आर्थः । बहु= प्रचुरं, श्रुतं = शास्त्रश्रवणं, शास्त्राऽध्ययनमित्यर्थः । विदुषां = पण्डितानां, सत्कृतये= सत्काराय, "न विवादाये"ति व्यवच्छेद्य आर्थः । एवं च विभोः तस्य = रघोः, वसु

अत्रेति । यहां व्यवच्छेद्य निषेध्य पाप आदि आर्थ है अर्थात् अर्थकी आलोचनासे लभ्य है, अतः प्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या है ।

भक्तिरिति । महापुरुषोंकी भक्ति प्रायः भव (शिवजी) में होती है, विभव (सम्पत्ति) में नहीं । व्यसन (आसक्ति) शास्त्रमें है न कि युवतिरूप कामदेवके अस्त्रमें । चिन्तन यशके विषयमें देखा जाता है न कि शरीरमें ।

यहाँ प्रश्नके बिना ही तीन नञ्के ग्रहणसे विभव आदि अन्य पदार्थोंका निषेध होनेसे अप्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या अलङ्कार है ।

बलमिति । प्रभु रघुका बल पीडितजनोंके भय हटानेके लिए, अधिक शास्त्रश्रवण विद्वानोंके सत्कारके लिए था, उनका धनमात्र ही नहीं, गुण भी दूसरोंके उपकारके लिए था ।

श्लेषमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषो यथा—

'यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराश्चापेषु गुणच्छेदाः–' इत्यादि ।

—उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।
यच्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥ ८२ ॥

केवलं=धनम् एव, न परप्रयोजनं=न परोपकारकम्, अपि तु गुणवत्ताऽपि=गुणविशिष्टताऽपि, परप्रयोजना=अन्याऽर्था, न तु स्वार्थेति भावः । वियोगिनी वृत्तम् । ८–३१ ।

अत्राऽप्रश्नपूर्विकाऽऽर्थी परिसंख्याऽलङ्कारः ।

श्लेषपूर्विकां परिसंख्यामुदाहर्तुमुपक्रमते—**श्लेषमूलत्वे इति**। अस्य = परिसंख्याऽलङ्कारस्य । **"यस्मिंश्च राजनी"त्यादिः** । कादम्बरीपूर्वार्द्धे शूद्रकनृपतिवर्णनम् । जितजगति = आयत्तीकृतलोके, यस्मिन्, राजनि = नृपतौ, शूद्रके, महीं = भूमिं, पालयति = रक्षति, सति । चित्रकर्मसु = आलेख्यनिर्माणक्रियासु, वर्णसङ्कराः = वर्णानां (शुक्लनीलादिवर्णानाम्) सङ्कराः (संमिश्रणानि), न पुनः प्रजानां वर्णसङ्कराः=वर्णानां (ब्राह्मणादीनाम्) सङ्कराः (समिश्रणानि), आसन्निति परपदेनाऽन्वयः । एवं च चापेषु = धनुःषु, गुणच्छेदाः = गुणानां (मौर्वीणाम्) छेदाः (द्वैधीभवनानि) न पुनः प्रजानां गुणच्छेदाः = गुणानां (दयादाक्षिण्यादीनाम्) छेदाः (नाशाः) इत्यार्थो व्यवच्छेदः ।

इयं श्लेषमूलाऽऽर्थी परिसंख्योदाहृता ।

उत्तराऽलङ्कारं लक्षयति—**उत्तरमिति**। उत्तरार्द्धे "प्रश्ने सत्यपि" इति कथनात्पूर्वार्द्धे "प्रश्ने असत्यपि" ईदृशी योऽजना कर्तव्या । उत्तरार्द्धे च एकत्र प्रश्ने तादृशवैचित्र्याऽभावाद् बहुतरप्रश्ने, सति एवमूहनीयम् । प्रश्नेऽसत्यपि, उत्तरात्=प्रतिवाक्यात्, प्रश्नस्य = पृच्छायाः, उन्नयः = कल्पनं, यदि = चेत्, तदा उत्तरम् = तदाख्योऽलङ्कारः । इदमेकमुत्तरम् । तथा प्रश्ने बहुतरप्रश्ने सत्यपि, यत् असंभाव्यम्=

यहाँ प्रश्न नहीं है, व्यपोह (निषेध) आर्थ अर्थात् अर्थबलसे लभ्य है अतः यह अप्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या है ।

श्लेषमूलक परिसंख्यामें वैचित्र्य अधिक होता है, जैसे—**यस्मिश्चेति** । जगत्को जीतनेवाले जिन शूद्रक राजाके जगत्का पालन करनेपर चित्रकर्ममें वर्णों-(शुक्ल आदिकों)का साङ्कर्य (मिश्रण) था (ब्राह्मण आदि वर्णोंमें मिश्रण नहीं था) । चापोंमें गुणों (प्रत्यञ्चाओं)का छेद था (दया दाक्षिण्य आदि गुणोंका छेद = नाश नहीं था) । इत्यादि ।

यहाँ वर्ण, साङ्कर्य, गुण आदि शब्दोंमें श्लेष है, अतः यह अप्रश्नपूर्विका श्लेषमूला आर्थी परिसंख्या है ।

उत्तरमिति । प्रश्नके न होनेपर भी उत्तरसे प्रश्नकी कल्पना हो तो उत्तर अलङ्कार होता है ॥ ८२ ॥

यथा मम—

'वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः, स्वामी दूरतरं गतः ।
अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ? ॥'

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

'का विसमा ? देव्वगई, किं लद्धव्वं ? जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं ? सुकलत्तं, किं दुग्गेज्झं ? खलो लोओ ॥'

संभावयितुमशक्यं, लोकविलक्षणमितं भावः । यच्च असकृत् = वारं वारम्, उत्तरं = प्रतिवाक्यं तदपि उत्तरम् = तदाख्योऽलङ्कारः । एतेनोत्तराऽलङ्कारस्य द्वौ भेदौ भवतः । उत्तरयुक्तत्वादुत्तरमित्यन्वर्थसंज्ञा ॥ ८२ ॥

उत्तरात्प्रश्नोन्नयन उत्तरमुदाहरति—**वीक्षितुमिति** । रात्रौ गृहे वासं याचमानं पान्थं प्रति कस्याश्चित्स्वैरिण्या उक्तिरियम् । श्वश्रूः = भर्तृजननी, वीक्षितुं = द्रष्टुं, क्षमा = समर्था, न = न आस्ते । स्वामी = मम भर्ता, दूरतरम्=अधिकविप्रकृष्टदेशं, गतः = प्राप्तः । अतः, अहम् = एकाकिनी = एका, एव, बाला = युवतिः, अस्मि, अतः, तव = भवतः, कुतः = कथं, वसतिः = वासः, भवेदिति शेषः । अतोऽत्र स्थित्वा निर्भरं यौवनसुखमनुभवेति व्यङ्ग्यम् । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अनेनेति** । वीक्षितुं न क्षमेत्यादि प्रतिवाक्येन पथिकस्य=पान्थस्य, वसतियाचनं = निवासप्रार्थना, अद्य मे निवासं देहीत्यादिरूपेति भावः प्रतीयते ।

उत्तरस्य द्वितीयं भेदमुदाहरति—केति ।

"का विषमा ? दैवगतिः, किं लब्धव्यं ? जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यं ? सुकलत्रं, किं दुर्ग्राह्यं ? खलो लोकः ॥" इति संस्कृतच्छाया ।

प्रश्नपूर्वकाऽसंभाव्योत्तररूपमुत्तरमुदाहरति । कश्चित्पृच्छति—विषमा = दारुणा, का ? अन्य उत्तरयति—दैवगतिः = विधिगतिः, अतर्कितरूपेणापतनादिति भावः । लब्धव्यं = प्राप्तव्यं वस्तु, किं ? गुणग्राही = सद्गुणग्राहकः, जनः = लोकः,

---

अथवा प्रश्नके होनेपर भी जो असंभाव्य वारं वार उत्तर हो वह भी उत्तर अलङ्कार है ।

जैसे ग्रन्थकारका—**वीक्षितुमिति** । सास देखनेमें असमर्थ हैं । स्वामी बहुत दूर (प्रवासको) गये हैं । मैं अकेली युवति हूँ, अतः आपका यहाँ कैसे रहना होगा ?

अनेनेति । इस पद्यसे "वीक्षितुं न क्षमा०" इत्यादि उत्तरसे निवासके लिए पथिककी याचना जानी जाती है ।

केति । विषम वस्तु क्या है ? भाग्यकी गति है । प्राप्त करनेके लिए योग्य क्या है ? गुणग्राहक जन । सौख्य क्या है ? उत्तम पत्नी । दुःखसे वशमें होनेके लिए योग्य क्या है ? दुर्जन पुरुष ।

यहाँ बहुतेरे प्रश्नोंमें असंभाव्य उत्तरोंके होनेसे उत्तर अलङ्कार है ।

अत्रान्यन्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो भेदः। न चेदमनुमानम्, साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात्। न च काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात्।

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते।

केचिज्जना गुणमर्यादाऽनभिज्ञाः, केचिच्च परोत्कर्षाऽसहिष्णवः, अतो गुणग्राही जनो लब्धुं योग्य इति भावः। कश्चित्पृच्छति-सौख्यं=सुखसाधनं, लक्षणयाऽयमर्थः; किम्? अन्य उत्तरयति-सुकलत्रम्=उत्कृष्टपत्नी, सत् पत्नीसमं सुखसाधनं न किमपीति भावः। कश्चित्पृच्छति—दुर्ग्राह्यं = दुःखेन वशीकर्तुं योग्यं किं—खलः = दुर्जनः, लोकः = जनः, खलानां वशीकरणस्य दुःशक्यत्वादिति भावः। अत्र बहुषु प्रश्नेष्वसंभाव्यस्वरूपाणामुत्तराणां सद्भावादुत्तराऽलङ्कारः।

उत्तरस्याऽलङ्कारान्तरेभ्यो भेदं दर्शयति-**अत्रेति**। अस्मिन्नुत्तराऽलङ्कारे, अन्यव्यपोहे = इतरनिषेधे, तात्पर्याभावात्, परिसंख्यातो भेदः, परिसंख्यायां त्वन्यव्यपोहे तात्पर्यादिति भावः। इदम् = उत्तरम्, अनुमानं न, साध्यसाधनयोः = साध्यहेत्वोः, निर्देशः = प्रदर्शनं एव, तस्य = अनुमानस्य, अङ्गीकारात् = अभ्युपगमात्। उत्तराऽलङ्कारे साध्यसाधनयोः निर्देशो न भवतीति भावः।

न चेति। न च काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य = प्रतिवाक्यस्य, प्रश्नं = प्रश्नवाक्यं प्रति, अजनकत्वात्-अहेतुत्वादित्यर्थः। अतः पृथगेवेदमुत्तरमलंकारान्तरेभ्यः।

अर्थापत्तिं लक्षयति—**दण्डाऽपूपिकयेति**। दण्डाऽपूपिकया=तदाख्यनीत्या, अन्याऽर्थागमः = भिन्नाऽर्थप्रतीतिः, अर्थापत्तिः = तदाख्योऽलङ्कारः, इष्यते = अभिलष्यते।

दण्डाऽपूपौ स्तो यस्यां सा दण्डाऽपूपिका, "अत इनिठनौ" इति ठन्। "ठस्येकः" इतीकस्ततष्टाप्।

अत्रेति। उत्तर अलङ्कारमें दूसरेके निषेधमें तात्पर्यके न होनेसे परिसंख्यासे भेद है, परिसंख्यामें दूसरेके निषेधमें तात्पर्य होता है। यह (उत्तर अलङ्कार) अनुमान भी नहीं है क्योंकि साध्य और साधन दोनोंके प्रदर्शनमें ही अनुमानका अङ्गीकार किया गया है। यह काव्यलिङ्ग भी नहीं है क्योंकि यहाँ उत्तर प्रश्नवाक्यका हेतु नहीं है।

दण्डाऽपूपिकयेति। दण्डाऽपूपिका नीतिसे दूसरे अर्थका ज्ञान होनेपर "अर्थापत्ति" अलङ्कार इष्ट होता है॥ ८३॥

'मूषिकेण दण्डो भक्षित' इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका।

अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ?॥'

विवृणोति—**मूषिकेणेति**। मूषिकेण = आखुना, दण्डः = लगुडः, भक्षितः= जग्धः, इत्यनेन = नयेन, तत्सहचरितं = दण्डभक्षणसहाऽनुष्ठितम्, अपूपभक्षणं = पूपप्रत्यवसानम्, अर्थात् = औचित्यात्, आयातम् = अवगतं, भवतीति, नियतसमानन्यायात् = निश्चिततुल्यनयात्, अर्थान्तरम्=उक्तात्पदार्थाद्भिन्नः पदाऽर्थः, आपतति= प्रतीतिविषयो भवति। एष न्यायः = नयः, दण्डापूपिका।

मूषिकेण दण्डस्य भक्षणं दुष्करं तेन दण्डो भक्षित इत्यनेन दण्डनिहितस्य अपूपस्य भक्षणं निश्चितरूपेण यथाऽवगम्यते तथैव सहचरितस्यैकस्याऽर्थस्याऽवगमात् सहचरितस्याऽपरस्याऽप्यर्थस्याऽवगमो भवतीत्येषन्यायोऽर्थापत्तिरिति भावः।

अत्रेति। अस्मिन्नर्थापत्यलङ्कारे, प्राकरणिकात् = प्रस्तुतात्, अर्थात् = विषयात्।

प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकार्थापतनेऽर्थापत्तिमुदाहरति— **हारोऽयमिति**। कस्यचित्कामिन उक्तिरियम्। अयं = दृश्यमानः, हारः = मुक्तामाला, हरिणाक्षीणां= मृगनयनानां, स्तनमण्डले=कुचमण्डले, लुठति=मुहुर्मुहुः प्रतिघातं करोति। मुक्तानां = हारस्थितमौक्तिकानां प्राप्तमुक्तीनां जनानामपि, इयम् = एतादृशी, अवस्था = दशा, स्मरकिङ्कराः = कामसेवकाः, वयं के ? न केऽपीतिभावः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र मुक्तानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकत्वं, ततश्चाऽप्राकरणिकानाम् अस्मत्पदवाच्यानाममुक्तानां हरिणाक्षीकुचमण्डले लुठनप्रतीतेरर्थापत्तिः।

मूषकेणेति। चूहेने दण्ड खाया ऐसा कहनेपर दण्डपर रहा हुआ अपूप- (मालपूआ)का खाना भी अर्थसे आ जाता है ऐसा निश्चित तुल्यन्यायसे उक्त अर्थसे भिन्न अर्थ ज्ञानका विषय होता है यह न्याय (कहावत) है दण्डापूपिका।

अत्र चेति। यहाँ कहीं प्रस्तुत अर्थसे अप्रस्तुत अर्थ और कहीं अप्रस्तुत अर्थसे प्रस्तुत अर्थ आ जाता है इस प्रकार इसके दो भेद होते हैं।

क्रमसे उदाहरण—**हार इति**। यह हार (मोतियोंकी माला) मृगनयनाओंके कुचमण्डलमें लोट पोट करना है। मुक्तों (मुक्त जनोंका अथवा मुक्ताओं) की भी यह अवस्था है तो कामसेवक हम लोग कौन होते हैं ?

'विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम्।
अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्॥'

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते-'हारोऽयम्-' इत्यादौ। न चेदमनुमानम्, समानन्यायस्य सम्बन्धरूपत्वाभावात्।

अप्राकरणिकार्थात्प्राकरणिकार्थापतनेऽर्थापत्तिमुदाहरति—**विललापेति**। रघुवंशस्याऽष्टमसर्गस्थं पद्यमिदम्। इन्दुमत्या निधनाऽनन्तरमजविलापारम्भसूचिका कवेरुक्तिः। सः = अजः, सहजां = स्वाभाविकीम्, अपि, धीरतां = धैर्यम्, अपहाय= परित्यज्य, बाष्पगद्गदं = बाष्पेण (अश्रुपतनेन) गद्गदम् (अस्फुटाक्षरं यथा स्यात्तथा) विललाप=परिदेवितवान्, "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः। अतितप्तम्= अग्निना संतप्तम्। अयः = लोहम्, अपि, मार्दवं = कोमलत्वं, भजते = आश्रयति। शरीरिषु = कोमलप्रकृतिषु देहिषु, अभिसन्तप्तेष्विति शेषः। कैव कथा = कैव वार्ता, काऽपि वार्ता वक्तव्या नाऽस्तीति भावः। ८।४३ वियोगिनी वृत्तम्। अत्र अत्राऽयसो मार्दवभजनमवर्णनीयत्वेनाऽप्राकरणिकोऽर्थस्तस्मात् शरीरिषु मार्दवभजनं वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकोर्थस्तस्मापतनादर्थापत्तिरलङ्कारः।

विवृणोति—**अत्रेति**। अत्र = अर्थापत्त्यलङ्कारे, समानन्यायस्य = दण्डापूपिकानयस्य, श्लेषमूलत्वे = मुक्तापदेनेति शेषः, वैचित्र्यविशेषः। न चेदमिति। अर्थापत्तिरनुमानं न, समानन्यायस्य, सम्बन्धरूपत्वाऽभावात् = सम्बन्धरूपत्वस्य (अविनाभावरूपत्वस्य) अभावात्, व्याप्तिरूपत्वाऽभावादिति भावः। न चेयं शास्त्रीयाऽर्थापत्तिः उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनं हि अर्थापत्तिः। तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम्। उपपादकज्ञानं फलम्, तत्र हि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते पीनत्व-

---

यहाँ मुक्ताओं (मोतियों)के वर्णनीय होनेसे प्रस्तुतत्त्व है अनन्तर अप्रस्तुत अस्मत् पदसे कहे जानेवाले अमुक्तों (मोक्ष न पानेवालों)के मृगाक्षीके कुचमण्डलमें लुठनकी प्रतीतिसे अर्थापत्ति है।

विललापेति। वे (अज) स्वाभाविक धैर्य भी छोड़कर आँसूसे अस्पष्ट अक्षर करके विलाप करने लगे। अत्यन्त सन्तप्त लोहा भी कोमल (मुलायम) हो जाता है तो शरीर धारण करनेवालोंका क्या कहना है ?

यहाँ लोहेका कोमल होना अवर्णनीय होनेसे अप्रस्तुत है उससे शरीरधारियोंका कोमल होना वर्णनीय होनेसे प्रस्तुत अर्थ है उसकी प्रतीति होनेसे अर्थापत्ति अलङ्कार है।

अत्रेति। इस अर्थापत्ति अलङ्कारमें दण्डापूपिका श्लेषमूलक होनेपर विशेष वैचित्र्य होता है, जैसे कि उदाहृत—"हारोऽयं हरिणाक्षीणाम्" इत्यादिमें। यह अनुमान अलङ्कार नहीं है; क्योंकि समानन्याय व्याप्तिसम्बन्धरूप नहीं होता है।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु (य)तः ॥ ८३ ॥

यथा—

'नमयन्तु शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौर्व्यो वा ।'

अत्र शिरसां धनुषां च नमनयोः सन्धिविग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्तुमशक्यत्वाद्विरोधः, स चैकपक्षाश्रयणपर्यवसानः ।

तुल्यबलत्वं चात्र धनुःशिरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पर्धया सम्भाव्यमानत्वात् । चातुर्यं चात्रौपम्यगर्भत्वेन । एवं 'कर्णपूरीक्रियन्ताम्' इत्यत्रापि ।

भोजनादिकयोरविनाभाव इति भावः । सा च वैचित्र्याऽभावान्नार्थापत्तिरलङ्कार इति तात्पर्यम् ।

विकल्पाऽलङ्कारं लक्षयति—**विकल्प इति** । तुल्यबलयोः = समानबलयोः एकस्मिन्कार्ये नियोजितुम् अर्हतोरिति भावः । चातुरीयुतः = कवेश्चातुर्यपूर्णः, विरोधः = विप्रतिपत्तिः, युगपन्निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति भावः । विकल्पः = तदाख्योऽलङ्कारः । स च विरोधः एकपक्षाश्रयणपर्यवसानात्समाधेयः एव ॥ ८३ ॥

विकल्पमुदाहरति—**नम्यन्तामिति** । सन्धिविग्रहयोरेकतरपक्षाश्रयणे कस्यचिद्दर्पशालिन उक्तिरियम् । शिरांसि = मस्तकानि, नमयन्तु = नतानि कुर्वन्तु सन्धिप्रस्तावेनेति शेषः । वा = अथवा, धनूंषि = कार्मुकाणि, नम्मयन्तु = अवनतानि कुर्वन्तु, आकर्षणेनेति शेषः, युद्धार्थमिति भावः ।

आज्ञाः = आदेशाः, पालनाऽर्थमिति शेषः । वा = अथवा, मौर्व्यः = ज्याः, कर्णपूरीक्रियन्तां = श्रोत्रभूषणसदृश्यः क्रियन्ताम् , युद्धार्थमिति भावः ।

अत्रेति । अस्मिन्नुदाहरणे, स च = विरोधश्च । एकपक्षाश्रयणपर्यवसानः = एकपक्षस्य (एकतरपक्षस्य) यत् आश्रयणम् (अवलम्बनम्) तेन पर्यवसानं (समाप्तिः) यस्य सः । स्पर्धया = संघर्षेण । औपम्यगर्भत्वेन, चातुर्यं = कविकृतिरूपवैचित्र्यम्, तथा च शिरोधनुषोर्नमनसादृश्यादाज्ञामौर्व्योश्च कर्णपूरीकरणसादृश्यादुपमा ।

विकल्प इति । तुल्य बलवाले दो पदार्थोंका कविकी चतुरतासे युक्त विरोध को "विकल्प" कहते हैं ।

यथेति । मस्तकोंको वा चापोंको झुकाएँ वा आज्ञाओंको वा प्रत्यञ्चाओंको कर्णभूषणोंके सदृश करें ।

अत्रेति । यहाँ मस्तकोंका और चापोंका नमन सन्धि और विग्रहके उपलक्षण हैं, सन्धि और विग्रह एक ही बार करनेमें अशक्य हैं; अतः विरोध है । उसका एक पक्षमें आश्रय करनेसे पर्यवसान (समाप्ति) होता है । यहाँ चापों और मस्तकों दोनोंको झुकाना स्पर्धासे संभावनाका विषय होनेसे उनका तुल्य बल है । यहाँ उपमागर्भके होनेसे चातुर्य है । इसी तरह "कर्णपूरीक्रियन्ताम्" यहाँ भी समझना चाहिए ऐसे

एवं—

'युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः।'

अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम्।

'दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा।'

इत्यत्र चातुर्याभावान्नायमलङ्कारः।

श्लेषघटितवैचित्र्ये विकल्पमुदाहरति—**युष्माकमिति**। हरेः=श्रीविष्णोः, नेत्रे= द्वे नयने, तनुः वा = शरीरं वा, युष्माकं = भक्तिभाजां, भवार्तिशमनं = भवार्तेः (संसारपीडायाः) शमनं (निवारणम्) कुरुतां = विधत्ताम्। अस्य पूर्वं पादत्रयं यथा—

"भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती" इति।

भागवताऽमृतदत्तस्य पद्यमिदम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्पद्ये, श्लेषाऽवष्टम्भेन = श्लेषाऽवलम्बनेन, चारुत्वं = सौन्दर्यं, वैचित्र्यमिति भावः। श्लेषश्च कुरुतामित्यत्र द्विवचनैकवचनयोरेकरूपत्वात्। यथा—"कुरुताम्" इति "डुकृञ् करणे" इति धातोर्लोटः प्रथमपुरुषस्य द्विवचनम्। "कुरुताम्" इति पूर्वधातोरेवाऽऽत्मनेपदे लोटः प्रथमपुरुषस्यैकवचनम्। तथा चाऽत्र हरेर्नेत्रतन्वोर्द्वयोरपि भवार्तिशमने समर्थत्वं बोध्यम्।

"चातुरीयुत" इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**दीयतामिति**। अर्जितम् = उपार्जितं, वित्तं = धनं, देवाय = सुराय, वा = अथ वा, ब्राह्मणाय = विप्राय, दीयतां = वितीर्यताम्, इत्यत्र = एककालाऽवच्छेदेन देवाय ब्राह्मणाय दानस्याऽशक्यत्वाद्विरोधः। स च एकतरपक्षाश्रयणेन पर्यवसानं (समाप्तिः) यस्य सः, तादृशः। देवब्राह्मणयोरुभयोरपि उत्तमपात्रत्वेन तुल्यबलत्वम्। परन्त्वत्र चातुर्याऽभावान्नाऽयमलङ्कारः।

ही—"युष्माकं कुरुतां भवाऽर्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः।" अर्थात् भगवान् विष्णुके दो नेत्र वा शरीर तुम लोगोंकी संसार-पीडाका शमन करे। यहाँ "कुरुताम्" यह "नेत्रे"के साथ अन्वित होकर द्विवचनाऽन्त और "तनु"के साथ अन्वित होकर एकवचनाऽन्त क्रियापद है, अतः वचनश्लेष है। इसी तरह "नेत्रे" यह नपुंसकलिङ्गी है "तनु" यह स्त्रीलिङ्गी है, अतः लिङ्गश्लेष भी है। इस प्रकार यहां विकल्प अलङ्कार है, इसमें श्लेषका आश्रय करनेसे सौन्दर्य है। "दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा"। अर्थात् उपार्जित धन देवताको वा ब्राह्मणको दे दो, वैचित्र्यके अभावसे यहाँ पर विकल्प अलङ्कार नहीं है।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके।
खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ॥ ८४ ॥
गुणौ क्रिये वा युगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये।

यथा मम—

'हंहो धीरसमीर! हन्त! जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं, परिचयो गोदावरीवारिभिः।

समुच्चयाऽलङ्कारं लक्षयति—**समुच्चय इति**। कार्यस्य, एकस्मिन् साधके= निष्पादके सति, खलेकपोतिकान्यायात् = खले (धान्यमर्दनस्थाने) पतन्तः (आपतन्तः) कपोताः (पारावताः) शाकपार्थिवादिः, अलुक्। खलेकपोताः यस्यां (नीतौ) सा खलेकपोतिका, "अत इनिठनौ, इति ठन्, "ठस्येकः" स्त्रीत्व-विवक्षायां टाप्प्रत्ययश्च।

खलेकपोतिका चाऽसौ न्यायः (नीतिः), ततः। खलेकपोतिकान्यायो यथा—"वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति, तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणाऽन्वयिनो भवन्ति।"

यथा खले वृद्धा युवानः शिशवः कपोता युगपत्पतन्ति तथैव कार्यस्यैकस्मिन्-साधके सति परोऽपि = अन्योऽपि पदार्थः, तत्करः = तस्य (कार्यस्य) करः (साधकः) चेत् = यदि, तर्हि अयम् = एषः, समुच्चयः = एकः समुच्चयाऽ-लङ्कारः ॥ ८४ ॥ यद्वा = अथ वा, युगपत् = एकदा, गुणौ = द्वौ गुणौ, अयं द्वितीयः, क्रिये = द्वे क्रिये, अयं तृतीयः, वा = अथ वा, गुणक्रिये = एको गुणः एका क्रिया चेति गुणक्रिये, स्यातां = भवेतां, चेत् = यदि, सोऽपि समुच्चयः। अयं चतुर्थः समुच्चयः। इत्थं च समुच्चयाऽलङ्कारस्य चत्वारो भेदाः संभवन्तीति भावः।

कार्यस्यैकस्मिन्साधकेऽन्यस्य साधकत्वे समुच्चयमुदाहरति—**हंहो इति**। विश्वनाथकविराजस्य पद्यमिदम्। कस्यचित्प्रियाविप्रयुक्तस्योक्तिरियम्। हं हो इति सम्बोधनाऽर्थकमव्ययम्। हन्तेति खेदे। धीरसमीर = धीरः (मन्दगतिः, मनीषी च)

समुच्चय इति। कार्यको सिद्ध करनेवाले एकके होनेपर भी खले कपोति-कान्यायसे दूसरा भी उस कार्यको करनेवाला हो तो ॥ ८४ ॥

"समुच्चय" अलङ्कार होता है। खल (खलिहान) में जैसे अनेक कपोत (कबूतर) दाना चुगनेके लिए एक ही बार जुटते हैं, इसे "खलेकपोतिका" न्याय कहते हैं।

दो गुण अथवा दो क्रियाएँ अथवा गुण और क्रिया एक साथ हों तो "समुच्चय" अलङ्कार होता है ॥ ८५ ॥

जैसे ग्रन्थकारका—**हं हो इति**। अरे गम्भीर समीर! चन्दन-पर्वत

प्रत्यङ्गं दहसीति मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-
न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः ? ॥

अत्र दाहे एकस्मिंश्चन्दनक्ष्माभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् ।

अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात्सद्योगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः ।

स चाऽसौ समीरः (वातः), तत्सम्बुद्धौ हे धीरसमीर ! ते = तव, चन्दनक्ष्माभृतः= श्रीखण्डगिरेः, मलयपर्वतादिति भावः । जननं = जन्म । ते, दाक्षिण्यं = दक्षिणदिग्भवत्वम् औदार्यं च, "दक्षिणो दक्षिणोद्भूत–सरल–च्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविविदाने दिशि स्त्रियाम् ।" इति मेदिनी । जगदुत्तरं = जगति (लोके) उत्तरम् (उत्कृष्टम्) । गोदावरीवारिभिः = गोदावर्याः (गोदानद्याः) वारिभिः (जलैः) सह, परिचयः = संस्तवः । तथाऽपि त्वम्, उद्दामदावाऽग्निवत् = उद्दामा (अत्युग्रः) यो दावाऽग्निः (दावानलः) तेन तुल्यम् । मे = मम, प्रत्यङ्गं=समस्तान्यङ्गानि, दहसि चेत् = सन्तापयसि यदि, तदा मत्तः = मदयुक्तः, मलिनात्मकः = श्यामः, कुटिलाशयश्च । वनचरः = अरण्यचारी, असभ्यश्च । अयम्=एषः, कोकिलः= पिकः, किं वक्ष्यते=किं भाषिष्यते, पञ्चमस्वरप्रसारेण सुतरां पीडयिष्यतीति भावः । उत्तमः पीडयति चेदधमः पीडयिष्यतीत्यत्र किं वक्तव्यमित्यर्थापत्तिगर्भः समुच्चयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विवृणोति—अत्रेति । अस्मिन्नुदाहरणे । दाहे=मलयसमीराद्दाहाऽसंभवेऽपि विरहित्वाद्दाहरूपे कार्ये, चन्दनक्ष्माभृज्जन्मरूपे = मलयपर्वतोत्पत्तिरूपे । हेत्वन्तराणाम् = अन्येषां दाहकारणानाम् । उपादानं = ग्रहणम् । अत्र = इह, पूर्वार्द्धे इति भावः । सर्वेषां=धीरत्वादीनाम् । सद्योगः=सतां (शोभनानाम्) योगः (सम्बन्धः) । अशोभनानां = हेतूनामिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

(मलय)से तुम्हारी उत्पत्ति है, तुम्हारा दाक्षिण्य (दक्षिण दिशामें होना अथवा उदारता) जगत्‌में उत्कृष्ट है । तुम्हारा परिचय गोदावरी जलके साथ है । हाय ! ऐसे तुम भी अत्यन्त उग्र दावाग्निके समान प्रत्येक अङ्गको जलाते हो तो यह मत्त और मलिनात्मक (श्यामवर्ण और कुटिल आशयवाला) जङ्गली कोकिल क्या बोलेगा ?

अत्रेति । यहाँ वियोगीकी उक्तिमें दाहमें चन्दनपर्वत (मलय)से उत्पत्तिरूप एक कारणके रहनेपर भी दाक्षिण्य आदि अन्य कारणोंका ग्रहण किया है । यहाँ दो चरणोंमें सब हेतुओंके शोभन (सुन्दर) होनेसे सद्-योग है । परन्तु इसी पद्यमें चतुर्थ चरणमें मत्त आदि अशोभन पदार्थोंका योग होनेसे असद्योग है ।

सदसद्योगो यथा—

'शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी,
सरो विगतवारिजं, मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।
प्रभुर्धनपरायणः, सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति। अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरत्वादीनां

एकत्र सदसद्योगे समुच्चयमुदाहरति—शशीति। भर्तृहरेर्नीतिशतकस्थं पद्यमिदम्। दिवसधूसरः = दिवसेन (वासरेण हेतुना) धूसरः = (धूम्रवर्णः) शशी= चन्द्रः। गलितयौवना = गलितम् (अपगतम्) यौवनं (तारुण्यम्) यस्याः सा, तादृशी, कामिनी = स्त्री, विगतवारिजं = विगतानि (अपगतानि) वारिजानि (कमलानि) यस्मात्तत्। तादृशं सरः = कासारः स्वाकृतेः = शोभना (मनोहरा) आकृतिः (आकारः) यस्य, तस्य, सुन्दरजनस्य, अनक्षरम् = अक्षरोच्चारणरहितं, मुखं = वदनम्। धनपरायणः = अर्थासक्तः, प्रभुः = स्वामी, राजाऽऽदिरिति भावः। सज्जनः = साधुजनः, सततदुर्गतः = निरन्तरदरिद्रः। एवं च खलः = पिशुनः, नृपाऽङ्गनगतः = राजचत्वरप्राप्तः। एतानि = पूर्वकथितानि इमानि, सप्त = सप्त-संख्यकानि, मे = मम, मनसि = मानसे, स्थितानि, शल्यानि = अनौचित्यदर्शनानि शल्यवद्दुःखदायकानीति भावः। पृथ्वी वृत्तम्।

अत्र मनोदुःखोत्पादनकार्यं प्रति दिवसधूसरशशिरूपे कारणे सत्यपि गलित॰ यौवनकामिनीत्वादीनामन्येषां कारणानां समावेशात्समुच्चयाऽलङ्कारः।

विवृणोति—इहेति। अस्मिन्नुदाहरणे, केचित् = केऽपि आचार्याः। शशि-प्रभृतीनां = शशि-कामिनी-सरः-स्वाकृति-प्रभु-सज्जनानाम्। सदसद्योगः = सदसतोः (उत्कृष्टाऽपकृष्टयोः) योगः (सम्बन्धः)।

मतान्तरं दर्शयति—अन्ये त्विति। अन्ये तु= अपरे आचार्यास्तु। अलङ्कार-सर्वस्वकारा रुय्यका इति भावः। स्वतः=स्वभावतः। शोभनत्वं, धूसरत्वादीनां

सदसद्योग अर्थात् सत् और असत् पदार्थोंके योगमें जैसे—शशीति। दिनके कारण धूसर चन्द्रमा, जिसका तारुण्य बीत गया है ऐसी कामिनी, कमलोंसे रहित तालाब, सुन्दर आकृतिवाले पुरुषका अक्षरशून्य अर्थात् विद्यासे रहित मुँह, अर्थ-(धन)में आसक्त स्वामी, निरन्तर दरिद्र सज्जन, राजाके प्राङ्गणमें दुर्जन पुरुष ये सात मेरे हृदयमें शल्य (कीलें) हैं।

इहेति। यहाँ कोई विद्वान् कहते हैं कि शशी आदि शोभन हैं और खल अशोभन है इस कारणसे यहाँ सदसद्योग है।

अन्येत्विति। अन्य विद्वान् कहते हैं कि शशी आदि स्वयम् शोभन हैं धूसरत्व आदि अशोभन हैं इस कारणसे सदसद्योग हुआ।

त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरत्वादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वम्। 'मनसि सप्त शल्यानि मे' इति सप्तानामपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च। 'नृपाङ्गनगतः खल' इति तु क्रमभेदाद् दुष्टत्वमावहति, सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति।

इह च खले कपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः। समाध्यलङ्कारे त्वेककार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः।

'अरुणे च तरुणि! नयने, तव मलिनं च प्रियस्य मुखम्।
मुखमानतं च सखि! ते, ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः॥'

इति भावः। धूसरत्वादीनाम्=आदिपदेन गलितयौवनत्व-विगतवारिजत्वाऽनक्षरत्व-धनपरायणत्व-सततदुर्गतत्त्वानामपि परामर्शः। एतेषां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः।

अलङ्कारसर्वस्वकारमतेन स्वमतं समर्थयते—**अत्र हीति**। हि = यस्मात् कारणात्। धूसरत्वादेः = अत्रादिपदेन गलितयौवनत्वादिविशेषणधर्माणां ग्रहणम्, अनुचितत्वम् = अयोग्यत्वम्। अतिशोभने शशिकामिन्यादौ धूसरत्वगलितयौवनत्वादेर्विशेषणस्याऽत्यन्तमनुचितत्वमिति भावः। इति = एवं, विच्छित्तिविशेषस्यैव = वैचित्र्यविशेषस्यैव। उपसंहारः = परिसमाप्तिः। "नृपाऽङ्गनगतः खलः" इति तु क्रमभेदात् = विशेष्यरूपखलस्याऽसत्त्वात् क्रमभेदाद्भग्नप्रक्रमत्वमिति भावः।

इह चेति। इह च = कारणसमुच्चये च। साहित्येन=यौगपद्येन; साधके = कारणे। काकतालीयन्यायेन = काक उड्डीनः, तालफलं च पतितं, तत्र लोका वदन्ति काकेन तालफलं पातितमिति। न्यायोऽयं काकतालीयः, तथा च कारणानां दैवाद्यौगपद्ये तु समाधिरित्यनयोर्विवेकः।

गुणयोः क्रिययोर्यौगपद्ये समुच्चयमुदाहरति—**अरुणे चेति**। मानिनीं नायिकां प्रति सख्या उक्तिरियम्। हे तरुणि = हे युवति! तव = भवत्याः, नयने = नेत्रे, अरुणे = रक्तवर्णे, संवृत्ते इति शेषः, तव प्रियस्य च, मुखं = वदनं, मलिनं = मलीमसं, वर्तत इति शेषः। तथा च हे सखि = हे वयस्ये! ते = तव, मुखं=वदनम्,

अत्र हीति। यहां शशी आदिकोंमें धूसरत्व आदि अत्यन्त अनुचित हैं यही वैचित्र्य विशेष चमत्कार करने वाला है। मनमें सात शल्य (कीलें) हैं इस प्रकारसे सातोंको शल्यके रूपमें उपसंहार किया है। "नृपाङ्गनगतः खल" इसमें विशेष्यरूप खलके असत् होनेसे क्रमभङ्ग होनेसे भग्न प्रक्रम दोष है। यहाँ खलिहानमें कबूतरोंके समान सब कारणोंका एक ही बार अवतार है। समाधि अलङ्कारमें एक कार्यमें कारणके समग्र होनेपर भी काकतालीयन्यायसे दूसरा (कारण) आ पड़ता है यह भेद है।

अरुण इति। हे तरुणि! तुम्हारे नेत्र लाल हैं, तुम्हारे प्रियका मुख मलिन है। तुम्हारा मुखअवनत है और तुम्हारे प्रियके अन्तःकरणमें कामाऽग्नि प्रदीप्त हुआ है।

अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः।

उभयोर्यौगपद्ये यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः।
पतितं च महीपतीन्द्र ! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः॥
'धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्।'

आनतम्=अवनतम्, अस्य = त्वत्प्रियस्य, अन्तरे = अन्तःकरणे, चित्त इति भावः। स्मरज्वलनः = कामाऽग्निः, ज्वलितश्च = प्रदीप्तश्च। अत्र चकारचतुष्कं यौगपद्यद्योतकम्। उद्गीतिवृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे, आद्येऽर्द्धे=पूर्वार्द्धे, गुणयोः=अरुणत्वमलिनत्वरूपयोः, यौगपद्यम्=एककालत्वं, द्वितीये=उत्तरार्द्धे च, क्रिययोः=आनमनज्वलनरूपयोः, यौगपद्यमिति पूर्वाऽनुवृत्तिः अत्र समुच्चयद्वयमपि वैयधिकरण्ये।

गुणक्रिययोर्यौगपद्ये समुच्चयमुदाहरति—**कलुषमिति**। कश्चित्कविः कंचिद्राजानं प्रशंसति। हे महीपतीन्द्र = हे राजेन्द्र !, सितपङ्केरुहसोदरश्रि = सितपङ्केरुहस्य (श्वेतकमलस्य) सोदरा (सदृशी) श्रीः (शोभा) यस्य तत्, तादृशं, तव = भवतः, चक्षुः = नेत्रम्, अहितेषु = शत्रुषु, अकस्मात् = सहसा, कलुषम् = आविलं, क्रोधेनेति शेषः। जातम्। तेषाम् = अहितानां, वपुषि = शरीरे, आपदां = विपत्तीनां, कटाक्षैः = कुटिलदृष्टिभिः, प्रस्फुटं = सुव्यक्तं, पतितं च = आपतितं च। मालभारिणी वृत्तम्।

अत्र कलुषत्वं गुणः, पतनं च क्रिया, चकारेण तयोर्यौगपद्यात्समुच्चयः स चाऽत्राऽपि वैयधिकरण्य एव।

क्रियायौगपद्ये एकाऽधिकरणे समुच्चयमुदाहरति—**धुनोतीति**। असौ = राजा, असिं च = खड्गं च, धुनोति = कम्पयति, कीर्तिं च = यशश्च, तनुते = विस्तारयति। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्।

अत्राऽसिधवन-कीर्तितननरूपयोः क्रिययोर्यौगपद्यात्समुच्चयः।

अत्रेति। यहाँ पूर्वार्द्धमें अरुणत्व और मलिनत्व गुण एक ही समयमें हुए हैं, उत्तरार्द्धमें आनमन और ज्वलन ये दो क्रियाएं एक ही वार हुई हैं।

गुण और क्रिया दोनोंका एक ही वार होनेका उदाहरण जैसे—**कलुषमिति**। हे राजेन्द्र ! सफेद कमलके समान आपका नेत्र शत्रुओंमें अकस्मात् कलुष होकर पड़ गया उसी समय उन (शत्रुओं)के शरीरमें आपत्तियोंके कटाक्ष पड़ने लगे। यहाँ कलुषत्व गुण है और कटाक्षपतन क्रिया है उनका एक ही वार होनेसे समुच्चय अलङ्कार है, वह यहाँ भिन्न भिन्न आश्रय में है।

धुनोतीति। यह राजा खड्गको कम्पित करता है, और यशका विस्तार करता है।

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते ।

न चात्र दीपकम्, एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारा नियमेन कार्यकारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः। दीपकस्य चातिशयोक्तिमूलत्वाभावः।

समाधिः सुकरे कार्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात् ॥ ८५ ॥

यथा—'मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥'

विवृणोति—इत्यादौ, एकाऽधिकरणेऽपि = रणस्थलरूप एकस्मिन्नाश्रयेऽपि, एषः = समुच्चयः, दृश्यते = अवलोक्यते ।

समुच्चये दीपकस्य प्रसक्तिं निरस्यति—**न चाऽत्रेति**। अत्र = धुनोति चाऽसिमित्यादौ, दीपकं न = दीपकाऽलङ्कारो नाऽस्ति ।

अत्र हेतुमुपन्यस्यति—**एते हीति**। हि=यस्मात्कारणात्, एते=पूर्वोक्ताः,समुच्चयप्रकाराः = समुच्चयभेदाः । नियमेन = अवश्यम्भावेन, कार्यकारणेत्यादिः० = कार्यकारणयोः यः कालनियमः (समयक्रमः), कारणस्य नियतपूर्ववृत्तित्वं कार्यस्य च नियतपरवृत्तित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा, तस्य विपर्ययरूपा (वैपरीत्यस्वरूपा) या अतिशयोक्तिः सा मूलं येषां ते, तादृशाः । दर्शितोदाहरणेषु सर्वत्रैव गुणयोः क्रिययोर्वा कार्यकारणभावसत्त्वेऽपि यौगपद्योक्तिः—एतद्वैपरीत्येन दीपकस्य = तन्नाम्नोऽलङ्कारस्य अतिशयोक्तिमूलत्वाऽभावः, इति विवेकः ।

समाधिमलङ्कारं लक्षयति—**समाधिरिति**। दैवात्=भाग्ययोगात्, वस्त्वन्तरागमात् = वस्त्वन्तरस्य (कारणान्तरस्य) आगमात् (उपस्थितेः), कार्ये, सुकरे = अनायाससंपाद्ये सति, समाधिः = तन्नामाऽलङ्कारः ॥ ८५ ॥

समाधिमुदाहरति—**मानमिति**। सखायं प्रति कस्य चिद्विलासिन उक्तिरियम् । अस्याः = मत्प्रियायाः, मानं = प्रणयकोपं, निराकर्तुं = दूरीकर्तुं, पादयोः= प्रियायाश्चरणयोः, पतिष्यतः=निपतिष्यतः, मे=मम, उपकाराय=उपकृत्यै, दिष्ट्या = भाग्येन, इदम् = एतत्, घनगर्जितं=मेघगर्जनम्, उदीर्णम्=उत्पन्नम् । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

इत्यादि स्थलमें रणस्थलरूप एक आश्रयमें भी समुच्चय देखा जाता है । यहाँ दीपक नहीं है । गुण और क्रियाके योगपद्य (सहभाव)में होनेवाले समुच्चयके भेदोंमें अवश्य ही कार्य और कारणके कालनियमकी विपरीतभूत अतिशयोक्ति रहती है । इसके विपरीत दीपकमें अतिशयोक्ति मूलभूत नहीं होती ।

समाधिरिति। भाग्ययोगसे दूसरे कारणकी उपस्थितिसे कार्य सुकर होनेसे "समाधि" अलङ्कार होता है । जैसे—**मानमिति**। उस (प्रिया)के मान (प्रणयकोप)को हटानेके लिए पैरोंमें पड़नेके लिये मैं उद्यत था, इतनेमें मेरे उपकारके लिए भाग्यसे मेघका गर्जन प्रकट हुआ ।

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।
तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥ ८६ ॥

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम—

'मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।
इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥'

अत्र पादपतनेन दुष्करस्य प्रियाया मानभङ्गरूपकार्यस्य दैवयोगाद् घन-गर्जितेन सुकरत्वात्समाधिरलङ्कारः ।

प्रत्यनीकमलङ्कारं लक्षयति—**प्रत्यनीकमिति** । रिपोः = शत्रोः, प्रतिकारे= प्रत्यपकारे, अशक्तेन = असमर्थेन, तदीयस्य=रिपुसम्बन्धिनः पदार्थस्य, तिरस्कारः= परिभवः, तस्य एव = रिपोः एव, उत्कर्षसाधकः = प्रकर्षसंपादकः, यदि = चेत्, तर्हि प्रत्यनीकं = तन्नामाऽलङ्कारः ॥ ८६ ॥

प्रत्यनीकं स्वकीयपद्येनैवोदाहरति—**मध्येनेति** । तनुमध्या = कृशाऽवलग्ना, नायिका, मध्येन = अवलग्नेन, मे = मम, हरेः, मध्यम् = अवलग्नं, जितवती = पराजितवती, कृशताधिक्यादिति भावः । इति = अस्मात्कारणात्, अयं हरिः = सिंहः, "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।" इत्यमरः । अस्याः = नायिकायाः, कुचकुम्भनिभौ = स्तनकलशसदृशौ, इभकुम्भौ = हस्तिमस्तकमांस-पिण्डौ, भिनत्ति = विदारयति, नखरप्रहारेणेति शेषः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

अत्र स्वाऽवलग्नेन सिंहस्य मध्यविजयित्वान्नायिका सिंहस्य रिपुः । तस्याः प्रतीकारेऽसमर्थेन सिंहेन नायिकामध्यसादृश्याद् गजकुम्भौ नायिकापक्षस्थमत्या भिन्नौ, तच्च भेदनं नायिकाकुचकुम्भोत्कर्षसाधनमिति प्रत्यनीकाऽलङ्कारः ।

यहाँ पैरमें पड़नेसे दुष्कर प्रियाके मानभङ्गरूप कार्यके दैवयोगसे मेघके गर्जनसे सुकर होनेसे "समाधि" अलङ्कार हुआ है ।

प्रत्यनीकमिति । शत्रुके प्रत्यपकार (बदला)में असमर्थ जनसे शत्रु सम्बन्धी किसी पदार्थका तिरस्कार शत्रुके ही उत्कर्षका साधक हो तो "प्रत्यनीक" अलङ्कार होता है। जैसे ग्रन्थकारका—**मध्येनेति** । पतली कमरवाली (सुन्दरी)ने अपनी कमरसे मेरी कमर जीत ली है, ऐसा विचार कर यह सिंह (शेर) सुन्दरीके स्तनकलशोंके समान हाथीके मस्तकस्थित मांसपिण्डोंको विदीर्ण करता है । यहाँ अपनी कमरसे सिंहकी कमरको जीतनेसे सुन्दरी सिंहकी शत्रु है । उसके प्रत्यपकार (बदला लेने)में असमर्थ सिंहने सुन्दरीकी कमरके सादृश्यसे हाथीके मस्तकपिण्डोंकी सुन्दरीके पक्षमें स्थित समझकर जो विदीर्ण किया, वह विदारण सुन्दरीके स्तनकलशोंका ही उत्कर्षका साधक है अतः "प्रत्यनीक" अलङ्कार है ।

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥ ८७ ॥

क्रमेण यथा—

'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम् ।' इत्यादि ।

'तद्वक्त्रं यदि, मुद्रिता शशिकथा, हा ! हेम ! सा चेद्द्युतिः,
तच्चक्षुर्यदि, हारितं कुवलयैस्तच्चेत्स्मितं, का सुधा ? ।

प्रतीपमलङ्कारं लक्षयति—**प्रसिद्धस्येति**। प्रसिद्धस्य = प्रख्यातस्य, उपमानस्य = सादृश्यप्रतियोगिनः, उपमेयत्वप्रकल्पनम्=उपमेयत्वस्य (सादृश्यानुयोगित्वस्य) प्रकल्पनम्, वा = अथवा, निष्फलत्वाभिधानं = निष्फलत्वस्य (वैफल्यस्य) अभिधानं (कथनम्), "प्रतीपम्"=प्रतीपालङ्कारः, इति कथ्यते = उच्यते, एतेन प्रतीपस्य प्रकारद्वयं प्रतिपाद्यते ॥ ८७ ॥

उपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पने प्रतीपमुदाहरति—**यत्त्वदिति**। "यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्" इत्यादि (२०४ पृ०)। पद्यमिद व्याख्यातपूर्वम्। अत्र यथाक्रमं नेत्र-मुख-गमनोपमानत्वेन प्रसिद्धानामिन्दीवर-शशि-राजहंसगतीनामुपमेयत्वप्रकल्पनात्प्रतीपाऽलङ्कारः। स च मालारूपः। पूर्वं वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेऽप्युदाहृतं पद्यमिदम्।

उपमानस्य निष्फलत्वाऽभिधाने प्रतीपमुदाहरति—**तद्वक्त्रमिति**। विद्धशालभञ्जिकास्थं पद्यमिदम्। कश्चिन्नायकः स्वप्रियाया अङ्गप्रत्यङ्गं वर्णयति। तद्वक्त्रं = तस्याः (कुवलयमालाऽभिधानाया नायिकायाः) वक्त्रं (मुखम्) यदि = चेत्। शशिकथा = चन्द्रसौन्दर्यप्रशंसा, मुद्रिता = सङ्कुचिता। सा = कुवलयमालासम्बन्धिनी, द्युतिः = शरीरकान्तिः, अस्ति, चेत् = यदि। तर्हि, हेम = सुवर्णं, हा = हेम्नः शोच्यत इति भावः। तच्चक्षुः=तस्याः (कुवलयमालायाः) चक्षुः (नयनम्),

---

प्रसिद्धस्येति। प्रख्यात उपमानको उपमेय बनानेको अथवा उसकी निष्फलता कहनेको "प्रतीप" अलङ्कार कहते हैं।

क्रमसे जैसे—"यत्त्वन्नेत्र०" इत्यादि। इस पद्यमें उपमान माने गये नेत्र, मुख और गमनको क्रमसे इन्दीवर, शशी और राजहंसगमनके उपमेय कहनेसे "प्रतीप" अलङ्कार हुआ है। वह भी मालारूप है। पहले वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कारका भी इसे उदाहरण बतलाया गया है। **तद्वक्त्रमिति**।

उस (कुवलयमाला)का मुख हो तो चन्द्रमाके सौन्दर्यकी प्रशंसा सङ्कुचित हो गई। वह (उसकी) कान्ति हो तो सुवर्ण शोचनीय है। वह नेत्र हों तो नील कमल पराजित हो गये। वह स्मित (मुसकान) हो तो अमृत क्या है? वे भौंहें

धिक्कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते, किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः ॥'

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां निष्फलत्वम् ।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥ ८८ ॥

यदि=चेत् । तदा कुवलयैः=नीलकमलैः, हारितं = पराजितम् । तत् = कुवलयमालासम्बन्धि, स्मितं = मन्दहास्यं, "ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताऽधरम्" इत्युक्तलक्षणलक्षितमिति भावः । तर्हि सुधा = अमृतं, का = निकृष्टेति भावः । ते = असकृद्दृष्टपूर्वे, कुवलयमालासम्बन्धिन्यौ, भ्रुवौ = नयनलोमनी, स्तः, यदि, कन्दर्पधनुः = कामकार्मुकं, धिक् = कन्दर्पधनुषो निन्देति भावः । वा = अथ वा, बहु = अधिकं, किं, ब्रूमहे = वदामः । यत् वेधसः = ब्रह्मदेवस्य, सर्गक्रमः = सृष्टिक्रमः, पुनरुक्तवस्तुविमुखः=पुनरुक्तवस्तुनः (सदृशपदार्थरचनायाः) विमुखः (पराङ्मुखः) अस्ति, तत्, सत्यं = तथ्यम् । ब्रह्मदेवः समानस्वरूपं पदार्थद्वयं न रचयतीति, लोकोक्तिः सत्यैवेति भावः । अत्र शश्यादिभ्यः कुवलयमाला वक्त्रादीनां प्रकृष्टतरत्वेनैकप्रकारत्वाऽभावादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्नुदाहरणे । शोभाऽतिवहनात् = शोभायाः (सौन्दर्यस्य), अतिवहनात् (अतिक्रम्य धारणात्), तेषां = चन्द्रादीनां, निष्फलत्वं, सूचितमिति शेषः ।

मतान्तरेण प्रतीपं लक्षयति—**उक्त्वेति** । अत्युत्कृष्टस्य = अधिकोत्तमस्य, वस्तुनः = पदार्थस्य, अत्यन्तं = साऽतिशयम्, उत्कर्षं = प्रकर्षम्, उक्त्वा=अभिधाय, उपमानत्वे, कल्पिते = स्थापितेऽपि, केचित् = कतिपय आलङ्कारिकाः, प्रतीपं = प्रतीपाऽलङ्कारम्, ऊचिरे = जगदुः । अपिपदेन पूर्वोक्तप्रकारयोः समुच्चयः ॥ ८८ ॥

हों तो कामदेवके धनुको धिक्कार है । बहुत क्या कहें ? ब्रह्माजीका सृष्टिक्रम सदृश पदार्थकी रचनासे पराङ्मुख है, यह सत्य है ।

अत्रेति । यहाँ मुख आदि पदार्थोंके ही चन्द्र आदि पदार्थोंकी शोभाको धारण करनेसे उन (चन्द्र आदि) पदार्थोंकी निष्फलता कही है ।

उक्त्वेति । अत्यन्त उत्कृष्ट वस्तुके अत्यन्त उत्कर्षक वर्णन कर उपमान बनानेको भी कोई विद्वान् "प्रतीप" अलङ्कार कहते हैं ।

यथा—

'अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल ! तात ! मा स्म दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥'

अत्र प्रथमपादेनोत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायमलङ्कारः ।

यथा—

'ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति' इत्यादि ।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणा ।

प्रतीपान्तरमुदाहरति—**अहमेवेति** । दुर्जनपीडितस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । हे हालाहल=हे हालाहलविष ! तात = वत्स, अहम् एव, सुदारुणानाम् = अतिशय-भयङ्कराणां पदार्थानां, गुरुः = प्रधानम्, इति = एवम्, मा स्म दृप्यः = नो दर्पयुक्तो भव । अत्र हेतुं प्रदर्शयति—ननु = हे हालाहल !, अस्मिन् = एतस्मिन्, भुवने = लोके, भवादृशानि = भवत्सदृशानि, सुदारुणानीति भावः । दुर्जनानां = दुष्टजनानां, वचनानि = वचांसि, भूयः = प्रचुरं यथा तथा, सन्ति = वर्तन्ते । अत-स्तव "अहमेव सुदारुणानां गुरु"रिति तव कथनं न संगच्छत इति भावः । मालभारिणी वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये हालाहलस्योत्कर्षाऽतिशय उक्तः । तथा च "सुदारुणानां गुरु"रिति कथनेनाऽत्यन्तमुत्कर्षमुक्त्वा "भवादृशानि दुर्जनानां वचनानि" इत्यनेनोपमानत्वस्य कल्पनात्प्रतीपाऽलङ्कारत्वम् । तदनुक्तौ तु=उत्कर्षाऽ-तिशयाऽनुक्तौ तु, न अयमलङ्कारः = प्रतीपाऽलङ्कारः । अलङ्काराऽभावस्थलं निर्दिशति—**ब्रह्मेवेति** । अत्रोपमानस्य ब्रह्मण उत्कर्षाऽतिशयस्याऽनुक्तेर्न प्रतीपा-लङ्कारत्वम् ।

मीलितं लक्षयति—**मीलितमिति** । तुल्यलक्ष्मणा=समानलक्षणेन, सदृशेनेति भावः । केनचित् = वस्तुना, वस्तुनः = पदार्थस्य, गुप्तिः = आच्छादनं, "मीलितं"= मीलितं नामाऽलङ्कारः ।

जैसे—**अहमेवेति** । हे वत्स ! हलाहल ! "भयङ्कर पदार्थोंमें मैं ही प्रधान हूँ" कहकर दर्प (घमण्ड) मत करो । इस संसारमें तुम्हारे सदृश भयङ्कर वस्तु बहुतसे दुर्जनोंके वचन हैं ।

अत्रेति । यहाँ प्रथमचरणसे अतिशय उत्कर्ष कहा गया है । उत्कर्ष न कहने-पर यह अलङ्कार नहीं होता है, जैसे कि—"ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति" अर्थात् ब्राह्मण ब्रह्माके समान बोलता है, यहाँ अलङ्कार नहीं है ।

मीलितमिति । समान लक्षणवाले किसी वस्तुसे किसी वस्तुके छिपनेको "मीलित" अलङ्कार कहते हैं ।

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित्सहजं क्वचिदागन्तुकम् ।
क्रमेण यथा—

'लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः ।
ग्रस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया ॥'

अत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

'सदैव शोणोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।
कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम् ॥'

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्नलङ्कारे, समानलक्षणं = तुल्यलक्ष्म, वस्तु = पदार्थः, क्वचित् = कुत्रचित्, सहजं = स्वाभाविकं, क्वचित्, आगन्तुकम् = अतदीयं, कुतश्चिदागतमिति भावः । एतेन मीलितस्य द्वौ भेदौ प्रतिपाद्येते ।

आद्यं मीलितमुदाहरति—**लक्ष्मीति** । हरेः = नारायणस्य, वक्षःस्थले, उरःस्थले, लक्ष्मीत्यादिः० = लक्ष्म्याः (इन्दिरायाः) वक्षोजयोः (पयोधरयोः) यत् कस्तूरीलक्ष्म (मृगमदलाञ्छनम्), तत् नीलोत्पलाभया = नीलकमलसमवर्णया, भासा = देहकान्त्या, हरेरिति शेषः । ग्रस्तं = तिरोहितम्, आच्छादितम्, अतो भारत्या = लक्ष्मीसपत्न्या सरस्वत्या, न अलक्षि = नो दृष्टम् । तत्कस्तूरीलक्ष्म न लक्षितमिति भावः । अतो भारत्या मानो न कृत इति शेषः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । भगवतः = हरेः, अत्र हरेः सहजया देहप्रभया ग्रस्तत्वात् कस्तूरीलक्ष्म भारत्या न लक्षितमिति मीलितालङ्कारः । अत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

द्वितीयं मीलितमुदाहरति—**सदैवेति** । यस्यां = पुरि, शोणोपलकुण्डलस्य = अरुणमणिरचितकर्णभूषणस्य, मयूखैः = किरणैः, सदैव = सर्वदैव, अरुणीकृतानि = रक्तवर्णीकृतानि, कामिनीनां = रमणीनां, मुखानि = वदनानि, कोपोपरक्तानि = कोपेन (प्रणयक्रोधेन) उपरक्तानि (रक्तवर्णानि), अपि यूनां=तरुणानां, शङ्कां= कोपसन्देहं, न विदधुः = न चक्रुः ।

अत्रेति । समान लक्षण वस्तु कहीं स्वाभाविक होती है और कहीं आगन्तुक अर्थात् बाहरसे आई हुई । क्रमसे जैसे—**लक्ष्मीत्यादि** । नारायणके वक्षःस्थलमें स्थित लक्ष्मीके पयोधरोंके कस्तूरीका चिह्न, नीलकमलके समान नारायणकी शरीरकान्तिसे तिरोहित हुआ अतः सरस्वतीने नहीं जाना ।

अत्रेति । यहां भगवान्‌की श्याम कान्ति स्वाभाविक है, उससे तुल्यवर्ण कस्तूरीका चिह्न छिप गया है ।

सदैवेति । जिस पुरीमें माणिक्य रत्नसे निर्मित कुण्डलकी किरणोंसे सदैव लाल होनेवाले सुन्दरियोंके मुख क्रोधसे लाल होनेपर भी वे जवान पुरुषोंकी शङ्का उत्पन्न नहीं करते थे ।

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ८९ ॥

यथा—'मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः ।
अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ॥'

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानम्, इह तूभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये माणिक्यकुण्डलस्य = शोणोपलकर्णाभूषणस्य, अरुणिमा = लौहित्यम् । मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यमलङ्कारं लक्षयति—**सामान्यमिति** । सदृशैः = समानैः गुणैः, प्रकृतस्य = प्रस्तुतस्य, अन्यतादात्म्यम् = इतरभेदाऽग्रहः, सामान्यं = तन्नामाऽलङ्कारः ॥ ८९ ॥

सामान्यमुदाहरति—**मल्लिकाऽऽचितधम्मिल्ला इति** । मल्लिकेत्यादिः = मल्लिकाभिः (भूपदीपुष्पैः) आचिताः (व्याप्ताः) धम्मिल्लाः (संयतकचाः) यासां ताः । "तृणशून्यं तु मल्लिका । भूपदी शीतभीरुश्च" इति "धम्मिल्लः संयताः कचा" इत्यप्यमरः । पुनः चारुचन्दनचर्चिताः = चारुचन्दनैः (मनोहरमलयजपङ्कैः) चर्चिताः (विहिताऽङ्गलेपाः) अत एव अविभाव्याः = विभावयितुमशक्याः, चन्द्रिकासदृशवर्णत्वादिति भावः । तादृश्यः अभिसारिकाः = कान्तसमागमाऽर्थं सङ्केतस्थानं गच्छन्त्यो नायिकाः, चन्द्रिकासु = ज्योत्स्नासु, सुखं = सानन्दं, निःशङ्कमिति भावः । यान्ति = प्राप्नुवन्ति, सङ्केतस्थानमिति शेषः । अनुष्टुब्वृत्तम् । अत्र प्रकृतायाः नायिकायाः सदृशैः शुक्लगुणैः, अप्रकृतायाः =चन्द्रिकयास्तादात्म्यात् = भेदाग्रहात् सामान्यमलङ्कारः ।

मीलिताद्भेदं प्रतिपादयति—**मीलित इति** । तिरोधानम् = आच्छादनम् । इह तु = अस्मिन्सामान्याऽलङ्कारे तु । भेदाऽग्रहः = भिन्नताया अग्रहणम् ।

अत्रेति । यहाँ माणिक्यकुण्डलोंकी लालिमा मुखमें आगन्तुक है ।

सामान्यमिति । समान गुणोंसे प्रस्तुत पदार्थका अन्य वस्तुसे भेदका ज्ञान न होनेसे "सामान्य" अलङ्कार होता है ॥८९॥ जैसे—**मल्लिकेत्यादि** । मल्लिकापुष्पोंसे व्याप्त जूडोंसे युक्त, सुन्दर चन्दनके लेपसे अलङ्कृत अभिसारिकाएँ (सङ्केत स्थलमें जानेवाली नायिकाएँ) चाँदनीमें नहीं पहिचानी जाती हुई सुखपूर्वक चलती हैं ।

यहाँ प्रकृत अभिसारिकाका सदृश शुक्ल गुणोंसे अप्रकृत चन्द्रिकाके तादात्म्य होनेसे सामान्य अलङ्कार है ।

मीलित इति । मीलित अलङ्कारमें उत्कृष्ट गुणवाली वस्तुसे निकृष्ट गुणवाली वस्तुका आच्छादन होता है, यहाँ (सामान्यमें) दोनों वस्तुओंका समान गुण होनेसे भेदका अग्रहण अर्थात् तादात्म्य होता है ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ।

यथा—

'जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।
नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥'

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम्, इह तु वस्त्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयत इति भेदः ।

तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ ९० ॥

तद्गुणमलङ्कारं लक्षयति—**तद्गुण इति** । स्वगुणत्यागात्=आत्मगुणहानात्, अत्युत्कृष्टगुणग्रहः = अत्युत्कर्षयुक्तस्य गुणस्य ग्रहणं, "तद्गुणः"=तन्नामाऽलङ्कारः ।

तद्गुणमुदाहरति—**जगादेति** । शिशुपालवधस्य द्वितीयसर्गस्थं पद्यम् । उदग्रदशनांऽशुभिः = उदग्राः (उन्नताः) ये दशनाः (दन्ताः) तेषाम् अंशुभिः (शुक्लकिरणैः), वदनेत्यादिः०=वदनम् (मुखम्) एव छद्म (कपटम्) तस्य तत् तादृशं यत् पद्मं (कमलम्) तस्य पर्यन्तपातिनः (प्रान्तसञ्चारिणः), तान्, तादृशान्, मधुलिहः = भ्रमरान् । श्वैत्यं = धावल्यं, नयन् = प्रापयन् सन्, "राम" इति पदं चतुर्दशश्लोकादनुवर्तनीयं, रामः = बलदेवः, जगाद = उवाच । अनुष्टुब्वृत्तम् २–२१

अत्र मधुलिड्भिः=भ्रमरैः = स्वगुणं, = कृष्णगुणं, परित्यज्य अत्युत्कृष्टश्वैत्यगुणग्रहणात्तद्गुणाऽलङ्कारः ।

मीलिताद् भेदं प्रदर्शयति—**मीलित इति** । मीलिते=अलङ्कारे, प्रकृतस्य = प्रस्तुतस्य, वस्तुनः = पदार्थस्य, वस्त्वन्तरेण = पदार्थान्तरेण । आच्छादनं = तिरोधानम्, इह तु = तद्गुणे तु, वस्त्वन्तरगुणेन = पदार्थान्तरगुणेन, विजातीयेनेति भावः । आक्रान्तता = अभिभूतता ।

अतद्गुणं लक्षयति—**तद्रूपाऽननुहार इति** । हेतौ = ग्रहणकारणे, सति अपि = विद्यमान अपि, तद्रूपाऽननुहारः = तद्रूपस्य (परगुणस्य) अननुहारः = (अग्रहणम्), तु, अतद्गुणः, तन्नामाऽलङ्कारः ॥ ९० ॥

तद्गुण इति । अपने गुणोंका त्यागकर अत्यन्त उत्कृष्ट गुणोंके ग्रहण करनेसे "तद्गुण" अलङ्कार होता है ।

जगादेति । जैसे—मुखकमलके समीप उड़नेवाले भौंरोंको अपने उन्नत दन्तोंकी किरणोंसे सफेद करते हुए बलरामजी बोले । यहाँ भौंरोंके अपने कृष्ण गुणको छोड़कर अत्युत्कृष्ट श्वेत गुणोंका ग्रहण करनेसे तद्गुण अलङ्कार है ।

मीलित इति । मीलितमें प्रकृत वस्तुका दूसरी वस्तुसे आच्छादन होता है यहाँ दूसरी वस्तुके गुणसे प्रकृत वस्तु अभिभूत हो जाती है—यह भेद है ।

तद्रूपाननुहार इति । कारण के होनेपर भी दूसरी वस्तुके गुणका ग्रहण न करनेसे "अतद्गुण" अलङ्कार होता है ।

यथा—

'हन्त ! सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम।
गुणगौर ! निषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ? ॥'

यथा वा—

'गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥'

अतद्गुणमुदाहरति—**हन्तेति**। अननुरक्तं नायकं प्रति अनुरक्तायाः कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम्। हन्त इति खेदद्योतकमव्ययम्। हे गुणगौर = गुणैः (दयादाक्षिण्यादिभिः) गौर (हे शुभ्रवर्ण) !, सान्द्रेण = गाढेन, रागेण = अनुरागरूपलौहित्येन, भृतेऽपि = परिपूर्णेऽपि, मम, हृदये = चित्ते, निषण्णोऽपि = स्थितोऽपि, कथं नाम = किमर्थं, न अनुरज्यसे = न अनुरक्तो भवसि, नो लोहितवर्णो भवसि ? अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र रागपूर्णहृदये स्थितिरूपे हेतौ सत्यपि तद्रागाऽग्रहणादतद्गुणाऽलङ्कारः।

प्राकरणिकेनाऽप्राकरणिकगुणाऽग्रहणेऽतद्गुणमुदाहरति—**गाङ्गमिति**। तापसकुट्यां विलासिभवने च भिक्षाटनं कुर्वन्तं कंचिद्भिक्षुं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम्। हे राजहंस = हे मराल। गाङ्गं = गङ्गासम्बन्धि, अम्बु = जलं, सितं = शुक्लवर्णम्, यामुनं = यमुनासम्बन्धि, अम्बु, कज्जलाभं = कज्जलकान्ति, कृष्णवर्णमिति भावः। उभयत्र = शुभ्रवर्णे गङ्गाजले, कृष्णवर्णे यमुनाजले च उभयोरपि जलयोः, मज्जतः=अवगाहनं कुर्वतः, तव सैव = पूर्वस्थितैव शुभ्रता = शुक्लता, न चीयते = गङ्गाजलमज्जनान्न वर्द्धते, न च अपचीयते = यमुनाजलमज्जनान्न च ह्रासमेति। चित्रमिदमिति भावः। अत्र मज्जनरूपे हेतौ सत्यपि, गङ्गाजलशुक्लताया यमुनाजलकृष्णतायाश्चाऽग्रहणादतद्गुणोऽलङ्कारः।

जैसे—**हन्तेति**। हाय ! हे गुणोंसे शुक्लवर्णवाले ! गाढ प्रणयसे परिपूर्ण मेरे हृदयमें स्थित होकर भी क्यों अनुरक्त नहीं होते हो ?

यहाँ रागपूर्ण हृदयमें स्थितिरूप हेतु होनेपर भी उसके रागका ग्रहण न होनेसे अतद्गुण अलङ्कार है। दूसरा उदाहरण जैसे—**गाङ्गमिति**। गङ्गाजीका जल सफेद है और यमुनाजीका जल काला है। हे राजहंस ! इन दोनोंमें डूबनेपर भी तुम्हारी वही शुक्लता है जो न बढ़ती है न तो घटती है।

इसमें मज्जनरूप कारणके होनेपर भी गङ्गाकी शुक्लता और यमुनाकी कृष्णताका ग्रहण न होनेसे अतद्गुण अलङ्कार है।

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसंपर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौरशब्दवाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नम्, उत्तरत्राप्रस्तुतप्रशंसायां विद्यमानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः संपर्केऽपि न तद्रूपता। अत्र च गुणाग्रहणरूपविच्छित्तिविशेषाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः, वर्णान्तरोत्पत्त्यभावाच्च विषमात्।

संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा।
कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते॥ ९१ ॥

सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः।

उदाहरणद्वये क्रमात्तत्तल्लक्षणं संगमयति—**पूर्वत्रेति**। पूर्वस्मिन्नुदाहरणे "हन्त सान्द्रेणे"त्यादौ। न निष्पन्नम्=न सम्पन्नम्, उत्तरत्र=परवर्तिनि "गाङ्गमम्बु" इत्यादौ। प्रकृतस्य=प्राकरणिकस्य। न तद्रूपता=न श्वेतरूपता न कृष्णरूपता वा।

विशेषोक्तिं व्यावर्तयति—**अत्रेति**। अस्मिन्नतद्गुणे, गुणाऽग्रहणेत्यादिः० = गुणाऽग्रहणरूपो यो विच्छित्तिविशेषः (वैचित्र्यविशेषः) तस्याश्रयात् (अवलम्बनात्), विषमं व्यावर्तयति—वर्णान्तरेत्यादिः० = वर्णान्तरस्य (रक्तविपरीतगुणान्तरस्य) उत्पत्त्यभावाच्च, विषमात् = तदाख्यालङ्कारात्, भेदः = विषमाऽलङ्कारे कारणविरोधिगुणान्तरोत्पत्तिरिति भेद इति भावः।

सूक्ष्ममलङ्कारं लक्षयति—**संलक्षित इति**। यत्र, आकारेण = चित्राद्याकृत्या, इङ्गितेन = अङ्गक्रियया, संलक्षितः = सम्यगवगतः, सूक्ष्मः = तीक्ष्णबुद्धिवेद्यः, अर्थः = विषयः, कयाऽपि, भङ्ग्या = विदग्धचेष्टया, सूच्यते = ज्ञाप्यते, तत् सूक्ष्मं= तन्नामकोऽलङ्कारः, उच्यते॥ ९१॥

विवृणोति—**सूक्ष्म इति**। असंलक्ष्यः = असंवेद्यः।

पूर्वत्रेति। पहले "हन्त" इत्यादि पद्यमें अत्यन्त अनुरक्त हृदयके सम्पर्कसे गुणगौर शब्दसे वाच्य नायकका रक्तत्व नहीं हुआ। दूसरे "गाङ्गमम्बु" इत्यादि पद्यमें अप्रस्तुतप्रशंसाके होनेपर भी गङ्गा और यमुनाकी अपेक्षासे प्रकृत हंसका दोनों नदियोंसे सम्पर्क होनेपर भी उनका-सा वर्ण नहीं हुआ है। अतद्गुणमें गुणका अग्रहणरूप वैचित्र्य विशेषका आश्रय होनेसे विशेषोक्ति से भेद है। दूसरे वर्णकी उत्पत्ति न होनेसे विषमसे भेद है।

संलक्षित इति। जहाँ चित्र आदिके आकारसे वा इङ्गित (अङ्गक्रिया)-से सूचित विषय किसी भङ्गि (विदग्ध चेष्टा)से सूचित किया जाता है उसे "सूक्ष्म" अलङ्कार कहते हैं।

स्थूल बुद्धिवाले जनोंसे अज्ञेय विषय "सूक्ष्म" कहा जाता है।

अत्राकारेण यथा—

'वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख॥'

अत्र कयाचित्कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित्पुरुषायितं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम्।

इङ्गितेन यथा—

'सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्॥

आकारमूलं सूक्ष्ममुदाहरति—**वक्त्रेति**। काऽपि=अज्ञातनामधेया, वयस्या=सखी, तन्व्याः = कृशाङ्ग्याः, वक्त्रेत्यादिः० = वक्त्रात् (मुखात्) स्यन्दिनः (प्रस्रविणः) ये स्वेदबिन्दुप्रबन्धाः (घर्मजलपृषतसन्तानाः) तैः, कण्ठे = गले, कुङ्कुमं = केशरलेपं, भिन्नं = विभक्तं, दृष्ट्वा = अवलोक्य, विपरीतरतिमनुमायेति भावः। स्मित्वा=मन्दहास्यं कृत्वा, तन्व्याः पुंस्त्वं = पुंभावं, व्यञ्जयन्ती=ज्ञापयन्ती सती, पाणौ = तस्या स्तन्व्याः हस्ते, खड्गलेखां = कृपाणस्य रेखाचित्रं, लिलेख = चित्रितवती। शालिनी वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्पद्ये, कयाचित् = वयस्यया, कुङ्कुमभेदेन = कुङ्कुमरूपाकारेण, पुरुषायितं = पुरुषवदाचरितं, विपरीतरत्येति शेषः। पुरुषेत्यादिः० = पुरुषचिह्नरूपा या खड्गलेखा (कृपाणचित्रम्) तस्या लेखनेन (लाक्षारसादिभिश्चित्रणेन) सूचितम्।

इङ्गितमूलं सूक्ष्ममुदाहरति—**सङ्केतकालमनसमिति**। (७८ पृष्ठे) व्याख्यातपूर्वं पद्यमिदम्।

आकारसे उदाहरण जैसे—**"वक्त्रेत्यादिः"**। मुखसे चूनेवाले पसीनेकी बूंदोंसे गलेमें केशरलेपको विभक्त देखकर किसी सखीने मुसकुराकर अपनी सखीके पुरुषभावको प्रकाशित कर उसके हाथमें तलवारके रेखाचित्रको लिख दिया।

अत्रेति। यहाँ किसी स्त्रीने कुङ्कुमके विभागसे जाने गये सखीके पुरुषके समान आचरण (विपरीतरति)को हाथमें पुरुषका चिह्न खड्गकी रेखा लिखकर सूचित किया। इङ्गितसे जैसे—

सङ्केतेत्यादिः०। चतुर नायिकाने बिटको संकेत जाननेमें इच्छुक समझकर विकसित नेत्रोंसे अभिप्राय सूचित कर लीलाकमलको सङ्कुचित कर दिया। यह पद्य पहले आ चुका है।

अत्र विटस्य भ्रूविक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।

यथा—

'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
आः शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥'

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये । विटस्य = उपपतेः, भ्रूक्षेपादिना = अक्षिलोमप्रेरणादिना, इङ्गितेनेति भावः । सङ्केतकालाऽभिप्रायः = सङ्केतसमयजिज्ञासा । पद्मनिमीलनेन = कमलमुद्रणेन । प्रकाशितः = विटाय द्योतितः ।

व्याजोक्तिमलङ्कारं लक्षयति—**व्याजोक्तिरिति** । उद्भिन्नस्य=कार्याद्व्यक्तीभूतस्य, अपि, वस्तुनः = पदार्थस्य, व्याजात् = छलात्, गोपनम् = अप्रकाशनं, व्याजोक्तिः = तन्नामाऽलङ्कारः ।

व्याजोक्तिमुदाहरति—**शैलेन्द्रेति** । शैलेन्द्रेत्यादिः० = शैलेन्द्रेण (पर्वतराजेन) प्रतिपाद्यमाना (दीयमाना) या गिरिजा (पार्वती), तस्या हस्तस्य (पाणेः) उपगूढेन (सम्पर्केण) उल्लसन्तः (प्रकाशमानाः) ये रोमाञ्चादयः (पुलककम्पप्रभृतयः, कामावेशादिति शेषः) तैः विसंष्ठुलः (विक्षुब्धः) यः अखिलः (सकलः) विधिव्यासङ्गः (विवाहविधानसम्बन्धः) तस्य भङ्गेन (भङ्गभीत्या) आकुलः (व्याकुलः), सन् आः = पीडाद्योतकमव्ययम् । तुहिनाऽचलस्य = हिमालयस्य, करयोः = हस्तयोः, शैत्यं = शीतलत्वम्, इति, ऊचिवान् = उक्तवान्, तथा शैलाऽन्तःपुरेत्यादिः० = शैलस्य (हिमालयपर्वतस्य) अन्तःपुरे (शुद्धान्ते) ये मातृमण्डलगणाः = ब्राह्म्यादिमातृमण्डलसमूहाः), तैः सस्मितं =

अत्रेति । यहाँ विटके भ्रूविक्षेप आदिसे जाना गया सङ्केतकालका अभिप्राय रातमें होनेवाले कमलके निमीलनसे प्रकाशित है ।

व्याजोक्तिरिति । कार्यसे जानी गई वस्तुको भी किसी बहानेसे छिपानेको "व्याजोक्ति" अलङ्कार कहते हैं ॥ ९२ ॥

जैसे—**शैलेन्द्रेत्यादिः०** । हिमालय पर्वतसे दी जानेवाली पार्वतीके हाथके सम्पर्कसे प्रकाशित होनेवाले रोमाञ्च आदिसे विक्षुब्ध समस्त विवाहविधिके सम्बन्धके भङ्गसे आकुल होकर "ओः ! हिमालय पर्वतके हाथोंकी शीतलता !" ऐसा कहते हुए हिमालय पर्वतके अन्तःपुरमें मातृमण्डल समूहोंसे मन्दहास्यपूर्वक देखे गये महादेव तुम लोगोंकी रक्षा करें ।

नेयं प्रथमापह्नुतिः, अपह्नवकारिणो विषयस्यानभिधानात्। द्वितीयापह्नुतेर्भेदश्च तत्प्रस्तावे दर्शितः।

स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ९२ ॥

दुरूहयोः = कविमात्रवेद्ययोः, अर्थस्य = डिम्भादेः स्वयोस्तदेकाश्रययोश्चेष्टास्वरूपयोः।

मन्दहास्यपूर्वकं, दृष्टः = अवलोकितः, शिवः = शङ्करः, वः = युष्मान्, अवतात् = रक्षतात्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अत्र रोमाञ्चादेरुद्भिन्नस्य कामावेशस्य "आः शैत्यं तुहिनाऽचलस्य करयोः" इत्युक्तेर्गोपनाद्व्याजोक्तिरलङ्कारः।

विवृणोति—**नेयमिति**। अस्मिन्नुदाहरणे, न प्रथमाऽपह्नुतिः = "प्रकृतं प्रतिषिध्याऽन्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः" इति निरुक्तलक्षणाऽपह्नुतिर्नेति भावः। यतः—अपह्नुवकारिणः = प्रकृतकामावेशगोपनकारकस्य, शिवस्य कर्तुः, विषयस्य= प्रकृतकारणस्य, अनभिधानात्=अकथनात्। यद्येवं तर्हि द्वितीयाऽपह्नुतिः स्यादित्याशङ्कायामाह—द्वितीयाऽपह्नुतेः="गोपनीयं कमप्यर्थम्" इत्युक्तलक्षणाया अपह्नुतेः, भेदश्च = प्रकारश्च, तत्प्रस्तावे = द्वितीयापह्नुतिप्रकरणे, दर्शितः। तत्र गोपनकृता गोपनीयं प्रथममभिधीयते, अत्र तु शिवेन प्रथममनभिधानादिति भावः।

स्वभावोक्तिं लक्षयति—**स्वभावोक्तिरिति**। दुरूहार्थेत्यादिः० = दुरूहयोः (दुर्ज्ञेययोः, कविमात्रवेद्ययोरिति भावः) अर्थस्य (पदार्थस्य, डिम्भादेरिति भावः) स्वयोः (आत्मीययोः) क्रियारूपयोः (चेष्टास्वरूपयोः) वर्णनम् (प्रतिपादनम्) स्वभावोक्तिः = तन्नामाऽलङ्कारः ॥ ९२ ॥

विवृणोति—**दुरूहयोरिति**। डिम्भादेः = शिश्वादेः, आदिपदेन पशुपक्ष्यादिपरिग्रहः। "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः।" इत्यमरः।

यहाँ रोमाञ्च आदिसे प्रकट हुए कामावेशको "आः शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोः" अर्थात् ओः हिमालय पर्वतके हाथोंकी शीतलता ! ऐसा कहकर छिपानेसे "व्याजोक्ति" अलङ्कार हुआ है।

नेयमिति। यह पहली अपह्नुति नहीं है प्रस्तुत कामावेशको छिपानेवाले शिवजीने विषय (उपमेय)का कथन नहीं किया है। दूसरी अपह्नुतिका भेद उसके वर्णनके अवसरमें दिखा चुके हैं।

स्वभावोक्तिरिति। बालक आदि वस्तुके दुर्ज्ञेय उनके चेष्टा और स्वरूपके वर्णनको "स्वभावोक्ति" कहते हैं।

यथा मम—

'लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्दारयन्नग्रपद्भ्या-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।
स्फूर्जद्धुङ्कारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेव जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः ॥'

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।
यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम् ॥ ९३ ॥

स्वभावोक्तिमुदाहरति—**लाङ्गूलेनेति** । विश्वनाथकविराजस्य कोपाविष्ट-व्याघ्रक्रियारूपवर्णनपरं पद्यमिदम् । कोपाविष्टः = क्रोधावेशयुक्तः, अत एव—अरुणोच्छूनचक्षुः = अरुणे (रक्तवर्णे) उच्छूने (स्फीते) चक्षुषी (नेत्रे) यस्य सः । तादृशः तरक्षुः = व्याघ्रविशेषः, "तरक्षुस्तु मृगादन" इत्यमरः । लाङ्गूलेन = पुच्छेन, क्षितितलं = भूतलम्, असकृत् = वारं वारम् । दारयन्=विलिखन्, आत्मनि एव = स्वदेह एव, अवलीय = अवलीनो भूत्वा, सङ्कुचिताङ्गो भूत्वेति भावः । अथ = अनन्तरं, विक्रमेण = पादविक्षेपेण, द्रुतं = शीघ्रं, गगनम् = ऊर्ध्वप्रदेशं, प्रोत्पतन् = उद्गच्छन्, स्फूर्जद्धुङ्कारघोषः = स्फूर्जन् (वर्धमानः) हुङ्कारघोषः (हुङ्करणध्वनिः) यस्य सः । तादृशः सन्, प्रतिदिशं = समस्तासु दिक्षु, जन्तून् = सारमेयादिप्राणिनः, द्रावयन् = पलायनाय प्रेरयन्, प्रतिवनं = वनं प्रति, प्रविष्टः = प्राविशत् । स्रग्धरा वृत्तम् ।

अत्र कुपितस्य तरक्षोः क्रियारूपयोर्वर्णनात्स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

भाविकमलङ्कारं लक्षयति—**अद्भुतस्येति** । अद्भुतस्य = आश्चर्यमयस्य, भूतस्य = अतीतस्य, अथ = अथ वा, भविष्यतः = भाविनः, पदार्थस्य = वस्तुनः, यत्, प्रत्यक्षायमाणत्वं = वर्णनवशात्प्रत्यक्षवद्भासमानत्वं, तत् भाविकं = तन्नामाऽलङ्कारः, उदाहृतम् = उक्तम् ॥ ९३ ॥

जैसे ग्रन्थकारका—**लाङ्गूलेनेति** । क्रोधसे पूर्ण, लाल लाल उभरे नेत्रोंवाला चीता पूछसे भूतलको वार वार विदारण करता हुआ सङ्कुचित अङ्गोंवाला होकर पीछे पादविक्षेपसे शीघ्र ऊँची जमीनमें जाकर बढ़े हुए हुङ्कारघोषसे युक्त होकर सब दिशाओंमें जन्तुओंको खदेड़ता हुआ जङ्गलमें घुस गया ।

यहाँ कुपित चीतेके क्रिया और रूपका वर्णन करनेसे "स्वभावोक्ति" अलङ्कार हुआ है ।

अद्भुतस्येति । बीते वा होनेवाले अद्भुत पदार्थका प्रत्यक्षके समान वर्णन करनेको "भाविक" अलङ्कार कहते हैं ।

यथा—

'मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥'

यथा वा—

'आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने।
भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥'

भूतस्याद्भुतपदार्थस्य प्रत्यक्षमाणत्वे भाविकमुदाहरति—**मुनिरिति**। ध्वनिकारेण निर्दिष्टं पद्यमिदम्। योगीन्द्रः = योगिनाम् (योगाऽभ्यासिनां, यमनियमाद्यभ्यासशालिनामिति भावः) इन्द्रः (श्रेष्ठः), महात्मा = महानुभावः, कुम्भसंभवः= कलशोद्भवः, मुनिः = ऋषिः, अगस्त्य इति भावः। जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते।

तत्र हेतुमाह—**येनेति**। येन = मुनिना, एकचुलुके = एकप्रसृतौ, दिव्यौ = अलौकिकौ, स्वर्ग्याविति भावः। तौ=श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धौ, मत्स्यकच्छपौ = मत्स्यकच्छपाऽवतारधारिणौ नारायणौ, दृष्टौ = अवलोकितौ, सागरपानसमय इति शेषः। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र चुलुकीकृतसागरे दृश्यमानदिव्यमत्स्यकच्छपरूपयोरद्भुतपदार्थयोर्वर्णनविशेषात्प्रत्यक्षवद्भासमानत्वाद्भाविकाऽलङ्कारः।

भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे भाविकमुदाहरति--**आसीदिति**। कांचित्कन्यां दृष्ट्वा कस्यचिद्रसिकस्योक्तिरियम्। हे कन्ये !, अत्र = अनयोः, अञ्जनं=कज्जलम्, आसीत् = अभवत्, इति = एवं विमृश्य, तव = भवत्याः, लोचने=नयने, पश्यामि= विलोकयामि। तथा भाविभूषणसंभारां = भावी (भविष्यन्) भूषणसंभारः (अञ्जनाद्यलङ्कारसमूहः) यस्यां, तां, तादृशीं, तव = भवत्याः, आकृतिम् = आकारं, साक्षात्कुर्वे = प्रत्यक्षीकरोमि। अनुष्टुब्वृत्तम्।

अत्र पूर्वार्द्धे भूतस्याऽप्यञ्जनस्य "पश्यामी"ति, उत्तरार्द्धे च भाविनोऽपि

जैसे—**मुनिरिति**। योगीन्द्र महात्मा अगस्त्य मुनि उत्कर्षके साथ रहते हैं। जिन्होंने एक अञ्जलिमें दिव्य प्रसिद्ध मत्स्य (मत्स्यावतार) और कच्छप (कच्छपाऽवतार)का साक्षात्कार कर लिया।

यहाँ चुल्लू किये गये समुद्रमें देखे गये दिव्य मत्स्य और कच्छप इन दो अद्‌भुत पदार्थोंके वर्णनविशेषसे प्रत्यक्षके समान प्रतीत होनेसे भाविक अलङ्कार है।

अथ वा—**आसीदिति**। हे कन्ये ! तुम्हारे इन नेत्रोंमें कज्जल था ऐसा विचार कर तुम्हारे नेत्रोंको देखता हूं, पीछे होनेवाले अलङ्कारसमूहसे युक्त वैसी तुम्हारी आकृतिको प्रत्यक्ष कर रहा हूँ।

यहां पूर्वार्द्धमें लगाये गये कज्जलका "पश्यामि" कहकर और उत्तरार्द्धमें

न चायं प्रसादाख्यो गुणः, भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे तस्याहेतुत्वात्। न चाद्भुतो रसः, विस्मयं प्रत्यस्य हेतुत्वात्। न चातिशयोक्तिरलङ्कारः, अध्यवसायाभावात्। न च भ्रान्तिमान्, भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात्।

न च स्वभावोक्तिः, तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद्वर्णनं स्वरूपम्; अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति।

भूषणसम्भारस्य "साक्षात्कुर्वे" इति वर्तमानकालनिर्देशेन प्रत्यक्षायमाणत्वाद्-भाविकम्।

अस्य प्रसादात्मकत्वं निषेधति—**न चाऽयमिति**। प्रसन्नाऽर्थपदप्रयोगात् अयं, प्रसादाख्यः = प्रसादनामकः, गुणः = रसधर्मः, न।

अत्र हेतुं प्रदर्शयति—**भूतभाविनोरिति**। भूतभाविनोः = अतीतभविष्यतोः, प्रत्यक्षायमाणत्वे = प्रत्यक्षवद्भासमानत्वे, तस्य = प्रसादगुणस्य, अहेतुत्वात् = अकारणत्वात्।

अस्याऽद्भुतात्मकत्वं प्रतिषेधति—अद्भुतो रसो नेति, अत्र हेतुमाह—**विस्मयं प्रतीति**। अस्य = अद्भुतरसस्य, विस्मयं प्रति = आश्चर्यं प्रति, हेतुत्वात्= कारणत्वात्, श्रोतॄणां विस्मयजननादिति भावः। भाविके तु विस्मयजनकत्वाऽभावः।

अस्याऽतिशयोक्त्यात्मकत्वं निवारयति—**न चेति**। अतिशयोक्तिरलङ्कारः, न, अध्यवसायाऽभावात्=अध्यवसायस्य (अभेदज्ञानस्य) अभावात् (असत्त्वात्)।

अस्य भ्रान्तिमदात्मकत्वं प्रतिषेधति—**न चेति**। भ्रान्तिमान्, न। भूतभाविनोः = पदार्थयोः, भूतभावितयैव = अतीतभविष्यत्त्वेनैव प्रकाशनात्। भ्रान्तिमदलङ्कारे अतस्मिंस्तद्बुद्धिरत्र तु न तथेति भावः।

अस्य स्वभावोक्त्यात्मकत्वं निषेधति—**न चेति**। स्वभावोक्तिश्च न।

अत्र हेतुं प्रस्तौति—**तस्येति**। तस्य = स्वभावोक्त्यलङ्कारस्य, लौकिकेत्यादिः०=लौकिकवस्तुगतः (लोकभवपदार्थप्राप्तः) यः सूक्ष्मः (तीक्ष्णबुद्धिमात्रवेद्यः) धर्मरूपः स्वभावः, (स्वरूपम्) तस्यैव। यथावद्वर्णनं = यथार्थप्रतिपादनं, स्वरूपम्= अवस्था। अस्य = भाविकालङ्कारस्य, त्विति इतरव्यावर्तकम्। वस्तुनः=अद्भुतस्य

पीछे होने वाले भूषणसमूहका "साक्षात्कुर्वे" प्रत्यक्ष कर रहा हूं, कहकर वर्तमान कालके निर्देशसे प्रत्यक्षके समान आचरण करनेसे भाविक अलङ्कार हुआ है।

न चेति। यह प्रसाद गुण नहीं है, क्योंकि भूत और भावी पदार्थका प्रत्यक्षके समान भासमान होनेमें वह हेतु नहीं है। यह अद्भुत रस भी नहीं है, क्योंकि विस्मय (आश्चर्य) के प्रति यह हेतु नहीं है। यह अतिशयोक्ति अलङ्कार भी नहीं है, क्योंकि इसमें अध्यवसाय नहीं है। यह भ्रान्तिमान् अलङ्कार भी नहीं है, क्योंकि भूत और भविष्यत्कालके पदार्थोंका उसी कालके अनुसार वहां प्रका-

यदि पुनर्वस्तुनः क्वचित्स्वभावोक्तावप्यस्या विच्छित्तेः सम्भवस्तदोभयोः सङ्करः।

'अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः।
अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते विलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम् ॥'

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः, वर्णनावशेन प्रत्यक्षायमाणत्वस्याऽस्य स्वरूपत्वात्।

भूतस्य भविष्येतो वा पदार्थस्य, प्रत्यक्षायमाणत्वरूपः = प्रत्यक्षवद्भासमानत्वस्वरूपः, विच्छित्तिविशेषः = वैचित्र्यविशेषः।

क्वचिद्भाविके स्वभावोक्तिमाशङ्क्य विविनक्ति-**यदि पुनरिति**। यदि पुनः, क्वचित् = कुत्रचित्, स्वभावोक्तौ = अलङ्कारे, अपि, अस्याः=एतस्याः, विच्छित्तेः= वैचित्र्यस्य, सम्भवः=सद्भावः, तदा=तर्हि, उभयोः=स्वभावोक्ति-भाविकाऽलङ्कारयोः, सङ्करः = अङ्गाऽङ्गिभावेन सङ्कराऽलङ्कार इति भावः।

भाविकालङ्कारस्य सद्भावं प्रतिषेधति—**अनातपत्रोऽपीति**। कस्यचिद्राज्ञो वर्णनमिदम्। अत्र अयं=कोऽपि नरेशः, अनातपत्रोऽपि=राजच्छत्ररहितोऽपि, सर्वतः = समन्तात्, सितातपत्रैः = श्वेतच्छत्रैः, वृतः = वेष्टितः, इव, लक्ष्यते = दृश्यते। एषः = अयं नरेशः। अचामरोऽपि = प्रकीर्णकरहितोऽपि, सदैव = सर्वदैव, विलासबालव्यजनेन = = लीलासितचामरेण, वीज्यत इव=वीज्यमान इव लक्ष्यते। वंशस्थं वृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्पद्ये, प्रत्यक्षायमाणस्यैव = प्रत्यक्षवद्भासमानस्यैव, सितातपत्रवृतत्वस्य, विलासबालव्यजनेन व्यज्यमानत्वस्य चोत्प्रेक्षया प्रत्यक्षवदाचरत एव, वर्णनान्नाऽयं = भाविकनामा अलङ्कारः।

शन होता है। यह स्वभावोक्ति भी नहीं है, क्योंकि उसमें लौकिक पदार्थमें स्थित सूक्ष्म धर्मके स्वभावका ही यथार्थ वर्णन स्वरूप होता है। भाविक अलङ्कारमें तो वस्तुके प्रत्यक्षके समान भासमानत्व स्वरूप वैचित्र्यविशेष है। कहीं स्वभावोक्तिमें भाविककी वस्तुके वैचित्र्य (चमत्कार) का सद्भाव हो तो दोनों स्वभावोक्ति और भाविकका सङ्कर होता है।

अनातपत्र इति। यहाँ छत्रधारण न करनेपर भी यह चारों ओर सफेद छत्रोंसे घिरा-सा मालूम होता है। चामरके विना भी यह कोई पुरुष विलासचामरोंसे सदा ही झला जाता-सा प्रतीत होता है।

अत्रेति। इस पद्यमें प्रत्यक्षके समान भासमान सफेद छत्रसे आवरण और विलास चामरसे बीजनके उत्प्रेक्षासे होनेसे यह अलङ्कार (भाविक) नहीं है। वर्णनवश पदार्थका प्रत्यक्षवत् भासमान होनेपर भाविक अलङ्कार होता है।

यत्पुनरप्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमलङ्कारो भवितुं युक्तः, यथोदाहृते 'आसीदञ्जनम्'—इत्यादौ।

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'अधःकृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् ।
ज्योत्स्नानिपातात्क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति ॥'

उदात्ताऽलङ्कारं लक्षयति—**लोकाऽतिशयेति**। लोकान् (भुवनानि) अतिशेते (अतिक्रामति) इति लोकाऽतिशया (लोकाऽतिक्रान्ता) या सम्पत्तिः (घनादिसमृद्धिः), तस्याः वर्णना (वर्णनं, प्रतिपादनमिति भावः), उदात्तम् = उदात्तनामाऽलङ्कारः, उच्यते। यद्वा, अथ वा, महतां = महत्वशालिनां, बहुवचनमविवक्षितम्, चरितं = चरित्रवर्णनं, प्रस्तुतस्य = प्रकृतस्य वर्णनीयस्य, अङ्गम् = उपकारकं, भवेत् = स्यात्, तदपि उदात्तं = तन्नामाऽलङ्कारः, एतेन उदात्ताऽलङ्कारस्य भेदद्वयं प्रतिपाद्यते ॥ ९४ ॥

तत्र प्रथममुदात्ताऽलङ्कारमुदाहरति—**अधःकृतेति**। कस्याश्चित्पुर्या वर्णनमिदम्। यस्यां, पुरि, केलीवनं = क्रीडाकाननम्, अधःकृताऽम्भोधरमण्डलानाम् = अधःकृतम् (नीचैर्विहितम्) अम्भोधरमण्डलं (मेघसमूहः) यैस्तेषां, ज्योत्स्नानिपातात् = चन्द्रिकातिपतनात्, क्षरतां = स्रवतां, शशाङ्कोपलकुट्टिमानां=शशाङ्कोपलानां, (चन्द्रकान्तमणीनाम्) कुट्टिमानां (निबद्धभुवाम्), पयोभिः = जलैः, वृद्धिं = समृद्धिम्, उरीकरोति = अङ्गीकरोति। चन्द्रकिरणसंपर्केण चन्द्रकान्तमणिर्जलं स्रवतीति लोकप्रसिद्धिमनुसृत्योक्तिरियम्। उपजातिवृत्तम्।

अत्र चन्द्रकान्तमणिकुट्टिमवत्या नगर्याः लोकाऽतिशायिसम्पत्तिवर्णनादुदात्ताऽलङ्कारः।

जो प्रत्यक्षके समान अप्रतीत पदार्थ भी वर्णनमें प्रत्यक्षवत् भासमान होता है वहीं यह अलङ्कार (भाविक) होना उचित है। जैसे—आसीदञ्जनम्'' इत्यादि

लोकेत्यादि० = लोकोत्तर घन आदिकी समृद्धिके वर्णनको उदात्त कहते हैं अथवा जहां महापुरुषोंका चरित्र प्रस्तुतका अङ्ग होता है वहां भी उदात्त अलङ्कार होता है ॥ ९४ ॥ क्रमसे उदाहरण—**अध इति**। जिस पुरीमें जिनके नीचे मेघ मण्डल हैं, चन्द्रमाकी किरणोंके पड़नेसे पिघलती हुई चन्द्रकान्त मणियोंसे निर्मित कुट्टिमों (फर्शों) के जलसे क्रीडावन बढ़ता रहता है।

यहां चन्द्रकान्त मणिसे निर्मित कुट्टियोंसे युक्त पुरीकी लोकोत्तर सम्पत्तिके वर्णनसे उदात्त अलङ्कार हुआ है।

'नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते॥'

रसभावौ, तदाभासौ, भावस्य प्रशमस्तथा ।
गुणीभूतत्वमायान्ति यदाऽलङ्कृतयस्तदा ॥ ९५ ॥
रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

द्वितीयमुदात्ताऽलङ्कारमुदाहरति—**नाभीति**। रघुवंशस्य त्रयोदशसर्गस्थं पद्यमिदम्। रावणं निहत्य सपरिवारं पुष्पकविमानतोऽयोध्यां प्रति प्रस्थितः श्रीरामः सीतां प्रति पथि प्राप्तं समुद्रं वर्णयति। युगान्तोचितयोगनिद्रः = युगान्ते (प्रलयसमये) उचिता (अभ्यस्ता) योगनिद्रा (समाधिस्वापः) येन सः। तादृशः पुरुषः = नारायणः, लोकान् = समस्तभुवनानि, संहृत्य=स्वस्मिन् संनिवेश्य, नाभीत्यादिः० = नाभेः (नाभिभागात्) प्रभिन्नम् (उत्पन्नम्) यत् अम्बुरुहं (कमलम्) तत् आसनम् (उपवेशनस्थानम्) यस्य, तेन। प्रथमेन = आद्येन, धात्रा = प्रजापतिना, दक्षादीनामपि स्रष्ट्रा, ब्रह्मदेवेनेति भावः। संस्तूयमानः = स्तुतिविषयीक्रियमाणः सन्, लोकान् = भुवनानि, संहृत्य = संहारं कृत्वा, अमुं = समुद्रम्, "अधिशेते" इत्यत्र अधिपूर्वकशीङ्धातोर्योगे "अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म"ति कर्मसंज्ञया द्वितीया। अधिशेते = अमुष्मिन् अधिस्वपितीति भावः। समुद्रोऽयं प्रलयसमयेऽप्यस्तीति भावः। उपजातिवृत्तम् ॥ १३—६ ॥

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रवर्णनस्य अङ्गं महापुरुषस्य श्रीविष्णोश्चरितमतः द्वितीयोऽयमुदात्ताऽलङ्कारः।

रसवदाद्यलङ्कारचतुष्टयं लक्षयति—**रसभावाविति**। रसभावौ = रसो भावश्च, तदाभासौ = तयोः (रसभावयोः) आभासौ (रसाभासभावाभासौ), तथा भावस्य प्रशमः=शान्तिः, पूर्वोक्ता एते, यदा=यस्मिन्काले, गुणीभूतत्वं=गौणत्वम्, अङ्गत्वमिति भावः। आयान्ति = प्राप्नुवन्ति, तदा=तस्मिन्काले, ॥ ९५ ॥ क्रमात् रसवत्, प्रेयः, ऊर्जस्वि, समाहितं चैते चत्वारोऽलङ्कारा भवन्ति। अत्र तदाभासा-

---

नाभीत्यादिः०—नाभिसे उत्पन्न कमलपर बैठे हुए प्रथम प्रजापति-(ब्रह्माजी) से स्तुति किये जाते हुए भगवान् विष्णु सब लोकोंका संहार कर इसी समुद्रमें सोते हैं।

यहां महापुरुष भगवान् विष्णुका चरित्र, प्रस्तुत समुद्रवर्णनका अङ्ग है, अतः यह दूसरे उदात्त अलङ्कारका उदाहरण है।

रसभावाविति। रस और भाव, रसाभास और भावाभास, उसी तरह भावका प्रशम जब किसी रसके अङ्गभावको प्राप्त करते हैं॥ ९५॥ तब क्रमसे रसवत्, प्रेयः, ऊर्जस्वि और समाहित अलङ्कार होते हैं।

तदाभासौ=रसाभासो भावाभासश्च। तत्र रसयोगाद्रसवदलङ्कारो यथा—'अयं स रसनोत्कर्षी–'इत्यादि।

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्। एवमन्यत्रापि। प्रकृष्टप्रियत्वात्प्रेयः। यथा मम—

'आमीलितालसविवर्तिततारकाक्षीं
मत्कण्ठबन्धनदरश्लथबाहुवल्लीम्।
प्रस्वेदवारिकणिकाचितगण्डबिम्बां
संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः॥'

त्यत्र रसाभासभावाऽभासाविति द्वित्वप्रसक्तौ सत्यामपि आभासत्वेन रूपेणैकत्वमतो न पञ्चविधत्वापत्तिः। एवं च रसस्येतराऽङ्गत्वे = इतररसस्य, भावस्य वाऽङ्गत्वे रसवत्, भावस्येतराऽङ्गत्वे प्रेयः, रसाभासभावाभासयोरितराङ्गत्वे ऊर्जस्वि, भावप्रशमस्येतराङ्गत्वे समाहितमलङ्कार इति भावः।

विवृणोति—तदाभासाविति।

रसवदलङ्कारमुदाहरति—तत्रेति। अलङ्कारचतुष्टयमध्ये रसयोगाद्रसवदलङ्कारः, यथा "अयं स रसनोत्कर्षी" (३४३ पृ०)। व्याख्यातपूर्वं पद्यम्। अत्र शृङ्गारः करुणस्याऽङ्गम्।

एवमिति—अन्यत्राऽपि = एकस्य रसस्य रसान्तराङ्गत्वे, भावाङ्गत्वेऽपि ऊहनीयम्। एवमेव—"एकं ध्याननिमीलनात्" (स० ७४ पृ०), इत्यादौ शान्तशृङ्गाररौद्ररसाः शिवविषयकरतिभावस्याऽङ्गानि।

भावस्येतराऽङ्गत्वे प्रेयोऽलङ्कारमुदाहर्तुं प्रक्रमते।

प्रेयःपदं निर्वक्ति—प्रकृष्टप्रियत्वात्प्रेयः। अतिशयेन प्रियं प्रेयः, प्रियशब्दादीयसुन्प्रत्ययः।

प्रेयोऽलङ्कारमुदाहरति—**आमीलितेति**। नायिकाया रत्युत्तराऽवस्थां स्मृत्वा नायकस्य सखायं प्रति उक्तिरियम्। आमीलितेत्यादिः० = आमीलिते (ईषत्सङ्कुचिते) अलसे (आलस्यपूर्णे, श्रमाऽनुभवादिति भावः) विवर्तिते (सञ्चालिते) तारके (कनीनिके) ययोस्ते तादृशे अक्षिणी (नेत्रे) यस्यास्ताम्। मत्कण्ठेत्यादिः० = मम (नायकस्य) कण्ठबन्धने (गलालिङ्गने) दरम् (ईषत्)

तत्रेति। एक रस किसी दूसरे रसका अङ्ग हो तो रसके योगसे रसवत् अलङ्कार होता है। जैसे—**अयमिति**। यह पद्य पहले आ चुका है। इस पद्यमें शृङ्गार करुणका अङ्ग है। इसी तरह अन्यत्र भी जानें।

एक भाव दूसरेका अङ्ग हो तो प्रेयः अलङ्कार होता है। अतिशय प्रिय होनेसे "प्रेयः" कहते हैं। जैसे—**आमीलितेत्यादिः०**—कुछ सङ्कुचित, आलस्यपूर्ण और सञ्चालित नेत्रोंकी पुतलियोंवाली, मेरे गलेमें आलिङ्गन करनेसे कुछ

अत्र संभोगश्रृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गम् , स च विप्रलम्भस्य । ऊर्जो बलम् , अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्यूर्जस्वि ।

यथा—

'वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः।
त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम् ॥'

यथा स्यात्तथा श्लथा (शिथिला) बाहुवल्ली (भुजलता) यस्यास्ताम् । प्रस्वेदेत्यादिः० = प्रस्वेदे (स्वेदोद्गमे) या वारिकणिकाः (जलबिन्दवः, रत्यायासवशादिति भावः) ताभिः आचिते (व्याप्ते) गण्डबिम्बे (कपोलफलके) यस्यास्ताम् । तादृशीं, तां = मदुपभुक्तां प्रियाम्, अनिशं = निरन्तरं, संस्मृत्य = संचित्य, अन्तः = ममाऽन्तःकरणं, शान्तिं = शमं, न एति = न प्राप्नोति । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

विवृणोति—अत्रेति । स च = स्मरणनामको भावश्च । विप्रलम्भस्य = प्रवासात्मकविप्रलम्भश्रृङ्गारस्य, अङ्गम् ।

रसभावयोराभासे इतराङ्गत्वे ऊर्जस्यलङ्कारमुदाहर्तुमुपक्रमते । ऊर्जस्विपदं निर्वक्ति—ऊर्जः = बलम् । रसभावयोरनौचित्यप्रवृत्तौ, तत् (ऊर्जः) अत्राऽस्तीति ऊर्जस्वि, "स्यादूर्जः कार्त्तिके बले" इति हैमः । ऊर्जश्शब्दात् "अस्मायामेघास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः ।

ऊर्जस्यलङ्कारमुदाहरति-वन इति । कस्यचित्कवेः कस्यचिद् राज्ञः प्रशंसोक्तिरियम् । हे राजन् !, पुलिन्दाः=म्लेच्छजातिविशेषाः, "भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।" इत्यमरः । वने=अरण्ये, अखिलकलाऽऽसक्ताः=अखिलाः (समस्ताः) याः कलाः (नृत्यगीतादिकाः) तासु आसक्ताः (प्रसक्ताः), निजस्त्रियः = स्वभार्याः, परिहृत्य = वर्जयित्वा, त्वद्वैरिवनितावृन्दे=त्वद्वैरिणां (भवच्छत्रूणाम्) वनितावृन्दे (स्त्रीसमूहे), रतिं=रमणक्रियाम् । कुर्वते=विदधति । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

शिथिल बाहुलताओंसे युक्त, पसीनेकी बूँदोंसे व्याप्त कपोलोंवाली ऐसी उस (मेरी प्रिया)का वार वार स्मरण कर मेरा चित्त शान्ति प्राप्त नहीं करता है।

अत्रेति । यहां संभोगश्रृङ्गार स्मृति नामक भावका अङ्ग है और वह स्मृति भाव, विप्रलम्भ श्रृङ्गारका अङ्ग है।

रस और भावके आभासमें (दूसरेका अङ्ग होनेपर) "ऊर्जस्वि" होता है । ऊर्ज इति । "ऊर्जः" बलको कहते हैं। रस और भावके अनौचित्यसे प्रवृत्ति होनेपर "ऊर्जः" बल (बलात्कार) रहनेसे "ऊर्जस्वि" कहते हैं। जैसे-वन इति।

हे राजन् ! पुलिन्द (म्लेच्छजातिविशेष) जङ्गलमें समस्त कलाओंमें आसक्त अपनी स्त्रियोंको छोड़कर आपके शत्रुओंके स्त्रीसमूहमें रमण करते हैं।

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयकरतिभावस्याङ्गम्। एवं भावाभासोऽपि। समाहितं परिहारः।

यथा—

'अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः।
ददृशे तव वैरिणां मदः, स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात्॥'

अत्र मदाख्यभावस्य प्रशमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। परस्त्रीविषयकरतेरनौचित्याच्छृङ्गाराभासः, स च राजविषयकरतिभावस्याऽङ्गम्। तथा चाऽत्र ऊर्जस्यलङ्कारः।

एवमिति। वेश्याऽऽदिविषये लज्जादिके भावाभासः। यथोक्तं—"भावाभासो लज्जादिके तु वेश्याऽऽदिविषये स्यात्" (२६६ पृ०)।

समाहितमिति। भावप्रशमः=समाहितम्। समाहितं = परिहारः, भावस्य समाप्तिरिति भावः।

भावप्रशमस्य इतराङ्गत्वे समाहितमुदाहरति—**अविरलेति**। कस्यचित्कवे राजस्तुतिरियम्। हे राजन्!, तव = भवतः, वैरिणां = शत्रूणाम्, अविरलकरवालकम्पनैः = अविरलं (निरन्तरं, यथा तथा) करवालकम्पनैः (खड्गकम्पैः), भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैः = भ्रुकुटीभिः (भ्रूकुटुभिः) तर्जनैः (भर्त्सनैः) गर्जनैः (गर्वध्वनिभिः), मदः = मत्तता, मुहुः = वारं, वारं, ददृशे = दृष्टः, जनैरिति शेषः। किन्तु, तव = भवतः, ईक्षणे = दर्शने, सति। सः = मदः, क्वाऽपि=कुत्राऽपि, क्षणात् = अल्पकालादिव, क्वाऽपि = कुत्राऽपि, गतः = शान्त इति भावः। वैतालीयं छन्दः।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्नुदाहरणे, मदाख्यभावस्य = "सम्मोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगजः" (१४६ पृ०) इत्युक्तलक्षणस्य मदनामकभावस्य, प्रशमः= प्रशान्तिः, स च कविनिष्ठराजविषयकरतिभावस्य अङ्गम्, अतः समाहितमलङ्कारः।

अत्रेति। यहां परस्त्रीमें रतिके अनौचित्यके कारण शृङ्गाराभास है, वह राजविषयक रतिका अङ्ग है। अतः ऊर्जस्वि अलङ्कार है। इसी प्रकार भावाभासको भी जानना चाहिए।

समाहित कहते हैं भावके परिहारको (छोड़नेको)। समाहित जैसे—**अविरलेत्यादिः०**-- हे राजन्! आपके शत्रुओंके निरन्तर तलवारको घुमानेसे वार वार भ्रूकुटियोंसे घुड़कनेसे और गर्जनसे मद (गर्व) देखा गया था, वह आपको देखनेपर क्षणभरमें कहीं चला गया।

अत्रेति। यहां मदनामक भावका प्रशम, राजविषयक रतिभावका अङ्ग है, अतः समाहित अलङ्कार हुआ है।

भावस्य चोदये, संधौ, मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ ९६ ॥

तदाख्यका भावोदयभावसंधिभावशबलनामानोऽलङ्काराः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।
श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम् ॥'

अत्र त्रासोदयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

'जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।
सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा ॥'

भावोदयादिकमलङ्कारत्रयं निर्दिशति—**भावस्येति** । भावस्योदये गुणीभूते भावोदयः, भावयोः सन्धौ=संयोगे गुणीभूते भावसन्धिः, भावानांमिश्रत्वे च=संमिलित्वे च गुणीभूते भावशबलः, एते त्रयोऽलङ्काराः ॥ ९६ ॥

भावोदयमलङ्कारमुदाहरति—**मधुपानप्रवृत्ता इति** । कस्यचित्कवेः राजस्तुतिरियम् । हे राजन् !, सुहृद्भिः = मित्रैः, सह=समं, मधुपानप्रवृत्ताः = मधुपाने (मदिरापाने) प्रवृत्ताः (तत्पराः), ते = तव, वैरिणः = शत्रवः, कुतोऽपि = कस्माच्चिज्जनादपि, त्वन्नाम = भवदाख्यां, श्रुत्वा = आकर्ण्य, विषमां = सङ्कटमयीं दशाम् = अवस्थां, लेभिरे = प्रापुः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्नुदाहरणे, त्रासोदयः=त्रासस्य (त्रासनामकस्य व्यभिचारिभावस्य) उदयः (आविर्भावः) कविनिष्ठराजविषयकरतिभावस्य, अङ्गम्, अतो भावोदयोऽलङ्कारः ।

भावसन्धिमलङ्कारमुदाहरति— **जन्मान्तरीणेति** । कस्यचिद्भक्तस्य पार्वतीस्तुतिरियम् । जन्मान्तरीणेत्यादिः० = जन्मान्तरीणः (पूर्वजन्मभवः) यो रमणः (पतिः, शङ्कर इति भावः), तस्य अङ्गसङ्गे (शरीरसम्पर्के) समुत्सुका

भावस्येति । किसी भावके उदय (उत्पत्ति)के गुणभूत होनेसे भावोदय, भावोंकी सन्धिके गुणीभूत होनेसे भावसन्धि और बहुतसे भावोंके मिश्रणके गुणीभूत होनेसे भावशबल अलङ्कार होता है ।

क्रमसे उदाहरण—**मधुपानेत्यादिः०**—हे राजन् ! मित्रोंके साथ मदिरापानमें प्रवृत्त आपके शत्रुलोग किसी पुरुषसे आपका नाम सुनकर विषम अवस्थाको प्राप्त हुए ।

अत्रेति । यहाँ त्रासका उदय राजविषयक रतिभावका अङ्ग है । अतः भावोदय अलङ्कार हुआ ।

जन्मेत्यादिः—पूर्व जन्मके पति (शिवजी)के शरीरसम्पर्कमें समुत्कण्ठित परन्तु सखीके समीपमें लज्जित पार्वती हमलोगोंकी सदा रक्षा करें ।

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्धिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

'पश्येत्कश्चिच्चल चपल ! रे, का त्वराहं कुमारी,
हस्तालम्बं वितर, हहहा ! व्युत्क्रमः, क्वासि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कञ्चित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥

(अतिशयोत्कण्ठिता), एवं—संख्याः = वयस्यायाः, अन्तिके = समीपे, सलज्जा च = व्रीडायुक्ता च, तादृशी पार्वती = भगवती गौरी, नः = अस्मान्, सदा = सर्वदा पातु = रक्षतु । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—अत्रेति । अस्मिन्नुदाहरणे, औत्सुक्यलज्जयोः = तदाख्यव्यभिचारिभावयोः, सन्धिः = संमिश्रणं, पार्वत्यामिति शेषः, भावसन्धिः, स च पार्वतीविषयकरतिभावस्य अङ्गम् । अतः भावसन्धिरलङ्कारः ।

भावमिश्रत्वे भावशबलमलङ्कारमुदाहरति—पश्येदिति । कस्यचित्कवेः राजप्रतापवर्णनोक्तिरियम् । पराजयेन वनवासिनः कस्यचिद्राज्ञः फलाकिसलयान्याददानायाः कुमार्याः कस्यचिद्वनेचरस्य च उक्तिप्रत्युक्तिनिदर्शनात्मकं पद्यमिदम् । कश्चित् = जनः, पश्येत् = अवलोकयेत्, एतस्मिन्निर्जनस्थानेऽस्माकं सहाऽवस्थानमिति शेषः । संभावनायां लिङ् । अत्र शङ्का रे, चपल=हे चञ्चल ! चल = अपसर । अत्राऽसूया । का, त्वरा = शीघ्रता, इयं वनेचरस्योक्तिः ।

अस्मिन्निर्जने वने कोऽप्यावां न पश्येदिति भावः । अत्र धृतिः । "अहं कुमारी" इति राजकुमार्या उक्तिः । अत्र स्मृतिः । हस्तालम्बं वितर" इयं वनेचरस्योक्तिः । हस्तालम्बं = करावलम्बनं, वितर = देहि । अत्र राजकुमार्याः श्रमः प्रदर्श्यते । "हहहा" इति कुमार्या उक्तिरत्र दैन्यम् । व्युत्क्रमः = वैपरीत्यम् । राजकुमार्या मम त्वद्धस्ताऽवलम्बनमनुचितमिति भावः, इयं राजकुमार्या उक्तिः । अत्र विबोधः । ततो वनेचरे प्रच्छन्ने सति "क्व असि, यासि = यास्यसि, इयं राजकुमार्या उक्तिः । क्व = कुत्र । असि=विद्यसे, यासि = किं गच्छसि ? अत्रौत्सुक्यम् । हे पृथ्वीपरिवृढ = हे भूपते !, "प्रभुः परिवृढोऽधिप" इत्यमरः । फलकिसलयानि =

अत्रेति । यहाँ उत्कण्ठा और लज्जाकी सन्धि देवताविषयक रतिभावका अङ्ग है, अतः भावसन्धि अलङ्कार है ।

पश्येदिति । राजकुमारी—कोई देख लेगा । अरे चञ्चल ! हटो । वनेचर—जल्दी क्या है ? राजकुमारी—मैं कुमारी हूँ । वनेचर—हाथका सहारा लो । राजकुमारी—हाय ! वैपरीत्य है (अनुचित है), वनेचरके अदृष्ट होनेपर राजकुमारी—कहाँ हो ? साथ ही जाओगे । हे राजन् ! फलों और पल्लवोंको लेती हुई जङ्गलमें रहनेवाले आपके शत्रु राजाकी कुमारी कहती है ।

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

इह केचिदाहुः-'वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः, रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता भवितुं युक्ता' इति ।

अन्ये तु-'रसाद्युपकारमात्रेणेहालङ्कृतिव्यपदेशो भाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्ध्याङ्गीकार्य एव' इति ।

फलपल्लवानि, आददाना = गृह्णन्ती, अरण्यवृत्तेः=भवद्भयाद्वनवासिनः, भवद्द्विषः = भवच्छत्रोः, कन्या = कुमारी, अभिधत्ते = कथयति ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये शङ्कादीनां शबलता=संमिश्रणं कविनिष्ठराजविषयकरतिभावस्याऽङ्गम् । अतोऽत्र भावशबलनामाऽलङ्कारः ।

इदानीं रसवदादीनामलङ्कारत्वमनङ्गीकुर्वतां केषांचिन्मतमाह—**इहेति** । इह = अस्मिन्, रसवदादीनामलङ्कारत्वे, केचित् = आचार्याः, आहुः । वाच्यवाचकेत्यादिः०=वाच्यवाचकरूपयोः (अर्थशब्दस्वरूपयोः) अलङ्करणमुखेन (शोभाजननद्वारेण) हेतुना, रसाद्युपकारकाः=रसादीनाम् (शृङ्गारादीनाम्) उपकारकाः (पुष्टिकारकाः) एव अलङ्काराः = उपमाऽनुप्रासादयः, शब्दाऽर्थशोभाजनकधर्मा इति भावः ।

रसादयस्तु=रसभावादयस्तु, वाच्यवाचकाभ्याम्=अर्थशब्दाभ्याम्, उपकार्या एव = उपकारविषया एव, इति = हेतुना, तेषां=रसादीनां, न अलङ्कारता भवितुं युक्ता इति । रसवदाद्यलङ्कारानङ्गीकुर्वतामाचार्याणां मतमेतत् ।

अन्ये त्विति । अन्ये आचार्यास्तु—इह=रसवदादिषु, रसाद्युपकारमात्रेण = रसादीनाम् (अङ्गिभूतानामिति भावः) उपकारमात्रेण (पोषणमात्रेण) अलङ्कृतिव्यपदेशः = अलङ्कारव्यवहारः । भाक्तः = गौणः, भक्तिः = लक्षणा,

---

अत्रेति । यहाँ शङ्का, असूया, धृति, स्मृति, श्रम, दैन्य, विबोध और औत्सुक्य इन व्यभिचारी भावोंकी शबलता (संमिश्रण) राजविषयक रतिभावका अङ्ग है, अतः यह भावशबल नामक अलङ्कार है ।

अत्रेति । यहाँ कोई विद्वान् कहते हैं—अर्थ और शब्दको अलङ्कृत कर रस आदिके उपकारक ही अलङ्कार होते हैं । रस आदि तो अर्थ और शब्दसे उपकार्य (उपकार किये जानेवाले) ही होते हैं अतः उनको अलङ्कार मानना उचित नहीं । रसवदादिको अलङ्कार मानना उचित नहीं है, यह इनका तात्पर्य है ।

अन्य विद्वान् तो—रसवदादिमें रस आदिके उपकारमात्रसे अलङ्कार शब्दका व्यवहार भाक्त (गौण) है, अतः प्राचीन अलङ्कारशास्त्रियोंकी प्रसिद्धिसे उन्हें भी अलङ्कार मानना चाहिए ।

अपरे च—'रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कारत्वं मुख्यतो रूपकादौ तु वाच्याद्युपधानम्, अजागलस्तनन्यायेन' इति ।

अभियुक्तास्तु—'स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतै रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्भिरलङ्कृतिव्यपदेशो लभ्यते ।

तत आगतो भाक्तः । चिरन्तनप्रसिद्धया = प्राचीनख्यात्या, अङ्गीकार्य एव = अभ्युपगमनीय एव, इति ।

एतन्मते रसादीनामुपकारके शब्दाऽर्थशोभाऽऽधायक एव वाक्ये मुख्यमलङ्कारत्वं तथाऽपि प्राचीनपरम्परया रसवदादिष्वपि अलङ्कारव्यपदेशो गौणः । एषां न पुनर्मुख्याऽलङ्कारत्वमिति भावः ।

मतान्तरमाह—**अपरे चेति** । अपरे = आचार्याश्च । रसवदादीनां मुख्यतोऽलङ्कारत्वं मन्यमाना इति भावः । रसाद्युपकारमात्रेण = रसादीनाम् (रसभावादीनाम्) उपकारमात्रेण (पोषणमात्रेण), अलङ्कारत्वम्=अलङ्कृतित्वं, मुख्यतः= प्राधान्यात् । रूपकादौ = रूपकसन्देहादौ, तु, वाच्याद्युपधानं = वाच्यवाचकशोभाजननम्, अजागलस्तनन्यायेन = अजा (छागी) तस्या गलस्तनन्यायेन (कण्ठमांसपिण्डन्यायेन), यथा अजागलस्थो मांसपिण्डो दुग्धरहितत्वादुपयोगरहितस्तथैव रूपकादीनामपि रसादिपरिपोषकत्वाऽभावेन शब्दाऽर्थशोभाजननाद् गौणमलङ्कारत्वमिति भावः ।

प्रामाणिकमतं प्रदर्शयति—**अभियुक्तास्त्विति** । प्रामाणिकास्तु, ''मन्यन्त'' इत्यागामिनि क्रियापदे सम्बन्धः । स्वव्यञ्जकेत्यादिः० = स्वस्य (अङ्गभूतरसादेः) व्यञ्जकाः (प्रत्यायकाः) वाच्यवाचकादयः, (वाच्यवाचकलक्ष्यलक्षकादयः), तैरुपकृतैः (पुष्टीकृतैः), वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेण=वाच्यवाचकयोः (अर्थशब्दयोः)

और विद्वान्—केवल रस आदिके उपकारसे रसवदादिक मुख्य अलङ्कार हैं, रूपक आदि तो केवल अर्थ और शब्दकी शोभा उत्पन्न करनेसे एवम् रस आदिका परिपोषण न करनेसे अजागलस्तनन्यायसे अलङ्कार कहे जाते हैं। जैसे बकरीके गलेमें स्थित मांसका लोथड़ा दुग्धरहित होनेसे उपयोगरहित है । आकारसाम्यसे उसमें गौणरूपसे स्तनशब्दसे व्यवहार होता है, उसी तरह रूपक आदिमें भी अलङ्कार शब्दका व्यवहार गौण है ।

प्रामाणिक आचार्य मानते हैं—अङ्गभूत रस आदि अपने व्यञ्जक वाच्यवाचक आदियोंसे पुष्ट होकर और शब्द और अर्थके परिष्कारके द्वारा अङ्गी (प्रधान) रसका उपकार करते हैं अतः उनमें अलङ्कार शब्दका प्रयोग होता है अतः शब्द और अर्थको ही नहीं रसवदादिकोंको भी अलङ्कार मानना चाहिए यह मत स्पष्ट किया जाता है ।

समासोक्तौ तु नायिकादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतिता, न त्वास्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात्, इति मन्यन्ते।

अत्र एव ध्वनिकारेणोक्तम्—

'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः॥'

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत। एवं च यच्च कैश्चिदुक्तं—'रसादीनामङ्गित्वे रसवदाद्यलङ्कारः, अङ्गत्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः' इति तदपि परास्तम्।

उपस्कारद्वारेण (परिष्कारद्वारेण) अङ्गिनम् (रसादिकम्) उपकुर्वद्भिः = उपकृतं विदधद्भिः, अङ्गभूतैः (सहायभूतैः) रसादिभिः = अप्रधानरसादिभिः, अङ्गिनः = प्रधानभूतस्य रसादेः, अलङ्कृतिव्यपदेशः = अलङ्कारव्यवहारः, लभ्यते=प्राप्यते।

एतेन रसाद्युपकारकाणां शब्दार्थानामेव न, रसवदादीनामप्यलङ्कारत्वमिष्यत मतमिदं स्फुटीक्रियते।

समासोक्तौ = तन्नामाऽलङ्कारे, तु, नायिकादिव्यहारमात्रस्य एव=प्रस्तुते वस्तुनि अप्रस्तुतसाधर्म्यारोपमात्रस्य, अलङ्कृतिता, न त्वास्वादस्य=रसस्य, तस्य = आस्वादस्य, उक्तरीतिविरहात् = शब्दार्थद्वारा रसाद्युपकारकत्वाऽभावात्। इति मन्यन्ते, अभियुक्ता इति पूर्वपदेन सम्बन्धः।

अभियुक्तमतं द्रढयितुं ध्वनिकारमतमाह—**प्रधान इति**। यत्र=यस्मिन्काव्ये, अन्यत्र = अन्यस्मिन् रसादौ, वाक्यार्थे वा, प्रधाने = अङ्गिनि सति, रसादयस्तु, अङ्गं = तयोरुपकारकरूपाः तस्मिन् = तादृशे, काव्ये, रसादिः = अङ्गभूतः इति भावः, अलङ्कारः, भवतीति शेषः। इति मे = मम, मतिः = अभिमतम्।

इत्थं च ध्वनिकारमतेऽपि रसवदादीनामलङ्कारत्वमक्षतमिति सिद्धम्। केचिदित्यादिमतत्रयं दूषयति—**यदि चेति**।

रसाद्युपकारमात्रेण = रसादीनाम्, उपकारमात्रेण एव, अलङ्कृतित्वं यदि= अलङ्कारत्वं चेत्, न पुनः शब्दार्थयोः शोभातिशायित्वेनेति भावः, तदा = तर्हि, वाचकादिषु अपि=अभिधालक्षणाभ्यां रसादिबोधकेष्वपि शब्देषु, तथा=अलङ्कृतित्वं,

---

समासोक्ति अलङ्कारमें तो नायिका आदिके व्यवहारका आरोप ही अलङ्कार है, आस्वाद (रस)का अलङ्कार नहीं है क्योंकि उसमें शब्द और अर्थके द्वारा रस आदिका उपकारकत्व नहीं है इसी कारणसे ध्वनिकारने कहा है—**प्रधान इति**। जिस काव्यमें अन्य रस आदि वा वाक्यार्थ प्रधान हो और रस आदि उनके अङ्ग (उपकारक) हों तो उस काव्यमें रस आदि (अङ्गभूत) अलङ्कार होते हैं ऐसी मेरी सम्मति है।

यदि चेति। यदि रस आदिका उपकार करनेसे ही अलङ्कार मानें तो शब्द

यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।
तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥ ९७ ॥

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक्चारुत्वेन पृथगलङ्कारत्वं, तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ।

प्रसज्येत, अतिव्याप्तिर्भवेदिति भावः । "तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ।" इत्यादिस्थलेष्विति भावः ।

मतान्तरमनूद्य दूषयति—**एवं चेति**। एवं च = इत्थमेव, कैश्चित् = ध्वन्यभाववादिभिः, उक्तम् = अभिहितं, रसादीनाम्, अङ्गित्वे = प्रधानत्वे, रसवदाद्यलङ्कारः, अङ्गत्वे=अप्रधानत्वे, उपकारकत्व इति भावः । द्वितीयोदात्ताऽलङ्कारः, "यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याऽङ्गं महतां चरितं भवेत्" इत्युक्तलक्षण उदात्ताऽलङ्कार इति भावः । तदपि = तत्कथनम् अपि, पराऽस्तं = निरस्तम्, रसादीनां प्राधान्ये रसादिध्वनिः अप्राधान्ये रसवदादीनां सिद्धिः, अत एतत्कथनं खण्डितं भवतीति भावः ।

अलङ्काराणां संमिश्रणे संसृष्टिसङ्करावुपपादयति—**यद्येत एवेति**। एते एव = पूर्वोक्ता एव, अलङ्काराः = अलङ्कृतयः, अनुप्रासोपमारसवदादय इति भावः । परस्परविमिश्रिताः = अन्योन्यसंमिलिताः, यदि = चेत् । तदा = तर्हि, संसृष्टिः, तथा, सङ्करश्च, पृथक् = भिन्नौ, अलङ्कारौ = अलङ्कृती, भवत इति शेषः ॥ ९७ ॥

विवृणोति—**यथेति**। यथा = येन प्रकारेण, लौकिकाऽलङ्काराणाम् अपि= कटककुण्डलादिभूषणानाम् अपि, परस्परमिश्रणे=अन्योन्यसम्मेलने, पृथक् चारुत्वेन = विभिन्नसौन्दर्येण, पृथगलङ्कारत्वं = भिन्नभूषणत्वं, तथा = तेनैव प्रकारेण, उक्तरूपाणाम् = अभिहितलक्षणानां, काव्यालङ्काराणाम् अपि = साहित्याऽलङ्कृतीनाम् अपि, परस्परमिश्रत्वे = अन्योन्यसंमिलितत्वे, संसृष्टिसङ्कराख्यौ = संसृष्टिसङ्करनामकौ, पृथक् = भिन्नौ, अलङ्कारौ, भवत इति शेषः ।

और अर्थ आदि भी अलङ्कार हो जायंगे । **एवं चेति**। इसी प्रकार जो किसीने कहा कि रस आदियोंके अङ्गी (प्रधान) होनेपर वे रसवदादि अलङ्कार होते हैं, अङ्ग (अप्रधान) होनेपर दूसरा उदात्त अलङ्कार ("यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याऽङ्गं महतां चरित भवेत्" इस उक्तिके अनुसार) होता है, यह मत भी खण्डित हुआ ।

यद्येत इति। पूर्वोक्त शब्दाऽलङ्कार और अर्थाऽलङ्कार परस्पर सम्मिलित हों तो संसृष्टि और संकर नामके पृथक् अलङ्कार होते हैं ॥ ९७ ॥

यथेति। जैसे लौकिक अलङ्कार भी परस्पर मिश्रण होनेपर सौन्दर्यके कारण पृथक् अलङ्कार होते हैं; उसी तरह पूर्वोक्त काव्यके अलङ्कार भी परस्पर मिश्रण होनेपर संसृष्टि और सङ्कर नामसे पृथक् अलङ्कार हो जाते हैं ।

तत्र—

'मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।

एतेषां = शब्दार्थालङ्काराणाम् ।

यथा—

'देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः ।
संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः ।।'

अत्र पायादपायादिति यमकम् , संसारेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा, द्वितीयार्धे च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । एवमुभयोः स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

तत्र संसृष्टचलङ्कारं लक्षयति—**मिथ इति** । तत्र = संसृष्टिसङ्करयोर्मध्ये, एतेषां = पूर्वोक्तानां शब्दाऽर्थाऽलङ्काराणाम् । बहुवचनमविवक्षितम्, मिथोऽनपेक्षया = परस्परनिरपेक्षया, स्थितिः = एकस्मिन्पद्ये गद्ये वा अवस्थानं, तदा संसृष्टिः = तदाख्योऽलङ्कारः । उच्यते = अभिधीयते ।

संसृष्टिमुदाहरति—**देव इति** । केन चिद्भक्तेन कृता कृष्णस्तुतिरियम् । स्मेरेन्दीवरलोचनः = स्मेरे (विकसिते) इन्दीवरे (नीलकमले) इव, लोचने (नयने) यस्य सः । संसारेत्यादिः०=संसारः (जगत्) एव ध्वान्तम् (अन्धकारः) तस्य विध्वंसे (विनाशे) हंसः (सूर्यः), "भानुर्हंसः सहस्रांऽशुस्तपनः सविता रविः ।" इत्यमरः । तथा कंसनिषूदनः = कंसस्य, निषूदनः (विनाशकः), देवः = भगवान् श्रीकृष्णः, अपायात् = नाशात्, पायात् = रक्षेत् । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति-**अत्रेति** । पायादपाययादिति यमकं="सत्यर्थे पृथगर्थायाः" इत्युक्तलक्षणो यमकाऽलङ्कारः, "संसार" इत्यादौ चाऽनुप्रासः="अनुप्रासः शब्दसाम्यम्" इत्यादिमक्षणलक्षितोऽनुप्रासाऽलङ्कारः इति शब्दाऽलङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे = "स्मेरेन्दीवरलोचन" इत्यत्रेति भावः, उपमा = समासगता लुप्तोपमेति

उनमें—**मिथ इति** । पूर्वोक्त शब्दाऽलङ्कार और अर्थाऽलङ्कार परस्पर निरपेक्ष होकर रहें तो संसृष्टि अलङ्कार होता है ।। ९८ ।।

देव इति । विकसित नीलकमलों-से नेत्रोंवाले संसाररूप अन्धकारके विध्वंसमें सूर्य, कंसके संहारक देव भगवान् श्रीकृष्ण हम लोगोंको 'अपायात् पायात्' अर्थात् नाशसे रक्षा करें ।

अत्रेति । यहाँ "पायादपायात्" इसमें यमक है । संसारध्वान्त०" इत्यादिमें अनुप्रास (वृत्यनुप्रास) अलङ्कार है । इसप्रकार यमक और वृत्यनुप्रास दो शब्दाऽलङ्कारोंकी संसृष्टि है । दूसरे चरणमें "स्मेरेन्दीवरलोचनः" यह उपमा है। उत्तरार्द्धमें "संसारध्वान्त" इत्यादिमें रूपक है, इसप्रकार उपमा और रूपक अर्थाऽ-

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।
सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥ ९८ ॥

अङ्गाङ्गिभावो यथा—

'आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोग-
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।
मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥'

भावः । द्वितीयार्द्धे च = "संसारध्वान्तविध्वंसहंस" इत्यत्रेति भावः, रूपकं = संसारे ध्वान्तत्वारोपः श्रीकृष्णे सूर्यत्वारोपस्य निमित्तमिति अश्लिष्टशब्दनिबन्धनो रूपकाऽलङ्कारः, इति अर्थाऽलङ्कारयोः उपमारूपकयोः, संसृष्टिः ।

एवमुभयोरिति । यमकाऽनुप्रासरूपयोः = शब्दाऽलङ्कारयोरुपमारूपकरूपयोरर्थाऽलङ्कारयोश्च, स्थितत्वात् = मिथोऽनपेक्षयाऽवस्थितत्वाच्छब्दाऽर्थाऽलङ्कारसंसृष्टिः ।

सङ्करालङ्कारं लक्षयति—**अङ्गाऽङ्गित्व इति ।**

अलङ्कृतीनाम् = अलङ्काराणाम्, बहुवचनमविवक्षितम् । अङ्गाङ्गित्वे = गुणप्रधानभावे, तद्वत् = तथैव, एकाश्रयस्थितौ = एकस्मिन्, आश्रये (आधारे एकवाक्ये) स्थितौ (अवस्थाने), सन्दिग्धत्वे च = निर्णये सन्देहे सति, पुनः, सङ्करः, त्रिविधः = त्रिप्रकारः, भवति ॥ ९८ ॥

अङ्गाङ्गिभावसङ्करमुदाहरति—**आकृष्टिवेगेति ।** समुद्रवर्णनमिदम् । मन्दाकिनी = गङ्गा, पतिव्रता, नारी चेति व्यज्यते । आकृष्टीत्यादिः० = आकृष्टिवेगेन (देवदैत्यानामाकर्षणजवेन) गलन् (प्रस्रवन्) यो भुजगेन्द्रभोगस्य (वासुकिशरीरस्य) निर्मोकपट्टः (कञ्चुकरूपं वस्त्रम्) तस्य परिवेष्टनया (परिवेष्टनच्छलेन),

---

लङ्कारोंकी संसृष्टि है । इसप्रकार दो शब्दालङ्कारोंकी और दो अर्थालङ्कारोंकी परस्पर निरपेक्ष होकर स्थिति रहनेसे शब्दालङ्कारों और अर्थालङ्कारोंकी संसृष्टि है ।

अङ्गाङ्गित्व इति । जहाँ कई अलङ्कार अङ्ग (गौण) और अङ्गी (प्रधान) के रूपमें रहें १, एक ही आश्रय (शब्द वा अर्थ) में रहे २, अथवा सन्दिग्ध रूपमें रहें ३, इस प्रकार सङ्कर अलङ्कारके तीन भेद होते हैं ॥ ९९ ॥

अङ्गाङ्गिभावमें जैसे—**आकृष्टीत्यादिः० ।** मन्दाकिनी (गङ्गाजी अथवा पतिव्रता स्त्री) ने देवों और दैत्योंके खींचनेके वेगसे गिरते हुए वासुकिके केंचुलीरूप पट्टवस्त्रके परिवेष्टनके छलसे समुद्रके मन्थनखेदको हटानेके लिए जिसके एक भाग (वा चरण)के समीप सेवाके लिए वेष्टन किया ।

अत्र निर्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः। सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम्। श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्। अतिशयोक्तिश्च 'मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव' इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम्। उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम्।

यथा वा---

'अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः।
अहो! दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः॥'

अम्बुराशेः = समुद्रस्य, पत्युरिति च व्यज्यते। मन्थव्यथाव्युपशमाऽर्थं = मथनखेदपरिशमनार्थम्, इव, आशु = शीघ्रम्। यस्य = समुद्रस्य, पत्युश्चेति व्यज्यते। पादमूले = एकदेशे, चरणसमीपे च, चिरं = बहुसमयपर्यन्तम्। अवेष्टत = प्रावहत्, सेवाऽर्थं पादमूलं वेष्टितवती च। वसन्ततिलकावृत्तम्।

विवृणोति—**अत्रेति**। अस्मिन्पद्ये। निर्मोकपट्टाऽपह्नवेन = निर्मोकपट्टस्य, अपह्नवेन (गोपनेन), मन्दाकिन्याः = गङ्गायाः, आरोपः इति अपह्नुतिः = अपह्नुतिध्वनिः, तद्वाचकाऽभावादिति भावः। सा च = अपह्नुतिश्च। मन्दाकिन्याः, वस्तुवृत्तेन = गङ्गावस्तुस्वभावेन। श्लेषं = प्रकृतिश्लेषं, विभक्तेरभेदात् "नीतानामाकुलीभावम्" इत्यादिवदिति भावः। अतिशयोक्तेः = भेदेऽभेदाऽध्यवसायरूपायाः, उत्प्रेक्षायाः = फलोत्प्रेक्षायाः। समासोक्तेः = लिङ्गसाम्यघटितायाः समासोक्तेः।

द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करमुदाहरति—**यथा वेति**। **अनुरागवतीति**। ध्वन्यालोक उदाहृतं पद्यमिदम्। सन्ध्या = सायंवेला, काचिन्नायिका च, अनुरागवती = लौहित्यसंपन्ना, सुरताऽभिलाषवती च।

दिवसः = वासरः, कश्चिन्नायकश्च। तत्पुरःसरः = तस्याः (सन्ध्यायाः, कस्याश्चिन्नयिकायाश्च) पुरःसरः (अग्रसरः, अवसानाय रमणाय च सम्मुखस्थ इति भावः)। अहो = आश्चर्यम्। तथाऽपि, सन्ध्यायाः सानुरागत्वे दिवसस्य च

अत्रेति। यहाँ निर्मोकपट्टके गोपनसे मन्दाकिनीका आरोप होनेसे अपह्नुति है, वह (अपह्नुति) मन्दाकिनीके वस्तुस्वभावसे जो पादमूलवेष्टन निकट रहना है वही चरणमूलवेष्टन पैरोंका दबाना है इस प्रकार श्लेषका उत्थापन करती है, अतः उसका अङ्ग है। पादमूलवेष्टन ही श्लेष है। "चरणमूलवेष्टन" यह अतिशयोक्तिका अङ्ग है। अतिशयोक्ति भी "मानो मन्थनकी पीडाको हटानेके लिए" इस उत्प्रेक्षाका अङ्ग है। उत्प्रेक्षा भी, समुद्र और गङ्गामें नायक और नायिकाके व्यवहारको जतानेवाली समासोक्तिका अङ्ग है। अथवा-**अनुरागवतीति**। सन्ध्या अनुरागसे युक्त है और दिन उसके आगे उपस्थित है। आश्चर्य है! भाग्यकी गति विचित्र है तो भी उनका समागम नहीं होता है।

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् ।

सन्देहसङ्करो यथा—

'इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।
अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम् ॥'

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकम्, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकम्, किं वा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात्समासोक्तिः, यद्वाऽ-

---

तत्पुरःसरत्वेऽपि । समागमः = तयोर्द्वयोः सम्मेलनं, न=नो वर्तते, अहो दैवगतिः = धातृव्यवहारः, चित्रा = आश्चर्यरूपा । दैवगतेरेव तयोर्न समागम इति भावः । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये, समासोक्तिः, सन्ध्यादिवसयोर्लिङ्गसाम्य-घटितेति भावः । सा च विशेषोक्तेः अङ्गम्, सन्ध्यायाः सानुरागत्वे, दिवसस्य तत्पुरःसरत्वे हेतौ सत्यपि समागमरूपफलाऽभावादिति भावः ।

सन्देहसङ्करमुदाहरति—**इदमिति** । सन्ततं = व्याप्तं, तमः = अन्धकारं, भिन्दानं = नाशयत्, तथा अमन्दनयनानन्दकरम्=अमन्दः (प्रचुरः) यो नयनानन्दः (नेत्रसौख्यम्), तं करोति (विदधाति) तच्छीलम्, इदम्=एतत्, ऐन्दवं मण्डलं= चान्द्रमण्डलम्, आभाति = द्योतते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये, मुखस्य चन्द्रतया अध्यवसानात् = आहार्याऽभेदनिश्चयात्, अतिशयोक्तिः = भेदेऽभेदाऽध्यवसायरूपा । उत = अथ वा । रूपकम्=उपमेये उपमानारोपस्वरूपं निरङ्गं केवलरूपकम्, अथवा=यद्वा । प्रकृतयोः, एकधर्माऽभिसम्बन्धात् = आभातीत्याभानरूपैकक्रियया तदुभयाऽभिसम्बन्धात्तुल्य-योगिता । आहोश्वित् = अथवा । चन्द्रस्य अप्रकृतत्वात् = अप्रस्तुतत्वात्, दीपकं, मुखस्य प्रकृतत्वादिति गम्यते । किं वा = अथ वा । विशेषणसाम्यात् = मुखपक्षे— गगने = वातायनाकाशे, तमः=तमोगुणोत्पन्नं वियोगजन्यं मोहं, भिन्दानं=विनाशकम्

यहाँ समासोक्ति विशेषोक्तिका अङ्ग है ।

सन्देहसङ्कर जैसे—**इदमिति** । व्याप्त अन्धकारको नष्ट करता हुआ नेत्रोंमें प्रचुर आनन्द देनेवाला यह इन्दुमण्डल आकाशमें शोभित हो रहा है ।

अत्रेति । यहाँ मुखको चन्द्ररूपसे अध्यवसान करनेसे क्या अतिशयोक्ति है ? अथवा "इदम्" पदसे मुखका निर्देश करके चन्द्रत्वके आरोपसे रूपक है, अथवा "इदम्" पदसे मुख और चन्द्रमण्डल ये दोनों प्रस्तुत पदार्थोंका 'आभाति' इस क्रियापदके अनुसार आभान रूप एक क्रियाके अभिसम्बन्धसे तुल्ययोगिता है ।

प्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात्सन्देहसङ्करः।

यथा वा—'मुखचन्द्रं पश्यामि' इत्यत्र किं मुखं चन्द्र इव इत्युपमा ? उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावे न पुनः सन्देहः।

यथा—

'मुखचन्द्रं चुम्बति' इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम्। चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्।

इत्यतः उभयत्राऽपि विशेषणसाम्यमिति भावः। मुखस्य, गम्यत्वात् = व्यङ्ग्यत्वात्, प्रस्तुते चन्द्रमण्डले गम्यस्य मुखस्य व्यवहारसमारोपादिति भावः समासोक्तिः स्वकार्येति=स्वस्य (मन्मथोद्दीपनसमयस्य रात्रिरूपस्येति) भावः, कार्यभूतः यश्चन्द्रप्रकाशः, तद्वर्णनद्वारा, पर्यायोक्तिः।

वाक्येऽलङ्कारद्वयस्य सन्देहसङ्करमुदाहरति—**मुखचन्द्रं पश्यामीति**। मुखं चन्द्र इव, तम् "उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इत्यनेन समासः, इत्यत्रोपमा।

उत = अथ वा, मुखम् एव चन्द्रः, तम्, "मयूरव्यंसकादयश्चे"ति समासः, अत्र रूपकं = निरङ्गकेवलरूपकम्। इत्थं चाऽत्र द्वयोरलङ्कारयोः सन्देहः।

क्रियापदेन सन्देहाऽभावस्थलमुदाहरति—**मुखचन्द्रं चुम्बतीति**। अत्र प्राग् मुखं चन्द्र इव, तम्, इत्युपमा, आहोस्थित् मुखम् एव चन्द्र इति रूपकं, द्वयोः सन्देहे "चुम्बती"ति क्रियापदेन चुम्बनं मुखस्य, अनुकूलम् = अनुगुणम्, इत्युपमायाः साधकं=समर्थकम्, मुखम् एव चन्द्र इति रूपके, चुम्बनं चन्द्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकमतोऽत्र उपमालङ्कार एव न तु उपमारूपकयोः सन्देहसङ्कर इति भावः।

अथवा चन्द्रमाके अप्रस्तुत होनेसे दीपक है, किं वा विशेषणकी समतासे प्रस्तुत चन्द्रके वर्णनसे अप्रस्तुत मुखका व्यञ्जन होता है इस कारणसे अप्रस्तुतप्रशंसा है। अथवा कामदेवका उद्दीपन काल अपने कार्यभूत चन्द्रके वर्णनके मुखसे वर्णित है। इस कारण पर्यायोक्ति अलङ्कार है इसप्रकार बहुतेरे अलङ्कारोंका सन्देह होनेसे सन्देहसङ्कर है।

अथवा—"मुखचन्द्रं पश्यामि" यहां क्या "मुखं चन्द्र इव" मुख चन्द्रमा जैसा है इस प्रकारसे उपमा है अथवा "मुखं चन्द्र एव" मुख चन्द्रमा ही है, क्या ? इस प्रकारसे रूपक है क्या ? इस प्रकार यहाँ सन्देह है। किसी पक्षके साधक वा बाधक एककी सत्ताके रहनेसे फिर सन्देह नहीं होता है, जैसे—"मुखचन्द्रं चुम्बति" मुखचन्द्रका चुम्बन करता है, यहाँ चुम्बन मुखका अनुकूल है अतः उपमाका साधक है, चन्द्रका तो प्रतिकूल है इस कारण रूपकका बाधक है।

'मुखचन्द्रः प्रकाशते, इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन संभवतीति नोपमाबाधकः ।

'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।'

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसंभवादुपमाबाधकम्, नारायणे संभवाद्रूपकम् ।

साधकबाधकयोरेकतरस्य सद्भाव उदाहरति—"मुखचन्द्रः प्रकाशते", अत्र "मुखम् चन्द्र इव" इत्युपमायाः, "मुखम् एव चन्द्र" इति रूपकस्य च सन्देहे "प्रकाशते" इत्यनेन प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे तु उपचरितत्वेन = चन्द्रधर्मप्रकाशनारोपेण, संभवतीति नोपमाबाधकः ।

रूपकसाधकं प्रदर्शयति—**राजनारायणमिति** । कश्चित्कविः कञ्चिद्राजानं प्रशंसति । हे राजन् ! लक्ष्मीः = कमला, राजनारायणं = राजा (भूपः) एव नारायणः (विष्णुः), तम् । मयूरव्यंसकादयश्चे"ति रूपकसमासः । त्वां = भवन्तं, निर्भरं = दृढम्, आलिङ्गति = आश्लिष्यति । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये, योषितः = स्त्रियाः, नायिकायाः इति भावः । नायकस्य = स्ववल्लभस्य, सदृशेन=समानेन, जनेनेति भावः । आलिङ्गनम्= आश्लेषः, उचितं = योग्यम्, इति = अस्माद्धेतोः, लक्ष्म्याः = (कमलायाः) अलिङ्गनस्य, राजनि = भूपाले, नरे असम्भवात् = हेतोः, उपमाबाधकम्, "राजा नारायण इव" इति विग्रहेण उपमितसमासस्यानुपपन्नत्वादिति भावः । अतः "राजा एव नारायण" इति विग्रहेण रूपकसमासस्य नारायणे संभवात्, लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनस्येति शेषः ।

"मुखचन्द्रः प्रकाशते" यहाँ प्रकाशनरूप धर्म रूपकका साधक है, मुखमें तो चन्द्रमाका धर्म प्रकाशनके आरोपसे संभव है अतः उपमाका बाधक नहीं ।

राजनारायणमिति । हे राजन् ! लक्ष्मी राजनारायण आपको दृढतापूर्वक आलिङ्गन करती है ।

अत्रेति । यहाँ नायकके समान जनमें स्त्रीका आलिङ्गन उचित है इस कारणसे लक्ष्मीका आलिङ्गन राजामें असंभव होनेसे उपमाका बाध है अर्थात् "राजा नारायण इव" ऐसे विग्रहसे उपमित समास उचित नहीं है, अतः "राजा एव नारायणः" ऐसा विग्रह कर (राजा ही नारायण ऐसा अर्थ होनेसे) रूपक समास करनेसे नारायणमें आलिङ्गन संभव है ।

एवम्—

'वदनाम्बुजमेणाक्ष्या भाति चञ्चललोचनम् ।'

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासंभवाद्रूपकस्य बाधकता । एवं 'सुन्दरं वदनाम्बुजम्' इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति वचनादुपमासमासो न संभवतीत्युपमाया बाधकः। एवं चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव। एकाश्रयानुप्रवेशो यथा मम—

विशेषणेनोपमायाः साधकं रूपकस्य बाधकमुदाहरति—**वदनाऽम्बुजमिति** । चञ्चललोचनं=चञ्चले (चपले) लोचने (नयने) यस्मिंस्तत् । तादृशम्, एणाक्ष्याः= हरिणलोचनायाः, वदनाऽम्बुजं=वदनम् (मुखम्) अम्बुजम् (कमलम्), इव भाति= शोभते । अनुष्टुब्वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्नुदाहरणे वदने = मुखे, लोचनस्य=नयनस्य, सम्भवात् = हेतोः, उपमायाः साधकता, अम्बुजे = कमले, असंभवाद् = लोचनस्येति भावः । रूपकस्य=वदनम् एव अम्बुजम्, इति रूपकाऽलङ्कारस्य, बाधकता ।

एवम् उपमाया बाधकं रूपकस्य साधकमुदाहरति—**सुन्दरमिति** । वदनाऽम्बुजं = वदनम् (मुखम्) एव अम्बुजं (कमलम्), सुन्दरं = मनोहरम् । इत्यादौ, साधारणधर्मप्रयोगे = "सुन्दरम्" इति सामान्यधर्मप्रयोगे "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इति वचनात् = पाणिनिसूत्रात् उपमासमासः, न संभवतीति उपमाया बाधकः । मयूरव्यंसकादित्वात् = मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात् पूर्वोक्तप्रकारेण रूपकसमास एव = रूपकसमासस्य साधकत्वमेवेति भावः ।

इसी तरह—**वदनाऽम्बुजमिति** । मृगनयना (सुन्दरी)का चञ्चल नेत्रोंवाला मुखकमल शोभित हो रहा है ।

अत्रेति । यहाँ मुखमें लोचनोंका होना संभव है, अतः वदनम् अम्बुजम् इव ऐसा विग्रह करके उपमाका साधकत्व है, परन्तु "वदनम् एव अम्बुजम् ऐसा विग्रह करके रूपक समास करें तो कमलमें लोचनोंका होना असभव है अतः रूपकका बाधकत्व है । इसी तरह—

"सुन्दरं वदनाऽम्बुजम्" मुखकमल सुन्दर है, इत्यादिमें "वदनम् अम्बुजम् इव" ऐसा विग्रह करके "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इस सूत्रसे समास करें तो "सुन्दरम्" यह पद उपमाका बाधक है, अतः यहाँ "वदनम् एव अम्बुजम्" ऐसा विग्रह करके "मयूरव्यंसकादयश्च" इस सूत्रसे रूपक समास करनेसे यहाँ रूपक अलङ्कार ही है ।

'कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा
तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः ।
सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः
परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः ॥'

अत्र कटाक्षेणापीषत्क्षणमपीत्यत्रच्छेकानुप्रासस्य, निरीक्षेतेत्यत्र क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः । एवं चात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः ।

एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूपं सङ्करमुदाहरति—**कटाक्षेणाऽपीति** । विश्वनाथ-कविराजस्य पद्यमिदम् । काञ्चिद्युवतीमवेक्ष्य कस्यचिद्विलासिन उक्तिरियम् । सा = युवती, कटाक्षेण = नेत्रान्तेन, क्षणमपि = कञ्चित्कालमपि, ईषदपि = स्तोकमपि, निरीक्षेत यदि = पश्येच्चेत्, मामिति शेषः । तदा सान्द्रः = निबिडः, तथा पिहिताऽ-शेषविषयः = पिहिताः (अपिहिताः, आवृता इति भावः) अशेषाः (समस्ताः) विषयाः (शब्दादयः) येन सः, तादृशः आनन्दः (सुखम्) स्फुरति = आविर्भवति, अत्र सान्द्रादिविशेषणद्वितयेनानन्दस्य ब्रह्मानन्दसहोदरत्वं व्यज्यते । इत्थमेव—अम्भोरुहदृशः = अम्भोरुहे (कमले) इव दृशौ (नयने) यस्यास्तस्याः सुन्दर्याः, सरोमाञ्चेत्यादिः० = सरोमाञ्चौ (पुलकसहितौ, मदनावेशादिति शेषः) अत एव उदञ्चन्तौ (ऊर्ध्वीभवन्तौ) यौ कुचकलशौ (पयोधरघटौ) ताभ्यां निर्भिन्नं (विगलितम्) वसनं (वस्त्रम्) यस्मिन्सः । तथाविधः परीरम्भारम्भः=आलिङ्ग-नोपक्रमः, क इव भविता = कीदृशो भविता, अनिर्वचनीयानन्दजनको भविष्यतीति भावः । परीरम्भ इत्यत्र ''उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'' इति दीर्घत्वम् । शिखरिणी वृत्तम् ।

विवृणोति—**अत्रेति** । अस्मिन्पद्ये ''कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि'' इत्यत्र कष-संयोगजनितस्य क्षकारस्य क्रमस्वरूपाभ्यां सकृत्साम्यादिति भावः, छेकाऽनुप्रासस्य, एवमेव—''निरीक्षेते''त्यत्र क्षकारमादाय, क्षकाराणां बाहुल्येन स्वरूपक्रमाभ्याम-सकृत्साम्येन वृत्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः ।

एकाश्रयाऽनुप्रवेशसङ्करका उदाहरण जैसे ग्रन्थकारका—**कटाक्षेणेति** । वह (युवती) कटाक्षसे कुछ क्षण भी मुझे देखेगी तो सम्पूर्ण शब्द आदि विषयको लुप्त करनेवाला गाढ आनन्द प्रकाशित हो जाता है । उस कमलनयनाके रोमाञ्चवाले तथा उभरे हुए स्तनकलशोंसे विगलित वस्त्रवाला आलिङ्गनका आरम्भ कैसा होगा ?

अत्रेति । यहां ''कटाक्षेणाऽपीषत्क्षणमपि'' यहाँ पर छेकानुप्रासका और ''निरी-क्षेत'' यहाँपर क्षकारको लेकर वृत्यनुप्रासका भी एक पद्यरूप आश्रयमें अनुप्रवेश है । इसी प्रकार ''कटाक्षेणाऽपि'' यहाँपर अनुप्रास और अर्थापत्ति अलङ्कार-का एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूप संकर अलङ्कार है ।

यथा वा—

'संसारध्वान्तविध्वंस-' इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः ।

यथा वा—

'कुरबका रवकारणतां ययुः' इत्यत्र रवका रवका इत्येकं बकार वकार इत्येकमिति यमकयोः ।

यथा वा—

'अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिअहेसु ।
रहसपसारिअगीआणं णच्चिजं मोरविन्दाणम् ।।'

एवं चेति । अपि च, अत्रैव = "कटाक्षेणाऽपी"त्यत्रैव । अनुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः = अनुप्रासः (पूर्वोक्तच्छेकाऽनुप्रासवृत्त्यनुप्रासरूपः) अर्थापत्तिः (कटाक्षेणाऽपि सान्द्रानन्दस्फुरणाद्दण्डापूपिकया सिद्धे स्तनपरिरम्भेऽनिर्वचनीयानन्दः) इति द्वयोरलङ्कारयोः, "एकाश्रयेऽनुप्रवेशः" इत्यत्र सम्बन्धः ।

एकपदे एकाश्रयाऽनुप्रवेशसङ्करमुदाहरति—**"संसारध्वान्तविध्वंसहंस"** इत्यत्र रूपकाऽनुप्रासयोरेकाश्रयाऽनुप्रवेशसङ्करः । रूपकं = निरङ्गकेवलरूपकम्, अनुप्रासश्छेको बोद्धव्यः ।

एकपादरूपैकाश्रये एकाश्रयाऽनुप्रवेशसङ्करमुदाहरति—**कुरबका इति** । पद्यमिदं रघुवंशनवमसर्गस्थम् । पूर्णं पद्यमिदम्—"विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्त्रविशेषकाः । मधुलिहां मधुदानविशारदाः, "कुरबका रवकारणतां ययुः" ९–२९ ।

कुरबकाः = पुष्पविशेषवृक्षाः, मधुलिहां = भ्रमराणां, रवकारणतां=गुञ्जनहेतुतां, ययुः = प्रापुः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । अत्र "रबका रवका" इत्येकं, "बकार वकार" इत्येकमिति यमकयोः, एकाश्रयेऽनुप्रवेश इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

उपमारूपकयोरेकपदरूपैकाश्रयेऽनुप्रवेशसङ्करमुदाहरति—**अहिणअ इति** । "अभिनवपयोदरसितेषु" पथिक-श्यामायितेषु (सामाजिकेषु) दिवसेषु । रभसप्रसारितग्रीवाणां नृत्यं मयूरवृन्दानाम् ।।" इति संस्कृतच्छाया । गाथासप्तशतीस्थं

और भी—"संसारध्वान्तविध्वंस०" यहाँ रूपक और अनुप्रासका एकाश्रयाऽनुप्रवेश संकर है । और "कुरबका रवकारणतां ययुः" (अर्थात् कुरवक वृक्ष रवके कारण हुए) इस पदमें "रबका रबका" यह एक, और "बकार वकार" यह एक, इस प्रकार दो यमकोंका एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूप संकर है ।

अथवा जैसे—**अहिणअ इति** । मेघोंके नये गर्जनवाले, पथिकोंको कृष्णवर्णका आचरण करनेवाले, अर्थात् प्रियाके वियोगसे कृष्ण वर्णके रूपमें प्रतीत होने वाले, अथवा पथिकरूप सामाजिकसे युक्त, ऐसे दिनोंमें हर्षसे ग्रीवाको फैलाने वाले मयूरसमूहोंका नृत्य होता है ।

अत्र 'पहिअसामाइएसु' इत्येकाश्रये पथिकश्यामायितेत्युपमा, पथिकसामाजिकेष्विति रूपकं प्रविष्टमिति।

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम्।
साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य
साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥ ९९ ॥

पद्यमिदम्। वर्षर्तोर्वर्णनम्। अभिनवेत्यादिः० = अभिनवं (नूतनम्) पयोदानां (मेघानाम्) रसितं (गर्जितम्) येषु, तेषु। पथिकश्यामायितेषु = पथिकाः (पान्थाः, प्रियावियुक्ता इति भावः) श्यामायिताः (श्यामवदाचरिताः, प्रियाविरहशोकेन कृष्णवर्णाः) येषु तेषु। "पथिकसामाजिकेषु" इति पक्षान्तरे—पथिकाः एव सामाजिकाः (सभ्याः, नृत्यदर्शका इति भावः) येषु तेषु। तादृशेषु दिवसेषु = वार्षिकवासरेषु, रभसेत्यादिः० = रभसेन (हर्षेण) "रभसो वेगहर्षयो"रिति विश्वः, प्रसारिता (विस्तारिता) ग्रीवा (कन्धरा) यैस्तेषाम्। तादृशानां मयूरवृन्दानां = केकिसमूहानाम्। नृत्यं = नटनं, भवतीति शेषः। अत्र "रहस" स्थाने "महइ" इति पाठान्तरे महति = महवत् (उत्सववत्) आचरति। "मह उद्धव उत्सव" इत्यमरः। गाथा वृत्तम्।

विवृणोति—अत्रेति। अस्मिन्पद्ये "पहिअसामाइएसु" इत्येकाश्रये "पथिकश्यामायिता" इत्युपमा, क्यङन्तेति भावः। "पथिकसामाजिकेषु" इति पाठे रूपकं = निरङ्गकेवलरूपम्, अनयोरत्रैकाश्रयाऽनुप्रवेशसङ्करः।

कोविदान्प्रति ग्रन्थकर्तुरुक्तिः—श्रीचन्द्रशेखरेति। हे सुधियः = हे विद्वांसः! श्रीयुक्तश्चन्द्रशेखरो महाकविः, स चन्द्र इव, तस्य सूनुना (आत्मजेन) श्रीविश्वनाथकविराजेन, कृतं (विहितम्) अमुम् = एतं, साहित्यदर्पणं प्रबन्धं = लक्षणग्रन्थं, विलोक्य = दृष्ट्वा, अखिलं = समस्तं, साहित्यतत्त्वं = काव्यस्वरूपं, सुखमेव = सुखपूर्वकमेव, अनायासेनेति भावः। वित्त = जानीत। वसन्ततिलका वृत्तम्॥

अत्रेति। "पहिअसामाइएसु" इसका "पथिकश्यामायितेषु" ऐसा अर्थ करें तो क्यङ् प्रत्ययगता उपमाका बोध होता है। "पथिकसामाजिकेषु" ऐसा अर्थ करें तो "पथिका एव सामाजिकाः" ऐसे विग्रहसे रूपक प्रविष्ट होता है इस प्रकार यहाँ उपमा और रूपकका एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूप संकर अलंकार है।

श्रीचन्द्रशेखरेत्यादिः० = हे विद्वज्जनो! चन्द्रके समान आह्लादक श्रीचन्द्रशेखरके पुत्र श्रीविश्वनाथ कविराजसे किये गये साहित्यदर्पण नामक इस प्रबन्धको देखकर सम्पूर्ण साहित्यतत्त्वको सुखपूर्वक जान लें॥ १००॥

यावत्प्रसन्नेन्दुनिभानना श्रीर्नारायणस्याङ्कमलङ्करोति ।
तावन्मनः संमदयन् कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥१००॥

इत्यालङ्कारिकचक्रवर्तिसान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृते
साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः ।

स्वकीयप्रबन्धस्य चिरस्थायितामाशास्ते—**यावदिति** । प्रसन्नेन्दुनिभानना= प्रसन्नः (निर्मलः) य इन्दुः (चन्द्रः) तन्निभम् (तत्सदृशम्) आननं (मुखम्) यस्याः सा । तादृशी श्रीः = लक्ष्मीः, यावत् = यत्कालपर्यन्तं, नारायणस्य= भगवतः श्रीविष्णोः, अङ्कं = वक्षःस्थलरूपं देहाऽवयवम्, अलङ्करोति=भूषयति, स्वनिवासेनेति शेषः । तावत् = तत्कालपर्यन्तम् । एषः = समीपतरवर्ती, प्रबन्धः = साहित्यलक्षणग्रन्थः । कवीनां = विदुषां, मनः = चित्तं, सम्मदयन् = हर्षयुक्तं कुर्वन्, लोके = भुवने, प्रथितः=प्रख्यातः, अस्तु = भवतु । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥१००॥

इत्यालङ्कारिकेत्यादिः० = आलङ्कारिकाराणाम् (अलङ्कारशास्त्रवेत्तॄणाम्) चक्रवर्ती (प्रधानम्) सान्धिविग्रहिकः (सन्धिविग्रहकार्यनियुक्तः) महापात्रः (राजकीयमुख्यसचिवः) यः श्रविश्वनाथकविराजः (श्रीविश्वनाथकविप्रमुखः) तेन कृते (विहिते) साहित्यदर्पणे = तन्नामकेऽलङ्कारशास्त्रे दशमः परिच्छेदः ।

क्व विश्वनाथस्य कृतिः प्रगूढा ? क्व मामकीना धिषणाऽतिमूढा ?
तथाऽप्यलङ्कारनिगूढतत्त्वं स्तोकं स्फुटीकर्तुमयं प्रयासः ॥ १ ॥
मुनिरामवियन्नेत्रमिते वैक्रमवत्सरे ।
दर्पणस्था चन्द्रकला विवृतिः पूर्णतामगात् ॥ २ ॥

इति श्रीशेषराजशर्मकृतायां साहित्यदर्पणस्य चन्द्रकलाऽभिख्यायां
व्याख्यायां दशमः परिच्छेदः समाप्तः ।

श्रीदेवचन्द्रबुधहेमकुमारिजेन श्रीकृष्णचन्द्रकृतितल्लजकाऽनुजेन
श्रीपूर्णचन्द्रगुणिशेखरकाग्रजेन श्रीशेषराजसुधिया स्वधिया कृतेयम् ॥

निर्मल चन्द्रमाके समान मुखवाली लक्ष्मी जब तक नारायणके अङ्ग (वक्षःस्थल)को अलङ्कृत करती हैं तब तक कवियोंको हर्षयुक्त करता हुआ यह प्रबन्ध (साहित्यदर्पण) लोकमें प्रख्यात हो ॥ १०१ ॥

आलंकारिकचक्रवर्ती सान्धिविग्रहिक महापात्र श्रीविश्वनाथसे कृत
साहित्यदर्पणमें यह दशम परिच्छेद समाप्त हुआ ।

